This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 836,539

ДР ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

КРАЈ ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

J. M. M.

Књиговезница
Гавре Димића
БЕОГРАД
ВАРОШ-КАПИЈА

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES

Др. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

Đorđević, Vl.

КРАЈ ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ОД 11 ОКТОБРА 1897 ДО 8 ЈУЛА 1900

КЊИГА ДРУГА

1898—1899

Радомир Марковић

У БЕОГРАДУ

Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова улица број 1

1905

DR
355
.D68
v.2.

1120355-35

САДРЖАЈ

		СТРАНА
I	Беч — Београд — Цариград	1
II	Вукашинов успех и — оставка	22
III	Послови на реду	41
IV	За време скупштинске сесије	57
V	Промена Министра финансија	73
VI	Даљи законодавни рад	97
VII	Пет и по милиона Русији	128
VIII	Ама, Богови, ви ми се ругате?	141
IX	У Париз и Крезо	160
X	Жадовски оставља Србију	177
XI	Последице 22. фебруара 1899	192
XII	Око саветничких места	204
XIII	Орденчић — трагична кривица	220
XIV	Краљева популарност и опозиција	237
XV	На одсуству по команди	250
XVI	Сукоб на граници	264
XVII	Једно трајно зло	286
XVIII	Атентат на Краља Милана	305
XIX	Између два жрвња	383
XX	Мој одговор претенденту	392
XXI	Министарска трагања	413
XXII	Штампа после атентата	426
XXIII	За време истраге	442
XXIV	У одбрани	457
XXV	Фабрика лажи у Земуну	475
XXVI	Промене у кабинету	487
XXVII	Министри „убице“, посланик „нитков“	506
XXVIII	Србијанске и Црногорске — финансије	525
XXIX	Смрт Јована Ристића	549
XXX	Гује и акрепи (свршетак)	559
XXXI	„Самоубиство“ Живка Анђелића	571
XXXII	На живот и на смрт	582
XXXIII	„Оде Кнеже Цару на диване“	602
XXXIV	Са јавног претреса на преком суду	619

[1] У књизи је погрешком слагачевом наштампано код ових бројева све по стотину више, док није погрешка исправљена на страни 481.

Напред
ао да и
ија прот
.Веро
ма садаш
ова тоб
и се Ми
редио,
тао у
вори се,
ру изме
ђаног
ао пос
бералим
варима,
зато б
Kolnisch
А к
Србиј
ствено
ија, г
асно,
ашњ
ога К
и таки
чно,
ао к
ствен
ожао

I

БЕЧ—БЕОГРАД—ЦАРИГРАД

Напред смо видели да нисам од беса већ за невољу морао да идем у Беч, да се лечим. А ево како је опозиција протумачила то моје путовање.

„Вероватније је, да су политичке болести нагнале шефа садашњег српског кабинета на пут у Беч, него његова тобожња телесна слабост (Agramer Zeitung). „И ако се Министар Председник пре кратког времена лако повредио, опет је званична вест невероватна, да је он отишао у Беч лечења ради. У дипломатским круговима говори се, да је тамо послат да сазна штогод о разговору између Муравјова и Голуховског. Али како *ја* из поузданог извора (сигурно од Рибарца) дознајем, он је тамо послат зато што Краљ, услед тешкоћа изазваних либералима, намерава да се саветује са виђенијим политичарима, па, ако буде потребно, спреми промену системе, а зато би му присуство Dr. Ђорђевића било незгодно“ (Kölnische Zeitung).

А какве су то тешкоће изазване држањем либерала у Србији? О њима је Шандор Петровић такође тачно известио Kölnische Zeitung: „После дводневног саветовања, главни одбор либералне странке решио је једногласно, да странка ступи у најоштрију опозицију према данашњој влади. Ова одлука јако је изненадила, јер је пре тога Краљ изјавио бившем регенту Ј. Ристићу да би он такво решење сматрао као управљено противу њега лично, и да би у том случају наредио да се Рибарац, као коловођа тога покрета, ухапси. Ристић је о томе известио само Рибарца, али је овај у седници одборској позвао Ристића да саопшти Краљеву поруку, јер држи

да би само тада могао бити ухапшен, ако у земљи завлада најбешња самовоља. Пошто се Ристић овом позиву одазвао, главни одбор донео је једногласно одлуку. Ствар је од великог значаја, јер она значи, да либерална партија, која је до сада била безусловно династична, сада окреће леђа не само Краљу Милану, него и династији у опште".

Изгледа да су и Краљ и његов отац тако разумели ову одлуку либерала. Краљ Милан је на њу одговорио новим распоредом команданата пуковских и батаљонских. Колико је у томе послу показао Краљ Милан познавања људи, ево само један пргмер из тога указа од 15. октобра 1898: мајор Петар Мишић, који је дотле командовао једним батаљоном у VII пуку, скинут је са те команде и постављен је за професора војне академије...

Како се понашао Краљ Александар према либералима, то се види из овог писма од 17. октобра 1898. које ми је писао у Беч Министар Унутрашњих Дела:

Драги Владане,

Господар се јуче вратио из Ниша у најповољнијем здрављу. Немој да се бациш у бригу због одлуке главног либералног одбора, што мисле да воде опозицију, и да нам изазову неприлику у Скупштини. Успеха не могу имати. Господар је и у путовању за Ниш и у повратку овамо, грдио оне у главном одбору, и добио је уверења од многих и многих либерала, да они неће да чују за ону одлуку главног одбора. Шта више, и Благоје Јанковић из Влашке (Космајски срез), за кога се могло сумњати, да не подлегне оној струји Рибарчевој, изјавио је лојалност Господару. И код мене су два посланика били, па су рекли, да неће да знају за онакову одлуку.

Господар је, грдећи оне у главном одбору, често пута употребљавао изреке: вуцибатине, битанге, лоле итд., па је то многима у чаршији пало у очи и питају се: „ама да л' је Краљ то рекао". Ја сам молио Господара, да није лепо ни политично, такове изреке да употребљује, јер мимо она три адвоката у главном одбору има и других, одличних људи у њему, који су били негда и Министри, а и грађана виђених, па не би било згодно, да се чују такове погрде, које могу јаче да драже

и озлојеђавају људе. И наш колега Андра говорио је у томе смислу, а Господар вели: „хтео сам и хоћу тако да их грдим, па они који су били Министри и који хоће да су добри и лојални, ако им подноси нека и даље остану са оним вуцибатинама у главном одбору, или, нека их напусте и нека изађу из одбора, те тако докажу, да неће да буду ни битанге ни вуцибатине". Ето тако Господар одговара; а ја ипак мислим, да Он тим погрдама изазива веће незадовољство и себи отежава положај.

Синоћ смо свећали, да Генерал Здравковић постане Саветник на место Алимпија, и остало је, да претходно Господар зовне Здравковића, с њиме разговара и види, хоће ли се примити.

Ово је приложено писмо, молим те, предај Вукашину, јер не знам му адресу, те да му непосредно пратим. Писао сам му по поруци Господаревој, да Господар прима његов изговор, што се није примио у Савет, и да га задржава и даље у своме благоволењу, рачунајући и даље на његову потпору, коју је он (Вукашин) и досад показао.

У осталом све је добро и како је желети. Буди нам здрав и крепак, кад се вратиш, и прими искрени поздрав од свију колега.

Твој искрени колега,
ЈЕВРЕМ А. АНДОНОВИЋ

О истој ствари говори и мој заступник у Министарству Спољних Послова Сима Лозанић у писму од 19 октобра, које садржи и друге интересантне напомене. Оно гласи:

„Драги Владане,

Никакво важније питање нисмо претресали у седници од како си отпутовао, јер нам фале два члана и чекамо на повратак Стевин. Краљ је озбиљно љут на либерале, због оне одлуке њихове, што им је поручио и на станици кад се из Ниша вратио. Звао је Краљ јуче Ристића и неке виђеније либерале да их саветује: да поправе грешку коју су учинили; шта је говорио са Ристићем не знам, а у синоћној конференцији, на којој је било око двадесет (Вељковић, Авакумовић, В. Јовановић, Бошковић, Гвоздић, С. Ивковић, Л. Јовановић и други), саветовао је Краљ да се одвоје од Рибарца и да не

држе „Заставу.“ Разуме се да нико није градио опозицију, али је питање, како ће се држати.

Немцима је дата повластица на фабрикацију шећера под условима, које сам показао још кад си овде био. Ја очекујем много од тог подузећа, јер ће се у њ уложити 3 до 4 милиона динара, а сем тога оно ће нам унапредити земљорадњу. То је почетак рада те групе, а она ће после тога приступити подизању и других индустријских подузећа, која имају услова код нас. Векер-Готер каже да су ови Немци врло солидни људи.

На последњем пријему дипломатском хвалио је француски посланик наш маневар и нашу војску, нарочито пешадију, и вели: да је њихов аташе послао преко њега веома повољан извештај. Питао ме, од куда смо имали пара за тај маневар, кад за њ нема позиције у буџету. Одговорио сам му да су уштеде употребљене за тај издатак. Казао ми је и то: да ће од идућег месеца отпочети предаја топова из Крезоа, и да ће лиферација ићи брзо. Сада, пошто је свршен маневар, не боје се више нашег напада на Бугаре, па зато нам ваљада, дају топове.

И енглески отправник послова казао ми је, како је њихов војни аташе задовољан са маневром.

Говор са осталима био је индиферентан.

Искрени поздрав теби и Стеви од мене и осталих колега.

Твој
С. М. ЛОЗАНИЋ

Овде налазимо у хартијама, сигурно због хронолошког, реда, једну драстичну илустрацију Султанове политике која је можда у вези са мојим изненадним путовањем у Беч... Султан је добро знао, како је одржао своја обећања, нарочито оно које је обећао извршити „за десет дана“ и које ми је Тефик-паша у име Царске *Владе* потврдио пред мој полазак из Цариграда, па је осећао потребу да ми ту горчину заслади цариградским рахатлокумима. Како је баш тих дана један писар нашег посланства у Цариграду, по потреби службе премештен у Београд, и како је тај писар био случајно мој син, то је Султан томе *писару* дао командерију Османије, дакле

декорацију, коју је онда давао само својим ђенералима, и наредио је своме секретару Тахсин-беју, да ми по њему пошље овакво писмо:

„ЦАРСКИ ЈИЛДИЗ
Одељење Секретаријата

„Приликом путовања Вашег узвишеног (!) сина Његово Царско Величанство, мој Преузвишени Господар Султан користио се том приликом да милостиво упита за Ваше здравље. Између високог Царства и Српске Краљевине утврђује се лепо пријатељство, које је и потребно. Како за оно време, када сте се бавили у високославној Империји при Посланству, тако и у садање време, у Вашем високом положају, осведочава се наспрам Вас висока Царска благодарност. И ако и у будуће будете изволели доћи у Цариград, Ви ћете, узвишени Господине, за ово лепо пријатељство чути топлу захвалност из уста самог Његовог Царског Величанства Султана.

„Овом приликом част ми је замолити Вас, да од стране Његовог Царског Величанства Султана изволите доставити најтоплији поздрав Његовом Величанству Краљу Александру и Његовом Величанству Краљу Милану. Услед овога такође част ми је замолити Вас, Преузвишени Господине, да изволите примити уверења о високом поштовању и тврдом пријатељству.

13. септ. 1898. Царски Секретар
(м. п.) ТАХСИН с. р.

Колико је била велика Султанова захвалност и колико поуздано беше његово пријатељство уверили су се и Краљ Милан и Др. Владан после две године дана: Краљ Милан кад је желео да се од гоњења свога сина склони у Цариград где му се тој жељи нису одазвали а Др. Владан када је отишао у Цариград, јер му је кћи била на смрти. Не само да није ништа чуо „из уста Његовог Царског Величанства Султана“, него и сам зет Султанов, Кемал-паша Гази-Османов, који је био лични пријатељ кући Др. Владана, није смео да га посети, толики зорт беше сад у Стамболу од — госпође Драге.

Међутим изгледа да ови писмени рахат-локуми из Јилдиза нису ни мало утецали ни 1898. на мене, јер

налазимо у овим хартијама овакав одговор на горње шећерли-писмо Тахсиново:

„Драго Превасходство,

Примио сам писмо, које ми је Ваше Превасходство послало по моме сину.

„Колико сам ја дубоко захвалан Његовом Царском Величанству Султану на његовом трајном благовољењу према мени, доказао сам и као посланик у Цариграду и као први Министар мог Узвишеног Господара, и ако су *за цело то време поступци Блистателне Порте према Србији и према нашим сународницима у Турској били дијаметрално противни* не само *пријатељству* између Србије и Отоманске Империје, него *и формалним личним обећањима Његовог Царског Величанства Султана*, датим моме Узвишеном Господару, која су и мени толико пута понављана.

„Ако је отомански посланик у Београду уредно извештавао Његово Царско Величанство Султана о дивљачким нападима опозиције на моју Владу, само због моје политике искреног пријатељства према Отоманској Империји, онда ће Вашем Узвишеном Господару бити јасно, да моја Влада, са својом спољном политиком само за то није пала, што Краљ има апсолутно вере у мене и моје другове.

„Али ако и сада, после толиких доказа пријатељства с наше стране, архимандрит Фирмилијан не постане Скопски Митрополит, ако се бугарском владици Синесију и његовом помоћнику допусти, да и даље некажњено убијају Србе, верне поданике Царства, само зато што су верни Његовом Царском Величанству Султану,* ако се и даље буде игнорисало формално обећање Тефик-паше, дато г. Новаковићу, односно учешћа г. Станковића у комисији за ислеђење арнаутских зулума, који иду на истребљење свију Срба у косовском вилајету, ако се и даље буду правиле дојакошње тешкоће за отварање банке отоманских Срба у Солуну — онда ћемо и мој Узвишени Господар

* Баш ових дана убијен је од бугарских комитетлија Србин Петар Ташевић у Велесу.

и ја морати стећи уверење да Његовом Царском Величанству Султану није нимало стало до пријатељства Србије, и гледаћемо *само* српске интересе.

Примите итд.

20. октобра 1898. V. GEORGÉVITCH

Да би се боље разумео један пасаж у приватном писму Симе Лозанића мени од 23 октобра, које је сад на реду, треба да напоменем, да је 10-ог септембра 1898 дошао у Београд нови секретар руског посланства у Београду, г. П*авле Борисовић Мансуров,* бивши референат руске амбасаде у Цариграду за *црквене послове*, прототип православног језуитизма, који је доцније постао судбоносан човек за Србију и за династију Обреновића. П. Б. Мансуров остао је и у Београду веран својој цариградској навици, да по улицама иде у тако отрцаним хаљинама и обући, да нико не би могао у њему слутити страног дипломату а камо ли један обичан београдски жандар, и тако се десило да је првог дана, када је г. Мансуров стигао у Београд и отишао да се прошета по Калимегдану, један жандар, који се десио „на линији", нашао, да тај господин „врло сумњиво изгледа" и почео је да иде за њим и да га посматра. За пакост, тога дана беше изашла у „Полицијском Гласнику" слика некаквог белосветског зликовца, за којим све полиције трагају, и та слика беше за чудо налик на тога господина, што се сада пред њим шета по Калимегдану. Жандар загледа још једном у „лични опис" и у слику „Полиц. Гласника", па онда у лице тога господина, и брзо решен, позва царског руског легационог секретара у полицију, где хтедоше да га подвргну формалном саслушању. Он је замолио, да то не раде, док он не напише једно писманце Министру Председнику. То му допустише, и Мансуров написа свом цариградском „пријатељу" и сатруднику на црквеним пословима православља у Турској овакво писамце:

„Многоуважаемый Господинъ Министръ Президентъ,

Пишу Вамъ изъ полиціи куда меня пригласилъ жандармъ безъ великихъ обясненіи. Я думалъ что можетъ бытъ Вамъ угодно было меня пригласить и пошелъ. Въ полиціи я увидѣлъ что меня хотѣли допрашивать. Я не

хочу дѣлать исторіи, и ничего не скажу Посланику, но думаю, что Вамъ лучше это сказать.

„Надѣюсь въ скоромъ времени имѣть честь Васъ видѣть, а пока прошу Васъ Господинъ Министръ Президентъ, принять увѣреніе въ отличномъ моемъ почтеніи и преданности

П. МАНСУРОВЪ“

Наравно, одмах сам по телефону објаснио полицији, кога је хтела да узима на саслушање и наредио сам управнику вароши, да се извини за погрешку, коју је жандар учинио, а кад сам се први пут видео са Мансуровом објаснио сам му, од куда је потекло неспоразумљење. Руски дипломат изјавио је, да је потпуно задовољен, и поновио је усмено своје писмено обећање, да од тога неће правити никакву историју, да чак своме шефу неће ни причати тај незнатни „енсидан“. Наравно да он своје обећање није одржао, као што ће се одмах видети из писма Лозанићевог, као што ће се видети и то, колико је било истине у гласу, који је опозиција раструбила по страним листовима, да је приликом некакве крађе у руском посланству у Београду нестало некаквих важних службених докумената, од чега је цетињски орган у Загребу („Србобран“ од 20. октобра 1898) направио врло важно питање.

Извештај Симе Лозанића мени од 23. окт. 1898 гласи:

„Драги Владане,

И овом приликом хоћу да те известим о радовима твога Министарства. Ја сам се ограничио на обављање текућих послова, а све друго остављам до твог повратка. Међу текућим пословима нема ни једнога толико важнога, да би требало да те о њему известим. Јучерашњи дипломатски пријем треба да ти прикажем. Ја сам, по твојој препоруци, питао Господара, како ћу се понашати према Жадовском и он ми је наредио: кад будем првог дана остављао карте дипломатама, да је оставим и Жадовском, а сем тога не треба да избегавам његов састанак, ако би ме потражио. Жадовски ми је вратио своје карте, кад је из Беча дошао, доводио је мојој кући г. Мансурова да га представи, но није ме нашао, и јуче је долазио на пријем. Сав се је дипломатски кор изне-

падио његовој појави и сви су ми своје чуђење изјавили. Важно је да ти напоменем и то, да Векер-Готер даје сутра дипломатски ручак, на који је био позвао и Жадовског. Овај је јавио да ће доћи, али су услед тога отказали долазак сви Срби (ја, Коста, А. Константиновић и Петронијевић). То је знао Жадовски по свој прилици, па је опет јуче дошао на пријем.

На пријему ми је предао ноту о разоружању са питањем: јесмо ли одговорили на њу? да ли је одговор мирољубив? и да ли у истини ми то желимо? Ја сам га опоменуо на реч Краљеву од 11. октобра п. г. где је јасно казато, да ми желимо мир за коју годину, како би поправили нашу привреду и финансије.

За тим је, после мале паузе, покренуо питање наших финансија. У кратком уводу нагласио је зло стање наших финансија, па је одмах прешао на зајам, који сада тражимо у Бечу. Зна да смо тражили 40 милиуна и да смо давали у залогу железнице и шуме. Додао је, да Русија неће дозволити да други повериоци узимају једну по једну залогу, докле их не разграбе све, а руски зајам да остане без покрића. Најзад је рекао, да би тај зајам Србију упропастио. Разуме се, да сам ја све то одрицао, и да је из наших привредних реформама могао видети, да смо ми предузели да наше финансије поправимо појачаном привредом. Из овога је јасно, да су нам Руси покварили зајам у Бечу, а не наши услови, као што си ти у први мах држао. Ја сам одмах Краљу казао да нема вероватности да Беч одустаје од зајма због наших услова, јер су они знали за њих још раније, а присетили су их се тек пошто је Муравјов био у Бечу.

О Мансуровљевој афери говорио је Жадовски узбуђено. Није ништа, вели, јавио својој влади, али се љути, што му се нико није извинио; не само да није то учињено, већ је управник унапређен, у место да је истеран из службе, као што би се радило у другом свету. Ја сам му одговорио, да енсиданом Мансуровљевим није учињена ошипка Посланству, већ њему лично, а он је за то добио довољну сатисфакцију.

Питао сам Жадовског о новинарским вестима: да је руско посланство похарано. Одговорио је, да је та вест

потекла из Берлина и да се деру лопови, у место да се деру покрађени. У осталом, додао је, „то је била ситна ствар; имао сам у фијоци десет пакетића по десет банака, па сам приметио да је неко отварао ту фијоку, јер је брава рђаво радила, и једног пакетића није било у фијоци. То ми је, вели, дало повода, да кућу прочистим и том сам приликом отпустио четири служитеља". Ну ја га запитах: да ли су пестала при том и нека документа, као што тврде новине. Рекао је, да му не фали ништа у архиви, али је чуо, да је неко предао нашој полицији два руска документа, што он не може да тврди позитивно. Ја сам одбио тај његов навод, јер сам пре тога говорио о тој ствари с Јешом.

Питао ме је зашто терамо Црногорце? Одговорио сам му, да смо ми известили владу црногорску, да не можемо више давати земље Црногорцима, зато треба да спречи њихово исељавање у Србију. Каже, да смо неким Црногорцима узели пасоше и да им је он морао дати руске пасоше, како би се могли натраг вратити.

То је, у главноме, мој разговор са Жадовским, који сам и Краљу још синоћ реферисао.

Искрено поздрављам итд.

твој
С. М. ЛОЗАНИЋ"

После два дана добио сам од Лозанића овакво писмо:

„Драги Владане! Јуче је био код мене уредник часописа Rewiew of rewiews, W. T. Stead да говори самном о предлогу разоружања, а нарочито о реформама у Македонији. Прво је запитао: да ли ми желимо рат или мир на Балканском Полуострву, на што сам му ја одговорио: да желимо искрено коју годину мира. А кад би се приступило Македонском Питању, како бисте се ви држали, запитао ме је. Одговорио сам му, да бисмо у том случају са свих наших 150.000 добрих војника за десет дана ушли у акцију, те да спречимо решење тог питања без нашег удела. Том приликом напоменуо сам му, како се и њихов војни аташе очарао врлинама наше војске. После тога упитао ме је: да ли бисмо ушли у акцију и у оном случају, ако би Европа узела у своје руке уређење Македонског

Питања, дајући јој автономију, што ће бити, како он рече, фебруара или марта идуће године. Рекох му да ја као ненадлежни министар не знам шта ће се у том случају радити, али знам то: да се на тај начин не само неће поправити стање на Балкану, већ да ће се на против погоршати стварајући још једног новог утакмичара, где их и сада тако много има. Додао сам, да би најбоље било по мир у том крају кад би се извршила подела давши нама Вардар а Бугарима Струму, у ком би случају и Грци добили јужни део. Он налази да то сада не може бити, јер не да Русија. То су главне ствари о којима смо говорили у времену од 1¼ часа. Јављам ти наш разговор зато што ће он тебе потражити у Бечу. Тражио је аудијенцију и код Краља, но Господар рече да му одговорим: да о таквом деликатном питању не може Он са новинаром говорити. Тај дописник долази из Петрограда преко Цариграда и Софије, и свуда је, како он вели, говорио о том питању са меродавним личностима. Новаковић није ништа с њим говорио под изговором да нема кад.

Енглеска предлаже да направимо уговор о екстрадицији криваца и тај је предлог примљен у начелу у синоћној седници у којој је председавао Краљ. Сем текућих ситних ствари није претресано ништа друго што би било важно да ти саопштим.

Изгледа као да ће се либерална опозиција свести на неки незнатни минимум. Данас ће се решити та ствар у Главном Одбору њиховом.

Искрени поздрав теби и твојима од твог

С. М. ЛОЗАНИЋА"

Истога дана 25. октобра 1898. год. писао сам ја из Беча овакав извештај Краљу:

Господару,

Као што сам имао част синоћном депешом јавити Вашем Величанству, гроф Голуховски, вративши се из Галиције — и ако се бавио у Бечу само један дан, јуче, јер је јутрос отпутовао за Мађарску — примио ме је ванредно љубазно, задржао ме код себе више од сахатаи,

кад му за време нашег разговора јавише да је дошао Министар Председник аустријски гроф Тун, није хтео прекинути разговор са мном, него је одговорио „Кажите Министру Председнику, да ћу ја вечерас доћи к њему“. — У Herrengasse? упита чиновник. „Где он сам рекне“, заврши гроф Голуховски, па одмах настави говор са мном.

Тај разговор ја сам почео изјавом да сам, и ако се налазим у Бечу лечења ради, дакле приватно, ипак сматрао за дужност да затражим аудијенцију код Његовог Превасходства, прво зато, да и усмено дам израза саучешћу Краљеве Владе у великој несрећи, која је задесила Царев Дом (Голуховски се поклони) а друго, да у име Краљеве Владе благодарим за благовољење Царске Владе, које се документовало у много прилика, а нарочито у оферту који су нам поднеле Унијон-Банка и Аграрна Банка. Истина те су банке, пре неколико дана, прекинуле сваке даље преговоре, и писмено тргле свој оферат назад, и то. као што се мени чини, са мотивацијом, у којој као да неће бити прави узрок...

— Знам, — упаде ми гроф Голуховски у реч — и врло ми је жао било, кад сам за то чуо, *јер ми искрено желимо да вам помогнемо да санирате ваше финансијско стање*, али шта ћете? Новчани је трг моментано не може бити гори, не само у нас, него у целој Европи, и гори моменат за тражење зајма не може се замислити од садашњег. Оно истина, када бисте ви хтели да дате експлоатацију државних железница каквоме друштву, то је тако сигурна залога, да би чак и на овако рђавом новчаном тргу нашли зајма, али Краљ Александар ми је казао разлоге, који говоре против тога, и ја потпуно увиђам, да се ви не можете на то одлучити. С тога смо банкама казали да траже нову основу, и она је нађена, али, док је на тој основи преговарано, дошла је Фашода, пâд Брисоновог кабинета и многе друге политичке прилике, које су учиниле да банке тргну свој оферат назад. Али то ништа не мари. За 3—4 недеље *политичка ситуација толико ће се стишати и разбистрити* да онда слободно можете опет послати вашег посредника (Unterhändler) и он ће, било с овом истом групом на другој основи, било са каквом *новом* групом свршити посао“.

Ја благодарих грофу Голуховском за ову нâду, коју нам даје, и да бих му показао, колику би нам услугу Царска Влада учинила, ако би нам помогла да дођемо до овога зајма, те да платимо све летеће дугове и нарочито руски, јер би тиме, поред фактички еквилибрисаног државног буџета, санирање финансија било извршено, то му изложих како је пројектованом жељезничком мрежом унапређење Народне Привреде осигурано, и како је Његово Величанство Краљ Милан за девет месеци успео да изврши огромне напретке у војсци — те би садашња Влада Његовог Величанства Краља Александра за неколико година успела да изврши државни програм, који јој је Господар поверио, и за то бисмо у првом реду имали да благодаримо помоћи Царске Владе у најтежем финансијском питању.

— Та вам је помоћ осигурана. За војску вашу чуо сам, да се показала одлична на последњим маневрима. Хвале је сви страни стручњаци, који су је видели. Тако и треба. Нека вам је војска мала, али добра. У осталом, од великих сила ниједна вас неће никада напасти, ако Србија остане, као што је сада, елеменат мира и реда на Балкану. Од малих — ми велики нећемо никоме допустити да вас нападне. А ја мислим, да је сада одиста у Србији свршена ера политичких трзавица и авантура, да она неће никада дати повода за какву већу конфлаграцију, да је у њој одиста настала периода политичке сталности и продуктивног рада. За то налазим гарантије у паметноме раду садашње Српске Владе а нарочито у политичкој зрелости Краља Александра тако необичној за његове године. Ја сам просто био изненађен, кад сам сада видео, колики је напредак учинио Краљ Александар за последње време. —

Допустите, Господару, да прескочим, шта сам ја казао о томе колико и како сада ради Краљ Александар и да бележим само што је гроф Голуховски казао:

— То је добро. Само сталности, само издржљивости у томе правцу. Ја сам то нарочито казао Краљу Александру, кад сам га последњи пут видео. Нека се угледа на Краља Карла, који је прошао кроз тако исто тешке прилике и који је, као старији човек, пун искуства.

Тако исто казао сам Краљу Карлу, са којим сам у врло интимним одношајима још из времена мога посланиковања у Букурешту, да би он требао чешће да помогне Краља Александра својим саветима, и он ми је то обећао. Наравно за то би требало пре свега...

Овде упадох ја у реч грофу рекавши:

— ... да Краљ Карло врати визиту моме Господару.

— Тако је, — рече гроф Голуховски и погледа ме мало дуже — и ја мислим да ће то бити у недалеком времену. Тада би Краљ Карло могао помоћи у једном врло важном питању, јер главна опасност за вашу династију лежи у томе, што немате престолонаследника...

— Колико је то за мене јасно — рекох — доказује факат, да је прво питање, које сам ја лане додирнуо, када ме је Господар позвао из Карлсбада да ми повери састав Владе, било баш то питање о Краљевој женидби. Али ево невоље, где нема ниједне православне принцезе на удају, а католичка ниједна неће ни за Круну прећи у православље, а протестантских, које лакше мењају конфесију...

И овде ми гроф упаде у реч.

— *Није ни нужно да дотична принцеза мења веру, довољно је да пристане, да јој деца буду православна* (ово сам, Господару, нарочито подвукао, јер ми се чини да гроф Голуховски ове речи није сасвим случајно изговорио и да би о њима требало дуже размислити). Било како му драго, Краљ Александар треба што скорије да се жени како због династичких, тако и због политичких разлога. *Србија има само једног јединог непријатеља.* То није ни Аустро-Угарска, ни Русија. Све што се трабуњало и писало о томе, да смо се ми с Русијом погодили, да поделимо Балканско Полуострво, или бар да поделимо на њему наше сфере интереса, све је то глупа измишљотина. Што су дуже границе, на којима се две државе додирују, то су и *трења* између њих већа. Наша граница с Русијом и данас је и сувише велика, да бисмо ми могли желети да постане још дужа. А после та се деоба, баш када бисмо је и ми хтели, не би могла извршити без пристанка оних, које би ваљало поделити. Тако исто ми не желимо никакву поделу сфера интереса. Наша

је политика, да балканске државе буду одиста *независне*, добро уређене државе, са којима се може живети као са добрим суседима. Ми Аустријанци не тражимо никаквог утецаја нашег у Србији, али нећемо трпети ни да се друга каква велика сила меша у унутрашње послове Србије. Ви, дакле, немате ништа да се бојите ни од Русије ни од Аустро-Угарске. А Бугарска? Којешта. Она неће смети ни да мрдне противу вас, и ако би пробала, добила би такву лекцију, да јој то никада више не би на памет пало. Вашем једином непријатељу, који отворено конспирира против Србије, (Голуховски ми је казао на кога мисли, али српско перо се буни да то напише) иду на руку два факта : што у Београду нема престолонаследника а што тамо има некога, *који се зове Жадовски* . . . .

Кад је већ гроф Голуховски у даљем развитку нашег разговора сâм почео разговор о посети грофа Муравјова у Бечу, ја ту прилику врло радо уграбих, да штогод ближе о њој сазнам. И ако не верујем, што по последњем писму г. С. Лозанића верују моје колеге у Београду т.ј. да је гроф Муравјов, између осталог, осујетио и наш зајам овде, опет рекох да сам то „чуо“ и да бих био врло захвалан г. грофу, ако би ми казао, да ли је одиста г. Муравјов употребио своје последње бављење у Бечу да ради чак противу последњег зајма Србије?

— Могу вас на поштену реч уверити — рече гроф Голуховски — да о томе није било ни једне речи ни са мном ни с иким другим.

Тада покушах да верификујем оно, што ми је један амбасадор у Бечу казао т.ј. да је гроф Муравјов захтевао да Аустро-Угарска поради на томе да се Његово Величанство Краљ Милан уклони из Србије и упитах — наравно не казујући свој извор — да ли је то истина?

— *Сад није*, — рече Голуховски — они су то покушавали у једној много *ранијој фази*, али ми смо тако категорички изјавили, да не само ми нећемо да се мешамо у унутрашња питања Србије, него да не бисмо могли трпети да се икаква друга страна држава у њих уплеће, да више *о томе* није било речи. Истина, сада је гроф Муравјов такође говорио о томе, да Краљ Милан непрестано

смишља политичке авантуре, које би могле довести до каквог већег сукоба, али *када му је само Његово Величанство Цар казао, да Он гарантује да то није истина* и да Краљ Милан гледа само своја посла, као Командант Активне Војске — тада је Муравјов изјавио, да после такве изјаве Цареве и он мора веровати да је тако, али је у разговору самном изјавио, да се са нашом толиком изјавом, да нећемо да се мешамо у унутрашње послове Србијине, врло рђаво слаже то што је сада у Србији на управи *кабинет Ђорђевићев, који је просто агенат аустријске владе.* На то сам му одговорио: да *ми* немамо обичај да у туђим државама протурамо наше пријатеље (а камо ли агенте) на владу, напротив ми смо у Србији доживели највеће непријатности баш од оних влада, за које је цео свет мислио, да су наши пријатељи. Што се тиче г. Ђорђевића и његових колега, они не само да нису наши агенти, нити наши политички пријатељи, него их ми и *не познајемо.* Ако ми симпатишемо кабинету г. Ђорђевића, и ако смо готови да му помогнемо у чему бисмо могли, то је прво зато, што је тај кабинет у Србији *први*, који се апсолутно коректно влада према свима суседима Србије, па и према нама, и друго, што је то *први кабинет у Србији, који је појмио, да се у земљи, у којој нема више од три стотине људи, који знају шта је политика, не може владати партизански, ако се неће хаос политички у земљи*, који ни земљи не може донети користи, нити суседима може бити пријатан. Кабинет Ђорђевићев што је год урадио, од како је на влади, урадио је мудро и с планом да поврати у Србији мир, ред и рад на економном и културном пољу, а то су особине, које му морају стећи симпатије свакога, који искрено жели добра Србији, *а ми желимо тој држави свако добро, јер је и наш интерес* да у Србији буде мира, реда и рада!"

Пошто је гроф Голуховски овде стао и није из сопствене иницијативе хтео да ми каже ништа даље од онога ради чега је Муравјов у Беч долазио, то ја нисам хтео ни да га вучем за језик, у толико мање што сам се бојао, пошто је наш разговор врло дуго трајао, да ми неће остати времена да говорим о нашој намераваној ноти Великим Силама. Зато одмах прећох на арнаутске зулуме у Ст.

Србији и на платонско пријатељство Турске према Србији, које нама само огромну штету причињава давајући све више новог оружја опозицији, и пошто сам све то *детаљно* изложио, упитах, да ли бисмо могли рачунати на помоћ Великих Сила, ако бисмо им се обратили једном нотом, у којој бисмо изложили сва арнаутска зверства почињена у последње време на нашој граници, која, ако се продуже, могу довести до заплета опасних не само за мир на Балкану...

И овде ми гроф Голуховски упаде у реч:

— Само то *не*, у садашњем тренутку *ништа*. Русија је узела на себе да код Султана протури принца Ђорђа за гувернера Крита. Да би у томе успела, Русија мора у свима другим питањима ићи Порти на руку. Ако бисте Ви сада изашли на среду са захтевом да се Велике Силе умешају, Русија би, то је апсолутно сигурно, прва доказивала да због неколико обичних арнаутских отмица не вреди кретати опасно Македонско Питање. Што се тиче политике Портине према Бугарској, она је очевидно противна самим турским интересима. Ја сам баш пре неколико дана говорио овдашњем турском амбасадору да њихово протежирање бугарске пропаганде, противу српске апсолутно нема смисла, јер они на силу бугаризирају целу Македонију, докле би интерес Турске био да ојача све слабије народне пропаганде те да тиме држи у шкрипцу Бугарску по принципу divide et impera. Казао сам Махмуд Недиму и ово: Ето нпр. у Куманову кад сте већ за љубав Бугара учинили погрешку, те нисте повратили status quo у цркви, ваш би чисто *турски* интерес био: да одмах и то што скорије сазидате још једну цркву, па да једну дате Бугарима а другу Србима и да тако то питање што скорије скинете са дневног реда. Махмуд Недим и сам то увиђа, али вели да га у Цариграду не слушају. Ви имате још једно питање, чини ми се у Скопљу, у коме би Турци, задовољивши Србе, задовољили свој сопствени интерес?

На то му испричах у кратко стање, у коме се налази питање о митрополитству Фирмилијановом.

— То треба што скорије решити, рече гроф Голуховски. — Допустите да узмем о томе белешку. Тако.

Ја ћу понова наредити барону Каличу, да се својски заузме у Цариграду за ваше интересе, јер би успеси на томе пољу само утврдили положај Вашега кабинета. А сада допустите, да ја Вама положим једно питање и молим, да ми на њ искрено одговорите што знате. Руси непрестано тврде, да Краљ Милан има грдних дугова и то меничних. Шта је у ствари?

— То је, Превасходство, једна од небројених измишљотина наше опозиције, од које г. Жадовски једино црпе све своје информације, јер нити када види Господара, нити мене, нити своје колеге у Београду осем француског. Он све своје извештаје службене пуни измишљотинама наше опозиције. Он чак тврди да ти „дугови" Краља Милана износе седам милиона, да се све менице које представљају толику суму налазе у рукама некаквога финансијског агента Верне, итд. Међутим ја Вас могу најпозитивније уверити, да од свега тога нема ништа да је све то пука лаж!

— Врло добро. Ја сутра полазим у Угарску. Вратићу се кроз 8 дана. Врло би се радо видео још један пут с Вама, ако можете дотле остати?

Рекох да ће моје лечење трајати бар још 10 дана.

— Врло добро, рече гроф Голуховски, мало доцније вратиће се и г. Калаји из Босне, па ћемо видети шта треба радити, да вам се на сваки начин помогне!

Ја устадох и благодарих за ту обећану помоћ, од које се ја врло много надам за извршење целе мисије, коју је Господар поверио моме кабинету, и опростих се.

Гроф Голуховски, који је, пре него је мене примио, испратио само до врата свога кабинета инглеског и турског амбасадора, испратио је мене још кроз један салон, и ту се са мном врло љубазно опростио.

Ово је, Господару, по могућству тачан рапорт о моме *првом* разговору, који сам имао са Грофом Голуховским, у колико сам га запамтио.

Мислим да нисам ништа суштаствено заборавио записати.

Јуче сам добио писмо од г. Михаиловића, у коме ми јавља, да је Папин Нунције био код њега и да га је замолио да ме упита, да ли бих га примио и када?

Ја сам јуче у српској цркви казао нашем посланику да налазим, да ће бити учтивије, ако ја први одем ка Нунцијуа, кад је већ он изјавио жељу да ме види. И тако ћу данас, чим експедујем овај рапорат, посетити Нунциј. Жалим што г. Капнист још није дошао из Абације, те не могу и њега посетити, или можда Величанство налази да би требало да посетим барона Будберга? Ако је тако, молим за заповест.

Вашему Величанству верна слуга

Dr. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ с. р.

На овај рапорат Краљ ми је написао овакво писмо:

„Београд 28. октобра 1898.

Драги Докторе,

Ја сам Вам преко Вукашина јуче писао односно мог мишљења о финансијском питању. Данас, по пријему Вашем код Голуховског, држим да можемо бити веома задовољни са ресултатом Вашега говора у сваком погледу, и да можемо потпуно рачунати на њихово пријатељско расположење. Као што сам Вам и преко Вукашина поручио, држим да треба да се вратите на пет дана пред Скупштину, да се о свима пословима и питањима договоримо. Добро би било да одете код Будберга. То је фин човек, и како сам му ја дуго о Жадовском говорио, то би могли имати више користи од поновног разговора с њиме.

„Овде је ситуација добра. Интрига има доста, али држим да се може сматрати, да је данашњи правац јачи и чвршћи него икад, јер данас нема ниједног озбиљног човека, који сумња у сталност данашњег правца. Моје држање према свима, који су хтели да праве агитације, учинило је, да су сви увукли рогове; чак су и либерали одустали од намере да одмах публицирају њихов лист. Држим да можемо бити сасвим задовољни са током послова, тим пре, што се и на страни, бар у једној држави, а држим да ће постепено и у свима другим, почети правилније да се цени данашња политика.

„Поздравите Вашу породицу и верујте у моје потпуно поверење

ваш

АЛЕКСАНДАР

„Као што сам вам и поручио, сад не треба више гледати, како ће се наш зајам допасти господи из мањине,* него треба га свршити, па ко хоће добро, ко неће, нек иде“.

Услед овлашћења у овом писму посетио сам отправника послова у руској амбасади у Бечу барона Будберга, који се очевидно изненадио овом посетом српског премијера, нарочито кад је видео, да се с овим злогласним „аустрофилом“ може руски разговарати. О томе разговору 30. октобра писао сам Краљу овакав шифрован телеграм:

„Примио сам Ваше писмо од курира. Посетио Будберга, који не разуме понашање Жадовског и каже ми, да је све, што му је Ваше Величанство казало о томе, доставио у Петрбург, где је велику импресију учинило. Решење очекује по повратку Царевом из Ливадије“.

О посети код Папиног Нунција немам никакве белешке. Ја сам и пред Нунцијем само поновио оно, што сам и фратру Вујичићу казао: да Курија треба да се обрати Српској Влади формалном нотом, ако жели да некакав њен делегат води бригу о душама католика у Србији. Последица од овог разговора није било никакових. О конкордату, од кога се толико „плашила“ опозиција (и ако је баш она хтела да га закључи) није било ни речи ни пре ни после.

У престоној беседи Кнеза Фердинанда, којом је ових дана отворио Собрање, нема ни једне мртве речи о односима Бугарске са најближим суседом њеним, са Србијом, и ако је цело јавно мњење, после толиких алармирајућих гласова о српско-бугарским односима, очекивало с нестрпљењем да у тој свечаној прилици чује коју реч од Кнеза Бугарског, која би умирила духове; али за то беше у тој престоној беседи један одушевљени став о пријатељству — чак тамо на јадранском приморју, о ванредно добрим односима Бугарске са Црном Гором.

Тој околности чак је Лондонски „*Тајмс*“ поклонио необично велику пажњу, јер у своме издању од 2. новембра а под насловом „*Србија, Црна Гора и Бугарска*“ тај вођ целе инглеске штампе пише:

„У последње време постигнуто је врло тесно зближење између Црне Горе и Бугарске, које је нашло израза и

* Разуме: Министарског Савета.

у последњој престоној беседи Кнеза Фердинанда. Ово пада у толико више у очи, што се у целом том акту не каже ни једна реч о Србији, и ако се ништа не чује да су се односи између Софије и Београда и најмање поправили. Лако је могуће, да у Београду и претерују са жалбама на чинове бугарског непријатељства, али сумње нема, да су на дневном реду многе интриге и ровења, као и то да Софија и Цетиње нису никада били у тако великом пријатељству, као што су сада. Можда је погрешно придавати сувише велику важност раздраженој панславистичкој и антиаустријској агитацији оних балканских листова, који једновремено нападају и Србију и Аустроугарску; али и то су барем знаци, који не слуте ништа добро за будућност, и не могу ићи у прилог миру на Балканском Полуострву". — — —

Кад се гроф Голуховски вратио у Беч, имао сам мој други састанак с њиме. О овоме разговору нисам писао Краљу рапорат, јер би овај стигао у Београд истим возом, којим сам се и ја вратио, С тога сам о томе разговору известио Краља овом депешом:

„Говорио сам са Голуховским читав сахат. Између осталога, о чему ћу усмено реферисати, јер прексутра бићу у Београду, казао ми је: 1. Русија је запретила Кнезу Фердинанду да буде апсолутно миран. 2. Да је барон Каличе добио заповест енергично настојавати, да Порта задовољи наша три захтева. 3. Да у француској штампи раде противу нас: Краљица Наталија преко Патримонија и Милована Ђ. Миловановића. Примио сам Ваш данашњи телеграм. Разумем".

5. новембра у вече био сам у Београду и 6. сам примио дужност.

II

ВУКАШИНОВ УСПЕХ И — ОСТАВКА

Почетком септембра 1898. год. имао сам пуно посла са „Лутеровом концесијом“, по којој је овај предузимач имао да на Ђердапу експлоатише снагу Дунава за производњу електрицитета масама, и по којој се ова огромна маса електрицитета имала преносити мал'не на целу Србију. Међутим предузимач Лутер није ништа предузимао за извршење те концесије, бранећи се тиме, да му мађарска влада прави сметње, полажући извесна права на тај део Дунава, који је она о свом трошку регулисала. Да бих видео, да ли су и у колико те претензије угарске владе основане, послао сам на Ђердап нарочиту комисију, у коју сам одредио Селесковића и Николу Стаменковића професоре Велике Школе.

Међутим Вукашин из Бечa ургира депешом, да му се пошље одлука владина односно оферта Унион-Банке. Одговорих му:

„Данас после подне стижу Министри из Крагујевца. Одмах ћу сазвати седницу и телеграфисаћу вам одлуку“.

Али у тој првој седници није се могло доћи до одлуке, јер је Министар Грађевина захтевао, да са својим директором железница проучи ту оферту. Јављајући то Вукашину додао сам: „у сутрашњој седници после подне углавиће се текст објашњења, која морамо тражити пре решења. Тај текст послаћу ти и депешом и писмом.“

Услед овога Вукашин ме пита депешом: „Да ли не би најбоље било да дођем у Београд ради потребних објашњења.“

Пре него сам могао одговорити на ово питање Краљ из Бурга у Бечу телеграфише овако дугачку шифровану депешу:

„Вукашин Петровић саопштио ми је вашу депешу о данашњој министарској седници. Као што сам вам писао, моје је мишљење, да оферт треба што пре примити *овакав какав је*, јер га у данашњим приликама финансијски не можемо добити повољнијег. С тога *наваљујте* на ваше другове, да оферт сад начелно приме, како би Вукашин Петровић могао дефинитивно закључити преговоре, а евентуалне промене и примедбе, које би се учиниле у министарској седници, могу се изнети и доцније, при мом поновљеном проласку кроз Беч и повратку за Београд, јер тада моћи ћу у њину корист дејствовати успешно код Калаја и на политичке факторе, као што сам и пре успео у питању експлоатације железнице. Финансијским људима не може се данас о томе говорити, и са њима морате отпочете преговоре што пре закључити, примајући њихов оферт, јер иначе може цела ствар бити осујећена. Јавите ми ресултат дејствовања. Вукашину наредих да не иде сада у Београд, јер би његов долазак пао у очи. Он ће чекати овде ваше овлашћење довршити преговоре

АЛЕКСАНДАР"

И ако је Краљ, као што се види, мене притискивао са десет атмосфера да *навалим* на моје другове, те да приме оферат Унион-Банке „овакав какав је" — ја не само што нисам хтео, да у једном оваквом питању „наваљујем," него сам Краљу одговорио оваквом депешом:

„Молим Величанство да одмах нареди Вукашину да овамо дође, јер је за решење питања о зајму много важније, да он извесне тачке оферта објасни, него што ће његов долазак овамо пасти у очи."

Ово је помогло. Истога, 5-ог Септембра ноћу Вукашин ми јавља да „по наредби Њ. В. Краља сутра полази за Београд."

Ја сам хтео да држим седницу Министарског Савета чим стигне Вукашин, докле ће и Министар Грађевина бити готов са својим проучавањима и сазвао сам је за 7-ми Септембар, али ми Андра Ђорђевић пише да не може доћи на седницу, јер му је лекар забранио излазити из куће још за 2—3 дана, а Министар Правде беше баш сада нашао да се бави у Нишу. Мора бити

да сам га врло енергично позвао да дође, јер овде налазим овакву његову депешу: „Долазим данас дневним возом. Молим да ми се на станици београдској јави. треба ли да вам дођем одмах?“

И тако се 8-ог Септембра могла држати седница Министарског Савета.

На њој је најпре Атанацковић изнео овакве белешке директора железница Димитрија Стојановића:

I. Специјалне напомене.

1., Мени није познато, да је у уговорима о зајму постављан услов:

„За све време трајања зајма искључује се повећање извлачења или повраћаја капитала.“

Кад смо већ у тој нужди да, залажемо железницу нашу на овакав начин, мени се чини, да не би било опортуно, да нашој железници ускратимо могућност, да се од тога дуга опрости исплатом, ако доцније буде могућности.

Овај клоз, по мишљењу мојему, има неке везе с оним предлогом те банке за закуп наших железница.

Мислим да овај клоз, као изниман, не треба примити.

2., Накнада банкама у $^1/_4$ на сто за исплаћивање купона велика је. Дирекција плаћа Народној Банци за њене исплате провизијон од $^1/_2$ на хиљаду.

3., Важно је да влада пречисти то питање, да ли се наша железница може по карлсбадском аранжману, *формално* и *правно* ослободити свију досадањих терета, које постоје на њој.

Ја нисам у стању, да о томе дâм своје мишљење.

4., Код сваке радње гледа се на двоје: на форму и на садржину. Приватни људи гледају више на садржину, а државе у јавним уговорима морају ради угледа и достојанства својега да мотре и на форму својих обавеза.

Према томе, ја мислим да влада не би могла да прима и такве обавезе, које се регулишу по неким страним законима. То се може избећи на тај начин, да

се речима искаже оно што се хоће, без позива на законе стране земље.

Тако, у тачци 3 прелиминара треба да се изостави:

а., „приложенога аустријскога, односно угарскога закона.

б., у смислу угарскога члана закона XXXII од 1897. године. Мотивација:

а., „Да се не вређа достојанство државно.

б., Да се не прави забуна у Скупштини.

в., Да се не даје маха опозицији за напад.

5., За онај клоз, у тачци 6 прелиминара:

„Или ако би се показало, да су прилике новчане пијаце такве, да се не може, по нахођењу Унион-Банке, да изведе итд. не може се дати рок до 19/31 Децембра 1898, него само до 18/30 новембра; јер би иначе могао наступити Случај, да купштина вотира зајам, а доцније да Унијон-Банка одустане од овога уговора.

У опште добро би било, да се за право одустајања по тачци 6 остави рок само до 18/30 Новембра 1898 године.

II. Опште напомене.

1., Да би наша железница могла одговорити обвезама по овом прелиминару, треба да се ослободи обавеза досадањих за извршење радова, поручбина и неких даљих радова, које треба у кратком времену извршити.

Сада, овако на брзу руку, не могу да одредим тачну цифру, али мислим, да се нећу преварити, ако изјавим, да за то неће бити потребна већа сума од пет милиона.

5. Септембра 1898 год.
у Београду.

Директор
СТОЈАНОВИЋ

За тим је сам Министар Грађевина прочитао ове своје „примедбе“:

1. „Изоставити у тачци 1. став: „за све време трајања зајма искључује се повећање извлачења или повраћај капитала“.

Држава не треба себе да везује за толики низ година, да своје дугове може да регулише, како и кад прилике буду то дозвољавале.

2. Да би се железнички приходи, који се заједно са железницама залажу за овај зајам, ослободили од свију терета, треба од овога зајма исплатити дугове железничке, који сада износе одприлике на 3,200.000 дин. у злату.

3. Незгодно је, да се у уговорима, које држава закључује са приватним друштвима страних држава, помињу обвезе по тим страним законима. У место тога боље је, да се обвезе потпуно речма испишу.

4. Код наших железница још нема свих тапија о земљишту, које је државна, односно железничка својина. То се тек сад мора уредити, пре но што се стави интабулација на то земљиште. — У опште мени се чини, да је сав тај рад о интабулисању врло заметан. Боље би било, кад би се само утврдило, да су наше железнице са свом њиховом имовином и приходима заложене за тај зајам.

5. У тачци 6. у место рока, 19. (31.) децембар, кад банка може одустати од зајма, треба узети рок 18. (30.) новембар, да се не би десио случај, да Скупштина вотира зајам, а банка после одустане. У опште треба усвојити, да после тог рока банка не може одустати од зајма, па ма какве прилике биле, иначе ми би се изложили свакојаким неприликама.

6. Пошто је ово железнички зајам, то и железнице наше треба њиме да се и користе, јер после тога зајма, железнице више не могу добити никаква зајма. Ова корист била би у овоме:

а.) Да се од овог зајма преда дирекцији железничкој 1,300.000 дин. за нове инвестиције, које се морају извршити и

б.) Да се за нове железнице, које држава мора градити, задржи сума од 2,500.000 дин. Са овом сумом и са приходима железничким, који би прелазили суму од 1,200.000 дин., колико би од прилике износила отплата овог зајма годишње, ми би могли у току од 8—10 год. саградити све наше споредне железнице.

Београд 5.|IX. 98.

Министар Грађевина
Ђенерал ЈОВ. АТАНАЦКОВИЋ

Пошто су саслушана објашњења Вукашина Петровића на све изнесне примедбе и замерке настала је дуга дебата док је донесена, и руком Министра Правде написана, оваква одлука Министарскога Савета:

1. „Зајам има да буде од 42 (четрдесет и два) милиона у злату ефективних.

2. „Да се интабулација може ставити само на непокретност (као што је у оферту изложено), али да се не може дати залога и у приходу железничком, пошто је овај већ заложен. Приходи железнички већ су законом о конверсији државних дугова заложени за одужење државних дугова, а они се не могу, без пристанка кредитора, којима су већ заложени, у опште понова залагати — а много мање се они могу једнострано уступити новим кредиторима, и то са првенственим правом наплате. Таква би обвеза била без икакве правне и законске вредности за раније повериоце, нити би се држава смела, без еминентне опасности и по своје интересе и по свој углед и по свој кредит, упуштати у такве трансакције. То би било апсолутно противно правним појмовима о залози а и позитивним законима страним и нашим (§. 322 грађ. законика). Пре пристанка дакле ранијих кредитора, да им се уступи други који приход државни, на место железничкога, који је већ заложен — не може бити ни речи о поновном уступању тога истог прихода.

„3. Сматрамо као посве штетан и непријемљив услов, да се овај дуг не може исплатити пре уговореног рока од 70 година. То би било противно добро схваћеним интересима државним. Нека би био нов дуг и од 42 милиона ми у ствари не бисмо могли добити никакав зајам на објекат, који вреди више од 100 милиона, или бисмо га могли добити једино код исте Банке, под условима, који би са свим од ње зависни били. Ваљало би дакле уговорити, да се зајам може вратити и пре уговореног рока с отказом за извесно време, тако да се до рока по отказу плати онолико, колико буде облигација у оптицају а не уништених.

„4. Требало би ближе одредити обавезу владе (о којој је обавези реч у члану 6.) кад њен пуномоћник потпише прелиминарни уговор, и да се та обавеза може са-

стојати само у томе, да Влада поднесе тај уговор Народној Скупштини на одобрење.

„5. Право Банке да не оствари зајам, ако новчана пијаца не буде за њу повољна, чини цео овај зајам илузорним и ако га буде Скупштина усвојила. Зато тај услов треба изоставити из уговора.

„6. Ни у ком случају да не буде интерес већи од 4% па ма ко извршио зајам, као што је првобитна понуда и била. 8. Септембра 1898.“

Одмах после ове седнице Министарског Савета Председник је телеграфисао Краљу у Баден-Баден овакву депешу:

„После објашњења Вукашина Петровића, Министарски Савет донео је одлуку: Зајам мора бити четрдесет и два милиона ефективних. Ако је Величанство сигурно да се ова сума може добити, већина Министарског Савета усваја оферат Унион-Банке у целости, а мањина, у којој су Министар Народне Привреде, Унутрашњих Дела и Правде, не прима оферат, ако Банка не пристане на измене у оферту, које су писмено поднели. Молим за упуство, да ли да Министар Финансија, у пролазу кроз Беч, не дирајући питање о суми зајма, које се оставља заузимању Вашега Величанства, покуша задовољити захтев мањине Министарског Савета. Данашњим оријент-експресом шаљем опширан рапорт.“

12-ог Септембра телеграфише ми Краљ, између осталог, о зајму ово:

„Односно зајма одлучно сам уз мишљење Министарског Савета, а пристајем и на повишење суме, за које ћу дејствовати при пролазу кроз Беч, као што сам вам већ јавио.

„На примедбе мањине имам казати ово:

„Тачка 1. односи се на повећање суме, које одобравам.

„Тачка 2. Нема основа, пошто залога државних прихода железнице није у питању.

„У тачки 3. садржан је незгодан услов, али с погледом на мали ануитет и на то што Банка много полаже на тај услов, мислим не треба запињати на томе.

„Тачка 4. по себи се разуме, с тога се не мора уносити у прелиминарни уговор.

„До евентуалности у тачки 5. и 6. неће доћи.

„У опште држим, као што сам вам већ више пута нагласио: боље погодбе за санирање финансијског стања не можемо добити, дакле не треба их ни тражити, а боље добити ову помоћ, макар и не потпуну, него још животарити због недовољних средстава. У осталом немам ништа против тога да Министар Финансија, у проласку кроз Беч, учини покушај, за који тражи овлашћење. Од послатих извештаја Милићевић вам неке данас враћа, а неке сам задржао. АЛЕКСАНДАР"

Како је испао покушај Министра Финансија, који се помиње у овој Краљевој депеши, види се из извештаја, који ми је из Беча послао Ст. Д. Поповић 18. Септембра:

„Господину Председнику Министарског Савета и Министру Иностраних Дела, Дру Владану Ђорђевићу.

Господине Председниче! Све до јуче нисам се могао да видим с г. Хијеронимом, из узрока што он није био овде. Јуче, а поглавито данас пре подне, разговарали смо о свему ономе, што је мени стављено у дужност да с њиме пређем, у облику тражења објашњења или у облику покушаја да се измене тачке неке и неке у познатој нам понуди овдашње Унион-Банке. О резултату тога разговора част ми је поднети Вам овај свој извештај.

1. Прво смо измењали мисли о оној тачци понуде, која говори о томе, како не смемо да повратимо позајмљени нам капитал пре истечења рока зајму. Г. Хијероними доказивао ми је, од прилике онако како нам је и г. В. Петровић то објашњавао, да је та тачка за њих врло важна с обзиром на висину курса, под којом нам зајам нуде. Ја сам му на то приметио, да колико је мени познато, тако што нема ни у једном уговору о зајму. Најпосле, г. Хијероними тражио је да се предвиди бар неки рок (од које деценије), до којег се позајмљени капитал не може повратити, но на ово пристао је само под условом, да реферише о томе својим људима у Пешти, куда он иде данас по подне, па ако и они на то пристану, онда ће се та тачка и изменити у том смислу, тј.

утврдити рок од неколико деценија, за трајање којих се повраћај зајма не прима. Без таквога рока, рекао ми је одсудно, уговор се не може закључити од њихове стране.

2. На другом месту разговарали смо о залагању железничких прихода за осигурање плаћања ануитета на њихов зајам и у вези с тиме о дужности с наше стране, да се ти приходи ослободе од полагања права на њих од стране потписника карлсбадског протокола или и иначе. Ја сам г. Хијерониму изложио све оно, што је наведено о томе у мњењу мањине наших другова (не казујући му да је то мишљење само неколицине наших другова) и на послетку сам додао, да је Влада вољна да покуша где треба да се одреку полагања права на тај приход они, који су га стекли не само по карлсбадском протоколу, већ и по самом закону о конверсији државних дугова наших; али, ако влада у томе не успе, да се онда изостави у уговору залагање и прихода од наших железница, пошто је тај приход већ једном заложен. — Г. Хијероними изненадио ме је својим питањем: зар је на нашим облигацијама наштампано, да је заложен и приход железнички и зар наши стари повериоци не би пристали да се одреку тога свог права? Даље је напоменуо, да је за њих преко потребно, да, поред интабулације на железнице, буде и железнички приход заложен, пошто иначе интабулација нема смисла. О овоме смо говорили читав сат. Он ми је истицао евентуалност, да Србија дође у такво стање, да не плаћа уредно и тачно уговорену годишњину на овај зајам. Шта онда да се ради? Они не могу нашу железницу да излажу продаји, нити на то у опште и помишљају. Немајући пак за гарантију ни приход од њих, пошто је исти другоме неком заложен, они би остали без икакве гарантије за плаћање годишњине.

Ја сам на ово примећавао, да од наше стране не би било ни часно ни умесно, да њима данас залажемо нешто што је раније другоме већ заложено; да бисмо на случај, ако бисмо ипак то утврдили, без пристанка наших ранијих кредитора, доживели протест од њихове стране, пре него што бисмо с Унион-Банком закључили уговор о овоме зајму; даље, да нам то све није потребно, пошто ће српска држава, по исплати привремених дугова

и солскога зајма, имати на расположењу више од два милиона за плаћање годишњине по новоме зајму, а да ни за пару не повећава у свом буџету целокупну суму ануитета потребну за све наше дугове, ит.д.

Г. Хијероними изјавио ми је на послетку, да је ово тешко питање и за њих и за нас и да он не може ништа ново да предлаже, нити пак од овог да одустане, но да ће се о свему овоме поразговарати са својим људима у Пешти и после неколико дана саопштити ми резултат било лично било преко г. Минкуса, који је у управном одбору Унион-Банке.

3. Што се тиче стопе интереса, изјављено ми је, да и они не желе да до тога дође да плаћамо $4^1/_2$, већ само 4, пошто је и за њих сигурније, ако српска држава мање интереса плаћа, па ме је замолио да ми не правимо од тога никакво питање.

4. На послетку вођена је реч: како се има разумети она обавеза, коју српска влада узима на се, кад њен опуномоћник потпише уговор о зајму! Г. Хијероними дао ми је у том погледу ово објашњење: српска влада не треба да проноси никакав *уговор* Скупштини на одобрење (као што то не чини ни угарска влада), јер с подношењем ма каквог уговора прави се галама и посао се отежава. Место формалнога уговора треба тражити од Скупштине *овлашћење*, да влада на основу извесних главних тачака (услова), које Скупштина буде вотирала, може закључити уговор о зајму. Те би тачке биле: да Скупштина одреди величину зајма, висину емисионога курса, величину годишњине (или интереса), објекат залоге (или интабулације), рок трајања зајму и др. Имајући такво овлашћење у рукама, влада ће моћи да закључи уговор о зајму с ким она хоће, под одобреним или мало повољнијим условима. (Нпр. Скупштина одреди 80 за 100 као најнижи курс, а влада успе те закључи зајам с курсом од 84·30 за 100). Такав уговор има онда обавезну силу за владу и државу.

Према оваквом објашњењу, ја налазим, да је за нас могућно пристати на услов, да Унион Банка може, на случај неповољне новчане пијаце, и одустати од своје понуде, као што је то предвидела у шестој тачци своје

оферте. Можемо на то пристати за то, што ће се сви преговори о зајму водити поверљиво и само онда обзнанити, кад цела ствар буде свршена и уговор о зајму коначно утврђен. На случај одустанка, дакле, од стране зајмодавца, нећемо имати ништа ни да обзњањујемо, већ да гледамо да нађемо другу групу, која ће нам дати зајам под условима, које је Скупштина одобрила.

На послетку сам изјавио, да су ово само наше напомене, које смо имали да учинимо, а не и последња реч наша у овој ствари. Тако је то и г. Хијеронимі схватио.

Кад се он врати или јави из Пеште, нећу пропустити, Господине Председниче, а да Вас не известим, шта мисле његови људи о ономе, што је он узео да им саопшти, а то је поглавито оно што је садржано у првој и другој тачци овог мог извештаја.

С одличним поштовањем
СТЕВ. Д. ПОПОВИЋ

Вукашину Петровићу, који се још бавио у Бечу, али о свом трошку, јер се преговарачи за зајам беху разишли по бањама, послао сам 29. септембра, на основу нарочите одлуке Министарског Савета, поруку да је опет у мисији. То сам учинио оваквом депешем нашем посланству у Бечу:

„Саопштите Вукашину Петровићу да се од данас опет сматра да је у мисији, и да јави, чим му Калајн буде саопштио ресултат свог заузимања код Банака, па ће му се послати овлашћење“.

Кад сам ја ради лечења дошао у Беч, морао сам већ 17. октобра да телеграфишем Краљу:

„Унион-Банка писмено отказала своју понуду. Остаје на расположењу за преговоре о зајму на другој основи, а то би био закуп железничке експлоатације, што је Вукашин Петровић примио само ad referendum“.

Краљ ми је на то одговорио оваквом шифрованом депешом:

„Мислим да преговоре треба продужити. Апсолутно не смемо ствар напустити, макар се основа променила“.

Ја сам Вукашину препоручио да настави преговоре али да зна да треба да тражи ма какву другу основу, јер ми

никако не можемо давати експлоатацију железница под закуп.

20. октобра 1898 телеграфисао сам Краљу ово у шифрама:

„Двеју конференција Вукашина Петровића с Калајем ресултат: Оне две банке тешко да ће остварити наш зајам. Привидан узрок: измене које је тражила мањина нашег Министарског Савета. Стварни узрок: политичко стање у Француској и Аустроугарској. Ипак Калаји саветује продужити преговоре по потреби на новој основи. Дадох потребна упуства Вукашину Петровићу. Калаји вечерас полази у Босну на месец дана. Ако Вукашин Петровић за то време не успе, Калаји обећава заузети се својски да нам нађе нову групу поверилаца за зајам од 45 милиона".

Сутрадан Краљ мени телеграфише:

„Примио сам ваше писмо од деветнаестог. Одговорићу дефинитивно кроз који дан, док се будем посаветовао са Стевом Поповићом и Вукашином Петровићем о мојем мишљењу. Начелно држим треба свакако наћи нову основу за зајам, пошто нас пореза на ракију и брашно (!...) тек после неколико година може опростити унутрашњих обвеза, а због великих терета тешко би прошла на скупштини

АЛЕКСАНДАР"

Као што се види, Стева Д. Поповић, који се 19. октобра вратио у Београд и примио не само своју дужност него и заступање председника, док се ја не вратим, још не може да се окане своје фикс-идеје, порезе — на брашно!

После недељу дана вратио се гроф Голуховски у Беч* и ја сам имао мој други састанак с њиме, на коме сам га између осталог молио, да дејствује код банака са којима Вукашин преговара да напусте у свакој форми мисао о закупу експлоатације наших државних железница. јер ми на то ни у ком случају не можемо пристати.

Већ 2. новембра био сам у стању да телеграфишем Краљу у шифрама:

* Види напред главу „Беч—Београд—Цариград".

„Банке изјавиле Вукашину да неће више тражити експлоатацију наших железница и овластиле га да то саопшти Калају. Вукашин се сад нада да ће моћи закључити зајам на новој основи“.

Врло је карактеристичан одговор, који ми је Краљ телеграфисао:

„Примио сам ваш данашњи телеграм. Вест пријатна и радујем се. Примио сам и писмо Вукашина Петровића о новој основи преговора. Треба настати свим силама да се ствар тако сврши. Немојте никоме ништа о њој казати. *Само ја, Ви и Вукашин треба да знамо за њу.*

АЛЕКСАНДАР“

У исти мах Краљ је телеграфисао и Вукашину:

„Слажем се са новом основом преговора. Настаните да се ствар на њој повољно сврши. Пристајем да до закључења преговора не улазите у Скупштину[1] али са резервом за доцније.

АЛЕКСАНДАР“

Како се нова основа за преговоре о зајму састојала *у интабулацији на непокретност* железнице за онолику суму, колику би нам кредитори позајмили, то ја нисам ни у ранијој индискрецији (у „Вечерњим Новостима“) ни у наредби Краљевој у напред наведеној депеши мени нашао довољног разлога да од својих колега кријем ту нову основу, и ја сам је одмах саопштио Министарском Савету, чим сам је први пут написмено добио.

Међутим преговори су ишли врло тромо и са том „новом основом“. Ваљало је чекати повратак г. Калаја из Босне, јер он је једини вршио пресију над банкама да у пркос најнеповољнијем стању на новчаном тргу европском ипак нађу пара за Србију.

Чим се г. Калаји вратио у Беч, Вукашин Петровић га је одмах посетио, и о разговору с њиме послао ми је најпре ову депешу:

„Калаји обећао живо радити. Ресултат саопштиће после пет дана. Не изјављује се односно гаранција, али

[1] Као Краљев посланик. Напредњаци у кабинету опирали су се томе постављању (писмо Јевр. А. Андоновића мени од 26. октобра).

прима на знање и моје саопштење о железници“ тј. да ни у ком случају не можемо дати експлоатацију садашњих државних железница.

Ова депеша не беше ми много јасна. С тога сам с нестрпљењем чекао писмени извештај Вукашинов од истог дана, који је гласио:

„Драги Владане! Као што знаш из мога шифрованог телеграма, разговор мој с г. Калајем о мојој мисији свео се на то, да ће он живо настати да нам нађе зајам. Новчане прилике у свету, а не само у Аустро-Угарској, неповољне су. Немачка Народна Банка подигла је стопу интереса на 6%. Французи су Русима саветовали, да сада не траже зајам, јер су прилике за такве операције неподесне. Све ово преставио ми је г. Калај као доказ, да није лако у садашњим приликама наћи за нас паре. Но он ипак прима на се обавезу, да ради, и то живо, на тражењу новаца за Србију. Он ће сутра звати овдашњу господу банкаре, а после 2—3 дана оне из Будимпеште. Резултат преговарања са свима јавиће ми кроз 5—6 дана.

У разговору ставио ми је питање: да ли би влада наша пристала да јој се — на случај ако се зајам не могне сад да оствари — даде позајмица од неколико милијуна? Ја сам на то питање одговорио, да нисам овлашћен да на њ одговарам. Ја имам инструкције, да тражим целу суму, која, ако је икако могуће, мора бити већа и од 25 милиона. „Не, ја сам сâм за мој рачун ставио то питање. Нисам се још ни видео с господом банкарима. Али сам рад да нађем излаза, ако се не би сада могла да сврши цела операција“ — беше одговор његов.

Ако би имао времена, јави ми: шта бих имао да радим на случај, ако се збиља створи таква ситуација, да се не може доћи до целе суме зајма. Да ли бих смео пристати на позајмицу?

Ја држим, да би добро било, да по пријему одговора, који ми је, као што рекох, стављен у изглед после 5—6 дана, дођем у Ниш, ради личног реферовања Његовом Величанству Краљу и теби. Мени се чини, да ће

се преговори опет дуже протегнути но до краја садашње сесије скупштинске. Да овако мислим побуђује ме Калајево питање: до кога времена морамо ствар свршити. А на моју примедбу „што пре, то боље“ — додао је, „боље би било не хитати, па макар се после звала нарочита сесија за зајам.“ — „Ако би то морало да буде, не можемо се ни ми опирати“ — одговорих ја, додавши, да нама непремено треба у јануару имати новаца.

Ето то ти је резултат моје прве конференције с г. Калајем.

У разговору сам му изнео мој план, пошто сам му пре тога изјавио, да експлоатацију железница не можемо уступити из разлога, које је Њ. В. Краљ летос изнео и ја у више прилика поновио. Он је саслушао све што сам говорио, па рекао оно што горе исписах. Додао је још и то, да ће тражити нову груну, ако с овом не буде кадар да дође до жељеног резултата.

Умоливши ме да верујемо у његову најбољу вољу да нам помогне, није се резервисао да изјави, да, ако нам он рекао буде, после свега што ће чинити, да нема могућности да се за нас нађу паре, онда можемо слободно преврнути небо и земљу, — нећемо их наћи. И ја верујем у истинитост ове његове изјаве.“

Истога дана, када сам примио овај извештај, прочитао сам у „СПетербургским Вједомостјам“ радосну вест наших антидинастичара, да је у Цириху изашла брошура „Milan und Serbien. Ein Mahnwort an die deutschen Kapitalisten.“ Наши непријатељи осећаху врло добро, колика опасност прети њиховим интересима, ако ми успемо направити зајам, зато су похитали опоменути немачке капиталисте да за живу главу не дају Србији зајам. Велики српски родољуби беху ови наши антидинастичари.

18-ог Новембра 1898. год. писао ми је Вукашин овакво писмо:

„Драги Владане! Пошто сам примио твој телеграм, да ћеш до недеље бити у Београду, испратио сам Њ. В. Краљу шифровану депешу ове садржине:

„Срећан сам што могу Величанству саопштити повољан обрт у мојој мисији. Примљен је основ који сам предложио. Надам се почетком идуће недеље моћи до-

нети нов оферт у Ниш. Молим одговорите ми што пре на моје писмо од јучерашњег.“

Моје јучерашње писмо, послато Краљу, садржавало је, као што знаш,[1] питање: можемо ли пристати на уступање контроле повериоцима у управи железничкој и касеводству. Јуче ми је изгледало, да ће се то тражити; данас се међутим већ даје отворено на знање, да ће такав услов бити постављен. Мени треба до суботе да имам упут. За то сам телеграфом молио Краља, а тебе ево овим писмом за исто молим.

Теби нисам телеграфисао за то, што ћеш ти сутра имати моје писмо, а Краљ би га добио тек прекосутра.

Као што видиш, опет *има изгледа*, да ћу нешто свршити. Да ово неће бити онако добро, као што беше први оферт, у то не сумњај. Ја нећу да попуштам у финансијском делу услова, али у гаранцијама морамо попустити и ми, када су се повукли они. Они су тражили експлоатацију, а добијају интабулацију с појачаном контролом.

И овај мој извештај и депеша Њ. В. Краљу базира се на саопштењима, која ми је учинио г. Минкус. Он је меродаван за извршење онога, што се жели с извесне стране да учини Србији. Ја полажем толику вредност на његово саопштење нарочито и зато, што је учињено *после* аудијенције, коју је он имао код г. Калаја.

Пре недеље нећеш више ништа чути од мене. У недељу или у понедељак радићу са њима на утврђењу новог оферта. Не заборави, молим те, да ми стари оферат *одмах* вратиш. Траже га, да га униште. Неће да има њихова два оферта у нашим рукама. Пази да ово учиниш одмах, јер су ми људи ставили тај услов.“

22. новембра телеграфисао сам Вукашину из Београда.

„Оригинал првог оферта шаљем данашњом поштом експрес. Довече се враћам у Ниш. Ако дотле не добијеш тражена упуства, ја ћу их узети од Краља и Министарског Савета и послати.“

Сутра дан Вукашин ми телеграфише:

„Од јуче живо радим. Има изгледа на успех.“

---

* Нисам о томе знао ништа. Краљ ми то писмо Вукашиново није показао.

Пре него сам ја могао да се посаветујем с Краљем и са мојим колегама односно оних инструкција, које је наш изасланик тражио у свом последњем писму, ја добих од Вукашина овакву депешу:

„Примио сам Ваше писмо и оферат. Споразумно с Калајем полазим вечерас.“

Помислио сам да је Вукашин успео да уговори текст нове понуде банкама, па сад хита у Ниш да реферише и да нам да потребна објашњења.

Али чим је Вукашин стигао у Ниш, он ми је 26. Новембра 1898. године поднео своју оставку на мисију, коју му бесмо поверили 13. Јула 1898.

Оставку? То значи да није успео у овој трећој мисији?

Напротив, он је ове преговоре успешно привео крају, али он неће више да их заврши.

Зашто?

Ево како је гласила његова оставка:

„Господине Министре Председниче! Писмом Вашим од 13. јула ове године, одредили сте ме, споразумно са Министром Финансија, г. Ст. Д. Поповићем, за пуномоћника Краљевске Владе са мисијом да преговарам о државном зајму са извесном финансијском групом у Бечу.

Ја сам ту мисију примио и, радећи на њој непрекидно до 26. августа, ја сам био срећан закључити претходни уговор (оферат) који сам, као што знате, потписао са резервом владине ратификације. Тај оферат послао сам вам по г. Министру Просвете.

Позван да објасним Министарском Савету неке тачке оферта, дошао сам у Београд и, као што вам је познато, дао тражена обавештења.

После тога је Министар Финансија г. Поповић отишао сам, лично, у Беч. Ја нисам био обавештен о мисији г. Поповића у Бечу.

По мом повратку у царску престоницу, а у циљу продужења рада на повереној ми мисији, био сам изненађен отказом оферта од стране финансијске групе. Ја сам имао част послати вам, Господине Министре Председниче, у препису писмо, којим је извршен тај отказ.

Из тога писма могли сте видети, да је Краљевска Влада преко најнадлежнијег свога члана дезавујисала

мој рад, рад свога пуномоћника, не нашав за потребно ни да га о томе извести. То је и за мене и за цео образовани свет нешто нечувено. Влада је била у праву да опозове свога пуномоћника, — моју маленкост; али није смела, ни са које тачке гледишта, да дезавујише мој рад без споразума са мном.

Међутим то је извршено. Извршено је при том на начин, који је морао изазвати оправдано дивљење у људи, који су били у незавидном положају, да слушају из уста властодавчевих нимало ласкаве оцене о свом пуномоћнику.

Појамно је, Господине Министре Председниче, да сам оваквим неисправним поступањем од стране Краљевске Владе доведен у незгодан положај, да вас морам најучтивије молити да ме разрешите од мисије, коју сте ми поверили напред споменутим Вашим писмом, а Министарски Савет решењем својим од 21. Јула ове године.

Да бих и Вама и гг. члановима Вашега кабинета дао доказа о мојој савесној радњи и пуној исправности у повереној ми мисији, част ми је молити Вас за одобрење, да Вам, и овом приликом, саопштим, да сам и поновне преговоре, вођене после отказа првога оферта, довео близу до краја. Ја сам углавио са финансијском групом, ово што следује:

Зајам да буде 30 милиона номиналних у злату. Курс 84·30. Интерес $4^1/_2$ %. Рок трајања (амортизације) 70 година с правом да можемо зајам вратити већ и после 30 година. Гарантија: интабулација на државне железнице, без икакве мешавине поверилаца у Управу све донде, докле будемо уредно плаћали ануитете; а *само* на случај неплаћања, да они имају право образовати кураторијум, који би узео експлоатацију у своје руке с тим, да се вишак прихода предаје нашој државној благајни. Повериоци не би сада пустили на пијацу наше већ своје папире.

Даље сам уговорио с групом: да израдимо и још овој сесији скупштинској поднесемо закон о убаштињењу државних железница. Група је пристала, да нам у изради тога законског предлога помогне. Треба само послати пуномоћнике, стручњака железничког и једног

правника, па да за 8—10 дана сврше овај задатак. Законски предлог за овлашћење израдио сам и предао га групи, где се и сад налази. Тај мали рад стављам Влади на расположење.

Надам се, Господине Министре Председниче, да сам и Вама и гг. Члановима Вашега кабинета, овим што исписах, дао доказа да сам збиља био заложио сав мој труд и све моје знање у посао, који ми је био поверен; да сам, и по други пут, довео тај задатак до краја. Што не могу, ни под којим условима, и даље да радим на том задатку, нисам ја крив.

Благодарећи Вам на поклоњеном ми поверењу, част ми је уверити Вас, Господине Министре Председниче, о мом особитом поштовању.

У Нишу, 26. Новембра 1898. године.

ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ

III

ПОСЛОВИ НА РЕДУ

Октобра 1898. добила је Србија две добре принове: *енжењерску подофицирску школу* и прву *фабрику шећера*. Устројство нове школе за спрему подофицира, тако важних за сваку војску, потписао је Краљ 20-ог октобра 1898., а концесија за прву фабрику шећера у Србији, која беше прва озбиљна последица напред описане екскурзије немачких капиталиста и публициста у Србију, потписана је 17. октобра 1898.

Осим овог важног посла Сима Лозанић је већ спремио све правилнике и сва упуства потребна за извршење свију привредних закона, донесених на последњој Скупштини. И Министар Унутрашњих Дела радио је на извршењу закона о општинама, а Министар Правде, који није имао друга посла, ревносно је интригирао противу Андоновића у томе послу. Сигурно услед тих интрига Косте Н. Христића противу „Ефрема“ ја сам из Беча писао Андоновићу, да не хита са председницима општина „јер не би било лепо да се тако важан посао сврши за време мог одсуства и без споразума са мном“.

Опозиција је међутим још грицкала од своје лажи о „дуговима“ Краља Милана. Шандор Петровић у „Келнским Новинама“ од 6. новембра, да би објаснио зашто Белимарковић није примио да састави нову владу, пише: „Генерал Бели-Марковић-није могао *обвезе*, које је на себе примио садашњи Министар Председник, да сложи са својом официрском чашћу. Др. Владан обвезао се Краљу да под видом накнадних кредита за разна *тајна* наоружања издејствује од Скупштине толико новаца, колико је бившем Краљу потребно да исплати своје повериоце.

Како либерали, за своју сагласност са Двором, као први услов траже одступање садашњег кабинета и напуштање поменутих тајних кредита, то је, после изјаве Бели-Марковићеве, немогућно наћи „погодног“ Министра Председника. Да пак либерали не би у даном тренутку сметали, чине се припреме, да се Рибарац ухапси. У Пожаревцу је начелник лични непријатељ Рибарчев, сви либерални чиновници тога начелства испремештани су, па је пре два дана и тамошњи суд смењен, јер судије не хтедоше на основу неке измишљене кривице да ставе Рибарца под суд“.

У целој овој хрпи лагања беше једно зрно истине. Надлежне власти у Пожаревцу трагале су и изгледа, нашле некакав документат, по којем је Рибарац као адвокат од једног свог клијента двапут наплатио једну исту награду. Краљ је истина хтео да политички експлоатише ту ствар, али је Влада била одсудно противна.

Зверства арнаутска над Србима у Старој Србији беху превршила сваку меру. Ми смо, преко нашег Посланства у Цариграду, *доказали* Порти, да су само за последњу годину дана Арнаути извршили 23 убијства, да су ранили преко 20 људи, да су извршили 49 разбојништава и отимачина, 12 силовања и отмица, 5 злочинстава уз суделовање турских власти, најзад да су саме турске власти извршиле десет злочинстава над Србима. У дотичним нотама беху тачни подаци: име жртве, дан и место злочинства, имена криваца, имена сведока итд.

На сваку нашу ноту о тим арнаутским зулумима Порта је или одрицала сама факта, или наређивала истрагу, која редовно није нашла кривце, а кад наше ноте посташе енергичније, онда је Порта претплатила довољан број егземплара од будапештанског француског листа „Revue d' Orient“ и г. Шашвари, који је српске владе ковао у звезде (док су и оне биле „претплаћене“ — моја влада није имала новаца за то —) сада је у томе листу (27 октобра 1898) овако загудио:

„Чудимо се дрскости српске владе, што хоће да се меша у унутрашње послове Отоманске Империје. Порта би добро учинила када би прекинула своју дуготрпељивост и када би Србији дала на знање, да се не кида толико за — Македонију. Ми мислимо, да је Порта већ

одлучила предузети у томе правцу важне кораке, јер јој је та систематична кампања српске владе додијала, па ће Србију подсетити да не губи из вида *лекцију, коју је Грчка добила...*"

Хоћете да знате од куда Порти смелост да овако говори?

Дан раније, 26 октобра 1898 могло се прочитати у „СПетербургским Вједомостјам," баш поводом последње наше ноте о арнаутским зулумима, ово:

„Односи између Србије и Турске неће се поправити, *док се у Србији не промени унутрашња управа.* Кад се Србија врати њеној пређашњој политици (читај радикалима), онда Турска неће смети више заузимати према Србији држање, које сада заузима **само зато**, *што је Србија напуштена од Русије.*"

А да би се још боље разумело, зашто је Русија тако напустила Србију, да њен амбасадор у Цариграду допушта да зулуми арнаутски сатру све Србе у Старо Србији и Македонији, француски орган руске владе „Le Nord" од истога 26 октобра 1898 „чује" да је чак аустроугарска влада саветовала Краљу Александру, да уклони из Србије свог оца...

Истога дана, када сам се ја вратио из Беча и примио дужност, добио сам од Јована Ристића, бившега Краљевског Намесника овакво писмо:

Београд, 6. Новембра 1898.

Господине Председниче! Част ми је, по Вашем пристанку, послати Вам, у прилогу, молбу мога сина Николе за повратак у државну службу.

У исто време прилажем овде, у одостовереним копијама, и две пресуде, по којима је Никола изашао чист од клевета, а његови клеветници *осуђени.* Једна је пресуда од ово-варошког, а друга од Шабачког Суда.

Молим, да обратите пажњу нарочито на шабачку пресуду, где је констатовано, како је Уредник (клеветник) на Суду признао, да он за свој напад није имао никаквих доказа, *„но да га је извршио у политичкој намери, и као средство у политичкој борби, која је тада вођена.*"

Ја Вас молим, Господине Председниче, да не оставите дуго Николу да чека, јер је 6 година чекања доста било без кривице, и само зато, што се није могло мени доскочити, па се на моју децу ударало. Он је жртва мога положаја.

Са одличним поштовањем
ЈОВ. РИСТИЋ

Пошто сам се из прилога овога писма уверио, да је Никола Ј. Ристић само зато страдао што је син Јов. Ристића, то сам одмах у првој седници Министарског Савета предложио, да се Никола врати у државну службу. Краљ је врло радосно пристао на тај предлог, али ни један од Министара није хтео да Николу прими у свој ресор. Либерални дисиденти у кабинету изговараху се, да немају по буџету могућности, напредњаци Министри отворено беху противни да се „на тај начин купује благовољење г. Ј. Ристића“, јер то би „значило да се влада уплашила од либералне опозиције“. На то сам одговорио да овде није у питању Јован Ристић и политичко држање либералне странке према влади, него неправда учињена једном чиновнику, који је без кривице остао без пенсије; да је ова влада, и ако често преко своје воље, била принуђена да учини гдекоју сличну неправду, па би требало оберучке да прихвати сваку прилику, у којој може сличне неправде да поправи. „Ја се — завршио сам — не бојим либералне опозиције из два разлога, прво што либерална већина у нашој Скупштини није састављена од оних либерала, који су одлучили да нам праве најжешћу опозицију, а друго што је Г. Ристић сувише мудар државник да стане на трулу даску, на коју га гурају пргавци — а шта ће многопоштоване новине казати о враћању Ристићевог сина у службу, то ми је сасвим свеједно. Ја сам се до скора опирао овом реактивисању Николином из два разлога: први је да не изађе у ружној светлости један одиста високозаслужан државник Србије, који моли да му влада, коју он политички комбатира, удели једну милост, а други је, што сам одиста мислио да је Никола био крив, кад је, премештајем од секретара посланства за поштара натеран да жртвује пенсију. Сада када сам

се уверио, и то не само из ових судских пресуда, него и на други начин,* да Никола није био крив, бар не за оно, за што су га кривили, — ја молим јединог колегу у мом кабинету, који није нимало политички партизан, молим Министра Војног да узме Николу у свој ресор.“

— Шта да правим од њега? — упита Драгомир Вучковић.

— Оно што си направио и од г. Чижека — рекох му — кад капелник војне музике може да постане интендант, само да добије давно заслужену повишицу плате, коју као капелник не може никад добити, зашто и један бивши дипломат, а наречени поштар, не би могао постати интендант само зато да одмах моли за пензију? —

Сви се насмејаше, и тако се срећно сврши и то „источно питање“ о Ристићевом сину, и 8. новембра је потписан указ, којим се Никола Ј. Ристић, поштар друге класе у оставци и резервни коњички поручик, поставља за интенданта и производи за резервног коњичког капетана II-ге класе, а загребачки „Obzor“ и остали органи српске опозиције доказиваху и даље, како сав притисак Краља Александра на Јов. Ристића да либерали одустану од своје одлуке — није помогао. Да би се опозиција још више окуражила у њеној борби против садашњег режима, новосадска „Застава“ донела је из Беча најпоузданију вест, да ће 2. децембра ове године Аустрија претворити окупацију Босне и Херцеговине у анексију и поставити Ерцхерцога Леополда Салватора за Гувернатора Босне. „Србобран“ је потрчао у помоћ тако исто поузданим извешћем из Беча, да је Др. Владан за један тричав зајам издао Аустрији све српске шуме — а коме ни то не беше доста, могао је у француском органу руске владе „Le Nord“ (од 5. новембра) прочитати, да међународна конференција у Хагу мора пре свега донети одлуку да се Краљ Милан уклони из Србије, јер иначе он може довести до европског рата.

Други опозиционар био је у стању да јави париском „Le Temps“ чак и појединости, под којима је Др. Владан у Бечу закључио зајам од 40 милиона: за тај зајам он

* Од самога Краља Милана.

је не само теслимио Аустрији све шуме и све железнице него чак пристао да курс тога зајма буде — 61%!

Али све те ужасне новости не беху Русима довољне. Њихови листови „*Новости*“ и „*Новоје Времја*“ (од 4. новембра *1898.*) доносе *прве вести о атентату на Краља Милана.* Тек што су те новине стигле до Скопља, 8. новембра 1898. витешки Милосав Куртовић предлаже председнику, да се по „присној“ жељи г. Машкова одликују српским орденима Алексије Алексијевић Суворин шеф-редактор и ђенералштабни капетан у оставци, Дубенски, главни сарадник листа „Новоје Времја“, и да се то одликовање телеграфом јави у Скопље, како би г. Машков могао први за њега јавити у Петрбург.

8. новембра потписан је указ, којим се понова постављају за Краљевске посланике у Скупштини они, који су међутим променули положаје у државној служби, као и неколико нових, а тако исто указ којим су, према новом општинском закону, постављени председници општина у Ваљеву, Неготину, Ћуприји, Зајечару, Смедереву и Јагодини. И ако сам у овом послу суделовао и ја, опет нисам успео да спречим наименовање Луке Петровића за председника у Ћуприји, и једва сам успео да протурим једног официра у Јагодини. Колико је било интрига у овом послу доказује наименовање Александра Николајевића, познатог противника Династије, за председника општине у Пожаревцу, и борба која је у кабинету вођена да се за Лесковац постави Мика Осман-Беговић. Е, али за Александра Николајевића беше се заложио газда Сима Несторовић, коме у крилу судбине беше сакривена далеко важнија мисија, него што је имао као Председник Скупштине, и коју мисију Влада још није могла слутити — за Осман-Беговића се заузимао генерал Бели-Марковић, а против те кандидације као либералне борили су се напредњаци у кабинету. Лука Петровић се морао поставити за кмета у Ћуприји из истог разлога, који је диктирао и наименовање Марјана Бирчанина за Ваљево, Јована Мишића за Неготин, Петра Јовановића-Узунца за Зајечар, Луке Перишића за Шабац, Сибина Максимовића за Прокупље. Они беху посланици на Скупштини . . .

Међутим је у Београду отворена изложба пољопривредног друштва, а Шандор Петровић је у „Келнским Новинама“ на широко и на дугачко доказивао, да је у Србији наступила *династичка криза.*

10-ог Новембра 1898. год. потписао је Краљ указ, којим се владика Димитрије разрешава од државног саветништва и поставља за епископа шабачке епархије.

Сутра дан отпутовао је Краљ са нама у Ниш. Одушевљен дочек, бакљада, фулминантна беседа Тоше Миловановића, на коју је Краљ овако одговорио:

„Ја благодарим уваженом председнику општине нишке на говору и на осећајима, које Ми изјављује од стране Мојих милих и верних Нишлија, приликом Мога данашњега доласка у Ниш.

Ја сам ове године имао прилике, да будем месец и више у средини Мојих милих и верних Нишлија.

Ја сам пре четири месеца, пред први састанак Народне Скупштине, имао прилике, да са овога истога места Мојим милим и верним Нишлијама кажем Моје осећаје према њима; да им искажем: како сам у свакој прилици, из Мога најранијег детињства, имао прилике да се уверим о њиховој оданости.

Ја знам, да су Нишлије од оног времена, кад их је Мој узвишени Отац ослободио, Њему у свакој прилици показивали љубав; да су и Мени, од како сам примио владу, увек показивали љубав и готовост да Ме потпомажу, да водим Србију оним путем, који је за њу најбољи и најсрећнији.

Ја сам онда казао Мојим верним Нишлијама, да су они били увек они, који су Ме помагали од првог почетка, кад сам се решио, да водим Србију путем реда, озбиљног рада и напретка.

Ја сам онда изјавио надање, које полажем на сложан рад Народне Скупштине, и надање, да ће Народна Скупштина многе корисне законе, које јој је Моја Влада поднела, да реши у духу и на начин, који ће бити најбољи за нашу Отаџбину и њезин напредак.

И доиста су народни изабраници потпуно схватили тај задатак; и ми можемо данас сматрати, да је оно стање, које је било у почетку летос наглашено, да је данас потпуно учвршћено.

Ја сам, после тога, отишао неко време у иностранство, и кад сам се вратио у земљу, Ја сам у свима приликама јасно казао: да правац који сам означио у Моме писму од 11-ог октобра; правац „Србија је преча од свега", да је тај правац сталан и најпогоднији, и да Ја од тога правца нећу одступити, (народ се одазва громким: живео, живео, живео) јер сматрам, да је он једини — добар и једини могућ у нашој Отаџбини, да је води путу напретка.

Ја сам казао, и данас понављам Мојим милим и верним Нишлијама, за које сам уверен, да ће се само томе радовати, што сам данас више него икад решен, да се стално држим тога правца, (народ се одазва бурним: живео, живео, живео) да сам решен, да бесплодној партиској борби учиним крај, те да се више не бринемо о интересима и погађањима с појединим партијама, већ да се бринемо о интересима државним, са најодличнијим синовима, који су народни представници, и за које сам уверен, да ће, као што су летос потпомогли Моју владу, бити вољни да је и сада потпомажу.

(Народ се одазвао громким: живео, живео, живео).

Правац Моје политике јасно је обележен, и јасно сам га исказао у свима приликама, од кад сам га истакао 11. октобра прошле године. Ја сам решен, да водим Србију тим путем.

Председник нишки казао је, да један народ може да напредује, ако има благослов Божји. Ја вам кажем, да само може онда напредовати, и да ће онда имати благослова Божијег, кад је сложан, а нарочито то важи за народ, који има да се снажи.

Један народ и једна држава, који има тек да се уређује и ојача, за такав је народ потребно, да се сви његови одлични синови прикупе око свога Краља, и да Га потпомажу, да заједнички раде с Њиме сложно.

(Народ се одазва бурним: живео, живео, живео).

Са задовољством могу да кажем, да је за ову годину дана много учињено, и да примећујем, да трзавице партиске и разривеност у народу престају, и да народ почиње да увиђа, да није најбољи онај пут, који га за-

ваља и уписује по партиским тефтерима, него је најбољи пут, да прионе сложном и озбиљном раду.

Ја сам казао, да Ми је мило било, што ми је народ послао у Народну Скупштину његове најбоље синове, људе од реда, који су вољни да Ме потпомогну, као и моје претке. Они су прошле сесије показали то, и Ја имам тврдо уверење, да ће и на продужењу ове сесије Народне Скупштине, која се код вас Нишлија скупља сутра, у истом духу и онако исто сложно радити.

Потреба је неопходна, да сви Моји добри Срби буду сложни и прикупљени око Мене. (Народ се одазва дуготрајним: живео, живео, живео).

Ми само тако можемо унапредити нашу Отаџбину, и само тада Србија може бити срећна.

Ја могу да очекујем од Мога милог и верног народа, да ће бити сложан и прикупљен уза Ме, као што је већ и пошао. Ја сам у то уверен, а и он може бити уверен, да Ја нећу никад напустити правац, који сам означио за срећу Отаџбине. (Народ се одазва бурним: живео, живео, живео).

Ја вам, Нишлије, и сада благодарим од свег срца на вашим осећањима, која сте Ми исказали.

Ја вас уверавам о Мојој љубави, и Ја сам уверен, да ћете ви бити први, који ћете Ме помагати."

(Народ се одазва громким и дуготрајним: живео, живео, живео)".

Као што се из непрекидног понављања, из вечног истицања свога „ја" а нарочито из речи „тефтери" види, и ова је беседа Краљева била његова сопствена импровизација, а већ колико је било поуздано оно зарицање пред народом да *никад* неће напустити правац политике заснован 11. Октобра 1897., то ће се доцније видети.

На ову нову манифестацију Краљеву, да остаје веран политици „Србија преча од свега", дакле политици регенерисања Србије радом, дошла су два одговора из оближње Аустро-Угарске. Један беше у владином „Pester Lloyd"-у, у коме се каже да је садашња унутрашња и спољашња политика Србије паметна „јер кад дође до решавања Македонског Питања решаваће га *меродавне* Велике Силе, а не Србија или Бугарска".

Други беше нота аустро-угарске владе, којом је протествовала противу концесије дате за подизање шећерне фабрике у Београду, дакле баш противу једне од оних мера, којима се садашња влада трудила да унапреди народну привреду. Аустро-угарска влада налажаше, да се та концесија, као и у опште закон о потпомагању индустрије, коси са трговинским уговором.

Последица овог протеста била је, да је Министарство Народне Привреде навалило свима силама, да се фабрика шећера што пре почне зидати, а опозиција је послала у Agramer Tagblatt уводни чланак, како су односи између Србије и Аустро-Угарске услед овог протеста прилично затегнути. „Кабинет г. Ђорђевића мораће јамачно попустити већ из бојазни, да Аустро-Угарска не прави сметње извозу српских свиња у овом критичном времену по српске финансије. Овај протест доказује, да бечки кабинет намерава да лиши свога благовољења садашњи режим у Србији. То је последица бављења Муравјовљевог у Бечу. Према томе споразуму са Русијом не би за Русију био камен спотицања либерални или радикални кабинет у Србији.“ То је главно за опозицију, и за љубав тога она у Загребу (у том истом чланку) на један пут проналази, да Аустрија одиста жели „напредак слободних држава балканских“ . . .

Влада није ни за тренутак губила из вида *тимочку железницу*. Много сам се надао у свога пријатеља Виктора Стокле-а и његову силну компанију да ће они, за љубав своје железничке линије узаног колосека од Радујевца до Зајечара и за љубав своје експлоатације угљеног мајдана Вршке Чуке, узети на се грађење целе тимочке железнице. С тога сам писао Виктору Стокле и позвао га да дође у Београд ради овог питања. Дуго не беше одговора на то писмо. То ћутање тумачио сам огромним железничким предузећима те компаније у Шпанији и у Кини — док ми г. Диренбергер (који се више интересовао за тиху жељу берлинског Handelgeselsschaft-а, да железничке линије од Берлина до Солуна и до Цариграда буду у једној експлоатацији) — није обратио пажњу на један чланчић у франкфуртском Handelsblatt-у, по коме изгледаше, да су Белгијанци напустили мисао

да се баве железничким пројектима српске владе јер „садашње околности на новчаном тргу нису повољне за какав нов железнички зајам (die stärker gewordene Anspannung des Geldmarktes).“

Ја сам знао већ из разговора са грофом Голуховским и из рапорта Вукашина Петровића, да је новчани трг у Европи врло неповољан, али сам претпостављао чекати да се он опорави, па да ипак са Белгијанцима преговарамо, него да одмах добијем пара и за тимочку и за остале железнице по цену — стране експлоатације српских државних железница.

С тога је писмо г. Диренбергера остало без одговора.

Архимандрит Фирмилијан der Temperamentvolle, чим је чуо да сам се вратио с пута, ударио је опет у кукњаву.

Одмах сам навалио на Министра Финансија за потребне суме. Ст. Д. Поповић био је врло нервозан, кад је усмено одговарао. Један од тих одговора гласио је: „Ја сам на крају mit meinem Latein. Нама не остаје ништа друго него да *банкротирамо*“. На то сам му одговорио: „Док сам ја на челу Владе, Србија *неће* банкротирати, то ти ја гарантујем“. Услед оваквих „пикираних“ разговора нисам више тако енергично протествовао као дотле, кад би ми Краљ, онако узгред, напомињао, да се на жалост у Стеви преварио, и да би можда добро било за времена размислити, кога би ваљало узети за Министра Финансија. Ма колико да је и мени било тешко слушати кукњаву свију ресорних Министара због оскудице у новцу и гледати, како се и у мом ресору кубури са истог разлога, ипак сам уздржавао Краља од те парцијалне промене у кабинету, јер Скупштина беше на окупу, а у њој беше 60 напредњака, који у Стеви Д. Поповићу гледаху свога „шефа“, од како Ст. Новаковић беше у иностранству.

Скупштина је 13. и 14. новембра држала прве састанке после прекида, своју 22-гу и 23-ћу седницу ове сесије. На њима су читани предлози појединих посланика и безбројне молбе и жалбе заједно са мишљењем дотичних скупштинских одбора о њима. Једини интересантан моменат ове седнице беше читање оставке Драгомира Радуловића, београдског посланика, коју овај

беше поднео у 22-ог седници, па није могла раније доћи на дневни ред. Скупштина није хтела да уважи оставку, него му је оставила рок од десет дана да дође у Скупштину. Тако је предложио газда Сима Председник Скупштине, који је овако резонирао, наравно „прифатно“ а не пред „посланице“: „Драгомир се у почетку ове сесије бацао чифтета као какво ждребе. Краљ га је за то избрусио кад оно сви трупаиле одосмо у конак, да кажемо Господару збогом. Пргав, како га је дао Бог, он шљис са оставку. Сад му је сигурно жао. Треба му дати десет дана да се размисли, па ако опет не дође, колај работа, други ће једва чекати да буде изабран на његово место“.

У 22-ој седници изабрала је Скупштина нарочити грађевински одбор за претрес законских предлога, које је поднео Министар Грађевина. На 24-ом састанку Скупштине поднесен је законски предлог *о земљорадничким и занатским задругама*, који је упућен привредном одбору Скупштине на проучење. Затим је Скупштина приступила претресу предлога о изменама у закону о зборовима и удружењима, којим се ишло на то, да се што више ограничи политичко партизанство у Србији, које под радикалним владама беше дотерало дотле, да се народ поцепао у крвнички завађене логоре. Колико је важности придавано овим изменама и допунама једног чисто политичког закона, доказује факат да су сви напредњачки посланици у Скупштини 14. новембра, дакле у очи дана када су ове измене и допуне имале доћи на дневни ред, послали Председнику Владе нарочиту депутацију, у којој беху посланици Мостарчић и Милан Драгојевић, да га „моле“: да се Светозар Магдаленић не креће са свога места у у Прокупљу, док се не докаже да је крив, јер иначе напредњаци се боје, да ће сутра тако бити и са Шурдиловићем и другим напредњацима у служби, и онда ће ових 60 посланика, у чије име они говоре, просто отићи кући. Ако има и најмање изгледа да ће Магдаленић страдати, напредњаци ће *сутра* гласати против закона о политичким зборовима и удружењима. Најзад ова напредњачка депутација изјави, да у постављању председника општинских треба Влада да се споразумева претходно са посланицима дотичних округа.

Ја сам на овај „ултиматум“ напредњака у Скупштини одговорио, да ја у државним пословима не знам и нећу да знам ни за какве партизанске разлоге, а најмање ћу допустити, да политичко партизанство *уцењује* Владу у ма каквом питању, које се тиче државних послова. За мене не постоје у Скупштини ни либерали ни напредњаци, ја знам само за народне посланике. Ако једна група посланика, па ма како она била велика, сутра гласа противу предложених измена у закону о зборовима и удружењима, то је њихово неоспорно право, и шеф Владе не мисли куповати њихово „за“ никаквом личном или административном концесијом. Не требају њему или његовој Влади те измене у закону, него народу, кога је политичко партизанство до сад раздирало. Ако народни посланици нису тога мишљења, нека слободно гласају против. У постављање општинских председника није се мешао ни сам Председник Владе, он је то оставио надлежном Министру Унутрашњих Дела. Г. Андоновић није могао чекати са некима од тих постављења до састанка Скупштине, али је водио рачуна о народним посланицима из дотичнога краја, јер је баш њих поставио за председнике општина у главним местима. Своје жеље и савете у том погледу нека сада, кад су на окупу, казују надлежном Министру, и он ће зацело о њима водити рачуна где год могне да их сложи с интересима државне службе. Што се тиче Св. Магдаленића ствар је, у колико сам је до сада стигао да проучим, у овоме: Неко је денунцирао г. Савића, начелника среза добричког. Министар је послао инспектора да извиди ствар. Магдаленић брани свог подчињеног и доказује службеним подацима да је он добар. И Министар Финансија брани тога среског начелника, и послао ми је извештај управе државних дугова у коме доказује да је г. Савић постигао највећи успех у наплати аграрнога дуга. Кад инспектор Министарства Унутрашњих Дела поднесе свој извештај, онда ће Влада видети, шта јој треба по тој ствари радити, али то, да ли ће г. Св. Магдаленић или г. Шурдиловић остати окружни начелници, није питање законодавства, него државне администрације, дакле извршне власти, а ова не може у тим питањима примати ултиматуме народних посланика.

Милан Драгојевић и Мостарчић „задовољили су“ се овим мојим објашњењима и ако су она била дијаметрално противна одговорима, које су некада добијали од партијских Министара Председника на сличне „ултиматуме“.

Тек што су напредњаци отишли, донеше ово писмо Министра Унутрашњих Дела:

Драги Владане,

Председник Скупштине вели ми, да су неки изјављивали потребу, да се предходно у конференцији говори о оном закону о зборовима. А и Рајовић то вели.

Зато би требало, да одмах дођеш, те да се о томе договоримо, — и ако ја не налазим разлога за конференцију предходну.

16.|11. 1898.

твој

ЈЕВР. АНДОНОВИЋ

И Председник Владе није налазио никаквог разлога за претходну конференцију и одговорио је Андоновићу, да баш у овом *политичком* закону не треба Влада да навољује на народне посланике. Нека гласају по свом убеђењу.

Када је сутра дан у Скупштини отпочет претрес измена и допуна у закону о удружењима и зборовима, Министар Унутрашњих Дела објаснио је врло објективном беседом побуде, које су Владу руководиле да овај пројекат поднесе. Посланици Аврам Јовановић и Филип Јовановић изјавише, да је предлог врло добар и користан и да га треба у начелу примити. Марјан Бирчанин захтеваше да се чл. 25 овог закона са свим укине и да се само каже, *да партије више не постоје*. Малиша Тодоровић изјави Влади благодарност, што је овакав предлог поднела. Илија Стојановић није наравно могао као црноречки „трибун“ изјављивати Влади сличну захвалност, али налажаше да после *онакве* беседе Министра Унутрашњих Дела, нема се шта више казати у начелу; ако је ко противан предлогу, тај нека говори „да се не губи време“. Пошто се нико није јавио за реч, газда Сима стави на гласање и Скупштина усвоји предлог у начелу. У специјалној дебати Стеван Веселиновић тражио је, да му се објасни, каква су то тајна удружења, која се помињу у чл. 2, како су до сада у Србији могла да постоје

три удружења, која *противу цркве раде*, а та су удружења „слободно зидарство“, назаренство и „спиритизам“ а нису била крива пред законом... Веселиновић је два пут узимао реч због ових „тајних удружења“. Објашњавали су му и Лазар Поповић и Јеврем Андоновић, али га нису задовољили. Тада је устао Министар Просвете Андра Ђорђевић, и, расрђен овим потезањем фармазонства у јавну дискусију пред Скупштином, изговорио је једну од најлепших својих беседа, једну фулминантну импровизацију у одбрану слободног зидарства. И ако је у том удружењу једно од главних начела, да свој рад не износи на јавност, опет је оно пријављено државној власти и стоји под заштитом самога Владаоца. Што се тиче вере и цркве, друштво слободних зидара не само што не ради противу њих, него напротив упућује све људе да остану тврдо убеђени у своју веру. „Колико је ово истина — узвикнуо је Андра узбуђено — доказује факат, да је један слободни зидар измирио завађене архијереје и повратио мир у православној српској цркви.“

Овај ефектни ударац изазвао је одушевљење чак у овој мирној Скупштини тако, да је Веселиновић почео прилично покисао да се брани, како није имао намеру да вређа слободно зидарство, нити се надао да ће ко бити његов адвокат у Скупштини...

Ту се, богме, умеша газда Сима, па му рече, да он по пословнику не може трећи пут о тој ствари говорити, док му то сама Скупштина не одобри. Веселиновић налажаше да има права да се објасни, али Скупштина на питање председниково одлучи, да он не може и по трећи пут говорити.

Велика се дебата отворила око чл. 23-ћег. Народни посланици Радисав Петровић, Филип Јовановић, Алексије Јовандерић, Живко Јеремић, Тимотије Бојовић и Краљев посланик Тодор Миловановић захтеваху, да се забрани учествовање на политичким зборовима: адвокатима и чиновницима у пенсији, као и осталим чиновницима, односно и кметовима и контролорима. Илија Стојановић опомиње Народно Представништво да се креће у границама Устава, а то што предговорници траже сасвим је противно Уставу, докле је оно што Влада предлаже сасвим

умесно и по Уставу. Тога мишљења беху и Драгомир Рајовић, Мика Поповић, Љуба Каменчић, Михаило Петровић, Радован Милошевић, Никола Николић, Никола Радовановић и Гаја Швабић. После ове исцрпне дебате Скупштина је усвојила чл. 23., а по предлогу владином. Код члана 24. Јосиф Бојиновић предложио је додатак: да чланови политичког удружења не могу бити лица, која су осуђена за увреду владаоца и његовог дома, за тим женскиње и странци. Пошто је Министар пристао на овај додатак, Скупштина је усвојила овај члан и све остале са незнатним изменама тако да је закон о политичним удружењима примљен у целости, без икаквих „конференција“ и каптивисања од стране владе.

IV

ЗА ВРЕМЕ СКУПШТИНСКЕ СЕСИЈЕ

Изгледа да Министар Унутрашњих Дела није могао да се одупре пресији либералаца у Скупштини, као што сам ја то учинио пре́ма ултиматуму напредњака, и Андоновић је жртвовао једног од најбољих окружних начелника, Светозара Магдаленића.

17 Новембра потписани су укази, којима се Магдаленић преводи у Министарство Војно, либерал Вуле Вукотић доводи за начелника у Прокупље, напредњак Андра Грујић из пенсије доводи за начелника у Пирот. Том приликом је и крушевачки начелник Срета М. Лазаревић стављен у пенсију а на његово место је постављен млађи, образованији и енергични Миодраг Протић, дотле председник суда. И ова права аквизиција за полициску службу беше из напредњачког логора. Као што се види, и Јеврем је морао да „гута кнедле“ и да у замену за Магдаленића прими неколико напредњака. То се зове „политички компромис“.

Истога дана дигнут је мајор Милош Васић из Софије, а за војног изасланика послат је на његово место мајор Милош Пауновић.

17-ог Новембра потписао је Краљ нов закон о зборовима и удружењима, у коме главне нове одредбе беху ове:

„Дејствителни чиновници, чиновници на расположењу, званичници и службеници, учитељи, свештена лица мирског и монашког реда и лица, која примају помоћ из државне благајне, не могу бити чланови политичког удружења, нити суделовати у њиховом раду нити присуствовати њиховим скуповима“.

„Исто тако не могу бити чланови никаквог политичког удружења они, који су осуђивани за увреду Краља и Његовог Дома, странци, женскиње, ђаци, непунолетни, и сви они, који по закону немају права гласања за избор посланика“.

После члана 24. додаје се члан 24.а, који гласи:

„Они, који би предузели да образују какво политичко удружење, по прописима овога закона, дужни су поднети Министру Унутрашњих Дела статут удружења, који мора испунити прописе у чл. 4 и 5 овога закона“.

Затим додаје се члан 24.б, који гласи:

„Министар Унутрашњих Дела издаће реверс о примљеном статуту и у року од месец дана донети образложено решење: да ли одобрава или не одобрава образовање удружења.

Док Министар коначно не реши питање о образовању удружења, оно неће моћи да дејствује, но ако Министар у горњем року не изда ово решење, сматраће се, да је удружење одобрено и оно може ступити у живот.

Против решења Министра Унутрашњих Дела, којим се удружење не одобрава, има места жалби Државном Савету у року од месец дана“.

Члан 25. мења се и гласи:

„Свако политичко удружење мора имати своје представништво (одбор), које ће га представљати у односима према државним властима.

У представништву удружења не може бити мање од 5 ни више од 10 чланова“.

После члана 25. додаје се члан 25.а, који гласи:

„На састанцима — седницама — представништва политичких удружења могу пуноважно решавати само чланови представништва“.

Затим се додаје члан 25.б, који гласи:

„Представништва политичких удружења не могу доносити одлуке, којима се иде на то, да се претњом утиче на рад и самостално кретање народних посланика (чл. 51. Устава) или којима би се претњом утицало на грађане, да врше или не врше своја грађанска права и дужности.

После члана 31. додаје се члан 31.а, који гласи:

„Зборови политичких удружења могу се држати само у Београду и у окружним варошима, а по прописима овога закона“.

Члан 46. мења се и гласи:

„Ко би пропустио учинити ма шта, што овај закон прописује, или би урадио што противно одредбама овога закона, првостепени судови по тужби државне власти (види чл. 44.) казниће га затвором од једног до 3 месеца или новчано од 25 до 500 динара према величини и важности учињеног дела. Но казне ове не могу се спустити испод одређене најмање мере ни у ком случају.

Пресуде судске подлеже расматрању виших судова.

Чиновници и учитељи, који поступе противно члану 23.а, овога закона, казниће се губитком службе. Чиновници ће се оптуживати суду по решењу Министарског Савета, а учитељи ће се отпуштати по решењу Министра Просвете.

Свештена и монашка лица, која ураде противно чл. 23.а, овога закона, казниће се по закону о црквеним властима.

Они, који примају помоћ из државне благајне, казниће се губитком права на ту помоћ“.

На 26-ом састанку Народне Скупштине претресан је законски предлог о уређењу Министарства Грађевина. Министар Атанацковић је опширно разложио, како постојеће законске одредбе не одговарају више сасвим промењеним приликама, у којима се данас налази та струка, те је зато постало врло потребно, да се неприменљиви досадашњи закони замене једним сувременим. Из начелне дебате о овом пројекту вреди забележити, зашто је посланик Анта Нешић пристао на нови закон у начелу: Рече да је искуством доказано, да су до сада енжењери били махом ортаци предузимача, а он жели да тога више не буде. Специјална је дебата била чисто стручна и овај законски предлог усвојен је и у појединостима. Седница Народне Скупштине од 19. новембра испуњена је молбама, жалбама и неизбежном у свакој српској скупштини дебатом о сеоским дућанима, која је и овога пута свршена као и до сада: да се то питање упути Влади на оцену.

У почетку 29-ог редовног састанка Народне Скупштине, који је био 20. новембра, ишчаурио се наш газда Сима као дипломата, јер је отворио састанак овим речима:

„Част ми је да саопштим Народном Представништву да данас Његово Царско Величанство Франц Јосиф I, Цар Аустријски слави педесетогодишњицу свог ступања на престо. Уверен сам да ћу наићи на топал одзив Народног Представништва са предлогом, да оно овласти Председника Скупштине да са два секретара оде код овдашњег консула Његовог Величанства Цара и да му у име Народне Скупштине честита ту ретку свечаност“.

Скупштина се одазвала са „прима се“. На дневном реду беше владин предлог за *закон о сточарству*. У начелној дебати Радован Милошевић је благодарио Влади што је поднела овакав предлог. Илија Стојановић нађе такође да је предлог добар, али као „трибун“ тражио је, да се утрине ослободе порезе. На то му је Никола Николић одговорио, да се добра стока добија добром негом, а не утрином. Јован Ћириловић, Никола Радовановић и Милутин Савић траже, да се предлог прими у начелу, што је Скупштина и уважила. У специјалној дебати учествовали су многи посланици, нарочито у питању о набавци приплодних грла стоке, о томе ко да их набавља, до кога рока да се набавка изврши итд. Министар је морао пристати да се рокови за набавку приплодних грла смање испод половине рока, који он беше предвидео. Готово сви сељаци међу посланицима наваљиваху, да се остатак овог предлога прими акламацијом, али Председник изјави да има још пријављених говорника, и онда се Милан Драгојевић испрси, па издекламова једну слаткоречиву беседу, којој је била тема „Каква вас акламација напала? Ако ће се тако решавати, онда боље да седимо код својих кућа, а они (у мал те није рекао „тамо они“, тј. Министри) нека нам своје предлоге на потпис пошљу.“ Зорли није могао да трпи Министре овај народни трибун, али само пред светом. На само и у четири ока — беше са свим друкчији. И специјална дебата је ишла даље, чак се дебатовало да ли да остане реч „мотивисан“ или да се замени речју

„образложен“. Очајна се борба водила око тога, да ли да марвени лекар у комисијама за преглед стоке има дијурну или не, и ако је то већ регулисано другим законом, и тек када је Министар Народне Привреде изјавио, да он не може пристати, да државни органи тај посао врше бесплатно и да ће он цео закон радије повући назад него што ће пристати на такву одлуку Скупштине, уздрмала се антидијурнска већина. Бадава је златоусти Милан Драгојевић и ову прилику за перчин дочепао да вараклаише своју победелу популарност, бадава је читаве беседе држао о томе да „из патриотизма а не за паре треба народу помоћи“, бадава му је прискочио у помоћ и Живко Јеремић и други посланици, — чича Никола Радовановић је доказао антидијурнистима, да не вреди због једне ситнице доводити у питање овако добар закон, у чему га је помогао и Драгомир Рајовић, који је предложио да се додаду ове речи „а што се тиче дијурне одредиће Министар Народне Привреде према усвојеном закону“, што је Скупштина усвојила и на што је Министар пристао. Тако исто велика дебата се отворила и код чланова предлога, којима се прописиваху казне за невршење ових законских одредаба. Како се ови параграфи не тицаху само кесе, а можда и што је осетио потребу „да не крива ни тамо ни амо“, Милан Драгојевић нађе да „нераднике треба нагонити да раде, а ко је домаћин, он уме и сам стоку чувати“. Ипак су гдекоје казне смањене по пристанку Министровом и тако је усвојен цео закон и у специјалној дебати.

Актом од 20. Новембра 1898 поднела ми је комисија одређена за израду закона о катастарском премеру Србије свој извештај.

Кад сам ово питање покренуо пред Министарским Саветом, Краљ тако се одсудно изјаснио да том великом и скупом предузећу није време, да су сви Министри морали пристати, да се ово крупно питање одложи до „бољих прилика“.

Што се није одлагало и што је конабило сваки слободни тренутак председников, то беху вечите интриге међу Србима у Старој Србији, и то не само у Скопљу

него и у рашко-призренској епархији као што доказиваху писма Куртовићева и један велики меморандум непознатога писца, који је Председнику Владе предао нико мањи него Љуба Ковачевић, академик и добар зналац одношаја у Старој Србији.

Страна штампа, која је *пред Скупштину* пуњена пророштвима о силној опозицији либерала, о паду српске владе и о скором доласку Рибарца и Пашића на владу, почела је као са неком неверицом бележити, да су досадашње седнице Скупштине у Нишу прошле без икакве изјаве од стране опозиције, и ако је Скупштина једногласно вотирала закон, по коме чиновници, свештеници и учитељи од сада неће моћи припадати никаквој политичкој странци (Frankfurter Zeitung). Други велики немачки лист донео је истог дана депешу из Београда, да се опозиција прикупља. Она је мирна, да би и остале политичке групе привукла у опозицију владе. Главни напад окомиће се противу Министра финансија (Vossische Zeitung). Прекосавски листови тешили су, бајкама, како многи посланици нису хтели доћи на Скупштину, па их је полиција морала силом дотерати („Србобран“ од 17. Новембра), како је главни задатак ове Скупштине, да изгласа конкордат и повишицу апанаже Краљу Милану, но да му се та повишица рачуна од дана, када је сишао с Престола (Новосадска „Застава“ од 17. Новембра). Чак и бечка „Information“ посредује, да се у страној штампи утврди „опште мишљење, да ће Скупштина имати да поднесе нове новчане жртве Краљу Милану, пошто се зна да су га само новчане незгоде довеле у Србију (бр. 273)“. Да би се колико толико оправдало што се опозиција не чује жива, телеграфишу у париски „Temps“ (18|30 Новембра) да влада није допустила *новом шефу* либералне странке Рибарцу, да се састане с Пашићем у пожаревачком затвору! Те тако и Срби сазнадоше, ако ће тек преко Париза, да Јов. Ристић није више шеф либералне странке. Да ли га збацише, или је он сам дао оставку? — —

У тридесетом састанку Скупштине, 22 Новембра дошао је на дневни ред законски предлог Министра Грађевина о *сувоземним јавним путовима.* У Влади нико

није могао мислити, да ће овај предлог наићи на какву опозицију у Скупштини, а најмање да ће око њега бити читав лом. Зато на овој седници Скупштине од свију Министара присуствоваху само Министар Грађевина, Унутрашњих Дела и Привреде, а остали гледаху да отаљају зајажене послове свог ресора, док се тај „стручни“ закон у Скупштини претреса. Испрва је са тим ишло доста глатко. Једина замерка, која је чињена од стране народних посланика, беше *ширина* пројектованих друмова. Васа Анђелковић је тражио да ширина окружних путова не сме бити мања од 10, среских од 8, а општинских од 6 метара. Стеван Вићентијевић такође је тражио да друмови буду шири. И Михаило Петровић тражио је шире путеве, тако да је Министар Грађевина имао муке, док је људе уверио, да и предложена ширина ужасно много кошта, и тек су се онда смирили, кад им је казао, да ће досадашњи друмови задржати садашњу ширину, јер се чак и Председник Скупштине газда Сима беше накострешио, бојећи се да друмови неће бити довољно широки за његове чопоре свиња... И са предлогом, да се обе стране друмова морају засадити дрвећем и воћкама прошло се лако — али када се дошло до *путара*, онда се узбунила цела Скупштина. Министар Грађевина беше предложио, да се заведу нарочити чувари друмова, који би становали поред њих, који би их дневно обилазили и одмах оправљали сваки и најмањи квареж на њима, да се тиме уштеде веће кварежи и штете и велике оправке друмова. Противу тих „путара“ дигао се урнебес такав, да је Краљ заповедио Атанацковићу, да цео тај пројекат тргне натраг, да се не квари дотле примерна слога између Скупштине и Владе. И Атанацковић је волео да тргне свој предлог него да напусти своје путаре, о којима је у Скупштини било и врло смешних беседа.

Једну од тих беседа забележио је посланик Тирић, али не за протокол скупштински, већ за читање по кавана-ма, где је његова белешка изазвала омирски смех. Ево како је гласила та белешка:

„Говор Миче Хаџи-Пешића, при претресу закона о сувоземним друмовима. (По стенографским белешкама)“.

„На туј твоју работу, Господин Министере, шчо се вика „путари“, да ми прошчаваш, ћу ти кажем један реч. А два реча — тол'ко се збори...

Филип Јовановић. Два-на ест је ча-со-ва!

Мича. Па те шчо, ако је и дванаест!? Ја сам у десет ручаја.

Милан Драгојевић. Чудим се...

Председник (звони). Шта се чудиш, молим те, брате?! Ја молим господу посланице, да не прекидају говорнице.

Мича (наставља). Слушаја сам за теб да си млого аран човѐк, коцами ти убав човѐк, па, викам, Господин Министер ће ми опростити за овај мој лаф што ћу испричам једну думу од старовремско.

Пошаја један Арнаутин да си оре њиву. У њи не се носи на работници руч'к какој у нас, јок!... Него си Арнаутин убавачко скувја качам'к, па изврнуја на једну д'ску, (а они гу викају тафла), да се лади. Белким, док се качам'к малко ладне, он си скокну да искара још једну бразду. Док је он там копаја, чавке си прилегоше на онај врел качам'к. Убавачко се наједоше, качам'к све почистише, а кљуни га од брашно побелеше дур до очи.

Кад се Арнаутин врну од орање, чавке све до једна прну, па почучаше на дрво, а д'ска оста празна. „Бре, бре, бре! Анасанаситим чавка!“ вика Арнаутин, а у лице стаде како дуња жут. Шчо зна да прави?!... Гледа у празну д'ску и мисли; мисли и па у д'ску гледа — зрљке му искочише, ама качам'к јок!... Укачи се на дрво, па из гнездо једно чавче — ћоп!... уфати га. Сви чавчики у јед'н глас: чав, чав, чав!... док ти, бре брате, све чавке не прилегоше на њега, па и оне: чав, чав, чав!... за дете зрљке да му искубају. А он, жена, удрвија за краци оно на чавку дете, па вика: „Што ви је тој чав, чав, чав — ич не разбирам; ама ви српски зборим: дајте ми мој качам'к, да ви дадем дете!“...

Ете на тој ти, Господине Министере, таман прилега и та твоја работа. Накараја си ни „мостарйну“, те ти не давамо путарйну: дај ни качам'к, да ти дадемо чавче!...“

Најзад је српски посланик у Петрбургу, ђенерал Сава Грујић упутио уредништву „Спетерб. Вједомости“ једно писмо, које су ове штампале у бр. од 18. новембра

1898. У томе писму Сава Дмитрич вели, како поменути лист од извесног времена саопштава о Србији најневерoватније извештаје, поглавито из опозиционарских извора, који извештаји *једва* да могу створити правилне погледе о садашњем положају у Краљевини. Међу таква саопштења спада и ово дана публиковани извод из некакве брошире „Милан и Србија“, у којој се износе баснословне суме, које су тобож из државне благајне потрошене на личности Краљевскога Двора. Краљевско Српско Посланство веома жали. што су се „СПетербургске Вједомости“ прихватиле да буду одзив таквог безименог памфлета управљеног и против Српске Династије и против српског државног кредита . . .

На ову изјаву Посланикову уредништво одмах испод ње одговара, како није тачно да се оно користи само опозиционарским изворима, јер је оно, пре него што се Краљ Милан вратио у Србију, писало симпатично о Влади, а сви чланци његовог листа прожмани су љубављу према целом српском народу. Доносећи објективно изводе из поменуте брошире, уредништво се није дотакло и оних ставова, који су непријатељски према Династији. Личност Краља Александра била им је свагда неприкосновена, но те, пуне поштовања симпатије не могу пренети и на Краља Милана.

Изгледа да је то писамце, на које се Сава Грујић наканио после ћутања од годину дана, и ако је у рукавицама написано („једва“), ипак изненадило Русе, који су на Саву рачунали као на свог човека — јер се „СП. Вједомости“ у свом броју од 20. новембра опет враћају на то писмо читавим чланком, сматрајући за дужност да даду обавештења о изворима из којих примају своје извештаје о Србији. Ови се деле на две групе: једна извешћа се добијају од сопственог дописника у Србији,[1] коме редакција нема узрока да не верује, а друга се опет узимљу из листова и то скоро искључиво српских, а вазда са означавањем извора. Што уредништво

[1] Такав није постојао у Србији, ако ту дужност није вршио неко из Царског Руског Посланства у Београду, које се само искључиво обавештавало из опозиционарних кругова, као што смо то напред видели из самих службених извештаја г. Жадовског.

прибегава поглавито органима опозиције, и то највише листовима, који излазе у Аустро-Угарској, то није његова кривица. Српска официозна и полузванична штампа има слабо што о животу Србије, пошто не смеју да говоре истину. Уредништво је јавило својим читаоцима о брошури „Милан и Србија“, као о новој књизи, не примајући никакве одговорности, ако су бројеви увеличани или чак „баснословни“. Оно је саопштило и то онако беспристрасно, као што је учинило у своје време и са памфлетом противу Кнеза Николе. Уредништво сматра најпосле за потребно да објасни свој положај према Србији и српском народу. Редакција није никад мешала Србију и њен народ са Краљем Миланом и „Његовим“ кабинетом. Осуђујући њихов рад као штетан по Србију, редакција се руководи искреним симпатијама према српском народу.

Толико Кнез Ухтомски, лични пријатељ Царев и глава „СПБ. Вједомости“, а већ „Московскија Вједомости“ од истог 20 Новембра са свим „клот“ пишу, да ће српска влада да теслими за 50 година све државне железнице и шуме, само да добије толико зајма колико треба, да се исплате дугови Краља Милана и да му претекне још неколико милиона, са којима би могао оставити свој неблагодарни народ и отићи у иностранство да се одмори. Да би се тај зајам остварио треба одобрење Скупштине, и зато ваља по што пото сломити опозицију либерала.

Читаоци знају, да нити је Краљ Милан имао дугова, нити је српска влада имала да „ломи“ икакву опозицију либерала, али такве су симпатије руске за Србију, да треба спречити опорављање српског државног кредита и санирање њених државних финансија.

Истога дана а у истом духу пишу и „*Рускија Вједомости*“ (нпр. у Нишу влада *епидемија тифуса (!!)*. То би био разлог да се Скупштина не сазива у Ниш, него да се варош опколи санитетским кордоном. (!!!) Али премештај Скупштине у Ниш то је обично средство којим Милан избегава расправу својих закулисних политичких дела, а он сада хоће да профућка државне железнице, које су радикали откупили“) и „*Рускоје Слово*“ и Кулаковсков „*Варшавски Дневник*“, који свој чланак овако завршује:

„*Милан* а не Србија. *Он је* на прагу *катастрофе*, која ће и *њега* прогутати и све оне, који му помажу.“

До душе, за катастрофе у Србији нико није компетентнији од руске — штампе. Треба се само сетити шта је „Голос“ писао пред убиство Кнеза Михаила, и шта је руски амбасадор сутрадан после топчидерске катастрофе питао Великог Везира у Цариграду.

Само једно молимо да се овде запамти. Руска штампа је *једногласно* прорицала катастрофу, која ће прогутати Краља Милана и све оне који га помажу, *још 20-ог Новембра 1898.*

А они у жалосној српској Атини, у Новом Саду, говорећи у „Бранику“ од 24. Новембра исте године о страшном огорчењу, које у Русији влада противу Краља Милана, налазе да то (автократска) Русија чини за то „што Краљ Милан заводи у Србију најцрњу реакцију и што убија слободу мисли, збора договора“.

А већ Руси изгибоше за слободу мисли, збора и договора. O sancta simplicitas! Какво чудо онда кад новосадски радикали у „Застави“ од истог 24. Новембра причају, како је цела Скупштина била у конаку, па јој је *Краљ Милан* казао да ће се сваки посланик, који буде гласао против владиних предлога, сматрати као противник Краља и Династије. То је радикалима требало да протумаче онај за њих тако осетан пораз о вотирању закона о зборовима и удружењима, а затвараху очи пред фактом, који се баш тих дана беше десио у Скупштини, који би просто било немогуће и замислити да је Краљ Милан одиста онако запретио Скупштини, жмурили су пред фактом да су не само поједини посланици имали кураж да буду против једног владиног предлога, него да је цела Скупштина скочила противу њега, тако да га је Влада морала тргнути назад (закон о сувоземним путовима). И такву Скупштину велики пријатељи Српства „Obzor“ у Загребу и „Narodni Listy“ у Прагу називају „збором владиних и полицијских створова.“

Читаоци се сећају, да је председник српске владе узео иницијативу на Порти за једну нову железничку линију, која би се од Ниша преко Куршумлије идући везала са турским железницама код Феризовића па онда наставила

кроз Арбанашку до Јадранског мора. Ових дана 4. Децембра по новом донела је „Frankfurter Zeitung“ из Цариграда овакав допис о том пројекту:

„Српска влада, *потпомогнута румунском владом* тражила је званично од Порте, да се подигне железничка пруга од Куршумлије до Алеса у Албанији, у близини ушћа Дрима у Јадранско море. Та линија требало би да има везу са линијом Солун—Скопље—Митровица, ради дирекне везе Дунава, Румуније и Србије са Јадранским морем. Одговор Портин са мишљењем турских Министара војног, финансија и трговине, достављен је обема владама, и не одбија начелно тај предлог, али прави толике примедбе, да ће Србија и Румунија још дуго чекати, да се та њихова Lieblingsidee приведе у дело“.

24-ог Новембра 1898. предао је дужност г. Ђаја новом вршиоцу те дужности Мати Бошковићу, који ми је о својим првим корацима писао у Ниш између осталог и ово:

„Јуче сам правио посете страним посланицима и отправницима послова. Жадовског сам затекао дома. Интересоваће Вас, да ме је врло љубазно примио и задржао пола сахата. Био је врло одмерен и уздржљив. Говорили смо о заједничким познаницима. На моју напомену да сам о њему слушао, да је искрен пријатељ Срба и Србије, Жадовски је живо одговорио „C'est bien vrai, Mr. Bochkovitch, je le suis toujours — mais... on ne m'aime pas ici...“

И-јуф!...

25-ог Новембра обраћа се председнику владе један врло важан радикалац, власник и уредник страшног опозиционог „Дневног Листа“ *Светозар Николић* писмом, у коме га моли да му опрости што га је његов лист вређао.

То писмо гласи:

„Господине Министре! У 156 броју „Дневног Листа“ изашао је чланак под насловом „Прилог ка биографији једнога питкова“. Чланак тај, написан поводом новог закона о штампи, напада поред Господина Пере Тодоровића, власника „Малих Новина“ и Вас.

Ја нисам писао овај чланак, нити сам га примио и у лист пустио, већ га је дао за лист Господин Јанко Веселиновић, књижевник, као главни сарадник „Дневног Листа“.

Тога дана — 12 јула ове године — када је чланак изашао у „Дневном Листу“, ја сам се женио и у Раковици венчао, о чему се можете уверити из приложеног „Дневног Листа“. Заузет послом око свадбе нисам имао времена контролисати, шта у лист улази, те сам то поверио Г. Јанку. Сутрадан по мојој свадби, кад сам прочитао „Дневни Лист“, видео сам, да је чланак врло оштро написан и да ћу бити оптужен. Одмах сам питао Г. Јанка, ко је писао овај чланак и где је рукопис од истог. На што ми Г. Јанко одговори; да је он чланак писао и да могу њега пријавити суду као писца, ако будем тужен.

Кад сам добио позив од суда првостепеног, ја сам пајавио на првом саслушању, да је писац чланка Господин Јанко Веселиновић.

Суд је позвао Јанка, и он је признао пред судом, да је он писац: по том је донесено решење, да се Јанко стави под суд, а доцније и ја сам стављен под суд као одговорни уредник по новом закону о штампи.

На неколико дана после тога дознам из разговора са Јанком, да је писац чланка Г. Милорад Павловић, бивши професор; али пошто је Г. Милорад читајући коректуру узео свој рукопис и однео, то је Јанко да не бих изашао пред суд без писца, примио кривицу на себе. И ми смо осуђени обојица на по три месеца затвора.

Зарад тога сам поднео молбу Господину Министру Правде за Његово Величанство Краља, у којој Га молим за помиловање. Но како је овим чланком нанесена увреда и Вама, то сам принуђен, Господине Министре, да Вас замолим, да ми опростите ову кривицу и да се и Ви заузмете код Његовог Величанства Краља, да ме путем милости ослободи ове казне.

Господине Министре,

Ја сам у 198 броју „Дневног Листа“ од 12. септембра 1891 године штампао један чланак под насловом „Промене у нашој дипломацији“. У том чланку било је речи поред осталих дипломата, на првом месту о Вама и то веома похвално. Ја сам примио овај чланак од доносиоца и дао сам му видно место, штампан је као уводни чланак у „Дневном Листу“. Са овим чланком учинио сам

Вам једну малу услугу, а то најбоље сведочи, да лист, чији сам тада био власник и одговорни уредник, а чији сам власник и дан данаји, није био према Вама никад испуњен злобом.

Још једном Вас молим, Господине Министре, да ми кривицу опростите и да порадите код Његовог Величанства Краља на помиловању.

Поштујући увек Вас, Господине Министре, слободан сам назвати се

Ваш поштовалац
СВЕТОЗАР НИКОЛИЋ
власник и одговорни уредник „Дневног Листа"

Ја не само што нисам ништа знао, да су ова два центлмена оптужена и осуђена, јер да сам знао, за цело бих гледао да спасем од казне барем „дело руку својих", Јанка Веселиновића — него чак нисам био ни прочитао тај страшни чланак, због кога су осуђени, и ако је тај чланак изашао још у јулу месецу 1898. И тако сада, добивши ову молбу за опроштење и помиловање, наредим да ми се донесе тај чланак од пре четири месеца, и кад сам га прочитао, ја сам га сачувао у својим хартијама за спомен, те га зато сада можемо уврстити овде као још једну илустрацију оружја, којим се опозиција борила противу владе од 11. октобра 1897: чланак се зове „Прилог ка биографији једног ниткова", наперен је поглавито противу Пере Тодоровића, као „назадњака и у умном и у моралном и у сексуалном(!) смислу" а за мене се у њему тврди, да сам целога живота „гребао, прљао и уједао слободну штампу тако да на њој нема места где се мој зуб није закачио" и ако ја *никад* нисам нападао на слободну штампу, докле ме злоупотреба штампе није натерала, да као председник владе пристанем на тражење факултетске спреме и кауције — даље се о мени каже, да сам „сулуди Цинцарин, који је наредио томе прождрљивом, халапљивом моралном и политичком банкроту (тј. Пери) да руши и разбија слободну штампу", и ако ја Пери нисам ни мртве речи о томе казао, а камо ли да сам му наређивао, шта да говори приликом дебате о штампи.

Кад је „сулуди злокобни Цинцарин“ овај чланак прочитао, он је правце отишао у конак да измоли у Краља помиловање за ова два невина човека, јер Светозар се баш венчавао па није знао за ове питомости, које су се у његовом листу штампале, а Јанко је каваљерски узео кривицу за један чланак само да прави кривац не одговара. Колико је то Јанково каваљерство разумеће само они, који знају шта је Др. Владан све урадио за Јанка Веселиновића, најпре као уредник „Отаџбине“ а доцније као Министар Просвете.

И Краљ Александар као да је слутио, да ће му некада требати и Јанко и „Дневни Лист“: на прву реч Председникову помиловао их је...

25-ог Новембра 1898 дакле пет дана пошто је руска штампа јавно прорекла скору *катастрофу* Краљу Милану и свима онима, који га помажу — председник владе добија извештаје из Софије, из Панчева, из Београда, да се ушло у траг некаквој завери, која има своје легло у *Софији*. Завереници беху Бугари и Црногорци... Прве вести о томе послао је Ива Павловић окружном начелнику у Нишу, Ђорђе Генчићу. Он је о томе наравно реферисао Министру Унутрашњих Дела Андоновићу и Краљу, па је наставио трагање на бугарском земљишту. 25-ог Новембра шаље Ива Павловић нарочитог курира у Ниш, да усмено реферише председнику и да му донесе писмо посланиково, у коме овај тражи шифре за кореспондовање са појединим окружним начелницима у Србији и кредит од 6000 динара, да организира нарочиту српску полицију у Софији. Истога дана председник прима и од управника полиције Бадемлића опширан извештај, у коме му јавља, да је послао нарочитог повереника у Загреб, Фијуму, Абацију, Сњет и Котор, да трага за завереницима. „Тишман је у Панчеву код Аце Маринковића. Обојица су врло сумњиви. Тишман је дошао из Оршаве, где је провео три дана. Казао је да иде у Сремску Митровицу. Чим пође наредићу, да се на њега припази у Шапцу и Обреновцу. Тишман се у Панчеву издаје за агента Грешемовог.

Питали смо то друштво. Није истина. Кћи Тишманова још је у Пешти и лепо живи.“ Све ове рапорте и предлоге ја сам упућивао Министру Унутрашњих Дела као надлежном већ и зато, што у овом тренутку оставка Вукашина Петровића као нашег изасланика за преговоре о зајму беше изазвала прву парцијалну кризу у кабинету.

V

ПРОМЕНА МИНИСТРА ФИНАНСИЈА

Либерали у Скупштини страшно су интригирали противу Стеве Д. Поповића, нешто због његових врло омрзнутих порезника а поглавито због његовог напредњачког партизанства, које он нимало није крио. Најугледнији посланици из већине скупштинске ишли су Краљу и говорили му, да отпусти Стеву и да на његово место узме Вукашина. Краљ им је, по њиховом причању, одговорио да би он радо узео Вукашина али не може *„јер се за Вукашином вуче велики рep“*. Краљ Милан је, као што смо видели још при формирању кабинета од 11. Октобра 1897, био противан уласку Стевином у кабинет, јер га је сматрао као човека „проклете Јерине“ (како је он звао Краљицу Наталију), али сада, када Стева није могао да нађе новаца ни за најпрече дневне потребе војске, за храну и фураж, а камо ли за остале буџетом одобрене војне кредите, он је, као Командант Активне Војске сваки дан протестовао против таквог финансирања. Либерални чланови у кабинету једва су чекали, да се курталишу тако „опасног“ напредњака као што беше Стева. Коста Н. Христић је волео Стеву као напредњака и јаког свог савезника, али је био сувише интелигентан да не увиди, да се са Стевиним финаисирањем не може даље. Најзад што се мене тиче, ја сам изгустирао Стеву као Министра још онога тренутка, кад је Стева изјавио за она три финансијска законска пројекта, које је Вукашин на мој захтев израдио, и за које сам ја био уверен, да би знатно помогли санирању државних финансија — да тим пројектима Вукашин само хоће да „подметне ногу целој влади“,

што зато он те пројекте *неће* да подноси Скупштини. Доцније, кад је и мени досадила кукњава из мог ресора због немања новаца и неисплаћивања одобрених и већ ангажованих кредита бејах на чисто са тим да Стевина последња идеја: „банкротство“ Србије, није никаква финансијска мудрост.

У таквом психолошком моменту и у таква расположења Двора, Скупштине и кабинета наспрам Стеве Д. Поповића пала је као бомба оставка Вукашина Петровића, коју смо напред саопштили.

Кад сам услед ове оставке затражио од Стеве да ми објасни, зашто је он, под изговором да иде на одсуство лечења ради, у Бечу, *а без знања владиног* дезавуисао владиног пуномоћника за преговоре о зајму — Стева је одговорио својом оставком.

Краљ је одмах сазвао у једну собу Двора седницу Министарског Савета, а у другу Вукашина Петровића, и док сам ја објашњавао колегама, како и зашто је дошло до оставке Министра Финансија, дотле је Краљ обделавао Вукашина да ступи у кабинет.

Вукашин се пакосно бранио. Говорио је Краљу, како би он врло радо учинио по вољи Господару, али не може, смета му *„реп који се за њим вуче“*. Краљ се клео свим на свету, да ће он сам тај „реп“ одсећи, и тешко ономе, ко се усуди икада тај реп још један пут поменути итд.

Кад је Краљ дошао у седницу и кад сам ја предложио да се за Министра Финансија узме Вукашин Петровић, Краљ је с' одушевљењем тај предлог прихватио, а ниједан од Министара, па ни Коста Н. Христић није био противан. Краљ устаде, оде у другу собу и доведе Вукашина, на велико изненађење неких Министара.

Упитан о програму свог министровања у финансијама, Вукашин је одговорио војнички: кратко, јасно и разговетно. „Мој је програм да повећам државне приходе а да смањим државне расходе. Прво мислим постићи са она три законска пројекта, која сам израдио по наредби г. Председника, а из искреног патриотизма, по моме најбољем знању и умењу — а друго ћу гледати да постигнем истинским а не фиктивним државним буџетом,

који се више никада неће моћи ни правити у Србији, ако се мој пројекат законски о грађењу буџета усвоји. Први укази, које ћу премапотписати, биће: поднашање Народној Скупштини оних пројеката, које мој г. претходник није хтео да усвоји и поднашање државног буџета.“

Тако се свршила ова прва парцијална криза у моме кабинету, пре него се за њу могло чути у самоме Нишу, за неколико сахата, јер и писмо Вукашиново, које је формално изазвало ову кризу, и оставка Стеве Поповића и указ о уважењу те оставке, и о постављењу Вукашина Петровића за Министра финансија носе један датум: *26 Новембра* 1898.

Као што ћемо у даљем току догађаја видети, Вукашин Петровић је испунио *све* што је обећао ступајући у кабинет, и за непуне две године постигао је фактичну *стварну* равнотежу у државном буџету.

Али што се *одмах* осетило у Србији, то је, да је одмах у касама државним било пара, и да никада, за време министровања Вукашиновог ни једна струка није осетила нужду, која је под Стевом била хронична.

Како је то постизавао? Стручним знањем и интелигенцијом. Ево један пример по сећању.

Треба, рецимо војсци, најдаље за два дана маленкост од 800.000 динара — а у касама нема ни десети део те суме. Војска је после два дана *фактички* добила свих 800.000 динара. Каквим „волшебством“? Врло просто. Вукашин зовне београдске банкаре, па им понуди да им извесног дана после три месеца прода 800.000 динара у *наполеондорима* по за њих добру цену, ако они њему ту суму положе одмах у *сребру*. Банкари оберучке прихватају ту прилику да добро зараде на ажији, војска добије *одмах* колико јој припада, а што је најлепше, у одређени дан после три месеца, банкари приме у Министарству финансија своје наполеондоре потпуно, јер је Вукашин имао пуна три месеца да ту суму скунатори.

Други пример. Управник Београда Риста Бадемлић пише ми, између осталог, и ово: „Чаршија је љута на Народну Банку, јер је продрло на јавност да је она,

противио својим статутима трговала са златом, и то је био узрок скакању ажије на злато. Закључила је била уговор са једним овдашњим банкаром, да му у Септембру прода 50,000 наполеона. Ово се све зна и грађани јако негодују против Управе Банчине". Знајући главне људе у тој управи, ја чаршији нисам веровао, али што сам знао и што је било познато свакоме то је факат, да је несавесна сарафска спекулација терала ажију у вис. Вукашин је одмах првих дана свог министровања стао да обара ажију на злато, продавајући остентативно на Берзи „злато Министарства Финансија". Где га је нашао? У Управи Монопола, где би то злато бесплодно лежало неколико месеци, док дође рок за плаћање купона!...[1]

Таквих финансијских *идеја* Ст. Д. Поповић није никада имао.

О промени титулара у Министарству Финансија председник је депешом известио сва посланства Србије на страни. Посланик у Берлину Милан М. Богићевић, шаљући у приватном писму од 27-ог Новембра председнику једно писмо за Краља, и молећи да то писмо преда Краљу[2] додаје: „За новог колегу у финансијама могу ти честитати, јер ако Г. Вукашин његовом вештином, вреднећом и истрајношћу не доведе наше финансије у ред, ја не знам који би други то био у стању. Мало ће се цапати Handelsgesellschaft и његова група, но на то се не треба много обзирати, јер видимо да ни до сада, без г. Вукашина, нису били ништа кулантнији."

Управник Београда Р. Бадемлић пише 29. новембра председнику, да је промена у Министарству Финансија у целој престоници „лепо примљена осем код малог броја личних пријатеља г. Стевиних" и одмах моли, да г. Вукашин премести некаквог практиканта благајне управе вароши Београда чак у округ ужички, далеко од железничке линије. Каква је опет то сила тај практикант? То је наследник Кнеза Михаила у љубави код једне

---

[1] Вукашин је тиме одмах оборио ажију од 16% на 10%.

[2] Вели „Писмо *није* политичне природе, иначе би ми била *дужност*, да и тебе упознам о садржини." После три године, кад су и председник и посланик били емигранти у Бечу, Богићевић је показао Др. Владану шта је било у томе писму: наваљивање Цара Немачког да се Краљ Србије ожени.. Ето како се није тицало политике.

велике београдске госпође. Та жена беше се полако скотрљала са своје висине чак у кревет једнога практиканта београдске полиције. Рођени син хтео је да је за то убије, Краљ Милан хтео је ту своју рођаку да затвори у лудницу. Прво су спречили рођаци и пријатељи, друго је спречио Председник Министарског Савета. Ето зашто је нови Министар Финансија међу својим првим министарским пословима требало да уклони тога силовитог практиканта из Београда некуд далеко од железничке пруге...

Куртовић у Скопљу није се бринуо за новог Министра Финансија, али у толико више за ордене. Писмом од 26. новембра он тражи *за себе* орден Св. Саве, и тај захтев мотивише овим својим заслугама: 1. Што је основао витешки лист „Витез“ и био његов бесплатни уредник. 2. Што је успео да измири Валију Косовског са г. Машковом. 3. Што је на вечери код Валије овога поздравио на турском језику. 4. Што се спрема на пут у Призрен да измири Митрополита Дионисија са г. Машковом. Због свију ових заслуга („Ја држим да нећете у свету наћи сличног пожртвовања као што је ово, о којем је горе реч“) Куртовић очекује орден Св. Саве сад о Св. Николи... јер то је дан Краљеве славе. Куртовић много мисли о томе како да Краљева слава постане велико агитационо средство... Чујте га само шта ми пише 28. новембра:

„Хоће ли ова Скупштина предложити да Српског Краља слава, Св. Никола, буде општенародни празник на место свију имендана и рођендана, које Срби никада празновали нису? Ја мислим да би то било и корисно и практично. Корисно зато што би наш Краљ изишао на површину као *народни* Краљ, који води рачуна о значају славе у Срба. Корисно би то било већ и само због тога, што би се *Цетињски лав претурио од муке.* Практично би пак било зато што би владе имале мање муке да размишљају о прославама 2. маја, 2. августа, 10. августа, 26. августа и 30. августа. У дану Славе Обреновића било би центрисано све то. Практично би било и за то што би *могли протурити и мало лажи*, да је Никољдан усвојен по мало и за љубав садашњег руског цара, *јер се и лаж више верује, него ли у истину*“.

Али Куртовић ово претерано русофилство одмах коригира оваквим ставом:

„Аустријском Цару честитао сам јубилеј телеграмом. Био сам у његовој војсци 4 године,[1] а код њега у гостима 74 пута, а имам и ритерство Франц-Јосифовог ордена. Мислим да нисам погрешио јер је свечаност ретка. На сам дан јубилеума у вече, *само сам ја био осветлио консулат*".

После ове екскурзије ради равнотеже његовог русоаустрофилства, Куртовић се као крља враћа на Краљеву славу:

„Ја писах летос *званично*, да би добро било литографисати повећи број слика, које представљају како Краљ, *оиточен* Министрима и људима из народа, реже славски колач са Митрополитом, а испод слике да пише: „Ко крсно име слави, ономе и помаже", (ништа друго...) Кад би Ви хтели да се унесете у извесне прилике, ма и за тренут, Ви би осетили и разумели да је то *врло згодно* а и *врло потребно агитационо средство*. Ви тамо, чини ми се не појмите *ни то докле у ове крајеве своје шаше иушта цетињски лав*".

Са сваким даљим писмом Куртовићевим, све више сам се уверавао, колико је имао право Краљ Милан кад је за овога „*захвалнога*" Милосава доказивао, да је он прост шабачки џамбас и ништа више... Али ја сам се тек сада учио *стриљењу*...

Интересантно беше ових дана читати *руске* листове.

„СПб. Вједомости" од 21. новембра констатују фијаско либералне опозиције у Србији. „Што до данас није изашла „Српска Застава", кривица је само до г. *Јов. Ристића*, који у опште води двосмислену *политику*, *недостојну искреног родољуба*. Али при свем том, Српска Влада још зазире од либералне опозиције и зато је протерала из Ниша уредника „Вечерњих Новости(?)". — „*Новоје Времја*" од 22. новембра, подгревајући старе измишљотине, да је Краљ Милан узео *све* у своје руке, и да га у томе својски помаже др. Ђорђевић, љути се на овога, нарочито што је његова Влада *усиела* код Порте да осујети грађење бугарске железнице, Ћустен-

[1] Као *српски* официр.

дил—Куманово, али опет теши се бар тиме, што ће Аустрија и Турска спречити грађење линије Кладово—Ниш—Призрен—Скадар—Јадранско Море. Мржња у политици заћори људе, да „Новоје Времја“ не види ни то, да би *цела јужна Русија* имала вајде, када би српска влада успела да оствари тај свој пројекат . . . „Варшавски Дневник“ од 24. новембра вели, да је законом о зборовима и удружењима „Директор Србије Милан потпуно убио политички живот у земљи“. Та је срећа врло пријамна, јер је у Пољској, где тај лист излази, политички живот тако бујан и напредан . . .

Загребачки „Србобран“ опет у бр. од 24. новембра наљутио се на оно писмо Саве Грујића, али пошто је он један од шефова радикалне странке и врло омиљена личност у Петрограду, измишља којешта, само да га одбрани, што он измећари садашњем режиму у Србији. Ево шта: „Ђенерал Сава Грујић *давао је и давао оставку, али узалуд!* У Београду имају данас рачуна да држе неповољног им ђенерала, да их, као популаран и поштован код Руса, *по заповести брани* пред јавним руским мњењем. Што до сад *није био посао ни једног посланика*, то сад Сава Грујић ради, *хтео не хтео*“.

Апстрахујући од тога факта, да Сава Грујић није никада подносио своје оставке за време моје владе, апстрахујући од тога, да је дужност свију посланика на свету да бране владу, коју представљају у туђини — чудновато је, како црногорски политичари не увиђаху да таквом одбраном само наносе штету ономе, кога бране. Новосадска „Застава“ већ је била у томе паметнија. Она је донела само *одговор* руских листова на писмо Саве Грујића.

28. Новембра 1898. године артиљеријски пуковник Јосиф Симоновић, коме бејах препоручио да размисли, да ли Србија не би могла *на јевтиннји начин* доћи до земаљског катастра, нпр. на начин како је босанска влада то извршила — поднео ми је свој елаборат о томе.

Кад сам са тим елаборатом поновa покушао код Краља да га заинтересујем за ово важно питање, Краљ се прилично наљутио.

— Ама, докторе, зар не видите лом, који се у Скупштини направи чим, Влада затражи најмању нову сумицу?

Шта би било тек, ако би Влада изашла пред Скупштину са захтевом да се оснује још и некакав *катастарски фонд?* Она би сто пута горе прошла него Атанацковић с његовим путарима. У осталом, кад је Србија могла до сада да живи без катастра, ваљда ће моћи да живи још коју годину?

— Господару, Србија до сада није живела правилним пуним животом. Ми смо узели на себе тај задатак, да јој створимо услове за правилан државни живот. Један од суштаствених услова за правилно функционисање модерне државе то је осигурање личне имаовине катастром, јер данашњи сопственици у Србији немају ни правилне тапије на своје имање, зато и хипотекарни кредит појединаца и целе Србије није ни из далека онакав какав би могао бити, и какав треба да постане. Ваше Величанство видело је, шта финансијска група у Бечу, са којом преговарамо о зајму, тражи у замену за експлоатацију железница, кад се уверила да ми на ту основу нећемо да пристанемо. Њена нова основа за даље преговоре о зајму, то је да се непокретно имање железнице *убаштини*, па тек онда нам може дати зајам. Баштинске књиге за целу Србију, то је тако важно питање, да на њему вреди да падне десет кабинета, а не један...

— А, поздравио сам вас. Већ у Србији има државника способних као гњилих крушака, па ћу ја већ лако наћи десет кабинета, да их утрошим за те погане тефтере баштинске.

— Ама, Господару, ни један Министар не мора остати Министар, ако он са својим предлозима не налази одобрења ни код Владаоца ни код Народног Представништва...

— То је тако докторе, али тамо у вашим Европама. Овде у Србији је другаче. Овде ћете Ви остати Министар докле сав не побелите као овца. Ако се усудите поднети оставку, Ви ћете право у хапс, и остаћете у хапсу дотле, док опет не пристанете да будете Министар.

— Ваше је Величанство данас расположено за шалу, а ово је питање сувише озбиљно да се у шали третира. Ја ћу се на њ вратити другом приликом.

И тако је и ово питање стрпано привремено у Министров портфељ, као и многа друга тако исто важна питања — да се доцније стрпа у архиву...

Међутим она „бела овца“ и она претња са хапсом понављала се још много пута за мог министровања, а, ако се не варам, и доцније према другим Министрима.

Једна драстична ситница. Тога истога дана, кад је Краљ Александар мени вадио катастарски зуб, скупштина угарских зубних лекара у Будапешти није имала пречега посла него да избере баш мене за почасног члана угарског одонтолошког друштва. Сиромах доктор, који никада није никоме вадио зубе (осим на клиници) изабран је, по депеши председника те скупштине „са великим одушевљењем и акламацијом“ за почасног дентисту! Мањ ако је тај избор значио — у пркос мотивације „за заслуге стечене на медицинској књижевности“ — признање, што је Др. Владан покушавао као Министар да политичким партијама извади неколико покварених зуба?

Кад је већ реч о почасним чланствима да запишемо да је и друштво *уједињених београдских радника* које је 1898 бројало 500 чланова прогласило Др. Владана за свог добротвора, не толико зато што им је поклонио сто динара када су му дошли у кућу 21 новембра да му честитају славу, него поглавито што им је израдио покровитељство Краља Милана. Председник тога радничког друштва П. Марковић, по занату литограф, писао је Др. Владану између осталог ово:

„Ваша личност задобила је нас *све* за своје *највеће пријатеље*, који ћемо то *увек* доказати“.

Што није могао постићи за тридесет година озбиљног рада за Србију и српски народ, то је ето Др. Владан сад са мало пара и са једном издејствованом аудијенцијом код Краљевог Оца стекао: пет стотина највећих пријатеља и то за *увек*.

У своје време видећемо, колико је обожавање Краља Милана и пријатељство за Др. Владана трајало код „друштва уједињених београдских радника“.

Ових дана путовао је *Леон Буржоа*, бивши Министар Председник у Француској и шеф француске радикалне странке за Цариград, па се зауставио у Нишу, да учини

своје подворење Краљу и да се позна са члановима српске владе. Г. Буржоа примљен је врло лепо на српском Двору, и на ручку, који је дават у његову част, Краљ је напио здравицу Француској а његов отац француској војсци, па што је г. Буржоа одговорио здравицом Њиховим Величанствима и српској војсци. На нарочиту жељу г. Буржоа да посети „српски парламенат“, Председник Владе га је одвео у Скупштину. На дневном реду беше предлог закона о потпомагању Земљорадничких Задруга. Говорио је баш српски abbé Siéyès — иначе Крупежевић, а кад је Председник Скупштине казао, ко јој је дошао у госте и кад је Скупштина грмнула са „Добро дошао“ и „Живео“, на чему се г. Буржоа лепо захвалио, — онда се већ јавио за реч и златоусти Милан Драгојевић и слаткоречиви Илија Стојановић и многи други. Буржоа беше изненађен како предметом, који дискутираше српска Скупштина, тако и достојанственим тоном дебате и беседничким даром појединих говорника, и он је молио те су му у кратко француски резимирали поједине беседе. Ако се велики део комплимената, са којима се г. Буржоа растао од председника и чланова Владе и одбије на захвалност добро примљенога госта и на познату француску учтивост, опет изгледа да је овај угледни политичар француски понео и са српског Двора и из српске Скупштине утиске, којима се није надао.

Али ми треба, односно рада скупштинског, да се вратимо на 31-ву седницу, која је била 23 новембра. На њој је пријављен нови посланик ужички, који је изабран на место јединог радикалца ове скупштине Малише Атанацковића, који беше дао оставку на свој мандат. Име новог посланика ужичког прилично је изненадило многе скупштинаре, јер то беше Алекса Ђ. Поповић, онај исти Алекса, који је за време напредњачких влада играо врло важну политичку улогу, који је био председник Народне Скупштине, кад је ова прогласила Србију за Краљевину а тадашњег Кнеза Милана за Краља, и који је доцније затрпан реквизиционим признаницама тако, да нико више није веровао, да ће тај човек икада васкрснути из тога свог политичког гроба. Али у политичком гробљу има често тих васкрса. Алекса

беше фактички опет изабран за народног посланика. Иначе је цела седница испуњена дебатама „о сувоземним путовима“. Кад се дошло до питања да ли да се друмови граде прирезом на личну порезу или прирезом „с главе на главу“, говорило је 37 посланика и опет се није могло решити ни седењем и устајањем ни поименичним гласањем, јер кад се ово свршило, видело се да су многи посланици изашли из дворане, па их није било довољно за пуноважно решавање.

У седници 33-ој од 24 новембра дошли су на ред они несрећни путари, због којих је овај закон пропао. Готови сви народни посланици, који су узимали реч били су против, а посланици краљеви били су за. Бадава је Министар Грађевина доказивао апсолутну потребу тих путара, бадава изјавио да он „ни у ком случају неће пристати да се тај члан изостави“ — кад је дошло до гласања о члану 33 предлога, скупштина га је одбацила. Тада је у Скупштини настала така граја, да је газда Сима морао да прекине седницу.

Ђенерал Атанацковић је услед овог вотума скупштинског подносио оставку, али за њу није хтео да чује Краљ. Нађен је излаз „да се пројекат закона врати у одбор“, па да се ту и остави за ову сесију скупштинску. И одиста моменат није ни био ни мало подесан за промену Министра Грађевина, прво што су и Краљ и сви Министри високо ценили способност и рад Јована Атанацковића и тешко би му било наћи заменика, који би био политички неутралан као што беше ђенерал, друго што је Краљ већ знао да је замена Министра финансија неизбежна, па је хтео да се на њој ограничи, а треће: почињаше одиста изгледати, да радикали са либералима Рибарчеве фракције некога ђавола спремају, јер баш тога дана донесе ми курир из Софије један извештај, који је наш посланик у Бугарској добио од једног повереника. Из тог извештаја ево неколико места:

„У железничкој станици Св. Петка уђе у мој вагон г. Чахотин са Алексом Симићем његовим бајаги секретаром, који, познавајући ме још из Русије, одмах ме представи г. Чахотину. Овај одмах постаде са мном врло интиман

(ваљда што сам добро говорио руски) и рече ми између осталог. „Руским конзулима у Бугарској врло је лако служити, јер су тамо настала за нас благопријатна времена, но овде, у Србији то је тешко, пошто је овде то стање промењено, и није више какво је било за владе наших и ваших пријатеља радикала, него је сада овде *онај* кога ни ви, ни ми Руси не можемо трпети. *Али скоро ће доћи време да га се отресемо.*“ —

„На путу од Ниша до Зајечара путовао је са мном бивши сремски писар Ђуро Петровић, који ми је успут поверио да се спрема завера за убијство Краља Милана, и да ће се то извршити у споразуму радикала са либералима Рибарчеве фракције. То исто ми потврдише у Књажевцу у гостионици код Хајдук-Вељка Јова Ил. Стојановић адвокат и Лазар Лаловић трговац из Зајечара. Стојановић је додао да Рибарац ту ствар не крије од својих пријатеља, да се то *мора* извршити, па макар то коштало главе и самог Краља Александра.

„У Зајечару сам се уверио, да се већина радикала повлачи (бије „отбой“) осем Лазе Ивковића адвоката и Лазе Илића доктора, који беше дошао из Алексинца на одсуство, и који рекоше да се сад тек кају, што нису извршили спремљени преврат 1892, што нису још онда очистили Србију од Обреновића.

„У Нишу ми је Глиша Секулић бив. сремски писар казао у поверењу ово: „ми ћемо се скоро опростити *овог маторог*, па ће опет пропевати наш петао. Нас је истина у Нишу мало радикала, али вредимо више него хиљаду других.

„Ђуро Петровић, полазећи у Софију да се види са својим кумом Стојаном Лаловићем, путовао је са мном у вагону и потврдио ми је, да одиста постоји завера противу живота Краља Милана, по плану и иницијативи руског консула у Софији. На челу завере, у којој су радикалци, Црногорци и они Македонци, који се врзу око браће Иванова, стоји неки Стојан Бранковић бивши официр.“

Ја сам овај рапорт предао Краљу, јер сам знао да ће Краљ Милан с Андоновићем умети више њиме користити се за трагање, те да се види, колико је у њему

било истине а колико сувишне ревности да заради своју плату. За мене је тај рапорт био доказ да му није време за уставне скрупуле ђенерала Атанацковића и да је доста било што смо морали променути Министра Финансија.

„Нови“ Министар Финансија представио се Скупштине у њеној 36-ој седници. Вукашин је том приликом, у лепој беседи, изнео свој програм, мало опширније него што смо напред видели да је учинио, кад је ступио у кабинет, Он, рече, жели не само *да смањи* државне *расходе могућном штедњом*, него и да *умножи државне приходе*, јер државне потребе из године у годину постају веће и морају расти са развитком државе. „Ово умножавање државних прихода — рече Вукашин — ја не мислим постизавати новим порезима и прирезима (живео!) него реформом наших царинара, која једна може донети два и по милиона државних прихода више (живео, живео !). Даље мислим постићи повећање државних прихода реформом државног рачуноводства и једним законом о грађењу буџета државног, по коме ће прекорачавање одобрених кредита постати немогућно, и по коме ће за навек отпасти решавање Скупштине о „накнадним кредитима“, који су до сада износили толике милионе.“ (Живео !)

Вукашин је своју беседу завршио ефектном фразом да се „државне финансије не поправљају ничим другим већ само *радом*, јер само рад може подићи и кредит и углед Србије у свету“.

После ове прве беседе мог новог колеге у финансијама не само да је Скупштина била задовољна, него сам и ја био врло задовољан, што сам добио не само одличног стручњака него још једног беседника, што је за рад са Скупштином врло важно.

Опај окаченик са Рудника пише 1-ог децембра 1898 Председнику овакво писмо: „Ви знате да сам ја свакога ђавола учио. Између осталог учио сам и астрологију. Ономад у звезданом јату, где је Ваша звезда, појавила се једна тамна звезда и наместила се тако да је Ваше Превасходитељство са свим заклонила. Друга једна, што личи на масну кубасицу помаља се, и, како изгледа, претуриће ону Министра Грађевина. Кад сам све добро

осмотрио, подобних се констелација сетио, закључио сам, да ћу скоро имати задовољство да са Вама као филистером разговарам о бившим и будућим јекономским програмима".

Ово пророштво са Рудника преварило се само за 18 месеци, и преварило се у звездама, које су имале да помраче Др. Владанову и Атанацковићеву. Оне праве још су се криле по Енглезовцу и за сада нису још утицале пресудно на политику. Опозиција владиној политици, у очајању што на Скупштини све иде глатко, и што г. Ристић не дâ никако да васкрсне „Српска Застава" — покуша да квари српски финансијски кредит гласовима у великим страним листовима, како је напредна странка огорчена због иступања Стеве Поповића из кабинета, како ће сви напредњаци иступити из Скупштине итд. Кад и то не поможе, и кад чак напредњаци у Скупштини лепо прихватише Вукашиново наименовање, онда је опозиција бацила кроз „СПБ. Вједомости" од 27 новембра нову бомбу: Да су *Инглези* предложили Србији да јој лиферују топове и пушке, а пристају да у место новца приме српске државне облигације још нереализованог зајма од 1895. За *истиност* ове вести *гарантује* дописник из Београда. „Карактеристичан је — вели руски лист — овај покушај Инглеза да помогну садашњем режиму у Србији, и у толико више што је *познато*, да тај предлог није учињен без учешћа „грофа" Калаја, но Срби треба, пре него приме инглески предлог да промисле и о том, да ће у том случају за собом спалити *руске* мостове". То, то. Знала је српска опозиција врло добро да Инглезима није пало ни у сну на памет да учине српској влади такав предлог, јер је она врло добро знала, да о новим пушкама још није било ни речи у Београду, а опсадни топови беху већ у изради у француском Крево-у — али њој је било до тога да барем оваквим *истинитим* и гарантованим гласовима сруши што више мостова између Србије и Русије, и да сачува за себе монопол руског пријатељства.

2-ог децембра 1898, а услед једног новог напада арнаутског на границу, при коме је један српски погранични стражар погинуо, Председник Владе је нарочитим

актом тражио од Министра Војног да повећа пограничну жандармерију и да боље организује чување границе. То, што Срби гину од Арнаута у здрављe српског и руског консула у Скопљу, није ни мало сметало Куртовићу да мисли само о парадама и свечаностима. Витез госпође Хермине, по роду Обреновићеве, беше се већ толико порусио да своје писмо од 2 декембра 1898 председнику српске владе и почиње и завршује на руском језику, а у средини српски предлаже да Краљ, Краљ Милан, Влада, скупштина, окрузи, срезови и општине, дакле просто цела Србија депешама честита откриће споменика у Сан-Стефану, оном истом Сан-Стефану, са којим је везано стварање Велике Бугарске и губитак Босне и Херцеговине за уједињење Српства око Србије....

Једновремено са обарањем ажије на злато и са „волшебним“ снабдевањем свију струка потребним сумама Вукашин Петровић је одмах поднео Скупштини она три законска пројекта, финансијска, за које је Стева Д. Поповић мислио да хоће њима само да нама „подметне ногу“ — и осем тога послао је Димитрија Стојановића, директора државних железница и Краљевог посланика у Скупштини у место себе, као Владиног пуномоћника да у Бечу потпише с Унион-Банком уговор о зајму, о коме је Вукашин преговоре био привео крају, и да изради са тамошњим стручњацима Унион-Банке потребни законски пројекат о убаштињењу наше железнице.

После неколико дана Димитрије Стојановић телеграфише Министру Финансија.

„Закон послаћу 17-ог а протокол (о закљученом зајму) 19-ог децембра“.

Први законски пројекат од она три, што их је Вукашин поднео, који је стављен на дневни ред Скупштине беше „*закон о државном буџету*“. Отварајући начелну дебату о овоме своме предлогу, Министар Финансија је нарочито ударио гласом на то, како Влада, за љубав виших државних интереса, овим законом не само напушта досадашњу за сваку владу комотну практику „накнадних кредита“ него сама себе ограничава колико више може односно државних издатака. Скупштина је без даље дебате примила овај закон у начелу, и он јој се тако

допао да је хтела, кад је специјална дебата дошла до члана 8-ог, остатак да прими акламацијом. Срећом газда Сима, било са свог дубоког познавања ових питања, или због мига са Владиног стола, који није много марио за акламације (осем у војничким питањима), обрати пажњу Скупштини да „у појединостима не може да буде сас акламацију“, те тако се специјална дебата водила до краја, и Министар Финансија је често морао да узима реч и да поједине одредбе објашњава.

На педесетом састанку Народне Скупштине био је на дневном реду Вукашинов законски предлог о окружним и среским благајницама.

Одмах у почетку начелне дебате, посланик Илија Стојановић говорио је врло велику беседу, у којој је одавао *вечиту* хвалу новоме Министру Финансија не само за овај закон него за цео његов програм, у који је пробао да ушуња и изјаве, које Вукашин *није* учинио. За то Министар Финансија одмах узе да одговара „староме посланику и вештом говорнику Илији Стојановићу“ па одмах констатова, да је Илија, поред свих комплимената и поверења, које му је изјавио, покушао и да му подметне једну одговорност, коју он не може примити. „Када сам пред Скупштином изнео мој програм, ја *нисам* казао да су *садашњи* државни *приходи довољни, да се постигне права равнотежа у буџету.* Ја сам тада казао и сада понављам, и молим да ме Скупштина добро разуме: Сматрам да не треба отварати *нове* финансијске изворе, нити товарити на народ *нове* намете све донде, докле се свима срествима не покуша, да се, из већ отворених извора, исцрпе онолико, колико треба да се државни расходи покрију. Остајем веран свом програму, и ако ми буде немогућно остварити тај програм нећу бацати одговорност на моје другове у кабинету, који су сагласни са мојим програмом, ни на Народно Представништво. Све досадашње Владе и Скупштине мислиле су да се уређењем буџета може поправити финансијско стање. То је гледиште по моме и мојих другова, мишљењу сасвим погрешно. Напротив, тек *уређењем финансијског стања* може се у ред довести и сам буџет. Уверавам Скупштину да ће се овим начином постићи жељена циљ, и за све то

ја сâм лично стојим одговоран и нимало не тражим онако много поверења, колико ми изјављује посланик Илија Стојановић". Скупштина је одмах иза ове изјаве Вукашинове једногласно усвојила овај пројекат у начелу и прешла на специјалну дебату, у којој се највише копања поломило око једног питања, коме овде није било места, око питања да ли да се укину порезници или не. Пошто порезници беху врло омрзнути, па врло много посланика беше гракнуло, да се ти чиновници просто укину, а скупљање порезе да се остави кметовима, то је Вукашин врло вешто учинио концесију да се остави кметовима 25 дана у месецу да они скупљају порезу, па ако за тих 25 дана не покупе 12-ти део порезе, онда да дођу порезници и да изврше што кметови нису могли. Једним бурним „тако је" одговорила му је Скупштина. Кад су доцније неки посланици наново навалили да се укину порезници, и ако су многи посланици доказивали, да би то значило одузети Министру најпотребније органе за финансијску струку, везати му руке, тако да не може извршити свој програм, онда је Вукашин Петровић изјавио, да се о томе питању не може код овог закона решавати, јер овде није реч о организацији пореских одељења већ о устројству окружних и среских благајница. Тиме је прекинута ова дебата и сви остали чланови овог закона усвојени су по пројекту у специјалној дебати, која је трајала и цео 51-ви састанак Скупштине 15-ог децембра.

Само зато што се директор железница Димитрије Стојановић бавио у Бечу као наш изасланик за потпис уговора о зајму, нашој опозицији било је ласно протурити у велике немачке листове (Фосове и Франкфуртске Новине), како српска влада хоће да изда странцима експлоатацију српских железница, а већ новосадска „Застава" знала је потанко све што се ради. Чујте само.

„Влада пристаје да се обвеже за 45 милиона, а да у ствари прими само 35 милиона и да на њих плаћа 5%. Али баш ако би влада и успела, да макар и под таквим условима закључи зајам, то не би било доста, *јер:* „летећег" дуга има 10—11 милиона, лањског дефицита 16 милиона, за топове треба 7 милиона, *Краљу Милану треба*

дати 7 милиона, свега треба 41 милион. Зато Министар Финансија спрема предлог да држава изда 5 милиона комада по 5 динара папирног новца, дакле за *25 милиона државних новчаница са принудним течајем*".

Ово беше најновија *измишљотина* опозиције, јер сада нико није ни помишљао на државне новчанице са принудним течајем, а камо ли да их гради чак за пуних 25 милиона; нико ни у сну није ни помислио на то да Краљу Милану даје ишта преко његове апанаже, коју му је Народна Скупштина одредила, а камо ли седам милиона. (!!!), Све то беше пресна али свесна лаж наше опозиције. А ево како је у те дане стајало питање о зајму:

21-ог децембра 1898 писао је Вукашин Петровић Венијамину Калају овакво писмо:

„Ваше Превасходство, врло поштовани Г. Министре,

У тренутку када сам са сигурношћу очекивао вест, да је уговор о зајму закључен, изненадио ме је г. Дим. Стојановић депешом, у којој ми јавља, како му је г. Минкус казао да зна о некаквом протесту старе групе наших поверилаца и да услед тога сумња, да ће се наш уговор о зајму моћи закључити, ако се не дође до споразума са старом групом. Уједно је г. Минкус казао да ћемо добити за сада само позајмицу од девет милиона, али под условом, да се и тај мали зајам интабулише у баштинској књизи наше железнице.

„Не могу сакрити од Вашега Превасходства да су ме ове новости просто поразиле.

„Кад сам ја са господом у Бечу преговарао, објаснио сам им да се Србија не може никаквом добру надати од старе групе њених поверилаца, и тада су ми та иста господа казала да не треба да се бојимо старе групе и њеног протеста. А сад наједанпут они су се толико уплашили од протеста старе групе, да стављају у питање све што се до сад урадило!

„Узимам слободу да свернем пажњу Вашега Превасходства на ову фазу питања, која је за ме сасвим необјашњива, са најучтивијом молбом за Вашу пријатељску интервенцију, без које се у опште ништа не би могло постићи у овој ствари. Кажите, молим Вас, г. Минкусу да он не може тражити интабулацију на наше железнице

за позајмицу од 9 милиона, ако нам у исто време не осигура ефектуирање целог зајма. Жалим што морам, али морам рећи, да ћу ја пре поднети оставку, него што ћу пристати на тај услов. Ако се искрено жели да се помогне кабинету г. Ђорђевића, онда му се не могу стављати такви услови. Друга би ствар била, када би се у исти мах осигуравао цео зајам, па макар се извршио чак и у мају идуће године.

Ваше Превасходство зна како нас даве за неплаћене интересе рускога дуга. Ако благодарећи Вашем заузимању не можемо скинути ни ту беду с врата, ми (влада г. Ђорђевића) морамо одступити. Сумњам да би то била срећа за Србију, а тешко да би се тиме што добило и за суседно-пријатељске односе између Србије и Аустро-угарске.

Примите, Превасходство, и овом приликом изразе моје свагдашње захвалности и неограниченог високог поштовања ВУК Ј. ПЕТРОВИЋ"

Међутим је Стојановић послао Министру Финансија „протокол", који је он у Бечу с Унион-Банком саставио, и Вукашин одмах пише директору Минкусу овакво писмо од 23. децембра 1898:

Многопоштовани Г. Директоре,

Синоћ сам примио пројекат за протокол, који ми је г. Стојановић послао. Ја сам тај протокол проучио и нашао сам да не могу на његове одредбе пристати, а ево зашто:

1. Не иде да се мален зајам од 10 милиона интабулише на наше железнице. Тај мали зајам могли бисмо примити само на гарантију бруто-прихода железничких. Такав би зајам закључила сама дирекција државних железница, која је на то законски овлашћена, и то као железнички саобраћајни зајам (Betriebsanleihe).

2. Не могу пристати на опционску методу. Искуство ме је научило да бегам од зајмова на опције.

Из ових и многих других разлога, које ће Вам г. Стојановић казати, принуђен сам још један пут апеловати на Ваше пријатељско расположење да нам бар тај мали зајам дате у току месеца јануара. Ако не можете, мо-

лим да нам то отворено кажете. Ја не могу даље од 12. јануара остати у неизвесности. Из рапората г. Стојановића, као и из текста самог протокола видим да сте у додиру (Fühlung) са Берлинским Handelsgesellschaft. Према томе, само ако хоћете, Ви можете овај мали зајам брзо остварити.

Очекујући што скорије Ваш одговор, част ми је уверити Вас о мом искреном високопоштовању

ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ

На 59-ом састанку Народне Скупштине био је на дневном реду извештај њеног финансијског одбора о предлогу закона за општу царинску тарифу. Колико је овај Вукашинов предлог био добар види се већ из факта да је први скупштинар, који је узео реч, а то је „вођ опозиције“ Драгомир Радуловић, морао пред Скупштином признати „да се радује овом предлогу и да ће га својски потпомоћи“, само „тражи“ да се роба која се извози, ослободи царине „јер нема ни једне просвећене државе, осем Србије, у којој би се још плаћала царина на извоз.“ Вукашин му је одмах одговорио да би он сам био најсрећнији кад би могао одмах да учини то што г. Радуловић тражи, јер и он, као Министар Финансија има исте погледе на извозну царину, али има једна државна невоља која му, бар за сада, не допушта да укине извозну царину, а ова је, што та царина даје држави милион и по динара годишње. Чим се државне финансије поправе толико, да *могу* бити без овог државног прихода, Министар Финансија ће укинути извозну царину те тиме испунити не само г. Радуловићеву него и једну своју давнашњу жељу. Тако исто елегантно је одговарао Вукашин и на остале многобројне примедбе, које су, у специјалној дебати, пале противу његовог предлога, и овај је у целости усвојен, и ако су посланици Јован Бадемлић и Богољуб Тирић правили опозицију због одредаба о државној штампарији.

Горе поменута писма Вукашинова Калају и г. Минкусу имала су одмах ефекта, јер после недељу дана јавља Димитрије Стојановић Министру Финансија да је довршио преговоре са Унион-Банком за *железнички саобраћајни зајам* од $11^1/_2$ милиона номиналних, евентуално

за зајам од тридесет милиона. Он шаље услове тога зајма и тражи овлашћење за даљи рад.

6-ог јануара 1899 била је седница Министарског Савета под председништвом Краљевим. Из те седнице послата је владином изасланику оваква депеша

„Stojanovitch, Hotel Kranz WIEN

Министарски Савет под председништвом Њ. В. Краља примио је оферат, послат писмом вашим бр. 9, и овлашћује вас да га у име Владе потпишете. Данашњом поштом шаљем вам писмено овлашћење.

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“

И тако су ова дуготрајна преговарања за државни зајам морала да се заврше једним мањим „железничким саобраћајним зајмом“ од једанаест и по милиона франака номиналних.

Услови овога зајма беху повољнији за Србију него и код кога ранијег њеног зајма, бољи чак и од услова под којима Управа Фондова узајмљује свој новац на непокретна имања.

На 63-ем састанку Народне Скупштине 8. јануара дошао је на дневни ред Вукашинов предлог за закон о царинском уређењу. То беше читава књига о питањима, у која није смела да загризе ни једна влада за последњих 36 година. То не беше законски пројекат израђен на двоје на троје да задовољи тренутну потребу владе или какве странке у Скупштини, већ ресултат дугог, истрајног и пажљивог посматрања и проучавања, израђен уз сарадњу стручњака, које је Министар Финансија одмах и поменуо пред Скупштином.[1] Због волуминозности овог законског предлога неки посланици: Михаило Илић, Настас Антоновић и други захтевали су, да се не чита цео предлог, него само извештај одборски за начелну дебату, а већ после у специјалној дебати нека буде воља Божја... Драгомир Радуловић био је тако снисходљив признати, да у овом закону има великих и важних новина, али му беше много криво, што се предлаже да се

[1] Скупштински секретар нашао је за добро да та имена не забележи у протоколу овог састанка, сигурно зато што је међу њима било име и Др. Лазе Пачуа, а Јован В. Несторовић секретар ове седнице, као добар напредњак, није могао да превали преко пера ову радикалску величину.

кријумчарење казни не по царинском закону, као до сада, него по кривичном законику... Вукашин Петровић му је на то одговорио тако, да је Скупштина после његовог говора усвојила предложени закон у начелу и одмах приступила специјалној дебати, која је заузела три седнице скупштинске. Кад се догурало до § 142 јаукнуо је сам трибун Илија Стојановић, да се остатак овог закона прими акламацијом „јер је он у одбору скупштинском свестрано проучен". Али Министар Финансија није хтео да чује за вотирање акламацијом једног овако важног закона.

У седници од 9-ог јануара није продужена ова специјална дебата зато што је већ стигао на дневни ред далеко хитнији предлог о железничким баштинским књигама и хипотекама на железнице у опште као и о обезбеђењу права ималаца железничких обвезница са првенственим правом наплате. Кад је овај предлог прочитан, и кад се у извештају законодавног одбора казало, „да се овим законом заводи ред у газдовању државном" узеше реч Драгомир Радуловић и Сава Илић и рекоше, како су одредбе овог закона *доста* тешке и *судбоносне*, те су му с тога противни у начелу. Министар Финансија им је одмах доказао да оно што је у предлогу одиста тешко, и што се њима учинило чак судбоносно не лежи у суштини самих одредаба, него у тешком *стилу*, којим су написане, али се тај стил морао задржати, јер то је закон који имају све модерне државе. Још више и популарније је објаснио одредбе овога предлога Министар Просвете. Тада је Драгомир Радуловић стао доказивати, како Србија по овоме закону може „услед једног малог нехата изгубити своје железнице". На то му је Председник Министарства одговорио полужом беседом, у којој је показао да г. Радуловић зове „малим нехатом", ако једна држава не плаћа уредно и на време интерес на свој дуг, а губитком железница зове, ако кредитор удари запт на имање, на које је позајмио милионе, који се запт скида, чим се онај „мали нехат" поправи, т.ј. чим се плати интерес на узајмљене паре. Предложено завођење реда у државном газдинству, законско приморавање саме државе да се стара да на време одговара свима својим обвезама, како се не би изложила ни пролазној непријатности секвестра на једно од државних

имања, све то само је продужење рада Владиног са Скупштином на извршењу државног програма од 11. октобра 1897. и за то противу овог законског предлога устају једино господа Радуловић и Илић, који су противни свему што иде у прилог тога програма.

Скупштина је после овога одмах усвојила овај предлог у начелу и прешла на специјалну дебату. Ова би се могла назвати беседничким дуелом између опозиције (тј. Саве Илића и Драгомира Радуловића) и Министра Просвете, као најјачег правника у кабинету (нека не буде криво Министру Правде). Какве су сорте биле замерке опозиције види се, ако примера ради наведемо само једну: Предложено је било да се у случају спора, овај изнесе пред Савезно Веће Швајцарске. Сава Илић је тражио да се место Швајцарске узме Русија...

Чим је овај закон и у специјалној дебати примљен, Влада је поднела законски пројекат *о експлоатационом зајму*, који је као хитан упућен финансијском одбору Скупштине.

На 68-ом састанку свом од 9-ог јануара Народна Скупштина је довршила специјалну дебату о административној подели и усвојила цео предлог о томе.

10-ог јануара одговарали су Министри на интерпелације народних посланика. Само један од интерпелисаних Министара није одговорио, „јер није био у седници". То беше Министар Правде Коста Н. Христић. Ако поменемо да је интерпелација коју је њему упутио посланик Милош Илић, гласила „да ли се што ради на кодификацији закона, јер *грађански законик потребује ревизију*, нарочито у одредбама о наследству јер *стецишни закон* са поступком сарањује и дужника и повериоца, а *трговачки је закон* постао несувремен и недовољан за данашње трговачке прилике" — онда је појамно, зашто Министар Правде није био у Скупштини, јер би морао одговорити да је адвокат Марко Стојановић, који за њега израђује предлоге Министарства Правде, за сада сувише заузет својим адвокатским пословима. — Остали Министри одговорили су на све поднете интерпелације тако, да им је Скупштина изјавила своју благодарност. Сада се прешло на дневни ред, на коме је већ био извештај финансијског

одбора *о експлоатационом зајму железница.* Пошто су одредбе овога предлога изгледале врло корисне за Србију не само целој Скупштини него чак и Радуловићу, то је опозиција овом предлогу спала на једног јединог шабачког посланика, и Сава Илић био је једини противан у начелу, али чим му је Председник Владе одговорио неколико речи, Скупштина је одмах усвојила овај предлог и у начелној и у специјалној дебати.

Бурно одобравање Скупштине, којим је пропратила неколико мојих речи, овом приликом побуди Драгомира Радуловића да ме пред Скупштином упита:

„Да ли ће ово бити *последњи зајам* који Србија прави?“

Одговорио сам му одмах питањем: да ли ће последња меница, коју је г. Радуловић као трговац потписао, бити његова последња меница?

У Скупштини наста такав смех, да је газда Сима морао да дâ четврт сахата одмора...

VI

ДАЉИ ЗАКОНОДАВНИ РАД

У седници Народне Скупштине од 25 новембра поднесене су на одобрење четири међународне поштанске конвенције закључене у Вашингтону 1897, и предлог за закон *„о грађењу и експлоатисању нових железница“*, за тим су дошле на дневни ред *измене и допуне у закону о таксама.* Дужа дебата водила се само око тога, да ли ће наименовани председници општина плаћати више таксе него изабрани. Из дебате о предлогу Илије Стојановића, да се порески рачуни од године 1885 до 1889 сматрају за свршене, видимо да се београдски посланик Драгомир Радуловић односно своје оставке предомислио, јер га видимо не само опет у Скупштини него онако исто бујна као и пре. Он је „против“ увек, па је против и овог предлога, и ако је овај потекао из народа, а не од Владе, он је против и „апелира на савест Скупштине, да ће она решити у корист народа и правде, јер ко је крив нека и одговара.“

Изгледа као да је трибун Илија имао некаквих специјалних разлога, да се порески рачуни за оне четири године сматрају „као прегледани и свршени“. После врло дуге дебате, Скупштина поименичним гласањем са 118 гласова против 70 одбила овај предлог.

У 35-ој седници Скупштине од 26 новембра био је на дневном реду *закон о војној администрацији.* И ако је Мостарчић предлагао да се овај закон прими акламацијом, Скупштина је претресла члан по члан у специјалнодебати. Остатак седнице испуњен је решавањем о молбама и жалбама, међу којима је молба „Полицијског Гласника“, да се бесплатно штампа у државној штампарији, од Скупштине одбијена.

О седници од 27 новембра у којој је био и Леон Буржоа, поменуто је напред. Односно саме дебате о *закону земљорадничких задруга* сви посланици народни, који су узимали реч, благодарили су Краљевској Влади, што је овакав закон поднела, јер сви налажаху да ће се у овим земљорадничким задругама накнадити оно, што је народ српски изгубио распадањем породичних задруга.

На 36-ој седници појачан је привредни одбор са још неколико посланика, јер се он сад бавио проучавањем *закона о еснафима* и *еснафским радњама.*

На 38-ом састанку Скупштине довршена је дискусија о земљорадничким задругама.

29-ог новембра усвојила је Скупштина све међународне конвенције светског поштанског савеза, 30. новембра је усвојен закон о телеграфу и *телефону,* и поднесено је 28 интерпелација разним Министрима; 1-ог децембра је усвојен закон *о установљењу државне архиве,* примљен је владин предлог да се уступи извесно државно земљиште за подизање *прве фабрике шећера.* —

На 40-ом састанку Скупштине претресан је у појединостима *закон о грађењу нових железница.* Дебата је била врло жива не само о ширини колосека, него поглавито о правцима. Сваки је посланик хтео да железница прође поред његовог места, али многи нису пристајали да откуп потребног земљишта падне на дотичне срезове и општине. Најзад усвојен је цео закон по предлогу Владином, а већ измене и допуне *у грађевинском закону за варош Београд* примљене су акламацијом. Чак и београдски посланик Радуловић није имао ни речи да каже о њима.

На седници од 3. децембра одлучено је *да се Српском Бродарском Друштву изда субвенција* (109,305 динара) за две године. Затим је дошао на претрес *закон о окружним и среским скупштинама.* Дебата о томе, да ли на овим скупштинама треба да буду и службена лица као референти или не, и ако треба, да ли да имају или не право гласа, заузела је целу ову седницу тако, да су на њој усвојена само прва два члана предложеног закона. Специјална дебата продужена је сутрадан на 44-ом састанку Скупштине. „Трибун“ Илија Стојановић пробао је да протури одредбу, по којој народни посланици, као људи „независни“

од окружних и среских начелника, треба да уђу у састав тих скупштина, али не само што се не нађе довољан број посланика да га потпомогну, него му чича Никола Радовановић доказа, да ће срезови и окрузи за своје скупштине бирати људе, у које имају вере, па ако посланици из тога краја уживају поверење народно, ући ће они и у те скупштине, а не мора им се то право осигурати законом. Драгомир Радуловић је тражио да се у буџет окружни ништа не уноси на полицијску жандармерију „јер је ова Скупштина изгласала доста закона, којима је много терета окрузима натоварено.“ Противу овога предлога говорили су не само Министар Унутрашњих Дела него и народни посланици Сима Секулић, Петар Катић, Јован Ћириловић и Јосиф Бојиновић и дотични члан је Скупштина примила по предлогу Владином. Милош Ј. Илијић беше одсудно противан да окружни буџети, који не прелазе 20% прореза, буду одмах извршни, него да иду претходно на одобрење Министру Финансија и Државном Савету. Министар Унутрашњих Дела доказао је да је Државни Савет тако претоварен пословима, да би окружни буџети сувише дуго морали чекати на одобрење, а од тога би само окрузи имали штету. Та је дебата била много жешћа код среских буџета и Министар Унутрашњих Дела морао је пристати да само они буџети, који не прелазе 10% прореза, одмах постану извршни, а осталима да се тражи одобрење. Тако исто код дебате о праву среских скупштина, да могу куповати имања за среску потребу, морао је Министар пристати да се максимум за те куповине смањи од предложених 4 на 2 хиљаде динара. У опште у целом претресу овога закона опазило се, да је Влада била за то да окружне и среске скупштине имају већа права и већи круг рада, а сами посланици из народа били су за сужавање тих права! — — —

Још 3-ег децембра 1898. донео је црногорски орган у Загребу чланак под насловом *„Раскид Русије са Обреновићима“*. Ево из њега само неколико врста: „Сумње нема, да је између Русије и Краљева Александра и Милана дошло до жестоког сукоба. *Стање је у Србији налик на оно у Бугарској за време Стамбулова, па ће му и крај*

бити онакав исти". Даље се у томе чланку прича, како је *Краљ Александар преко једног слуге у руском посланству дао украсти неке депеше Жадовскога* (о чему Жадовски има *доказа*),[1] како је за тим Краљ преко Саве Грујићи тужио Жадовском руској влади, али је гроф Муравјов одговорио Сави ово: „Њ. В. Император прочитао је тужбу из Београда противу Жадовског, и рекао је да се Жадовски потпуно правилно и коректно понаша и ради". Извештај Грујићев о томе ударио је као гром у београдски Двор.

Нити је било овакве тужбе „из Београда" нити постоји овакав извештај Саве Грујића — осем ако је та преписка вођена иза леђа Министра Председника и без његовог знања. Али ова претња са убиством, à la Стамбулов, носиоцима садашњег режима у Србији, исказана овако јавно још 3-ег децембра 1898, и то исказана као да ће то убијство доћи с оне стране, са које је снашло и Стамбулова, и из истих разлога, због независне *народне* политике, врло је карактеристична. Па чак и то не беше доста „Србобрану". У истом броју вели се, како је Краљ Милан наваљивао да се овој Народној Скупштини поднесе законски предлог, којим би се његов „незаконити син Обрен" прогласио за српског Престолонаследника, како се и Краљ Александар „потпуно сагласио" са тим пројектом, али се овај рачун „помрсио". што је жички владика Сава Дечанац „отказао благослов таквој срамоти за српски престо" — као да и за какав законски предлог треба Влади и Скупштини благослов жичког архијереја!

Тиме не ћемо да кажемо да се наши архијереји нерадо мешају у политику. Напротив они се сви без разлике, дакле и они Михаилови и они Мраовићеви, врло радо пачају у политику, и једни и други подлачећи пред Русијом. Тако нпр. нишки владика Никанор зна врло добро да је 6-ог децембра, на Св. Николу, крсно име

[1] Г. Жадовски је пред Симом Лозанићем, кад га је овај упитао (као заступник Министра Спољних Послова) на званичном примању дипломата, да ли је истина, да су њему украђена каква акта из архиве, одговорио да *то није истина*, него му је момак украо сто динара. На своме месту саопштисмо извештаје Лозанићев о том разговору.

Обреновића и његовога Краља и да он тога дана има да служи архијерејску службу у цркви, а после да иде на сечење колача у двор, што траје до 12 сах. у подне — али преосвећени зна, да је истога дана имендан руског Цара Николе II, и да ће руски консул у Нишу хтети тога дана држати благодарење зато он још 3-ег — децембра пише Председнику Министарства, да му он одреди, хоће ли најпре држати благодарење за Руског Цара па онда ићи да сече колач своме Краљу, или ће то обрнуто урадити. Разуме се да му је Председник одговорио: „Њ. В. Краљ наређује да благодарење за Њ. В. Цара Руског буде после сечења колача у двору.“ Знао је препредени кале да ће такав одговор добити, али му је требало да пред Чахотином изиграва русофила. Чахотин је после овога, наравно, добио од Жадовског заповест, да 5-ог децембра дође у Београд, и полазећи јавио је владици да с тога на Св. Николу неће бити у Нишу, и да „трже натраг свој захтев односно благодарење“. Али владика Никанор је већи Рус и од руског консула и 5-ог децембра пише понова Председнику Владе. „Ми држимо да би ипак требало држати благодарење к' Богу усљед имендана Цара Руског“. На овом писму нема забележено шта је одговорено владици.

Да ли је само post hoc или је баш било propter hoc тек одмах иза ове преписке о благодарењу налазимо ноту руског посланика Жадовског Српској Влади, у којој тражи одговор на своју ноту од 9 новембра односно дуговања српске државе Русији и руској Банци. На своме месту саопштићемо тај одговор.

Цео 45-ти састанак Народне Скупштине од 5 дец. утрошен је на безброј посланичких предлога. Скупштински одбор који их је оценио, предложио је за неке да се упуте влади на оцену, а за многе да се преко њих пређе на дневни ред. Од првих да забележимо предлог да се Велика Школа претвори у Универзитет. Од последњих да поменемо молбу композитора Јосифа Маринковића да му се признаду неке године службе. Бадава је Коста Ивковић врло лепо мотивисао зашто је ту молбу узео за свој предлог. Посланик Ђорђе Јеленковић не мари за човека „који целога века пева, кад имамо

сиротињу која кука", Јован Митровић доказиваше, да је Јосиф Маринковић узидао један камичак у ону зграду, на којој је Вук Караџић радио, тиме што је извесним народним песмама дао и очувао народну мелодију. Бадава је чак и слаткоречиви поп Никола Крупежић довикнуо Јеленковићу: „Славуј ће певати и онда кад на суву грану падне. Кукавица ће кукати свуда, па и на грани, која је препуна плода", Скупштина је и преко тога „посланичког предлога" прешла на дневни ред.

На Св. Николу, кад већ г. Чахотин није хтео да буде благодарење у нишкој цркви за Рускога Цара и то само зато што није одобрено, да то благодарење буде пре сечења колача у Краљевом Двору — Краљ Александар је отправио у Царско Село депешу, којом је Цару Николи II честитао имендан. Цар је одмах одговорио оваквом депешом:

„Très touché des voeux exprimés par Votre Majesté je l' en remercie de coeur. Nicolas"

Односно прославе Краљеве славе у Нишу да поменемо, да је она донела Таковску ленту Митрополиту Инокентију, генералу Јовану Атанацковићу и Кости Н. Христићу (овоме сигурно као фластер на рањено партизанско срце, јер сада беше један напредњак мање у кабинету), Канцелару Краљ. Ордена ђенералу Миловану Павловићу краватлу Белог Орла, а српским гимнасијама династичке титуле (Гимнасија „Краља Александра, Кнеза Милоша Великог, Краља Милана, Кнеза Михаила, Господара Јеврема и Господара Јована Обреновића) осем друге београдске, која је добила титулу „гимнасија Вука Ст. Караџића."

Политичке кругове у Београду јако је интригирало, што се ових дана бавио у Нишу Светомир Николајевић, јер се и у том његовом бављењу радо гледао симптом за промену кабинета. Истина Светомир не беше врло омиљена личност код опозиције, али она би се ипак радовала, кад би он могао оборити режим од 11 октобра 1897, који не трпи политички партизанлук, јер би после лако потребном дреком противу оца „шупље фразе" оборили „фармазона", који је суспендовао устав. Опозиција се више бојала Д-р Владана него овог „уставног сус-

пенсора.“ У ствари Светомир се бавио у Нишу врло мирољубивим стварима, агитацијом да и Српска Скупштина учествује на интерпарламентарним конгресима за идеју баронице Сутнер, за идеју „доле с оружјем“. Он се обратио Председнику Владе за помоћ у овом мирољубивом послу, и ја сам му ту помоћ указао и сазвао у мој стан 30 најугледнијих скупштинара у конференцију, на којој је Светомир постигао што је хтео.

Каквим се срествима служила опозиција доказује и интерпелација, којом је посланик Аранђел Маринковић, у почетку 46-ог састанка Народне Скупштине (9-ог децембра) упитао Министра Унутрашњих Дела, да ли му је познато да се по народу распростиру гласови, да је садашња Скупштина „ударила монопол на брашно, купус, коноплу итд“. и је ли Министар што предузео, да се ти лажни гласови сузбију? Ова интерпелација као и друге упућена је одбору. Допуна једног члана у закону о Богословији примљена је без дебате, али о *бобичавим свињама* држано је равно осамнаест беседа, међу којима је најзначајнија била газда Симина, који је сишао са председничке столице да се бори за своје возљубљене „бобичаве“. Али ни он их није могао спасти, него је предлог „упућен Влади на оцену“. — —

У седници од 10-ог децембра Скупштина је изненађена оставком новог ужичког посланика Алексе Ђ. Поповића, који тек што беше дошао и положио заклетву као посланик. Како у тој оставци не беше никакве мотивације, то је у дебати, која је настала, Петар Катић огласио исту као просту шпекулацију, у чему га потпоможе и Мијаило Јеремић. Марјан Бирчанин није могао доста да се начуди томе поступку човека „који је 1882. год. заузимао најугледније место у Скупштини“. Настас Антоновић покуша да одбрани Алексу „личним разлозима“ а не „материјалним“, али чак и газда Сима не могаше да разуме, како то да човек јуче пристаје да буде посланик а већ данас даје оставку, те зато и председник као и Мијаило Петровић усваја Катићево гледиште (проста шпекулација). Сад је и златоусти Милан Драгојевић устао да брани некадашњу напредњачку звезду прве величине, и рече „ко познаје имовно стање Алексино, тај не може

рећи, да је поднео оставку само да се на суво дочепа дијурне". На то Бирчанин пита Председника је ли оверио Алексину признаницу за дијурну, а газда Сима одговара да је Алекса упутио председништву писмо „да му се изда дијурна, ако је председништво вољно". — Бирчанин на то: како може поштен човек тражити дијурну за посао који није радио и који неће да ради? Никола Николић вели да је то одиста некаква шпекулација „јер он је пре бирао Малишу, а сад Малиша њега", него да се позове у Скупштину. Трибун Илија противан је томе, да се Алекса силом тера у Скупштину, а да ли ће он тражити дијурну, то је ствар његове савести и часности. Ко зна докле би још сва дебата трајала, да је Министар Унутрашњих Дела није прекинуо тиме, што је рекао, да је Алекса раније требао размислити да ли ће се примити посланичког мандата или не, али кад га је примио и дошао у Скупштину у „којој никакве непријатности није претрпео, да би због тога морао давати оставку, то је он противан да се бирачи ужички понова узнемирују наређивањем новог избора, и тражи да Скупштина ту оставку не уважи".

Скупштина не само што није уважила Алексину оставку, него га је позвала да у року од пет дана заузме своје место.

Овај рок одређен је зато што је Алекса, чим је предао оставку, одјурио у Београд, одакле је писао Краљу овакво писмо:

„Ваше Величанство, преузвишени Господару! У моме раном детињству, у дому мојих родитеља, напајан сам чистом и непомућеном: љубављу, оданошћу и преданошћу Великом Милошу ослободиоцу Србије и Његовом славном дому.

Мој брат, чувени ужички прота, покојни Гаврило, скупштинар Свето-Андрејске скупштине, у старој касарни окружен бајонетима, на питање чувеног Вучића и осталих саветника: „Шта оћете рито народна? Зар ви да судите Господару и советницима?" — смело и одважно подвикнуо је: „Није српски народ кобила, да је јаше осамнаест Господара. Народ оће једног Господара. Народ оће Великог Милоша, избавиоца и творца Србије." — Оставио ми је у свети аманет: да живим, да неуморно радим

са највећим пожртвовањем у славу прослављених Великих Обреновића, а са свом љубављу, верношћу и преданошћу.

Пре 30 година појавио сам се у политичком пољу. И непрекидно најглавнију моју радњу управљао сам свуда и где сам год стигао, да загрејем и одушевим народ најчистијом и непомућеном љубављу и преданошћу Дому Великих и Прослављених Обреновића. И то сам јасним и замашним делима доказао.

Сад у најзгоднијем времену, кад су се указале најподесније прилике, да радом у скупштини, на једном великом збору, који сам био намеран да што пре приредим за цео ужички округ, а и приликом доласка у Ужице Вашег Узвишеног Родитеља Његовог Величанства Прослављеног Краља Милана, кад би цео народ из округа на окупу у Ужицу био, мојим говорима збришем све луде измишљотине, које су у народу округа ужичког подривале љубав и верност према прослављеним и великим Обреновићима, да тада докажем, да није и не може бити јасније сунце са „Ловћена“ од јарког сунца са „Рудника“, да тим приликама изломим и уништим пред народом оне подле и гадне демагоге, — тад сам осумњичен да са овим намерама нисам дошао у скупштину и да у овом циљу нисам жртвовао моје знатне материјалне интересе, но да сам дошао рад моје популарности.

Преузвишени Господару, од овог заболела ме је и душа и срце и под тим тешким ударцима и осећајима предао сам оставку на моје посланство.

Падајући ничице пред Ваш престо, преузвишени Господару, молим Вас у највећој покорности, не замерите овоме моме поступку, а ја ћу и од сада и докле год буде живота у мени, тако ми живог Бога, и оног што ми је најсветије и најмилије, бити до крајности одан и предан са највећом верношћу Вама и Вашем Прослављеном Дому, Мој Мили и Преузвишени Господару.

Са оваким чистим осећајима моје преголеме љубави, верности, оданости и највеће преданости кличем:

Живио Преузвишени Господар и Краљ Србије Александер I.

Живели Његови Узвишени Родитељи.

10. децембра 1898. год.
у Београду.

Најпокорнији поданик,
АЛЕКСА Ђ. ПОПОВИЋ
бив. посланик града Ужица.

Краљ је ово писмо предао Председнику владе с овим речима:

„Ево вам још један диван егземплар ужичког ширетлука. Алекса је мислио овом приликом да јевтино вараклаише своју избледелу популарност, али се за неколико дана у Нишу уверио, да се сад морају и крупније и неначете популарности утрошити само да се народ одвикне од политизирања и да се привикне продуктивном раду“. —

У овој седници Скупштине Министар Привреде је одговарао на масу интерпелација односно шумара, који не даду „народу“ да секу дрва ни за грађу ни за огрев. Дебата је била велика. Стара борба између државе, која би хтела да спасе што још може спасти од тога народног имања и оних који хоће да пљачкају шуме. Најзад сви су интерпеланти и Скупштина били задовољни одговорима Симе Лозанића.

На седници 48-ој Народне Скупштине, која је била 11 децембра 1898 дошао је на ред одборски извештај о предлогу посланика Ивана Станисављевића и другова, да се ове године на свечан начин прослави 12-ти децембар као четрдесетогодишњица повратка Народне Династије Обреновића на Српски Престо. Пошто је о том саслушан извештај законодавног одбора и мишљење Владе, њен председник је говорио нарочиту беседу о заслугама Династије Обреновића за Србију и српски народ. Чудновато је да се у овим хартијама не налази ни текст те беседе, нити какав исечак из новина, које су је донеле. Скупштински протокол вели за њу само да је била „дугачка и језгровита“. Скупштина је наравно једногласно усвојила предлог, још је унела у свој протокол „достојну пошту“ чича Николи Радовановићу за кога Милутин Ризнић рече, да је био члан Св. Андрејевске Скупштине 1858. Прослава се имала састојати из свечане службе у

цркви, на којој би присуствовала цела Скупштина а после тога је одлучено ићи in corpore у Двор да се честита Краљу тај дан. Тако је урађено.

На поздрав Председника Скупштине Краљ је одговорио овако:

„Ја благодарим уваженом Председнику Народне Скупштине г. Сими Несторовићу на осећајима, које Ми изјављује од стране Народног Представништва приликом данашње светковине четрдесетогодишњице повратка Милоша Великог.

Данашња је Скупштина у толико прилика од свога избора дала доказа своје љубави и своје оданости према Мени. Она је у свакој прилици истицала и показивала своју љубав према Династији. Данашња светковина је један доказ више тесне везе између данашње Скупштине, Мене и Моје Династије, зато што је сама идеја о овој светковини потекла из срца Народне Скупштине, из срца представника народних. Ја им, као потомак Милоша Великог, од свег срца благодарим на томе, јер видим у томе доказ љубави оних људи, које је Мени Мој верни народ послао да Ме помогне да Србију водим оним путем, којим је Милош Велики повео још 1815. године, да поведем Србију путем среће и путем напретка. (Народно Представништво одазвало се бурним: Живео, живео, живео!)

Године 1815. Милош Велики позвао је Свој народ, и помоћу народном ослободио Србију. Од тог доба до данас имамо 80 и неколико година. Све тековине Србије, и све тековине народа српског за тих 80 година, тесно су везане за Династију Обреновића. Није било и нема ни једне тековине народа српског и српске државе за свих тих 80 година, која није тесно уткана за Дом Обреновића.

Од онога дана, кад је Србија ослобођена, па 30-те године, кад је Милош Велики добио признање Хатишерифом на опстанак Србије, кад је задобио 1833. год. још шест округа Србији, у то доба Милош Велики почео је да ради и да ствара српску државу, а кад је Он несрећним приликама морао да напусти Србију за неко време, за то време био је један застој, и није ничег новог створено у Србији. (Народно Представништво одазва се са: „тако је“).

Народ српски, његови представници 1858. године, кад су видели да је у Србији било наступило мртвило и чама, тражили су и желели су, да се њему врати Онај, који је Србију створио, који је њој стекао шест округа, који је обезбедио и омогућио опстанак српској држави.

Народна Скупштина Св. Андрејска тражила је, да се Династија Обреновића врати.

Од тог доба до данас прошло је 40 година. За тих 40 година, Милош Велики и Кнез Михајло радили су на добру Свога народа и на добру своје отаџбине.

Кнез Михајло после смрти Милоша Великога продужио је Његово дело, радио је у духу и замисли Великог Таковског Јунака. Он је Србији прибавио градове, Он је почео да полаже темељ једној модерној држави.

За време владавине Мога Узвишеног Оца, Србија је добила још четири округа. Ми смо данас у једној вароши, коју је Он задобио године 1878. (Скупштина се одазва са бурним: „Живео, живео, живео“!)

Он је продужио да ради на делу стварања и ојачања наше државне мисли. Он је од патријархалне Србије почео да ствара и створио је од Србије једну модерну европску државу. За време владавине Мога Оца, продужено је дело и неумрлог Милоша Великог и Михајла, продужено је дело, да се Србија развије у сваком погледу и у свакој грани.

Све тековине српске државе и српског народа тесно су уткане за Дом Обреновића. Моја је жеља, Моја је нада, да и Ја као Краљ Србије, продужим и успем да радим у оном духу у коме су сви Обреновићи радили, да сви радимо у духу заветне мисли Милоша Великог. Моја је жеља да и Ја радим на томе да Мој народ и Моја Отаџбина буду што срећнији и напреднији. (Скупштина се одазва одушевљеним: Живео, живео, живео“!)

У историји народа и историји држава бивало је често случајева и у другом свету и земљама, а и код нас у Србији бивало је под владавином Мојих предака случајева, да народ није могао тренутно да разуме и да појми тежње и мисли свога Господара, бивало је случајева, да народ није увидео и није схваћао, шта мисли

Владар његов, тога је бивало. То је и довело да је 1839 године Милош Велики морао Србију да напусти.

Али народ је српски увидео доцније и схватио, колико је Милош велики имао заслуга и колико је потребе било, да он своју народну Династију поврати; и он је 1858. год. њу и вратио.

Бивало је и тих случајева у историји. Ја нећу то да напомињем ради Мене за то, што од онога дана, кад сам Ја примио управу земаљску у Своје руке, на сваки Мој позив, на сваку Моју жељу, Мој мили и верни народ, Мене је потпомагао са свом љубављу и са свом одношћу. (Бурно: „Живео, живео, живео!“)

Ја сам у томе био у овоме кратком року срећнији, него што су били Моји Претци, за то на Мени лежи дужност, да и Ја не изостанем иза Њих; на Мени лежи дужност, да и Ја онако исто, као што су Они у историји овога народа и ове државе истакнути, да тако исто буде и Моја владавина сретна за Србију и Српство. (И овога се пута Скупштина одазвала са: Живео, живео, живео!“)

Ја се надам, да ћу помоћу Божјом моћи тај задатак да остварим, тим пре, што Ме Мој мили и верни Народ разуме, јер као што сам вам казао бивало је случајева, да народ није увек схватао, није могао схватати све оно, што су Моји Претци желели. То је опет бивало за то, као што сам вам већ више пута наглашавао, што смо Ми имали да постигнемо за 80 и неколико година оно, што су сретнији народи и државе постизавали за 600 и више година.

Није никакво чудо, што се је усљед тога долазило до извесне размимоплазности између Владара и једног дела народа. То је морало да наступи самом природом, јер се не може један тако брз и нагао преображај створити без великих и јаких трзавица. Срећом данас, хвала Богу, тих трзавица нема, и, ако Ја и Мој верни народ истрајемо на путу, којим смо отпочели, тих трзавица више бити неће. (Народно Представништво опет узвикну: „Живео, живео, живео!“)

Као год што је 1858. год. народ српски сматрао, да је његова дужност и да је потреба учвршћења Србије била та, да поново позове свога Творца неумрлог Књаза Милоша Великог и да помаже народну Династију Обре-

новића, да ради за срећу и напредак Србије; као год што је ондашња Св. Андрејска Скупштина и као што је ондашњи народ послао у Скупштину људе, који су били скроз прожети осећајима љубави према својој Отаџбини, и који су сматрали, да у народној Династији налазе спаса Отаџбине, исто тако, кад сам Ја на Мој верни варод учинио позив ове године, да Ми помогне да Србију створим снажну и јаку изнутра, — јер Србија кад је снажна и јака изнутра, само онда може да буде јака и с поља; (Скупштина узвикну: „Живео, живео, живео!“). Кад сам позвао Мој народ да се једном озбиљно тргне из заноса у који је био ушао партијским трзавицама, и кад сам позвао народ да Ми пошље људе, који ће Ме потпомагати у свему, који ће Ме потпомагати да радим у духу заветне мисли Кнеза Милоша Великог, народ Ми је послао такве људе.

Ја држим, да би се и Милош Велики, и они људи, који су били чланови Светоандрејске Скупштине радовали, кад би видели данашњу Народну Скупштину. (Једногласно: „Живео, живео, живео“!)

Можда је провиђење тако хтело, данас кад се слави четрдесетогодишња прослава повратка Династије Обреновића, да буду у Народној Скупштини људи, који би, да су били онда у тим годинама, сигурно били чланови Св. Андрејске Скупштине, јер као што је та скупштина у историји српскога народа имала свога значаја, исто тако и данашња 1898 година може да има великог значаја, јер данашња година значи, кад су се сви Моји добри Срби, и сви људи од реда, сви људи који нешто вреде у овоме народу, скупили око Потомка Милоша Великог, да Га помогну (живео, живео, живео!), — да га помогну да што боље, да што снажније може да ради у духу и замисли Кнеза Милоша Великог.

Ја сам више прилика имао да долазим у додир са свима вама и да вам кажем Моје гледиште, тежње и замисли, како мислим Мојом државом и народом да управљам.

Ја сам у свима приликама код вас могао да увидим да сте вољни да ме са највећим одушевљењем у том правцу и у том духу потпомогнете (Скупштина узвикну једногласно: „хоћемо Господару“).

Ја сам уверен, да ћу моћи да успем, да Србију поведем оним путем, којим желим да је водим, и којим сви желите, да је водим. (Одушевљено: живео, живео, живео).

Ја сам уверен, да ћете Ме и ви у свакој прилици као представници Мога народа, као представници онога, за кога је Милош Велики говорио да је његова снага; за кога су сви Моји Претци говорили, да је њихова снага, за кога и ја кажем да је Моја снага, — а то је као представници српскога народа, да ћемо заједнички моћи да радимо на срећу Србије и на срећу српскога народа. (Народно Представништво и овога пута узвикну: живео, живео, живео).

Ја држим да баш приликом данашње прославе наш заједнички усклик треба да буде: слава неумрлом Милошу Великом! (Скупштина се одазва: Слава му!); — Слава Св. Андрејској Скупштини! (Народно Представништво узвикну: Слава јој!)"

За овим се Његово Величанство Краљ Александар обратио председнику Народне Скупштине Г. Сими Несторовићу са овим речма:

„Ви нисте били, газда Симо, на Св. Андрејској Скупштини, али сте онда били одрасли и пратили сте догађај.

Ваш је отац био један од оних људи, који се залагао за Династију Обреновића и ви сте одмах после кратког времена почели да идете оним истим путем којим је ишао и ваш отац. Ви сте већ 37 година посланик. Ви сте за све то време у свим вашим радовима показивали своју љубав и оданост према Дому Обреновића.

Мени је мило што вас приликом прославе четрдесетогодишњице повратка Династије Обреновића видим на челу Народне Скупштине (Скупштина узвикну: Живео, живео, живео)." —

На овоме је председник скупштине г. Сима Несторовић изјавио своју благодарност Његовом Величанству Краљу.

По овом се Његово Величанство Краљ обратио подпредседнику Народне Скупштине господину Драгомиру

Рајовићу са овим речима: „Исто је тако Мени мило, да видим као подпредседника Народне Скупштине једног човека, чији је отац много радио за повратак Династије Обреновића, који је 1842 год. страдао, а 1858 године био један од оних људи, који су највише помагали, да се Династија Обреновића врати у Србију.“

На ову високу реч Владаочеву изјавио је своју топлу благодарност подпредседник г. Рајовић са овим речима: „Крв Цветка Рајовића у мојим је жилама. Као што је он залагао главу своју за народну Династију Обреновића и верно служио Великом Милошу и неумрлом Михаилу, тако сам ја служио Оцу Вашем Краљу Милану, а служићу и Вама, Господару, јер у срећи Вашој ја видим срећу Србије.“

Најзад је Његово Величанство Краљ запитао: „Где је чича Никола Радовановић?“ (који изађе и стаде пред Његово Величанство).

„Хоћу да се пољубим са једним послаником, који је још из доба Кнеза Милоша Великог, са оним човеком који је дејствително — лично био за време оних дана пре 40 година, кад је народ српски радио на повратку Династије Обреновића“.

После изговорених ових речи Његово Величанство загрли и пољуби се са г. Н. Радовановићем, а затим је се са г. Радовановићем пољубио и Његово Величанство Краљ Милан. (За то време народни су представници громко узвикнули: живели, живели, живели!).

На завршетку свега овога Његово Величанство Краљ Александар поздравио је народне посланике овим речима:

„Ја вам још један пут благодарим на овом лепом доказу ваше оданости и ваше љубави. Мени је тим милија ова светковина, што је она потекла потпуно из крила Народног Представништва. (Скупштина се одазва и овом приликом са: Живео, живео, живео!).

После овога Његово Величанство Краљ са Својим Узвишеним Оцем Његовим Величанством Краљем Миланом, Владом и осталом Својом свитом удалио се из

дворане уз многобројне и одушевљене узвике Народног Представништва: Живео, живео, живео!"

Баш у ове дане „Narodni Listy" а по њима разуме се одмах, и „СПВједомости" понављају „Жалосне гласове" из Србије, на име *да Скупштина опкољена војском* усваја без поговора све предлоге владине. *Све гимнасије и Велика Школа затворене су.* Крупна чињеница у животу Краљевине, *либерална странка не постоји више*, благодарећи Ристићу. Рибарац ради на уједињењу са радикалима, али влада ове гони љуто; покушала је чак да радикални партијски орган лиши и седамнаест уредника. „Сви осећају да ће нешто бити, свак очекује са нестрпљењем *преврат*, јер се садашња владавина не може више трпети. По целој Србији чује се подземна тутњава, која предсказује јак потрес. *Сада се већ у Србији нико не нада да ће се Династија Обреновића одржати на Престолу*". — — —

Цела седница Народне Скупштине (49-та) од 13. децембра утрошена је на решавање молаба и жалаба, међу којима је решено и да зајам од 200,000 динара за пожаревачки округ код Управе Фондова буде исплаћен прирезом не само пожаревачког округа него и смедеревског, јер се са тим новцем подигла касарна за цео осми пуковски округ, који обухвата оба та политичка округа.

Чуда ради да забележим да је „Застава" од 15 децембра сасвим озбиљно тврдила да епископ Сава још никако не пристаје да благослови брак Краља Милана с Артемизом, те да њен син може постати престолонаследник у Србији...

На састанку Народне Скупштине од 16 децембра одобрено је, што је Министар Војни дотацију оружног фонда за 1896 и 1897 годину утрошио на подмирење других неодложних потреба војних. У истој седници одвојен је срез сврљишки од надлежности књажевачког суда, и предат у надлежност нишког суда, који је томе срезу много ближе.

17 децембра имала је Скупштина, пошто је изгласан *закон о установљењу ордена Милоша Великог*, да приступи претресу измењеног *закона о црквеним властима*. За то ми је Митрополит истога дана упутио овакво писамце:

† Инокентије,

Архиепископ Београдски и Митрополит Србије.

Молим Вас, Господине Министре Председниче, да *данас* својим мудрим и *свагда убедљивим* говором помогнете у Народној Скупштини да се пројекат измена и допуна закона о цркви прими онако, како је израђен у пуном сагласију Архијерејског Сабора, Г. Министра и законодавног одбора".

При свем том у дебати о изменама и допунама ја нисам узимао реч, јер ми се чинило да је за њу доста „бритка сабља Андре Ђорђевића".

Кад се у тој дебати дошло до чл. 37-ог Илија Стојановић је протестовао против тога, да се за свештеника може рукоположити и младић од 21 године. И Гаја Швабић се чудио Архијерејима, како су могли старост за рукополагање свести од 25 на 21 годину. Јосиф Бојиновић пита како о томе пише у канонима. Крупежевић (известилац) одговара да о томе нема у канонима ништа. Кад ни то не пише у њима, Милан Драгојевић хич не верма те каноне. Ама, вели Бојиновић. по руским канонима свештеник може постати само онај који је навршио 30-ту годину живота, па тражи да тако буде и у нас. Потпомаже га врло много посланика. Јевта Шупдић и Никола Радовановић траже да се предлог одбаци. Министар Црквених Послова, преко кога Архијерејски Сабор износи ове своје предлоге, изјави да се Влада неће противити решењу Скупштине у овом питању, па ма како Скупштина о њему решила. Драгић Муцић после тога не само тражи 30 година, него да се и свештеници удовци могу по други пут женити . . . Дванаест посланика у својим беседама, сваки са свога гледишта (а било их је и драстичних као нпр. „сви младићи одоше право у богословију, само да не служе војску", или „пастир треба да је старији, јер сувише млад не ваља за стадо, зна се већ зашто") дошло је до закључка да Скупштина треба да умоли Владу да тргне овај предлог натраг. Бадава је Мика Поповић бранио Архијерејски Сабор, бадава је известилац поп Крупежевић, видећи да ће закон пропасти, тражио да бар спасе стару одредбу, по којој се свештеник може рукоположити кад

му је 25 година, узалуд је узвикнуо; „Кад један човек, који је навршио 25 година може бити судија и судити о животу, зашто се са 25 година не би могло рукополагати за свештсника? *У име одбора примам 25 година.* Ако се то не усвоји, биће доста парохија удових и доста свршених богослова без хлеба". Сиромах abbé Siéyès из Топчидера! Чак и Драгомир Цветков Рајовић, који је тако исто добар напредњак као и „крстоноги" поп, устаде противу њега, па као сатаром одсече укор главарима цркве, што не поштују каноне а изјави поверење Скупштине Министру Просвете и целој Влади што не прави кабинетско питање због једног закона, који би имао штетних последица. Тачка. „Казао сам". Још је дуго трајала борба док је најзад не прекиде Министар Просвете и Црквених Послова оваквом изјавом: Краљева Влада жели да све, што ради, уради у споразуму са Народним Представништвом. Пошто из ове дебате види да је у Народној Скупштини велико нерасположење према овом предлогу, а пошто је он — Министар — у стању да Скупштинској жељи изађе на сусрет, то он повлачи натраг цео овај законски предлог. И тако је оно, што је можда требало да буде пораз Владе у Скупштини, само учврстило слогу између њих...

На крају ове седнице газда Сима је објавио да следећи састанак Скупштине заказује за 30 децембар. Председник Владе пожелео је посланицима да у срећи и задовољству проведу божићне празнике код својих кућа. Газда Сима одговорио је на ову учтивост у име Скупштине мало дрвенкасто жељом да „Краљ и Краљева Влада проведу празнике *како сами желе*" на што је Скупштина грмнула „Амин да Бог да! Живео Краљ" те се тако претрпа газда Симина „финосћа".

И ако је из горње скупштинске дебате јасно као дан за што је се морао тргнути закон о црквеним властима, Шандор Петровић је протурио у Келнске Новине, „да је између Краља Милана и вишег свештенства дошло до сукоба због усињења ванбрачног сина Милановог", па је бајаги за то пропао закон о црквеним властима...

На дневном реду скупштинске седнице од 30 децембра беху измене и допуне у закону *о уређењу сри-*

ских државних железница. Скупштински одбор, који је проучио ове измене и допуне, поделио се на већину и мањину. Ова је тражила да се предлог одбаци. У начелној дебати Министар Грађевина изнео је побуде за овај његов предлог. Када је експлоатација наших железница 1889 одузета из руку француског друштва, нисмо имали никакав закон о железницама, те је онда на врат на нос направљен један, који је био тако непотпун да се већ 1896. морао мењати. Међутим и те измене показале су се већ као непрактичне, те је за то он, на основу целог досадашњег искуства, спремио овај предлог да би се уредила добра и тачна администрација, да би се упростио рад и да би се појачала дисциплина на железницама. Цитира поједине чланове предлога, којима се све то постизава. — Петар Катић је пробао да одложи дебату о овом предлогу захетвом, да се упоредо наштампају и старе одредбе заонске које ваља мењати, али скоро сви посланици повикаше да баш тако наштампан предлог и имају у рукама. Тада је Илија Стојановић умотао у силне комплименте способности Министровој оно што је болело и њега и Митра Станојевића и Петра Катића, а то беху *повишице неких плата.* Министар Грађевина је на то одговорио: да је он при грађењу овог пројекта заиста мислио, да се и плате железничког особља удесе према заслузи. Пошто наша железница има прихода преко 6 милиона а буџет расхода од $3^1/_2$ милиона правда је захтевала да се њен директор, као чиновник првог ранга у држави, изравна у плати са државним саветницима и генералима, но кад скупштински одбор то није усвојио, он неће од тога правити никакво питање и пристаје, да се и друге предложене повишице у платама смање. Милош Илијић гласа противу овог предлога у начелу. Гаја Швабић прима га у начелу али и он говори противу великих плата, и ако их је Министар по жељи одбора редуцирао. Морали су још добро да запну и Министар Унутрашњих Дела и Председник Скупштине док су људима објаснили, да у овом предлогу има много важнијих одредаба од чиновничких плата и тако је на крају седнице примљен у начелу са свима противу једног гласа Милоша Илијића.

На састанку од 31. децембра Скупштина је најпре решила продужење трговинске конвенције с Турском, па је онда настала специјална дебата о закону железничком, која је скоро читава вођена о платама железничких чиновника. Ту је чак Д-р Гаврић, који дотле у Скупштини није уста отворио, стао да се бори противу плата санитетског референта, ако овај нема бар 15 године службе колико треба окружном физику да до те плате дође. Тако се исто и Настас Антоновић ешофирао због правног референта железница, ако нема 12 година службе. Демагози à la Милош Ј. Илић су тражили да се повећа плата скретничарима и нижим чиновницима, а да се обори онима „што седе у дирекцији а не раде ништа". Ову денунцијацију учинио је Илија Стојановић, и кад га је ђенерал Атанацковић позвао да пред Скупштином каже, који су то виши чиновници железнице који не раде, он се бранио како је слушао да се тако говори, али није ишао у дирекцију да се увери. Онда је Министар констатовао да је то клевета, а Илија се заклонио за — имунитет посланички. Још је било дебате о годинама службе после којих се добија право на пуну пенсију. Министар је, с обзиром на тешку железничку службу био предложио да се тај рок од 40 сведе на 35 а за машинисте итд. на 30 година. Ту прилику уграбио је београдски посланик Драгомир Радуловић да се мало популарише и предложио је да се ти рокови спусте на 30 и 25 година, што је Скупштина и усвојила. У осталој дебати није било ништа маркантно. Пошто је Министар пристао да све плате остану „по старом", усвојен је цео предлог и у специјалној дебати. — —

Убица Стамбулова *Хаљу*, који је са свим сербез шетао по Софији, добио је ових дана 50 наполеондора од својих пријатеља (а он има врло богате пријатеље) и отпутовао је у — Србију, да као сензал браће Иванов купује за њих „грађу", наравно са туђим пасошем.

Вест о томе добио сам за време банкета, који је општина нишка давала у част свог ослобођења и на коме су били Краљ, Његов отац, Влада и цела Скупштина (око 300 званица), и усред праве поплаве династичких здравица. Чим сам се вратио са тога банкета морао сам

да кореспондирам чак са Корабијом у Румунији, да распитујем за некога Тому Пејовића, повереника софијских завереника, јер ја нисам смео да се ослопим на девизу „Бог чува Србију“ толико, колико се, по мишљењу Иве Павловића ослањаху на њу српски полицајци „који све на Бога полажу — а уредно зато плату примају“.

2-ог Јануара 1899. год. на 57-ом редовном састанку Народне Скупштине ја сам прочитао овакву необичну „посланицу“ Краљеву:

„Народно Представништво навршује данашњим даном прву годину свога плодног рада.

„Са примерним родољубљем, са безграничном верношћу и одношћу Краљу и Отаџбини Народна Скупштина донела је за то време велики број корисних закона, који ће осигурати *извршење нашег државног програма од 11-ог октобра 1897. г.*

„Својим законодавним радом и узвишеним схватањем својих дужности, Народна Скупштина даје нам могућности да *начело сталности и трајашности* државних установа, које је *један од најглавнијих стубова тога програма*, при крају деветнаестог века *учврстим једним новим јемством*. Растанак са деветнаестим веком, који је у животу српскога народа био судбоносан, јер је у њему Народ српски, идући за звездом Обреновића, створио свој државни васкрс — треба обележити једном *новом тековином за правилан ток и поступни развитак* државног живота, користећи се и тим искуством многих старијих уставних држава.

„Уверени *да ће садашњи одлични представници* нашег драгог и верног Народа, *којима ће пасти у део*, да у заједничком раду с Нама на корист и срећу Отаџбине помоћу Божијом *дочекају нов век*, и од сада као и до сада дати доказе свога светлог родољубља и своје осведочене верности и оданости Престолу и мисли Милоша Великога, Ми им свима шаљемо Наше Краљевско поздравље и желимо и њима и целом Српском Народу: Сретну Нову Годину!

„Дано у Краљевском Нам Дому у Нишу 1-ог јануара 1899. године. АЛЕКСАНДАР“ с. р.

Може се мислити с каквим је одушевљењем Скупштина саслушала ову Краљеву посланицу, јер кад је одмах

иза тога прочитан указ, којим се Министар Унутрашњих Дела овлашћује да поднесе тај законски предлог, и кад је овај прочитан цео, одмах се видело, да се *мандат ове Скупштине* продужава за читаве две године, јер предложено прелазно наређење гласило је овако :

„Пошто ће се према другом одељку члана првог овог закона општи избор народних и Краљевих посланика за петогодишњу скупштинску периоду извршити у течају 1901-ве године — то ће се Народна Скупштина, изабрана за периоду 1897, 1898 и 1899. године, сазвати у редован сазив и за 1900 годину.“

Према томе није чудо, што је Народна Скупштина, на предлог народног посланика Драгића Муцића, овај законски предлог одмах и без икакве дебате усвојила акламацијом, и што је Краљ тај закон истога дана, 2-ог јануара 1899. г. потписао.

Мотиви за овај корак беху код Владе од 11. октобра 1897. одиста они који су изнесени у наведеној Краљевој посланици. Да ли је Краљ Александар, наваљујући на своје Министре да ову и овакву измену скупштинског изборног закона предложе — имао и какву другу мисао, нпр. да му ова послушна Скупштина помогне, ако му то затреба, сопственим рукама рушити оно што буде сазидала са овом Владом — о томе тадашњи Министри, па ни сама Скупштина нису могли ни слутити. Сви су у овом предлогу видели само жељу Краљеву, да се утврди сталност отпочетог новог политичког правца за што успешније остварење државног програма, и зато је овај закон усвојен акламацијом.

За тим је дошао на дневни ред Скупштине предлог о изменама и допунама у закону о административној подели Краљевине Србије, који је поднесен зато што беше неколико срезова, који се годинама боре (жупски срез нпр. водио је ту борбу пуних 20 година) због питања где да буде среска кућа, па је требало једном и та питања законом регулисати. Локални интереси појединих посланика беху толико закачени овим питањима, да је дебата око овог предлога испунила целу 57-му седницу Скупштине, док најзад цео предлог није примљен онако, као што га је Влада предложила.

Док је тако Влада наилазила на једнодушну потпору Скупштине чак и у питањима, која су штетила личне интересе многих народних посланика, дотле су српски листови, инспирисани са Цетиња, трубили, како је у Србији стање не може бити горе, како с дана на дан расте незадовољство, кад се чак и Краљеви Посланици у Скупштини одмећу од Владе, јер не могу да трпе њену самовољу, и како Влада казни и гони те посланике, који су положили своје мандате („Jedinstvo" од 10 јан.). Даље причају, да изасланик српске владе Димитрије Стојановић није успео да у Бечу закључи зајам, јер у Бечу и Берлину неће да се замере Русији. У Паризу Српска Влада још мање може добити новаца, и тако јој је остала само још једна једина нада, у инглеско ривалство са Русијом („Србобран" од 31 децембра 1898). А већ руски листови јављају насигурно да ће Вукашин Петровић, не могући нигде добити ни паре издати кредитне биљете на 25 милиона динара (СПбургскија Вједомости 29. децембра 1898). Једновремено излази у лондонском првом листу „*Тајмсу*" (од 11. јануара п. нов. 1899.) велики телеграм од његовога дописника у — Бечу, који се бави претензијама на српски престо Петра Карађорђевића. Кад се пажљиво прочита та депеша, сваки који иоле познаје руску политику у младим балканским државицама за последњих 100 година, видеће одмах да је ова депеша навалице послата из Беча, али да је концептована у Петрограду.

Та депеша гласи:

„Чујем са поуздане стране, да су у Београду добили извешће, како су ту скоро чињени покушаји од стране српског претедента, Кнеза Петра Карађорђевића, да се династичка агитација пренесе на име његовог сина, сада младића на васпитању у Петрограду. Мушки представници млађег огранка Карађорђеве фамилије то су: Кнез Петар, зет црногорског кнеза; Кнез Арсен, официр у руској војсци, ожењен једном Рускињом из аристократије и стално настањен у Русији, најзад, кнез Ђорђе. Претендент на српски престо био је до сада најстарији Карађорђевић кнез Петар, ма да је пре неких година покушавао брат му Арсен да се погоди са њим око уступања

права првенства. Од тога није ништа било. Јер баш да је кнез Петар и вољан био да уступи своја права брату, на отпор би се на сваки начин наишло код кнеза црногорског као таста. Пошто је кнез Петар човек без имања, то се он једва и сме замерити своме тасту, док се, међу тим, држи, да ни жена Арсенова, ни њена фамилија, не желе да виде овога на српском престолу. Кнез Петар је, према томе, до сада сматран као прави претендент. Како су, пак, околности нагнале њега да рачуна са тастом му, то изгледа да је кнез Никола тај, који жели да види свог унука, а сина Петрова, на престолу Србије. Дакле, ствар треба сад разумети тако, да се династички покрет, о коме се из Београда јавља, тиче сина а не оца, Петра Карађорђевића."

Дакле отуд, одовуд, тек сви путови не воде у Рим, него па *Цетиње*. После ове депеше у „Тајмсу", и то после два дана немачки Тајмс, „Kölnische Zeitung" доноси допис из Дубровника (број од 13 Јануара) у коме се саопштава: да се на Цетињу *привидно* чуде, што се међу честиткама, које је кнез Никола добио о свом имендану не налази и честитка Краља Србије. „Тамо се љуте због ове непажње младог Обреновића, те у званичном листу напомињу да то Кнез Никола није ни чим заслужио.[1] Међутим се на Цетињу у истини радују, што је најзад пошло за руком да Краља Србије наведу на један, макар и пасиван акт непријатељства, јер ће сад црногорска госпоштина прати руке невиношћу, кад им се буде пребацило *систематично ровење противу Обреновића*. Од сад ће они отворено да говоре оно, што су до сад тајно чинили, рећи ће да немају потребе водити каква обзира према Краљу Србије, који је намерно увредио њиховог Господара. Међутим на српском Двору врло добро знају, да је Кнез Никола дао уточишта Ранку Тајсићу, да се црногорским новцем плаћају листови у Дубровнику, Загребу и Новом Саду, само да најпогрдније нападају на Обреновиће. С тога Краљ Србије није хтео да честита имендан своме „највећем

[1] На ово је дворски лист у Београду — „Мале Новине" — одговорио, да је на св. Николу крсно име Обреновића, а то је у српском народу далеко важнији празник него туђински имендани, па је ипак слава Обреновића на Цетињу потпуно игнорисана, и том приликом није Краљу Александру стигла никаква честитка од Кнеза Николе...

пријатељу". С тога се сад могу очекивати много жешћи и то отворени напади и грдње са Цетиња." — —

У Србији су међутим и Влада и Народна Скупштина настављале свој посао.

Прва половина 60-ог састанка Народне Скупштине испуњена је молбама, жалбама и одговорима појединих Министара на интерпелације, које су им из Скупштине биле упућене. У другој половини седнице дошао је на дневни ред предлог за *закон о трошковима управних власти*. Министар Унутрашњих Дела Јеврем Андоновић разложио је у начелној дебати, како досадашњи прирез од 3% није био довољан да покрије трошкове управних власти (дијурне полицијских чиновника), како су поједини чиновници наплаћивали дијурне, на које нису имали права ни по досадашњем закону, и како је најзад било чиновника, који су једну исту дијурну наплаћивали два пут, и по досадашњем закону и од приватних лица и у томе су се били тако „извештили", да им надзорна власт никако није могла доскочити. Да би се и недостацима досадашњег закона и поменутим злоупотребама стало на пут, Краљевска Влада овим пројектом предлаже да се с народа скине овај прирез од 3%, и да се *у место дијурне* даде управним чиновницима *сталан* додатак за путовања, који да падне на терет државног буџета.

И ако предлог беше очевидно добар, и ако се њиме укидао један од омрзнутих прореза, и ако се њиме заштићавао народ од пљачкања несавесних полицајаца, који су тако препредени да се не могу ухватити, опет је, одмах код одредбе о додацима управнику вароши Београда и квартовским старешинама престонице, у дебати избила главна особина сваке демократије, *завист*, и главна карактеристика српске демократије: мржња противу чиновништва, мржња сељачких посланика противу престонице. Скоро сви народни посланици, који су узимали реч, говорили су против додатака београдским полицајцима. Бадава је Јеврем Андоновић речито бранио свој предлог, бадава су га неки Краљеви посланици (Душан Спасић, Настас Антоновић) у томе добро помагали, сви су остали говорили против и Мијаило Јевремовић и Алекса Петковић и Ђорђе Јеленковић и Анта Нешић,

па чак и разборити Јосиф Бојиновић, који је за собом повукао и Ивана Станисављевића и Живу Милосављевића. А већ по себи се разуме да ову прилику за популарисање пису пропустили ни Илија Стојановић ни Милан Драгојевић, који су кренули цео арсенал демагошких фраза, ни Ђорђе Јеленковић, који је и овом приликом измасакрирао — српски језик. Ствар је већ изгледала тако као да је већина скупштине вољна дати тај додатак свима полицијским чиновницима, само београдским не, а то је тако непријатно дирнуло Председника Владе да је, и ако је знао како Краљ не мари да његов први Министар често у Скупштини говори, ипак узео реч, и пошто је најпре добро убрисао свога „школског друга“ Илију Стојановића и свога старог „личног“ пријатеља Милана Златоустог, па је тиме задобио смејаче за своје гледиште, развезао је читаву беседу о томе, да овде није у питању додатак седморици чиновника, него онај велики принцип, по коме „правда држи земљу и градове“ итд. итд.

После Председника Владе нико није више тражио реч, газда Спма ставио је на гласање, и „Скупштина огромном већином прима чл. I онако како га је Влада предложила“, пише у протоколу ове седнице.

При свем том, кад је после подне настављена ова седница, до црнога мрака се дебатовало о једном члану овога пројекта, о додацима окружних и среских начелника, да се ти додаци што више смање, ако се већ не могу са свим избећи. Ову је „фуру“ издржао Јеврем Андоновић сам и тај члан је усвојен по предлогу Владином.

Министар спољних послова је међутим промулгирао продужење *трговачке конвенције*. И опозиција је нешто бар урадила за ово време. Измислила је, поред незајажљивог сребролубља „Милановог“ још једну намеру његову: *да узме под своје, да посини једно дете своје бивше љубазнице Артемизе.* Том намером Краља Милана да усини „Обрена“ тумачила је опозиција у Новосадској „Застави“ од 6. јануара зашто се одуговлачи трајање Скупштине. „Одуговлачењем Скупштине Краљ Милан нада се да ће доћи згодан тренутак, у коме ће моћи своје жеље оства-

рити.“ Нема доказа, али је врло вероватно, да је опозиција из Београда лансирала чак у „Фосове Новине“ у Берлину (од 6/18 јан.) депешу, да ће Краљ Александар на пролеће посетити — петроградски двор, надајући се насигурно да ће петроградски листови на ту депешу одговорити како опозицији треба. Редовни састанак дивизијарске конференције ради кондуитисања свију официра — опозиција је кроз загребачки „Obzor“ и кроз московске „Вједомости“ од 5-ог јануара овако објавила: У Београду заседава *ванредна* војна конференција *због врло јаког антидинастичког покрета који се појавио на свима тачкама Краљевине*, али је велико питање да ли ће се тај *покрет* моћи угушити војном силом“.

На све то одговорио сам Краљевским указом од 9-ог јануара 1899, којим се *Јован Ђаја поставља* за изванредног посланика и опуномоћеног Министра код Н. В. Краља Грчког... а неколико дана доцније указом којим се шеф либералне странке *Јов. Ристић* поставља за председника Краљске Српске Академије Наука.

У Скупштини се приступило дебати о војном *дисциплинском суду* у којој је била најинтересантнија препирка о — дуелу. Противу дуела говорили су Илија Стојановић, Живко Јеремић, Драгић Муцић — а за дуел говорили су Драгомир Рајовић, Љуба Каменчић, Иван Станисављевић, Александар Мијоковић, Павле Николић, Министар Војни Драгомир Вучковић и Др. Мита Милићевић, који је врло ретко узимао реч у Скупштини и ако је наследио беседнички дар свога оца.

Закон о војном дисциплинском суду усвојен је по предлогу Владином.

На 68-ом редовном састанку Скупштина је саслушала одговоре појединих Министара на посланичке интерпелације, и том приликом, на предлог Јосифа Бојиновића „Скупштина одушевљено благодари Министру Грађевина, који је највише имао да одговара, па интерпелације и који је сваким својим одговором потпуно задовољио Народно Представништво“. За тим су усвојене измене и допуне у закону о монополу соли, — одбачен је предлог да се исплати реквизициони дуг онима, који су на то по закону изгубили

право, а решено је да се сви остали предлози пренесу на „идућу“ сесију Народне Скупштине, јер је ова имала да се истога дана закључи свечано беседом Краљевом.

Пред нама је и концепат те беседе, написан руком Председника Владе и текст беседе, како ју је Краљ у Скупштини прочитао, јер је и овом приликом Краљ Александар много претио својим црвеним „плајвазом“. Међутим ево шта је избрисао из концепта:

„Идући даље путем, који сам ја одредио 11 октобра 1897, ви сте се на првом месту својски постарали за оздрављење државних финансија. У буџету државном за 1899 год. први пут се искрено признала стварна државна потреба, први пут се она није крила, да би се само формално билансирали државни приходи и државни расходи, па ма колики после био буџетски дефицит. Знајући да фактички државни приходи још не достижу висину неизбежних државних расхода, ви сте се законом о грађењу државног буџета, оним о државним благајницама и рачуноводству, а поглавито царинским законом постарали с једне стране за што већу штедњу а с друге за повећање државних прихода тако, да ће од сада државни буџет Србије сваке године показивати све мањи дефицит и да ће овога за коју годину са свим нестати“.

Овај став није хтео да узме Краљ у своју беседу, а ми ћемо доцније видети, и то из завршних рачуна за 1900 годину, који су рачун градили непријатељи Владе од 11 октобра 1897, са нарочитом жељом и по нарочитој заповести Краљевој, да у њима нађу дефицит — да су нашли већ постигнуту равнотежу буџета, видеће се да је Др. Владан и у овом избрисаном пасажу казао истину. Али Краљ Александар није марио да констатује заслуге својих Министара, пи онда када се претварао да дотичне Министре нарочито високо цени. Према томе је изменио и неколика друга места у беседи, тако да је ова пред Скупштином прочитана овако:

Поштовани Посланици,

Ваш законодавни рад у 1898 години био је тако родољубив и обилат, да ће заузети одлично место у повесници нове српске државе.

С тога Ми је била потреба срца, да дођем у средину Народног Представништва и да Му, закључујући лично седнице његове сесије за 1898 годину, изјавим Моје владалачко задовољство његовим плодним реформаторским радом.

Мој драги и верни народ, изабравши вас за своје представнике показао је да потпуно усваја Мој државни програм, а ви сте, Поштовани Посланици, приступили повереном вам задатку, почињући политичку реформацију од себе самих.

И ако сте дотле припадали разним политичким странкама, ви сте имали довољно родољубиве снаге, да се узвисите над свима страначким погледима и да се у вишем интересу Отаџбине збратимљени сакупите око Мога престола.

У име Отаџбине, у име Моје, хвала вам на томе драги и верни Моји!

Претходећи добрим примером, ви сте за годину дана успели, да законима: о штампи, о удружењима и зборовима, о среским и окружним скупштинама учините, да у целој земљи нестане политичке поцепаности.

Идући тим путем, ви сте се својски постарали за сређивање и снажење државних финансија. Законима о грађењу државнога буџета, о државним благајницама и рачуповодству, а поглавито царинским законом, поставили сте поуздан основ за што већу штедњу и за повећање државних прихода.

Односно унапређења народне привреде ваш је рад био тако исто обилат и користан. Законима о земљорадничким и занатским задругама, сточарству, привредним станицама, воћарству, потпомагању домаће радиности, реформи Управе Фондова и осталим привредним законима, ви сте, Поштовани Посланици, створили озбиљне и стварне услове за свестрано унапређење народне привредне снаге.

Ваш рад на просветној реформи и закони о железницама снажно ће покренути културно и економно јачање Србије.

Конвенцијом о вези железничкој закљученој са пријатељском нам Краљевином Румунијом, осигурава се нов

полет нашој трговини и учвршћује се традиционално пријатељство између наших народа.

После оваког вашег плодног законодавног рада, треба само времена, сталности и издржљивости у послу, па да оно што се посејало и уроди богатим плодом. Моја ће брига бити, да осигурам сву потребну сталност, те да се и дође до те жетве.

Веома Ми је пријатно нагласити једнодушност, са којом сте се одазвали сваком предлогу Моје Владе, који се тицао упапређења и јачања драге и верне Ми војске. У томе видим доказ да је Народно Представништво задахнуто према војсци истим осећајима љубави, коју према њој гаји њен Врховни Командант. Она то потпуно заслужује. Ја могу да кажем Народној Скупштини: имамо војску, и то добру и поуздану војску, и пошто сам уверен, да ће она и од сада, као и до сада, бити узор мушке дисциплине, тога првога услова за стварање и одбрану држава; пошто сам уверен, да ће и од сада Моја војска живети, неуморно радити и гинути за Краља и Отаџбину, Ја савршено мирно и с поуздањем гледам у нашу народну будућност.

Изјављујући вам Моје Краљевско признање на досадањем родољубивом раду, Ја сам уверен, да ћете ви и у сазивима, који су па реду, тако исто једнодушно и родољубиво и даље помагати Мене и Моју Владу у раду за културни и економни препорођај Србије.

Поштовани Посланици,

Поред свог обилатог законодавног рада, Народно је Представништво дало сјајног израза народне љубави према Мени и Народној Династији законом о Милошу Великом и прославом свију Мојих милих предака. И на томе нека вам је срдачна хвала,

Проглашавајући, да су седнице Народне Скупштине, сазване у редован сазив за 1898. годину, закључене, желим вам срећан повратак домовима и понесите Моме верном народу Моје Краљевско поздравље!"

Овом беседом завршио је Краљ сесију Народне Скупштине за 1898 годину.

питалисти знају[1], да би се њихов новац употребио на исплату дугова Краља Милана и повишење његове апанаже. Што је било новца, то је Влада исцрпела, и сад ће ударити руда у брег. Нов Министар Финансија Вукашин покушао је да једном „женијалном“ операцијом *замаже очи Европи.* Покупио је све злато, које се још нашло у државним касама, те га је бацио на београдску Берзу и продао по ниску цену. Али се људи брзо досетише лукавству Вукашиновом, и злато одмах скочи за 65 пара и то за један дан.[2] Ова Вукашинова женијалност стала је државу много новаца и показала очајност финансијског положаја. Према томе ова Влада мора пасти“.

Али не треба мислити да је *цела* опозиција овако суновратке штетила отаџбину, само да обори владу. Она је добро знала, колико вреди подела рада, и према томе било је пуно примера, да отац и син, или брат и брат, споразумно раде у противним логорима. Тако н.пр. док је отпуштени секретар пете класе Паја Маринковић, водио најжешћу опозицију Влади, не само по новинама него и у руском посланству у Београду — дотле је један његов блиски рођак вршио *шпијунске услуге* Влади, против које се Паја борио. Председник Владе није знао ни да постоји на свету некакав Емил Маленовић Клајн, а камо ли да је он шпијун Бадемлићев, кад га изненади, 9-ог децембра 1898. год. писмо из те својте старих српских оџаковића, у коме се јављају све *најтајније намере* Рибарца, Саве Илића, Драг. Радуловића, Милована Дамњановића и других либерала противу Владе.

Кољеновић Клајн умео се тако подвући либералним посланицима у Нишу, да је био у стању саопштити Бадемлијћу, Андоновићу, па сад ето чак и мени, који га нисам имао част познавати, сваку поруку, сваки пројекат за интерпелацију о спољној политици Владе, што их је Рибарац слао својим пријатељима у Скупштини, те се многа намера опозиције могла благовремено осујетити. И ако је тај Клајн уживао толико поверење код либе-

[1] А и како не би знали, кад им је опозиција не само преко свију страних новина него и нарочитим брошурама на то обраћала пажњу.

[2] Напред смо видели да то није било, него напротив ажија је пала.

рала, он је био у стању да јави и оно, што је било криво аустријским конзуларним чиновницима, као н. пр. оно што ниједан од њих није одликован српском декорацијом приликом педесетогодишњице њиховога Цара...

Београдски лист „*Српски Завет*“ беше узео у заштиту Краља Милана противу измишљотина у руским листовима. „*Сриство*“ од 17 децембра одговара му, да га „неће одбранити“, јер „Краљ Милан је понова завадио свога сина, Краља Србије са Кнезом Николом. *Зна се коме годи, да су Србија и Црна Гора у завади* и кад Милан на томе својски ради, онда знамо по чијем упуству ради. Кнезу Николи су ове године честитали *именданак тако рећи* сви владаоци, сем српскога Краља Александра. Па још *после тога* хоће Обреновићи да се *размеђу*, да су они носиоци српске идеје?! Тешко би било тој идеји по њима да нема Кнеза Николе“.

По логици цетињској српски владалац Црне Горе не мора честитати српско крсно име Краљу Александру, али овај мора честитати *грчки* празник имендана Кнезу Николи, јер од тога зависи: ко је носилац српске идеје!!

Још један чланак са Цетиња у „*Србадији*“ од 17 децембра илуструје претензије Кнеза Николе овако:

„Између мученика Кнеза Михаила и Кнеза Николе учињен је формални *уговор*, по коме би *оба престола* заузео онај, који би кога преживео. По томе *тестаменту*[1] требало је Србија као држава да наследи све имање Кнеза Мученика, а Црногорски Кнез престо Србије. Но овога је тестамента нестало, то велико имање наследили су Бајићи и Николићи да са њиме раде противу животних интереса Српства, а српски престо заузео је Кнез Милан, на велику несрећу Србије и васколиког Српства. Како би данас ствар изгледала да су Његуши тада сели на престо Србије? Српско питање на Балкану давно би било решено“.

Орган Царевог пријатеља Кнеза Ухтомског „СПБ. Вједомости“ тврди (14 децембра 1898 год.), што ће одмах пројурити кроз све европске листове, да је Влада у Србији „одузела од народне војске све оружје, наро-

[1] Ах, види посмртну књигу Јов. Ристића...

чито *у западним окрузима*, у којима *влада велика узрујаност*, коју Влада у својој заслепљености приписује црногорским агитаторима". Истога дана (14 децембра 1898) „Московске Вједомости" тврде: *„да у Србији нико не може ни мислити, да би се династија Обреновића могла одржати на Престолу"*.

Говорећи о прослави у Нишу четрдесетогодишњице Обреновићевске ресторације „Србобран" од 19 децембра *се са тугом сећа, да је Србија некада имала људи, који се нису бојали да протерују владаоце из земље, а сада нема никога, који би за спас своје домовине метнуо живот на коцку.* Али ако нема више таквих људи, има их који жртвују своју част, да набаве новца Краљу Милану и који оснивају орден Милоша Великог, да се одуже заслугама Милошевим. Једина је утеха, што *није далеко време, када ће се и њима народ одужити"*.

У томе секундира „Србобрану" наравно и „Obzor", који преузноси споразум постигнут између Бугарске и Црне Горе...

У том колу не сме фалити ни далматинско „Jedinstvo". Оно у броју од 18. децембра понавља све измишљотине противу Краља Милана, па додаје још и једну своју: „Краљ Милан има два ванбрачна сина. Један је зачет у време српског-бугарског рата. Дјевојка мајка, у мушком одијелу, пратила је Краља на бој у Пирот, а ш'ње почиње раздор између Милана и Наталије". У Млецима је дворана са сликама свију дуждева; на једној само црна је завјеса, место, где је имала доћи слика дужда, који се огријешио о слободу отаџбине. Тако ћемо ми у овом прегледу словенскијех земаља за годину 1898 прецртати Србију. Њена влада огрјешила се о Словенство."

Када је Краљ Милан прочитао све ове новине он се окренуо председнику владе:

— Ама, докторе, на Цетињу имају бољи прес-биро него ми у Београду, а? —

— Ласно је њима, Величанство. Тамо немају ни Министри никаква посла, а камо ли Кнез. За то га и његови дворани не зову друкчије него „редактором." Али причекајте, Величанство, док ми доведемо у наш пресбиро љуту гују Тошу од Вилова... —

— Па што докторе? — рећи ће на то Краљ Александар — добар је Тоша, ја га здраво волим, а Ви сте ми обећали да ћете га узети —

— И мораћу, Господару, једно зато, што сте ми то обећање узели, а друго и зато, што немам бољега. — Али ни то нисам могао учинити до новога буџета.

29-ог децембра 1898 примио је Краљ у свечаној аудијенцији новог италијанског посланика Едмонда Мајора де Планш. Беседа, којом је он предао своја кредитива Краљу, није била нимало по дипломатском уџбенику. Овај бивши сурадник Криспијев на савезу између Немачке и Италије није се држао обичне рутине у таквим приликама. Он је срећан, рече г. де Планш, што је уверен да ће му лако бити, благодарећи благонаклоности Његовога Величанства и увиђавности Његових Министара, да ради на одржавању и појачању веза *срдачне* одности и *искреног* међусобног пријатељства, које *постоје без престанка* између *две Круне* и *две Државе* још од оног већ давно минулог доба, кад се народни живот почео будити у Италији и у Србији, и које су само још јаче утврђене бављењима Њ. В. Краља у Италији и успоменама, које је Његово Величанство за собом оставило, нарочито приликом своје скорашње и сувише кратке посете италијанском Двору. Приликом предаје својих кредитива г. посланик замолио је Њ. В. Краља за дозволу да му поднесе, *као што се нада да ће скорим моћи поднети и Његовом узвишеном Оцу, Његовом Величанству Краљу Милану, чије искуство потпомаже рано осведочену мудрост Њ. В. Краља*, изразе својих најискренијих и најтоплијих жеља, за које зна да су у *свему* жеље његових суверена, његове владе и жеље италијанског народа за срећу Његовог Престола, за *напредак племенитога и срчаног народа*, над којим га је провиђење позвало да влада.

И ако је Мајор де Планш овом сасвим необичном и по форми и по садржини беседом на јуриш освојио симпатије и Двора и српскога народа, и ако је он *једини* од свију дотадашњих нових посланика, који су предавали своје кредитиве од како се Краљ Милан вратио у Србију, имао куражи да у оваквој прилици и овако љубазно помене Краља Милана, што је по свакој

логици морало бити врло пријатно *синовљем срцу* Краљевом, ипак је, на велико изненађење присутнога шефа Владе и Министра Спољних Послова, Краљ Александар одговорио беседом, у којој се дотакао свију места посланикове беседе, само се ономе, где је била реч о краљу Милану — чинио невешт...

Ја сам дао израза том свом изненађењу, чим је нови посланик отишао да учини своје подворење Краљевом оцу.

Краљ Александар бранио се тиме, што је он навикао да на све сличне поздраве одговара шематично, да је сада први пут морао да импровизира свој одговор и да је у брзини прескочио још много што-шта, што је хтео да каже.

„Ви најбоље можете разумети, драги докторе, колико ми је мило, што је представник једне велике силе онако лепо, у овако свечаној прилици, поменуо Папу — и колико ми је самом криво, што му баш на тај пасаж његове беседе нисам ништа одговорио. Али реците право, зар Ви, после сваке ваше јавне беседе, немате осећање, да нисте казали ни десети део од онога, што сте хтели да кажете?“

Морао сам признати, да се то догађа свакоме беседнику, када импровизира и нисам више томе приписивао велику важност докле, тек после две године, нисам разумео, да Краљ Александар и ово није урадио без дубљег рачуна.

Да тај рачун, који ја онда нисам могао ни слутити, није био добар за Династију, то је Краљ Александар истога дана могао прочитати: да је шта озбиљније читао, да је зато имао времена од безброја аудијенција и картања. Јер истога дана орган Кнеза Ухтомског „СПБ. Вједомости“ писао је ово: „Пре неколико година да је когод у Србији почео агитовати за то, да се Српски Престо преда Црногорском Кнезу Николи, такав би човек био просто исмејан. Данас су се, вели, прилике у Србији толико измениле, да би кандидатура Кнеза Николе била сасвим природна, чим би у Србији дошло до преврата“. Истога дана стигла је у Београд и „Hrvatska Sloga“, која допуњава горње очекивање руског листа тврдећи, како у Србији влада

силна узрујаност и како предстоји *револуција против саме Династије.*

Кад се завршила скупштинска сесија за 1898, и када сам се вратио из скупштинске дворане, хтео сам дубоко да уздахнем и да се одморим макар неколико сахата, али ме из Београда већ чекала оваква депеша:

„Посланик Француске и посланик Немачке сад ми усмено изјавише, да сматрају да се законом о новом зајму газе одредбе Карлсбадског Аранжмана и старим кредиторима одузима дата им залога од нето-прихода железничких. Обадвојица чине изречно резерве. Кажу, ако тако остане, да ће њихове владе насигурно овластити их да учине званичан протест. Ову представку за сада чине из сопствене иницијативе, да би обратили српској Влади пажњу на тешкоће, које ће отуда произаћи. БОШКОВИЋ“

Одмах сам известио Министра Финансија, да буде спреман, ако до овог протеста дође.

За француског посланика не беше ми чудо, њега је већ гурнуо Жадовски, али Векер Готер? Tu quoque mi fili Brute!

Али поред ове нове бриге сада сам, путујући из Ниша за Београд, могао барем опет да читам новине. Том приликом сазнао сам чак из „Vossische Zeitung“ (од 8|20 јан.), да је у мом кабинету криза, да ће одступити Коста Христић, да ће Драгомир Вучковић постати директор железница, да ће Атанацковић постати Министар Војни а Димитрије Стојановић Министар Грађевина. Из „*Србадије*“ од 10 јануара сазнао сам, да је Србија „данас упропашћена и осрамоћена и стрмоглавце иде у понор. Данашњи управљачи Србије траже само новаца, а комшија им даје новаца, али под условом, *да се Србија одрекне својих аспирација на Балкану*“. И продане душе одрекле су се! Новосадска „Застава“ од 10 јануара с болом у души пише о дубоком јазу, који је Краљ Милан ископао између Србије и Русије... Загребачки „*Србобран*“ се бар теши честитком, коју је руски посланик Жадовски приликом нове године добио од грађана вароши Лознице, и ако та утеха не може сасвим да му ублажи општу српску срамоту, што је Скупштина решила, да се државне

железнице могу туђину заложити, и што је Јован Ристић постављен за председника Српске Академије Наука... — Бугарски лист „*Свобода*“ у једном уводном чланку (од 11 јануара) о сукобу између Кнеза Фердинанда и руског представника у Софији Бахмећева вели између осталог и ово: „Бахмећев је захтевао да буде прави Господар у Бугарској. Руси желе, да се у Бугарској врати оно стање, које је било у години 1886 до збачења Кнеза Александра. Они су признали Фердинанда за Кнеза само зато да би, бар једном ногом, закорачили опет Бугарску, јер беху увидели, колику су погрешку учинили, кад су прекинули „дипломатске одношаје“ са Бугарском. Па и то признање Фердинанда добро су Руси наплатили. Кнез је морао да покрсти свога сина. Сада су искрсла нека питања, због којих је настало велико незадовољство, Руси имају свој тачно одређен план за Бугарску. Наш Кнез може се и пећи и кувати, може чинити шта хоће, он те руске планове неће никада моћи да измени. Бахмећев вратиће се са новим инструкцијама, да буде још грубљи према Кнезу.“

Читајући овај бугарски јаук због искрене љубави „Ослободитељке“ према ослобођенима сећао сам се давно прошлих времена, када су руски представници у Србији Родофиникин, Недоба, Вашченко, Долгоруки, Милошевић имали овакве исте мисије, као при Богу сада Бахмећев у Софији а Жадовски у Београду — слегао сам раменима и уздахнуо „късмет“! Према томе нисам се нимало чудио, када сам у полузваничном листу руске владе „Варшавском Дневнику“ од 11 јануара нашао овакав чланак: „Српско народно представништво изгубило је сваки политички значај. Српска Скупштина претворила се у просту канцеларију владину, и сама је убила сав политички живот у Србији. Сада у Србији влада диктатура, само под маском парламентаризма. Па ипак није успео Краљ Милан да учврсти у земљи мир и ред. Напротив, на све стране влада велика узрујаност. У неким окрузима, поглавито у зајечарском, у коме је била буна, морала је влада појачати гарнизоне, како би предупредила озбиљне смутње. Кад је била она радикалска буна, учествовали су само сељаци у нередима и устан-

цима. Сада је положај много гори, јер сада и људи из образованих класа масама улазе у редове владиних противника. У опште раздраженост је тако јака, да се сваког дана може очекивати *експлозија*, која ће надмашити својом важношћу, све што је било у Зајечарској Буни. Милан уображава да је својом диктатуром осигурао Династију Обреновића, у самој ствари он је постигао сасвим противан ресултат. *Пре 25 година не би се нико у Србији решио да агитује за Кнеза Николу Црногорског, а данас велика већина народа сматра баш њега као кандидата за српски Престо*".

Очевидно овај чланак није писан у Варшави него у Петрограду у азијатском департаменту. Уредник „Варшавског Дневника" П. Кулаковски, као бивши професор београдске Велике Школе, сувише добро познаје стање у Србији, да би могао о њој толико измишљотина нанизати. Овај чланак сувише личи на рапорте Валерија Всеволодича Жадовског из Београда. Стога дошавши у Београд нисам наређивао шефу пресбироа Т. Ст. Виловском да полемизира са Кулаковским, него сам молио Министра Финансија, да ми одмах јави, чим прими првих десет милиона од закљученог и Скупштином одобреног зајма, те да одговорим г. Жадовском непосредно.

Како је Вукашин Петровић био у стању јавити шефу Владе већ 14 јануара, да може располагати са сумама потребним за исплату „des arriérés" у Русији — то је Др. Владан Ђорђевић имао сатисфакцију да 15-ог јануара 1899 пошље г. Жадовском овакво писмо:

„Београд 15 Јануара 1899

Господине Посланиче,

По наредби Царске Руске Владе, г. Некљудов, отправник послова у Београду, писао ми је, ускоро после мог доласка на управу, три ноте, у којима је захтевао, да одмах и потпуно исплатимо неплаћене и нагомилане интересе и отплате на она три зајма, које је Србија закључила у Русији 1868, 1876 и 1890.

Не заустављајући се нимало на карактеру крајње прешности (d' extrême urgence), који је господин отправник послова Русије дао овим својим корацима,

и позивајући се једино на моје одговоре тим нотама, које сам давао, како ми је која од њих стизала, ја сам срећан, што могу да Вам данас јавим, да је Влада Његовог Величанства Краља у стању да потпуно исплати горња потраживања Царске Владе. Апроксимативна сума за то већ је депонована код Комерцијалне Банке у Будимпешти, која ће добити наредбу, да је исплати Државној Банци Русије, чим нам ова пошље тачно стање неплаћених сума на дан 1-ог јануара 1899, а наш представник у Петрограду већ је добио наредбу, да потражи извод рачуна и да га пошље на оверовљење нашем Министарству Финансија. Одмах иза тога извршиће се исплата.

Био бих Вам захвалан, Господине Посланиче, ако бисте напред изложено хтели доставити Царској Влади, дајући јој исти мах најпоузданије уверење, да ће Влада, којој имам част да председавам, докле год остане на управи земље, увек старати се, да најсавесније извршава све обвезе финансијске, које Србија има према Русији. Моја Влада нема да испитује ни ванредно тешке прилике, у којима је Србија узела највећи део тих обвеза на себе, нити да испитује, да ли се Србија по својој сопственој вољи, и бринући се само о својим интересима, нашла у оним ванредно тешким приликама. Њена чврста жудња (son ferme désir) биће увек, и у пркос свега, да уредно плаћа зајмове, који су закључени у име Србије. Ако ову нашу жудњу нисмо могли задовољити *одмах*, чим је г. Некљудов учинио свој први, тако необично журан корак по овој ствари, то је било с тога, што смо с једне стране онда имали тек да направимо реда у финансијском хаосу, који су нам претходници оставили у наслеђе, а с друге стране нама су подметане политичке намере, које никада нису биле нити су могле бити наше намере, и тиме смо систематски били постављани у немогућност, да одмах још у почетку наше владе апелујемо на кредит, на који Србија сада има права да се обрати, колико на основу свога природног богаства, толико и на основу поправака у њеној финансијској администрацији, а тим поправкама ми се непрекидно бавимо и посветићемо им

и од сада сва наша старања према намерама Њ. В. Краља и према програму који смо усвојили.

„Изволите примити, Господине Посланиче, и овом приликом уверења мога најодличнијег поштовања.

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“

Можда ће читаоци наћи, да је тон у овој мојој ноти био мало више оштар, него би требало.

Можда ће наћи, да подсећање на оно време, када је Србија направила ове дугове само зато, да би могла као савезница Русије ратовати — није било врло великодушно . . .

Такве читаоце молимо да још један пут прочитају службене извештаје г. Жадовског из Београда царско-руској Влади, па ће наћи, да је ова моја нота ипак написана са великом уздржљивошћу.

Кад су новине јавиле, да је Србија исплатила Русији ових пет и по милиона, дакле сасвим како је Русија тражила „intégralement“, те да су на тај начин државне финансије Руске Империје спасене од опасности да посрну због српског неплаћања — онда ми је Иван Павловић из Софије написао између осталог и ово неколико речи:

„Ако је истина, што доносе наше новине, да је исплаћено оно што се имало плаћати Русији, онда честитам Вама и честитам Србији. Нека један пут и Срби покажу да умеју радити *господски*“.

После неколико дана један од највећих русофила у Србији пише ми:

„У хитњи јављам Вам, да је Жадовски добио од своје владе наредбу, *да регулише своје односе* са српском *Владом* и са *Двором*, иначе му је положај уздрман. Чуо сам, а и уверио сам се о истинитости, да сад Жадовски говори повољније о Вама. Казао је, да Ви достојно представљате Србију пред страним државама . . .“

Машаллах! И то само зато, што је моја Влада у пркос Жадовсковог ровења и руско-француских напора, да се осујети сваки и најмањи зајам Србије, ипак успела наћи пара да плати Русији и да скине оне три оштре руске ноте са грла Србије!

И ако је већа половина овога зајма одмах употребљена да се исплати захтев Русије, ипак је наша опозиција тврдила („Србобран“ од 16 јануара) да је „Д-р Владан отуђио српске железнице за један зајам, који ће се сав утрошити на исплату дугова Краља Милана, који ће изсисавати Србију докле год она буде могла мицати“. Истога дана пише Шандор Петровић у „Келнским Новинама“ да је *цела Србија* честитала Жадовском нову годину. „Ово одушевљење Србије за личност руског посланика, *који тако рђаво стоји код српског Двора*, најбоља је илустрација за расположења народа према Двору. Још је интересантније што су многи телеграфски поздрави отишли из Србије на — Цетиње“.

Тоша Стефановић Виловски, који је до нове године био начелник поштанско-телеграфског одељења, а који је сада био постављен за шефа нашег пресбироа, сигурно је одмах на основу података из телеграфа убио у главу ове лажи? Ах не! Јупитер Виловски имао је преча посла. Он је ових дана на тенахни удешавао свој француски циркулар свима ђенералним директорима пошта и телеграфа у свету, у коме се од њих пашта и у коме им нотификује да је постао — државни подсекретар у Министарству Спољних Послова (Sous-Secrétaire d' Etat au Ministère des Affaires étrangères)!...

VIII

АМА, БОГОВИ, ВИ МИ СЕ РУГАТЕ?

Да не би дошло до службеног протеста од стране Француске и Немачке због „повреде“ Карлсбадског Аранжмана у одредбама новог железничко-саобраћајног зајма, Вукашин Петровић одјурио је 15 Јануара 1899 у Беч, да *оттуда* убеди наше старе кредиторе, како нису ни у колико оштећени нашим новим зајмом.

19-ог Јануара добих прве вести о смрти бугарске Кнегиње Лујизе, која је својом популарношћу у земљи — Бугари су је волели колико год они могу волети другога — колико толико олакшавала тешки положај своме мужу, која га је чувала да не падне са политичког ужета, на коме је непрестано балансирао... Било је људи, који су тврдили, да су Кнегињу Лујизу просто „доктори убили“ тиме, што су је због грознице од 39° уметнички ослободили бремена. Али баш и да је ова оцена публике према докторима неоснована, смрт Кнегиње само је још више усамила Кнеза, који је баш у том тренутку морао да мења своју владу, јер баш када сам ја изјавио саучешће наше владе бугарском заступнику у Београду, поводом смрти Кнегињине, г. Георгијев ми рече, да је г. Греков успео да састави нову владу у којој су Радославов, Начевић, Паприков, Танев (остала имена нисам запамтио). И ако је наше Министарство Иностраних Дела прва кућа до Двора, опет нисам имао каде да одем до Краља, него сам му те важне новости саопштио писмом. Краљ ми на то одговара:

„Драги Докторе,

И ако се ни ја не одајем више великим илузијама односно наших комшија, држим да се ново бугарско

Министарство може сматрати као много боље за нас и као антируско. Ова промена правца код њих значи да ће ићи Русима уз нос, а то за нас може бити само од користи, и држим да су ови, а нарочито Греков и Начевић два (једна реч не може се прочитати) расположени према Србији ваш АЛЕКСАНДАР"

У другом писму обратио сам пажњу Краљу на ту околност, да је Кнегиња Бугарска уједно Принцеза Бурбонска, те да се и то има на уму при одређивању дворске жалости на нашем двору. Јавио сам уједно, да је Румунски Двор одредио осмодневну жалост.

Краљ ми је на то одговорио:

„Драги Докторе,

Не брините се. Наредба је већ издата. Ми смо чак узели двадесет дана ваш АЛЕКСАНДАР"

Одмах сам сазвао седницу Министарског Савета, који је под председништвом Краљевим одлучио, да на погребу Бугарске Кнегиње заступа нашега Краља Његов отац. Одлучено је да Краљ Милан иде у — Софију.

Одмах сам о тој одлуци известио нашег посланика у Софији, и на његова многа питања тим поводом, телеграфисао сам му:

„Узевши у обзир жалост, Њ. В. Краљ моли да при дочеку Краља Милана не буде никаквих церемонија. Посланик да га дочека на граници у реденготи. Са Краљем Миланом долазе мајор Лукић ађутант и капетан Михл, ордонанс-официр".

Кад је Ива Павловић саопштио шефу бугарске владе, да Краљ Милан долази на погреб Кнегињин, он је сматрао за дужност да га упозна са комплотима противу живота Њ. В. Краља Милана, који се снују по Бугарској, и о којима је баш у последње дане било много преписке између Софије и Београда.

Г. Греков је много благодарио представнику Србије, што га је упознао са тим заверама, и обећао је учинити и предузети све што треба, да се ништа непријатно не догоди.

Ових дана претрпео је мој кабинет другу парцијалну кризу. Приликом дебатовања о концесији за малу

железничку пругу између Дубравице и Пожаревца, Атанацковић беше навалио, да се та концесија веже са концесијама за железничке линије Пожаревац—Петровац—Зајечар с једне, и са линијом, која би везала Пожаревац са Великом Планом с друге стране. Већина Министарског Савета налажаше, да је много лакше добити малу линију Дубравица—Пожаревац, и да не треба ни овога пута одложити ту малу линију условљавајући њену концесију грађењем других линија. Краљ је одсудно био противан грађењу линије Пожаревац—Петровац—Зајечар пре него би се саградила велика тимочка железница, јер, ако ће се локалне железнице градити преко реда и без извесне системе, онда има далеко хитнијих линија него што је Пожаревац—Петровац—Зајечар. Кад Атанацковић није могао продрети са својим гледиштем, он је, на моје велико изненађење, поднео оставку на портфељ Министра Грађевина, а Краљ је на моје још веће изненађење, ту оставку *одмах* уважио и одмах захтевао, да се за Министра Грађевина постави мој први кандидат за тај портфељ при саставу кабинета. И тако је Димитрије Стојановић, који овога пута није тражио да с њиме уђу још три либерала у кабинет, постао Министар Грађевина (указ од 21 јануара 1899), а ђенерал Атанацковић наименован је за команданта београдске тврђаве.

19-ог јануара 1899 писао је уредник „Српскога Гласа“ у Задру Др. Алекса Љ. Митровић једном свом пријатељу у Београду ово:

„Камо среће да у Србији нестане и радикала и либерала и напредњака. Нека буду само Срби. Нека не заборављају браћу, која стењу под туђим јармовима, Шојкама, Швабама итд. Нека се сјете да ми страдамо и да нас прогоне једино ради Србије и Црне Горе, а од Србије и Црне Горе добијемо за то шипак, сваки пут, и то велики шипак“.

А тај исти српски патриота пише у свом листу четири дана раније („Српски Глас“ од 14 јануара): „После режима од 11 октобра влада је хтела да смени С. Грујића из Петрограда, као што је сменила и његовог друга са Цетиња, али руска је влада изјавила, да ако

оде Грујић из Петрограда, њој не треба други посланик. Грујић је дакле остао у Петрограду не по жељи режима од 11. октобра, већ да се не би прекинули дипломатски односи између Русије и Србије".

Тако *јавно* лаже онај исти Др. Ал. Љ. Митровић, који у горњем приватном писму вели „Ја бих Милана[1] пољубио и ондје, гдје се не љубе људи, и први бих га похвалио у листу, кад бих се увјерио да ради како би морао"...

Кад су овакви српски родољуби са Приморја, онда није чудо што је новосадска „*Застава*" 19 јануара донела чланак „Кривим путем", у коме тврди, да истина српска Народна Скупштина није вотирала закон да се Краљу Милану повиси „плата", и да му се та повишица рачуна од абдикације, као што су сви радикалски листови прорицали, али да је Краљ Милан кривим путем постигао свој главни циљ, јер Скупштина је овластила владу, да направи зајам од 30 милиона, а цео тај новац отићи ће на плаћање дугова Краља Милана и у његов џеп!..

И то се у Новом Саду штампа баш онога дана, када Српска Влада већом половином добивеног зајма скида руски нож са грла Србије. Поводом тога факта, да је Србија исплатила оних 5½ милиона, што их је руска влада онако журно и категорички захтевала, мађарски лист Pésti Hirlap, од 19 јануара (1 фебруара) говорећи о г. Жадовском као „вице-суверену Србије", јер се преко новина директно обраћа српском народу благодарећи за „хиљаде" честитака, које му је овај о св. Николи упутио — пита се: зашто је Жадовски тако информисао руску владу, да је она изашла с онаквим потраживањем, па на то питање одговара овако: Зато да ометањем Србије у грађењу нових железница и у сређивању државних финансија учини пријатељску услугу — Црној Гори. На то се даје свести и тенденциозно показивана мржња г. Жадовског према Краљу Милану. Милан смета црногорским аспирацијама у Србији, а то смета не само г. Жадовском него можда и — руској политици?

Исти лист, а у чланку „Краљ Александар и руски двор" вели:

---

[1] Краља Милана зове по новосадски само „Милан".

„Више српских полузваничних листова доносе вест, да се српски Краљ Александар спрема на пролеће у Петроград због женидбе. У посвећеним круговима, који српске одношаје темељно познају, сумњају у истинитост тих вести, јер руски двор неће дати своје кнегиње Обреновићу. Узрока томе не треба тражити ни у породичној размирици између Милана и Наталије, ни у самом Краљу Милану, него искључиво у политичким разлозима. Кад би Краљ Александар узео руску кнегињу, могли би се сви антидинастични агитатори једним ударцем ућуткати. Русија, међутим, најмање жели да Династију Обреновића утврди, јер у погледу балканске политике руски цар Никола претпоставља Краљу Александру црногорског кнеза Николу. Ни моћном Ристићу није пошло 1872. године за руком, да добије за Милана руску кнегињу, мање ће то поћи за руком Краљу Александру и његовом данашњем првом министру Владану Ђорђевићу“.

22. јануара 1899 Администратор Скопске Митрополије Архимандрит Фирмилијан подноси своју оставку једним актом, који је врло карактеристичан за људе у просветном одсеку Министарства Иностраних Дела, којима сам ја поклонио своје потпуно поверење верујући, да ће њихов српски патриотизам бити већи од њихове партизанске мржње према мени лично и мојој Влади.

Разуме се, да о уважавању Фирмилијанове оставке није могло бити ни речи. Старао сам се да поправим све неправде и врећања, која су из Министарства чињена Фирмилијану из партизанске пакости а све на наш рачун.

23 јануара Краљ је потписао нови Царински Закон, један од она три важна закона, којима је Вукашин Петровић обогатио наше финансијско законодавство, и који обећаваху знатну повишицу државних прихода.

И ако ђенерал Сава Грујић као српски посланик у Петрограду није много успео, ако се напрезао, да објасни Царској Влади немогућност онаквих одношаја, какве г. В. Вс. Жадовски беше завео у Београду према Краљевом Двору и према Српској Влади, и ако су услед тога и сам Краљ и његов отац често покушавали да ме увере, како Сава Дмитрич „нелојално“ служи владу која га држи у Петрбургу, опет сам ја бранио мога кума

Саву доказујући, да ни други посланик Србије не би могао у Петрбургу учинити ништа, јер тамо не трпе Обреновиће, па према томе ни српске државнике који служе Обреновићима, па ма како се они звали и ма којој партији припадали. Још се према Сави у Русији има колико-толико обзира, јер је он руски „воспитанникъ", и његово опозивање протумачило би се само као ново гоњење руских пријатеља у Србији, без икакве користи за државну службу.

Краљ и његов отац увиђали су донекле ове разлоге и одлагаху своја наваљивања до боље прилике, која је и сувише брзо дошла.

Када се надувени Жадовски почео понашати као „вице-Краљ" Србије, Краљ Александар захтевао је од владе категорички да скине Грујића и да на његово место пошље Стојана Новаковића.

Познавајући Стојана боље него што га познаваху и Краљ и његов отац, покорио сам се и 20-ог јануара написао сам Новаковићу писмо, којим му предлажем српско посланство у Петрограду. Краљ Александар је захтевао да му се то писмо покаже, пре него што се пошље, и настојавао је да се у њему нарочито апелује на оданост Стојанову Краљу итд. И ако је то писмо написано онако како је Краљ желео, Ст. Новаковић је понуду одбио писмом од 23 јануара 1899, које гласи овако:

Цариград, 23 јануара 1899.

Господине Министре Председниче,

Имао сам част примити Ваше поштовано писмо од 20 ов. м. и прочитати га с пажњом.

Године, у којима сам, могле су допустити да се, прекланске јесени, примим места на коме сам сад, познатога ми и по моме пређашњем службовању и по личном интересу за предмете, који су овоме Посланству главни задатак; немогућно ми је са свим излагати се неприликама апсолутне промене и посла и климата, коју би собом доносио премештај у Петербург.

Апеловање Ваше, Господине Министре, на моју оданост Његовом Величанству Краљу извесно би ме склонило да преко ових обзира пређем, кад бих од мога рада у

Петербургу могао очекивати ма какву поправку стања, на које се жалите. Али пошто сам уверен, да у томе не би било никаква ни најмањег бољитка, ма колико да се ја заложим, само с тим уверењем узимам слободу известити Вас, да не могу пристати на постављење за посланика у Петербургу, ма колико да жалим што се у томе не могу одазвати жељама Његовог Краљевског Величанства и Вашима.

С најодличнијим поштовањем СТ. НОВАКОВИЋ

И тако Краљ и Краљ Милан морадоше пристати да и на даље оставим Саву Грујића у Петрограду.

Међутим догађаји у Бугарској, у Старој Србији и Македонији, благодарећи живој радњи разних бугарских комитета, беху узбунили целу европску штампу тако да јавно мњење очекиваше „на пролеће“ извесно рат између Бугарске и Турске. Ја сам имао нарочитог свог човека међу македонским усташима, који ме је редовно извештавао о свему што се ради — он је од зулума Милановог и Владановог пребегао у Бугарску, па се од њега много што-шта није крило — ти извештаји постајаху све више алармирајући. Да бих сазнао, колико је у тим извештајима праве истине и колико претеране, покушао сам да сазнам, како се о свему томе мисли у једној амбасади у Цариграду, и обратио сам се једном личном пријатељу у тој амбасади, који ми је одговорио писмом од 23 јануара 1899, из кога да цитирамо неколико ставова.

„Покорно благодарим за љубазно и милостиво писмо од 16|28.

„Почећу одмах са оним што је суштаствено. Мислим да могу са поузданошћу тврдити, да ће Бугарска ове године остати мирна. Тиме нећу да речем да Бугарска није имала намеру да се користи евентуалном погодном ситуацијом, шта више, да изазивањем нереда и турских покоља принуди велике силе на интервенцију по критскоме рецепту, јер после би већ све само собом дошло. Напротив, не само одбори који раде у самој Македонији, не само свештеници, учитељи и „трговачки“ агенти беху већ све припремили, него су и овде (Егсарх и Марков) покушали да упливишу на Русију и Аустро-Угарску.

„Све те рачуне, наде и спреме прекинуо је споразум између Русије и Аустро-Угарске да се мир одржи.

„Русија неће *сада*, а већ Аустро-Угарска уопште неће *никад* ништа.

„И тако постадоше главни стубови мира на Балкану: Голуховски, Муравјов, Каличе и Зиновјев. Један од наших морао је ићи у Софију да говори у смислу тога мирољубивога програма, и званична Бугарска почела је одмах да одвија и у Софији и у Македонији и овде.

„Македонска идеја има у самој Бугарској много мање присталица него што се у опште верује. На последњем македонском митингу било је свега 150 људи.

„Бугари су људи који умеју рачунати. *Противу* изричне воље двеју великих сила неће се они никада упустити у некакву велику акцију противу Турске, докле год им из позадине прети Румунија, а с бока Србија. И за то ја у ту акцију Бугарске не верујем дотле, док се она не би пријатељски споразумела бар са Србијом.

„Евентуалне испаде непослушних македонских комитета угушиће Турци лако, нарочито ако буду паметни, да се провокацијама не даду навести на покоље.

„Границу ће с обе стране оштро затворити, и тако се надам да ће ово пролеће на миру проћи.

„Што се *војске* тиче, Бугари раде ђаволски, и ја сам уверен, да ће њихова војска, у случају сукоба са Турском, бити надмоћнија, због турскога „јаваш“ при мобилизацији и концентрацији“.

Од истога је дана (21 јануара 1899) и једно писмо српског консула у Скопљу председнику. У томе писму нема ни речи о раду бугарских агитатора у Старој Србији нити о њиховим намерама за пролеће. Српски државник у Скопљу Милосав Куртовић (он сам себе зове државником и само из претеране скромности мање реч државник под наводнице) јавља, да му је Даниш-ефендија, *по свој прилици* у споразуму са грчким консулом, говорио, да од удаје грчке принцезе Марије неће бити ништа јер Краљ Ђорђе не може да заборави, како је његова старија кћи прошла у Русији, па зато се опире наваљивању Краљице Олге, да Марија пође за Великог Кнеза, и за то би Краљ Александар могао још добити за жену

ту Цареву кузину!... Куртовић беше већ заборавио бесмртну заслугу свога пријатеља Паје Маринковића за углед српскога Краља у Атинама, када је овај дошао да проси ту исту принцезу Марију и када је пред њим објављена њена веридба са руским Великим Кнезом — и он озбиљно подсећа свога претпостављеног да је његова дужност да буде Краљу проводаџија, јер је Краљу свакако незгодно да своме првом Министру рекне „тражи ми жену“ ... Иза те виспреености Куртовић нагважда о измирењу Краља Милана и Краљице Наталије, па онда наједанпут (не види се каквим поводом) почиње говорити о својим односима према — Црној Гори:

„Сад о црногорштини, коју ја знам још од 1870-те године, када сам био ђак у Трсту, и тамо се клао са њима због њихових дрзновених прохтева. За време боравка у Бечу, у кући пок. Ђоке Миличевића, хтео ме је тадашњи Министар црногорски Јован Павловић ударити флашом у главу, што сам његовог Господара назвао касапином и најпрепреденијим трговцем Црне Горе. Даље, ваљда сам ја *јединцати* Србин, који је био на Цетињу а није тражио аудијенције у Господара, и ако је он тада славио, и ако су моји сапутници ишли му. Нађите још кога, који је толико *челичности* показао у таквој прилици. Али то све иде у tempi passati. Да рекнем коју из најновијег доба. На Никољдан прошле године, овде смо свечано прославили Краљеву славу, и ако она (на жалост) још није увршћена у народне празнике. У цркви је уз цара Николаја руског *барабар* помињат наш Господар, како за време службе и благодарења тако и у беседи оца Фирмилијана. После тога била су у мене подворења и то у парадној одећи, и први је дошао Рус са женом.[1] У вече тога дана, на великом ручку у руском консулату, са кога *као доајен* нисам могао изостати (јер наша слава није званична), наздрављена је трећа здравица Њ. В. нашем Господару. То све је за овде била новина и ако допустите још и дрзак успех, јер о црногорштини није било ни помена у мог руског колеге, док је у Цариграду поред Цара Николаја помињат само

[1] Ово је у толико значајније, што је Куртовић нежењен.

његов имењак Цетињски. Ја овим не покушавам да се *истакнем*, већ исписах то само да се одбраним,[1] да вам опипљивим доказима докажем да *треба да ми неограничено верујете* и да ме разумете. Неће Вама ни пред киме, а *најмање* пред нашом Династијом, образ црвенити за мој *рад*. Будите дакле молим Вас са те стране најспокојнији. Није мене нико могао да доведе у искушење ни онда када сам 5½ година био у пенсији. *Има карактера и у Шапчана*, а ја знам колико волем и *колико дугујем мојему Старом Господару*, као и какав радник треба да сам Њ. В. Краљу Александру. Ако нисам доста објаснио, на мегдану сам са још доказа, па и *животом својим* у свако доба. То је најистинитија истина. Ваш најпонизнији и *најзахвалнији* МИЛОСАВ П. КУРТОВИЋ"

Ма како да је данас, када се ово пише, ситан и ништаван писац овог писма, ипак је за карактер тога Шапчанина, који се после 18 месеци показао, врло интересантно било фиксирати горње његове речи, које је писао 23 јануара 1899.

Парцијална промена извршена у кабинету тиме, што је на место ђенерала Атанацковића дошао Дим. Стојановић за Министра Грађевина, направила је приличну ларму у европској штампи. Што се париски „Le Temps" правио луд па тврдио,[2] да је Атанацковић у пуној министарској седници рекао Министру Војном (за што баш Војном?) како само „идиот или издајник може пристати на услове железничког експлоатационог зајма, који стављају у питање политичку, економну и војну независност земље", то није чудо, јер његов је извештач био Балачко војвода, — али да је чак и комшијски „светски лист" „Нова Слободна Преса", која је преко свог сарадника Тоше Виловског могла тачно знати, шта је у ствари, донела чисто *напредњачки* коментар ове парцијалне промене, то је врло карактеристично за лојалну службу новог шефа у српском пресбироу. У вечерњем листу од 5 фебруара по новом Н. С. Преса донела је из Београда овакву депешу: „Јуче

[1] Од кога то, Боже мој? Ваљда није Др. Владан био толико лакомислен да посумња у одност Милосава Куртовића — Обреновићима?

[2] 5 фебруара по новом.

јављена промена Министра Грађевина има и своју политичку страну. Атанацковић је припадао оној партији кабинета, којој је вођа Др. Владан Ђорђевић, *и која нагиње Аустро-Угарској*, док је његов наследник Д. Стојановић, *као либерал пријатељ Русије*. У опште од неког доба може се приметити да *руски утицај расте*, и с тога није искључено да ће следовати даље промене Министара, услед којих ће *либерали доћи у кабинет*". То је било доста да одмах и Berliner Local Anzeiger и Vossische Zeitung и Kölnische Zeitung донесу депеше о министарској кризи у Београду овакве: „Кабинет Др. Владана одступиће да омогући зближење са Русијом". — „Садашњи кабинет одступиће да учини место једноме, који би био по вољи Русији" итд.

А већ у Београду се тако много говорило о тој министарској кризи, да је чак — Двор узео на себе да демантује те гласове овако необичном исправком на челу „Српских Новина":

„Од неколико дана круже по вароши гласови о оставци кабинета г. Др. Владана Ђорђевића.

„Ови су гласови неистинити и тендециозно се протурају.

Бр. 21. Из Дворске Канцеларије 26 јануара 1899 у Београду".

Ко је направио овај калабалук? Може бити стари калабалук-ефендија у мом кабинету Министар Правде Коста Н. Христић. Тако је бар мислио Краљ, који ми је казао: Коста је од почетка јако утицао на ђенерала Атанацковића, и његова је заслуга, што је ђенерал на релативно ситном питању (о малим железницама у пожаревачком округу) бацио своју оставку. Коста је упливисао на Атанацковића, обећавајући да ће и он с њиме одступити". И Коста је одиста хтео да одступи, само се старао да најпре себи осигура какво добро посланичко место, и за ту цену пристао је да остане у кабинету још који месец дана. Ево шта ми је Коста Н. Христић писао:

„Драги *мој* Владане,

Ти си био тако добар да ми синоћ кажеш своје намере са мном, кад будем одступио.

Држим да си и сâм уверен, да је даљи мој опстанак у твом кабинету апсолутно немогућан. Моји назори о неутралности кабинета са свим су различни од назора нашега колеге у Министарству Унутрашњих Дела. И пошто *ови* налазе одобрења на највишем месту, то је са свим природно да брод, којим ти крманиш, треба да буде ослобођен баласта, који му слободном курсу само смета.

С тога ја не желим да моје одступање изгледа као један *sauve qui peut* са брода који се дави. Ја сам и сувише одан Краљу и сувише *пријатељ теби*, и сувише уверен о потреби сталности у вођењу државних послова, него да бих хтео, својом вољом да ствар брискирам.

Ми смо се споразумели да моје одступање буде у току априла месеца, ако не и пре, и ја ти *дубоко благодарим* на тој готовости и на датој ми речи. Ја ту ствар сматрам као свршену. Ein Wort ein Mann!

Ти си ми поменуо *Рим*. Ја бих тамо најрадије отишао, кад не бих могао добити *Цариград*, *Берлин* или *Беч*...

Молим те да сматраш ово као *пријатељску* исповест и да је примиш срцу. Ми ћемо до априла остати добри другови, а *увек* и после априла као и пре 11. октобра *добри пријатељи* твој искрени КОСТА"

Је ли онај разлог за ово спремање одступања Костиног — неслагање са Јевремом Андоновићем односно партизанске неутралности кабинета, одиста био главни разлог Костин? Није, јер за цело време од октобра 1897. до јануара 1899. Јеврем није ни из далека био тако страстан либерал, као што је Коста био фанатик напредњак. Па зашто је дакле наваљивао да бега из кабинета? 1899. године мислио сам да је Кости главни разлог да осигура себи једно од најбољих посланстава, као што му је то био услов и за ступање у кабинет, па се нисам ни трудио да задржим у свом кабинету тога младог господина. Тек сад, после пуних пет година, јасно је као дан, да је Коста још у јануару 1899. знао, какав се оловни колач спрема Краљу Милану, знао је да ће се брод којим сам ја тада крманио разбити на стени, на којој су се разбиле све српске наде у читавом деветнаестом веку, и зато се старао да благовремено побегне са тога брода

у тихо пристаниште каквог првокласног посланства. Што је тај брод Србија, што на њему остају људи, које он уверава о свом искреном пријатељству и дубокој благодарности, то није ни мало узимао „к срцу“ овај идеалиста, он је чак од њих крио оно, што је сазнао о опасности, која прети целом броду Србије, за њега беше главно sauve qui peut — на што нико од нас онда није ни помишљао...

Тога истога дана, када сам читао ово „sauve qui peut“ писмо свога „пријатеља“ Косте — у Петрбургу се разговарао гроф Игњатијев Сан-Стевански са једним Србином, и тај разговор вреди овде забележити:

Гроф Игњатијев: Ваш посланик овде готово је мртав човек. Он није ни за што.

Србин: И ја сам тога мишљења.

Игњатијев: Изгледа да је у вас тамо радикална странка највећа. Молим Вас кажите ми опширније какви су људи који састављају ту странку?

Србин: Наши су радикали оно исто што су немачки социјалисти, руски нихилисти или француски анархисти. Они неће државу, неће владара, владу, цркву, веру, они хоће комуну.

Игњатијев: Кад би то било тачно, онда се не би могло разумети зашто српски радикали раде противу династије Обреновића а за династију Петровић Његуша, јер цео свет зна, па дакле и српски радикали морају знати, да је Кнез Никола већи апсолутиста од Обреновића?

Србин: Наши радикали ни најмање не маре за Књаза Николу, јер они најбоље знају, да нити је он за Србију нити Србија за њега. Они лажу и Кнеза Николу и вас Русе, само да се вашом помоћу дочепају власти.

Игњатијев: Не знам да ли је баш тако, јер мени се чини, да је овде био поднесен формалан предлог да се Кнез Никола прогласи за српског Господара.

Србин: Чуо сам и са других страна да је такав предлог поднесен, али ја се надам да ћете Ви г. грофе, као прави свесловенски патриота свом снагом порадити код Господара Императора, да се осујете ове интриге противу једне православне словенске народне династије

која је Русији искрено одана. Ја Вас могу уверити не само да је млади и даровити Господар Србије искрено захвалан Русији, него чак да и Краљ Милан, на кога су се Руси толико без узрока окомили, има искрену жељу, да се додвори Рускоме Цару. Положај Србије је такав, да би сама Русија требало да упућује Српскога Краља да он и његов отац поделе улоге, па докле Краљ Александар отворено стоји уз Русију, Краљ Милан да привидно пактира с Аустријом у интересу српске извозне трговине.

Игњатијев: Хм. Та мисао није сасвим за одбацивање. Ја ћу ових дана имати прилике да видим Господара Императора. Покушаћу што се могне. Али реците ми једно: Ја сам читао и књигу црногорске емиграције противу Кнеза Николе и књигу некаквог пуковника Павловића противу Краља Милана и династије Обреновића. Који су то људи, што то пишу, ко их плаћа, је ли истина да Краљ Милан издржава писца прве књиге?

Србин: Те књиге пишу лично увређени и огорчени људи, плаћају их у Босни и у Аустрији да се омаловажи и једна и друга православна династија. Истина је да Саво Ивановић бивши ађутант Кнеза Николе живи у Београду, али он тамо име веза само са београдском *полицијом*, докле отворени противник династије Обреновића Ранко Тајсић, који је по Србији давао хајдуцима убијати свакога, који се не допада на Цетињу, живи као гост црногорског *двора*.

Игњатијев: Интересантно је да сам пре неколико дана од једног апсолутно незаинтересованог Словенина, чуо готово све то, што сте ми данас ви казали".

Тако је од прилике, записан овај разговор у писму тога Србина председнику српске владе, од 27 јануара 1899.

Истога дана писао је у Крагујевцу Милован Браловић овакво писмо Д-р Владану:

Крагујевац 27. јануара 1899. г.

Поштовани Господине Министре-Председниче,

Никад ми није било теже узети перо, да шта коме напишем, као што ми је то данас тешко; али сила околности принуђава ме, да то морам учинити.

Већ и деца у Србији знају, а Највише писмо од 11. октобра, и многобројне изјаве и уверавања са висине Краљевског Престола у разним и најсвечанијим приликама, да ће се дуго одржати прокламована сталност и извршити програм од 11. октобра са људима оним којима је поверен онда.

У ово се веровало као у Еванђеље и све што је било за рад и законитост, што је омрзло на сумануто партизанство, што је одано своме Краљу и Краљевској Династији — прегло је и помагало извршење тога програма. И, благодарећи тој свести и патриотизму, Србија је дахнула душом и сваки је потпуно уживао благодати мира и рада.

Окрњење кабинета од 11. октобра иступањем г. Стеве Поповића правдало се тиме, што се нашло више способности код његовог заменика, те то није направило никакву узбуну. Али отступање г. Атанацковића и на његово место долазак г. Стојановића, кога сви сматрају за окорела партизана, а и гласови за још неке промене у кабинету хоће да направе русвај у земљи, хоће да се пође у партизански суноврат, из кога се више не враћа лако, пошто ће се изгубити свака вера у ма шта и у ма кога.

Ја Вас смем уверити и за то уверење заложити и част и главу своју, да нема баш никога, који се том стању радује, сем неколико себичњака из либералне партије, који и неумеју да оцене последице тога, и не виде, да ће се све листом сложити и ступити у борбу против њих, ако би им се Влада поверила, као што они мисле, као што би то било и против сваке партијске Владе.

Ја Вам не могу овде описивати све, шта се говори и шта се спрема на случај остварења овог што горе наведох, него само износим Вам на оцену несретне последице у случају остварења овог што се говори, да ће бити и мимо овог што је досад било, и што би се како тако опет загладило уверавањем, да је нестручност г. Атанацковића и стручност г. Стојановића и ову промену изазвала, као што је био случај са падом г. Поповића.

Имам да Вас уверим и о томе, да већина полицијских старешина несавесно чини предлоге за кметска места, нарочито они у округу моравском, где у томе тако далеко иду, да се кандидује само либерал, па ма он најгори човек био у општини, а запостављају се први и по свему најбољи људи нелиберали, а ово све не иде у прилог извршења програма од 11. октобра, који је онако са жарком усрдности примљен и онако користан плод донео. То би, по мом дубоком уверењу, требало спречити и строго казнити у општем интересу.

Баш од самих либерала, који нису заинтересовани, чуо сам осуде кандидација и у овом округу, као и осуде, што је постављен овде за кмета-председника, Срета Ђорђевић, као грађанин београдски, а, веле, да у закону јасно стоји, да кмет мора бити грађанин општине у којој се поставља. То ми и г. Аћим Прокић рече.

Ја Вам ово написах са веровањем, да ни Ви, ни ма ко, неће у овом мом кораку наћи ништа друго до добре воље и чисте усрдности човека, који је век провео поштено служећи Краља и Његове Славне Предке, и у тој верној служби залагао све, па и своју главу, која је много пута уцењивана и на њу атентати управљани, — човека, који се сав заложио, да помогне извршење спасоноснога програма од 11. октобра 1897. године.

Најпокорније молим Вас, Господине Председниче, да верујете у моје искрено поштовање. Ваш понизни:

МИЛОВАН БРАЛОВИЋ

Док се овако гледало у Србији на последњу парцијалну промену у мојој Влади — дотле је страна штампа почела објективније да суди о стању у Србији. Тако н.пр. Wiener Politische Nachrichten од 28. јануара јављају. да рад на унутрашњим реформама у Србији добро напредује. „Радикални прваци не осећају се довољно јаки да наставе борбу противу политичке реакције, *јер се народ почиње од њих одвајати, а млади Краљ постаје све популарнији. Миран и обазрив рад на реформама повратио је Србији поверење суседних сила и поверење европског новчаног трга*, и одржаће то поверење, које је потребно за грађење неодложних железница“.

30-ог јануара публиковао је Министар Народне Привреде Сима Лозанић своја брижљиво израђена *правила о извршењу закона за потпомагање домаће радиности*, којима је осигурао да нова индустријска предузећа добијају не посредници и трговци са концесијама већ одиста стручни, довољним капиталом осигурани индустријалци, који би довољном кауцијом, положеном у државну касу, и обвезом, да за годину дана отпочну свој рад, давали јемства о озбиљности свога предузећа. Само таквим индустријалцима осигураваху се све велике олакшице: ослобођење од царине и свију царинских такса за све машине, алате и сировине којих у Србији нема или их нема у довољној количини; ослобођење од свију пореза и прореза, ослобођење од царине на извоз прерађевина; дозвола за сечу грађе у државним шумама; првенствено право служења водама из река, потока и водопада; дозвола да са државног и општинског земљишта ваде бесплатно камен, гипс, глине итд.; да се за приватна земљишта користе законом о експропријацији; добијање угљена из државних рудника по цени коштања; бесплатно уступање до једног хектара државног или општинског земљишта; подвоз на државним железницама 25% јевтиније од опште тарифе.

Опозициони листови, немајући ово дана шта да замере *раду* српске владе, постајаху детињасти у измишљотинама. Тако н.пр. „*Србобран*“ (у броју од 28 јануара 1899) остајаше упорно, и у пркос категоричке изјаве из саме дворске канцеларије, при томе: да криза постоји, да ће одступити цео кабинет Др. Владана, да је Стојан Новаковић *позван* да састави владу, „да би се одобровољила Русија, којој је овај државник отворено приступио још за живота Гарашаниновог“. Ражљућена финим „шахцугом“, што је *Краљ Милан отишао у Софију, и што је тамо ванредно лепо дочекан*, опозиција је доказивала, да је Краљ Милан „*самовољно*“ отишао у Софију, да заступа свога сина. „Тиме је Краљ Милан дао доказа, како је необично тврда образа, кад му подноси, да иде у Бугарску“. Међутим на дан, када је Краљ Милан пошао у Софију, на челу службених „Српских Новина“ изашло је овакво саопштење: „*По заповести*

Његовог Величанства Краља, Командант Активне Војске Његово Величанство Краљ Милан полази данас за Софију, где ће заступати Његово Величанство Краља при погребу Њеног Краљевског Височанства Кнегиње Бугарске, Марије Луизе. За време одсуства Команданта Активне Војске заступаће га у дужности начелник штаба Команде Активне Војске, г. ђенерал Димитрије Ц. Марковић."

О бављењу Краља Милана у Софији биће доцније речи. Кад се враћао у Србију, путовао је с њиме и Ерцхерцог Леополд Салватор, који се у Београду, по нарочитој заповести Царевој, задржао један дан да посети Краља Србије. Њ. Ц. и Кр. Височанство, дочекано је у Србији, где год се заустављао, војничким почастима, које одговараху његовом положају у аустроугарској војсци, а у Београду је дочекан како приличи госту Краљевом и тако блиском рођаку суседнога Цара и Краља. Ерцхерцог Леополд Салватор, и ако се у Београду бавио само један дан, пленио је својом љубазношћу све, са којима се у Двору познао, и једине слободне тренутке употребио је да остави своју посетницу код њихових кућа, не заборавивши у томе ни некадашњег „опасног омладинца" у Палилули, који је у том тренутку грабио да између два пресвлачења у Министарству потпише најхитнију пошту и да референтима подели посао. Са великим интересовањем он је том приликом отворио једну ноту турског посланика, па се надао срећном решењу неког од важних питања у Старој Србији. У место тога ево шта је било у тој ноти:

„Господине Министре Председниче,

По заповести Њ. Ц. Величанства Султана, част ми је известити Ваше Превасходство, да је јуче у три сахата преминуло Њено Царско Височанство Аадиле Султана, многољубљена тетка мог узвишеног и великодушног Господара.

„Његово Царско Величанство Султан имао је за покојну Султанију најживља осећања љубави и поштовања и дубоко је потресен овим грозним губитком.

Изволите примити итд. ФЕТИ"

Ја сам био дубоко захвалан за ову милостиву пажњу Његовог Царског Величанства, којом је благоволео да чак моју маленкост извести о једној својој породичној жалости, и ја сам онога часа написао и послао моје најискреније саучешће, — али кад сам у место радоснога гласа о митрополитству Фирмилијановом, добио тужну вест, да је умрла Султанова тетка, ја сам и нехотице јаукнуо:

Ама, Богови, ви ми се ругате?

IX

У ПАРИЗ И КРЕЗО

На дневном реду беху: постављање општинских председника по целој Србији, претходни радови за пројекат железнице Београд—Ваљево, оштар чланак црногорског полуслужбеног „Невесиња“ противу Аустрије и — српског посланика на Цетињу, конгрес Арбанаса у Пећи, итд. У првом питању настојавао сам, да се за кметове узму најбољи људи дотичних општина, те да се тако оправда за што је Влада најновијим законом о општинама дарнула у старинско право народа да сâм себи бира кметове, јер би народ под кметовањем првих домаћина и поштених људи брзо поправио сву штету, коју су дотле нанели општинским пословима голаћи и политички „ђилкоши“. Министар Унутрашњих Дела Андоновић признавао је у начелу, да ја у томе имам право, али је доказивао, да ће се Влада, тек што је почела остваривати свој програм, на кметовском питању скрхати, ако међу новим председницима општина не буде приближно иста сразмера либерала и напредњака, која је и у Народној Скупштини, т.ј. две трећине либерала а једна трећина напредњака. Томе је, наравно, са партизанског гледишта градио најжешћу опозицију Министар Правде. Како је Краљ одсудно стао на гледиште Андоновићево, јер је заједно са својим оцем био дубоко убеђен, да се само тако може одржати политички систем од 11 октобра 1897 — то ми не остајаше друго, већ да при бирању општинских председника пазим, да се барем из либерала и напредњака изберу најбољи људи за кметовске положаје. Али, и поред најбоље воље нисам у томе могао много учинити, јер прво нисам познавао људе по унутрашњости, а друго, моји

послови као шефа Владе и као Министра Спољних Послова беху тако многобројни, разнолики и дангубни, да сам врло мало доспевао да контролишем рад у Министарству Унутрашњих Дела.

Узевши у обзир да би железница Београд—Ваљево пролазила кроз богату Посавину, Колубару и Тамнаву, Влада се надала да ће ту линију моћи градити у сопственој режији, те зато сам ургирао да се што пре сврше претходне студије.

Полуслужбени лист црногорске владе „Невесиње“ беше ових дана изненадио Европу претњом, да ће Аустроугарска још *ове* године бити истерана из Босне и Херцеговине, а Србију не само клеветама противу пуковника Машина, њеног посланика на Цетињу, него и хвалисањем Кнеза Николе, да он може извести у бој бољу војску него Србија, и да ће сви Срби из Турске пристати уз црногорску војску... На ове изјаве црногорског официозуса обратио је озбиљну пажњу лондонски „Тајмс“ (9 фебруара по нов.) — а већ „Србобран“ од 30 јануара тврди, да је Русија за свој рачун секвестровала најновији зајам Србије и ударила *своју* интабулацију на српске државне железнице, докле „Српски Глас“ од 28 јануара јављаше, да је српска влада дала оставку, што је Краљ Милан *без њеног* пристанка ишао у Софију, и да је та оставка већ уважена...

И ако је „Невесиње“ имало врло лоше мишљење о војсци Србије, опет се српска Влада старала непрекидно да ту војску у сваком погледу подигне на ступањ праве модерне војске. Колико су кабинет од 11 октобра 1897 и Краљ Милан, као Командант Активне Војске, у томе правцу урадили, то се већ видело, а видеће се још из ове историје — али колико је Краљ Милан, и као добар отац и као државник који далеко гледа, умео да се користи и најмањом ситницом да утврђује и разгранава личне везе између војске и њеног врховног Команданта, то доказује начин, како је у Краљевом Двору прослављен 2-ги фебруар 1899 зато што је тога дана, пре 15 година, Краљ Александар постао — каплар у српској војсци.

Указом од 31 Јануара 1899, а на основу чл. 7 закона о устројству војске, наређено је, да се команда

београдске тврђаве изузме из подвлашћа команданта дивизијске области и стави непосредно под команду Команданта Активне Војске са рангом дивизијске команде.

На реду су неколика лична питања, карактеристична за ово доба.

И ако сам желео, да оставим на миру свога претходника у служби, Краљ је небројено пута наваљивао, да се Ђ. С. Симић стави у пенсију. Како се ово по закону није могло учинити са једним Министром на расположењу, док му се не понуди место у државној служби равно ономе, које је имао пре министровања, то је Ђ. С. Симић указом од 1-ог фебруара постављен за члана Државног Савета, а указом од 3 фебруара стављен у пенсију. Истога дана разрешен је Јован Ђаја од дужности посланика у Атинама и стављен на расположење. Министар Финансија, коме је у царинском одељењу требао човек од поверења, ставио је истог дана у пенсију начелника тог одељења Рашу Милошевића. Жртва либерала у кабинету, Светозар Магдаленић, који је био један од најбољих окружних начелника, није хтео да остане „виши контролор“ у Министарству Војном, и он је указом од 1 фебруара од резервног пуковника произведен за активног, па онда указом од 3 фебруара стављен у пенсију. Др. Лаза Пачу скинут је са комесарства Народне Банке и стављен у пенсију.

Због овог пенсионовања четворице радикалских првака подигла се велика ларма у прекосавским радикалским и у руским листовима противу Владе Српске, али без основа. Годину и по бранио сам Ђоку Симића, Јована Ђају, Рашу Милошевића и др. Пачу-а од мржње Краља Милана и на далеко срачуњених интрига Краља Александра, али они су своју пенсију са свећом тражили. У место да на основу новога закона о политичким удружењима на ново организирају своју странку поштено и отворено, свету на видику, они су покушали да пркосом и дражењем Краља Милана изазову противу себе нова „гоњења“. Тако су сад почели да организирају „пријатељске вечери“ т.ј. игранке за скупљање „добровољних прилога“ на реорганизацију странке. И ако је неким првацима радикалне странке дато на знање, да се тај

детињасти пркос неће трпети, Ђока Симић је повео коло на првом „пријатељском“ вечеру, а посланик Краљев Ђаја је демонстративно отишао на тај пркос. Краљ је то једва дочекао, и ја нисам могао више да браним своје политичке непријатеље.

И ако је Српско Бродарско Друштво творевина радикалаца, и ако управа тога друштва беше и данас у њиховим рукама, опет беше се већ навршила четврта година, како то друштво није примило ни једне паре од државне субвенције, која беше conditio sine qua non да то слабо српско друштво издржи конкуренцију дуж српских обала велемоћног аустријског дунавског друштва. И ако је Српско Бродарско Друштво за те 4 године обијало прагове свију Министарстава, богорадећи да јој се исплати државна субвенција, ипак ни једно од тих Министарстава, чак ни радикално под Ђоком С. Симићем није имало каде, да се бави овим великим национално-привредним предузећем, а камо ли новаца да га потпомогне у његовој несразмерној борби с аустријским конкурентом. Тек „аустрофилски“ кабинет исплатио је у фебруару 1899. Српском Бродарском Друштву за те четири године у један пут целу задржану државну субвенцију и са 240,000 динара спасао је то привредно предузеће од пропасти, и осигурао је бродове под српском заставом на Сави и Дунаву.

За ову помоћ радикалској творевини, радикали су одмах благодарили влади у „*Србадији*“ и у „*Сриству*“ од 4 фебруара, и то такође готовим новцем, тј. тврђењем, да је Краљ Милан изјавио где треба: *да Аустроугарска и Бугарска могу радити по Старој Србији и Македонији, што им је воља, а Србија им у томе неће сметати* — и даље тврђењем, да је Васа Пелагић само зато умро у пожаревачком затвору, што Краљ Милан није допустио да се из затвора пусти.

Што су „СПетербургскија Вједомости“ два дана раније тврдиле, да цео српски народ *мрзи* Краља Милана и да та мржња народа сада већ прелази и на Краља Александра, то је лако појмити, јер су сви руски листови црпли своје информације о Србији једино из српских радикалских листова, али је интересантно,

да је чак и новосадски либерални „*Браник*“ (од 4 фебруара) довршујући велику серију чланака под насловом „Данашња Србија“, читаву студију једног свог сурадника у Београду о свима фазама, кроз које је Србија пролазила за последњих 18 година, завршио овако: „Програм од 11. октобра 1897. врло је лепа замисао, управо најподеснија мера, која се могла икада пронаћи, да се једна земља пребаци из устајале баре, у којој се давила, у другу бистрију воду, у други нови живот. Али бојимо се, да се тај програм неће извршити, пошто се прави људи не постављају на права места, него се махом намештају и награђују љубимци, удворице, достављачи и разни други шпекуланти.“

„Браник“ је са своје стране, уз ону студију из Београда, приметио ово: „Истина је, да у Србији сви греше, али је истина и то, да Краљ Милан највише греши, јер његов рад никад нема моралног темеља, па зато, докле год је Краљ Милан у Србији, дотле у тој земљи не може бити правог реда и поштеног рада“.

Да ли је ово истина била — пресудиће се врло брзо, после 17 месеца, када Краљ Милан за навек напусти Србију, и онда ћемо се опширније разговарати са свима, који су једино у Краљу Милану налазили сметње за поштен рад у Србији . . .

Међутим су радикали кроз „Келнске Новине“ (4|16 фебруара) јављали, да су у Србији поново избиле антидинастичке агитације, да ће отпуштање свију радикалских чиновника из службе само дати нове снаге и полета тим антидинастичким агитацијама, да је Ст. Новаковић одбио посланичко место у Петрограду, јер је уверен, да он тамо не би могао ништа учинити, докле год је Краљ Милан у Србији, да је пуковник Машин напустио црногорску престоницу и отишао у Дубровник, да тамо чека своје опозивање, јер је у „Гласу Црногорца“ изашао један чланак, у коме су Обреновићи жигосани као издајници српске мисли.

У ствари такав чланак није изашао у „Гласу Црногорца“ и пуковник Машин беше за неко време на одсуству, које је због породичних разлога тражио и добио. Али радикали су знали, да нико у Европи нема каде

верификовати садржину њихових депеша, са којима су неуморно рушили — Краља Милана не видећи, да уједно постепено руше саму Србију.

Предузимачка фирма Блазнавац и Боторић поднела је Министру Председнику један акат од 4 фебруара 1899. у коме тужи новог Министра Грађевина Димитрија Стојановића, да је на једној набавци железничких прагова оштетио државу са 70,000 динара, а при том да је погазио закон. Ја сам истога дана писао Министру Грађевина, послао му тужбу са прилозима и тражио од њега извештај о тој набавци. Опширним актом од истога дана, Димитрије Стојановић доказао је: да је прва лицитација поништена зато, што су се три велике предузимачке фирме том приликом удружиле, да опљачкају државу за суму од 91,200 динара тако, да ма ко добио лиферацију сваки добије по 30,000 динара „шапа“ . . .

5-ог фебруара 1899 телеграфисао сам Куртовићу у Скопље, да одмах дође у Београд. На ту депешу одговорио је Милосав Куртовић писмом од 6 фебруара:

„ — — Волем у смрт него ли у Србију, докле год ови изасланици[1] не оду одавде.

Знајте да сам и да ћу остати Ваш веран службеник до смрти.

Ма шта да учините самном, било из државних разлога, било услед интрига, било да ме баците у пенсију, било да ме баците на сокак, примам од *Вас* без и најмањег роптања.

Зовете ли ме због *политике?* Моја је политика што и Ваша. *Куда ви оком, онамо ја скоком, иа* **ма на кога** *то било.* Друге (своје) политике нити имам нити ћу је имати.

Ако није тајна, ако Вас мрзи да ми то својом руком напишете, кажите Александру[2] или ђенераловици Николићки[3] — што ме зовете?

Ваш понизни и захвални **МИЛОСАВ П. КУРТОВИЋ**“

И тај исти човек, који је својом руком ово писао, после 18 месеци преписивао је том истом руком нај-

---

[1] Комисија, која му је прегледала рачуне.
[2] Константиновићу пуковнику.
[3] Удовица ђенерала Николића, која би Милосаву могла бити мајка...

гадније пасквиле противу мене и слао их у „Дневни Лист“, да се штампају. Зашто? Зато што нисам пристао, да Драга Машин постане Краљица Србије, зато што нисам хтео да будем Министар, кад је Куртовићева заштитница постала „узвишена тетка“!...

Ово очајно писмо Куртовићево није ме затекло у Београду, јер је 6-ог фебруара потписан указ о томе, да ће Председник „одсуствовати неко време од дужности“, те се наређује, да га за то време заступају у Председништву Вукашин Петровић, који се међутим вратио из Беча, а у Министарству Спољних Послова Сима Лозанић, — и 7-ог фебруара ја сам отпутовао из Београда. Куда? У Париз. Што? Да заступам Краља Србије при сарањивању Председника Француске Републике Феликса Фора, који беше на пречац преминуо.

Одмах иза депеше о смрти Форовој, стигле су и депеше о томе, да ће скоро све државе послати нарочита изасланства на његову пратњу. Међу њима била је чак и Бугарска. Разуме се, да под таквим околностима није смела ни Србија изостати.

— А знате кога сам наменио да ме у овој прилици заступа? — упитао је Краљ.

— Сигурно каквог ђенерала, који лепо изгледа и који је добро декорисан — рече председник.

— Та већ декорисан је да неће ни имати места за почасну легију, али није ђенерал, него само пуковник, — смеши се Краљ и гледа преко цвикера.

— Онда је неко од ађутаната Вашег Величанства? —

— Таман посла, то би било сувише мало. Мој представник у овој прилици мора бити старији од мог редовног посланика у Паризу, иначе не би имала смисла ванредна мисија. Ви сте одређени за ту мисију. —

— Хм, — учиних — то је насигурно чичина мисао. —

Краљ се насмеја, устаде и одшкрину најближа врата.

— Чујеш, Пáпа, како те зове доктор? —

— Како? — зачу се глас Краља Милана, који одмах за тим уђе.

— Вели да си већ „чича“. —

— Па ја и јесам чича, и ако сам десет година млађи од доктора. Више сам од њега препатио, па зато сам пре њега остарео. —

— Доктор је погодио да си ти предложио њега за ову мисију. —

— Ако Ваше Величанство допусти, ја ћу погодити зашто је Краљ Милан баш мене предложио. Он зна да сам ја са жудњом дочекао свршетак скупштинске сесије, само да једном могу приступити озбиљним студијама потребним за даљи рад кабинета на остварењу нашега програма, и према томе, он ме за цело не би одвајао од тога посла само ради једне параде и репрезентације, коју би н.пр. један Срећковић или Цинцар-Марковић, тако исто добро отаљао...

— Бадава, доктор никако не може да свари Цинцар-Марковића — рече Краљ добацивши значајан поглед своме оцу, који је тога ђенерала сматрао као свог alter ego.

— Пусти га да видим да ли је погодио — рече Краљ Милан.

— Командант Активне Војске — продужих — не пропушта ни једну прилику, у којој се може што добро урадити *за војску*. Он не може да спава од бриге, што наша позицијска артилерија још нема велике опсадне топове, које је Србија поручила у Француској. Председник Министарства треба поглавито зато да иде на Форову пратњу, да би после ње могао часком скочити до Крезо-а, те да се са свим ауторитетом шефа Владе навали на Шнајдера и Компанију, да нам што скорије доврши и испоручи те велике топове. Је ли тако? —

— Е јест обешењак овај наш доктор — рече Краљ, — он своје најкрупније идеје поклања или мени или теби, а за себе задржава само скромну улогу извршитеља... —

— Тако и треба да ради прави пријатељ једне династије, када јој тако служи као Др. Владан — рече Краљ Милан и пружи ми руку.

Преко Краљевог лица прелете као муња један израз, као да му ова мала сцена не беше најпријатнија, али одмах за тим Краљ најпријатељскије настави:

— Па ипак, докторе, нисте све погодили, и Ја имам тој екскурзији до Крезо-а да додам још по гдекоју жељу. Ви треба лично да настанете код Француске Владе да је убедите како данас у Србији није све тако црно, као

што се дошаптава из Петрограда, да садашњи режим у Србији ничим не заслужује непријатељско држање француских финансијера, које смета санирању наших државних финансија, нити вику француске штампе, која, секундирајући руској, фалсификује европско јавно мњење о Србији. За ово треба да посетите не само садашње француске Министре, не само вашег познаника из Ниша Леона Буржоа, бившег и будућег Министра Председника у Француској, него и Мелина и бивше Министре Ханотоа, Рибоа, Поенкареа, Брисона, а нарочито Фресинета, садашњег Министра Војног а бившег шефа француске владе 1891. Од садашњих Министара нарочито вам препоручујем Министра Просвете Лега (Leygues). Познајте се и са г. Лозе-ом бившим префектом полиције. Због финансијских питања познајте се са г. Мејом, директором Интернационалне Банке. Ја знам да Француска Влада не може толико упливисати на штампу, колико Владе у другим државама, али опет, ако Ви успете да је уверите о правим тенденцијама садашње Владе, то ће много помоћи. Том приликом ступите и у личне везе са г. Лебејом, директором Хавасове Агенције и поправите глупост, коју је Ваш претходник учинио, када је одузео претплату тој силној агенцији. Па онда гледајте и код Фресинета да пусте неколико наших официра у своје специјалне школе, нарочито ону у Сомиру и Фонтенебло-у. —

— Разумем Величанство — рекох колико да уштедим Краљу даље напрезање сећања, јер је он о свима тим питањима небројено пута говорио са мном.

Краљ Милан је још молио Д-р Владана да понесе једно његово писмо г-ђи Симки Лаховари, његовој кузини, која живи у Паризу, а нарочито му је препоручио свога пријатеља грофа Камондо, који му може бити од велике користи у свима пословима његове мисије у Француској.

Док сам путовао за Париз, изашла је на немачком језику некаква брошира противу најновијег зајма српске државе: „Gegen die neue serbische Anleihe“. Као аутор те брошире потписује се први пут отворено „одбор *антидинастичке* радикалне странке“. У тој брошири доказује се, да Србија тај зајам прави само за Краља Милана,

али да народ, кад дође до свога права, неће признати овај дуг. Антидинастички одбор, вели, зна да овом броширом неће спречити остварење зајма, али хоће само „да скине сваку одговорност са народа“. Загребачки „Србобран“ помињући ту броширу уверава, да она није потекла од *главног* одбора радикалне странке. Ова белешка у једном од главних органа опозиције у Србији беше драгоцено признање. Дакле није *главни* одбор радикалне странке, него некакав други њен одбор, који овом броширом клевета Србију пред Европом, који отворено диже заставу буне противу династије Обреновића.

Велика се ларма дигла у органима опозиције, што је за управника Монопола постављена „креатура“ Краља Милана, пуковник Илија Ћирић. „Сад ће Краљ Милан да здипи све милионе, које скупља монополска управа“.

СПВједомости (од 11. фебруара) веле: „Постављење пуковника Ћирића, личног пријатеља Милановог за управника монопола узбунило је сву српску штампу, јер ће од сад сва средства богате управе монопола бити на услузи Краљу Милану. Сада је лако погодити, какви су патриотски осећаји побудили Милана да се врати у Србију“.

На своме месту, а на невероватно повећаним приходима Монопола, видеће се зашто смо ми поставили пуковника Ћирића за управника монопола.

Када сам 10-ог фебруара стигао у Париз, нашао сам на железничкој станици не само нашег новог посланика г. Рајовића и његовог секретара г. Милоша Н. Христића него и г. де Сент-Олив и команданта де Вилмежан, обојицу у униформи, који ме поздравише у име Француске Владе и Председника Републике. Мајор де Вилмежан беше ми „стављен на службу“ за време овог мог бављења у Паризу, и ја сам с њиме походио Председника Француске Владе г. Дипија и Министра Спољних Послова г. Делкасе-а. После подне имао сам свечану аудијенцију код новог Председника Републике г. Лубеа, у присуству г. Делкасе-а. На ту аудијенцију пратили су ме наш отправник послова г. Христић (јер г. Рајовић мораше сад да чека на нова кредитива, па још није могао службено функционисати као посланик) и мајор де Вилмежан.

Ја сам предавајући г. Лубеу сопственоручно писмо Краљево казао ово неколико речи:

„Господине Председниче Републике,

Њ. В. Краљ, мој узвишени Господар, желећи да покаже Француској, колико су дубока и искрена осећања саучешћа у жалости и симпатије, што их је у Њему и Његовом Народу изазвала смрт Господина Феликса Фора, Председника Француске Републике, наредио ми је, да Га заступам као Његов изванредни Посланик и опуномоћени Министар у специјалној мисији на погребу покојног Председника.

„Полажући у руке Вашега Превасходства писма, којима ме мој Краљ и Господар акредитује у овој специјалној мисији, ја Вас молим, Господине Председниче Републике, да благоволите примити уверења да цела Србија њен Краљ, њена Влада и њен Народ високо цене традиционално пријатељство племенитога и великодушног Народа Француског, и да верујете у искрене жеље, које цела Србија гаји за славу и напредак Француске“.

Председник Француске Републике одговорио је овако:

„Могу Вас уверити, Превасходство, да је Француска дубоко тронута пажњом Његовог Величанства Краља Србије у овој тужној прилици и осећањима, којима је Ваше Превасходство дало тако речитог израза. Молим Вас, Господине изванредни Посланиче, да верујете у најбоља осећања Француске за срећу Краља и Србије“.

Г. Лубе говорио је тихо и тражећи поједине речи. Можда се мени само тако учинило, али ми изгледаше, као да још није имао времена да се уживи на великој висини, на коју га је тако на пречац подигло поверење народа.

Истога дана отишао сам у Елисејску Палату, те сам госпођи Фор, удовици преминулог Председника Републике изјавио саучешће Краља Србије и његове Владе.

Пратња покојног Председника Фора била је величанствена и трајала је скоро цео дан, док је од Елисејске Палате дошла до гробља. Некакав промуђуран фотограф ухватио је све моменте тог импозантног спровода кинематографски, па је после са тим кинематографским сли-

кама зарађивао силне паре у панорамама целога света. Тако је са њима дошао и до Солуна. Причају, да је некакав српски радикалац, који се тада десио у Солуну, гледајући у панорами ту пратњу Форову, на једанпут махинално скинуо капу и рекао: „Ене га Владан“.

Si non è vero, è ben trovato.

Осем оног фотографа пробао је и г. Дерулед да се користи пратњом Форовом, да направи мало — државног удара. Кад сам се враћао са гробља поред густих колона париског гарнизона, које су се такође враћале са Père Lachaise-а у своје касарне, моја кола на једанпут стадоше. Није се могло даље. Силна светина слегла се (чини ми се беше на Севастопољском Булевару) око чела једне пешачке колоне, која је такође стала. Један грађанин ухватио ђенераловог коња за узде, зауставио га и нешто му живо говори, али ђенерал га одгурну и одведе своју трупу у касарну и после неколико тренутака могли смо возити даље. Ако се добро сећам, онај ђенерал звао се Зурлинден, а онај грађанин беше сигурно председник и фактотум „Патриотске Лиге“ Дерулед. Овај је покушао, онако с ногу, наговорити ђенерала, да своју трупу не води у касарну него на Елисејску Палату, и ако у њој сада не беше никога другог до удовице и ћерке покојног, баш сада сарањеног Председника Републике, јер нови Председник беше још у своме приватном стану, а примао је у Министарству Спољних Послова. За тога француског „патриоту“ изгледаше као да је доста, ако војска пође и на празну Елисејску Палату, па да се сруши Република, која је „патриотима“ нешто сметала. Ово смо сазнали тек пред вече, када су вечерњи листови испричали, шта је хтео г. Дерулед, кад је шчепао узде ђенераловог коња. Сада, када се цео Париз, у пркос жалости, стао смејати овој детињарији тога великог патриоте, сада сам тек разумео, да му је ђенерал, покретом руке и сабље казао „Иш, не праши!“ И онда има још људи, који за покојног Милоша С. Милојевића тврде, да је био фантазија, што је доказивао да има Срба чак на обалама Атлантског Океана! Зар овај Дерулед, који мисли да је довољно ухватити за узде једног ђенералског коња, па да се изврши државни удар

у Француској, није прави Србин из сред зајечарске буне? Али, ако ће, tout de même le geste a été beau!...

После пратње, наредних дана, у сред грднога посла, који сам имао вршећи све поруке Краљеве и његовог оца, у сред посета француским државницима, амбасадорима (међу којима беше и мојих бивших „колега“ у Атинама и Цариграду) и ванредним мисијама великих и малих држава на овој пратњи — морао сам се трудити да спасем из полицијског хапса једног српског патриоту. То беше син мог давнашњег пријатеља Алимпија, г. Љубомир Васиљевић, један врло даровит младић, који беше дошао у Париз да учи права, па је, не знам зашто, нашао за добро да ту студију отпочне вичући по париским улицама „Доле с Лубеом!“ (A bas Loubet!). Како нови Председник Републике још није имао времена ништа учинити, што би могло увредити патриотска осећања његових суграђана, а камо ли патриотска осећања једног Србина, то ја ово учешће Љубипо у демонстрацији противу г. Лубеа, које га је одвело у хапс париске полиције, апсолутно нисам могао да протумачим друкчије него дејством Деруледске атмосфере, која изгледа има исте последице као кисеоник доктора Окса. Било како му драго, ја сам учинио што сам могао, да мог младог земљака извучем из непријатних последица, које су га могле снаћи због његових усклика „A bas Loubet!“

Новинари париски и страни беху ме склептали, као оно чавке Арнаутина, за макар мало интервјувисања, али чак и ја бејах научио, да је ћутање злато, па нисам ни једнога примио. Чак из Марсеља добио сам молбу за аудијенцију, јер је шеф велике трговачке куће у Солуну, г. Алатини, хтео да ми лично поднесе уверења свог високог поштовања. Морао сам се извинити, што од посла нисам могао да га примим. Па ипак толико времена морао сам откинути, колико је требало за једну посету пијетета. Потражио сам старог српског државника Јована Мариновића, који је, од како је у пенсији, живео у Паризу, колико да му кажем хвала за његову одличну службу Отаџбини, а нарочито за велику заслугу, коју је стекао за Србију приликом Кримскога Рата. Када сам му то казао, старцу се напунише очи сузама и он рече:

— Господине! Од како ја овде трајем моје последње дане, много је угледних Срба долазило у Париз. Ретко се ко од њих сетио да обрадује мене оронула старца, и да са мном проговори коју о нашој отаџбини, а камо ли да ми је казао тако љубазне речи... Ако би, не дао Бог, и Вас постигла судбина свију досадашњих српских државника, онда ћете тек разумети, колико сте ми добра учинили, што сте ме се сетили!...

Са тешким срцем вратио сам се од Ј. Мариновића у наше Посланство, где сам застао ове врсте:

„По хиљаду пута жалим (mille regrets) што Вас нисам нашао. Надам се бити срећнији пре Вашег поласка

ЛЕОН БУРЖОА
депутирац Марне".

Овде налазим у хартијама овакву моју депешу Краљу:

„Са посетама овдашњим државницима бићу готов уторак, а како ми треба два дана за Беч, морам поћи одавде у среду, *ако треба да будем* 22-ог фебруара у Београду. Молим према томе заповест, да ли да ипак идем у Крезо, јер ми за то треба три дана".

Краљ ми је одговорио оваквом депешом:

„Мислим треба ићи у Крезо, да бисте лично могли видети стање тамошњих наших радова. Ако Вам је потребно дуже одсуство, немам ништа противу тога, да га продужите и преко двадесет другог, пошто тога дана биће само обична светковина, а одликовања одложио сам за Цвети ALEXANDRE"

У тренутку када сам полазио за Крезо добио сам овакву депешу Краљеву:

„Молим не заборавите говорити Министру Иностраних Дела о мојој жељи, да се неки број наших официра прими у школе Сомир и Фонтенебло, а и у трупе, било у пешадију или коњицу, инжињерију или артиљерију. Такове имамо у немачкој, аустријској, руској и енглеској војсци, а вероватно добићемо повољан одговор и од Белгије и Италије. Краљ Милан данас говорио о томе посланику француском, који обећао писати идућим куриром у четвртак и саветовао, да и Ви говорите са Министром Иностраних Дела. ALEXANDRE"

Односно специјалних школа у Сомиру и Фонтенеблоу ја сам пре ове депеше говорио не само са Г. Делкасеом него и са Министром Војним Г. Фресинетом, јер сам полазећи из Београда имао усмен налог Краљев за то. Али о примању српских официра у разне родове оружја по трупама француске војске тек у овој депеши беше први пут реч. Зато сам, чим сам стигао у Крезо послао Краљу овакву депешу:

„Односно примања наших официра у њихове трупе извршићу заповест чим се вратим у Париз прексутра петак".

О ономе што сам видео у чувеној и колосалној радионици Шнајдера и Компаније у Крезо-у, налазимо овакву белешку:

„Од 44 топа, колико је Србија поручила у Крезоу има готових:

21 цев хаубица,
4 цеви топовске 12 см.
1 цев мерзерска.

До конца марта по новом обећавају да ће бити готово:

1 цев хаубица,
4 цеви топовске,
5 цеви мерзерских.

Остало би, ако одрже ово обећање, да израде у априлу, мају и јуну осам цеви топовских.

Од лафета има готових:

за хаубице 13,
за топове 4,
за мерзере 2.

Остатак обећавају заједно са цевима.

Предњаци за топове готови су, а за хаубице биће готови у марту.

На моје питање, када ће нам предати прву, када другу а када трећу партију наше поруџбине, одговорише да ће прву моћи лиферовати у другој половини априла. За остало не могу ништа обећати, док се не реши питање о „дуплодјејствујућим" упаљачима, које још није решено. Пробе се још праве, а према досадашњим ресултатима изгледа, да ће фабрика моћи да заврши те пробе у току

овога месеца. Онда настају пробе наше комисије, са по 300 зрна од сваке сорте, свега са 900 зрна, и тек онда може почети израда муниције. Услед тога држим да ни прву партију топова не би требало примити без муниције. Када се ова прими, тек онда би требало платити последњу рату од 730,000 динара".

Кад сам све видео и свршио преговоре са г. Шнајдером, послао сам Краљу овакву депешу:

„Готово двадесет и шест топовских цеви, 19 лафета. До конца августа све остало. Израда муниције није ни почета због опита са дуплодејствујућим упаљачима. Услед мог наваљивања Шнајдер је синоћ телеграфисао у Хавр и данас је добио одговор, да наша комисија може у првој половини априла пробати упаљаче са за то спремним зрнима, и онда у другој половини априла може почети израда наше муниције. Пошто ја држим, да не треба примити ни једну партију без муниције, а по мишљењу Касидолца[1] упаљачи неће утицати на облик зрна, то молим да Министар Војни депешом овласти њега, да се одмах отпочне израда зрна, јер само тако може сва муниција бити готова до конца септембра. Сутра вече бићу у Паризу".

Вративши се у Париз ја сам израдио пристанак Француске Владе, да прими српске официре у све оне војне школе, у које је до сада примила ма кога страног официра.

Док сам се ја бавио овим послом, орган руске владе на француском језику „Le Nord" у своме броју од 21 фебруара донео је овакав *„иироглас радикалне странке у Србији"*:

„Садашња Влада заједно са Скупштином само су проста оруђа у рукама Краља Милана. Народ нема начина да даде израза својој вољи. Све што се у земљи ради, бива противно вољи народној, а по вољи Краља Милана. Земља је презадужена, а суме *свију* учињених *зајмова, већином су употребљене на личне потребе Краља Милана, за чији се рачун и овај нови зајам прави. Најзад народу је додијало давати Краљу Милану средства за борбу* противу народа.

[1] Који је био председник наше комисије у Крезо-у.

„Према овоме, *антидинастични радикални одбор* сматра за дужност изјавити *у име народа:* да народ не може одговарати за обавезе, које му се намећу вољом Краља Милана, и да ће народ, кад дође до својих права, *одрећи признање ових обвеза.*

„Поменути радикални одбор не смера на то да спречава закључење новог зајма,[1] већ унапред скида одговорност с народа српског и његових представника у времену *кризе, која ће, после пада Краља Милана, прогутати све његове помоћнике и присталице*".

Кад сам прочитао овај родољубиви проглас антидинастичког одбора српске радикалне странке, ја сам ово помислио: Валах, ако је суђено да пропадне Краљ Милан, неће бити велика штета, што ће пропасти и сви његови помоћници и присталице, али ће српскоме народу бити једна велика вајда, што ће српски радикали постати неограничени господари Србије, што ће онда моћи без икакве сметње озго да изврше *све*, што су обећавали народу пуних 30 година, што ће најзад доказати, да су имали потпуно право, што су пуних 30 година рушили сваког Владаоца и сваку Владу у Србији, и то рушили *оваквим* — патриотским прогласима. Онда бар у Србији неће бити овако савесне и — образне опозиције...

---

[1] У толико мање што је тај зајам већ закључен, и што је њиме на првом месту плаћено не Краљу Милану него Русији пет и по милиона.

X

ЖАДОВСКИ ОСТАВЉА СРБИЈУ

Народна светковина прокламовања Србије за Краљевство обележена је 22 фебруара 1899 новим тековинама за Србију и Бугарску и потпуним фијаском мисије г. Жадовског, јер тај господин, који се почео понашати у Србији као руски вице-краљ у Манџурији, доживео је тога дана, да му београдски Двор врати мило за драго, и он је морао да напусти Србију...

Али да идемо редом.

Краљевим указом од 22 фебруара 1899 наређено је: 1. Да пешадијски пукови у командама дивизијских области имају од сада по *четири* батаљона у сталноме кадру и у редовној војсци. 2. Да се „гардијски“ пешадијски пукови сталнога кадра и редовне војске укину. 3. Да батаљони пешадијских пукова од сада имају бројне називе од првога до шездесетога а по редном броју својих пукова. 4. Ово формирање трећих и четвртих батаљона у пешадијским пуковима, има се извршити у току ове и идуће године.

Услед овог указа *добила је војска Србије* у свом сталном кадру *двадесет нових батаљона.* Дотле је наша војска имала само 40 батаљона пешадије, а од сада 60 батаљона, шездесет расадника мушкога запта, тако нужног сваком словенском народу, јер је на жалост чиста словенска раса, без укрштања са другима чвршћим — сувише мекана за одржавање својих чисто словенских држава. Србија овим указом доби шездесет расадника за добро спремљену резерву, која би у време рата ових шездесет батаљона попунила до 60 пешадијских пукова добре „старо ислужене“ војске.

Само онај, који је учествовао у ратовима Србије за ослобођење и независност, само онај, који је својим очима гледао 1876, 1877 и 1878 шта су вредела цигло четири батаљона пешадије, колико је онда Србија имала сталнога кадра редовне војске, само онај, који је видео на делу, у борби с непријатељем, разлику између читавих бригада „народне“ војске, тога вечног идеала српских радикала односно војске, и маленог броја „комбинованих батаљона“, и ако је у тој комбинацији долазило по три сељака у шињелу на једног правог војника — само такав човек разумеће велику важност овога Владиног корака за војничку снагу Србије, само тај ће разумети, колико је овим указом учинила Влада од 11 октобра 1897 за остварење свога програма, када је Србији осигурала 60 батаљона пешадије у сталноме кадру.

Другим указом од истога дана дата су пуковима, који још нису имали нарочите називе, историјска имена Стевана Немање, Цара Душана, Царице Милице, Обилића, Стевана Синђелића, Хајдук-Вељка, Такова, Танаска Рајића, Господара Јеврема, Господара Јована, ђенерала: Тихомиља Николића, Косте Протића, Белимарковића, Хорватовића и Лешјанина.

Кад се градио овај указ, Министар Војни пуковник Драгомир Вучковић сматрао је за дужност доброг војника и доброг Србина предложити, да се један пук одликује именом народног вожда у првом устанку, да се назове Карађорђев.

Краљ Александар, и ако је сâм, чим је отерао Намесништво и узео Краљевску власт у своје руке, положио венац на гроб Карађорђев у Тополи, и ако је већ прославио и четрдесетогодишњицу ресторације Обреновића, нашао је, да је за тај предлог Драгомира Вучковића — „још сувише рано“...

Осталим указима од овога дана аванзовали су са по једним чином сви официри, којима је по закону био ред да авансују, а 25 наредника који су положили испите официрске, произведени су за официре.

На свечаном пријему овога дана у Краљевском Двору била је и једна новина, као последица бољих одношаја

између Србије и Бугарске, заснованих посетом Краља Милана у Софији. Једна давнашња жудња Бугарске Владе испуњена је. Њен дипломатски агенат у Београду који је дотле, приликом народних свечаности у Краљевском Двору, увек приман са српским великодостојницима, примљен је 22-ог фебруара 1899 први пут заједно са дипломатским кором. То је Турског Посланика у Београду тако увредило, да је демонстративно са својим персоналом отишао из дворане... Дакле прекид дипломатских одношаја између Србије и Турске? Ах не! Прво Српској Влади ласно је било доказати, да је у томе само следовала примеру свију других држава, а друго, једна таковска лента, коју је Фети-беј добио одмах сутра-дан, доказала му је да нико није на то ни помислио, да се Турској или њему учини нешто на жао.

Далеко теже, управо судбоносне последице за Србију и за династију Обреновића имала је друга једна новина, која се десила тога дана у Београду.

На свечани ручак у Краљевом Двору 22-ог фебруара 1899 позват је цео дипломатски кор — осем Руског Посланика. Да би се очигледно доказало, како се ово непозивање не тиче Русије и руског посланика, него само лично г. Жадовског, оба секретара руског посланства и г. Мансуров и г. Ђорђе Нелидов позвани су на тај ручак и били су обојица не само у цркви на благодарењу и на пријему у Двору, него су били и на свечаном ручку у Краљевском Двору.

Пошто је Краљ Милан и као Отац Краљев и као Командант Активне Војске морао бити на томе ручку, то за свакога беше јасно, да се за исти сто није могао позвати и г. Валерије Всеводолич Жадовски, који је читаву годину дана тотално игнорисао Краљевог Оца. Та они се још нису ни познавали. Овде није било у питању, шта је Валерије Всеводолич Жадовски као посланик Русије у Београду *радио*, него како се он лично понашао према Двору и према Влади, код којих беше акредитован. Он је најзад нашао, што је годину дана са свећом тражио.

После овакве јавне лекције, коју је српски Двор дао г. Жадовском из Книгеове науке о понашању у друштву

— Жадовски није могао више остати Посланик Русије у Београду, и он је одмах одазват. Али Руска Влада је и сувише добро знала, ко је крив за овај врло непријатан дипломатски „енсидан“, зато га она и није узела као повод за прекид својих дипломатских одношаја са Србијом, и кад је Жадовског одазвала, поставила је за отправника послова у царскоруском посланству у Београду, првог секретара тога посланства, Павла Борисовића Мансурова.

Али и ако је споља свршено све коректно и правилно — Русија је добро запамтила, да је маленој Србији испало за руком оно што многим Великим Силама није упалило, т.ј. да отера једног непријатног и у друштвеним односима непристојног представника велике и свемогуће Русије...

На томе судбоносном ручку у Краљевском Двору у Београду, између осталих званица била је „по званичној дужности“ и *дворска госпођа Њеног Величанства Краљице Наталије,* госпођа Драга Машин...

Павле Борисовић Мансуров, као православни клерикалац прве класе, добро је запазио поглед, којим је Краљ Милан погледао ту госпођу Машин, за коју је знао да је *бивша* дворска госпођа, и сматрао је за дужност да се са њом позна, а кад је сутра дан видео, да се у службеним „Српским Новинама“ у белешци о ручку у Двору помиње г-ђа Машин као *садашња* дворска госпођа Њеног Величанства Краљице Наталије — он није више фалио ни на једном „jour fixe“ те госпође, на који је долазио цео дипломатски кор...

Тако се полако заснивах прве основе за велике и страшне историјске догађаје, које тада још нико није могао ни слутити.

Може се мислити, како је одлазак Жадовског из Београда дејствовао на опозицију у Србији. Она је своју главну наду полагала у Жадовског, да ће он отерати Краља Милана из Србије и приморати Краља Александра да окрене у русофилску политику. Колико су радикали веровали у то што су желели, види се из њихових прекосавских органа. Само један дан раније, 21-ог фебруара пише загребачки „*Србобран*“ ово: Краљ Милан трудио

се да се измири с Русијом, али му то није пошло за руком. Чак је силом наваљивао на Пашића да тражи помиловање, па да се њему повери мисија, да измири Краља Милана са Русијом. Али Пашић — јуначки син — није хтео да пристане. Тада је Краљ Милан отишао у Софију да покуша отуда утрти пут у Русију. Али у Софији не хтедоше ни да га саслушају. И тако се решио да напусти Србију. Краљ Милан узео је оних 30 милиона и полази 22-ог фебруара из Србије, а оставља Бели-Марковића да му спасе престо за — „*Обрена*"!!!

Сутра дан, после катастрофе Жадовскове, новосадска „*Застава*" од 23 фебруара на првом месту прича, како је било „већ утврђено, да Краљ Милан напусти Србију, како је он сам о том свом одласку говорио као о нечем што ће се сигурно десити. Али је 22-ог фебруара Краљ Милан наједанпут изјавио, да неће да иде из земље. *Услед тога је Жадовски одбио позив, да буде на Дворској вечери.* Последица те његове (Жадовскове) изјаве била је, да није ни добио позив на вечеру. *Жадовски је онда уложио протест за увреду* и напушта Србију. *Сад ће Русија и формално прекинути своје односе са Србијом и затражити задовољштину.* Због свега овога забринути су сви прави синови Србије. Милан је својим поступком довео земљу на домак важних догађаја, који могу судбоносни постати, по кога, *то ће нам брза будућност још брже показати*". У истом броју има „Застава" овакав извештај из Београда:

„Било је утврђено, да Краљ Милан на дан 22-ог фебруара напусти Србију, о чему је Др. Владан био већ известио (!) и руског посланика, који је то јавио у Петроград. Али је Краљ Милан пре одласка свога ставио један захтев (новчане природе). На то Русија није хтела да пристане, и Жадовски је одбио свако посредовање у тој ствари. Услед тога је Краљ Милан изјавио, да неће да иде из Србије, а Жадовски да неће да учествује на свечаном обеду и у свечаностима 22-ог фебруара, јер ће тамо бити и Краљ Милан. Услед овог приватног разговора између Др. Владана Ђорђевића и Жадовског, а још више услед раздраженог стања Милановог, посланик Русије није добио позивницу за дворски

обед, а овакво игнорање рускога посланика, мораће да доведе до раскида дипломатских одношаја.“

У уредништву новосадске „Заставе“ знали су тако исто добро, као и у радикалним круговима у Србији, одакле се једино и информисала, да Др. Владан и Жадовски нису једне речи проговорили један с другим већ годину дана, знали су врло добро, да је Др. Владан још 7-ог фебруара отпутовао у Париз и да се још не беше вратио у Београд, — па ипак су морали да измишљају читаве романе и разбојничке историје („новчане природе“) само да колико толико забашуре своје запрепаштење, кад видеше, да 22-ог фебруара не оде Краљ Милан из Србије, већ њихова главна узданица Жадовски!

24 фебруара вратио сам се из Француске у Београд и одмах сам примио дужност.

„Србобран“ од 25 фебруара запенушио противу „нечовека“ Краља Милана „који у борби противу Русије гура испред себе свога сина Краља. Овај поступак београдског Двора није нанео увреду и понижење само Жадовском лично, него и Русији, *а ово се неће проћи јевтино Милану и његовом сину.* Одлазак г. Жадовског *неће декуражирати народ, но ће га још боље уверити да му ваља рушити владавину, која хоће да влада уз иркос Русији*“.

Мађарски лист „Pesti Hirlap“ (бр. 69) говорећи о овој ствари вели од речи до речи:

„Радикали су врло вешто експлоатисали посланика Жадовског и његову наклоност према њима, да би навратили воду на своју воденицу, односно *да би довели Петровиће на српски престо. Ово је чисто српско питање, у које се не мисли мешати ни Аустријски ни Руски Двор*“.

Све ово писано у фебруару 1899 год.!... Sapienti sat.

Интересантно је било погледати, какав је положај заузела страна штампа у овом питању. Аустријска (на немачком језику) је тврдила, да је Жадовски поступао у Београду према свом личном расположењу а *не* по инструкцијама из Петрограда, чешка и већи део словенске штампе надао се, да руска влада неће дезавуисати Жадовског. Мађарска полузванична штампа држала се ре-

зервисано као и „Pester Loyd“ и надала се, да неће доћи до сукоба између Русије и Србије. Напротив мађарска опозициона штампа и органи Апоњијеве странке надали су се, да ће баш доћи до сукоба. Антисемитски и социјалистички листови у Бечу нападаху грофа Голуховског „што се залаже за Краља Милана и што квари односе са Русијом“.

И ако ми је шеф литерарног одсека реферисао, да се у европској штампи дигла читава бура због афере Жадовског, и да је београдска цензура морала тога једног дана узаптити 28 страних листова — налажах да ћу ласно погинути од рускога грома, али да баш због тога треба грабити да се штогод за Србију уради, и моја прва депеша није се тицала Жадовског него — нових железница за Србију.

Телеграфисао сам Краљевом Посланику у Бечу 26 фебруара ово:

„Отидите одмах директору Унијон-Банке Минкусу и тражите одговор: да ли се његова група интересује за концесије на основу последњег закона о грађењу и експлоатацији наших западних железница с узаним колосеком. Имамо за то озбиљну инглеску групу, али не ћемо с њоме улазити у преговоре, док не сазнамо, да ли то новој групи за извршење зајма неће што сметати и да ли она сама на то не рефлектује? Одговорите одмах телеграмом GEORGEVITCH“

27-ог фебруара одговорио је посланик оваквом депешом:

„Минкус благодари на пажњи. Дефинитиван одговор могао би дати кроз два до три месеца, јер му треба ствар студирати, но саветује да се преговара с енглеском групом и ствар сврши, ако услови буду повољни. Ова ствар ни мало неће упливисати на однос који постоји између њега и српске Владе. MICHAILOVITCH“

После ове депеше упутио сам господу Калтропа и Маркуса Министру Грађевина, да са њим преговарају о понуди, коју су они поднели за грађење железница у Србији.

Међутим беху пронађени у Бугарској некакви српски поданици, који су правили лажне банкноте, *даље нова*

завера за убијство Краља Милана; читава афера због некаквог чланка у „Малим Новинама“ противу кнеза Фердинанда, што често долази до Нишке Бање не јављајући српским властима, те да би се ове могле старати за његову сигурност, који је чланак јако наљутио Кнеза Бугарског, јер је овај „јако сумњао на расположења Д-р Владана према њему“; даље наваљивања потпуковника Живка Касидолца, шефа наше војне комисије за надзиравање при изради наше поручене опсадне артиљерије у Крезоу — да се пошље неколико српских ордена у Крезо.[1]

Ива Павловић пише ми 26. фебруара: „Хвала Богу, те се Ви једном вратисте. *По свему се Ваше одсуство познавало* — апсолутно ми је немогућно стићи, да Вам још данас пошљем извештаје о афери лажних банкнота и о оној Глише Костића и завери за убиство Његовог Величанства Краља Милана. Све пак што треба јавити властима, да се неби задоцнило, учињено је тачно у своје време. *Преклињем* Вас да одмах узмете у своје руке целу ствар о банкнотама. Што год сам о томе телеграфисао и писао Вашем заменику, покупите одмах молим Вас и прочитајте, па већ „зна се“ шта ћете после чинити. Ни одговора не добих на питање: да ли да тражим екстрадицију криваца или да пустим да им суди бугарски суд. То сам морао питати депешом, јер полиција није смела, по законима, држати окривљене дуже од 24 часа, а да их суду не спроведе. Држа их мени за љубав три пуна дана па не смеде више ни из тога разлога. Видећи да одговора нема, потражих екстрадицију. Г. Греков обећао ми је усмено. Видећу сутра на пријему остаје ли при томе. По моме нагађању кривци нису ни половину истине казали. Ствар мора да је врло разграната и дубока, и кад упорно ћути један од главних — при свим екразантним доказима, значи да се много нада, *да је у Србији* удешено све што треба, да поједе вук магарца“.

---

[1] Ad captandam benevolentiam пише Касидолац председнику 26. фебруара. „И овом приликом могу да Вас уверим да сте овде оставили најлепше успомене код свију, који су имали прилике да Вам се приближе, и неколико дана по Вашем одласку говорило се само о Вами“.

И да не би и овом приликом „појео вук магарца“, морао сам, поред толиких других важних државних послова, да се бавим чак овом афером лажних банкнота... Још то нисам свршио, а добијем извештај да ће Данило Видојковић, бивши наредник у српској војсци доћи из Бугарске у Србију, *„да учини неко зло Краљу“*. Дај брже, тражи информације, ко је то Данило Видојковић? Сазнајем: да је тај Данило био питомац Војне Академије у Београду, па је због некакве кривице отпуштен. Био је за тим у трупи као редов и дотерао до наредника, па је због неке кривице ражалован и истеран из војске. Од тога доба живи у Бугарској без икаквог занимања. Одмах је извештен комесар полиције у Пироту, а ја сам писао Министру унутрашњих дела, да одмах циркуларом свима пограничним властима обрати пажњу на овог Данила.

Усред тога посла јављају ми г. Мансурова.

Отправник послова руског посланства у Београду, дошао је да Председнику Владе учини своју прву *службену посету*, чим се овај вратио с пута у иностранство.

Дочекао сам свог старог познаника и „сотрудника“ из Цариграда, Павла Борисовића врло пријатељски. Наш разговор — вођен наравно на руском језику, јер само са *странцима* говорио сам француски, а са „браћом“ Русима увек на свесловенском језику — био је врло дуг и врло срдачан. Говорило се о свему и свачему — само о г. Жадовском није било ни једне речи...

У толико више су се бавиле европске новине афером Жадовскога. „Kölnische Zeitung“ беше донела депешу, да *руска влада* намерава, пре него реши Жадовскову ствар, да сачека нужна објашњења. „Ова обазривост руске владе, врло је потребна јер, и ако је Жадовски један од најспособнијих дипломата, он се врло често поводи за својим и сувише живим темпераментом, те често чини врло незгодне испаде. Тако је, још као конзул на Крфу, дошао у сукоб са својим тамошњим колегама. Као саветник посланства у Цариграду, он се за време грчко-турског рата, тако незгодно заузимао за Грчку, да га је сам Нелидов морао предложити за премештај“. — Цетињски и радикалски орган у Загребу

„*Србобран*“ задовољио се, да само неколико пророчких речи каже: „Ко зна какво је *злопамтило* руска дипломација, тај већ *зна шта ће бити*“. Шта се под тим пророштвом имало разумети, то се можда види из овог чланка у „Пешти Хирлапу“ од 24-ог фебруара:

„У врло интересантном политичком двобоју између Краља Милана и Жадовског, односно Србије и Русије, Милан је победилац. Узроци њихове мржње потичу из Петрограда. Када је у Србији пала радикална влада, бивши Министар Таушановић посетио је Кнеза Николу. *Тамо су решили питање о српском престолу. Никола је изјавио: да му не пада ни на ум да вади кестење из ватре за љубав Карађорђевића.* Српски престо хоће он за себе, те да тако створи Велику Србију, у чему га Русија помаже и о чему се воде преговори и са самим Бечом. Таушановић се са опширним инструкцијама Кнеза Николе вратио у Београд, и радикали су одмах почели да раде на томе, да *оборе династију Обреновића, у чему их је Жадовски искрено помагао.* Све је то дознао Милан, па је нарочитом својом полицијом контролисао не само радикале него и свога сина Краља. Жадовски је свима силама радио да Краљ Милан оде из Србије. Милан је најзад успео да не оде он, него да Жадовски буде приморан отићи из Србије“.

Колико су српски радикали били поражени, што су изгубили тако моћног помоћника у својим политичким циљевима као што беше Жадовски, доказују читави романи, које су сада измишљали, да колико толико маскирају свој пораз. Ево једног од тих романа, који је изашао у прашким „Narodni Listy“ од 10-ог марта:

„Жадовски је годину и по дана са таким презрењем игнорисао Милана, да им је обојици морало бити јасно, да један од њих мора ићи из Србије. И одиста Краљ Милан се спремао да иде. Он је сâм о томе известио Жадовског.(!!!) Жадовски је изјавио, да је руској влади само до тога стало, и *кад Милана не буде више у Србији, Русија неће имати ништа противу Краља Александра.* Био је већ одређен рок за полазак Миланов: 22 фебруар. О томе је била извештена и руска влада, која је на то *пристала.* Када се тај рок примакао, Милан поручи Жа-

довском, да ће само под тим условом отићи, ако му Русија исплати старе дугове и ако му дадне још један милион рубаља, да може у иностранству пристојно живети. Руска влада и Жадовски се згрозише и дадоше то осетити Милану. Овај је на то известио своје повериоце у Бечу и Берлину, да му је Русија обећала новаца само да иде из Србије, али да је он ту понуду са гнушањем одбио, јер мора остати у Србији да одговори својој дужности према својим *немачким* кредиторима, који ће и њему и себи учинити велику услугу, ако му исплате дуг, што га има у Русији, а кад се те неприлике ослободи, моћи ће лакше наћи новаца за своје немачке повериоце. Добивши од својих немачких кредитора онакав одговор, какав је очекивао, Милан је наговорио Краља Александра, да Жадовског не позове на дворски ручак".

Ако је ово у чешком листу одиста писао Коста Таушановић, као што се 1899. веровало — онда овај његов роман потврђује горња причања „Пешти Хирлап-а" о цетињским инструкцијама, по којима су радили српски радикали.

Поводом једне беседе, коју је Чеда Мијатовић држао у Лондону и њоме покренуо врло живу дискусију о трговачким односима између Велике Британије и балканских земаља, ја сам му, на брзу руку и са неколико речи благодарио за то, и извинио му се, што немам сада времена, да му пишем старинска пријатељска писма. На то ми Чеда Мијатовић пише 5-ог марта 1899 између осталог и ово:

„Дивим се твојој храбрости и радујем се твојим успесима. Нека ти Бог да здравља и крепости да довршиш што више од великог програма, који се у осталом ни за 7 година не може потпуно извести.

„Држим да ће и Руси омекшати. Јуче ми Стал[1] — који је лични протектор Жадовскога — рече, да се чуди, како се тај његов питомац могао тако понашати.

„Нисам ја ни тако бездушан ни тако високоуман да бих могао очекивати, да у сред *страшне борбе*, коју

[1] Руски амбасадор у Лондону.

мораш да водиш *с видљивим и невидљивим непријатељима Србије и наше династије*, нађеш времена да ми пишеш пријатељска писма. Боље је за Краља и за Србију, па следователно и за мене, да оних 15 минута које би провео пишући ми пријатељске врсте, *продремаш* на миру, те да се физички крепиш за радове, за које знам, бар у некој мери, колико исцрпљују снагу човекову."

Сиромах Чеда! И он је толико пута имао проблематичну срећу да буде српски Министар, па за то зна како је на том положају сваки човек, који не сматра министровање за обично чиновничко унапређење — жељан сна, жељан да макар 15 минута „продрема" . . .

Али да не би читаоци помислили, да је међу Србима 1899 било много људи, који су осећали овако као Чеда Мијатовић, да не би помислили да је оволико напрезања: да се послужи Краљу и отаџбини, изазвало код „видљивих и невидљивих" непријатеља Србије и њене династије ако не признање за постигнуте успехе, а оно бар сажаљење према јавноме борцу у несразмерној очајној борби, забележићемо, да сам у исто време добио и у својим хартијама сачувао једну карикатуру радикалског и антидинастичног „шаљивог" листа „Врача", на којој је Краљ Милан нацртан како са лупом тражи на ђубришту свој образ, а ја му као кажем да се не мучи „јер ми образа никад нисмо ни имали".

Колико су међутим „образа" имали људи, који су водили овакву опозицију српској влади, то се примера ради види из „*Келнских Новина*" и париског „*Le Temps*" од 4|16 марта. У првима *Бранко Петровић* брани Жадовског тиме, што је Краљ Милан дошао у Србију, зато *што му је чак и апанажа узапћена за дугове*, и Русија га је хтела трпити да остане у Србији, колико да се хлебом храни, особито када су и Краљ и његов отац изјавили *свечано* тадашњем руском отправнику послова Анатолу Некљудову, да ће, само ако наименовани посланик Русије Жадовски дође у Београд, Краљ Милан одустати од сваког утицања на државне послове и повући се у Ниш или Крагујевац, да тамо у потпуној усамљености своје дане заврши. „Ово обе-

ћање — наставља образни Бранко Петровић — поновио је то по Највишој наредби ђенерал Сава Грујић у Петрограду", и тек услед тих обећања смиловала се руска влада, те је одиста послала Жадовског у Београд. Али у место да Краљ Милан, према горњим „свечаним" обећањима одмах спакује, па да оде у Ниш или Крагујевац, да тамо остане до смрти, он наталарио гала-униформу и ленту Првозваног Андрије, па чека да му Жадовски, одмах после свечане аудијенције код Краља, онако у униформи учини такође своје подворење. Разуме се, да се Жадовски није ни осврнуо на ову безобразну претенсију Краља Милана „*und lehnte es ab* sich Milan bei dieser Angelegenheit vorzustellen", која је фраза имала да каже: да је неко наваљивао на то, па он одбио. Шта више, да би Жадовски показао, како Русија нема ништа против тога, што је Краљ Милан у Србији, он је сутрадан у оделу за посете отишао у конак и оставио своју карту „pour le roi Milan". Тек доцније, кад се Жадовски уверио, да Краљ Милан и не помишља на то, да искупи обећање, које су и он и Краљ Александар дали Некљудову, и које је Сава Грујић, по заповести Краљевој, поновио у Петрограду, тек када је Жадовски сазнао и друге ружне (unrühmliche) ствари — отпочела су права непријатељства између Жадовског с једне, српског двора и српске владе с друге стране...

Читаоци ове књиге знају из цитираних докумената, да у целом овом ћилиму од лажи нема ни једног јединог кончића истине, али за опозицију, која има „образа", нема ништа свето. Осем тога препредени Шандор, као новинар, чија се способност утркивала са његовом — савесношћу, дао је овом свом ткању од измишљотина такву форму, као да су његове информације црпљене директно из најповерљивије архиве у Петрограду и уБеограду, па пошто је оно нашло места у тако угледном листу као што је „Kölnische Zeitung", тај је чланак прештампан готово у свима европским листовима. Сада је „образна" опозиција српској влади везала на нос једном *мађарском* листу (Пештанском Хирлапу) тенећку, како је Жадовског управо отерао из Београда аустријски посланик г. Шисл. Наравно услед тога се дигао такав

урнебес по немачким и француским новинама, како Аустрија није искрена у свом споразуму са Русијом односно Балкана, да су чак *руске* новине морале доказивати да то није истина, да г. Шисл о свему оном, што се спремало Жадовском 22-ог фебруара није ништа ни знао, да је Аустрија увек коректна према Русији, и да савесно врши обвезе, које за њу потичу из аустро-руског споразума од 1897 итд.

Балачко-војвода са своје стране телеграфише „Тану", како орган радикалне опозиције „*Одјек*" категорички демантује тврђење официозних српских кругова, као да је г. Жадовски стајао у везама са шефовима опозиције, па онда везе овако:

„На нову годину г. Жадовски је примио 10,000 (и словом *десет хиљада*) *честитака* са свију крајева, управо са свију тачака (de tous les points de la Serbie) Србије, и од свију слојева становништва, са hommages за Рускога Цара, докле *нико* (ама баш нико, personne) није честитао ни влади ни обојици Краљева.

„Г. Жадовски није могао да благодари целоме свету на по се [1], него је en bloc благодарио у новинама.

„*Одјек*" данас констатује да је руски посланик своју благодарност штампао најпре у службеним новинама, па тек после у листовима опозиције.

„Што се тиче посета шефова српске опозиције код руског посланика, *Одјек* данас констатује, да г. Жадовски није примио ни једну такву посету. Свега два пут примио је г. Симића, бившег Министра Председника, па му чак није ни вратио посету. Што се тиче г. Миловановића [2], кога је више пута примио, то је старо познанство. (?!) У осталом г. Миловановић је у интимним одсима са већином страних посланика у Београду, нарочито са *немачким* послаником.

„Афера Жадовскова може ласно олабавити (amener un relachement) балкански споразум између Русије и Аустроугарске па чак довести дотле, да са свим охладне

[1] Наравно, кад би написао десет хиљада одговора!

[2] Т.ј. писца ове депеше, Балачка-војводе.

одношаји између Петрограда и Беча, јер кажу да је г. Жадовски изјавио, да ће грофу Муравјову доказати читавом серијом непобитних доказа, да она клаузула поменутог споразума, по којој се обе велике силе обвезују, да се не мешају у унутрашње послове балканских држава, није поштована од грофа Голуховског, од како се раскраљ Милан вратио у Србију". —

Ето колико је образа имала опозиција мојој влади.

XI

ПОСЛЕДИЦЕ 22. ФЕБРУАРА 1899

Колико је посета Краља Милана у Софији и увршћење бугарског заступника у дипломатски кор у Београду подејствовало — у Цариграду, то се види најбоље из факта, да је Турски Посланик у Београду Фети беј, недељу дана пошто је одликован таковском лентом, отпутовао у Цариград, да је са железничке станице Сиркеџи одмах одјурио право у Јилдиз, и да је већ 3-ег марта 1899 писао мени овакво писмо:

„Превасходство,

Част ми је да известим Ваше Превасходство, да сам сматрао за пријатну дужност, чим сам стигао у Цариград, положити на подножје Престола Њ. Ц. Величанства Султана, мог узвишеног Господара, извештај о захтевима, које је Ваше Превасходство чешће формулисало.

„Пошто Њ. Ц. Величанство Султан много полаже на пријатељство Србије, и пошто има потпуно поверење да ће се Ваше Превасходство увек као и до сада старати, да се учврсте (à raffermir et à consolider) добри одношаји, који срећом (si heureusement) постоје између обеју влада — Њ. Ц. Величанство обећало ми је да ће се скоро задовољити Ваши захтеви, који су са свим праведни и лојални.

И тако, данас је мој узвишени Господар благоволео промулгирати царске указе, да се нова српска црква у Куманову брзо отпочне градити, и да се Фирмилијан наименује за Митрополита.[1]

[1] Aussi mon Auguste Maître s'est-il plû aujourd'hui de promulguer Ses Décrets Impériaux afin que la construction de la nouvelle église serbe à Koumanovo soit vite commencée aussi bien que la nomination comme titulaire du Métropolitain Serbe Firmilianos soit faite.

Ове Царске заповести саопштиће се данас Високој Порти, а ја ћу, за време мог кратког бављења овде, гурати (pousser) ту ствар да се убрза солуција и извршење.

Врло срећан што могу напред наведено да саопштим Вашем Превасходству, ја грабим ову прилику да Вам поновим изразе итд.

ФЕТИ-БЕЈ
Посланик Турске"

На то писмо одговорио сам овако:

„Мој драги Фети-беју,

Тешко ми је описати Вашем Превасходству колико сам био срећан, када сам прочитао Ваше добро писмо од 3. ов. м. Оно ми јавља, и то тако прецизним речима, обећање Њ. Ц. Величанства Султана да ће се најзад задовољити наши тако праведни захтеви, а нарочито они који се тичу кумановске цркве и Скопске Митрополије — да ме чак ни разочарења, која сам до сада у томе имао, нису могла спречити да овога пута потпуно верујем и да себи честитам, што ће ми, благодарећи задовољењу тих захтева, бити могућно да и даље радим на учвршћивању наших међусобних одношаја. Јер најзад и Ваше Превасходство ће се сложити са мном, да у политици још више важи него у интересима приватних одношаја начело потпуне узајамности, и ма каква да су моја лична политичка расположења према Турској, очевидно је, да би се и она морала уздрмати и да би се могла скрхати и моја добра воља и мој положај, ако не бих нашао одзива с Ваше стране. Ја претпостављам да Вам то кажем, мој драги Фети-беју, и то да Вам кажем са свом искреношћу, која ми је урођена, него да прикривам моја најинтимнија осећања и да се огрешим о лојалност.

Међутим треба да известим Ваше Превасходство да сам, срећан од утиска које је Ваше писмо на ме произвело, похитао да његову садржину поднесем Њ. В. Краљу, и он је благоволео исказати Своје велико задовољство што најзад, према овом формалном обећању Њ. Ц. В. Султана, није далеко тренутак, када ће нам бити могућно да стечемо нешто основâ за популарисање у

нашем народу оног срдачног пријатељства према Отоманскоме Царству, коме мој Узвишени Господар лично придаје тако високу цену.

Што се тиче напред специјално поменутих питања, ја знам врло добро, да је кумановско питање решено онога тренутка, чим се Њ. Ц. В. Султан одлучи на један акт великодушности према његовим верним поданицима српске народности. Али нека ми буде допуштено да искажем моје мишљење односно скопског питања [Овде сам поређао, шта би из Јилдиза ваљало урадити, ако би се одиста хтело да Фирмилијан постане Митрополит]. Ни у колико немам претенсија да унапред оценим остала средства, која би Јилдиз нашао за опортуна. Ја овде поменух само она, која познајем из мојих одношаја са Фанаром. Био бих веома захвалан Вашем Превасходству ако бисте једновремено са напред наведеним положили на подножје Престола Њ. Ц. В. Султана и изразе de mes hommages les plus respectueux.

Очекујући Ваше даље добре новости и Ваш срећан повратак, остајем Ваш пријатељски одани ЂОРЂЕВИЋ"

Ноћу између 7. и 8. марта ја сам као и обично радио с Краљем, и показао му и овај одговор, који сам спремио за Фети-беја. Краљ је био врло задовољан овим одговором и ја сам га сутра дан експедовао.

Краљ наједанпут рече:

— Збиља, докторе, да не заборавим. Добио сам данас из вашег пресбироа једно писмо односно некаквог демантија, који треба да се пошље у бечке новине — и Краљ извади из џепа једно писмо, па ми га пружи преко гвоздене синије, за којом смо седели.

— Какав је то безобразлук да се чак Вашем Величанству досађује са таквим стварима? — рекох примајући писмо.

— А што докторе? Добро је, да покадшто и ја знам шта се у том одсеку Министарства ради. Стрпајте Ви то писмо у ваш тефтер, јер је пола ноћи одавно превалило, а ми имамо још неколико важних питања да претресемо. У осталом Тоша је врло добар човек, ја га врло волим! —

Стрпах писмо у свој портфељ и гледао сам да остатак важних питања што брже претресем с Краљем, јер сам се бојао да ме не савлада сан онако на столици.

Кад сам сутра дан у Министарству отворио свој портфељ, да раздам посао и своје инструкције шефовима, и кад сам прочитао Тошино писмо, ја само зазвоних, и момку, који уђе, наредих да зове *све* шефове одељења и одсека.

Када сви шефови уђоше (међу њима и витез од Вилова) сваки са својим дењком аката, мислећи да се зову на обично реферисање, и кад се стадоше зачуђено згледати не разумевајући зашто су сви наједанпут зовнути, рекох им да седну, па им онда казах ово:

„Вама, господо, не треба тек да доказујем, да је штампа у свету постала велика сила, која утичући на јавно мњење често је од пресудног значаја и за саме државне послове. Ви сви знате, колику пажњу морају и највеће и најсилније државе да поклањају штампи и јавном мњењу, и колике суме троше само да то јавно мњење задобију за своје државне интересе. Ви сви знате да сам ја, од како сам на овом месту, нарочито из почетка, остављао нашу штампу да пише што хоће, али да сам се у толико више старао, да у страној штампи спречавам и исправљам погрешна и нарочито лажна тврђења о Србији. Ми се овде сви у главу знамо, и сваки паметан човек могао је лако да контролише, колико има истине у тврђењима опозиције, а не треба вама да доказујем, да су последња ограничења наше штампе потекла више иницијативом Народног Представништва него иницијативом Владе. Другаче стоји са страном штампом. У Европи се често боље зна, шта одиста бива у зулукаферској земљи него шта бива у Србији. Свака лажна вест из Србије, лансирана у велике светске журнале, ако се благовремено не покаже као лажна, може нанети огромне штете српским државним интересима, штете која се кадшто рачуна на милионе, а кадшто може да доведе у опасност и најдрагоценије тековине нашега народа и државе. С тога сам ја, још пре него сам доспео да израдим и поднесем Народној Скупштини мој законски пројекат о реформи Министарства Иностраних Дела, путем

државног буџета створио начелничку плату за шефа нашег пресбироа, и поставио сам за тога шефа г. Тодора Стевановића Виловског. Шта више дао сам му том приликом и унапређење од хиљаду динара годишње. Пре него сам тај избор учинио, ја сам врло добро знао, да лични и политички непријатељи г. Виловског тврде, да је он туђински пријатељ, да се у његовој кући пред странцима говори противу свега што је српско, итд. Али ја нисам ни хтео ни смео да сумњам у српска осећања код сина једног српског родољуба као што је Јоца Стефановић Виловски, кога одавно знам као доброг Србина — а што се тиче његове способности мислио сам и онда, па мислим и данас, да је Тоша Виловски, после Бранка Петровића и Пере Тодоровића, један од најспособнијих публициста, нарочито на немачком језику, а такво владање бар једним великим европским језиком беше ми врло важно при овом избору. И зато сам г. Тошу поставио за шефа литерарног одсека. Ви сви знате, како је он од тога направио „државно подсекретарство“, како је закерао да му се наместе „салони“ за примање, и све остале знаке мегаломаније, који су толико наљутили нашег штедљивог благајника, да није хтео више да му даје ни оно, што сам му ја одобрио, само да једном почне озбиљно радити. Из ислеђења, које је наредио г. Лозанић, за време мог службеног путовања у Француску, познато је свима вама, да је се г. Виловски толико заборавио да је, пред својим подчињенима изјавио, како он добија инструкције директно од Краља, и како између мене и нашег благајника постоје ћекакви тајанствени одношаји, по којима благајник може да ради шта хоће, а да не верма моје заповести. Ви сви знате, да ја на основу те истраге нисам ништа предузимао противу г. Виловског. Као што сам одбијао на дару његову мегаломанску сујету, тако сам пустио да ветар носи његове ружне и недостојне инсинуације о односима између мене и г. Никодима. Ја сам чекао да *на раду* оценим г. Виловског. На моју жалост, ја сам се уверио, да г. Виловски није *на послу* онакав, како сам се ја надао да ће бити. Ево од многих само 2—3 доказа. Дешавало се често да он пропусти стране новине, у којима се Краљева Влада клевета на најгори начин, и да ми се

Управа вароши Београда на њега жалила, што мора накнадно да узапћава такве листове. Дешавало се да наш пресбиро пошље у стране листове као поуздане са свим измишљене гласове, тако нпр. о постављању г. Светомира Николајевића за посланика у Атинама, о томе да Краљева Влада није Краљу честитала Нову Годину. „Нова Слободна Преса“ у Бечу, са којом је г. Виловски стајао у извесним везама, барем пре него је понова примљен у српску државну службу, донела је једно врло карактеристично тврђење т.ј. да је моја Влада *свршила своју мисију*. Ја сам наредио шефу пресбироа да то тенденциозно тврђење демантује. У место да изврши заповест свога претпостављеног Министра, који је уједно шеф Владе — г. Виловски, сигурно да би доказао оно, што је пред својима подчињенима говорио, да он не прима инструкције од мене него директно од Краља, имао је toupet не само да досађује Господару са том ситницом, него и дрскост да саветује Краљу, какве инструкције треба у томе да изда Министру Председнику (овде се сви присутни стадоше згледати. Виловски разрогачио очи и гледа у мене). Ви сви налазите да је то невероватно? И ја не бих веровао, да ми сâм Господар није синоћ предао то писмо. Изволите га саслушати. (Пошто сам га прочитао:) Шта велите, господо, може ли такав чиновник остати у државној служби и то на месту од поверења? —

— Молим — промуца племенити витез од Вилова — ја ћу... разуме се... још данас... дати оставку.

Тако је свршио своју чиновничку каријеру државни подсекретар Виловски, о коме се у дотичним његовим листовима сигурно без његовог знања тврдило, да ће скоро постати Министар... На његово место дошао је за шефа „литерарног одсека“ шеф административног одељења Миливоје Н. Барјактаровић.

10 марта потписао је Краљ два указа: један, којим се Матеја С. Бошковић, дотадашњи ванредни секретар I класе и вршилац дужности начелничке поставља за начелника III класе Министарства Иностраних Дела — и други, којим се уважава оставка на државну службу Тодора Стефановића Виловског.

Краљ је без једне речи, *као нешто што се по себи разуме*, потписао и овај други указ.

Онда ни у сну нисам могао посумњати у искреност благовољења и трајног поверења Краљевог према мени и мом кабинету, јер сам тако рећи сваки дан добијао нове доказе Краљевог поверења.

Данас, после шест година, и после свију страшних догађаја, који су се за то време срушили на Србију, може се поставити ово питање:

Зашто је Краљ Александар жртвовао *свога* човека Тошицу Виловског? Данас је јасно као дан, да је Тошица све интриге противу свог добротвора и пријатеља радио по изричној заповести Краља Александра. Зашто је онда Краљ горње писмо Тошино предао мени, када је знао да ће Тоша услед тога писма одмах изгубити службу?

Одговор је врло прост. Краљ Александар интригирао је против *сваког* свог Министра Председника докле га не обори, а онда је *свакога* од њих грдио и градио издајником или бар неспособним. Такву је исту судбину спремао још у почетку 1899. године и мени. Зато је грабио сваку прилику, која му се дала, да ме лично завади са што више личних пријатеља па чак и са рођацима (н. пр. са Николом Стефановићем). Краљ је знао давнашње пријатељство између Виловскових и мене. То је требало покварити и способног журналисту претворити у огорченог непријатеља Министру. То ће бар у бечкој штампи помоћи оборити Министра, а већ кад падне са министарске столице, то ће га у страној штампи најсигурније оцрнити.

Усред великих брига, које је имала српска Влада ових дана услед афере Жадовскога, Митрополитског Питања у Скопљу, арнаутских зулума и бежања српског елемента из Старе Србије, и усред малих брига, које сам ја имао у исто време, да се у Главној Контроли одобри, да Министар Просвете може утрошити из прихода Државне Штампарије „још“ девет хиљада динара на потребе Српске Академије Наука, да се нађе служба мужу некакве госпође Ленсчевске, за коју се јако заузимала Краљева рођака госпођа Константиновићка —

морао сам да примам и кореспонденте страних, нарочито француских листова. Један од њих, ако се не варамо г. Виктор Леви, наштампао је у француском листу „L' Epoque“ овакав допис:

„Беч, 7 марта 1899.

Последње депеше из Србије јављају, да је Посланик Русије у Београду оставио Србију. Свакојака тумачења циркулишу. У основи може се рећи, да је узрок у природној и паметној политици садашње српске владе.

Од како је кабинет Ђорђевићев дошао на управу земље, појавила се извесна анимозност против Србије у Русији и Француској. Тврдило се, да садашња српска Влада води аустријску политику, да је г. Ђорђевић клетвеник Тројног Савеза. У самој ствари, у свима тим причама не беше ни трунке истине, оне беху само израз незадовољства у Русији и par contre-coup у Француској, што садашња српска Влада неће да води руску политику. У ствари садашњи кабинет у Србији, то је Влада која хоће да ради, и као што ми је г. Ђорђевић казао, када ми је указао част да ме прими: „Србија не тражи салом ничије симпатије, него само праведну оцену њеног *рада*. Зашто је нападају онда, када она не тражи ништа друго до мира, да може поправити своје финансије и унапредити своју привреду. Србија не жели да прави спољну политику... Ма шта да вам кажу, ја вас уверавам, да ми не припадамо ни Тројном ни Двојном Савезу. Ја нисам ни русофил ни аустрофил него само србофил. Ништа ми не тражимо друго него да очувамо нашу независност, и не дамо никоме, да се меша у наше унутрашње послове“. Оваква политика у Србији требало би да има потпору свију великих сила. Требало би да им је мило, што Србија чисто и искључиво политички живот, — који је на истоку тако често узрок хиљадама немира, трзавица и опасности — замењује политиком економног рада. Али је невоља, што су велике силе заинтересоване.

Њихови интереси на Балканима тако су велики, да их не могу без борбе напустити. Па ипак, чини ми се, да би била дужност оних народа, који носе заставу

слободе и поштовања сваке народности, да притеку у помоћ једном народу, који хоће да очува своју независност, која му је од целог света призната, и да добије мира за рад, на који има право. Ако владе тих слободоумних народа не могу да утичу, онда је дужност њихове штампе, да озбиљно проучи право стање ствари, а не да напада на основу лажних и тенденциозних извештаја једну владу, која нема никакву другу намеру, него да радом препороди и економски унапреди једну малу државу, која је до сада и сувише страдала од политичке похлапности великих и силних.

„Министарство Ђорђевићево, као Влада рада, има право на потпору целокупне штампе, мимо сваку политичку идеју, и у пркос сваком заинтересованом осећању. Довољно је проговорити са шефом те Владе, па да се човек увери о његовој искрености, енергији и независности. Пошто ће се сад осути нови напади противу његове Владе, сматрао сам за дужност, да вам саопштим ову импресију“.

У исти мах излази у једном немачком листу у Лајпцигу, који се зове: *Leipziger Neueste Nachrichten* (од 19. марта) један допис из Београда, у коме се у главном ово вели:

„Између Србије и Русије отпочиње да наступа однošај онакав, какав је пре кратког времена био између Русије и Бугарске. У самој ствари то је борба за политички уплив у северним балканским државама, која се одиграва у Софији и Београду између Аустријске и Руске Владе. И ако је између Русије и Аустрије учињен неки споразум односно Балканског Полуострва, ипак Русија није вољна да напусти своју потајну или јавну превласт над државама балканских Славена. Као у Бугарској, тако се Русија плеће и у унутарњу политику Србије, па шта више и у прилике Краљевог Дома. Од како је Краљ Милан поново дошао у Србију и постао Главни Командант српске војске, од како кабинет Д-р Владана Ђорђевића негује добре политичке и економне одношаје са Аустро-Угарском, од тада се с руске стране почело упињати, да се Краљ Милан поново удали из Србије, а садање Министарство обори. У ту циљ опозван

је посланик барон Розен, који је био пун такта и стајао у најближим одношајима са Двором, а на његово место послат је у Београд за Посланика дрски и осорљиви Жадовски.

Одмах по његовом доласку тадање Министарство Д-р Владана Ђорђевића настојавало је, да дође у пријатељске одношаје са Русијом, па је, приликом освећења заставе за један брод црноморског друштва, Краљ Милан држао једну здравицу пуну оданости и пријатељског уверавања према Русији. Изгледаше, да су у Петрограду вољни, да ту изјаву Српског Двора и садањег Министарства приме пријатељски, — али држање Жадовског, који баш тада беше приспео, покварило је сваки покушај зближењу. У почетку, увредљиво држање Жадовског према Краљу Милану и према Министрима изгледаше да петроградски владини кругови не одобравају, и он је добио наредбу да Краља Милана сматра не само као Главног Команданта српске војске, него и као члана Краљевског Дома. Али Жадовски се беше већ далеко упустио у борбу противу Краља Милана, није могао више натраг, а сем тога он је на Царском Двору у Петрограду имао један врло моћан ослонац, према чијој је жељи и удешавао своје држање. Царица-удова и Краљица Грчка две су моћне пријатељице Краљице Наталије, па с тога оне и желе, да Краљ Милан оде из Србије и да учини места Краљици. Ту женску политику заступао је Жадовски, па је својим извештајима о стању у Србији приволео Руску Владу, да одобри његово држање према Двору и Влади у Србији. У својим извештајима он је навео, да српска Влада води аустро-угарску политику, да је народ веома незадовољан, и да ће букнути буна одмах, чим се ухапси Никола Пашић, који је осуђен због увреде Краља Милана. Овај извештај, који је српској Влади дошао до знања, био је прави узрок што је Пашић и ухапшен; Влада га је хтела помиловати, али, после горњег извештаја Жадовског, није могла то учинити, — показало се Руској Влади, да је Србија остала потпуно мирна и после хапшења Николе Пашића. Пророштво Жадовсково није се испунило; то је прилично поколебало веру Руске Владе у поузданост

извештаја њенога Посланика. Београдски Двор хтео је најзад да учини крај том несносном држању Жадовског, те га је приморао да, услед непозивања на свечан ручак, напусти Београд.

Цео овај догађај тек ће се тада објаснити, кад се видело буде, хоће ли Русија због увреде свога Посланика предузети какве кораке противу Србије па прекинути и дипломатске одношаје, или ће ћутке оставити на посланичком месту једног отправника послова.

Значајна је још и та околност, што и радикали, ти противници Краља Милана, осуђују држање и поступак Жадовског. Они веле, да Краљ Милан не сме напустити земљу зато, што то хоће један руски посланик, па с тога потпуно одобравају политичку самосталност Његовог Величанства Краља Александра, што се у овој ствари држи Свога Оца и што је са Жадовским поступио онако, како је било.“

Колико је ово последње истина видели су читаоци напред из дописа Балачкових у француским новинама.

Једна од најнеочекиванијих последица одласка Жадовсковог из Београда било је наваљивање Косте Н. Христића, да изађе из кабинета.

14-ог марта у вече, после обеда у Двору, на коме је, осем Министра Председника био и Министар Правде, овај је дотле наваљивао на Краља и на шефа Владе, док су му обећали: 1. Да ће се на јесен, кад се састане Скупштина, тражити кредит за Посланство у Риму. 2. Да ће се, још за време трајања Скупштине, тражити агреман од Италијанске Владе, да се Коста постави за посланика српског у Риму, и да ће се, чим дође тај агреман, Коста поставити за посланика *прве класе*. 3. Ако би се, и пре сазива Скупштине, упразнило какво место, да ће Коста бити постављен за посланика прве класе. 4. За све то Коста „пристаје“, да се наименује за владиног посланика у Скупштини.

Пошто је ово био само *разговор*, то је Коста Н. Христић похитао, да томе „договору“ даде писмену форму, и сутра дан, 15-ог марта пише Председнику писмо, у коме набраја све ове тачке „договора“ и тражи, да се оне саопште Министарском Савету, макар се овај

због тога и не сазивао у „формалну“ седницу. На томе истом писму видимо мојом руком две белешке једну, да је писмо саопштено свима колегама, а другу, која гласи овако: „Коста није одржао своје сопствене услове, да остане у кабинету до јесени, него је ову „погодбу“ покварио“, али о томе ће бити опширније на своме месту.

Ових дана била је игранка у Немачком Посланству у Београду, на којој је био и Краљ и његов отац, цела Влада, цео Дипломатски Кор. Мени се учинило чудновато, зашто је Краљ Милан целу ту игранку преседео у соби за пушење, али нисам хтео да питам, шта то значи? Тек после годину и по дана сазнао сам, да је те вечери, на возидби од Двора до Немачког Посланства, у колима, била жестока свађа између Краља и његовог оца због — госпође Драге Машин. Ову сцену саопштио ми је Краљ Милан тек за време нашег „драговољног“ емигрантског живота у Бечу. На дотичном месту биће од речи до речи, што ми је Краљ Милан о том испричао.

XII

ОКО САВЕТНИЧКИХ МЕСТА

17 марта 1899 године поднели су г. г. *Калтроп и Маркус* опширно и детаљно израђену понуду своју за грађење ових железничких линија:

1. Београд, Обреновац, Лајковац, Ваљево, Косјерић, Пожега.

2. Сталаћ, Крушевац, Трстеник, Краљево, Чачак, Пожега, Ужице.

3. Ужице, Кремна, Мокра Гора, босанска граница.

4. Ваљево, Осјечина, Завлака, Лозница, босанска граница.

5. Шабац, Љешница, Лозница.

6. Крагујевац, Губеревац, Краљево.

Министар Грађевина Димитрије Стојановић приступио је одмах детаљном проучавању ове понуде.

Док се ово радило у Министарству Грађевина, ја сам покушавао сва могућна средства да кренем скопљанско питање из мртвог угла, у који беше запало.

20-ог марта био је у мом кабинету један од првих београдских трговаца, Михаило Павловић. Дочекао сам га честиткама, што је успео да се већ сутра може да отвори велика фабрика кланичког друштва, коме је он председник.

— Ама, рече ћир Михаило, баш због тога сам дошао до тебе. Чујем да ће сутра Краљ, када дођете на нашу светковину, да одликује само мене и нашег архитекта Милоша Савчића. А што сте заборавили Љубу Срећковића, управника нашег друштва? —

— Нисмо га заборавили, ћир Михаило. Лозанић је био и њега предложио, ама се нашло да је он сувише страстан радикалски партизан, да би га Његово Вели-

чанство могло сада одликовати, па је зато Љуба избрисан из списка.

— Валлах, г. председниче, то вам ништа не ваља. Ја те уверавам, да Љуба Срећковић има великих заслуга за све досадашње успехе нашег великог кланичког предузећа. У томе човеку лежи главна гарантија за даље успехе нашег друштва. Признајем да је Љуба *био* радикал и то *луд* радикал, али од како је с нама на овом великом послу, постао је сасвим други човек, јер је и он увидео, да је *само у привредном раду спас Србије.* Знаш шта је, г. председниче? Волим да сутра ја не добијем ништа, само да се одликује Љуба Срећковић. —

— Ти си ћир Михаило као јавни радник у много прилика, а не само на овом великом привредном предузећу, стекао тако одличних заслуга, да ћу ја ево одмах пред тобом написати Краљу писмо о свему, што си ми сад рекао, и видећеш да ћу ја твоју молбу у толико топлије препоручити, што сам ја увек срећан, кад могу да спречим и најмању неправду. —

И одмах написах Краљу писмо, показах га ћир Михаилу и послах га одмах у Конак, па се онда распитивах о појединостима кланичког предузећа, које је имало задатак да извозом клане стоке и прерађевина меса ослободи Србију напасти, које редовно наступаху, кад год суседна монархија забрани извоз живе стоке из Србије. По објашњењима ћир Михаиловим изгледи овог предузећа беху сјајни.

У то ми донеше одговор од Краља. Он је гласио:

„Драги Докторе,

Држим да и Ви и Михаило Павловић имате право, јер, колико знам, Љуба Срећковић се смирио, а на овом послу одиста добро ради, и с тога напишите Сими да промени указ и њега да дода. Ваш АЛЕКСАНДАР“

Председник је испод тога написао „Драги Симо! Молим те да према горњој заповести Господаревој напишеш још данас указ и за одликовање Љубе Срећковића. С поздравом Твој Др. ВЛАДАН“

Кад се ћир Михаило праштао да иде, ја сам већ могао да му покажем одговор Министра Народне Привреде који је гласио:

„Драги Владане! Сад ћу однети Краљу указ да се и Срећковић одликује. Твој С. М. ЛОЗАНИЋ“

— Хвала ти г. председниче и морам ти рећи: Није вајде, добро и брзо радите. —

— Камо срећа, ћир Михаило, да нам *сваки пут* пође за руком да продремо с оним, што мислимо да је добро и право. —

Иза Михаила Павловића пријавише ми депутацију новинарског удружења. У тој депутацији беху *Коста С. Таушановић* и *Мићић*. Жалили су ми се на узапћавање страних листова и на то, што цензура не да узапћене листове ни редакцијама, и ако се „и под најцрњом реакцијом“ уредништвима давали забрањени листови, да из њих црпу оно, што није забрањено. Мићић осем тога предаде ми једно писмо, које је писао некакав осуђеник из града, и у коме прети да ће „поклати све, што је живо у извесној редакцији“. Таушановић је говорио опширно о злочинима тог осуђеника, који је три пут осуђиван на по 20 година робије, а сада је „слободњак“, па чак му дају и све новине да чита, и да овако прети појединим редакцијама.

Депутацији сам одговорио, да је могућно да цензура и сувише ревносно врши своју службу, али да ја не могу да јој то замерим кад нпр. видим да новосадска „Застава“ тврди, да у Србији данас влада *шпанска инквизиција* само зато, што је један адвокат у Ваљеву кажњен за демонстративну честитку онима, који у пожаревачкој хапсани „чаме“, а који у ствари само издржавају казну, на коју су их осудили сви земаљски судови. Председник не може да замери цензури, што је нпр. узаптила последњи број вршачког „Српства“ или „Србадије“ из В. Кикинде, јер последња тврди да Србија кида сваку везу са Црном Гором и баца рукавицу Русији, што је апсолутна лаж, а прво тврди да је г. Виловски зато изгубио службу, што је писао Н. Сл. Преси да руска влада *одобрава* понашање г. Жадовског у Србији, па, на заповест Краља Милана и Др. Владана, није

хтео то да демантује — што такође није истина. Председник не може да замери цензури што забрањује све листове, у којима се отворено прети династији Обреновића осветом Русије само зато, што Влада Србије брани независност државе и не допушта представницима страних држава да се мешају у унутрашња питања Србије. Друга је ствар са забраном, да се узапћени листови не дају ни редакцијама. Новинарско Удружење зна најбоље, да су сва уредништва добијала све забрањене листове докле год нису почела да злоупотребљавају то благовољење Владе коментаришући јавно оно, што је узапћено. Нека се Новинарско Удружење постара да ниједан лист не чини више ту злоупотребу, па ће све редакције опет добијати и узапћене новине. Што се ове робијашке претње тиче, Председник је још јуче, из рапорта Управника вароши Београда, сазнао за ово писмо и потражио је обавештења од Г. Министра Правде. На основу ових може депутацију уверити, да дотични осуђеник још није „слободњак“ и да му никакве новине не долазе до руку. Све што је учињено то је, да му је о Св. Николи скинуто гвожђе, иначе се он никуда из казамата не пушта, и на њега се најстрожије пази. Како је садашњи управник казненог завода врло строг и савестан чиновник, под којим није било ни једног јединог случаја, да је који осуђеник могао побећи — то дотична редакција може бити сасвим без бриге што се ове претње тиче, за коју ће бити кажњени и онај, који ју је писао и онај, који је омогућио да се она пошље. У опште београдски листови могу писати противу Владе шта и како нађу за добро. Докле год не дођу у сукоб са позитивним законима, нико им не може ништа, а кад се огреше о закон — судиће им судови.

21-ог марта било је свечано отварање велике кланице, на коме је био Краљ са свима Министрима осем Вукашина, који је био слаб.

22-ог марта је Председник Министарства као Министар Спољних Послова приредио у своме дому ручак дипломатском кору, а после овога вечерњу забаву, на коју је позвано око 50 лица. Списак свију званица био је претходно поднесен Краљу на одобрење, јер су овај

ручак и забава приређени по нарочитој заповести Краљевој. Односно ручка вредно је приметити само то, да је отправник послова *Руског* Посланства П. Б. *Мансуров*, примио позив и *био на ручку*, само је своју жену извинио болешћу, која ми је хронична болест била позната још из Цариграда. Италијански Посланик Мајор де Планш благодарио је врло топлим писмом, што је позвата и његова жена, и ако је ова тек дан раније стигла у Београд, јављајући, да ће гђа де Планш похитати да се одмах представи гђи Ђорђевићки. Бугари су се извинили дворском жалошћу за покојном Кнегињом Бугарском. О овом се ручку после две године причало, да је на њему била и госпођа Драга Машин, и да ју је домаћин водио испод руке за сто. То није тачно. Госпођа Машин била је позвата на посело после ручка, па и то на *нарочити захтев* Краљев, на што се Др. Владан онда само насмешио... Сада је јасно и то, зашто је Краљ захтевао, да тај ручак и та забава буде баш 22-ог марта, када није било никаквог службенога titulus bibendi. Тога је дана био Краљ Милан у Нишу, те није могло пасти у очи, што он није на тој забави у дому свога пријатеља Др. Владана, јер после искуства на балу код Немачког Посланика само је Краљ знао, да његов отац неће ићи тамо, где би се могао срести са госпођом Машинком.

Овај одлазак Краља Милана у Ниш дао је повода органима опозиције, а преко њих готово целој европској штампи, да развезе читав роман, како је то путовање Краљевог оца последица живе преписке између Руске и Српске Владе због афере Жадовскове, како ће Краљ Милан из Ниша предузети инспекцију свију гарнизона по унутрашњости, како ће та инспекција трајати 3—4 месеца, па ће онда Краљ Милан отићи „на дуже време“ у иностранство, и онда ће кабинет Др. Владана („ти агенти аустријски“), *који је већ изгубио Краљево поверење*, одступити, и онда ће Краљ моћи саставити Владу, која ће бити по вољи Петрограду, и која ће моћи да поврати старо пријатељство између Русије и Србије.

И у самом Београду врло се много говорило о министарској кризи.

У ствари није било ничега.

Кад се ових дана Министар Грађевина озбиљно разболео (ударила га је капља) и кад се Председник као лекар уверио, да Димитрије Стојановић дуже време неће моћи вршити службу, он је предложио и Краљ је указом од 24-ог марта 1899, на основу чл. 12 закона о устројству централне управе наредио, „да Министра Грађевина, за време одсуства Димитрија Стојановића, заступа у дужности ђенерал Јован Атанацковић, командант тврђаве Београдске“, који се врло радо примио те дужности.

25-ог марта писао ми је Стева Д. Поповић Бели овакво писмо:

Београд, 25. марта 1899.

Драги Владане,

Немам довољно речи, којима бих исказао, колико сам ти захвалан на ономе, што се садржи у данашњем твом писму, мени упућеном. Да бих ти то и доказао, мислим, да ће најбоље бити, да оставим просто теби, да чиниш оно што за најумесније нађеш, а ја ћу ти овде укратко изложити само докле сам дошао с послом, због којега сам у новембру прошле године молио Његово Величанство Краља, да ме до 22. пр. мес. благоволи оставити у положају Министра на расположењу.

До сад сам прикупио и разрадио све податке из прошле године о прикупљеним царинским и монополским приходима, а тако исто и о приходима од судских (и административних) такса и од државне привреде (осим прихода железничких и од Сењског рудника). Још ми недостају подаци о непосредним данцима и о порезу на дугу, наплаћеним у јануару и фебруару ове, за рачун прошле године, као и о осталим тако званим „разним приходима“, с којима ћу моћи располагати — може бити — тек кроз два месеца. — — Осим овога, ја сам своју студију проширио у једном правцу, за који пре четири месеца ни слутио нисам, да ће ме заинтересовати у толикој мери, колико је то случај данас у истини. То је питање: колико се данас троши на војску од стране свију (великих и малих) држава у Европи, а особито од стране Ру-

муније, Грчке и Бугарске. И о томе сам прикупио — и још једнако прикупљам — драгоцених података, који ће, поуздано држим, интересовати на првом месту тебе, који си ми, у неколико прилика, рекао, да не треба да жалимо оно што трошимо на одбрану наше земље, јер данас стојимо, у том погледу, боље но што смо икад стојали. — И с овим послом ја не могу бити готов још за два месеца.

Као што видиш, ја имам још много да радим на извештају, у којем ће бити потанко изложено, с коликим смо приходима располагали у прошлој буџетској години и на шта су исти употребљени. Резултат, до којег смо по мом предвиђању, дошли у том погледу, тако је сјајан, да ће се 1898. година доиста моћи истаћи као прва, ако не може бити и једина међу свима својим претходницама.

Но, и ако ће за посао, којег сам се латио, требати још прилично доста времена, докле се савлада, ја налазим, да — поред све твоје готовости — не треба више да молим за поштеду, пошто ћу — надам се — и поред дужности у Државном Савету имати толико слободна времена, да започети посао могу довршити до краја маја ове године.

Једно још само имам да замолим, а то је: да, при потписивању указа, не изгубиш из вида, да сам ја наименован за државног саветника 1. маја 1895. године. Ако хтеднеш да водиш рачуна о томе, онда имам да изјавим, да ми неће бити ни мало неправо, ако би ми се одредило место у Државном Савету после г. Љубе Каљевића, и ако је и он добио после мене тај положај, а ово зато, што је г. Каљевић био Председник Министарства, па је, држим, са свим у реду, да и у Државном Савету он буде старији од мене. С поздравом

твој СТЕВА Д. ПОПОВИЋ

И ових дана имао сам да се бакћем са жалбама фабриканта жигица Жоњо и да водим преписку са Министром Финансија док сам се уверио, да Министар има потпуно право што тражи да Жоњо плати неку грдну таксу, јер је тако решио и правнички одбор и Министарски Савет.

Министар Просвете имао је неку муку са професорима Богословије, које је морао казнити. Радикалци су у „Србобрану“ доказивали, да Андра Ђорђевић, зато што је фармасон, нарочито гони професоре руске васпитанике.

Конкуренција аустро-угарског дунавског парабродског друштва српском парабродском друштву беше постала тако мало солидна, да се у ту борбу морала умешати и српска Влада, о чему ће доцније бити опширније.

Радикалска опозиција моме кабинету није могла да пропусти ни смрт једнога од својих вођа, Димитрија Катића, а да на своју отаџбину не баци љагу *„да је Катић по вишој наредби отрован“*. Наређеном секцијом доказано је, да је Дим. Катић умро од природне смрти, као год и пре толико година Адам Богосављевић, за кога се такође тврдило да је отрован!...

Радикалски учитељи, отерани из велике политике и сабијени гвозденом руком Андре Ђорђевића у школу, интригирали су противу сваког угледног учитеља, који је озбиљно гледао своја учитељска посла. За поједине од ових, као нпр. за Михаила Ризнића морао сам лично да радим да не страда од тих интрига.

Краљ је наваљивао ових дана на мене, да узмем за државног саветника — *Др. Мих. В. Вујића*, једнога од вођа радикалне странке... И ако сам знао да ће Краљ Милан, а са њиме и сви угледни либерали, који су пристали уз нас и потпомагали ову Владу, бити одсудно противни овом наименовању, ипак сам врло радо прихватио ову прилику да вратим службу бар оним радикалима, који не терају несавесну опозицију. И тако је велики пријатељ Милана Мостића у мом кабинету Коста Н. Христић овлашћен да пише Миши Вујићу, који се тада бавио у Абацији, да Краљ и Влада желе да га поставе за државног саветника. На то је Миша Вујић одговорио оваквим писмом:

Абација, 28|III. 1899.

Драги Коста,

Твоје пријатељско писмо примио сам синоћ и ево ме одмах да ти на њ одговорим. На првом месту молим

те, да Њ. В. Краљу изјавиш моју најдубљу захвалност на Његовој високој пажњи и благовољењу према мени. Што се пак мене тиче, могу смело и отворено толико рећи, да су моји осећаји дубоке одности према Узвишеној Личности младога Господара били и остали вазда једни и непромењени — у свима перипетијама нашега политичког живота. Од самога почетка дубоко убеђен, да млади Краљ искрено воли народ свој и само му добра жели, ја с пуном преданошћу служим и служићу (колико ми кад у власти стоји) Престолу Његовоме, а у тврдом уверењу, да су правилно схваћени интереси круне и народа вазда паралелни и истоветни. Стојећи увек чврсто на томе гледишту, ја с благодарношћу прихватам понуђено ми место у Државноме Савету и имам са своје стране да иставим, и управ замолим само за један обзир, (који је у осталом и досада према другима чињен), а који се састоји у овоме: да ми се при постављању одреди ранг, који сам и пређе имао између г.г. Владимира Јовановића и Светозара Милосављевића.

Поводом мог евентуалног постављења имам сад још преко тебе да управим и једну молбу личне природе на Г. Председника Министарског (а ако је потребе, и Државнога Савета), а то је: да ми се од дана постављења (ако би ово већ у прве дане априла пало) па до ускршњих ферија остави још оно неколико слободних дана. На тај начин бих онда могао и Ускршње празнике још овде провести, пошто би ми веома незгодно било пред сам Ускрс у неуређену кућу улазити, већ бих, у име Бога, првих дана по празницима на дужност дошао! То ми је потребно нарочито с тога, што сам, и са станом и са купањем моје жене, овде већ ангажован (плаћањем) до 14 априла.

Најзад те молим, да и твојим г.г. колегама у Краљевској Влади изјавиш моју благодарност на њиховом о мени повољном мишљењу.

Био бих ти веома захвалан кад би ме којом речи известио о постављењу и одобрењу оног незнатног одсуства од неколико дана.

Срдачно ти поздравље од твога старог друга и пријатеља Dr. МИХ. В. ВУЈИЋА

Зулуми арнаутски у косовском вилајету беху опет почели узимати маха. Посланик Србије у Цариграду предао је ових дана на Порти ноту, којом је тражио да се једном стане на пут анархији, која влада на граници Србије.

Радикали су имали других брига. Непојамно им је било, како то у Србији „иде све по старом". „Односно држања Русије према Србији због Краља Милана после афере Жадовскове не може се ништа рећи. По ономе што се чита, не *може човек да схвати руску дипломацију*, да ли је ова после одласка Жадовског *повукла последице* или ће се све смирити и заборавити (Задарско „*Jedinstvo*" од 7 априла п. н.)"

Ова забринутост радикала била је у толико појамнија, што Краљ Милан не само што не оде у иностранство на „дуже време" него не оде ни у инспекцију гарнизона по унутрашњости, на којој је по њиховом рачуну имао провести бар 2—3 месеца, него се већ вратио из Ниша и био у Двору 29-ог марта на ручку, који је дават у част грофа Дидзела, белгијског посланика, који после дугогодишње службе у Београду беше премештен у Цариград.

Немајући за шта друго да напада Владу, опозиција се беше дочепала завештања Велимира Тодоровића, па је нападала макар Државни Савет. На то је у „Српским Новинама" од 27 марта 1899 изашло ово саопштење:

„У једном овдашњем вечерњем листу изишла је ономад једна белешка, у којој се говори о завештању пок. Велимира Тодоровића. Између осталога, у тој се белешци каже, како је од смрти народног добротвора прошла већ година дана, а Државни Савет, кога је покојник одредио за извршиоца завештања, није до сада дао никаква извештаја по тој ствари широј публици.

Надлежне државне власти, за све време од како је отворено питање о томе завештању па до сада, нису престајале улагати све своје старање и предузимати све потребне кораке, да се обезбеде права Српске Државе и дође до извршења завештања.

Настојавања у томе правцу довела су већ до тога повољног резултата, да су румунски судови пре неко-

лико дана огласили Српску Државу за наследника имања пок. Велимира Тодоровића. Тиме ће завештано имање пећи у државину Српске Државе, која ће одмах предузети и руковање целим имањем.

Спор, који је покренут с приватне стране о важности тестамента пок. Тодоровића, водиће се даље редовним путем пред надлежним судовима.

Сама природа предмета захтевала је, да се појединости на ширу јавност не износе, док се не расправе нека питања, која су се појавила поводом тога завештања.

Држимо да је у таквим околностима савршено излишна брига дотичног вечерњег листа о интересима, за које се старају државне власти".

31-ог марта поднео је Сима Лозанић Краљу на потпис нов указ: *о оснивању задруге за подизање домаће индустрије.*

И ако је Сима Лозанић врло приљежно радио, као Министар Народне Привреде, на вршењу толиких нових привредних закона, и ако је као друг у кабинету био врло погодан, опет је ових дана Краљ Александар „изгустирао" овог Министра и наваљивао је на мене — да га „дебаркирам" из свог кабинета. Кад сам затражио разлоге за тако изненадно наваљивање Краљево, Господар је доказивао, да је Сима сувише слаб, па се поводи за својим чиновницима и за својим рођацима, да се иза њега направила читава котерија шпекуланата, која жари и пали по Министарству, како је њој воља, итд.

— Ја сам, ако се сећате, Господару, још у Бечу, када сте ми предложили, да узмем Симу за Министра Народне Привреде, поменуо колико су млади чиновници у Министарству Иностраних Дела имали на њега уплива, када је Сима био Министар у кабинету чича Николином, јер сам ја од тог уплива „Kindergarten"-а често страдао као посланик у Цариграду. На ту примедбу Ваше Величанство ми је одговорило: да ја могу г. Лозанићу изабрати начелнике и референте какве ја хоћу. Ја сам тада пристао верујући, да ћу имати одрешене руке односно избора најспособнијих радника, без обзира на то, којој партији ко припада од њих. Али за ово годину и по мога председниковања, уверио сам се, да ни ја ни један ресорни Министар не можемо да изберемо за

свако место најбољег стручњака, кога бисмо могли имати на расположењу, и ако их и онако нема много. Један је сувише радикал, други се не допада Вашем Величанству лично, на трећега врчи Краљ Милан, четврти се не допада либералној већини скупштинској, петога не можемо узети зато, што ће нас онда напустити напредњаци, који нас иначе помажу. Ето, Господару, зашто ни данас, после 18 месеци моје Владе, ни у једном Министарству, ни у једном надлештву није сваки чиновник на оном месту, за које би био најбољи. Па при свем том, опет је Сима Лозанић у Привреди урадио *доста* и *добро*. Ја немам никаквог разлога, да сад измишљам парцијалну министарску кризу, само да једног доброг друга „дебаркирам“.

Видећи да сам ја одлучно противан, да мењам поједине Министре само због „височајшег ћефа“, Краљ је оставио за доцније своје кључање по овој ствари, и навалио је, да се барем пенсионишу два Државна Саветника, те да се направи место за Др. Мишу Вујића и Ђоку Пантелића...

— Што хоћете Господару да метнете Др. Мишу у Савет, то још разумем, то има политичког смисла, али што ће Вам Ђока Р. Пантелић?

— Бог с Вама, докторе — чудио се Краљ — зар Ви не знате, да је Ђока један од најбољих наших правника, да је био десна рука чича-Николина, дакле један од најпоузданијих људи за борбу противу партизана?

— Кога жели Ваше Величанство да уклони из Државног Савета, те да направи места овој двојици нових Саветника?

И ако је Краљ имао одавно готов план, он се направи да нема, па узе државни шематизам и стаде бајаги тек тражити, кога ће — по његовом омиљеном изразу — да „закоље“.

— Па ето Вам, докторе, одмах два ..... (ах, у каквом је друштву одрастао овај младић!) који не треба да буду у Државном Савету, велико шкрабало Милан Ђ. Милићевић и канцеларијски ђенерал Младен Јанковић. Први је осем тога и велики Карађорђевићевац. Из-

баците напоље та два... (буди Бог с нама!), па ћете одмах имати места за Вујића и Пантелића. —

— Има речи, Господару, које Ваше Величанство не би требало ни да зна, а камо ли да их икада изговори, макар да се налазе у првом издању Вукова речника. Милићевић је један од највреднијих српских књижевника, који има великих заслуга за педагогију, етнографију и историју нове Српске Државе, и кад му већ није до сада било суђено да постигне оно, за чим је жудео, да постане Министар Просвете, онда је само правда, што је најзад дошао у Државни Савет. Младен Јанковић је одиста све наше ратове провео у канцеларијама Министарства Војног, али је у њима био тако одличан радник, да је више привредио Србији него неки његови другови на бојишту. Да су за последњих 20 година сви начелници одељења у разним министарствима били на својим местима тако одлични стручњаци, као што је Младен био одличан шеф опште војног одељења у Министарству Војном, сигурно би данас Србија била много напреднија у многом погледу него што је. Ваше Величанство замера Милићевићу његове симпатије према Карађорђу. Не треба заборавити да је он, као сасвим млад човек, био учитељ у Тополи, где су успомене на Вожда и на први устанак и данас врло живе а камо ли онда, када је он био учитељ, и када је овом земљом владао син Карађорђев Александар. У осталом Ваше је Величанство лично ишло да се поклони гробу Карађорђеву и да на њ положи свој венац. Према томе би се и Обреновић V могао обележити као Карађорђевићевац. Главно је, да је тај тополски учитељ из времена Кнеза Александра доцније, на Народним Скупштинама у Крагујевцу, био врло користан Кнезу Михаилу, и да је под Обреновићима тај некадашњи учитељ основне школе својим талентом и автодидактичким трудом дотерао до правог члана Краљевске Академије Наука и до чланства у Државном Савету. Најзад он у својим списима хвали и Кнеза Милоша, он је непристрастан историк....

Краљ беше постао нестрпљив и сасвим љутито упаде у реч:

— Лепа је то историјска непристрасност, када се Карађорђе истиче као највећи јунак и геније а Милош

Велики као сојтарија. Молим, докторе, не прекидајте ме. Прочитајте пажљиво Милићевићеву књижицу „Кнез Милош у причама“, па ћете се уверити, да је Кнез Милош представљен тако, да се читаоци морају само *смејати* на рачун основаоца наше Династије. У осталом то је литература. Ако Милан Милићевић и Младен Јанковић имају *у државној служби* одиста тако великих заслуга, као што Ви налазите, они су обојица награђени највећим чиновима у тој служби, и пошто су обојица напунили четрдесет година службе, то им се пенсионисањем неће учинити никаква неправда, него ће са пуном платом доћи у стање покоја, које су заслужили, а ми ћемо добити два места у државном савету, која нам *безусловно* требају. Разумете ли ме, докторе, безусловно. —

И Краљ стаде ходати по својој канцеларији, што је радио само када је врло љутит.

Поћутах неко време па онда рекох:

— Изгледа да сам имао несрећу, да и нехотице расрдим Ваше Величанство. Молим да ме благоволите извинити, јер није ми то ни могла бити намера. Нема никаквог разлога, да се Ваше Величанство љути...

— А није, Бога ми, докторе, Ви сте по неки пут тако чудновати, да Вас просто не разумем.

— Молим, Величанство, ако налазите, да је пенсионисање ове двојице државних саветника *безусловно* потребно за данашњу политику, ја од тога нећу правити кабинетско питање. Сувише ми је драг и озбиљан покушај, да се колико-толико оствари државни програм Вашег Величанства, да бих га напустио на ма каквом *личном* питању. Ја ћу и овде попустити и ако знам, да попуштањем у свима сличним питањима товарим себи на врат нове личне непријатеље, којих и онако имам сувише. Али то је моја *дужност*, да се лично потрошим у служби Вашег Величанства и Србије. Само двоје молим најпокорније: немојте решавати преко колена ни таква питања, него пустите да прође два три дана, и друго, ако после, кад Вас прође срџба, остајете при овој намери, онда молим, да се и Милићевић и Јанковић одликују Таковском лентом, да не изгледа, да су отпуштени из службе као недостојни и неспособни чиновници, већ

као људи, који су на потпуно задовољство Краљево завршили своју чиновничку каријеру, да не изгледа, да су пенсионисани само зато, да направе места Вујићу и Пантелићу... —

— Добро — рече Краљ па седе — ето да видите да нисам љут: усвајам Ваш предлог, даћу им истим указом Таковски Орден I класе. И онако неће Милићевић бити једини Карађорђевац, који ће понети Таковску ленту. Али кад ја на то пристајем, онда на што чекати 2—3 дана? Донесите ми данас оба указа. —

— Не могу, Господару, јер би се могло десити, да иза тих указа у „Српским Новинама" један од нових саветника одмах поднесе оставку, а то би била брука...

— Па Миша је писао Кости да пристаје, а за Ђоку сам сигуран да ће пристати, — рече Краљ.

— Коста ми је дао Вујићево писмо. Оставите ми још толико времена, да питам и Пантелића било усмено или писмено, па кад се осигурамо, да и он пристаје, онда ћемо потписати оба указа. —

— Добро, зовите Ђоку. —

1-ог априла зовнуо сам к себи Ђоку Пантелића. После разговора с њим писао сам Краљу ово писамце:

„Господару,

Покорно јављам, да сам усмено понудио г. Ђоки Пантелићу, да га вратимо у Државни Савет, и да ми је он одговорио, да „под данашњим приликама *никако* не пристаје да се врати у Савет". Под тим „приликама" разуме неке *садашње законе.*

„Треба ли према томе спремити указе и кога од намењених за пенсију треба за сада оставити у савету или — треба ли цело одложити?

Вашег Величанства веран слуга Dr. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ"

Краљ је одмах одговорио овако:

„Драги Докторе,

Држим да је према томе најбоље, да све оставимо, док се још боље споразумемо, и *док успем да Вас убедим* у исто време *да треба курталисавати Министарство Привреде* од *свог* (sic) злог духа ваш АЛЕКСАНДАР"

Како је брзо Краљев кандидат за Министра Привреде постао „зао дух“ тога Министарства — у очима самога Краља!

Али Краљ *није успео* да о томе увери и шефа Владе и морао се задовољити пристанком овога, да на место, које беше намењено Ђоки Пантелићу, дође други велики (бар за онда) „љубимац“ Краљев Лаза Р. Јовановић, један од либералних сецесиониста из групе Андоновић—Гвоздићеве.

И тако је трећег априла 1899 потписан један указ, којим се Милићевић и Јанковић пенсионишу и уједно одликују Таковским лентама и други, којим се за државне саветнике постављају Др. Михаило В. Вујић, Министар на расположењу („с тим, да заузме место после члана Државног Савета Владимира Јовановића“) и Лазар Јовановић, начелник I класе Министарства Народне Привреде.

XIII

ОРДЕНЧИЋ — ТРАГИЧНА КРИВИЦА

1-ог априла 1899 поднео сам Краљу један повећи меморандум *о спољној политици Србије.* После кратког прегледа историје „Источног Питања“, које обухвата и српско питање, покушао сам да објасним зашто ни коалиције извесних великих сила, ни цео „европски концерат“ нису могли стотинама година да реше то велико и мучно питање; за тим сам покушао да ставим прогнозу о фазама, кроз које ће то питање вероватно проћи у двадесетом веку, како бих са што већом вероватноћом обележио терен за даљи рад српске спољне политике. Исцрпно сам изложио све, што је Србија урадила у деветнаестом веку за остварење своје националне мисије, при чему сам врло детаљно израдио последњих десет година у томе раду. У десет тачака прецизирао сам шта је урађено од 11 октобра 1897 до 1-ог априла 1899. Изнео сам паралелу између рада нашег и наших такмаца на истом пољу за последњих шездесет година. Покушао сам да тачно одредим шта ми, којима је Србија преча од свега, али не ова данашња Србија, него она Србија, која нам је идеал, шта ми хоћемо, и да ли то што хоћемо и можемо постићи, и каквим средствима и путевима то можемо постићи. Претпоставио сам за тренутак, да смо то што хоћемо, срећном констелацијом прилика у Европи и у свету одиста и постигли; претпоставио сам, да су тако исто и наши такмаци постигли, тј. да смо сви наше народне зграде довршили, па сам онда проучавао питање: да ли бисмо онда сваки за себе били у стању да очувамо сваки своју не само политичку него и економну независност? Дошао сам до ресултата, да би се то могло постићи само војничким

и царинским савезом тих национално сатурираних држава, од којих би свака имала по 5—6 милиона становника, јер само такав савез, који би цело Балканско Полуострво претворио у једну економну целину према иностранству могао би да гарантује економну а с тим и политичну независност његову. Сад сам проучавао путеве, којима би се могло доћи до таквога савеза, и завршио сам неколиким конкретним предлозима. Међу овима беше и једна врло поверљива мисија.[1]

Краљ није, по изузетку, овога пута захтевао да му оставим тај „тефтер", него је желео да му га целог прочитам. И ако је скоро два сахата слушао једну студију, која је задирала у најживотнија питања не само данашње Србије него целога Српства — прво питање које ми је Краљ ставио, није се тицало ни једног начела, ни једне од изнесених идеја, него — *личности* . . .

— Па, докторе, *коме* мислите да би требало поверити тако деликатну и тако поверљиву мисију? —

Мени чисто беше криво, што сам дао себи толико труда да израдим тај меморандум, па само одговорих:

— Лепом човеку. —

— А? Моме секретару?

— Да. Он је, у колико ја знам, не само довољно способан него и довољно ћуталица за такву мисију. —

— То имате право. Али ако ја Вама допустим да ми једног по једног чиновника узимате за дипломатске мисије, онда ја брзо нећу имати ни једног способног човека ни у цивилној ни у војничкој кући. —

— Не бојте се Господару. Остале Вам нећу дирати. Али за Др. Мишу Милићевића молим не само да му поверимо ову мисију, него и друге. Ето н.пр. кад Коста одступи . . .

Краљ се трже, као да га је нешто ујело, и упаде ми у реч:

— За Министра Правде? Jamais de la vie. То *ја* не дам да се *моји* људи истроше! —

— А зар ми нисмо *Ваши* људи, Господару? —

---

[1] Из врло појамних разлога, тај мој рапорат Краљу не може се још штампати, и остаје са добром трећином ових мојих прилога за историју — у резерви.

— Рђаво сте ме разумели, драги докторе. Ви сте још више моји, али Ви сте моји државници, а ја сам под „моји људи“ хтео да кажем моји дворани. Најзад за ову специјалну мисију даћу вам Мишу. Односно конференције, коју предлажете, говорићу с Па̀пом, па ћу Вам јавити, док и он прочита овај ваш велики тефтер, какав сигурно није ни он за време целе своје владе добио ни од једног свог Министра, осем једнога Ристића.

Чинио сам се невешт овој Краљевој позлати пилуле и само сам још замолио, да се пре конференције изради у картографском одељењу једна карта у једном јединoм егземплару само за потребу те конференције.

Министар Народне Привреде радио је међутим даље на извршењу закона о потпомагању домаће радиности, и 8 априла потписана је *концесија* дата машинској фабрици Филнера из Вармбруна *за производњу хартије у Србији.*

Од како је Вукашин управљао финансијама, прикупљање порезе ишло је далеко боље. Док је у месецу марту 1898 наплаћено непосредне порезе 1,334.182 динара, наплаћено је у истом месецу ове године 2,159.680 динара, дакле дупло, и то без егзекутивних мера.

Министар Правде није имао другу мисао него како да се извуче из Кабинета. И ако је он са мном закључио „писмен уговор“ да остане Министар Правде у мом кабинету до јесени 1899, па тек онда да га пошљемо за посланика, и ако је тај писмени споразум саопштен свима члановима Владе, — Коста Н. Христић почео је још у почетку априла да ради преко својих пријатеља у Двору, да се још сада пошље за посланика.

Чим сам за ово сазнао, ја сам Министру Правде написао 8-ог априла 1899 овакво писамце:

„Драги Коста,

Ти можда и не слутиш, колико сам ја претрпео 14 марта док се 15-ог марта дошло до писаног споразума између мене и тебе, и док сам ја све колеге придобио за тај споразум.

„Међутим ти тај скупи (бар за моје здравље скупо плаћени) споразум напушташ и без мога знања поверавaш г. Франасовићу, да ти изради нешто мимо тога споразума.

„Лепо. Des Menschen Wille ist sein Himmelreich. Кад тако хоћеш, и ја сматрам да наш споразум од 15 марта више не постоји. С поздравом твој Др. ВЛАДАН“

На то писмо добио сам овакав одговор:

„9 априла 1899.

Драги Владане,

Ја мислим да сам те синоћ довољно уверио:

1.) да корак, који сам преко Франасовића учинио, није био учињен у циљи да обиђем тебе, него да је то била једна *лична* услуга, за коју сам га молио. Ја сам хтео да ти уштедим све могуће тракасерије око овога мог питања, које сам изречно учинио и које и сада чиним зависним од твога пристапка, као што је то једино и природно;

2.) о томе свему мораш бити тим више уверен, што знаш, да на ово место нисам дошао никаквом својом интригом, него једино по вољи Господаревој и наваљивању твоме, и да мој нови положај не може бити на други начин но вољом Господаревом и твојим пристанком;

3.) ако ико, ја најмање имам потребе да ти доказујем своје пријатељство. Ја сам ти га на један еклатантан начин доказао у једној за тебе, а богме и за мене врло мучној прилици.[1] Није истина лепо то истицати, али да то поменем изазвао ме је твој синоћни прекор, да онај поступак *ти* од *мене* ниси заслужио.

Како ћеш ти после овога објашњења поступити и да ли ћеш се сматрати за разрешена од задате речи, твоја је ствар. Надам се, да нећемо никада имати прилике, да бранимо наше „шлинговане“ капије. Али бисмо онда тек видели, ко би нам први ушао у кућу, а ко би се први на њу каменом бацио. С поздравом твој КОСТА“

„Шлингована“ капија, то је гвоздена капија на мојој кући, на коју се спремала да нападне руља срамнога у српском уставном животу 14 и 15 маја.

---

[1] К. Н. Христић био је председник првостепеног суда у Београду, када сам ја био оптужен за „Сливницу“ и када су сви земаљски судови (све три инстанције) нашли, да у Србији никаквим законом није забрањено писати историју. Изгледа да је за Косту било врло мучно усвојити у овој прилици мишљење својих колега, Апелације и Касације...

Од куда Коста 9-ог априла 1899 предвиђа нову опасност за „шлинговану“ капију? И од куда је он, члан *мога* кабинета, сигуран да ће моћи сербез ући у моју кућу први, кад на њу полете каменице?

До тога истина није дошло; уместо каменица на шлинговану капију, летеле су пет година само отровне клевете и лажи на моју част; од захвалности Краља Александра за моју верну службу угашено је и огњиште у мојој кући, и ја сам се потуцао у туђини, у којој је Коста Н. Христић био посланик *прве* класе, и за цело то време *није ме познавао*, пити ми је икада прекорачио прага. Причали су ми чак људи, којима би се морало веровати, да је Коста као посланик прве класе тражио, да ме протерају из места, у које се бејах склонио од захвалности Краљеве — али у то не могу и нећу да верујем.

11-ог априла 1899 писао ми је Вукашин овакво писамце:

„Примивши службени извештај Монополске Управе о ресултату јучерашње офералне лицитације за трогодишњи закуп великопродаје дувана, хитам да те известим, да је ресултат задовољавајући. За периоду 1893—1896 била је средња годишња цена 7,791.406 динара; за периоду 1896—1899 била је само 7,250.000 динара. Од сада ће бити 10,876.854 динара. У сутрашњој седници Министарског Савета изнећу појединости“.

Та није да је задовољавајући ресултат, него је право бенгалско осветљење, шта се може учинити, када Монополска Управа не мора да буде партизанска севапцинца.

На Васкрс 1899, када је Краљ Милан дошао мојој кући, да ми честита празник, донео ми је од Краља овакво писамце:

„18. IV. 99.

Драги Докторе,

Пошто још мало кашљем, као што сте синоћ могли и дејствително да чујете, и мало ми се погоршало због оних свећа синоћних, то сам казао мом оцу, да Вам каже, да данас не могу да Вам дођем — али хоћу овим путем да честитам и вама и вашој породици данашњи празник

ваш АЛЕКСАНДАР“

Ову цедуљицу помињемо само зато, што су баш ових дана сви органи опозиције тврдили, да ће мој кабинет кроз који дан пасти „јер је стање у Србији постало тако несносно, да већ по улицама београдским 3—4 човека не могу ићи заједно, јер полиција и то сматра као политичке зборове“ („Застава“ новосадска од 18. априла 1899.). На чланке „Српског Завета“ о страдању Срба у Старој Србији одговориле су „СПВједомости“ од 16. априла 1899. овако: „Српски официозуси треба да знају да нису само Срби у Старој Србији под туђим јармом, него да има на свету још и Босна и Херцеговина, где положај православних Срба није нимало бољи него што је у Турској.“

Да сам ја био на Комарчићевом месту, ја бих им овако обзујао:

„Знају, Баћенка ти радној, но не уже ли *ми* отдали православних Сербов Боснији и Герцеговини Австријцам?“

19-ог априла потписана је привремена *царинска конвенција* између Турске и Србије; 21-ог априла дата је *концесија за грађење машина* за парну, водену и електричну снагу, за грађење железничких *вагона и пољопривредних справа;* 22-ог априла јавио ми је г. Мајор де Планш, да је Краљ Италије одобрио, да неколико српских официра ступи у њихову ратну и артиљеријску школу.

Преговори између ђенерала Атанацковића с једне и господе Калтропа и Маркуса с друге стране односно грађења и експлоатације наших западних железница беху већ доведени дотле, да се могло приступити стилизирању самог уговора. То је урађено на конференцијама у Двору, које су трајале четири дана (23, 24, 25 и 26. априла) и на којима смо утврдили текст концесије, 27. априла потписан је указ, којим је Атанацковић овлашћен да у име Владе потпише тај уговор, што је он истог дана и учинио. „Српске Новине“ од 27. априла донеле су и поменути указ и текст закљученог *„уговора о концесији за грађење и експлоатацију нових железница у западном делу Краљевине Србије“*, који је наштампан на српском и инглеском језику.

На тим конференцијама у Двору изабрати су и заступници Србије на међународном конгресу у Хагу, и

то: Чеда Мијатовић и д-р Војислав Ст. Вељковић. На наваљивање Краљево додат им је и пуковник Машин „због чисто војничких питања“. Како Србија дотле није имала свог Посланика на двору Краљице Холандске, то је наш Посланик у Лондону Чеда Мијатовић акредитован и за Посланика код Њеног Холандског Величанства.

Чим су ови послови срећени, Краљ је са својим Оцем, ђенералом Атанацковићем и Јевремом Андоновићем отпутовао из Београда да пропутује западну половину Србије. На томе путу: Боговађа, Ваљево, Косјерић, Ужице, Бајина Башта, Љубовија, Лозница, Шабац — Краљ је свуда врло одушевљено дочекиван, и опширна телеграфска извешћа о тим дочецима пунила су ступце „Српских Новина“.

За то време мени се беху досадиле партизанске интриге у ресору просветног одсека мога Министарства, и да бих цео тај сплет интрига пресекао једним потезом, поставио сам за шефа у просветном одсеку д-р Николу Ј. Петровића, човека високо образованог, који је и као директор једне гимназије и као управник Народног Позоришта и као творац Дома за сиротну и напуштену децу показао веома много предузимљивости, енергије и издржљивости у послу.

Ових дана дигло се много ларме у целој штампи — и српској и страној — око факта, да је Жадовски дефинитивно, указом Царским скинут са посланичког места у Београду. Чак се чуло, по новинама, да је Руска Влада наименовала свог новог посланика на Српском Двору, и најпре је јављено, да је за то место одређен барон *Стаал*, а за тим некакав *Шпајер*. Али докле се није знало посигурно за *новог* посланика, са свију страна се тврдило, да је Жадовски „угасио свећу“, и са тим фактом ваљало је штампи рачунати. Листови добро расположени према тадашњем режиму у Србији певали су због ове „победе“ песму „возбраном војеводје“ — опозициони листови нашли су се у чуду. Загребачки „*Србобран*“ од 1 маја 1899 доказује, да се опозивање Жадовског „само на два начина може објаснити: Или Жадовски сâм *није хтео* да се врати у Београд, или се дошло до неке *погодбе* између Петрбурга и Београда, *да се у Србији изврши нека важна*

промена, на пример: да раскраљ оде.“ Задарско „Jedinstvo“ трудило се, да целу аферу Жадовскога сведе на „*спор око личних заћевица* између руског поклисара и Краља Милана“, па кад је Русија била тако добра одазвати овог свог поклисара „valja da ide i Milan, tim prije što ga Austrijska diplomacija ne zaštićuje, jer neće da se zbog njega zamjera s ruskom“.

Најчудноватије рефлексије изазвало је дефинитивно одазивање Жадовског у берлинским новинама „Vossische Zeitung:

„Са годином 1876, 1877 и 1885 *Србија је потпуно изгубила свој положај Пијемонта на Балкану*, и ако се кадгод дође до покушаја за уједињење свију Срба, вођење ће прећи на Црну Гору. Династија Обреновића стоји још једнако на два ока Краља Александра, а Кнез Црногорски Никола умео је да своју ратничку или боље рећи сељачку династију Петровић-Његуша сроди са најстаријим владалачким фамилијама у Европи. Као што је Краљица Данска умела да постане Европска пуница, тако је и Кнезу Николи пошло за руком да постане *Европски тест*, и његов ће се утицај још више проширити, јер он има још принчева и „принцеза лепијех кано рајске хурије с европским образовањем“. Како се онда Србија може такмичити са Црном Гором? Она мора у будућој великој српској држави да се задовољи са другим местом“.

Како је баш ових дана и кузен Европског таста, војвода in partibus infidelium, Блажо Петровић-Његуш, расрђен што му је Др. Владан „отео“ крваво стечену потпору од 6000 динара годишње из српског диспозиционог фонда — кренуо на пут у Петроград, то је новосадски лист „Народно Коло“ донело чланак противу Др. Владана, од кога, на жалост налазимо само овај завршетак:

„Блажо ће у Русију, па ће се за кратко време вратити у Србију. Али куда ће *онда* Цинцарин-Везир? Онда ће Србија опет бити слободија а не цинцарија“.

Баш за то је Цинцарин-Везир и грабио да посвршава што више текућих послова, пре него се војвода Блажо врати из Пићера, те је тако расправио спор између српског и аустријског паробродског друштва, подизао је

нове српске школе у Старој Србији и Македонији, спремао је упуства за мисије у Хагу и Атинама, бранио концесију за грађење железница од напада чак и озбиљних непартијских листова (нпр. чак и од „Трговинског Гласника“) а камо ли од радикалских, који налажаху, да ће се истина у Србију унети страни капитали, „само што од тога неће имати користи Србија него предузимачи, јер ће они лепу камату износити из Србије“; ургирао је нотама у Цариграду везу српских и арбанашких железница за директну везу преко Србије између Црног и Јадранског мора; бактао се спором, који је настао између Васионе Патријаршије и Посланикâ православних држава у Цариграду због њиховог ранга у патријаршијској цркви (Кнез Маврокордато, који после грчко-турског рата беше понова дошао за посланика Грчке у Цариграду, беше сада по рангу постављења *млађи* од румунског, српског и црногорског посланика, и зато су ови тражили, да у патријаршијској цркви стоје пре грчког посланика, али Патријаршија је одговарала, да је то ранг по старешинству православних автономних цркава), израдио је у Цариграду Султанову ираду, по којој се црквени спор у Куманову решио тако, да Бугари за отету српску цркву положе Србима одмах 18,000 франака и да им уступе половину црквених прихода, те да Срби себи сагради нову цркву, а ако то не учине, онда ће Порта затворити и „бугарску“ цркву.

Али опозициони кругови нису знали, зашто је Председник Министарства остао у Београду за време тријумфалног путовања Краљевог по западној Србији, или, ако су знали, правили су се да не знају, и телеграфисали су „Келнским Новинама“, како јако пада у очи, што у пратњи Краљевој на овоме путу по Србији нема ни Ђорђевића ни Вукашина „који су иначе *увек* уз Краља“. Узгред су наравно слагали, да је због овог путовања знатно појачан гарнизон ужички, а осем тога послата су тамо и јака одељења жандармерије...

Дочек, који је Краљ нашао у народу приликом овог путовања био је радикалним круговима врло непријатан и они су се трудили да барем у страној штампи представе ствар тако, да овај дочек нема никаквог зна-

чаја, јер „осим ужичког округа, Краљ је прошао само кроз *мирне округе*, у којима је већина *либерална*, а већ одушевљење у ужичкоме крају, за који цео свет зна да је чисто радикалан, направила је појачана војска и жандармерија, која је нарочито тамо послата“ („Новости“, „Новоје Времја“). А већ што се тиче Краља Милана, не само да неће доћи нови руски посланик („Застава“), него ето прошле ноћи прилепљени су по Београду плакати, којима се тражи, да се у Србију врати Њено Величанство Краљица Наталија, а то има значај демонстрације противу Краља Милана („*Il Secolo*“).

Наравно да такви плакати беху само у глави „Секоловог“ дописника, јер у Београду нису више жуделе за Краљицом Наталијом ни оне госпође, које су покадшто од ње добијале на поклон по комад „штофа“ за нову хаљину.

Али је Председник Владе имао ових дана другу невољу. Што је он више гледао да се уздигне над партизанством и да за државну службу спасава што више људи, за које је држао да ће бити корисни за службу отаџбини, па ма којој политичкој партији они дотле припадали, то су се више рогушили партизани, који потпомагаху садашњи режим. Постављење д-р Мише Вујића за Државног Саветника нарочито је направило „узбуну“ међу либералима. Они су у томе указу видели сигурно „знамениј е“, да је садашњој Влади одзвонило и да Краљ поиздаље спрема терен да „пресалдуми“ опет радикалима. Знајући да је свака Влада налик на мужа, коме је жена „шарена“, и да она кад и овај последњи сазнаје дотично неверство, знајући да им ништа неће помоћи, ако се обрате директно Д-р Владану, за кога су имали доказа да безусловно верује Краљу Александру — јер још није изгубио једну „илузију“ нити стекао „дотично искуство“, они су обраћали ђенералу Бели-Марковићу пажњу на опасност, која прети либералима. Знали су, да је Бели-Марковић метнуо главу у торбу за Обреновиће још 1858. године, знали су да се он, искреније од Ристића, измирио с Краљем после „оно мало првог априла“, а знали су и то, да Д-р Владан никоме неће толико веровати као баш Бели-Марковићу, са којим га везиваше пријатељство од 28 година.

И либерали су добро рачунали.

Ђенерал Бели-Марковић написао ми је 5-ог маја 1899. овакво „врло хитно“ писмо:

Драги мој Докторе,

Сутра полазим у Врњце, где ме чекају хитни послови, али имам нешто да ти саопштим, што сам у многоме нашем разговору заборавио.

Постављање Вујића за члана Државног Савета, како сам ти већ казао, *узбунило је многе*, па и мене.

Кад сам се ономад с тобом о томе разговарао, ти си био *закопчан*.

Услед тога ја сам морао код публике да се обавештавам о узроцима тога постављења.

Двоје се износи:

Једни веле: Вујић указује овда-онда по коју услугу тиме што обавештава о кретању своје странке.

Други веле: Вујић је учинио једну велику услугу у овоме: Када је одступио Симићев кабинет и дошао на Владу овај Д-ра Владана, радикална господа, сакупљена у кући Ђоке Симића, већала су о томе, да отпусте проглас на радикалски народ, да не плаћа порезу, и да је Вујић *својим енергичним отпором осујетио тај проглас.*

Желећи да дознам, колико у овоме има истине, ја сам се обратио самом г. Симићу и ставио му на срце[1] да ми каже, колико у томе има истине?

Он ми је казао — ја имам узрока, да му верујем — да у свему томе нема ни трунке истине, па ми је том приликом причао, како се Вујић хвалио пријемом Господаревим. „Господар је Вујића примио љубазно и *извињавао му се* за извесне ствари, а поименице за *Оно на Цетињу* и за *Призрен*, казујући како *Он сам* сада увиђа, да није било места некадашњем отпору, који је у своје време чинио за уступак Призрена“.

Молим те, кад се са Господарем састанеш, упитај Га, да ли има истине у том Вујићевом причању, а нарочито: *да ли се Господар извињавао Вујићу?*

---

[1] Прва жена Јоце Бели-Марковића била је рођена сестра Ђ. С. Симића.

Ја сам се сав заложио за ово стање, па, *ако се приближава ера радикалска,* да се полако повлачим натраг, не ради мене — ја се ничега не страшим, но ради моје деце, која су још слаба и нејака.

Збогом, много ти поздрављa од твога генерала

Ј. БЕЛИМАРКОВИЋА"

И ако сам и ја имао пуну кућу деце, и ако сам и ја знао, да у Србији, после сваке политичке промене, испаштају и деца бивших Министара, и ако сам знао, да стари Обреновићевац, искусни политичар и искрен пријатељ, као што је Јоца Белимарковић, неће олако написати овакво писмо, нити се лако узбунити — опет нисам веровао ни у оваква „знаменија", јер сам имао апсолутну веру у лојалност свога Краља и Господара, коме сам служио са свом преданошћу поштена човека и верна војника. Све што сам учинио са овим писмом, то је да га, pour acquit de conscience, метнем у портфељ, који сам имао да понесем у Шабац, кад с осталим Министрима одем у сретање Господару, који 6-ог маја беше већ у Лозници.

У Шапцу за време бакљаде Краљ је са својим Оцем, са свима Министрима и са свитом стајао на балкону владичанског Двора. Док је некаква певачка дружина певала народну химну, Председник Министарства, који се случајно беше окренуо, угледа позади Краљеве свите, сасвим у дну балкона, окружног начелника *Живка Анђелића*, и учини му се, да израз на лицу старешине подринског округа нимало не одговараше одушевљеном расположењу повереног му округа, који је тако сјајно дочекао Краља. „Ту мора да има нечега" помислих, па се усред урнебесних усклика доле искупљених Шапчана и Подринаца извукох из прве врсте на балкону, и приђох тешко забринутом окружном начелнику.

— Живко, шта је теби? —

Анђелић се трже као из тешкога и ужаснога сна.

— Мени? Није ништа г. Председниче. —

— Како ништа? Цео свет је срећан од овог одушевљења, којим је народ дочекао Краља на целом његовом путовању; ми, који тек од јутрос гледамо својим

очима то одушевљење, пливамо у радости, јер видимо, да је одиста цео народ пристао уз политику, коју је Краљ с нама отпочео, само ти један усред ових одушевљених и срећних хиљада људи изгледаш као човек, коме се некаква велика несрећа догодила. Ти сувише добро знаш душу народну, а знаш и то, које је одушевљење право, а које је полиција направила, и кад си ти, један од најбистријих и најспособнијих наших окружних начелника, у оваквом тренутку тако брижан, онда ту мора бити озбиљног разлога. Да се не бојиш атентата на Краља? —

Живко Анђелић се трже, као да га је змија ујела. У лицу пребледе као мртвац.

— Атентат? На Краља Александра? Бог с вама г. Председниче — говораше Живко врло нервозно и сав је поцрвенио, као да му је сва крв јурнула у главу. — Ја не знам, да ли је у другим окрузима полиција „градила“ ово одушевљење народно, али у ова два округа подринска могу вас уверити, да ја и моји полицајци нисмо имали потребе да мрднемо ни малим прстом за то. Ја сам као полицајац служио од Тимока до Дрине, ја знам наш народ, као што знам мој џеп, и кад вам ја кажем, можете ми слободно веровати: Овоме народу била се истински досадила партизанска теревенка, и он је дануо душом, кад сте ви угушили партизанску борбу, кад сте растерали радикалске голаће са кметовских столица а наместили на њих прве домаћине, кад сте радикалске попове сабили у цркве а учитељске ускогаће у школе, те је сваки сеоски домаћин могао да остави пуну пушку, са којом је легао и устајао, па је могао засукати рукаве да ради, да гледа своја посла а не да се потуца по зборовима и изборима, и да се брани од паликућа. Не, не, г. Председниче, ово одушевљење народно није прављено, народ хоће мира, реда, личне и имовне безбедности, и која год му Влада то осигура, може бити без бриге. А што се тиче Краља Александра? Њега народ искрено воли, нарочито од како показује да је мушко и да зна шта хоће, од његове се младости народ толико нада, да никоме ни у сну не може пасти на памет да на *њега* дигне руку —

Ја поћутах мало, па онда упитах:

— Да се не бојиш атентата на Краља Милана? —

Живко Анђелић се загледа у мене са тако разрогаченим очима, какве се виде само у болесника са Morbus Basedovi, па онда рече:

— Ви сте не само шеф Владе него и Министар *Спољних* Послова. Ви ћете боље знати, да ли Краљу Милану прети каква опасност, него што ја овде у Шапцу могу то знати. — И Живко је брисао крупне грашке зноја са чела.

— Ја сам ти то питање баш зато ставио, што као Министар Спољних Послова знам, да непријатељи народне династије врбују људе по Бугарској и организирају ево већ година и по разне завере противу Краља Милана, па као помислих, да ниси ти овде ушао у траг каквом пробисвету отуда? —

— У *Шапцу* може и Краљ Милан мирно да спава — рече Живко Анђелић, а ја нисам обраћао пажњу на то, да је Живко нарочито ударио гласом на *Шабац*.

— Е кад није ни то, онда мораш имати некакав лични разлог, што си тако брижан и невесео у тренутку, кад смо ми сви тако радосни. Казуј шта је? —

— Тешко је то рећи, г. Председниче, овако с ногу, и то вечерас, када треба да сам и овде и на Камичку и у Чаршији и на све стране Шапца, у коме има бар десет хиљада гостију, за које се ваља збринути. Прави узрок видели бисте тек, када бисте прочитали све што сам дубоко под земљу закопао, када бисте видели све деликатне и сотонске мисије, које су баш мени повераване. Али за сада биће доста да вам кажем само ово: Кад год је требало, од како сам ја у државној служби, да се спасава Династија Обреновића од најпакленијих умишљаја њених непријатеља, свагда сам ја имао најтеже а кадшто и демонске задатке; кад је Пера Карађорђевић код Доњег Милановца прешао у Србију и упутио се Смедеревској Јасеници, где би сигурно успео да дигне буну, ја сам био онај, од кога је Пера побегао у Свињицу; могу слободно рећи без хвалисања, да има добро парче и моје личне заслуге, што смо догурали дотле, да данас седи на престолу Србије пети Обреновић. Па при свем том, кад је установљен орден Милоша Великог, за искључиво од-

ликовање оних, који су се залагали за династију Обреновића, тај је орден добио чак и Јова Ћурчија, само га није добио Живко Анђелић... Тако му и треба. Не само што му није помогла његова потера, којом је Перу Карађорђевића пребацио на аустријску обалу, него да је успео да Перу убије или да га жива ухвати, Краљ Милан би опет доказивао, да је Живко Анђелић Карађорђевац „по традицији“....

Последње речи изговорио је Живко с особитом горчином.

Ја се насмејах.

— Това ли је, бре братко? За това ћемо ласно! —

У том тренутку сврши се бакљада и Краљ са свима, који су били на балкону, уђе у салон, и одмах ме зовну к себи.

— Докторе, шта ви то шушкате с Анђелићем, и то још за време бакљаде, када треба да сте поред мене? —

— Господару, ја налазим да ће све боље бити за Ваше Величанство, што мање будем јавно стајао *поред* Вас, а што више *иза* Вашега Величанства. —

— Знам, али не тако *далеко*... Шта сте говорили са Живком, то ме *јако* интересује?... —

— Па, Господару, видео сам, да је нешто брижан и усред општег весеља врло невесео, и хтео сам да сазнам зашто. Изгледа да је на Цвети учињена једна „gaffe“, што се нисмо сетили Живка, и то ваља поправити...

— Нисам ја тада заборавио Живка, али Па̂па није дао, да се и њему подари орден Милоша Великог. Пробајте Ви, докторе, да приволете Па̂пу, па да још вечерас предамо Живку тај орден. —

Одмах потражих Краља Милана и нађох га у соби за спавање. Облачио се за банкет.

— А, ти си докторе? Шта има тако хитно?

Рекох му, шта је, и трудио сам се свима силама доказати „старом Господару“, да он претерује са његовом теоријом о „династичким традицијама“.

— Никада, разумеш, *никада* се у томе нисам преварио — рече Краљ Милан.

— Како да нисте Величанство? — рекох. — Зар нисте годинама тврдили, да је Милутин Гарашанин не-

пријатељ Династије, да између његове и ваше породице лежи крв његовога деде, да између ваших породица не може никада бити правог измирења, докле год стоји у Гроцкој она надгробна плоча Илијиног Милутина? Па шта би? Кад је Милутин II постао Министар Вашег Величанства, он је преко оне надгробне плоче прешао на дневни ред, и кад су му стари Карађорђевци долазили, да га питају „кад ћемо да терамо она ....“ Милутин им је одговорио, да је он сада веран слуга Обреновића. И зар Вам није био и остао један од највернијих? —

— Мој драги докторе, Милутин Гарашанин је био државник, и то генијалан државник, а Живко је политички зликовац, истина врло употребљив, врло способан полицајац, али тек у основи зликовац. Ја сам се за време моје владавине врло много служио њиме, нарочито у прљавим пословима, где су ми требале рукавице или машице, и он ми је био врло користан. Зато сте и Краљ и Ви добро учинили, што сте га задржали као окружног начелника. Немам ништа против тога, да Краљ и овом приликом одликује Живка, он ће Краљу још дуго требати, и Краљ то врло добро зна, јер сам му ја то чешће казао. Дајте му који орден хоћете, али ако мене за савет питате, немојте профанисати орден Милошев, јер је моје дубоко уверење, да Живко *на обадве стране* служи, па где му боље упали...

— За Бога, Величанство... — пробах опет да говорим, али ми Краљ Милан упаде у реч:

— Кад сам ја о нечем уверен, онда ме ништа не може разуверити. Двадесет година сам ја употребљавао Живка, знам га ја боље и од вас и од Краља. Ако њему дате Милошев Орден, онда и Ристић и Белимарковић и чича Никола Радовановић из Чачка имали би право да вам врате тај орден. Дајте му ма шта друго. Дајте му Белог Орла. Он већ има пети степен. Дајте му четврти. То је врло висока декорација, коју сте ви добили тек као Министар Председник. Ваљда ће то бити доста и за најбољег окружног начелника, ха? —

Међутим беше и Краљ Александар ушао у собу свога оца и чуо целу последњу тираду.

— Па̀па има право, докторе. Наредите одмах, да се донесе декорација Белог Орла четвртог степена, па да му је предамо још пре банкета! —

— Разумем, рече „пуковник“ и оде да изврши заповест.

Кад су се мало доцније сви искупили у салону, Краљ је пред свима изговорио неколико лепих речи о примерној ревносној служби окружног начелника, која га је побудила, да му даде један нов доказ свога Краљевског благовољења, итд.

— Благодарим Величанство — рече Живко некако суво и промуклим гласом, примајући кутију из Краљевих руку.

Сви Министри приђоше да честитају одликованоме, те тешко да су сви видели један „unheimlich“ Краљев осмех, кад је на Живковом лицу прочитао, шта значи оно и онакво његово „Благодарим Величанство“.

Живко Анђелић морао је бити до срца увређен, када је место *траженог* Милошевог Ордена добио Белог Орла, у толико више, што је Краљ, сутрадан, на предлог канцелара краљевских ордена потписао овакав *необичан* указ:

„Уважавајући све усрдне услуге, које Нам је до сада учинио преосвећени Господин Димитрије, епископ шабачки,

Ценећи његову истинску архипастирску службу Православној Цркви и Народу драге Нам епархије шабачке, коју смо му на управу поверили, и

Верујући да ће у Богу угодној служби Народној Вери, Краљу и Отаџбини непоколебљиво истрајати, а

У жељи да му дамо доказа Нашег Краљевског благовољења и признања за досадање заслуге — одликујемо га:

Нашим Орденом Милоша Великог трећим степеном.

Канцелар Наших Краљевских Ордена нека овај указ изврши“.

Тек много доцније разумео сам, да је ово „орденско“ питање било тако исто судбоносно као оно, кад је Милош Обреновић I заборавио да од Султана Махмуда II измоли један „Ништан Ифтихар“ и за Тому Вучића Перишића...

Како се много што-шта понавља у историји!

XIV

КРАЉЕВА ПОПУЛАРНОСТ И ОПОЗИЦИЈА

Сутра дан, 6-ог маја 1899 кренуо је Краљ из Шапца, и то на лађи српског бродарског друштва „Никола II“. На савској станици испратиле су Краља непрегледне масе народа, које су непрекидно и громко клицале „Живео“. Али чак ни такво испраћање не беше Подринцима доста. Богати Мачвани беху најмили још четири пароброда дунавског паробродског друштва, и те четири свечано окићене лађе беху начичкане народом, који је хтео да прати свога Краља чак до Београда. Кад се „Никола II“ кренуо низа Саву, онда на свима лађама засвираше музике народну химну, с обале дванаест топова једним сложним плотуном поздравише полазак Врховног Команданта Војске, а још силнији плотун „Живео“ из хиљада и хиљада груди на обали и на лађама надгрми и сама топовска грла.

Па чак и то још не беше кулминација.

Код Забрежја беше толики свет прекрилио обалу, да је Краљ морао да заустави „Николу II“ и целу „флоту“, која га је пратила, те да се и ту поздрави с народом. Међутим то ни Тамнавцима не беше доста. И они беху најмили један пароброд да испрате Краља до Београда. И тако је Краљ стигао пред Београд са шест пароброда начичканих стотинама Подринаца, Посаваца и Тамнаваца.

Не само цела обала савска пред Београдом и све улице, које воде на Саву, него и цео Калемегдан беше притиснут масама Београђана, који чекаху Краља.

Али Краљ као да није мислио у Београд...

„Никола II“ прође поред окићенога штека, на коме беху већ упарађени сви великодостојници Краљевства, и оде истина полако али право утоку Саве у Дунав.

— Шта је сад? — упита неко из Краљеве свите зачуђено.

— Па да кажемо хвала Престоници, што је сва изашла да дочека Краља — рече Краљ Милан и баци тек запаљену цигару у Саву и запали другу — треба и Краљ и његова флота да продефилује пред Београдом до тврђаве старог Сингидунума, па ћемо се после вратити да пристанемо уз обалу. —

— Е, јест мајстор — рече ми неко од Министара шапатом.

— Море батали, иначе му ја морам рећи нешто, што је мени рекао поп Невоља у Грошничкој цркви код Крагујевца. —

— Шта ти је рекао? Причај вере ти! — рече колега.

Узех бајаги на бинокл гледати свет на обали, а тихим гласом сам причао:

— Давно је то било, још пре наших ратова. Био сам још млад мајор, имао још свој екипаж, а не онај тамо министарски, што ме чека и за који ме новине грде, па се бејах извезао из Крагујевца до Грошнице. У селу видим црква отворена. Поп Невоља служи вечерње у апсолутно празној цркви. Уђем, станем за певницу, отворим дотичну књигу, и онако у униформи и со сабленце станем певати што треба, редом. Кад је поп Невоља свршио вечерње и пресвучен изашао из олтара, он стаде пред мене, па ми само рече: „Их, г. мајоре, јазук што ниси учио богословију“, те тако и ја сам сада у великом искушењу да кажем Краљу Милану:

— Јазук, Величанство, што нисте постали глумац! —

— Имаш право. Сећам га се приликом абдикације, кад оно паде на колено да пред дететом положи заклетву? —

— Сећам се. Плакали смо као стрине, у место да га ухапсимо...

— Таман посла. Ухапсио би он пре све нас. —

— Имаш право. —

— Пази само што ће сад да измисли! —

И одиста, кад се „Никола II“ вратио испод града натраг, кад пристаде уз обалу, а Краљ викну свога камердинера да му донесе сабљу, капу и рукавице, Отац му приђе и рече му француски:

— Пре него што сиђеш, добро би учинио, да пред целим Београдом кажеш хвала овим масама људи, који нису жалили ни времена ни труда ни новаца само да те допрате до Београда. —

— Драге воље, па̀па, али ма како викао, неће се чути ништа тамо на лађама од толиких музика, које наједанпут свирају и од толиких усклика с обале и са свију пароброда? —

— Ја и не мислим да говориш. Нареди, да све лађе продефилују поред тебе. Prends la revue de ta flotte. —

— Tiens, ça, c'ést une bonne idée, — рече Краљ и нареди што треба.

И свих пет лађа „Делиград“, „Фердинанд Макс“, „Мачва“, „Београд“ и „Дренкова“ дефилираху пред Краљем, и са сваке је грмело одушевљење, које је одјекивало чак до Калемегдана.

— C'est vraiment beau, рече Краљ, сад си ваљда и ти миран, и ове године можеш мирно ићи у Карлсбад да гледаш твоје здравље, а Па̀па? —

— Ја сам задовољан. Али за Карлсбад имамо још времена. —

— А, шта Ви велите, докторе? упита ме Краљ. Шта ви то тражите догледом по Калемегдану? —

— Не велим ништа, Господару. Гледам, да ли је когод од дипломатског кора горе на ивици калемегданској. Ако нису веровали у извештаје, које су „Српске Новине“ доносиле с пута Вашега Величанства, сада су могли својим очима видети, како је било и по „внутрености“. —

— Ако ико, г. Мансуров је сигурно горе — рече Краљ.

— Готово бих волео, Господару, да баш он ово није видео... —

— Што?!

— Па баш ако је ово одушевљење народа макар само одговор на рапорте Жадовскога из Србије, много је, заболеће их зорли. —

— Па нека их заболи, докторе, рече Краљ са својим енигматичним осмехом. Што их више заболи то боље! —

Не бејах тога мишљења, али пазећи због мамуза при силажењу са крова „Николе II“ нисам имао каде да придајем особиту важност последњим Краљевим речима.

Колико је искрена љубав народна, која се на овом Краљевом путовању манифестовала према Народној Династији, заболела протекторе Жадовскога у Русији, то се видело тек доцније, а колико у Новом Саду, то се видело одмах сутрадан у „Застави“ од 7-ог маја, у подлистку, који је написала госпођа Милена др. Ж. Миладиновића о своме путу у Београд. Госпођа је нашла, да у Србији влада апсолутизам, да стога Србија иде на сусрет неизбежном политичком лому, само се још не зна, када ће та катастрофа наступити. Краљ Милан наредио је да се 150 жандарма одмах отпусте из службе и протерају из Србије, и ако су српски поданици, само зато што су се ти људи родили у Црној Гори. У Топчидеру видела је списатељка да робијаши носе ланце на ногама а једно „Р“ на леђима, па врло духовито додаје, да и србијанска интелигенција, која је Краљу Милану одана, носи оно „Р“ на леђима само невидовно, а и ланце носи, само што су ти ланци златни и „провучени су им кроз носеве“ (као прибогу њене минђуше), како је у Србији угушена не само свака слободна реч, него и свака слободна мисао, као што доказује најбоље њен подлистак, и како (ово је најлепше) због свега тога народ више не прави Краљу Александру онакве овације као некада...

И то се штампа сутрадан, пошто су се народне овације, каквих никада није било, онако сјајно завршиле пред Београдом.

По „Србобрану“ цело ово тријумфално дочекивање Краља по Србији, цело ово путовање *поред Дрине* предузето је само зато, да се колико толико подигне углед „Ономе, који га је изгубио“, предузето је, „да се подсети Босна, како још постоји Краљевина Србија.“

А што је баш ових дана руски пуковник Воронин отишао у Плевље, да једном аустријском пуку, који по

благослову Русије на Берлинском Конгресу гарнизонира у Старој Србији, преда слику Руског Цара, почасног команданта тога аустријскога пука, и да на банкету у Плевљу пије у здравље Цара Аустријског и Краља Угарског — то није нимало кварило уверење загребачког „Србобрана", да ће Русија — скоро ако Бог да — отети Босну и Херцеговину из канца аустријских, и да ће их на послужавнику поднети Кнезу Николи, па после ће већ ласно добити и Србију и основати Црногорско Царство![1]

Најзад што онако о Србији пише једна жена, није чудо, она је радикалка, она се у Београду извештавала о стању у Србији само код радикала, а овима је сада у Србији све црно пред очима. Тако исто не може се нико чудити ни логици загребачког „Србобрана", који је год знао његове везе са Цетињем, али ево једног чуда невиђеног:

Ђенерал Сава Грујић, службени *представник тадашње Српске Владе* у Русији — пише после два дана и шаље по војводи Блажу Петровићу у Београд овакво писмо:

„Петроград 9. маја 1899

Драги г. Веснићу,

Хвала Вам много на писму, које сте ми по г. Блажи Петровићу послали. Он је овде *свој посао* свршио, и вечерас се враћа тамо својој кући. По њему вам ово неколико речи и пишем.

„Неутешна је слика стања ствари у Србији, какву сте ми је у писму Вашем представили, али, на жалост, она је верна. Енергија за утврђивањем новог режима, види се, није још попустила. Народ апатично подноси извођење *преврата* — мало похвално за потомке оних јунака, који главе залагаше за ослобођење Србије итд."

Доцније ће се видети, како је ово писмо, које је по хронолошком реду овде поменуто, дошло до руку Краљевих, као што ће се доцније разумети, какав је то

[1] „Kölnische Zeitung" од 15/27 маја има велики допис из Плевља о мисији пуковника Воронина, који се завршује овако: „Овај је догађај од великог политичког значаја. Њиме се утврђује: да Русија признаје и прима садашње стање на западној половини Балкана, и сад се може слободно рећи, да ова половина Балкана престаје бити опасна тачка за Европу".

посао имао војвода Блажо у Пиљеру и зашто ђенерал Сава Грујић остаје посланик овога „преврата“ и пристаје, да и он буде увршћен у „мало похвалне потомке оних јунака, који главе залагаше за ослобођење Србије“...

Ђенерал своје писмо није смео ни руској пошти да повери, него га шаље по сигурном човеку, војводи Блажу. Али је требало и јавно нешто учинити, да се збрише ефекат Краљевог путовања по Србији, који беше тако неповољан за опозицију. И тако су „СПетербургскија Вједомости“ донеле чланак о Краљевом путовању у коме се каже: „Из разних беседа, које је Краљ држао приликом његовог путовања по Западној Србији види се, да је Краљ још потпуно у рукама свог Оца и Владана Ђорђевића, *те ће народ, кад се испуни чаша стрељења, морати најзад на „неки начин“ умолити* Милана да се уклони у Париз, Монако или — Беч“. Готово истим речима пише и „Руское Слово“ од 13. маја. „Према томе немогућно је надати се у какву било крупну промену режима, дотле не, док сам Милан не нађе за добро, да оде из Србије или *док се не испуни чаша народног стрељења, и народ не позове Милана да се пресели у Париз, Монако или — Беч.*“

Или: Краљ Милан писао Министру Војном, да своју ђенералску плату од почетка своје *службе* као Командант Активне Војске уступа за лечење болесних официра српске војске. И то је ваљало одмах нагрдити и „*Србадија*“ од 16. маја пише: „Докле Милан једном руком даје, дотле другом руком граби од сироте државе и за шест седам мршавих месеци плате, коју поклања, граби трипут седам дебелих милиона. И још тај човек мисли да му се не виде ребра“.

Казати да је Краљ Милан оглобио државу за двадесет и један милион, то је опозицији било лако као попити чашу ракије. Али и то јој беше још мало. „Србобран“ (од 15 маја) морао је брзо измислити, како је први посао српске Владе после повратка Краљевог с пута био, да *растури одбор босанско-херцеговачке емиграције,* те да тиме учини једну пандурску[1] услугу Калају, и да у вој-

[1] Прекосавски Срби новинари управо су заљубљени у реч „пандур“. Они су и Кнеза Михаила називали „турским пандуром“ зато што је очистио српске тврђаве од турских гарнизона.

ној штампарији штампа нов памфлет противу Кнеза Николе, у коме се удара чак и на кћери његове.

У ствари, први послови српске Владе по повратку Краљевом с пута беху један важан корак за унапређење војске и два важна корака за унапређење народне привреде.

12-ог маја 1899 потписан је Краљев указ, којим се од једне коњичке бригаде направише две и тиме доби *потпуна коњичка дивизија.*

16-ог маја 1899 положио је Краљ на свечан начин темељ за *прву шећерну фабрику у Србији.*

На Тимоку, нарочито у Глоговици, отпочет је озбиљан рад на *копању златне руде.* Али шта мари српска радикална опозиција за увећање српске војске, за једну нову фабрику, за копање злата у Србији? Само „сулуди Цинцарин“ верује, да је материјална сиротиња крива за политичко неваљалство у Србији, само он мисли, да се унапређењем народне привреде и подизањем народне *имућности* може доћи и до здраве политике.

Кад сам ја покушао да убрзам Фирмилијанов избор за Митрополита тим, што сам дао у штампи писати о независној српској цркви у Турској, о васпостављању Пећске Патријаршије, опозиција ми је преко црногорског „Србобрана“ овако одговорила:

„Нека се они у Београду не играју шизмом, док не осигурају *руску* помоћ српском народу у Турској. *Како је добро и топло Црној Гори под снажним крилом Цара Николе и Русије*, а како је зло онима у Београду па и Србији без тога *братског* закриља.“

Али мој кабинет налажаше, да је боље да он пропадне, него да Краљ Србије постане оно што је Кнез Никола. Таква цена беше му сувише скупа за Фирмилијанову митру.

С тога су и руска и српска опозициона штампа нападале све живље.

„СП.Вједомости“ од 18 маја (бр. 133) причају, да је *народ у западној половини Србије*, без обзира на рад Краља Милана и *његове* Владе, *свагда био и остаје привржен династији Карађорђевића,* који живе у изгнанству, али су у народној машти окружени ореолом *великодуш-*

ности и истинске љубави према Србима, који *њих* сматрају за носиоце идеје уједињених Срба. Овакво расположење Срба у Западној Србији одавно већ узнемирава *Милана и његову партију*, па су само тражили згодан повод за један тријумфалан поход по тим крајевима. Као згодан повод појавише се: зидање касарне ужичке и давање концесије Енглезима за грађење железница у Западној Србији. Власти су *натеривале* сељаке, да дочекују Краљеве, али Милан није био ипак задовољан. Видео је, да су масе народа остале хладне и глуве за све беседе Краљеве. Његова је једина утеха, што аустријски листови хвале њега и *његово* Министарство, и што је Аустрија концентрисала у ново-пазарском санџаку 60,000 војника (!!). Политичари из Миланове школе тврде, да је тај корпус аустријске војске концентрисан да брани Династију Обреновића од прохтева Русије, да створи српско царство под скиптром Његушевог Дома. Али, аустријски листови хвалили су тако исто и Батемберга *баш у очи његовога пада*".

Новосадска „Застава" од 19 маја иде један корак даље и помаља чак поједине *датуме* за најближу акцију Русије у Србији, па вели: „Не само што Жадовски није добио заменика, него се чак опозива и пуковник Таубе, који ће 26-ог маја доћи у Београд да преда своје опозивно писмо. Таубе ће још једном саветовати у име Русије Краљу Александру, да се отресе Милановог уплива, а Милану ће саветовати да напусти Србију, где је његово борављење од велике штете. Ако га не послушају, Таубе има налог да подигне целу руску консулску агенцију из Београда. И тако дакле *26-ог маја о. г. потпуно ће се рашчистити између Русије и Србије*".

И за дивно чудо, то се и догодило једног 26-ог, само не маја него јуна ове године. „Застава" је оно, што је очевидно знала да ће бити, у свом нестрпљењу помакла само за месец у напред. Али тек нека се забележи, да је „Застава" знала, зашто пуковник Таубе долази у Београд.

Према оваквом писању руске и српске опозиционе штампе може се мислити, како је заинтересовао факат: да је баш ових дана Александар Ивановић *Нелидов*, руски

амбасадор у Риму, враћајући се са своје екскурзије до Цариграда — свратио у Београд...

Нелидов је пошао из Цариграда оријентекспресом 20-ог маја, али као приватан путник, и зато, кад је воз стао у Софији, на станици нити је био Бахмећев нити ико из руске агенције. Нико им не беше јавио, да ће Нелидов проћи поред Софије. Али бугарски дипломатски агенат у Цариграду Димитров, који је знао, како његов Кнез суревњиво граби сваку прилику да поздрави сваког руског амбасадора, који пролази поред Софије, беше благовремено јавио, да ће Нелидов проћи, и кад је воз у Софији стао, на перону је био и Кнез Фердинанд и његов први Министар Греков. О овоме састанку Кнежевом са Нелидовом јавио ми је Павловић ово:

„Кнез је задржао воз читаво по сахата преко одређеног времена — он има то обичај чинити, кад му и за омање прилике треба — и шетајући се на перону, у једном крају чистом од публике, разговарао се са г. Нелидовом. Г. Грекову дао је прилике, да се поздрави са г. Нелидовом и краће поразговори, па је и познатог вам књижевника г. А. Дрндара припустио на поздрав. Док је Кнез са г. Нелидовом сасвим на само био, говорио му је много и живо, пропраћајући говор честим гестовима. Предао му је и једно запечаћено писмо, на коме је мој извештач приметио голем црн печат (још траје жалост на Двору) — и јамачно молећи га да то некоме достави — пропратио је тај део говора *склапањем руку* на молбу“.

Док је бугарски Владалац не само лично и са својим Министром Председником дочекао г. Нелидова, и са склопљеним рукама га молио, да некоме преда његово „големо“ писмо — дотле га у Београду није дочекао ни Др. Владан, и ако су пре годину и по били такви пријатељи, да су се заједно фотографисали на једној слици. А није га дочекао зато, што није никада био наметљивац, а сада као Министар Председник, нарочито после афере Жадовскове, налазио је, да треба чекати да види, хоће ли Нелидов сâм и сада желети да настави своје личне пријатељске односе. Изгледа, да је Краљ Милан био другога мишљења и да је наваљивао, да Др. Владан први оде ка

г. Нелидову, али ја сам остао при своме гледишту, да *чекам визиту* г. Нелидова. То се види из постскриптума једног писма, које ми је Краљ Милан писао тога дана, и који гласи:

„Ја ипак држим да ви треба да одете код Н. у толико пре што сте Ж. први посетили, и ако с њиме нисте били тако интимни као са Н.“

Услед овог постскриптума, који је очевидно био написан у споразуму с Краљем (доказ што писмо нема ни коме је адресовано ни пуног потписа, и само га је Др. Владан могао разумети) ја сам истога дана по подне отишао да посетим Ђорђа Александровића Нелидова, и правио сам се радосно изненађен, кад сам код њега нашао и његовог оца, кореће сина, што ми није јавио, да ће му Александар Ивановић доћи у походе, на што се овај бранио, како ни сам није тачно знао, када ће му бабушка доћи.

А. Ив. Нелидов дочекао ме је онако исто љубазно, као што ме је у Цариграду примао, причао ми је, да је ишао у Цариград да види своју сестру Јелисавету Ивановну, која је и после његовог премештаја у Рим остала да живи у Цариграду, па ме је онда засуо питањима о свима члановима моје породице, тако да ми беше јасно, да не вреди ни почињати никакав разговор о политици.

Ја сам се опростио са својим љубазним „сабесједником“, који се извињавао, што мора још истога дана да путује даље, те нема могућности да посети пријатеље — и отишао сам у Министарство, а А. И. Нелидов отишао је до моје куће да — остави карте посетнице...

И то је било све. Значи да је А. И. Нелидов одиста свратио у Београд само да види свога сина, а да је решавање о односима између Русије и Србије било остављено ономе, за кога новосадска „Застава“ тврђаше, да ће пресећи тај Гвордијев чвор — пуковнику Таубе-у...

Не види се из хартија, да ли је Министар Правде *Коста Н. Христић имао исте извештаје о мисији пуковника Таубе-а,* које је имала новосадска „Застава“, али тек ових дана беху навалили и Коста на мене и ђенерал Франасовић на Краља тако живо, да се Коста *већ једном* постави за посланика у Риму, као да им беше крава стала

на ногу. И ја сам добивши за Косту агреман пристао да га пустим, и сада је требало тражити новог Министра Правде. Краљ је наваљивао, да се за тај портфељ узме — *Ђока Стефановић*, Председник Главне Контроле. Ја сам лично волео Ђоку као старог савесног чиновника, али сам зазирао од његове репутације, коју је нарочито међу радикалима стекао, кад је за време радикалске буне био члан прекога суда у Зајечару, и мислио сам, да *садашње стање у Србији ничим не захтева тако ирононсираног непријатеља радикалског* за Министра Правде.

— Задатак мога кабинета — говорио сам — обухвата, поред санирања финансија и унапређења војске и привреде, поглавито стишавање политичких страсти у земљи. Ми смо у томе прилично и успели. Зашто хоће Величанство, да сада овим наименовањем као црвеном чохом раздражи наново радикалског бика? —

— Зато што тај бик већ се залеће, да својим роговима понова пробурази Србију, рече Краљ. Зар ви, докторе, не читате, шта по својим листовима пише радикална *антидинастичка* странка? Зар ви не видите, како радикали отворено раде једни за Кнеза Николу а други за Карађорђевиће? Зар ви не видите, како им у томе секундира цела *руска* штампа, и ако свако политичко дете зна, да ниједан руски лист не сме донети ништа, што није по вољи Руској Влади, те је по томе јасно, да сада и Руска Влада потпомаже антидинастичко ровење у Србији. Да није тако, зар би ваш пријатељ Нелидов пробавио један дан у Београду, а да се чак и не *запише у Двору*, камо ли да тражи аудијенцију код мене? Зар ви, докторе, нисте прочитали најновију брошуру радикалску „Буна у Србији“? —

— Ја ту брошуру нисам ни видео, Господару, али баш да сам је и прочитао, она ме не би потресла у уверењу: да антидинастичари у Србији немају никаквог изгледа на успех све дотле, док Династија Обреновића не би сама учинила какву нову судбоносну погрешку. Док сам ја на овоме месту, тих погрешака *неће више бити*. Према томе, ја се не бојим радикалске буне ни у ствари, а камо ли на *хартији*, и зато не налазим, да

је паметно на ново разбуктати тек утишане партизанске страсти. —

Краљ постаде нервозан и једва је сакривао своју срдбу.

— Ви сте, докторе, и сувише пун самопоуздања. Ви ми изгледате тако сигурни, да морам да вам положим једно прецизно питање: Можете ли ви узети на се *одговорност:* да радикали неће у *најскоријем времену* предузети нешто *крупно*, било против мене, било против Пâпе, или противу целе Династије? Мислите ли ви, да се Русија неће послужити нашим радикалима, да мени и вама плати за affront, који јој је Жадовски прибавио? —

Заћутах за неколико тренутака. Кроз главу ми сенуше муњевитом брзином: Родофиникин, Долгоруки, Милошевић, Јакобзонова књига, Батембергова судбина и онај датум „26“ из новосадске „Заставе“ — и зато рекох:

— Да су, Господару, наши радикали *сами,* ја бих *написмено* примио ту одговорност, али Русија је тако силна, да не смем ни усмено да примим на се другу одговорност него ову једну, да погинем на своме месту или да пропаднем вршећи своју дужност. —

— Ето видите, драги докторе. Верујте ви мени, да ја знам боље и Русију и наше радикале, него што их ви знате. Радикали су, кад год су били на Влади, газили вас немилосрдно, а ви зазирете да узмете за Министра Правде човека, који је не само добар судија и правник, него је династички апсолутно сигуран, ви зазирете да узмете Ђоку за Министра, и ако добро знате, да је он искрено одан не само мени него и вама лично, јер вас је он кандидовао за Министра Председника још онда, када нико у Србији није на то помишљао. И зашто га нећете? Да се не замерите радикалима! Ви сте у Министарству толико претрпани пословима, да ја вама и не доспевам да казујем све, што сазнајем о подземном ровењу Русије и наших радикалаца, иначе бисте ви сами једва чекали прилику, да место врдаламе Косте добијете једног одважног колегу, који је дао доказа своје верности Династији у најтежим приликама. —

У овој фази дебате нашао се, наравно случајно, и Краљ Милан, па је и он навалио на мене, и тако је ре-

шено, да Ђока Стефановић постане Министар Правде. Али кад се већ морала градити парцијална промена у кабинету, ваљало је уједно решити и питање о Министру Грађевина. Димитрије Стојановић беше се од апоплексије, коју је претрпео, толико опоравио, да је могао провести месец дана у Абацији, али вративши се отуда, сâм је увиђао. да није више за посао, а најмање у Министарству Грађевина, у ком се због нових железница морао очекивати напрегнут рад, те је поднео своју оставку. Али пошто Димитрије Стојановић оступаше из Владе само у интересу свога здравља, ваљало му је дати јавног доказа о непромењеном Краљевом благовољењу. Краљ је наваљивао, да оде у Државни Савет. Зато је по његовом мишљењу ваљало „заклати“ Димитрија Нешића. Ја то нисам хтео. Срећом, баш у те дане замоли ђенерал Здравковић за пенсију, те тако се упразни једно место државног саветника, и 24 маја 1899 потписани су укази, којима је а) Димитрије Стојановић из здравствених разлога разрешен од дужности Министра Грађевина и постављен за државног саветника, а његов дотадашњи заступник ђенерал Атанацковић, постављен за Министра Грађевина, б) Коста Н. Христић разрешен од дужности Министра Правде и постављен за посланика *друге* класе у Риму, а дотадашњи отправник послова у Риму, секретар I класе Александар З. Јовичић, аванзован за генералног консула III класе и послат за отправника послова у Атинама.

Коста није добио прву класу, јер није одржао свој „писмени“ споразум са Председником — али један радикалски лист ипак нађе, да је Коста „на мекано пао“, као што одиста и беше.

Сутрадан сам добио из Софије један број бугарског листа „*Автономије*“, и у њему нађох забележено овакво место: „Руски консули у Македонији имају упуства, да раде противу Бугара а за Србе, *али не за Србију с Обреновићима, него с црногорским Кнезом Николом*“...

Отуда ли онолики *сриски* радници преко границе праве хаос по српским Консулатима и Митрополијама *радикалишући* по Македонији ?...

XV

НА ОДСУСТВО — ПО КОМАНДИ

— Добро, Господару. Али, кад се већ ни овај mouvement diplomatique не може потписати без ћенкања, онда да се погађамо. За ту концесију, за коју ће ме јавност с правом резилити, ја тражим право да аванзујем једнога чиновника, који је фактички својим радом заслужио унапређење. —

— Који је то? —

— Света Симић. —

— Уф, куд нађосте баш тога Карађорђевца, ту најгору радикалчину? —

— Није, Господару, Света Карађорђевац, и ако му је отац био велики чиновник под Александром Карађорђевићем, а што се радикализма тиче, ја сам уверен, да га је он оставио у Ристовцу, кад је полазио за Приштину. —

— Што се мене тиче, мени може бити право, али Па̀па ће планути кад чује... —

— Ама, Господару, то није из подручја Команданта Активне Војске, него у ресору, за који *ја* носим одговорност. —

Ово се Краљу Александру очевидно допало. Он одмах рече:

— Добро, пристајем. Донесите ми и тај указ. Ја узимам на себе, да Па̀пу придобијем за Светин авансман.—

Ето како се дошло до указа о променама у дипломатском и конзуларном кору. Мора бити да ни са̂м нисам био задовољан овим „компромисом“, јер у мојим хартијама не налазим од свију ових указа ништа друго, до онај, којим се „установљава консулат Србије у Призрену“ од 27 маја 1899.

28 маја, тек из новосадске „Заставе“, видех један извод из оне брошуре „*Буна у Србији*“, о којој ми је Краљ говорио. И ако „Застава“ тврђаше, да се та брошура растура у велико и по Београду и по целој Србији, она није дошла до мојих руку, и ње нема у мојим хартијама. По цитатима у „Застави“, том брошуром дражи се народ на буну против — Краља Милана и „тиранске владе његове“. Буна се има почети *одрицањем порезе*. Најлепше је то, да дописник „Заставе“ тврди, да је ова брошура потекла из *владиних кругова*, и то из *виших* политичких разлога: Ко не плати порез, томе ће се припретити, да хоће буну, и да је неплаћањем порезе већ почео буну противу државе. „И тако ће се изнети пред свет, да народ није осиромашио због рђаве управе, него свет неће да плаћа порезу због револуционарства. Сад ће власти имати повода, да изврше преметачину по кућама и становима оних, који јој не годе, па ће без сумње бити *и хапшења и гоњења. Кад нико не даје повода да га гоне, даће за то повода ова књига.* Из овога се може извести: колико је слаба она влада, коју хоће да одрже оваквим срествима.“

Ах, не! Та брошура и овај њен коментар у „Застави“ доказују само једно: да је противницима тадашње владе у Србији требало, по што по то, да у Србији настане *хапшење и гоњење*. И то им треба, ако је икако могуће, пре онога дана, када буде пуковник Таубе дошао у Београд, да — „преда своја опозивна писма“, односно да Краљу Александру поднесе свој ултиматум...

Али ја нисам имао онда каде ни да читам те новине и те брошуре. Имао сам пуне руке посла са светским конгресом „за вечити мир и разоружање“, који се, по иницијативи Цара Николе II, већ био састао у Хагу, и који је већ у велико „радио“. Ево шта сам писао Краљу 26-ог маја 1899.

„Господару,

У питању о медијацији појавила се несугласица између наших делегата Чеде и Вељковића, и они су изабрали пут приватног писма мом начелнику, да нам то своје размимоилажење на оцену изнесу.

Шаљући у прилогу под .|· то писмо, ја налазим да је гледиште Вељковићево боље.

„У осталом молим за заповест, па да се истим путем одговори. Вашег Величанства веран слуга

Dr. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“

Одговор Краљев је гласио:

„Драги Докторе,

И ја држим да је Вељковићев предлог бољи, и да према томе треба да им издате налог.

ваш АЛЕКСАНДАР“

Сутра дан Чеда Мијатовић из Хага писао ми је овакво приватно и поверљиво писмо:

„У Хагу 29-ог маја 1899.

Драги Владане,

Кад прочиташ ово писмо до краја, надам се, да ћеш ми одобрити, што ти пишем приватно а не званично и службено.

Српска осећања треба да су шира и од шумадијских као и од црногорских. Ако Шумадинци ове сорте, као што смо ја и ти, овда и онда имају тих ширих осећања, то нека се праведно тумачи као један од доказа, да је Шумадија срце Српства, као што у ствари и јесте. Ја ти ово писмо пишем као Србин и као слуга Краља Александра I, нашег Господара.

Као Србин, имам да ти кажем ово: Револтира ме понашање Русије према Црној Гори. Та малена српска држава *сматра се* за независну државу; као такву Холандска ју је Влада позвала на конференцију; као *привидно* таква, она је овластила Русију да је на овој конференцији заступа. Али у самој ствари Црна се Гора овде игнорише. Њој није назначено место у дворани, у којој конференција већа. Она се при вотирању никад не прозивље, кад се редом прозивљу све државе на њој заступљене. Русија не представља и не заступа Црну Гору; она је њу прогутала дипломатски, па је чак и заборавила да ју је прогутала. Ми смо по разним комисијама до сада ваљада стотину пута гласали; никада

се Русија није сетила, да даје сепаратно глас и за Црну Гору, нити се ико други (осим мене једнога) сетио, да је и та српска земљица *de jure* члан ове конференције.

Мени се сваким даном намеће питање: ама није ли нас Срба дужност, да овде на конференцији рекламујемо Црној Гори право, да се не баца у корпу, у коју се бацају поцепане куверте? Кад бих ја смео да радим по мојим инстинктима, ја бих то одмах у једној од првих седница учинио. Уздржавао сам се наравно с тога, што сам осећао, да би такав један корак био не само рекламација независности Црне Горе него и једна демонстрација против Русије, што сам осећао и увиђао, да је такав корак пун политичког значаја, те не треба да се предузимље без претходног одобрења Његовог Величанства и без твога знања и сагласија.

Сад да говорим само као слуга Краља Александра.

Не чини ли се и теби, као што се чини мени, да би то била изредна прилика, да се пред светом покаже, како Краљ Александар узима под своју заштиту чак и Црну Гору зато што је то српска земља? Кад би Краљ и Господар наш дозволио, да у новој пленарној седници конференције после првог вотирања, при коме се Црна Гора не прозове (како се ни до сада прозивала није), ја устанем па замолим, да ми се дозволи:

Прво да констатујем: да Црној Гори није дато у овоме вêћу место, нити се тражи да се чује њено мишљење и њен вотум;

Друго да замолим Председништво да узме у вид: да је Црна Гора независна држава, да је као таква па конференцију позвата, да као таква фигурише у списку држава заступљених на конференцији и да је као таква опуномоћила Русију, да је заступа, и да онда према свему томе реши, не би ли било коректније, да се при сваком вотирању и она прозиваше, па да они, које је она опуномоћила да је заступају, формално дају глас за њу?!

Таква моја изјава, наравно, ушла би у протокол седнице, и остао би неизгладљив траг о овим историјским фактима: прво, да су и Русија и све друге силе на међународној конференцији заборавиле егзистенцију Црне Горе, и друго, да су српски делегати подигли свој глас

и позвали и Русију и све остале силе да се сете, да Црна Гора постоји као независна држава!

Политички интерес у тој демонстрацији лежао би у томе: што би Србија демонстрирала пред целим светом да јој на срцу лежи, да се независност Црне Горе поштује. Наравно да би у свему томе била добра једна порција Ироније Судбине. Готово је извесно, да то наше узимање у заштиту црногорских интереса неће бити пријатно ни Кнезу Црногорском ни Русији. Али то није разлог, због кога би требало да ми жртвујемо политичку добит, коју би од онакве изјаве могли имати.

Ако Његово Величанство налази — или ако и ти налазиш — да ову демонстрацију не треба правити, онда није нужно да ми ма шта било пишеш. Само ако хоћеш да и радим ово и овако, како у овом писму предлажем, онда ми телеграфиши.

С пријатељским поздравом твој стари друг

ЧЕДА МИЈАТОВИЋ"

Кад сам ово писмо показао Краљу, он ми је наредио, да Чеди телеграфишем, да ту демонстрацију не чини.

29 маја добио је Председник Владе овакву депешу из Неготина:

„Вељкови витезови шаљу са своје данашње светковине високој Краљевој Влади своје најискреније поздраве и своју најдубљу захвалност на патриотском помагању привреде и заузимању за напредак свих кола јахача.

Живела просвећена Влада Краљевска!

У име Крајинског Кола [illegible]ача

Председник

ЈЕВРЕМ РАШИЋ, трговац"

Одговор је гласио:

„У име Краљевске Владе, захваљујем на поздраву витешких трудбеника, чије потпомагање спада у патриотске и економне задатке Владе, којој имам част бити председник".

29 маја писао ми је Ива Павловић два писма, из којих вреди овде забележити нека места:

„На јучерашњој седници Собрања, касиран је избор Димитрија *Ризова*, уз дрске протесте његове и огромну вику опозиције. Изгледа да баш није гласала потребна већина за то касирање, а председник тако закључи. Данас Ризов са неколико пријатеља посланика продре силом у Зграду Собрања. Полиција стигне доцкан, но држи опкољену Зграду, а силан свет се слегао около. Влади и њеним присталицама не остаје ништа друго, до терати до краја.

Кнез није овде. Отишао је пре 3—4 дана у Евксиноград.

Данашња седница Собрања била је заказана за 1 час по подне. *Руски* представник са госпођом био је у дипломатској ложи и присуствовао је целој гунгули са Ризовом. Г. *Пеђанцу*, који је при крају ларме стигао, испричао је (г. Бахмећев) *врло задовољно*, како је ствар текла и изразио се о Ризову, како је енергичан човек, а о касирању његовог избора, да није законито. Свакојако са великим интересовањем прати цела руска агенција ово Собрање, и као да злурадо очекују све веће заплете. Оним чиновницима агенције, који траже одсуство одговарају: да чекају свршетак овог врло интересантног Собрања...

Услед продирања Ризовљевог у Собрање, настала је страшна туча између полиције, Ризова и његових пријатеља. Ризов и још неки посланици грдно настрадаше.

При прекјучерашњој дебати пало је много увреда самога Кнеза од стране опозиције. Нарочито је Ризов био врло дрзак.

Данас у разговору са Г. Грековом, измакло му се признање: да је он сам, предвиђајући буру, саветовао Кнезу, да се уклони из Софије, да би избегао могуће демонстрације пред Двором.

Комешање је велико у граду и јавном мњењу. Опозиција је страшно раздражена и јавно баца сву кривицу на Кнеза за све што се догађа. Жалосно је стање у опште, у коме се Бугарска данас налази, и никаквог изгледа нема, да ће на боље поћи. Све партије у опозицији, може се рећи, стоје отворено противу Кнеза, а ове две, које су на влади, до јуче су биле Кнежеви

најжешћи противници, међутим данас нису довољно јаке да би, одржавајући себе, могле успешно и Кнеза бранити, нарочито ако се *од некуда* појача натисак противу Кнеза. Финансијске тешкоће су такве, да није ни помишљати на могућност развоја овако широке основе, на којој је бугарска војска заснована, па ни одржавања овакве каква је сад — те се бојати какве авантуре: да би се употребило оно, што се са толиким жртвама већ постигло, да би се спасло од расула, а уједно, да би се начинила једна диверсија и забашурило зло стање земље и Престола. Мени се чини, да би с наше стране требало имати у виду, да таква евентуалност може настати. Знам све што би могло и требало да утиче, да се такво што не догоди, али ипак не бих смео јамчити, познавајући све овдашње прилике, да Бугарска неће, можда још и скорим, бити доведена у тако десператну ситуацију, и ако то не смем са свим отворено порицати. С тога вам ове погледе и саопштавам само у лично-поверљивом виду. Испад може бити само против Србије, никако против Турске, и бојим се, да ће се почети тражити и стварати изговори. У таквом случају уверен сам, да ће Турска мирно гледати на развој ствари. Једини могући савезник наш могла би бити Румунија. Према томе држим, да би требало израније удешавати све што треба за отпор: без стварања повода за убрзавање кризе.

Нисам рад алармирати Вас, нити за сад има *видног* повода за то, но дужност ми је саопштити Вам чак и слутње своје, тим пре, што никакве штете неће бити, ако се буде озбиљније помишљало и на могућност дефанзивног рата са Бугарском у сразмерно кратком року".

И ако баш *у ове дане* нисам делио слутње Иве Павловића, ја сам, као што читаоци знају, још од почетка свога председниковања непрекидно слутио, шта све може да настане у балканским државама, кад по њима баратају људи, као што су Жадовски, Бахмећев, Таубе и остали многобројни *тајни* агенти „натиска од некуда", зато сам, за време целе моје владавине, свима силама радио на што искренијем зближењу између *Србије и Румуније;* а да ни за тренутак нисам заборављао, да

„израније удешавам све што треба за отпор“, то се види не само из много које чега, раније изложеног, него баш и овог 28-ог маја 1899.

28. маја, дакле дан раније него је посланик Србије у Софији сматрао за дужност да своме шефу напише чак и своје слутње, дакле пре него су ова два његова писма била написана, у Београду у Краљевом Двору била је седница Министарског Савета, на којој је Министар Војни пуковник Драгомир Вучковић изнео ресултате својих дотадашњих проучавања разних система пушака репетирака и малодимнога барута као и ресултате својих преговора, па је, на основу тих разгранатих студија свију надлежних војних власти, предложио Краљевој Влади, и ова је предлог усвојила: *да се поручи деведесет хиљада репетирака* (модел Чили) *и потребна малодимна муниција за српску војску.*

У доцнијем излагању рада око ове велике тековине за српску војску видеће се, колике су се тешкоће морале савлађивати, док се она осигурала. А ми да наставимо даље хронолошким редом.

Из рапорта који је литерарни одсек Министарства Иностраних Дела поднео своме шефу 29 маја, видео сам на своје велико изненађење да и Минхенске „Allgemeine Zeitung“ и „Келнске Новине“ и Загребачки „Србобран“ једновремено, као по команди, не само тврде, него и детаљима начичкавају измишљотину: *да ће се Краљ Александар оженити ћерком свога рођака пуковника Александра Константиновића.* Ево како о томе везе Шандор Петровић, у своме допису бајаги из Београда, који је штампан у „Kölnische Zeitung“ од 7 јуна по новом:

„После *узалудног куцања на разним вратима*, пројекат Краља Милана (!), да се Краљ Александар ожени својом рођаком ћерком Команданта Гарде Константиновића, приближио се *понова* до могућности остварења. Како се *поуздано* говори, родитељи ове младе, тек 18-годишње девојке, пристали су, те ће се верење извршити још у току ове године. Ово ће, по *овдашњем* мишљењу, већ због врло блиског сродства, бити *женидба за невољу*. Деда Краљев и старамајка младина били су брат и сестра, дакле према канонском праву, брак је немогућан.

Отац невестин врло је позната личност у београдском *веселом* друштву. Мати јој је кћи богатог трговца у Трсту".

Минхенске новине додају, да је питање о овој женидби, због канонских тешкоћа, већ изнесено пред Митрополита Србије.

„Србобран" који, у интересу својих мандатора, зазире од *сваке женидбе* Краља Александра вели, да „није ништа ново што би се то у Београду желело", али се и он и његови надају, да ће то „црквене препреке" осујетити.

Беше ми криво, што је та новинарска патка, која је један пут била умлаћена, наново полетела и одмах одох у Двор.

Истина знао сам, да би пуковник Константиновић свакоме разбио нос, који би се усудио пред њим рећи, да се Краљ може оженити његовом ћерком. Знао сам, да пуковник Константиновић, исто тако као и његов брат од ујака Краљ Милан и као цела Влада, жели да се Краљ ожени принцезом достојном краљевске круне.

Обративши Краљу пажњу на стране новине рекох Му:

— Када, Господару, државни разлози првог ранга не би неумитно захтевали, да се Ваше Величанство ожени само принцезом из владалачке куће, или бар принцезом, која би Дом Обреновића сродила са што више владалачких породица у Европи; када би Ваше Величанство могло да се жени као сваки грађанин, ја бих сам предложио, да узмете госпођицу Лилику Константиновићеву, јер ја налазим, не само да је она данас једна од најлепших и најздравијих девојака у Србији, па можда и у Европи, него је и по срцу и по души, једно идеално створење — али како... —

— Јесте ли ви при себи, докторе? — закрешта Краљ дискантом, како је говорио само кад је врло љут, и погледа свог првог Министра преко цвикера једним погледом, као да је хтео да га пробурази, али се брзо трже и са свим обичним гласом настави — Извините, драги докторе, али сте сами криви, што сам се за тренутак заборавио. Та Ви бар знате, како стоји питање о мојој женидби, Ви сте ми већ разбили главу државним резоном у том питању, Ви знате, шта смо све до сада

предузимали да се дође до једне *acceptable* кандидаткиње за Краљицу Србије, и Ви сад на један пут сумњате, да ли су ови гласови лажни. Ваљда нисам на главу пао да помишљам на то, да од унуке једног трстантског *бакалина* правим Краљицу Србије?... Демантујте Ви то најдрастичније. То су безобразне радикалске измишљотине... —

— Разумем Величанство — рекох и устадох да идем.

— Куда ћете? Седите још мало докторе. Узмите једну цигарету. Ево и жигица. Има већ неколико дана, како се каним да Вам нешто кажем, па ми све незгодно.

— Заповедајте Господару — рекох, па опет седох.

— Шта је вама у последње време? — поче Краљ — Ви не изгледате добро. —

— Није ми ништа, Господару. Уморан сам. Ваљда ни један хамалин на Сави није у вече тако уморан као ја, кад у неко доба после по ноћи легнем, а сваки од мојих почасних колега у хамалском удружењу има више времена да се наспава, него најпокорнији слуга Вашега Величанства. —

— Хм — учини Краљ — то је опет каменица у моју башту? —

— Валлах, Господару, да немам тако много доказа о истинском благовољењу Вашега Величанства према мојој маленкости, ја бих био у искушењу да помислим, да мој Краљ систематски на томе ради, да се ја разболим.

—Како то? — насмеја се Краљ гласно, али некако „преко срца“.

— Па тако. За време рада у Министарству огладним као да сам ваздан копао или стругао дрва, а сваки дан морам да будем у Двору на косту, на коме би се прејео и онај, који нема ни трунке апетита, а камо ли гладан човек. Додајте уз то, да сваки слободан тренутак и сваку ноћ морам да седим по неколико сахата у Двору; дакле да ни један сахат у 24 немам ни за ходање а камо ли за какво друго телесно кретање, па је онда јасно, да се човек мора разболети. —

— Е, ево да вам дам доказа, да ја на против само желим Ваше здравље, а не болест. Дајем Вам шест недеља одсуства. Идите, да се одморите и од рада и од

мојега коста. Идите, па марширајте сваки дан по неколико сахата по шумама и брдима, скините са себе неколико кила, па ми се вратите здрав и весео, оран за рад и за ноћне седељке у Конаку. —

— Благодарим, Господару, ја сам и сâм мислио да тамо у јулу замолим Ваше Величанство за неколико недеља одсуства да одем у Маријенбад, али сада је сувише рано . . . —

— Јок, јок, — рече Краљ — не дам ја да се Ви озбиљно разболите, или да чак легнете у постељу. Таман би нам то још требало. Идите Ви одмах, јер у јулу хоће Пàпа да иде у Карлсбад, па онда треба да сте Ви овде. Једног од вас двојице морам имати поред себе, не можете обојица одсуствовати у исто време.

— Добро, Господару, али послови . . . —

— Какви? Два крупна питања, оно о железницама и оно о новој пушци, решили смо. „Текуће“ послове можете за неколико недеља поверити Лозанићу, а у председништву Вукашину. Ви треба у толико пре што скорије да пођете, што Вукашин налази, да бисте Ви најзгодније могли да подејствујете у Бечу, да нам се осигура и остатак зајма, јер без тога не можемо платити ни прву рату за нове пушке. Мени је Вукашин о томе опширно говорио, и обећао ми је, да ће вам писати службено и побројати све што би требало израдити код Унион-Банке у Бечу.

— То је разлог. Ако узгред могнем свршити и тај посао, онда пристајем да се иза њега одморим раније, него сам мислио. —

— Тако, тако, докторе. Спремите се Ви за пут и донесите ми указе о Вашим заступницима. —

Вративши се у Министарство, Председник је наредио да се одмах демантују новинарски гласови о женидби Краљевој са госпођицом Константиновићевом.[1] На столу нађем писмо некога са свим непознатога. Неки Мијалко И. Стевановић, кафеџија и члан општинског суда у Соко-Бањи, пише Председнику Министарства:

[1] Три године доцније причала ми је госпођа Константиновићка, како ој је 1899 „неко“ (Краљ ?!!) казао да сам наређујући тај деманти рекао „Хтела би госпођа Милева, да јој кћи постане Краљица. Али ево јој“, и да сам онда — одмерио лактом!! Сада сам тек разумео, за што се понашање те госпође у другој половини 1899 према мени и мојима беше тотално изменило...

„Господину Председнику,

Читајући новине вечерње под бр. 141, 23-ег маи те године увидо напоменут ваш рад и ваше муке у Цариграду, како су теби сплетке наносили.

„Поменути допис дирну ме, јер и ја страдао сам јуна месеца 1897. те и данас не могу да се опоравим и живот сачувам од проклете радикале које у овај крај и данас имају ги и владају.

„И дирну ме у моје срце како вас тебе нападају цафтарске листиће Одјек и Журнал.

„Пишем из пријатељства“

Ову колико неписмену толико дирљиву (јер некористољубиву) изјаву симпатија прибавиле су Председнику „Вечерње Новости“, које на непрекидне нападе радикалске на мој посланички рад у Цариграду, беху донеле један чланак пун поузданих података о томе раду. Овај чланак тако је заболео радикале да су у својим листовима почели дрекати, како „Др. Владан издаје државне тајне...“

Не знајући од партизанског беснила, шта да раде, кад ни „Буна у Србији“ није никога навела да одрече плаћање порезе, и да настану прижељкивана хапшења и гоњења, „Нови Одјек“ донесе белешку да Краљ Милан у по ноћи иде — Јовану Ристићу.

На то је на челу „Српских Новина“ изашла оваква белешка:

„У 110 броју од 29. маја текуће године, „Нови Одјек“ донео је вест, је како у прошли четвртак, Командант Активне Војске посетио у 12 сати ноћу Господина Јована Ристића.

Одношаји Његовог Величанства Краља Милана према бившем Краљевском Намеснику потпуно су, као и цео његов рад, јавни, и нема потребе ни цељи да се крију.

Вест је „Новог Одјека“ потпуно измишљена и писана у тенденциозном духу, као и све остало, што излази у том правцу из редакције тога листа, који таквим радом служи само на штету угледа српске штампе. Коло људи, које се налази око тог листа а тако ради, не може се другојаче сматрати, него да је састављено из личности,

чији је сталан занат пуштати у јавност или тајно протуривати потпуно неистините гласове, а све у рђавој и нечистој намери. Зато се и обраћа пажња грађанства на то, да вестима које из тог посве сумњивог извора потичу, а односе се на Двор, на Команду Активне Војске и на војску, не поклања никакву пажњу и да са потпуним убеђењем о рђавим намерама са тога извора прелази преко свих таквих гласова, који се из њега систематичко растурају.

Бр. 166. Из Кабинета Команданта Активне Војске, 31 маја 1899 године".

31 маја 1899 пише ми Министар Финансија овакво писмо:

„Када је Министарски Савет, у седници од 28 овог месеца одобрио Господину Министру Војном, да закључи уговор о набавци пушака и муниције, што ће изнети око 20 милиона динара, он се руководио поглавито мојом изјавом, да ће Унион-Банка извршити опцију зајма експлоатационог у износу од 15 милиони ефективних. Ова моја изјава заснована је, као што знате, на писменој препоруци, коју је господин Минкус, директор Унион-Банке, дао господину Ризеу, представнику фабрике пушака.

„Сада ваља настати, да се Унион-Банка потруди извршити опцију у нашу корист. Рок опцији је 1. септембар ове године.

„Како ћете Ви, Господине Министре Председниче, ово дана отићи у иностранство, то сам слободан молити Вас, да се задржите у Бечу и да ступите у преговоре са господином Минкусом на овој основи: а) да му саопштите, да смо ми, Влада Његовог Величанства Краља, на основу Минкусове препоруке, дате господину Ризеу а упућене мени, закључили са њим уговор о лиферовању пушака и муниције, б) да смо, чинећи то, рачунали, и да сада још више рачунамо на Минкусову готовост, да на дан 1. септембра ове године изврши опцију нашег зајма, в) да нам не мора паре полагати на један пут, него по ратама, које је Министар Војни уговорио с лиферантима пушака и муниције, а то је до краја ове

године свега 4,200.000, а до краја августа идуће године остатак до 15,000.000. г) да ми пристајемо, да новац и не шиље нама, него да га полаже фабрикама оружја и барута непосредно, ђ) саопштите му, да је лиферовање муниције предато белгијској фабрици у Херцталу, нарочито зато, да би се белгијски новчани трг кроз ту фабрику заинтересовао за наш експлоатациони зајам, те помогао Минкусу, да лакше пласира наше облигације тога зајма и у Белгији, е) скрените господину Минкусу пажњу на последице, које би наступиле, ако би нас он у овоме напустио. Оне би биле непријатне и по Унион-Банку, јер би се нашом нетачном исплатом оружја потресао наш државни кредит, према коме је Унион-Банка толико поверења доказала.

„Не треба да Вас молим, јер ћете и сами оценити, колико би за нас било корисно, да од господина Минкуса добијете што позитивније изјашњење о његовим намерама у погледу на извршење опције. Био бих Вам веома обвезан, ако бисте имали доброту саопштити ми резултат Ваших преговарања са господином Минкусом.

Примите итд. ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ“

Услед овога ја сам већ 1-ог јуна 1899 отишао на одсуство и због ове мисије зауставио сам се у Бечу, а Краљевим указом од истога дана одређени су ми за заступнике: у председништву Вукашин, а у Министарству Спољних Послова Лозанић.

XVI

СУКОБ НА ГРАНИЦИ

Путујући од Београда до Беча имао сам цео дан за читање новина, и прибележио сам из њих ову немачку кукњаву због тога, што се од немачке принцезе Јуте, невесте Црногорског Кнежевића Данила, тражи да — пређе у православље. Чланак се зове „*Жеља Царева*", и изашао је у Берлинским новинама „*Vossische Zeitung*" од 11. јуна по римском.

О томе је већ било и раније срџбе у немачкој штампи, јер је протестантско свештенство Мекленбург-Стрелица јавно протестовало противу тога, да њихова принцеза мења веру. На то је, сигурно из фамилије принцезине, одговорено: да она ради по своме сопственом нахођењу, *и да је жеља Руског Цара, да она пређе у православну веру*. То је наљутило тетку Фосовицу, која је овако загудила:

„Ми сумњамо, да принцеза ради по своме нахођењу, јер имамо доказа, да је на њу учињен притисак с поља, и с тога ће владалачки дом сносити сву одговорност за последице, које отуда могу наступити за протестантску цркву.

Црногорски престолонаследник требало је да сматра за велику част, што се принцеза у опште решила, да за њега пође. Али се он тиме није задовољио, напротив, *он* ставља услове, и то један услов, који у сваком случају мора вређати здраве осећаје, овде пак постаје права дрскост. Црна Гора! То име доиста је примамљиво, али оно још више изазива један осмех и неко унутарње нерасположење. Црна Гора, занимљива са свога тоталног

недостатка у цивилизацији, позива једну владалачку кћер. Могло би се помислити, да би на тај позив требало пристати. Ми пак осећамо, да је то у многом погледу понижење. Па ипак Црна Гора поставља још и онако тежак услов. И тај се услов прима.

Нама се напомиње, да је то жеља руског цара. Дакле није само црногорског принца, него и великог моћног цара! Е, то је онда нешто друго. Цар влада у Русији и — дали? влада ли он и у Немачкој? Да ли су немачке владалачке породице подчињене руском цару? Ми признајемо, да нас она реч управо вређа, да потреса осећај нашег народног достојанства. Кад се већ хоће да слуша воља и жеља неког моћнијег, онда ми као Немци морамо захтевати, да тај моћнији буде немачки, а никако руски цар. Наш цар, у то смо ми уверени, не жели да принцеза своју веру мења, за то нам јамчи и његов говор при освећењу Спаситељеве цркве у Јерусалиму. Не треба дозволити, да се поврате она времена, кад су руски цареви били у неку руку тутори над немачким кнежевима.

Као Немци ми протестујемо противу удаје једне немачке принцезе под тако тешким условима, да своју протестантску веру напушта".

У другим новинама: само женидба Краљева са Лиликом, владин деманти о томе, праскање радикалских листова, што се у том деманту каже, да су радикали измислили ту гатку... Немири у Македонији... Бугарске устаничке чете... Крвави догађај у Прилипу... Један коњички и један пешадијски пук бугарске војске отишли на границу, да спречавају прелазак комитетлија из Бугарске у Македонију. Услед тога белешка о добром владању Грекова у немачким новинама. Насиља арнаутска у Старој Србији. Српска Влада спрема о томе нарочиту „плаву књигу" као пешкеш међународном конгресу у Хагу. „Србадија" за то зове Др. Владана „Султанов ћирица". Према пандурству Кнеза Михаила то је још авансман, јер ћирилица је valet de pied. А гле? Шта је ово? Је ли ово одиста „*Jedinstvo*" са Приморја? Чујте га само, шта оно пише „из Србије": „До душе у Петрограду су се увјерили, да је Жадовски претјеравао, те да

његово понашање као изазивно, не бјеше коректно, али то увјерење није ни најмање промијенило мишљење петроградских кругова према Краљеву оцу Милану. Међутим у Србији као да су се привикли на Милана. Толико су проти њему викали, а данас по готову ни ријечи. Оно истина, ваља рећи право, године и искуства као да су опаметиле и старога Краља. Свак му данас признаје да се посвећује државним пословима, нарочито унапређењу војске. Разумије се, да он то све чини, да утврди пријесто своме сину, али тек чини, а опет опћи и нутрашњи и вањски политички правац Србије *задовољава.* Барем данас не има у Србији оних вјечних трзавица, а државне власти брину се повјереним им дјелокругом. Још само кад Миланова особа не би сметала зближењу између Биограда и Петрограда, ваљало би признати, да је Србијино стање данас прилично нормално". Хм, хм! Да ли то „велики редактор" на Цетињу због женидбе свога сина не доспева да контролише, шта се пише на Приморју или су факта у Србији одиста почела да отварају очи чак и „Jedinstvu"? Ако, ако. Само још коју годину *рада*, па ће друкчије гукнути чак и „Застава" и „Србобран"...

Тек што сам, сутрадан, у Бечу почео да радим на *финансијској* мисији, добио сам од Лозанића из Београда овакву шифровану депешу:

„Јуче су велике чете Арбанаса са низамима напале нашу границу у јабланичком срезу. Мештани су се одупирали томе нападу, који је трајао цео дан, на линији од четири сахата дужине, али су Арбанаси били бројно много јачи, с тога нам заузеше једну караулу и опседнуше три села. Данас креће наша војска у тај крај да отера непријатеља са нашег земљишта. Овога часа идем да јавим представницима великих сила овај догађај а турском да уложим протест. Добро је да и Ви говорите о томе са Голуховским. Извештен је Цариград. Јавићу вам одмах чим што ближе будем сазнао.

ЛОЗАНИЋ"

Одговор мој депешом гласио је овако:

„Примио сам Ваш данашњи телеграм. Садржај ваше депеше саопштио сам Голуховском. Казао ми је, да ће

одмах телеграфисати у Цариград (њиховом амбасадору) и да ће ми саопштити одговор, а ја њему обећах јавити чим што ближе будем сазнао.“

Друга депеша (отворена) из Београда гласила је:

„Услед отпора мештана, који су притекли у помоћ стражарима (пограничним), Турци су се повукли синоћ са нашега терена Министар ЛОЗАНИЋ“

Међутим беху већ и све бечке новине донеле депеше о томе догађају на српско-турској граници, говорећи чак о томе, да је нападача било до две хиљаде. Услед тога нагрнуше новинари бечки на Hôtel Impérial у коме сам становао, да ме „интервјувишу“, али и ако су они били направили формалне заседе, у којима су ме чекали до пола ноћи, не могоше ме ухватити, јер ја сам тога дана ваздан јурио код „надлежних“, па нисам имао времена за новинаре, који су се морали задовољити једном белешком у полузваничном „Fremdenblatt“-у.

3-ег јуна пише ми Лозанић писмо, у коме, пошто је изложио сам догађај, вели:

„И војне и грађанске власти предузеле су потребне мере, да се нападачи очисте са наше територије. Послато је једно одељење активне војске, да то изврши.

Посланству у Цариграду наређено је, да на Порти уложи формални протест због ове повреде наше територије.

Писано је и осталим нашим посланствима, да дотичне владе известе о овоме нападу са турске стране на нашу границу и о предузетим мерама“.

4-ог јуна пише ми Лозанић овакво приватно писмо:

„Драги Владане.

Ја сам некакав баксуз. Кад год сам те заступао, десило се по штогод необично, али овога пута беше најгоре. Повод овоме судару био је овај:

1. овог месеца убивен је један наш стражар у том крају (између Секираче, Кривог Дрвета и Медвеђе), који лежи према Реткоцеришту. Сутра дан је враћена крвна освета, и том приликом наши убију два низама из ондашњих караула. То наљути низаме, те у друштву са Арнаутима јурнуше на нашу караулу, побију неке

стражаре и освоје караулу. То буде повод те је брзо порасла и турска и наша гомила бораца, јер је квасац већ био ту, и тако се распростре борба на дужини од четири сата хода. Како је с турске стране учествовао сав низам и многи Арнаути, који су били добро наоружани, то су они били знатно јачи према нашим сељацима, који су мало оружја имали. С тога нам Турци отму три карауле, пређу на наше земљиште и почну нападати на нека села. Али се огњиште брани очајно, зато Турци платише скупо тај напад и не могоше освојити ни једно село. Сутра дан (3|VI) већ су се два наша батаљона упутила на бојиште, а друга два у Куршумлију, а тог су се дана и Турци вратили на своје земљиште, и до данас је све мирно.

Ми смо добили вест о том сукобу тек у вече (2|VI). После тих војничких припрема предузесмо одмах дипломатске мере. Заступнике великих сила овде известио сам одмах лично о том сукобу, и они су одмах доставили то својим владама. Сем тога достављен је тај случај свима нашим посланицима и тако је сва Европа обавештена о том питању. Турци као Турци бацају сву кривицу на нас, одричу да су низами учествовали и да су њихови људи прешли на наше земљиште. Али им неће помоћи.

Ово ти је на брзу руку извештај о том сукобу, а сада велики поздрав теби и твојима од твог друга и пријатеља С. М. ЛОЗАНИЋА"

Пошто су све мере предузете, а што је главно, пошто се нападачи беху већ повукли са српског земљишта, то сам наставио своја заузимања код Унион-Банке, да осигурам исплату поручених репетирака и малодимне муниције за српску војску, и 4-ог јуна написао сам и послао Краљу опширан извештај о својим преговорима односно ове финансијске мисије. Имајући много да шифрирам и дешифрирам због арнаутског напада, нисам имао каде да препишем за себе овај рапорт, него сам Краљу послао сам концепат за то ми овде не можемо цитирати тај рапорт. Краља га је одмах показао Министру Финансија, т. ј. показао му је само *први табак*, који се тицао овога питања, али то

је било довољно, да Вукашин Петровић замоли свога Председника, да сада ради на „великом зајму“. Али о томе мало даље.

5-ог јуна пред вече, заступник Министра Спољних Послова телеграфише ми ово:

„Прекјуче 3-ег јуна у једанаест сати пре подне, турска редовна војска са Арбанасима поново напала на друге тачке нашег земљишта и то на караулу Пропаштицу, опљачкала је и запалила. Нападачи заузели позиције у густим редовима од Мутиводе, Пропаштице, Цера, Шанца до Гуришта. Тако исто учињен је напад и на карауле Мрајина и Губавци. ЛОЗАНИЋ“

Овде се већ није било шалити. Чим сам примио овај телеграм, 6-ог јуна у јутру, телеграфисах своме заступнику:

„Примио сам ваш јучерашњи телеграм о нападу турске војске. Молим оцените у Министарском Савету да ли би мој повратак био потребан, и јавите ми телеграмом заповест Господареву, иначе сутра полазим“.

Одговор Симе Лозанића у депеши предатој истог дана у 8 часова и 25 минута у вече, гласио је:

„У вези са телеграмом од данашњег јављам: Господар налази да није потребно да се враћате, пошто је на граници мир, а ваш би повратак само изазвао разна тумачења. ЛОЗАНИЋ“

Услед овог одговора Лозанићевог 7-ог јуна отпутовао сам у Маријенбад.

Уз пут сам из новина видео, да је *барон Таубе*, руски војни аташе стигао у Београд, да узме опроштајне аудијенције код Краља и код — Краља Милана, „јер Русија то место неће више попуњавати“, као да се опроштајне аудијенције само у таквом случају траже! У Минхенским „Neueste Nachrichten“ нађох овакву депешу из Беча: „*Један манифест*, јамачно у Црној Гори састављен, *позива српску омладину* да се спреми за велико дело ослобођења, а пре свега *да дигне буну у Србији. Треба свуда подбости народ на непослушност и неплаћање порезе.* Помоћ ће доћи ода свуда, а *понајпре из Русије*“.

Опозициони српски листови тврде, да је овај манифест само „*маневар српске владе*“. Наравно, најбољи доказ

да сама Српска Влада измишљава чак и манифесте, којима се омладина саветује, *како* треба да дигне буну у Србији, и у којима се за тај благородни посао обећава брза помоћ ода свуда, а понајпре из Русије, налазио се у листовима српске опозиције од истих дана. Тако „Србадија“ од 6 Јуна овако гуди: „Некада су Министри у Србији жарили и палили, причајући да *тако Књаз заповеда.* Последица је била *Кошутњачка катастрофа.* Ту исту тактику отпочео је сада и Др. Владан. И он јавно вели, да све што се у Србији ради, то Краљ ради, т.ј. Краљ заповеда, а Влада извршује. То значи да Владан упире прстом на Краља, па нек он одговара. Чисто издајнички посао“. — Дакле зато што је Др. Владан одговарајући на здравицу Влади, приликом банкета у Шапцу, којом се хвалила његова Влада, одговорио, да је за све што је добро учињено у Србији *Краљева заслуга,* а не Владина, „јер је Господар, као старешина задруге, прекинуо братску свађу, и позвао све задругаре да с њиме заједно најпре дограде заједничку кућу, па да се тек онда о њеном намештају[1] побрину. Народ је послушао свога старешину, и данас су већ видни плодови тога рада, у коме је Влада била извршилац жеља и намера Његовог Величанства Краља. Владино је начело рад, јер је у *раду* спас и будућност Србије“ — зато је Др. Владан у очима српске опозиције издајник, за то *он* спрема *нову* Кошутњачку катастрофу... Ах, биће да на томе раде они исти, који су спремили и прву катастрофу у Кошутњаку. Српској опозицији послужио је чак и дрски напад Арнаута на границу за њене, радикалске циљеве. Новосадска „Застава“ од 6. јуна, јављајући о томе нападу вели, да се Србија данас налази у *ужасном стању.* Краљ Милан је учинио, да је цео народ од невоље пропиштао, и да је војска остала без оружја, јер је Краљ Милан то спречио и покидао везе са — Црном Гором. Арнаути не би смели нападати читава села, да Краљ Милан, од страха за себе, није одузео народу оружје, те сада народ нема чиме да се брани ни од вука ни од хајдука. Сад је српска војска требало одмах да пређе границу, али

[1] т. ј. да ли ће бити једна ока или две „грађанских слобода“.

— Србија је данас усамљена на Балкану, она није спремна за рат, јер је Краљ Милан у два маха оборио радикалску Владу, баш онда, кад она поручи у Француској најсавршеније пушке и ђебану, јер је Краљ Милан растерао и пензионисао све што је било бољих официра у војсци, и данас на челу те војске стоје само неспособни људи. *Та хоће ли се једном виновник свега овога зла уклонити из Србије?*" Најзад и загребачки „Србобран" (од 5. јуна) не може о нападу Арнаута другаче да говори, него овако: „Командант Активне Војске, ђенералисим Милан обелио је свој образ и овом приликом, као и вазда, јер док је по његовој наредби стигла војска, дотле су српски сељаци сами разбили и растерали удружену војску Арнаута и низама".

Услед овог догађаја, ја сам био навалио да се публикује наша „плава књига", у којој беше цела службена радња Владина за заштиту наше границе од сличних напада.

Из ове преписке види се, да је Српска Влада 1898 и 1899 учинила за своју браћу у Старој Србији и Македонији све што се могло учинити *дипломатским* путем, све што се могло учинити *без рата са Турском.* Из ње се види даље, да у односима са Турском не помаже никаква *дипломатска акција*, зато, кад ми је Краљ одговорио, да *за сада* још не треба пуштати у свет нашу плаву књигу (и ако ова већ беше наштампана), — ја сам своје бављење у Маријенбаду употребио не само на своје лечење, него и на продужење преговора, да се осигурају средства за најбоље наоружање српске војске.

8-ог јуна 1899 пише ми Вукашин Ј. Петровић овакво писмо:

„Драги Владане, Његово Величанство Краљ, показао ми је први табак твога Њему послатога извешћа од 4. о. м.

Одазивљући се твојој жељи, изјављеној у том извешћу, ево ти шаљем обавештење о „великом зајму", о коме ти је говорио г. Калаји.

Ти ћеш се опоменути, да сам ја, у почетку моје прошлогодишње мисије, доказивао господи бечкој, па и г. К., да би Србији требало, за изравнање њеног дуговања у земљи, и на страни, око 40 милиона динара. Они

су били пристали, да нам ставе целу ту суму на расположење под условом, да им уступимо експлоатацију наших државних железница. Па како смо ми били противни идеји уступања железничке експлоатације, то је и сума зајма, по предлогу Његовог Величанства Краља, сведена од 40 на 25 милиона. Ових 25 милиона, то је „мали зајам“ наспрам оних 40 милиона, који би био „велики“.

Надам се, да ће ти сада, после овог објашњења, бити јасно: шта К. разуме под изразом „велики зајам“.

После овог објашњења, које, као што видиш, има само академијски значај, дозволи ми, да ти скренем пажњу на различност ситуације садашње и оне, која је постојала прошле године, када се повела и разбила идеја о „великом зајму“. Лане нисмо имали закон о интабулацији железница, а сада га имамо. Према овом факту, лањске године су повериоци могли с правом да траже експлоатацију железница као услов за зајам. Сада немају узрока да иду истим путем. Сада им можемо дати законске гаранције у интабулацији, а ова законска гаранција садржи у себи и за њих и за нас драгоцено јемство; за њих, да ћемо сигурно плаћати; за нас, да, докле будемо уредно плаћали, немамо се бојати, да ће експлоатација наших железница прећи у руке наших поверилаца. На овом озакоњеном основу можемо сада мирне душе ући у преговоре за „велики зајам“. И ако ти испадне прилика да са Минкусом о томе говориш, можеш пристати на „велики зајам“ под условима, садржаним у закону о хипотеци железница.

Сима ти је јавио, да смо одмах по твом одласку, имали јачи сукоб на граници. Сукоб је, као што се види, раније спреман с турске стране, јер су у истоме узели учешћа Арнаути са Лаба и низами, а не само наши погранични Арнаути. Сада је опет све на миру. Краљ је предузео енергичне мере ради заштите нашег граничног становништва. Упутио је део *пук* сталног кадра на границу и једну *брдску батерију*. Ова војска остаће целога лета на положајима близу границе. И ако ће нас ова мера стати извесних материјалних жртава, морална добит за Краља, Војску и Владу много је већа но што ће бити материјални издатак за чување границе.

Чуо си сигурно, да је Султан наредио Тефик-паши, своме берлинском амбасадору, да дође амо и да проучи стање најновијега сукоба. Тефик паша је синоћ стигао, на станици смо га дочекали: ја у име владе, Маршал Рашић у име Његовог Величанства Краља и капетан Михл, у име Краља Милана. Ја сам јутрос, по заповести Краљевој, био код Тефик паше, те му објаснио све што треба, да бих створио у њему уверење, да ми не желимо сукоба с Портом, да ми нисмо дали повода ни најновијем нападању Турака (низама) и Арнаута, и да су мере предузете услед тога нападања срачуњене само на одбрану нашег пограничног становништва. Тефик паша је дошао као лични Султанов повереник. Он ће овде у Београду испитати ствар, па поднети своме суверену извештај. По ономе што сам од њега чуо, изгледа ми, да је Тефик паша и сада добро расположен наспрам нас и да ће бити „објективан у изрицању свога суда. Данас ће имати част да буде на ручку код Његовог Величанства Краља, а договорили смо се, да га увек по неко од нас занима и обавештава.

Иначе је овде све у реду. Пашићев излазак из затвора свршен је нечујно.

Прими, за себе и твоју поштовану породицу, поред пријатељског поздрављa, и уверење о мом најискренијем поштовању. ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ

П. П. Његово Величанство Краљ, по прочитању овог писма, наредио ми је, да те у име Његово поздравим.

8. VI 99.

П. П. Јави ми адресу, да ти пошљем орден (I класе Таковски) за г. Минкуса да му га предаш“.

Ово писмо примио сам 11-ог јуна и у одговору, који сам послао у концепту (зато га не можемо у целости саопштити), обратио сам Министру Финансија најнадлежнију пажњу на ту околност, да је он „летећи дуг“ Србије, баш својом вештом операцијом у Паризу, не само на половину смањио, него имамо у изгледу, да до конца ове године из те операције добијемо неколико милиона у готовом, и да се према томе мени чини, да

нам за сада онај „велики“ зајам није више тако потребан, као што беше пре те операције.

Истога дана примио је Председник из свог пресбироа у Београду жалбе на Хавасову Агенцију, што наше депеше о сукобу на граници потире другим депешама, бајаги из Београда, у ствари фабрикованим у Паризу, по којима не само низами него ни Турци у опште нису учествовали у последњем нападу на српску границу, него су овај извршили сами Арнаути. Одмах сам из Маријенбада писао г. Лебеју у Париз: „que l'Agence, étant subventionneé par la Porte a besoin de la ménager, mais en attendant nous, de notre côté, nous ne sommes pas servis pour l'argent que nous donnons“ итд. Овакво понашање Хавасове Агенције беше у толико незгодније, што париски лист „Evènement“, коме Српска Влада не даваше никакву субвенцију, беше баш 8|20 јуна донео сопственом иницијативом овакав чланак о Србији:

„Догађаји, који се у овај мах дешавају на граници Србије обраћају пажњу на ову земљу, која је једна од првих тврђава, што их је Европа иставила противу турскога варварства.

Могуће је, да ће се то варварство смањити или да ће га нестати благодарећи великој мрежи железница, коју једно друштво америчких капиталиста намерава подићи у царству Абдул-Хамида; чак је вероватно, да ће се моћи експлоатисати огромно природно богаство у провинцијама Европске Турске; у сваком случају, Србија је, у том истом правцу, већ показала велике напретке, и претећи ће у многоме Турску, благодарећи енглескоме друштву, које је предузело да допуни мрежу српских железница.

У Француској се свет чуди смелости англо-саксонских капиталиста, који траже и налазе повољне пијаце за своје капитале не само у инглеским колонијама, него и на европскоме копну. Било би много умесније замерити плашљивости француског новца, који пуни касе сваке врсте што му их пружа Држава тако да се пресипају, задовољавајући се смешним интересом само да би дошао до потпуне сигурности, или до тога, што за такву држи.

Било то како му драго, пројекат, који је Г. Владан Ђорђевић поднео Скупштини, има задатак да Србију

ослободи економног туторства Аустрије. Довољно је погледати на карту, па да се разуме, да Србија, без икаквога додира с морем, а везана с Европом само једном границом, која јој је заједничка с Угарском, тако рећи је васал своје богате и моћне сусетке.

Несумњиво је, да се претензије, које Србија полаже за случај решавања мађедонскога питања, а оно ће морати доћи на дневни ред, оснивају на економном закону, који за сваку државу тражи излаз на море.

Али садашње прилике — а нарочито руска политика, решена да одржи status quo у Турској, како би се на миру могла бавити освојењима једног дела Крајњег Истока — не допуштају да се предвиди, кад и како ће се извршити подела Македоније, о коју се боре многи наследници. Међутим, Српска Влада подићи ће железничку пругу кроз долину Тимока, која ће везати Србију са Румунијом; осем тога, што ће тиме добити једну нову пијацу, Срби ће на тај начин моћи, кад год буду хтели, да упуте целу своју извозну трговину или само један њен део ка Црном Мору, на велику штету Јужне Угарске и пристаништа у Фијуми, ослобађајући се на тај начин доста тешког економног суверенства, којим их Аустро-Угарска притискује.

По статистичким подацима српски извоз у Румунију не достиже ни милион и по, док се за Угарску пење на 70 до 80 милиона; с друге стране, извоз за Немачку и Инглеску такође се врши преко мађарских железница и износи такође приличан број милиона; према овим кратким излагањима, лако је погодити, какву ће економску промену да произведе, у корист извозног покрета у Русију и на Исток, стварање нове мреже српских железница.

И ако Француска, бар досада, није била у врло живим директним трговачким везама са Србијом, ипак француски капитали уложени су у известан број финансијских и индустријских предузећа; постоје дакле озбиљни разлози, да се изблиза прати бољитак, који се тамо опажа.

За те напретке, непрекидне и знатне у очима сваког посматраоца, који се не устеже проучавати трговинске статистике, има да се благодари политици Ђорђевићевога

Министарства, чији се цео програм, систематски извођен, састојао у томе, да се периода бесплодних агитација замени периодом озбиљнога рада.

У осталом, једна од највећих погрешака извесних великих листова француских и јесте у томе, што су сувише дуго били органи српске радикалне странке, и што су неправедно нападали једно Министарство, које су представљали као слугу Аустрије, пријатеља Тројног Савеза и одлучнога русофоба.

У истини, Г. Владан Ђорђевић није ни аустрофил ни аустрофоб, ни русофил ни русофоб; он је Србин и, приликом његовог последњег путовања у Париз на погреб Председника Феликса Фора, он је врло јасно изложио своје мисли Французима, који су били с њим. А и грађење железница, о коме смо мало час говорили, доказује до очевидности, да су њему интереси земље пречи од сваког другог разлога, и да му односи пријатељства и доброга суседства, који постоје између Србије и Аустрије, нимало не сметају да се ослободи економнога туторства Угарске, чим за то осети потребу. „Пријатељи до кесе, а кеса ван“, вели једна наша стара пословица.

СЕН—СЕЛВ“

Поменутим писмом привременог шефа „литерарног“ одсека добио сам о Тефик-пашиној мисији у Београду и ове врсте:

„Изгледа да је Султан добро разумео, *Ко* је организовао и са каквом намером последње изазивачке догађаје на нашој граници, кад је кренуо чак свог амбасадора из Берлина, да нам даде објашњења и, како изгледа, да нас моли, да останемо добри пријатељи у пркос свега што је било. Ова мисија Тефик-пашина може имати врло добрих ресултата, али по моме скромном мишљењу само за кратко време, и то због турске аљкавости, због њихових полутанских мера, због апсолутног одсуства сваке трајне следствености у турској политици, која ће се наставити, и која хоће, као што знате, да једним ударцем погоди на неколико разних страна“.

10-ог јуна 1899 положио је Краљ у Нишу темељ за велику касарну енжењерских трупа, још једну тековину за војску из овог режима.

Интересантно је видети, како су органи српске опозиције писали о српско-турском сукобу на граници. По њима тај је сукоб изазвао — Краљ Милан... „Генералисимусу треба *спољног* метежа, да забашури унутрашње нерасположење у Србији. Може бити да то годи и његовим протекторима“ („Србобран“, 8. јуна). Али „ако се народ спрема за судбоносно велико дело, онда не смеју на челу његову да стоје папуљци, људи без поверења“ („Застава“ 9 јуна). „Јадна Србијо! Али тако ће то увек бити док њој буду судили румунско-цинцарски отпадници („Србадија“ 10 јуна)“. Али неће дуго у Србији владати Румун Краљ Милан и Цинцарин Др. Владан, јер „како неки листови јављају, *Петар Карађорђевић иде у Петроград, где ће бити примљен од Цара* („Србадија“ од 10 јуна)“. Овај напад Арнаута на српску границу, „са свим је хајдучки, налик на онај напад Краља Милана на бугарску границу“ („Борба“ 9 јуна). „Србија треба, заједно са Црном Гором, да поседне оне крајеве и умири Арнауте, кад то Турска није у стању. За Србију је велика несрећа, што није у новије доба имала владу, која рачуна са будућношћу. Она је требала да се спреми за догађаје, о којима је морала знати, да ће наступити. На тај начин *данас би српска и црногорска војска прешле границу и разрачунале би се с Арнаутима*“ („Застава“ 11 јуна).[1] Ко зна да ли би тако било, баш да је Србија у новије доба имала владу састављену из саме редакције родољубиве „Заставе“, јер, за пакост, ето два дана раније доносе бечки листови (N. F. Presse 9|21 јуна) депешу из Франкфурта, у којој се из финансијских кругова јавља, да је „Кнез Црногорски за рачун Црне Горе још раније учинио зајам код Отоманске Банке, под личном гаранцијом Султановом, па сада тражи још пола милиона франака на исти начин, чему се Султан одмах одазвао“. Хоће Султан, ја кâко? Кад се на српско-турској граници лије крв, шта је то за Султана гарантовати за Кнеза Црногорског, да овај узме из

[1] Сличан напад Арнаута и низама на српску границу десио се, као што је читаоцима познато, и год. 1905, када је Краљ Милан одавно иструнуо. Разуме се, да су сада и српска и црногорска војска одмах прешле границу и разрачунале се с Арнаутима....

Отоманске Банке још пола милиона? Не дао Бог, да букне сва Стара Србија и Македонија, Султан ће не само гарантовати за Кнеза Николу, него ће за њега платити из свог џепа цео тај дуг, само да Црна Гора седи с миром[1]. Ништа то не мари, новосадска „Застава" у истом броју од 11 јуна прави овако миришљаву примедбу: „Српска Влада предложиће, да се дуж српске границе пали ђубре, како би се димом растерали комарци, да не пецкају господу Арнауте у руку, а Др. Владан ће се обвезати, да набавља потребно ђубре, али само дотле, док је он на влади, јер кад сиђе с владе, онда не јамчи више, да ће у Србији бити довољно ђубрета". Сироти ђубретари! Они не знају, да се највише политичког ђубрета увозило у Србију, баш из таквих редакција, којима је чак и Кнез Михаило био „турски пандур". Наравно, да ни „Српски Глас" са Приморја, није могао изостати у патриотизму од новосадске баре. Ево шта је он пронашао: „Док се српски народ крвави, Председник Министарства отишао је у Беч ad audiendum verbum и у Маријенбад, да се купа, *јер до Маријенбада не дотурују танад са границе*" („Српски Глас" 9 јуна). Да не би само *српска* штампа овако писала, постарала су се браћа, да чак италијански лист „*Corriere della Serra*" у својим бројевима од 11 и 12 (23 и 24) јуна донесе читаву расправу из — Берлина под насловом: „*Крај Династије Обреновића*", како се звала и једна немачка брошура, која је тих дана изашла у Берлину. У тој расправи италијанског листа доказује се, да је Србија изазвала најновији сукоб с Турском, „јер се у Србији

[1] То се и догодило 1903, за време Сарафовљеве буне у Македонији. Султан је *поклонио* Кнезу Николи тај милион и по франака. У осталом, да забележимо шта је Berliner General-Anzeiger од 15/27 јуна 1899 писао под насловом „Црна Гора и српско-турски гранични сукоб":

„Приликом ових догађаја игра Црна Гора врло чудновату улогу. Чим су на српско-турској граници запуцале пушке, Кнез Црногорски потрудио се, да од Отоманске Банке узме 800.000 франака, и то на јемство самога Султана. У целом овом догађају има *туђих прстију*.

Султан није Кнезу Николи израдио овај зајам зато што се боји мале Црне Горе, него се тај Кнежев зајам остварио *по наредби*, која је телеграфом стигла *преко Париза*".

Па наравно. Било би незгодно директно из Петрбурга на томе радити. Зашто се има покорни савезник на Сени? Зар је најапсолутнији Самодржац за бадава слушао гологлав — марсељезу....

тежи за тим, да се у сангвиничкој непромишљености изазове рат, те да се разбије *одвратност народа према Династији Обреновића*, која изиграва последњу карту, као оно Наполеон III године 1870".

О тој намери, да се сукобом на граници нашој изазове *нов сриско-турски рат*, писао ми је 15 јуна један пријатељ из Београда, али са свим друкчије:

„Моје је апсолутно убеђење, да би Руси хтели да изазову рат између нас и Турске, и то са ова три циља: да Турска прегази Србију, *да у њој промени Династију*, па да онда Руси решавају македонско питање по своме ћефу. Руси неће ратовати с Турском, да би се дочепали Дарданела. Они ће их заузети пошто морално потпуно подчине себи све балканске државе. Међу овима оне државице, које би јој у томе могле сметати, то су Грчка и Србија. Руси су могли врло лако спречити последњи грчко-турски рат. Они то нису учинили, јер њима, због Дарданела, треба да Грчка буде изнурена, немоћна. Ево доказа за то: Када је Русија од *победоносне* Турске, после грчке пропасти на Лариси, могла да ишчупа Крит и да га даде сатрвеним Грцима, онда је она то могла учинити и пре рата, онда би отпао главни разлог за тај рат, који је упропастио Грчку и морално и материјално, јер јој је уништио углед међу милионима Грка у Турској, јер јој је донео међународну контролу државних финансија. Свршивши тако са Грчком сада Русија има да сврши и са Србијом".

16 јуна пише Лозанић Др. Владану овакво писмо:

Београд 16|VI 99 г.

Драги Владане.

Добио сам твоје писмо од 13 овог месеца, у коме ме прилично кориш за рад поводом пограничног сукоба са Турцима. У последњем писму изнео сам ти само мој „логични" закључак о догађајима на граници с тога, што сам га имао извести из читаве гомиле наших и турских извештаја, који се нимало не слагаху међусобно. Данас пак, када се Радосављевић вратио са границе, могу ти рећи, да је тај мој „логични" закључак био сасвим исправан.

Чудиш се, зашто није демантована вест о Краљевој депеши Султану и о моме извињењу Фетију, а ја сам је демантовао још истога дана, али Турци као Турци, осташе при своме лажном тврђењу. Услед тога Краљ је изјавио Тефику, да ће прекинути даљи рад на споразуму, док горњу грешку не исправе, и Тефик је данас саопштио правдање свог Министра Спољних Послова, на основу кога је послат завршни деманти по том питању.

Тефикова мисија састоји се у томе: да проучи узроке пограничних сукоба и да предложи Султану мере, које треба да предузму у интересу одржања реда. Он је и сада остао при оним истим мерама, које је предлагао пређе. Тефик држи, да би те његове мере помогле, кад би их и ми усвојили. На то питање још му није дат одговор, а од Краља Милана чуо сам, да осуђује оно заједничко чување границе, на које Тефик полаже много. Као што видиш, Тефикова је мисија она иста, коју је пређе имао.

Данас сам говорио са Радосављевићем о његовом раду са турским комесаром. Он ће поднети о томе извештај, а за сада ти могу рећи само толико: да је лажна вест турска, по којој је српски комесар признао кривицу, већ на против, српски је комесар непрестано тврдио, да су турски низами овога пута вршили крвну освету на нов начин, нападајући нам границу на растојању од 20 километара. Турци су толико далеко ишли са својим одрицањем свију факата, да у томе један непристрастан човек може наћи доказа њихове кривице. Кад будем добио извештај, објавићу у званичним новинама цео догађај.

Краљ је наредио, да се „плава књига“ не разашиље до твога повратка, зато је она под кључем начелника. А. Кумануди је био покушао да дочепа неколико комада од те књиге, па како их није могао одмах из зграде однети, био их је прикрио у канцеларији, где су и нађене. Од тог дана Андра не долази више у канцеларију и ако му ништа није речено о томе. Краљ се јако наљутио на тај поступак Андрин и рече, да те о томе известим.

Овогодишња летина у опште је врло добра, а ако буде какве оскудице у којој општини, ту су кошеви. Говорићу сутра о Михаиловићевом предлогу о сејању елде.

Тебе и твоје много поздрављам ја са мојима

твој СИМА"

Неколико речи објашњења, да би се боље разумело једно место у овом писму. Порта, да би кривицу за напад Арнаута на српску границу, пребацила са свим на Србију, била је тако дрска, да је у једном свом циркулару свима амбасадорима великих сила акредитованим у Цариграду ашићаре *тврдила*: да је Краљ Србије телеграфисао Султану, да је у тој депеши *признао да је кривица на српској страни*, да се г. Лозанић *извинио* Турском Посланику у Београду. Може се мислити, како су ово „шећерлеме" дочекали у штампи, нарочито у српској радикалској. Ужас! Др. Владан у Маријенбаду не видећи одмах иза првих гласова о томе у штампи никакав деманти Српске Владе, писао је одмах своме колеги, који га је заступао у Спољним Пословима, и као што из одговора видимо, прилично га је укорио. Међутим отправник послова Српског Посланства у Цариграду, чим је сазнао за безобразлук горе поменутог Портиног циркулара страним амбасадорима, упутио је Турском Министру Спољних Послова овакву ноту:

„Господине Министре,

Био сам веома изненађен сазнавши за садржину циркуларне ноте о последњим догађајима на српско-турској граници, коју је Висока Порта упутила Амбасадорима акредитованим код Његовог Царског Величанства Султана. Изненадио сам се још много више видевши у цариградским листовима једну белешку, која потврђује, да је циркуларна нота послата, и износи укратко њену садржину.

Ваше Превасходство разумеће потпуно, да сам с правом био изненађен, јер, пошто сви извештаји, који ми стижу из Београда, сложно констатују, и то на непобитан начин, кривицу турских војника, протест, који сам имао част упутити Вашем Превасходству у име Краљевске Владе, само је могао бити оснажен. Ако је дакле, под

таквим погодбама, нечија дужност да се извини, то зацело не треба да учини Краљевска Влада, која бадро бди над редом на граници а још мање Његово Величанство Краљ Александар, мој узвишени Господар, чије је државе граница повређена.

Пошто Његово Величанство Краљ Србије није послао никакав телеграм Његовом Царском Величанству Султану поводом последњих догађаја на граници, и пошто Господин Лозанић, Министар Спољних Послова ad interim није изјавио Представнику Турске у Београду никакво жаљење због поменутих догађаја, — то ја не могу довољно да се начудим, како је Висока Порта могла упутити једну циркуларну ноту и штампати једно саопштење, који се обоје ни на чему не оснивају.

Како су такви поступци пре у стању да погоршају положај створен последњим догађајима уместо да га поправе, и како радо верујемо, да Висока Порта озбиљно жели да одржи са Краљевском Владом односе доброга суседства, које ми високо ценимо, то смо готови претпоставити, да је Висока Порта била обманута.

Краљевска Влада, желећи да дâ Високој Порти нов доказ своје умерености и своје чврсте намере, да повољно реши сваки спор, који би се јавио између обеју Држава, ослања се сасвим на правичност Вашега Превасходства, како би Оно наредило, да се поведе истрага, која би открила извор оних вести о телеграму Његовога Величанства Краља и извињењу Министра Спољних Послова ad interim поднесеном Његовом Превасходству Фети-беју — две новости скроз лажне, чија злонамерна тенденција неће умаћи проницавости Вашега Превасходства.

За сада прелазим ћутке преко треће тачке, о којој се говори у циркуларној ноти, по којој као да је српски комесар пуковник Нешић потписао некакав протокол, којим се доказује неоснованост протеста Краљевске Владе, пошто пуковник Нешић није апсолутно ништа потписао просто зато, што тачна истрага о последњим догађајима још за дуго неће бити довршена.

Изволите примити итд. ЈОВ. Ф. ХРИСТИЋ“

Друга, исто тако енергична нота нашега вреднога отправника послова у Цариграду, упућена Отоманскоме

Министру Иностраних Дела Тевфик паши 23 јуна, гласила је:

Господине Министре,

Имао сам част примити ноту, коју је Ваше Превасходство имало доброту упутити ми 1 о. м.; ја сам похитао да је пошљем Краљевској Влади. Очекујући обавештења, која ће ми допустити да одговорим на питања, о којима је реч при крају Ваше ноте, ја већ сад желим да Вам кажем, Господине Министре, да сам сасвим задовољан једним делом те ноте. Било ми је, одиста, врло мило чути, да Висока Порта није никада говорила о некаквом телеграму, којим би Његово Величанство Краљ Србије учинио извесна саопштења Његовоме Царском Величанству Султану, нити о извињењу, које би Господин Лозанић поднео Представнику Турске у Београду.

Видим са задовољством напоре Вашега Превасходства да нас увери, да та вест није потекла од Високе Порте. Не задовољавајући се да ми усмено да ту изјаву, коју је Царски Двор такође имао доброту да ми потврди, Ваше Превасходство желело је да ми је и писмено понови.

Пошто Висока Порта није никад помињала, као што Ваше Превасходство тврди, никакав телеграм Његовога Величанства Краља Александра, ни извињење Његовога Министра Иностраних Дела, то Она, наравно, не може ни одговарати за речи, које није изговорила. Али, ако Висока Порта није одговорна за вест, која по њеном тврђењу, није потекла од ње, то још не значи, да је, као што мисли Ваше Превасходство, неумесно повести истрагу, те да се пронађе извор тих скроз неистинитих вести. Пошто је цензура Царскога Министарства Спољних Послова допустила да се штампа једна белешка, која доноси те вести, то ја налазим, да је дужност Високе Порте, да поведе истрагу о овој ствари. Та је дужност у толико већа, што Висока Порта, пошто је цензура врло строга и пошто се ништа не може штампати без њеног овлашћења, допустивши овдашњим листовима да некажњено донесу новост, за коју су тврдили да потиче из Царскога Министарства Иностраних Дела, придаје самим

тим донесеној вести званичан карактер и мора, тако рећи, донекле понети одговорност за њу. Да би је се сасвим ослободила и да би нам доказала да је саопштење, које су донеле цариградске новине, штампано без њеног знања, Висока Порта има два сресторства на расположењу: прво, да по заслузи казни дотичнога чиновника одговорнога за цензуру, што није узаптио поменуте листове, као што му то закон налаже; или да објави у тим истим листовима једно званично саопштење, којим би демантовала њихове вести. Ја мислим, да би то био најбољи начин, да се онемогући распростирање лажних вести по иностранству, за које се увек тврди да потичу од Високе Порте. Поступивши друкчије значило би дати нам право, да претпоставимо, да је Висока Порта ипак имала удела у штампању саопштења, које садржи три вести, против којих сам ја имао част протестовати.

Као што сам већ имао част изјавити у мојој последњој ноти, ми имамо пуно поверење у правичност Високе Порте за све, што Она буде нашла за потребно да предузме противу изазивача овог инцидента, који је могао имати других последица, да Краљевска Влада није одлучно решена, да уклони сваки сукоб, који би се могао појавити међу обема државама.

Не могу да завршим ову ноту, Господине Министре, а да Вам не изјавим чуђење, што видим, да се Висока Порта позива на једну истрагу, која још није довршена, и да на основу ње изводи неке закључке. Ја сам већ имао част рећи Вашем Превасходству, да Краљевска Влада неће да утиче на ток истраге. Решен да сачекам њезине дефинитивне ресултате, ја морам ћутке прећи преко тврђења Вашега Превасходства, основаног на извештајима, који Му стижу, о исправном држању турских војника.

Што се тиче тврђења, да је пуковник Нешић изјавио, да сажаљева што се десило, ја имам разлога да мислим, да је и оно исто тако неистинито, као и вест, да је он потписао, пре петнаест дана, један протокол истражне комисије, којим се утврђује неоснованост наших захтева.

Изволите примити итд. ЈОВ Ф. ХРИСТИЋ“

Осем ових српских напрених нота, Краљ је поручио у Цариград, да ће одмах прекинути даље преговоре са нарочитим изаслаником Султановим (Тефиком Берлинским) ако Порта одмах не потре ту своју лаж.

И Порта је савила скуте и рукаве и учинила је оно, што је некад Глиша Зубан учинио са својом брошуром противу војводе Стеве Книћанина: Порта је морала да *поједе свој дипломатски* циркулар на урнебесни смех целе европске дипломације, а на челу службених „Српских Новина“ изашло је овакво саопштење:

„Услед тога, што су пре неколико дана пуштене из Цариграда кроз европску штампу неистините вести о некаквој депеши Његовог Величанства Краља, упућеној Његовом Царском Величанству Султану, поводом последњих сукоба на нашој јужној граници, а пошто се Његово Величанство Краљ, од како су се ти сукоби догодили, није обраћао Његовом Величанству Султану никаквом депешом, Краљевска Влада је учинила на Високој Порти представку противу таквих изношења и питање, да ли извор, из кога су потекла, има службени карактер. На то је Отоманско Министарство Иностраних Дела, потврђујући, да таква депеша не постоји, изјавило овде преко Њ. Екс. Тефик-Паше, царско-отоманског Амбасадора у Берлину, и преко нашег Посланства у Цариграду, да те вести нису потекле од В. Порте ни њезиних органа, и да их она није достављала *својим* дипломатским агентима *на страни*.

ПБр. 1918. Из канцеларије Министарства Иностраних Дела, 17 јуна 1899 год. у Београду“.

Ето како се свршило с овим питањем за време моје владе, а како се такав исти и мало гори случај завршио 1905 под владом радикалских капацитета — то знају читаоци.

XVII

ЈЕДНО ТРАЈНО ЗЛО

Новосадска „*Застава*“ доноси 16. јуна уводни чланак под значајним насловом: „*Шта се сирема у Србији?*“ Остављамо на страну клевете и грђње противу Краља и његовог оца. То је све подгрејан купус. Али има и новога: Краљ Милан, пошто је растерао из државне службе све самосталније људе, пошто је прогнао из Србије *све* Црногорце, пошто је све опозиционе странке угушио, могао би бити без бриге. Али Краљ Милан *сад се боји буне*. Да би спречио буну, Краљ Милан је наредио, да се напише брошура „Буна у Србији“ и *преобучени* жандари растурују ту брошуру по кућама опозиционара. *Истраживањем* доказало се, да ту књижицу растура неки Христић *Црногорац*, који је познат са свог шуровања са владом. Тај Црногорац путује по Србији, те позива људе, да отпочну буну у корист Кнез Николе и Карађорђевића. На тај начин хоће се, да се упропасте сви самостални људи у Србији, и да се *народ застраши*. Осем тога има Краљ Милан још један план: да Краљу Александру догрди све то, па да сиђе са престола. Син је наследио оца, зашто не би отац наследио сина? Ето у томе је и узрок што је ту скоро изашла и брошура „*Das Ende der Dynastie Obrenovits*“. Она потиче из истих *дипломатских* кругова, који мисле да, кад се изиграју и Краљ Милан и Краљ Александар, онда долази — *Аустрија*. Врло је значајно да *тој* брошури ништа не замерају владајући кругови у Србији. Краљ Милан, ако се не могне одржати, *најволео би* да после њега дође Аустрија“.

Знала је новосадска „Застава“ тачно, *шта се сирема у Србији*, па зато је *осам дана раније* похитала, да

горњим измишљотинама спреми терен за оно, што је знала да ће бити, те да за све буде крив једино Краљ Милан.

Док је српски радикализам овако журно спремао све што треба за преврат у Србији, њени Министри, не слутећи какви их догађаји чекају после осам дана, отаљавају „текуће послове“.

С. Лозанић пише ми 18 јуна овакво писмо:

18|VI 99

Драги Владане.

Наша поруџбина пушака није више она строга тајност. Одма по доласку Тефиковом, питао ме је Фети: јесмо ли поручили пушке у Немачкој; а Маузер је писао Рашићу маршалу и жалио се што није учињена поруџбина код њега. Како та ствар не може остати више у тајности, а сем тога мораћемо тражити од Аустрије дозволу за пропуст оружја, то се Краљ решио, да са том ствари упозна Шисла, и ја сам то извршио данас.

Као што си ти казао Голуховском, кад те је о набавци пушака питао, да смо још у преговорима, исто је тако Краљ Милан одговорио Хордлички, да ништа не зна о набавци пушака, кад га је овај о томе питао. Краљ Милан је звао Хордличку после тога и казао му: „Како је Краљ био решио, да набавка пушака остане неко време у тајности, зато вам јуче одговорих, да о тој ствари ништа не знам. Данас ме је Краљ овластио, да вам то саопштим, и ево ја то чиним“. На исти сам начин и ја објаснио Шислу, што си ти од Голуховскога прећутао, да је ствар свршена.

Голуховски је хтео да ради на томе, да набавимо пушке из Аустрије, али је доцкан покренуо ствар, и Краљ Милан је кривио њих, што нису никад ништа наговестили о тој ствари. Из тога видиш, да Голуховски има други план но Краљ, и да о плану овога последњег не треба говорити.

Као што видиш, наши деманти продиру чак и по непријатељским листовима. Тефик ће отпочети да преговара са Краљем Миланом о мерама ради одржања реда на граници. Краљ налази, да накнаду не треба тражити,

јер је Турци неће дати, а ми морамо много што шта прогутати, док не добијемо пушке.

На јучерашњем пријему били су ми сви дипломате и само су питали, је ли на граници мирно. Значајан је само говор Векер-Готеров, јер ме је питао, да ли је Милићевић још у Атини, и да ли смо радили штогод у Софији на зближењу и споразуму наших претензија у Турској. Он држи, да на томе радимо и у Софији и у Атини, а овде још и на женидби Краља, додајући да би грчка принцеза била боља од свију оних малих немачких принцеза, које је он предлагао.

Манзурову сам пребацио, што нас је чак и Русија напала, кад смо хтели да се бранимо од турског напада, и прекорео сам их, што нас у опште мало помажу у нашој спољној политици. На то ми је одговорио: да њихов амбасадор у Цариграду има налог, да нас помаже у Старој Србији.

То ти је све, што имам да ти јавим са јучерашњег пријема.

Сад остај здраво твоме сими"

Из овога писма види се, да ни мисија „лепог човека" у Атинама није могла да остане тајна. Од куда је Векер-Готер сазнао за њу? Од Владе зацело није, јер је и сам Лозанић за њу сазнао тек, када је морао да заступа Министра Спољних Послова. Од Краља или од његовог оца? Није вероватно, јер су они баш највише наваљивали, да мисија Мише Милићевића буде апсолутна тајна за свакога осем њих двојице и Председника Владе. Сазнао је од једне госпође, код које је барон Векер-Готер врло често ишао, јер је у пркос своје старости волео пријатне даме. Сазнао је од госпође Драге Машин. Да ли је она за ту мисију сазнала приликом љубавних излива Краљевих, или је се уплашила, да се понова не помишља на женидбу Краљеву са грчком принцезом Маријом, (изгледало је целом свету, да се њена веридба са Великим Кнезом покварила) те је гурнула Векер-Готера, да он опипа пулс Лозанићу? Ово је највероватније зато што барон, који је мени поднео својеручно написан списак свију немачких принцеза, које би биле најподесније кандидаткиње за Краљицу Србије, тај исти

Векер-Готер, који је на томе списку нарочито подвукао име принцезе Шаумбург-Липе, не би сада наједанпут нашао, да би грчка принцеза била боља од оних немачких принцеза, које је сам предлагао, да у овом питању иза Векер-Готера није вирила госпођа Драга Машин.

23. јуна писао ми је Лозанић овакво приватно писмо:

„У Београду 23|VI 1899.

Драги Владане,

На твоје писмо од 20|VI треба да ти одговорим, те да те обавестим о неким питањима, која си додирнуо.

Пре свега имам да констатујем, да је особље твога Министарства било веома вредно за време ових последњих догађаја на граници, и да оно није било узрок оном задоцњавању наших вести. Сваки догађај на граници ми смо сазнавали тек после 12—16 сати, а Турци су их имали већ после неколико сати. Сем тога и полициске и војене власти шиљале су извешћа својим Министрима, а ја сам их добијао тек доцније, и тако све то заједно изазвало је ону тромост. У осталом, најбоље се смеје онај који се последњи смеје. Наш је званични деманти осакатио Турке, јер су они ту лаж доставили писмено свима амбасадорима у Цариграду. Гошен се слатко смејао тој незгоди турској.

Наша набавка оружја и није могла дуго остати у тајности. Фабрика је морала градити припрему за тај велики рад, и то се морало саопштити многима, који нису имали интереса крити. Сем тога ми смо морали тражити превоз оружја кроз Аустро-Угарску. Краљ држи, да ће нас извинити у Бечу за ту малу нашу обазривост.

Краљ држи, да Мишин боравак у Атини није могао остати неопажен и да је та ствар прокљувена тамо а не овде. Као да се сада Грци мало повлаче, јер додају: да ће настојавати у Патријаршији за наше митрополите онда, кад буду упражњене дотичне столице.

Пошто је је Краљ прочитао ово твоје писмо, о коме је реч овде, он је видео и *твоје мишљење о његовој женидби, али о томе не рече ништа.*

О измени одличија са Персијанцима реферисао ми је Теркан, и све је урађено.

Данас се сва дипломација овде ужурбала, јер се пронео глас, да је буна у Софији, и да ће протерати Кнеза. Ну овога часа добих одговор од Иве, да нема ничега у ствари. Штета — грешан ја.

Краљ Милан путује у иноземство у петак у вече на 20 дана, па ће се за тим вратити у Ниш, да пије неку минералну воду. Тим путем хоће да се одмори, а ићи ће и у Швајцарску.

Њихова Величанства Краљ и Краљ Милан наредише ми, да те поздравим од Њихове стране, и сви те другови поздрављају много.

Теби и твојима велики поздрав од мене и мојих.

твој СИМА

ПП. Једва сврших ово писмо, писао сам га и у мом и у твом Министарству.“

Штета што се из овог писма не види, шта сам ја у моме писму од 20 јуна писао о Краљевој женидби, те да се покаже, зашто Краљ Александар о томе не каза ни речи... Али онда нисам имао каде да задржавам копије својих писама.

А већ што се тиче онога, како се „цео свет смејао“ турској бруци, када је Порта морала да поједе своју службену лаж о Краљевом телеграму Султану и о Лозанићевом извињавању — Сима се у толико варао, што је у самом Београду било људи, који се нису смејали, него су напротив били запенушили од беса, што је у томе питању била победа на српској страни.

Ево шта ми о томе 18 јуна пише мој приватни секретар:

„Врло сам радознао да видим, како ће се довече понашати „*Одјек*“, после овог категоричког и достојанственог деманти-а у „Српским Новинама“. Оно, истина, нелојална опозиција за инат овде се тера тако далеко, да противницима садашњег стања неће бити тешко и и овај успех владин представити као пораз. Један од оваквих опозиционара, и то од најбешњих et des plus haineux, ословио ме је синоћ, пред Пероловом гостионицом, и казао ми је, као да је адвокат Турака или бар Нишан-ефендија, директор штампе у Цариграду, ово: Ја знам *поуздано*, да смо *ми* изазвали сукоб с Турцима, да смо

ми одговорни, и према томе Министарство вашега шефа *мора* пасти, и пашће врло брзо". Ово је он говорио идући за мном. Окретох главу, па му рекох: „Тешко земљи, у којој има тако мало патриотизма, да се у њој не уме водити опозиција на легалном терену". Он је потрчао замном да ми каже: „Тако могу да мисле само странци". На то сам рекао: „Судбина Србије била би сасвим друга, да су јој сва рођена деца служила са толико искрене оданости и верности, као што су јој служили многи странци" — —

„Париски лист „*Le Temps*" донео је јутрос из Цариграда једну депешу о полазној тачци нашега сукоба с Турском, сасвим у нашу корист. Послао сам је одмах свима српским листовима".

Дакле пријем који је г. Фужрол нашао у Београду — већ је почео дејствовати.

Из једног писма г. Алберта Феликса Кона од 19 јуна упућеног Др. Владану видимо, да је Председник изјавио жељу, да се састане са г. Стоклеом те да наставе преговоре за грађење *тимочке* железнице. Агенат г. Стоклеов јавља у томе писму, да ће „г. Стокле по жељи Њ. Превасходства нарочито доћи у Маријенбад, и то још у току ове недеље."

Осем ове бриге за грађење тимочке железнице, Председник се, добивши једно писмо од Михаиловића са Рудника, забринуо и за стање летине у Србији и тражио је из Београда службена извешћа о стању летине. Лозанић му шаље та извешћа (17 јуна) и пише: „Из ових извештаја видећеш, да је стање летине добро. Ти знаш да Михаиловић говори само у суперлативу, па ако је у његовој околини било нешто мраза или суше, он изводи отуда, да ће бити глади у целом округу".

Министар Финансија шаље председнику 12-ог јула службено један Таковски Крст првог степена са декретом и моли га, да их преда Евгену Минкусу, директору Унион-Банке у Бечу.

После три дана Вукашин ми пише:

„Београд, 15 јуна 1899.

Драги Владане! Данас ме је начелник г. Бошковић обрадовао предавши ми твоје драго ми писмо од 13. о. м.

Потреба за „велики“ зајам сада је већа, него што беше лане у ово доба. Већа је зато, што нам ваља дати за саме пушке и муницију (и то за 90.000) 19,250.000. Међутим не може се стати на набавци поручене количине пушака. Ваља поручити још 40.000, па да цела наша пешадија (активна, резервна и I-ви позив) буде наоружана модерном пушком. Али и то није све. Ваља нам набавити и брзометне топове бар за 3—4 милијона. Када све ово срачунаш, требаће нам близу 30 милијона па да смемо отвореним челом и ведрим погледом изићи будућности на сусрет. Ако се српска војска не наоружа врло брзо, може после бити доцкан! Смемо ли толику одговорност да примимо на себе сада, када нам се указује прилика да дођемо до потребнога новца за наоружање? Ја не бих имао куражи да одговорим са „Смемо!“ — васколика будућност српскога племена зависи од добро наоружане војске Краља од Србије. Сме ли Влада тога Господара, који, као што знаш, потпуно појима свој задатак и задатак своје војске и свога народа, да малакше пред довољно немотивисаном срамежљивошћу наспрам такозваног јавног мњења и нимало оправданим страхом од задњих мисли оних, који нам стављају велики зајам на расположење? Уверен сам, драги Председниче, да ће твој бистар ум на мах пронићи целу ситуацију, коју сам само овлаш дотакао у овом пријатељском писму.

У том уверењу молим те, а молба је потекла из *моје* побуде, без ичијега утицаја (јер ово писмо пишем ти без знања ма кога од другова, па чак и без Краљевог), да се упнеш, да нам Минкус осигура што већи „велики“ зајам. Ми треба да предамо Господару наоружану војску, уређене финансије и утрвен пут за правилан развитак нашег унутрашњег политичког живота, па ћемо оставити за собом неизгладимога трага у историји Србије.

Твој велики дух не сме да преза од „великога“ зајма, када се њиме, и само њиме, могу да остваре идеали свих истинитих патриота у нашој отаџбини: да виде Србију спремну да одговори своме историјском националном задатку.

Јесам ли у праву?

Много сам ово дана радио. Резултати су повољни. У Паризу смо нашли злата за јулијски купон, који је потпуно покривен. Банке пристају на измену карлсбадског уговора, те ћемо се курталисати и М—ове тираније. Француска влада показује добру вољу наспрам нас, да железничке приходе ослободимо од Монополске Управе, — то су све успеси, који ће оснажити твој кабинет. — Пара имамо довољно. Приходи теку боље, него што сам очекивао. —

Хвала на поздрављу и теби и твојима, које отпоздрављам од свега срца са најбољим жељама

твој ВУКАШИН"

На то писмо одговорио сам овако:

„У Маријенбаду, 21 јуна 1899

Господине Министре,

На моме путу за овамо, ја сам се нарочито задржао неколико дана у Бечу, да радим на мисији, коју сте ми поверили, у име Краљеве Владе, писмом Вашим од 31-ог маја ове године.

О ресултату тога рада ја сам имао част да известим непосредно Његово Величанство Краља, нашег премилостивог Господара, нарочитим рапортом од 4 јуна о. г.

Као што сте имали доброту известити ме Вашим приватним писмом од 8 јуна о. г., Господар је благоволео показати Вам тај мој рапорт, и према томе мислим, да није потребно овде враћати се на оно, што је у њему односно поверене ми мисије.

У истоме писму од 8 о. м. Ви сте, Господине Министре, проширили мисију, како је она обележена била у Вашем службеном писму од 31 маја о. г.

Докле сте у овоме желели, да осигурам опцију „малога" зајма, дакле онога остатка од 15 милиона, па да се наврши 25 милиона ефективних експлоатационога зајма, дотле у писму од 8-ога о. м. желите да порадим, да се оствари првобитна мисао Краљеве Владе, на којој сте Ви лане радили у Бечу, тј. да се оствари „велики" зајам од 40 милиона. Лане се овај „велики" зајам није могао остварити зато: што су повериоци тражили за њ експло-

атацију наших државних железницâ, а на то нисмо пристајали ни Господар ни ми; данас, када имамо закон о убаштињењу државних железница, када дакле имамо могућност да повериоцима понудимо тако сигурну гаранцију, као што је интабулација на прво место наших државних железница, могућно је остварити и тај велики зајам, зато сте ме овластили да преговарам са г. Минкусом не само о опцији онога остатка од 15 милиона експлоатационог зајма, него и о великом зајму од 40 милиона.

И ако сам уверен да, док је садашња Влада Његовог Величанства на управи земаљској, неће никада наступити нетачно вршење Србијиних обвеза према њеним повериоцима, и према томе уверен, да за нашега Министровања нећемо никада доћи у опасност, да услед неплаћања интереса на експлоатациони зајам експлоатација наших државних железница пређе у туђе руке, опет, узевши у обзир: а) да се у политици не може никада с аподиктичношћу тврдити, колико ће нека Влада трајати; б) баш и у претпоставци да садашња Влада траје све док се не изврши Господарев програм од 11 октобра 1897 године, опет ће сасвим природно морати после доћи друга Влада; в) да ја ни за кога другог не могу гарантовати, да ће тако савесно вршити државне обвезе на страни, као што их ми вршимо, и да према томе није немогућно, да се једнога дана експлоатација српских државних железница нађе, на основу самога закона о убаштињењу железница, у рукама странаца, што би по нашем дубоком уверењу било противно интересима и наше државе и Народне Династије; г) да у начелу држава не треба да се задужује ни за пару више него што баш мора — из свију ових разлога ја сам сматрао за дужност, писмом мојим од 13-ог ов. м., обратити Вашу најнадлежнију пажњу на ту околност, да се „летећи дуг“ Србије, Вашом вештом операцијом у Паризу са продајом ломбардованих наших државних хартија, не само на половину смањио, него имамо у изгледу да до конца ове године из те операције добијемо неколико милиона у готовом, и да се према томе мени чини, да нам сада онај „велики“ зајам није више тако потребан, као што беше пре те операције.

На то сте ми Ви, писмом од 15 овог месеца одговорили, да је потреба за „велики“ зајам сада већа него лане зато, што нам за саме пушке и муницију, које смо поручили, треба 19,250.000. Међутим поред поручених 90.000 репетирака морамо набавити још 40.000 истих пушака, те да се цела наша пешадија (активна, резервна и I позива) наоружа сувременом пушком. Па и то није све. Ваља нам набавити и брзометне топове бар за 3—4 милиона. То значи „треба нам близу 30 милиона, па да смемо изаћи будућности на сусрет. Ако се српска војска не наоружа *врло брзо*, може после бити доцкан. Сваколика будућност целокупнога српскога народа зависи од добро наоружане војске Краља Србије“.

И без обзира на осталу, истински патриотску и државничку садржину Вашега писма, само ово цитирано место из њега било би довољно, да ме увери, да Ви имате право. Најзад кад нас нестане, или кад не будемо ми на влади, Господар ће бити ту. *Он* неће никаквој својој влади допустити, да неплаћањем интереса на експлоатациони зајам преда странцима у руке оно, што је Arteria Aorta економног живота Србије.

Према томе ја се реших, да радим не само за опцију оних 15 милиона већ за свих 30, што са већ примљених 10 износи 40 милиона, које ћемо краткоће ради, и од сада писати као „велики“ зајам.

И тако, чим сам примио декорацију и декрет за г. Минкуса, ја сам му писао у Карлсбад, где се он налази на лечењу и молио га да ми јави, када бих могао имати задовољство, да се познам с њиме, а да га најмање узнемирим, када за то дођем у Карлсбад.

Г. Минкус одговорио ми је депешом, да ће он имати част, да ми се представи код мене у Маријенбаду у недељу у подне.

Тачно у одређени час г. Минкус био је јуче код мене. После првих фраза учтивости ја му рекох, да је Његово Величанство Краљ, мој премилостиви Господар, благоволео да га одликује првим степеном Свога Таковског Ордена, и предадох му декорацију и декрет.

Г. Минкус, очевидно пријатно изненађен, устао је и благодарио је на тако високом одликовању обећањем: да ће се трудити, да га заслужи својим услугама Србији.

Ја рекох, да је он већ својим досадашњим услугама Краљевој Влади потпуно заслужио то високо одликовање, али да ја ипак, у име Краљеве Владе, са захвалношћу примам његову готовост, да нас и даље потпомаже, јер нам та помоћ веома треба, да успешно извршимо високи задатак, који нам је Господар поверио. Тај је задатак: да Србија постане поуздан ослоац реда, законитости и културног рада на Балканском Полуострву. Овај се задатак може постићи само тако, *ако Србија буде војнички довољно јака, да себи осигура потребан мир за културни рад.* С тога смо ми, Краљева Влада, чим смо осигурали ред и законитост у земљи и чим смо положили темељ за санирање финансија и унапређење народне привреде, приступили питању о савременом наоружању наше војске. Од свију лиферанта, који су се такмачили да набаве репетирке и муницију за њих, ми смо претпоставили г. Ризе за пушке, а белгијску фабрику у Херцталу (или Херменсталу) за муницију. За пушке погодили смо се са г. Ризе-ом само зато, што је он донео онако топлу препоруку г. Минкуса, на чију помоћ рачунамо, те да уговорену цену у уговореним ратама можемо исплатити. За муницију узели смо поменуту белгијску фабрику нарочито зато, да би се белгијски новчани трг преко те фабрике заинтересовао за наш експлоатациони зајам, те да се тиме помогне њему — г. Минкусу — да лакше пласира у Белгији артије нашег експлоатационог зајма. Овај треба да буде у првобитној, лане замишљеној, величини од 40 милиона ефективних, а не од 25 милиона, као што се лане за невољу пристало. Али док се до тог „великог“ зајма не дође, безусловно треба осигурати опцију на дан 1-ог септембра ове године за 15 милиона остатка од малог зајма. Ми не тражимо паре наједанпут, него по ратама, како смо уговорили са лиферантима пушака и муниције, а то је до краја ове године 4,200.000 а до краја августа идуће године остатак до 15 милиона. Шта више, ми пристајемо да се новац и не шаље нама, него да га они полажу

фабрикама пушака и муниције директно. Ми се надамо, да нас г. Минкус, у овако деликатној ситуацији, када смо се *на његову реч* обвезали фабрикантима плаћати у одређеним ратама, неће оставити без своје помоћи, јер кад би нас он сада напустио, не само што би наш државни кредит страдао, који смо са толиким напрезањем прилично опоравили, него би то неповољно утицало и на саму Унион-Банку, која је дала доказа своје вере у државни кредит Србије.

Одговоре г. Минкуса на сваку од напред изложених тачака ја сам одмах пред њим писаљком бележио, и за сваку тачку упитао сам, да ли сам оно, што је казао, тачно записао. И тако се надам, да ћете у следећем наћи истина збијено оно, што је било предмет дугачког разговора од два сахата, али апсолутно *тачно* и *све* што је суштаствено.

Г. Минкус ме је најпре молио, да верујем, да ни он ни Унион-Банка нису имали никаквог *свог* материјалног интереса у томе, што је препоручио баш г. Ризе-а и белгијску фабрику муниције у Херменсталу. Једина побуда за ту препоруку била је, да се преко њих заинтересују за српски експлоатациони зајам моћни институти, као што су *Loewe* и *Banque Liègeoise*. Опција у садашњој форми (т.ј. само 15,000.000) не може се извршити, *али се може и биће извршена*, ако и ова сума од 15 и она од већ положених 10 милиона уђу у *велики зајам*, а ево зашто: што би све што прелази 25 милиона, дакле велики зајам морао да се интабулира на *друго* место, овако кад се оба споје, интабулишу се на прво место. Тај такав „велики“ зајам може се добити чим се приходи железнице, који су заложени самосталној монополској управи, од ове ослободе, дакле чим железница буде слободна.

Овде сам ја похитао да кажем г. Минкусу, да сте ми Ви писмом од 15. јуна ове године јавили, да париска група (банке) пристаје на измену Карлсбадског уговора, да Француска Влада показује добру вољу наспрам нас, да железничке приходе ослободимо од монополске управе.

Овај глас имао је чудног дејства на г. Минкуса. Нервозна трзавица, која је севала кроз његово лице

док је говорио — наједанпут престаде. Дубока крива бразда на његовом челу изглади се. Он је даље говорио, као да му је неко скинуо с врата неку тешку бригу. Кад му ја приметих, да је г. Калаји мени рекао, да се може и без пристанка париске групе, јер је у закону о убаштињењу железница предвиђен куратор, који може сâм решити — г. Минкус рече, да је овако много боље, толико боље, да је он нарочито пред полазак из Беча молио, да аустријска влада дејствује дипломатским путем у Паризу, да и париска група пристане, и он је врло задовољан, што је чуо тај став из писма г. Министра Финансија.

— Знам — рекох — али то је само предуготовна радња за „велики“ зајам. Али шта ћемо ми радити са првом ратом за пушке и муницију, ако се до те рате не закључи „велики“ зајам? —

— Велика комбинација — рече г. Минкус дословно — мора се свршити до прве рате плаћања лиферантима. Ако, ма из каквих, непредвиђених разлога то не буде могућно свршити, ја ћу дејствовати, *да се рате плаћања одложе док се комбинација не сврши.* За то ми треба, да ми Његово Превасходство Г. Министар Финансија пошље једно писмо, у коме би се казало: да је уговор о лиферовању пушака и муниције закључен, једино на основу моје препоруке, која није потекла ни из каквих интереса моје банке, већ једино у интересу финансирања целе ствари. Једновремено треба похитати да париска група што скорије потпише дотични протокол, који сам ја послао Његовом Превасходству г. Петровићу. Ако буду правили још каквих тешкоћа, молим Његово Превасходство да о томе одмах мене извести. Чим се протокол у Паризу потпише, молим да ми се то јави, па да ја урадим што треба, да потпишу и Handelsgesellschaft и Länderbank. Чим се и то уради, одмах треба у Београду да се наименује Curator. Сада ће тек бити железница слободна, и сада се тек поред примљених 10 милиона може на њу добити још тридесет милиона. Као што видите, ја вас нећу im Stich lassen, напротив, учинићу све што могу, да се велика комбинација изврши, у толико пре што ја у томе послу стојим под контролом наше Владе.

Ви не знате, какав је страшан човек г. фон Калаји, кад он нешто истински *хоће*. Када ме је Цар одликовао, па сам ишао да Му благодарим, и када ми је Његово Величанство правило комплименте, рекао сам, да у томе нема никакве моје заслуге, да ме је г. Калаји био тако притегао, да сам *морао* урадити. Цар се грохотом насмејао, кад сам му испричао, како г. Калаји у таквим стварима поступа. —

На моје питање о модалитетима, под којима г. Минкус мисли да изврши велику комбинацију, он је одговорио овако:

— О томе не могу још ништа прецизно казати. То морам још проучавати. Можда би мисао о каквом *српском* акционарском друштву . . .

Паметном човеку и комарац је музика. Ја сам сматрао за дужност да му кажем ово, што, веће сигурности ради, исписујем немачки, како сам и казао:

— Selbstverständlich haben Sie Herr von Minkus vollständig freie Wahl in den zweckmässigsten Combinationen. Aber Eins erlaube ich mir zu bemerken: alles was auf eine *Entstaatlichung* dar Bahn hinausliefe, würde in Serbien schwer durchführbar sein! —[1]

Г. Минкус рече, да то зна и да ће о томе водити рачуна. У осталом он ће ми, рече, у току идуће недеље, када свршава своје лечење у Карлсбаду, послати један мемоар, у коме ће све, што смо говорили, бити опширније израђено.

Затим смо обојица отишли на ручак, који сам ја употребио на то, да пуно говорим о Србији, њеном географском положају, њеном природном богаству, да му насликам живим бојама, како ја замишљам Србију после неколико деценија озбиљнога привредног и културног рада, и да му све то представим — као будући Absatzgebiet аустријске индустрије . . .

На растанку казао сам му ово:

— Будите уверени г. фон Минкус о једној ствари. Ако нам помогнете, да се оствари ово, што смо данас говорили, поред поштене зараде, коју ћете прибавити вашој Банци, Ви ћете урадити и једно велико дело, Ви

[1] — Разуме се, г. фон Минкус, да ћете имати право да потпуно слободно изаберете најцелисходније комбинације. Али једно допустите ми да приметим: све што би се сводило на *отуђивање железница од државе* тешко би се у Србији могло извести! —

ћете моћи сами себи рећи, да сте били један важан сурадник на стварању једне културне државе са најлепшом будућношћу! —

Г. Минкус је поновио, да ће сву своју снагу заложити за успех наше ствари.

Изволите примити, Господине Министре, и овом приликом уверење о мом искреном поштовању.

Dr. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ"

Истога дана, када сам у Маријенбаду ово писао, у Београду су потписана два указа. Једним се даје одсуство Министру Војном Драгомиру Вучковићу и наређује, да га у дужности заступа ђенерал Атанацковић — а другим се тек постављени државни саветник Др. Мих. В. Вујић ставља у пенсију.

Одсуство Драгомирово беше лако разумети. Он је у последње време чешће побољевао од срца, па је сигурно отишао на лечење. Али шта значи пенсионовање Вујићево? Јесу ли радикали, или он лично, дали новог повода да опет падне у немилост код Краља, или је Двор хтео да умири Обреновићевце à la Бели-Марковић? Ако је ово последње, зашто Вукашин, који је овај указ два пут премапотписао, и као заступник Председника и као Министар Финансија, не јавља мени ни речи о једном указу политички тако важном?

Односно *тимочке железнице* донела је „Frankfurter Zeitung" од 18|30 јуна, и то у свом привредном делу ово:

„За грађење тимочке железнице *нормалног* колосека избиле су велике сметње тако, да се та пруга неће моћи скоро саградити. Белгијско-француска група („L' Industriel Serbe"), која је у тимочкој долини својим досадашњим предузећем[1] много заинтересована, а која такође тражи да гради ту пругу, својим испитивањима дошла је до закључка, да се пренашањем робе и путника на тој линији не би, за велики низ година, рентирало грађење пруге *нормалног* колосека. Нормална пруга коштала би најмање 35 милиона, а уског колосека до

[1] Мајдан угљена на Вршкој Чуци и локална железница Радујевац—Зајечар за експлоатацију тога рудника.

15 милиона динара. Српска Влада није у стању, да сада нађе 35 милиона само за грађење тимочке железнице. Горња група пристаје да сагради ту линију, са уским колосеком, *без икакве државне гаранције*, обвезује се да избере за њу такву трасу, по којој би се, после 15 година, пруга могла претворити у нормалну. Српска Влада вољна је, да на тај предлог пристане, ако *Румунска* Влада пристане, да се већ уговорена конвенција (о вези тимочке железнице са румунском) у том смислу промени. У том случају румунски вагони не би могли ићи директно до Егејског Мора, него би се морали у Кладову претоваривати. Да ли ће Румунска Влада на такву измену конвенције пристати, то је још у питању".

И одиста, овако је стајало питање о тимочкој железници, када је Председник Српске Владе позвао г. Стоклеа, шефа горње белгијско-француске компаније, у Маријенбад, да продуже своје преговоре.

Докле је Председник Српске Владе и за време свог „одмора" и лечења у Маријенбаду радио за наоружање српске војске и за тимочку железницу, док се бринуо за српске сународнике у Турској и за летину у Србији и за преговоре с Грчком и за женидбу Краљеву, докле се он старао, да задобије симпатије европског јавног мњења за Србију, и да исправи сваку погрешну или нарочито изопачену новост о Србији у страној штампи, док је у Београду полаган темељ за нову палату српске официрске школе за утростручени број питомаца војне академије — дотле је српска радикална или како се сама звала *антидинастична* странка настављала своје систематско поткопавање Династије. У томе јој ништа не беше свето. Концесија за грађење западних железница дата је Калтропу, Маркусу и Компанији само зато, што су они дали *хонорар Краљу Милану* и то ни мање ни више него *800,000 фуната стерлинга*. („Московскија Вједомости" од 19-ог јуна 1899. *Допис из Београда*). Бедници! Мржња их беше тако заслепила, да и не помишљаху како сами себе срамоте, када тврде, да су инглески предузимачи тако луди, да поткупе Краља Милана са читавих *двадесет милиона франака*, само да добију концесију за грађење неколиких железничких

линија ускога колосека, које све заједно не би коштале више, и које се они обвезиваху да сагради без икакве државне гаранције! Опозиција у своме слепилу од мржње није видела да сама себе бије, када је тврдила (у „Србадији“ од 19 јуна), да је *београдска Влада платила трошак* за брошуру *„Крај Династије Обреновића“*, кад у исто време из те брошуре цитира, како је у њој доказано, да су и Милан и Александар неспособни за Владу, како је цела Србија неспособна за самосталан живот, и зато је треба предати Аустрији, да је она усрећи! „И због ове брошуре, коју Влада растурује по Србији, беде се први људи и већ се отпочиње хука! На граници Арнаути тлаче, а у земљи тријумвират: Милан, Александар и Владан, па народу зло те зло. Питање је само докле ће то све трајати?“ узвикује „Србадија“. Кад је Никола Пашић пуштен из пожаревачког затвора, нико у Србији није ни брком мрднуо (види напред у писму Вукашина Петровића председнику). Опозицију је та равнодушност целе Србије према њеноме шефу до срца заболела и зато је цела прекосавска штампа закукала „због насиља српске полиције, која је спречила многе пријатеље Пашићеве, да му иду у сретање. Овакви ружни поступци не требају никаквог коментара. Али ко врага молује, стаће му за врат“ („Србадија“ од 19 јуна). Паметнији радикалци видели су, да измишљање овог *насиља*, на које српска полиција није имала потребе ни да помисли, неће лепо стајати величини и сили радикалне странке у Србији, јер куд може полиција спречити једну такву овацију за Пашића, кад је он неоспорни вођ од пет шестина српскога народа? Зато су ови паметнији послали у „Московске Вједомости“ (од 19 јуна) допис, у коме се каже: „Пашићу је створена кривица зато што ужива *поверење српскога народа и Русије*, на чему му *Краљ Милан завиди*, па га је зато стрпао на годину дана у затвор, надајући се, да ће за то време *народ заборавити свог вођа*. Но преварио се. *Дочек Пашића у Београду* показао је, да је он још једнако тако *страшан* чак и таквој тиранији, као што је дворска камарила с Командантом Активне Војске на челу“. Наравно да дописник ни једном

речи не описује тај сјајни дочек страшнога вођа народног у Београду, јер није хтео да му се смеје ни оно неколико људи у Србији, који читају „Московске Вједомости“. Главно је, да у Русији верују, да је Пашић не само руски човек, него да је страшан за Краља Милана и за Династију Обреновића. Али ма колико да је овај дописник паметнији од својих једномишљеника у „Србадији“, опет му се омакло нешто смешно. У истом писму у коме тврди, да је Краљ Милан здипио од самих Енглеза 800,000 фуната = 20,000.000 франака, на другом месту вели, како Краљ Милан *помишља*, да иде настрану — али нема пара. Ево од речи до речи како то место гласи: „Енглези који су добили концесију, показали су се као људи, који немају великих капитала, и сад јуре по беломе свету, врбујући капиталисте, а то није тако лако, и добитак новаца, преко комисионара Краља Милана, посредством којих су *те концесије дате за хонорар од 800.000 фуната стерлинга*, одложен је на далеки рок. Но Милан — како је мени *посигурно* познато — не очајава, и његове посете и разговори са Јованом Ристићем, тим верним слугом Милановим, наговешћују неке нове планове Миланове, да усрећи себе и „драгу му Србију.“

Шта се једног антидинастичара тиче логика и образ? Истина стари, заслужни српски државник Јован Ристић сада је тешко болестан, он има само још једну жељу, да на миру умре, он зацело ни чим не смета ни Влади ни њеној опозицији, али он је после убиства Кнеза Михаила, када су антидинастичари већ мислили, да нема више Обреновића, и да је њихова династија већ ту — помогао, да се у Јевремовом унуку настави Династија Обреновића. Зато сада треба Русима представити и старог русофила Ристића као верног слугу аустрофила Милана. Најзад, главно је, да се Русима јави, да Милан „помишља“ да некуда иде из Србије... Чак и напад Арнаута на српску границу морао је да послужи овом родољубивом опозиционару, да дражи Русију противу Краља Милана. Ево како је он то урадио: „По извешћу Милановом (у Беч?) тај сукоб био је потпуно незнатан. *Из Беча је наређено*, да се прво саопштење о томе измени

тако, као да међу Арнаутима није било низама, него да су Срби убили два турска стражара, да је Арнаута било мало и да су се разбегли. С гледишта бечке политике, која дели Арнаутима форинте, такво изопачење је појмљиво, *но са гледишта сриске националне политике оно је злочин. Но Краљу Милану је тако наређено из Беча, да би се угодило руској политици* (која хоће да одржи мир). И сад ће Милан казати народу: ми бисмо казнили Арнауте, али Русија хоће мир. *Тиме хоће Милан да у сриском народу створи неповерење према Русији*".

Ова непрекидна ровења радикала противу Династије Обреновића изазвала су чак „*Jedinstvo*" од 20 јуна (1-ог јула) на овакву изјаву:

„У Србији су сада на дневном реду брошуре или боље рећи памфлети противу Обреновића. Нисмо пријатељи Краља Милана, али то не значи, и сви греше који инако мисле, да због Милана ваља бити против целе Династије. *Питање династичко до сада је ужасно шкодило Србији, а сада би још више шкодило.* Са тога ће све брошуре противу Династије Обреновића осудити сваки озбиљан човек, *данас пак особито.* Ако данас Србија не тера претерану политику, то је и оправдано због данашњих прилика и расположења на Балкану, и *свака друга политика била би на штету Србије.* Не знамо прави узрок антидинастичком ровењу, сем ако то не раде они људи, који би хтели да заседну на министарске столице. *Понављамо, да је сваки онај, који ради* **данас** *противу Династије Обреновића* **противник Србије.** Док је у Србији жива симпатија над гробом Кнеза Михаила, дотле је жива антипатија према Карађорђевићима. Брошуре пишу поједини људи, али ваља видети, шта каже маса народа. Признајемо, да је Краљ Милан у Србији једно зло, али зло *пролазно,* дочим су династичке трзавице *трајно зло*".

XVII

АТЕНТАТ НА КРАЉА МИЛАНА

У вече, 24 јуна 1899 примио сам овакву отворену депешу из Београда:

„Urgent. Excellenz Georgevitch

Marienbad.

Данас у $6^1|_2$ сати, на ћошку Кнез Михаилове улице и Калимегдана, извршен је атентат на Његово Величанство Краља Милана. Атентатор избацио четири револверска метка на Краља Милана, који је био у отвореним колима са својим ађутантом. Једно зрно окрзнуло га је само мало по плећима, иначе је потпуно неповређен. Ађутант Лукић рањен лако у раме. Атентатора јурила публика. Ухваћен је. Краљ Милан, одмах после атентата, скочио из кола, бурно поздрављен од сакупљеног народа, коме је проговорио неколико речи. Лично примио честитања у Двору. После атентата Његово Величанство Краљ Александар извезао се по вароши и од гомила света френетично поздрављен. ЛОЗАНИЋ“

Кад сам ову депешу прочитао, беше ми као да је гром ударио из ведра неба, и то ту, поред мене. Јадна Србијо! Ти си прегла озбиљно, да лечиш твоје тешке ране, које ти је задала деведесетогодишња династичка и партизанска борба, потпиривана туђинским утицајима; ти си мислила, да је варварско убиство Карађорђево плаћено још грознијим убиством Кнеза Михаила, да је по цену тих скупих жртава твоје династичко питање дефинитивно свршено, и да се ти сада можеш посветити сва привредном раду, да можеш организовати земљорадњу, трговину и индустрију, да можеш градити железнице, подизати фабрике, развити целокупно материјално стање,

санирати државне финансије, наоружати своју војску, да треба да постанеш узор-држава на Балкану, те да на тај начин осигураш твоју националну мисију — а међутим, ти си још до гуше у династичкој борби, и Бог један зна, докле ћеш на њу морати трошити сву твоју снагу! А програм од 11 октобра 1897? А високо начело „Србија преча од свега?“ Каква иронија, докле год у Србији има људи, којима је њихов сићушни, лични или партизански интерес пречи од свега на свету, па и од рођене отаџбине, пречи од Србије!

Кад сам дошао мало к себи од овог изненадног потреса, ја сам исте ноћи послао у Београд ове депеше:

1. „Његовом Величанству **Краљу Александру**

Београд.

Молим најпонизније Ваше Величанство, да благоволи примити и моја најсрдачнија честитања за срећно спасење узвишеног Вам родитеља, са најтоплијим жељама за здравље и дуг живот Његов, на срећу Вашега Величанства и наше миле Отаџбине. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“

2. „Његовом Величанству **Краљу Милану**

Београд.

Дубоко потресен вешћу о мучком атентату на Ваше Величанство, топло благодарим Свемогућему, што је спасао Србију од тешке несреће, сачувавши Краљу милога родитеља, храброј Му војсци организатора и витешкога Команданта. Одиста Бог чува Србију. Из дубине душе честитам Вашему Величанству спасење.

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“

3. „Excellence **Lozanitch**

Belgrade.

Примио сам Вашу данашњу депешу. Заједно са свима друговима радујем се и из свега срца благодарим Господу, што је и овога пута узео под своју моћну заштиту Србију и народну династију. *Молим јавите ми што пре, треба ли да се одмах вратим.* ЂОРЂЕВИЋ“

4. „Мајору **Лукићу**

Београд.

Срећна и честита вам рана. Молим за извештај о Вашем здрављу. Др. ВЛАДАН“

А шта се радило у Београду тога дана у вече?

Срећом, заступник Председника Владе имао је обичај, да, кад год је Министар, бележи сваки важнији догађај, па је тако водио дневник и у ове дане, и ми, благодарећи том дневнику Вукашина Петровића, можемо да овде изнесемо верну слику свега, што се, непосредно после атентата на Краља Милана, дешавало у Двору и у Министарству.

Ево како је Вукашин Петровић забележио вече 24 јуна 1899:

„24 јуна 1899.

У 6³|₄ дође Ница[1] к мени и саопшти ми, да је чуо, да је некакав окршај у вароши. Краљ је у купатилу,[2] а на Краља Милана су пуцали и ранили га. У то дође момак мој из Министарства, те ми јави, да је „Краљ погинуо, а Краљ Милан прорешетан куршумима из револвера однет на колима у Двор“.

Бејах позват на вечеру код Краља.[3] С тога беху моја кола запрегнута. Ја одмах седох у кола с уверењем, да ће бити све претерано што сам чуо, али да ће бити важних и тешких догађаја, који позивљу мене, заступника Владановог, да што пре стигнем у Двор. Љутио сам се на мога друга у Министарству Унутрашњих Дела, Јеврема Андоновића, што ми није ни речи јавио о ономе што се десило. У каријеру трчаху коњи низ утрину.[4] На топчидерском друму беше све мирно, код Академије[5] такође. У касарни не приметих ништа, дакле не може бити — замишљах — да је несрећа онако велика, као што се у публици проноси. Код „Лондона“ изгледаше све обично. Ушав у Двор смотрих више официра пред дворским вратима, али сви мирни, лепо се разговарају. Када скочих с кола, улетех у Двор. У предсобљу спазих Краља, где весео разговара са неким официрима. Смотривши га, ја се прекрстих и благодарих Богу гласно,

[1] Брат Министров, Др. Никола Ј. Петровић.
[2] На Сави близу острва Циганлије.
[3] Наравно, сад је Вукашин „на косту“ у Двору.
[4] Вукашин се беше десио у свом винограду на Топчидерском брду низ које је сада јурио.
[5] Војне.

што видим Краља жива и здрава. Краљ ме, изненађен, упита што сам благодарио Богу, када се њему (Краљу) није ништа десило? Ја му, у две речи, казах зашто сам то учинио, па га упитах: Где је *Отац?* Шта је с њим?

— Ено га у соби. Рањен је, али није рана опасна. *Ако хоћете да га видите*, идите к њему — рече Краљ.

Ја се одмах упутих у собу, где нађох Краља Милана и Андоновића код њега. Краљ Милан беше миран. Показа ми куршумима прорешетане хаљине своје и причаше ми ово:

— Јутрос хтедох да обучем другу подкошуљу. Али мој Антон беше спаковао[1] ону што сам тражио, те тако остадох у овој свиленој. То је највише допринело да *куршум склизне*, јер свилу је тешко пробити куршумом, нарочито када метак долази са стране. Ја сам видео атентатора у оној тесној улици до Калимегдана. Спазио сам, да има у руци нешто метално, и одмах помислих, да је револвер. Као стари ловац ја се у истом тренутку окренух попречке, те да, ако онај пуца, његови метци ударе побочке. Одмах после прва два метка скочих с кола и падох ничице на калдрму[2] код куће адвоката Марка Стојановића. Атентатор је и даље пуцао, али ме није више погодио. Међутим је и мајор Лукић скочио с кола, исукао сабљу и полетео на атентатора. Лукић је теже рањен него ја, јер је њега куршум погодио правце а не с бока. Ја сам одмах био на чисто, да је *атентат дело радикала*, па сам пред скуњеним светом, који је с Калимегдана дотрчао, одмах и изјавио, да знам да су инспиратори овог насртаја на мој живот: *Пашић и његови другови.* —

Ја прекидох Краља Милана у даљем причању, и замолих га, да ми покаже рану. Он то учини. Рана није била дубока. Куршум је расекао само горњу кожу. То сам одмах видео. Али требало је, ради умирења публике у престоници и у земљи, одмах издати билетен о томе. Зато се споразумех са колегама, да се позове Д-р Михл[3]

---

[1] Краљ Милан имао је сутрадан да отпутује у иностранство, као што смо напред видели, и за то његов „камердинер" Антон, беше већ „спаковао".

[2] Јер је скочио докле кола беху у кретању.

[3] Лични лекар Краљев.

те да напише извештај, који је одмах послат у „Српске Новине“ и у телеграф. О учињеном известио сам Краља, који одобраваше. Андоновић је отишао у своју канцеларију, да телеграфише окружним начелницима и да прима телефонске извештаје од управника вароши Бадемлијћа. Ја сам остао у Двору. Краљ се чешће разговарао са мном, а покадшто врло нестрпљив одилазио је у Министарство Унутрашњих Дела код Андоновића. Из полиције стизаше сваки час по које парче о току ислеђења над атентатором, кога беху ухватили у тренутку, када је хтео да скаче у Саву. Атентатор је био ватрогасац у београдској пожарној општинској чети, одслужио је рок у сталном кадру, родом је из Босне, зове се Кнежевић. На првом испиту Кнежевић је признао, да је хтео да убије Краља Милана, а као саучесника именовао је *Влајка Николића* пенсионованог пуковника. Ради своје намере ишао је, вели, у Румунију са пасошем, који му је дао *Живко Анђелић*, начелник округа подринског. У Букурешту се састајао са некаквим човеком, који је говорио српски „али је заносио по руски“. Тај му је човек, чије име не зна, показао пуну касу наполеондора, обећавши му, да ће све то бити његово, ако изврши атентат противу Краља Милана. Одмах му је дао 500 наполеона и он је с тим парама допутовао опет у Београд пре 8 дана и одсео у хотелу „Македонија“. Ове извештаје давао је Бадемлијћ у више пута по телефону, а око 11 сати ноћу дошао је лично у Двор, те је све то потврдио.

После пола ноћи отишао сам кући. Краљ Милан се био већ у 10 сати повукао у своје собе. Није осећао никакве рђаве последице од ране. Цело вече долазили су и страни заступници и наши људи у Двор, да се обавесте о стању Краља Милана. Он је многе и лично примао.

После мене остао је у Двору Андоновић са још некима од другова. Док смо још сви заједно били, Краљ је *помињао*, да би добро било, кад би се огласило *ванредно стање* и *ирекн суд*. Моји другови, нарочито Атанацковић, Андоновић, Сима Лозанић и Андра Ђорђевић изјашњаваху се *иротиву те Краљеве намере*, коју, у осталом, Краљ и не заступаше озбиљно. Ја се у томе држах ре-

зервисано, јер не налажах узрока, да се плећем у питање, које није озбиљно ни изнешено на тапет. Зато и одох пре других да се одморим". —

Изгледа, да је још исте ноћи Краљ потписао своју наредбу војсци и два указа, јер та акта носе датум од 24. јуна 1899. год.

Краљева наредба Његовој „милој и јуначкој војсци" гласила је овако:

„Злочиначка рука најмљена душманина Српске народне династије и Српског народа извршила је данас око 6 часова по подне крвнички напад на драгоцени живот Мога љубљеног оца а вашега узвишеног команданта Моје активне војске, и то баш онда, кад се Он враћао на празнични дан са Своје тешке, а по ваш напредак и ваше добро тако плодне и неизмерно корисне, дужности.

Но милостиви Бог, који вечно штити узвишени дом вашега, јунаци, врховнога Команданта и Краља, спасао је у овој тешкој прилици Мога драгог родитеља од очигледне опасности, из које је Он својим присебним држањем, достојним вашега највишега команданта, изашао само лако повређен.

Дубоко захвалан милостивој руци Свевишњега, Ја се обраћам у првоме тренутку после овог злочиначког напада прво вама, Моји драги јунаци, са тим дубоким уверењем, да је овај немио догађај изазвао и у вашој души не само тежак осећај храбрих и правих војника оданих Мени и вашем највишем команданту, чија је брига и сав живот посвећен само добру, срећи и напретку миле Ми војске, него је у вама појачао још више и свети завет јуначког пожртвовања и самопрегоревања за добро и срећу вашега највишега команданта а мога драгога оца, а тиме и за добро заједничке Нам миле отаџбине.

Јунаци! Делећи с вама заједно превелику радост о спасу драгоценог нам живота Мога Оца, са осећајима таке радости, Моји драги официри, подофицири и војници, потиче из наших груди само један снажан и одушевљен узвик:

Живео Његово Величанство Краљ Милан.

Београд 24 јуна 1899 год. АЛЕКСАНДАР с. р."

Једним од она два указа произведен је мајор Никола Лукић, ађутант Краља Милана, за потпуковника, а другим „Желећи наградити осведочену преданост и пожртвовање показано приликом злочиног дела противу Његовог Величанства Краља Милана, нашег узвишеног родитеља“, Краљ одликује Лукића орденом Милоша Великог, четвртим степеном.

„Српске Новине“ од 25 јуна донеле су у службеном делу овакву белешку о атентату:

„Јуче на Ивањдан у 6 сахати пред вече извршен је атентат на Његово Величанство Краља Милана, у часу када се из Активне Команде враћао у двор, а у улици, која води од гостионице „Српска Круна“ за дубровачку улицу.

Атентат је извршио најмљени зликовац, пореклом Босанац.

Милост Божја заштитила је драгоцени живот милог родитеља нашег узвишеног Господара и Краља, а на срећу престола и Отаџбине; јер је Његово Величанство Краљ Милан, благодарећи Својој присебности, из ове животне опасности изашао само лако рањен.

Свет, који се одмах искупио око кола Његовог Величанства Краља Милана, поздравио Га је одушевљено узвицима: Живео! исказујући тиме своју искрену радост за срећно спасење Његовога Величанства.

Овом приликом рањен је у лево раме и Ађутанат Његовог Величанства Краља Милана, потпуковник Никола Лукић.

Зликовац је ухваћен и налази се у рукама власти.“

Лекарско извешће, билетен, о повреди Краља Милана, о коме се говори у горе цитираном месту из дневника Вукашина Петровића, и ако је преглед извршен одмах, као што се и у самом билетену каже, изашао је у „Српским Новинама“ тек после три дана, вероватно што се нашло, да треба уједно објавити и последице, ако би каквих било за прва три дана после повреде.

Тај билетен дворског лекара гласи:

„*Лекарско извешће.* 24. јуна, у 7 часова по подне имао сам част, да прегледам Његово Величанство Краља Милана и том сам приликом утврдио следеће промене:

1., Тачно у медијаној линији леђа, 14 см. испод 7. вратног обртња, налази се једно округло, црвено, тврдо и отечено место, које има 1 см. у пречнику.

2., С леве стране леђа, 5 см. испод места описаног под 1. а 2 см. у лево од медијане линије, налази се једна рањава површина, која има 2 см. у пречнику, њена је околина црвена, отечена и осетљива. Површина повреде влажна је и крвава.

3., С десне стране, 3 см. испод, а 1 см. у десно од места описаног под 1., налази се једно округло, отечено и црвено место.

4., С десне стране, одговарајући средини гребена десне лопатице, налази се једна овална, црвена, на притисак осетљива гука. Површни слојеви коже потпуно су одерани и то у виду једног 1½ см. широког и 3 см. дугачког језика, који се лако спушта ка повреди описаној под 3. и чија је цела површина влажна и крвава. У околини гуке прилична количина засушене крви Њена је дужина 5 см. а ширина 3 см.

Блуза, коју је Његово Величанство имало на себи, показује одговарајући свима описаним местима подеротине, које махом имају праве углове. На ивицама истих виде се искрзани и испрекидани конци чоје. Највећи је онај расцеп, који одговара повреди описаној под 4. На том месту виде се два правоугална и потпуно паралелна расцепа, а испод њих одваја се један скоро 5 см. дугачак, квадратан језик, који је хоризонтално положен. Испод ове подеротине нађен је и на прслуку један мали расцеп а исто тако на месту, које одговара повреди описаној под 2., кошуља је била неповређена и само онде крвљу натопљена, где су се налазиле повреде описане под 2. и 4.

Описане промене произишле су услед чисто тангенцијалног дејства оловног зрна, које је у своме лету на означеним местима створило контузије и одеротине коже.

Према распореду повреда на леђима и према локализацији подеротина на чоји блузе и постави прслука, морала су бити два зрна, која су дотичне повреде и промене произвела.

Једно је зрно створило повреде описане под 1. и 4. а друго оне под 2. и 4. У рани описаној под 4. сусрела су се оба зрна и произвела ону велику, осетљиву и

крваву гуку као и одеротину површине слојева коже. То се јасно види из облика и груписаности раније описаних расцепа чоје на блузи.

Повреде описане под 1., 2., и 3., скоро су ишчезле под утицајем лечења за 2 дана, рана описана под 4., засушила се је трећег дана и само је још остала гука, која је на притисак осетљива и чија је површина жутомодро обојена.

28. јуна 1899 год. у Београду.

Лични лекар Њ. Вел. Краља
ДР. Е. МИХЕЛ с. р."

25-ог јуна добио сам у Маријенбаду ове депеше из Београда:

1. *Од Краља:*

„Старом и опробаном пријатељу Мога Дома, Председнику моје одане и енергичне Владе благодарим од свег срца на честитки, коју ми изјављује на сретном по Мене и по Србију избављењу Мог милог Оца.

АЛЕКСАНДАР"

2. *Од Краља Милана:*

„Од свег срца хвала. Овакве појаве могу само очеличити у служби Краљу и Отаџбини у којој стојите, као што сте свакад стајали, као стари војник и одан пријатељ Дома. Налазим се потпуно добро и на ногама. Погођен сам два пута, но оба зрна су пролетела између блузе и кошуље, само преко неповређене кошуље контузовали ме. Лукић у лево раме рањен, но без опасности.

МИЛАН"

3. *Од Заступника Министра Председника:*

„Краљ и Краљ Милан благодаре на поновљеним доказима преданости. *Пошто је у земљи све мирно, а предузете су и све мере потребне у оваквим приликама, Краљ налази да није потребно да долазите, јер би прекидање Вашег лечења дало ствари већи значај, него што је има у истини.*

ВУКАШИН ПЕТРОВИЋ"

4. Од *Заступника Министра Председника* у шифрама:

„Истрагом доказано да је атентатом руковао Владимир Николић, пензионисани пуковник, а доказима компромитовани су: Таушановић, прота Ђурић. Атентатор

је неки Ђура Кнежевић, Босанац, који је пре (атентата) ишао у Румунију. Притворено је овде тринаест а у Србији три лица. Међу притворенима: Таушановић, Весић, Стојан Протић, Љубомир Живковић, Владимир Николић, Јаша Ненадовић, прота Алекса, Добра Ружић, Сима Ђаковић, Ђока Ненадовић пређашњи поручник, једна жена, Михаило Поповић у Крушевцу.....[1] и прота Ђурић. За Пашића је наређено да се притвори, али га још нису нашли. У једанаест сати благодарење, вечерас бакљада. Краљ Милан сасвим добро, извезао се до лако рањеног потпуковника Лукића. Сава Грујић опозван и разрешен од резервног ђенералства због компромитујућег писма његовог, које се нашло у Весића.

ВУКАШИН ПЕТРОВИЋ"

После свију ових депеша, а нарочито после мотивисаног Краљевог мишљења, саопштеног у депеши под 3. да Председник не треба да се враћа у Београд, „јер би прекидање његовог лечења дало ствари (атентату) већи значај, него што га она има", сваки логичан човек нашао би, па тако сам и ја нашао, да, у интересу саме службе, послушам Краљево мишљење и да не прекидам своје одсуство, па сам остао у Маријенбаду, да довршим прописано ми лечење. Али у Србији не бива све по — логици. Ја сам погрешио, што се нисам одмах вратио, и о томе ћемо доцније видети доказе.

Стање у Србији беше дакле за мене на дан 25. јуна онакво, какво се огледало у оне четири депеше, које сам тога дана примио. А ево шта Вукашин Петровић бележи у свом дневнику тога дана:

„*25. јуна 1899.*

У 8 сати пре подне био сам у Двору да видим, како је Краљ Милан провео ноћ и како се данас осећа. Он се десио на балкону. Ту ме је примио. Тек што седох, дође и аустријски посланик *Шисл*. Обојици нам је Краљ Милан потанко причао јучерашњи догађај и уверавaше нас, да се добро осећа.

Кад оде Шисл, Краљ Милан ме упита, шта смо синоћ разговарали с Краљем. Ја му рекох, да је Краљ

[1] Ово се име није могло дешифровати.

кренуо питање о проглашењу ванредног стања и преког суда, али да ја нисам улазио у дискусију, а моји другови да су се изјаснили *против* тога.

— Казао ми је Краљ, да је тако било. И ја се слажем с оним члановима кабинета, који су противни ванредном стању и преком суду — рече Краљ Милан али са нагласком, који је употребљавао само онда, када је зловољан.

То у мени изазва сумњу, да Краљ Милан о томе другаче мисли него што говори, па рекох:

— Краљ није синоћ ни износио озбиљно тај предлог. Најбољи вам је доказ што ја, као шеф Владе, нисам ништа казао о томе. Да је Краљ захтевао да о томе донесемо одлуку, ми бисмо сви учествовали у дискусији и нашли бисмо начина да се сви сложимо било за, било против.

Краљ Милан ме заустави оваквим питањем:

— Како Ви мислите о томе? —

Не бејах спреман да му одмах одговорим, зато га замолих да ми каже, је ли *његово* противљење ванредном стању и преком суду искрено, или је само по нужди, да не би изазвао расцеп у Влади, и то у тренутку, када њен Председник Др. Владан одсуствује?

Краљ Милан се загледа у мене, и само понови питање: шта ја мислим о томе?

Рекох му, да ће од ислеђења зависити, какво ћу гледиште заузети. Ако ислеђење буде ишло глатко и без преког суда и ванредног стања, онда нам неће требати ни једно ни друго. Будемо ли видели кроз који дан, да се без ванредних мера не може да уђе у траг злочинцима, онда ћу бити за ванредне мере.

Краљ Милан ухвати ме за обе руке, и гледајући ми право у очи рече:

— Е, сад видим, да сте ми пријатељ. То је гледиште најисправније. Али да ли ћете бити у стању склонити на то гледиште Андоновића, Атанацковића и Лозанића? За Андру сам уверен, да неће правити озбиљне тешкоће, када буде ствар сазрела за решавање. —

Ова изјава Краља Милана утврдила ми је, да он у души својој хоће што пре ванредно стање и преки суд, и да се дотле претварао, кад је рекао, да је и он противан. Зато му рекох:

— Извините, Величанство, што ћу бити слободан да Вам кажем, да ја нисам ни часа био у двоумици, да сте Ви на нас Министре љути, што нисмо још синоћ прихватили Краљев предлог. Али, Величанство, немојте сумњати у готовост свију нас, да и у овој прилици, као и свагда до сад, послужимо свим срцем и свом душом. Нису моји другови због страха говорили противу ванредних мера, него из убеђења, да су ове излишне. Када се буду уверили, да се без ванредних мера не може расправити дело атентата, они ће сви као један човек пристати на све мере, које буду потребне, да се то дело до краја исцрпе и осуди. —

Краљ Милан беше овом изјавом задовољан. Само о Андоновићу не говораше ласкаво:

— Сувише је тром — рече — за ванредне прилике. У обичним ситуацијама је красан Министар, али за ванредне и крупне догађаје не пасује. Види се у њему стари судија, који је навикао да ради у колегијуму. За самосталан рад, за иницијативу у пословима нема ни духа ни темперамента. —

Ја узех Андоновића у заштиту изјављујући, да је он миран човек, сталожен правник, који неће да срља у неизвесност. И ако му те особине дају *изглед* тромости, оне су корисне баш зато, што уздржавају и њега и нас од пренагљености, која би баш у овакој прилици била опасна.

— А шта је Атанацковићу, те се препао? — запита Краљ Милан.

— Нисам опазио на њему ништа, што би личило на страх. Атанацковић је обазрив у свачему, па и у овој прилици. Он је државник-војник. Он неће као војник да ризикује пораз ни у чему. Зато хоће најпре да проучи ситуацију, па ако се увери да треба газити, он ће то и учинити. —

— Ви имате чудно мишљење о вашим друговима. Ја се са тим не слажем, али ваша је ствар да гледате, да се што пре донесе одлука о ванредним мерама. Ја сам са вашим планом задовољан. Хвала вам. —

Краљ Милан уђе у собу, а мало затим дође Краљ Александар.

— Јесте ли чули, да је и мој Отац сагласан с оним Министрима, који су противни ванредном стању и преком суду? — ослови ме Краљ, чим ме је угледао.

— Чуо сам, Господару, и то и нешто друго, — па му онда испричам цео мој разговор са Краљем Миланом.

Тада Краљ признаде, да је прва мисао о ванредном стању и преком суду потекла од Краља Милана, да се овај синоћ љутио на Министре, који су били против, али је обећао заузети гледиште, које испрва и беше привидно заузео.

Затим Краљ оде некуда, па се после 10 минута врати к мени и упита:

— А што да чекамо неколико дана? Што не бисмо одмах извршили оно што Па̀па жели? —

— Зато — одговорих — што сада не бисмо могли приволети моје другове да пристану. Могла би се изродити криза у Влади, а ја ову морам да избегнем, докле се Владан врати. Ја сам рад да Председнику предам Владу онако, како сам је од њега примио. *Зовите Владана одмах*, па да са њим удесите ствар. То ће бити за мене лакше, а за Вас боље. —

— А што ће нам Владан? — упаде ми Краљ у реч. Ви сте његов пуноправни заступник, дакле у пословима Ви сте оно, што и он. Пало би у очи, да сад зовем Владана. Изгледало би у земљи и на страни, да је ствар много озбиљнија него што је. *Ја вас молим, да то гледиште заступате и код ваших другова, јер не бих био рад, да изазовемо узбуну од ове ствари.* —

Одговорих Краљу, да је за ме ласкаво његово мишљење, али да ја немам амбиције веће, него што ми доликује по положају. Ја, истина, пуноправно заступам Председника, али ја то нисам. Зато је боље да Владан дође. Боље је због другова, који у њему гледају јачи ауторитет него у мени, боље је зато, што би се он у овој ситуацији слободније кретао, него што ће мени бити могуће.

Ајà. *Не хтеде Краљ ни да чује за позивање Владаново.* Предложих Краљу, да *ја* позовем Владана, кад већ он неће.

— *Ништа* — одговори Краљ — Ја ћу се с Владаном споразумети. *Ви немојте ништа да му јављате.* —

Краљ се врати на започету тему, па упита:

— Како би било да позовете Министре у седницу, па да *још данас* решимо питање о прокламовању ванредних мера? —

— Ако хоћете да изазовете кризу у Влади, можемо звати седницу. Ако ли Вам није то намера, оставите ту ствар још који дан. Што би данас било немогућно извршити без потреса кабинета, извршиће се кроз који дан без тешкоћа. —

Краљ се замисли, па зовну дежурног ађутанта и нареди му, да позове на вечеру све Министре.

Сад сам знао, колико је сати. Видео сам, да Краљ хоће мимо мене да изврши препад на Министре, не би ли му одобрили што жели. Наравно да сам ћутао. Он зове моје другове у госте, у то немам права да се мешам.

Пошто оде ађутант, запита ме Краљ, да ли сам чуо, ко је све ноћас ухапшен.

— Нисам — одговорих ја.

Тада ми Краљ исприча, да је ухапшен између осталих и прота Алекса Илић.

— А што он? — упитах.

— На неколико дана пре атентата састали су се у винограду протином: *руски војни аташе* Таубе, Д-р Миша Вујић и Андра Николић, и *ту су, нема сумње*, конспирисали. При претресу нашло се у проте Алексе једно писмо Вујићево, које компромитује и Вујића и проту. —

— Знате ли, Величанство, да је прота мој добар пријатељ? Ја сумњам, да је он умешан у атентат. *Није требало хапсити* толике и такве људе *без знања Владе.* На крај крајева пашће одговорност за све, што се чини, на нас Министре, а ми о томе не знамо ништа. Ја ћу ићи да видим проту у полицији и да му се извиним, да ништа не знам о његовом хапшењу. —

— Па и Таушановић је ухапшен — рече Краљ.

— То сам чуо. За њега ми није чудо. Али за проту Алексу смео бих главу да заложим да није крив. —

Ја одох из Двора у полицију и замолих, да ми се доведе прота Алекса.

Кад га доведоше ослових га:

— А шта ћеш ти ту, прото?

— Па ти ћеш боље знати зашто сам овде, него ја — рече прота осмехнувши се хладно.

Тада му рекох, да сам тек мало час од Краља чуо, да је ухапшен. Не хтедох улазити с њиме у ближа обавештавања, да не бих у њему изазвао сумњу, да сам дошао, да га кушам. Поменух само ону вечеру у његовом винограду, на којој су били неки Руси и неки бивши радикални Министри. Прота признаде, да је давао вечеру у част Таубеа, који је одлазио из Београда и да је на ту вечеру позвао Таубеове пријатеље. „Од којих Вујић није ни знао где је твој виноград, него је питао Крупежевића, те му је он показао“, споменух ја, па се опростих с протом, који оде задовољнији него што је дошао, јер се уверио, да је моја посета била само пријатељска.

Кад сам већ био у полицији, хтедох да видим и Таушановића. Доведоше ми га — у оковима...

Чим ме је угледао — бризну у плач. Замолих га да седне, а он мени паде око врата.

Пошто се умирио, упитах га: зашто је овде?

— Незнам — рече — заклињем ти се у моје јединче, да нисам ништа крив. —

— Ама ти си имао неке особите везе са Мамуловом и у опште с руским посланством. Да отуда не потичу основи подозрења против тебе? —

— Нисам, нисам Бога ми, никада ништа имао с руским посланством, сем што сам водио преговоре о *трговинским одношајима* између Србије и Русије.

Уверих га, да му се кућа чува и да може за жену и дете бити без бриге. Он се пољуби са мном, и оде мало расположенији, него што је дошао.

При поласку спазих и Влајка Николића с леђа. Њега су узимали на испит.

Ушав к управнику захтевао сам, да видим атентатора.

Изведоше га преда ме.

То је млад, доста леп човек, својих 24 године, превијен где је био рањен при хватању.

Кад сам почео благим тоном да га питам, он бризну у плач. Признао је, да су га други навели на тај корак обећањем новаца. У опште Кнежевић још није прибран. Расејан је, и све, што говори, није вероватно.

Из полиције одох у Двор на ручак. Испричах Краљу све. Краљ не рече ни речи.

У 3 сата отишао сам у Министарство Финансија.

У 7½ сати био сам у Двору на вечери. Ту беху сви Министри осем Лозанића.

После вечере, у разговору о атентату, приметили смо Краљу, да не би требало апсити толики свет, јер ће на страни изгледати, као да је цео народ у завери.

Наједанпут Краљ покрену опет питање о ванредним мерама и то тако озбиљно, да сам морао молити, да се позове и Лозанић. До неко доба ноћи трајала је дискусија, али без успеха. Министри сви, сем Вучковића, беху противу ванредних мера. Ја изнех моје гледиште, да ваља причекати још који дан, док се види ток истраге. Али Краљ се узјогунио, па неће ни да чује ни за какав противни разлог. Он хоће да се *одмах* приступи ванредним мерама и ако није могао да објасни, зашто то тражи. И када му сва наваљивања не помогоше, Краљ, после пола ноћи, оде из собе, у којој остасмо ми, Министри. После 20 минута Краљ позва Вучковића к себи. Вучковић оде, био је код Краља десетак минута, па се врати к нама носећи у рукама некакав исписан зелен полутабак, натаче цвикер и стаде гласно да нам чита *Краљеву абдикацију на престо... Краљ ставља Министрима до знања, да ће он напустити престо, ако се не прогласи ванредно стање и треки суд...*

Ја не дадох, да Вучковић до краја прочита онај Краљев акт, јер сам једном имао искуство са Краљем Миланом, како се абдикације пишу, само да се непријатне личности кратким путем уклоне. (?)

Мене је једио сам појав, да се иза мојих леђа спремила и мимо мене поднела Министрима — Краљева

абдикација!! Али сада не беше тренутак за ово разрачунавање. Зато сам изјавио Вучковићу, да врати одмах Краљу абдикацију и да га умоли да дође к нама. Не учини ли то, ми ћемо сви сместа дати оставку, па нека ради што зна. Пошто сви другови потврдише моју изјаву, Вучковић нас је послушао.

Краљ дође. Беше већ 2 сата по поноћи. Нервозан до зла Бога, није могао мирно да нас саслуша. Уобичајеним гестима и раздраженим гласом захтевао је, да одмах прогласимо ванредне мере. Али све му беше залуд.

Тада Краљ наједанпут разгрну портијере између салона и оне собе, у којој ми бесмо.

Иза тих завеса стајаху пуковници Александар Константиновић и Миша Кумријић.

Краљ упути овим официрима овакво ужасно питање:

— Хоћете ли ви да коњете свакога, кога вам ја као издајника покажем? —

— Хоћемо — рекоше официри салутирајући.

Ја замолих официре да се уклоне. Сада дођох до уверења, да се дуже не може оклевати. Боље је и *ареки* него *никакав* суд. Боље је *ванредно* него *самовољно* стање.

Али, и ако ми беше јасно, да ћемо најзад морати примити ванредне мере, опет још нисам хтео да навалим на моје другове, него почех Краљу пребацивати, што се залеђе, те пише абдикације и квари добре официре, наводећи их на онако грозне идеје, итд.

Видећи да не може успети ни овога пута са својом жељом Краљ нас остави, а питање оста нерешено.

Разиђосмо се и ми.

Раставши се са друговима ја сам размишљао... Нађох, да на Краљеву абдикацију треба кабинет да одговори оставком. Ако се овим путем ништа друго не постигне, бар ће се разбистрити ситуација. Противу Андоновића пало је и онако озго доста израза незадовољства. О Председнику Кабинета већ се поиздаље зуцкало. Можда је Краљ зато баш подносио абдикацију да изазове нашу оставку. Па нека му је на здравље. Сутра ћу рано да идем у Двор и да учиним први корак у томе правцу — —“

О свему овоме, што се у Београду дешавало, нисам могао ништа ни слутити. Ја сам на изричну заповест

Краљеву, да не прекидам лечење и да се не враћам одмах у Београд, да не би цела ствар атентата изгледала озбиљнија него што је — остао мирно у Маријенбаду, наставивши своје лечење, своју коресподенцију због разних питања државних, која беху на дневном реду пре атентата, и читао сам новине. У овима још се ишчуђавају, што ли је то Др. Миша Вујић пензионисан, када је тек пре месец дана постављен за државног саветника (Frankfurter Zeitung); још се говори о путовању Краља Милана у Карлсбад, „које је путовање само припрема да се више и не врати у Србију, где му је опстанак постао немогућан" („Браник" од 24 јуна); говори се, како ће се на Цетињу развити велики сјај и величина приликом свадбе Престолонаследникове („Србобран" од 22 јуна); труди се, да се успех Српске Владе према Порти у гутању сопственога циркулара амбасадорима представи као успех српске опозиције „јер она је Владу натерала на тај корак" („Србобран" од 22 јуна); још се тврди, да Српска Влада ствара завере и бунтове, како би могла гонити и упропашћавати карактерне људе („Србадија" од 24 јуна); прича се, како су руском посланству у Београду украдени неки новац и нека документа. Лопов је ухваћен, зове се *Стеван Николић*, био је слуга посланства. За новац је признао, а за хартије вели, да ништа не зна („Србадија" 24 јуна). Говори се са подсмехом о полагању темеља енжењерској касарни у Нишу и о декорисању Краља Милана медаљом за војничке врлине. „Ниједан официр, ниједан војник читајући наредбу Краљеву није се могао обрадовати, јер се сви сећају храбрости и стратешке мудрости, коју је Милан показао на Сливници. Никакве медаље нису кадре постићи да народ заборави, како је Милан разорио унутрашњи живот Србије и њу лишио сваког уважења" („СПетербургскија Вједомости" од 21 јуна). Причало се, како ће Краљ Александар путовати у Карлсбад, чим се Краљ Милан врати из Швајцарске (Frankfurter Zeitung од 24 јуна).

Прве депеше у страним новинама о извршеном атентату на Краља Милана беху врло објективне, јављаху само факат. Једино Münchener Neueste Nachrichten јављају, да је атентат извршио „један отпуштени официр, и да је

ађутант Краља Милана побегао". Сигурно је извесни становник Минхена *очекивао*, да ће атентат извршити један отпуштен официр, ако не баш Влајко Николић главом. А већ како је ађутант Краља Милана „побегао", то смо видели. Берлински Local-Anzeiger јављајући факат додаје, како „у последње време Краљ Милан није давао повода ни мржњи ни нападима на његову личност и његов рад".

Прве коментаре о самом атентату донеше аустријски листови. У њима се, у главноме, каже ово: Оправдана је сумња, да су атентат спремили *радикали, које ће сада Краљ Милан коначно сможђити.* Атентат није толико управљен противу Династије Обреновића колико противу Милана *лично.* Огромна већина народа стајала је и од сада ће још чврће стајати уз Династију Обреновића. И само делимично незадовољство у земљи не односи се толико на Династију колико на кабинет Др. Владана, чији је положај такође *довољно* чврст. Краљ Милан је после Краља Александра највиши ауторитет у земљи и он је, нарочито у последње доба, много допринео напретку Србије.

Од угарских листова онај на немачком језику (Pester Lloyd) пише у истом смислу, само указује „на могућност везе између Црне Горе и виновника атентата". Само два мађарска листа (Budapesti Hirlap и Magyar Estilap) труде се да извине атентат, представљајући Краља Милана као *„човека поквареног,* који је морао на себе навући *мржњу народа".*

25 јуна, за време „фуре", коју су Министри у Београду имали да издржавају од Краља и његовог оца, потписани су укази, којима се: Сава Грујић разрешава од дужности посланика и ставља на расположење Владе, али се разрешава и од службе резервног официра, даље Др. Миленко Веснић професор Велике Школе, који још немађаше 10 година службе, отпушта из ове на основу §. 76. Тако исто отпуштени су издржавне службе гимназијски професори: Сима Златичанин, Мита Лукић и Јаша Продановић.

Зашто је истог дана § 76 употребљен и према председнику духовног суда епархије београдске проти Василију Милићу — не беше ми јасно.

О благодарењу у Саборној Цркви, које је било 25 јуна донеле су „Српске Новине“ овакву белешку:

„Јуче у 11 часова пре подне било је у овд. Саборној Цркви свечано благодарење поводом срећног спасења Његовог Величанства Краља Милана, Команданта Активне Војске, из опасности у којој Му је, услед гнусног покушаја атентата од 24. о. м., у једном тренутку лебдео Његов, за нашег Узвишеног Господара и Краља толико драгоцени, а за Србију и њену војску корисним и благодетним радом толико обилати живот. Чин свечанога благодарења извршио је Његово Високопреосвештенство Митрополит Господин Инокентије са Преосвећеним епископом нишким Господином Никанором и многобројним свештенством. Господин Митрополит, при крају благодарења, изговорио је прикладну дирљиву беседу, која је до суза дирнула све присутне. Благодарењу је благоволео присуствовати Његово Величанство Краљ Александар I, а били су присутни: овд. дипломатско тело, Краљевска влада, државни великодостојници, официрски кор са генералитетом на челу, више чиновништво општине београдске и многобројно одлично грађанство оба пола. Пространа Саборна Црква била је препуњена светом тако, да су се многи, не могући добити места у Храму божјем, морали задовољити да овај свечани црквени чин одстоје у црквеној порти.

При изласку из цркве као и целим путем до Двора, Њ. В. Краљ поздрављен је одушевљеним усклицима итд.“

А сада да видимо, како је Вукашин Петровић записао у свој дневник дан *25 јуна 1899:*

„У девет и по сати примио ме је Краљ. Одмах му саопштих, да ја Његову ноћашњу абдикацију сматрам као изазивање кабинета на оставку. Пошто нико од нас Министара не осећа задовољство остати у положају у садашњим приликама, то сам уверен, да ће сви моји другови врло радо сложити се са мном и изаћи Њему на сусрет. До душе није ми право да одступамо без Председника, али он ће наш поступак одобрити, када чује, зашто смо одступили.

Краљ одмах изјави, да *о оставци не може бити ни речи.* Када би он у опште хтео кризу, он би отпустио Андоновића, *који је зато већ молио сам за се.*

— Али — рече Краљ — ја нећу ни да примам, а камо ли да изазивам вашу оставку. Друго ја желим с вама да се разговорим. —

— Молим. —

— Хоћу, настави Краљ, да *Мени лично* учините услугу и да склоните ваше другове, да пристану на прокламовање ванредног стања и преког суда. Данас је већ трећи дан по атентату. Ви сте ми још прекјуче обећали да ћете кроз који дан проценити, да ли су нужне ванредне мере или не. Тај је рок већ протекао и ви сте се могли *уверити, да се без ванредних мера не може ући у траг* учесницима у атентату против мог оца. Јел' те да хоћете? —

Одговорих, да ја и моји другови врло мало знамо о току ислеђења, а о успеху нимало.

— Ја бар не знам ништа, што не чујем овде у Двору. Краљ Милан и Ви водите целу ствар. Наравно, она се вас највише и тиче. Али да бих могао да се решим, ваља да знам шта хоћете да постигнете са ванредним мерама? —

— Хоће их мој отац. Ето, право да вам кажем, он је љут. Љути се и на мене и на вас и на ваше другове, што одуговлачите са тим. Сада се љути и на Владана. Но у томе има право. Владан је питао, да ли треба да дође. Ја сам му одговорио да није потребно.[1] Отац се надао, да ће Владан долетети чим чује за атентат, а овамо он пита, да ли да дође? Сада видите у каквом сам незгодном положају, па вас молим, да сазовете одмах седницу и да решите питање о ванредним мерама. —

Ја објасних Краљу, да то није тако лака и проста ствар. Ми немамо закона о томе, него их тек ваља спремити. Зато га замолих, да остави ствар до сутра, а данас да се споразумем с Андром и Ђоком, па да их замолим да спреме законе о ванредном стању и преком суду, али и то *само за Београд и округ подунавски, а не за целу Србију.*

Краљ се задовољи мојом изјавом. Одмах је послао позиве за Андру и Ђоку, који се примише да израде оба закона.

---

[1] Као што су читаоци видели, није Др. Владан питао Краља него своје другове у депеши Министру Лозанићу, и није му Краљ одговорио него његов заступник у Председништву.

„За све време мога разговора с Краљем није се појављивао Краљ Милан. То је био доказ да Краљ истину говораше. Краљ Милан је био љут, но зато је сâм крив. Он се одмах по атентату истрчао и јавно казао, да су радикали спремили атентат. Сада долази до уверења, да не могу да се приберу докази, који би потврдили његово сумњичење. Узрок за неуспех у томе правцу нашао је у опозицији владиној противу ванредног стања и преког суда. И ако сам по казивању Краљевом видео, да у прибирању доказа о правим кривцима неће помоћи ни ванредне мере, опет нађох да се њима, ако се удесе у блажијој форми, *неће спречити невини да се бране и одбране.* Тежиште у ванредним мерама не сме да буде у спречавању јавности, у ограничавању права одбране и у спречавању слободног исказивања истине пред судом. То троје има да се гарантује у законима о ванредном стању и преком суду, а скраћени поступак може само да убрза коначну расправу. Изнех Краљу ове моје погледе; у томе смислу имали су другови правници да спреме за сутра потребне предлоге.

По ручку смо тако и утврдили. Андра са Ђоком одоше да раде на тим законима, а ја одох на посао.

Краљ је пред друговима говорио о Владану оно исто, што је јутрос мени казао. Ја сам и сада поновио, да Владан није крив, што није дошао. Он је навикао да слуша Господара и када му је овај заповедио, да не долази, он неће да не послуша.

У вече сам опет био на ручку у двору. По вечери дође и Краљ Милан у наше друштво. Сада ми је он казао, да благодари Богу, што сам се најзад решио да пођем правим путем. Али ме питаше, да ли мислим да ћу бити кадар склонити све другове.

Ја му објашњавах да се томе надам. Сви ће они по нешто жртвовати од својих убеђења њему за љубав. *Ја ћу сутра у једну руку оставку, а у другу спремљене законе. Ако се ма који од другова усиротиви да потпише законе о ванредним мерама, ја ћу поднети Краљу оставку,* па нека се ситуација расчисти. Већ три дана ни о чему се другом не говори него о тим мерама. Време је да се то питање једном скине с дневнога реда, па ма и по цену

одступања целе Владе. Или-или! Или ће сутра у подне бити потписани закони о ванредним мерама, или ће Краљ уважити моју оставку. Но како ја знам другове, *они неће бежати са мегдана. Жртвоваће се за њега, Краља Милана. У том пожртвовању они ће зажмурити и потписати законе.*

Ово објашњење учинило је очигледно добар утисак на Краља Милана. Од тога часа био је опет љубазан и задовољан. Стао је да ми реферише о току ислеђења и увераваше ме, да ће се тек после прокламовања ванредних мера ући у траг правим иницијаторима атентата. Он подозреваше Русе и Црногорце као такве, а радикале као извршиоце атентата. Нарочито су Таубе и Мамулов били црни као гаврани у његовим очима, а Таушановић и Пашић главни извршиоци. Крезовић беше ухваћен. Он је највише теретио проту Ђурића и остале радикале.

Слушао сам реферовање Краља Милана, али не могох дочепати прави конац завере. Све ми изгледаше недовољно и слабо. Белешке Др. Милована Ђ. Миловановића, писмо Др. Вујића, записи Таушановићеви — све то беху само докази, да су ти људи противници Краља Милана, али у свему томе не нађох доказа, да су они умешани у атентат, још мање да су извршиоци атентата. Када сам ово мишљење изнео Краљу Милану, он одговори да баш за то и жели преки суд, што ће се на тај начин сигурније доћи до ближих доказа о кривцима. *Наш свет се боји преког суда,* па ће већ са тога похитати да даје доказе, које сада у редовним приликама крије.

— Видећете — рече — како ће одмах после прокламовања ванредних мера цела ствар добити друкчији, јаснији облик. —

Ја сумњам да ће бити овако, како Краљ Милан мисли; али, у интересу је целе земље, да се не пропусти ништа што би могло допринети, да се дође до истине. И зато сутра ће бити прокламоване ванредне мере, или ћу ја лепо седети у мом винограду као Министар у оставци — — —“

Док се у Београду решавала судбина мог кабинета, ја нисам о томе знао ни једне једине речи, *нити сам*

упитан за мишљење, да ли треба прокламовати ванредно стање и преки суд, па макар само и за варош и округ београдски, а камо ли да сам знао, да ће сутра ти закони бити прокламовани, или ће ми се само јавити да више нисам Министар-Председник. Читао сам мирно у Маријенбаду о великим манифестацијама, којима је грађанство престонице одговорило на атентат, и радовао се великој љубави народној према Династији Обреновића, која се, после атентата, елементарном снагом манифестовала. Приликом тих манифестација држали су беседе Митрополит Инокентије и Краљ и Његов Отац и један од првих београдских трговаца, Михаило Павловић, такве беседе да их све вреди овде забележити као драгоцене податке за историју. Ево како су описане манифестације и како су гласиле те беседе, према извешћу службених „Српских Новина“ :

„Злочиначки атентат, који је на Ивањ-дан покушан био на узвишену личност Његовог Величанства Краља Милана најбоље је и најсјајније и овом приликом показао, да српска престоница има само један осећај за Првога Краља обновљене Србије, а то је осећај срдачне љубави и истинскога поштовања.

Одмах по овом извршеном злочиначком покушају, и онде на самом месту тога, Богом спреченога, гнуснога злочина, грађани престонице, који су се ту десили, пошто су се били прибрали од првог ужаса, одушевљено су поздравили Његово Величанство Краља Милана бурним узвицима „Живео!“ Те изјаве радости, за мало па се беху претвориле управо у величанствену овацију за Краљева Родитеља, у којој су се виђали дирљиви призори, како седи старци, у сузама радости, прилазе Краљу-Оцу љубећи Га у руке. А када се Његово Величанство Краљ Милан доцније возио био у колима за Двор, изгледало је као да бура народнога одушевљења никако не мисли ни престати. Тој љубави ка народној Династији Обреновића, и тој радости за сретно спасење Оца Краљева, грађанство је београдско давало довољна израза и када се у скоро за тим Његово Величанство Краљ-Господар провезао кроз улице престонице, кличући бурно дуготрајно „Живео!“

Узбуђење у грађанству престонице, које је расло било у истој мери, у којој се беше по њему ширио глас о злочиначком покушају атентата на Његово Величанство Краља Милана, утишало се било тек касно у ноћ.

Сутра-дан, у петак, држато је у препуној Саборној Цркви свечано благодарење за срећно спасење Његовог Величанства Краља Милана, о којем смо донели извештај у прошлом броју нашега листа. Но овај наш извештај не би био потпун, када у њему накнадно не би саопштили беседу, коју је том приликом, пред лицем Његовог Величанства, нашег узвишеног Краља и Господара, и пред оноликим и онако сјајним скупом српске интелигенције изговорио Његово Високопреосвећенство Архиепископ београдски и Митрополит Србије, Господин Инокентије. Тај говор нашег опште уваженог Архипастира гласио је дословце овако:

Велій єси Господи, и чудна дѣла
Твоа, и нѥдино же слово доволно
будѣть во пѣнію чудесъ Твоихъ!

Благоверни и Христољубиви Краљу и Господару!

Кад се Божје милосрђе излива у свој величини својој, било на појединце, било на цео један народ, тада је свака људска реч и сувишна и немоћна, да прослави Божја чудна дела. Тако нас учи Мати наша црква света. Тако и јесте, јер кад Божје сунце обасја свет, нашто ће онда јадне људске зубље?! Кад росна киша напаја жедну земљу, шта онда треба и шта онда још више може да учини слаба људска снага, те да подигне што је спарушено и клонуло, да животне снаге улије тамо, где је учмалост у свем јеку своме? Да, тако је: кад чудна Божја дела у свој недосежној величини својој проповедају Божју моћ, милост и славу, тада слабомоћни човек дужан је да делима свог живота покаже, да је достојан Божје милости.

А кад људска злоба у ненаситој и безумној пакости срља у своју и општу пропаст, онда је дужност свију нас, да савесним животом и радом нашим злоби и пакости снагу укратимо. Ну, борити се са злобом и па-

кошћу није лако, јер злоба не бира средства, а пакост не гнуша се ни од највећег злочина. И онда, кад људска снага није кадра да злобни и пакосни злочин спречи, тада, по речима Св. Писма, моћна Божја милост надокнађује људску немоћ. То нам је свима посведочио јучерашњи дан ванредне Божје милости.

Краљу и Господару! Света црква учи нас, да је Твоје срце у Божјој руци. Ми верујемо у ту свету истину, као што и Ти верујеш у ту истину; јер у злобном часу, кад једна крепка и извежбана снага људска тоне у морске дубине, Твоја, Краљу, снага победно просеца усколебане морске вале. То је зато, што Твоје Срце тада беше у Божјој руци, па с тога Господ је тада чуо жељу срца Твога и молитву Твојих уста примио, па је и продужио дане живота Твога.

А кад данас с Тобом, сва Богом дана Ти Србија ликује у радости, што чудним начином из очевидне опасности избави живот Теби и Србији најмилији и најдрагоценији, онда, Божји Миропомазаниче, имај и у будуће тврду веру, да Бог чува оне, који су прави по срцу; с тога, не дај маха неправди и злоби, па ће Бог и у будуће чувати Србију.

Ми, пак, сви који смо Божјом милошћу и Краљевим благовољењем позвани, да нам у вршењу наших дужности *Србија буде преча од свега другога,* — појмимо то, па одбацимо све, што се коси са интересима Отаџбине. Тада ће престати трзавице, које ни Отаџбини ни појединцима никаква добра не могу донети. Само слога у љубави кућу гради, а злобна неслога кућу обара.

Ако икада, то неизоставно сада, после синоћњег језовитог злочиначког дела, ваља нам свима у памет се узети.

Онај Краљ, Који у најлепшем цвету Своје младости, покренут љубављу према потлаченом Српству, дохвати чашу прегорких сужањских суза̂, да, или сузе исуши, или да са потлаченим Српством и сам до краја испије последњу кап свесрпске горчине; Онај Краљ, Коме Милосрдни Бог, као негда Давиду, поможе да Голијата скруши; Онај Краљ, Који оствари косовске санке на

јави, прошири и обнови Српску Краљевину; Онај Краљ, Који на лаворима срећно извршених горостасних делâ имађаше пуно права да плодове од њих ужива, — тај, такав Краљ, у јеку Своје најбоље мушке снаге предаје Свој Престо Јединцу Сину Своме и поносно стаје у редове државних службеника, да Својим примером свима нама покаже, како ваља савесно и предано служити Богу, Краљу-Господару и Отаџбини. Чудно, у свету невиђено и нечувено, па ипак тако је. То је могао учинити само Унук Милоша Великог и Јеврема племенитог.

Само су свети Немањићи у далекој старини кадри били, да самопрегорно изврше горостасна дела, која су Српство издигла на највиши ступањ државне моћи и друштвеног благостања. Само је благословеном племену Обреновића Богом дано, да исто тако самопрегорним пожртвовањем изврши горостасна дела — да обнови стару српску славу и да Српству обезбеди будућност светлу и напредну. То свака српска душа и осећа и зна; па с тога свака српска душа ваља да свесрдно и искрено служи само Богу, Краљу и Отаџбини. Угледајмо се на у свету невиђен пример самопрегорења витешког Краља Милана, па и ми сви заборављајмо на одмор и умор, кад служимо Богу, Краљу и Отаџбини, јер свима нама треба да је *Србија преча од свега другога.* Клонимо се од зла, да нам свима добро буде.

Кад нисмо кадри речима прославити Божја чудна дела милости, јер на људском језику нема ни једне једите речи, која би то могла учинити, онда, што наше речи не могу да учине, нека за нас то учини Мати наша црква света. Чујмо њен матерински глас, па с њом заједно из дубине душе радосно узвикнимо: Тебе Бога хвалимо, Тебе Господа исповедамо, Тебе са Херувимима и Серафимима данас сва српска земља слави и велича! Амин!

*

После благодарења у Саборној Цркви одбор општине београдске састао се био у свечану седницу, на којој је дао израза своме гнушању због атентата и радости целокупнога становништва престонице поводом срећнога

спасења Његовог Величанства Краља Милана. О раду те свечане седнице општинског одбора доносимо овде у целости записник, који је о томе састављен и који гласи:

Свечани састанак одбора општине београдске држан 25. јуна 1896. г. у подне. Председавао председник г. Н. Д. Стевановић; присуствовали чланови суда: г. г. Стев. Ивковић и Коста Симић; од одборника били: г. г. Др. Стеван Марковић, Петар И. Јовановић, Н. Спасић, Богоје Јовановић, Ђока Тошић, Милов. Миленковић, Ђ. Пантелић, А. Н. Крсмановић, Голуб С. Јанић, Јанаћ М. Јанковић, К. П. Михајловић, М. Штрбић, Мита Петровић, Мих. Јовановић, Коста М. Ђурић, Д. М. Ђорђевић, Милан Арсенијевић, Д. Тадић, Васа Николић, Трајко Стојковић, Трифун Ђорђевић, Дамјан Стојковић, Стојан Пајкић, Др. Јов. Ђурић, Ђ. Димитријевић, М. Ј. Божић.

Председник општине саопштава одбору, да је јуче, око 6 часова по подне извршен атентат на живот Његовог Величанства Краља Милана, Команданта Активне Војске, но да је Бог, који увек чува Србију и Српски Народ, омео зликовачку руку и спасао живот Оца нашег узвишеног и љубљеног Господара и Краља, који је тако драгоцен по Србију, Српски Народ и Дом Обреновића.

Поводом овога саопштења одбор општински, гнушајући се и осуђујући овај зликовачки покушај а уједно захваљујући Свевишњем за спасење живота Његовога Величанства Краља Милана од ове страховите опасности, у данашњој својој ванредној свечаној седници једногласно решио је,

да се вечерас варош осветли и Његово Величанство Краљ Милан поздрави бакљадом од стране грађана,

да се од суда и одбора општинског изда поводом догађаја нарочити проглас на грађане.

*

Сходно горњем решењу општинскога одбора, кренула се била истога дана у 7½ часова у вече импозантна бакљада, састављена из чланова општинског одбора и највиђенијих грађана београдских, из зграде општинскога суда преко Трга Краља Александра I, па кроз улице

Вука Караџића, Кнеза Михаила и Краља Милана, у којима, као и по целом граду, сви домови беху осветљени, и уз свирку војне музике дошла пред нови Краљевски Двор. Постројивши се ту уз одушевљене узвике „Живели“ одмах испод самога балкона на Новоме Двору, на којем се беху указали Његово Величанство Краљ и Његово Величанство Краљ Милан, окружени г.г. министрима и дворјанима, удружене певачке дружине отпевале су Краљеву химну, коју су Њихова Величанства одслушала салутирајући за све време по војнички, а за тим је овдашњи угледни трговац г. Михаило Павловић поздравио Њихова Величанства овом беседом:

„*Ваше Величанство,*

Обновиоче Краљевине Српске!

Народ Краљевине Србије, наше миле заједничке Отаџбине, много пута су на ово место сабирала славна дела Твоја, сабирала га да Ти изјављује своју благодарност, своју истинску поданичку верност, и да кроз Твоју славу казује свету своју славу.

Овога пута, Величанство, сабрао је Београђане пред Краљевски Дом јучерањи догађај, колико тужан толико радостан.

Величанство,

Народ српски је кроз пет стотина година свога робовања, свога паћеничког живота, лијући крв своју, трпећи страховите срамоте наношене части и образу његову, живео жудњом, живео надањем да ће се појавити звезда његова, да ће доћи спасење његово, да ће васкрснути држава и слава његова, да ће он опет синути својим светлим особинама, да ће достојно стати у ред срећних, образованих и снажних народа.

И народ се донадао, народ је дочекао, да му се јави звезда његова; народ је дочекао да му дође спасење његово: то је славни, то је витешки *Дом Обреновића*, који заснова јуначки син народа Српскога, *Обреновић Први*, *Милош Велики*.

Из крви и згаришта народнога, силом своје љубави према народу, испуњени силном жудњом за народно

ослобођење, за народну независност, мећуђи на коцку животе своје, *Обреновићи* засноваше, утврдише и распространише државу српску.

А Ти, Величанство, достојан син Својих славних предака, бујном младићском снагом одважно настави дело Њихово: Ти прошири Србију; придружи јој пределе и градове, који дика и снага беху славним Немањићима; Ти обнови Краљевину српску; од примитивне Србије Ти створи културну, просвећену и напредну Србију; од самих зачетака војске Ти створи уређену војену одбрану земаљску, која свакоме Србину улива поуздање у безбедност и заштиту његова дома, његова имања, његове части, његове државе и среће народне.

Али се под мирним кровом Србије, под том снажном заштитом мирна и срећна живота излегла и гуја присојкиња, која као демон ове красне земље, као зао дух овог много напаћеног народа, кроз читаве десетине година сипље отров свој у чашу спасења Српства, у чашу мирна и напредна живота народнога, као демон који у бесу своје саможиве гадне страсти покуша и јуче да уништи Твој драгоцени живот, да уништи живот обновиоца Краљевине Српске, да уништи живот Родитеља љубљенога нам Краља Србије, да уништи живот Главнога Команданта војске Српске, команданта земаљске и народне одбране. Зар то није тужан и жалостан догађај, који мора да сневесели, који мора да ожалости. који мора у очајање да баци сваку душу Србинову?

Величанство,

Бог српски ипак је добар Бог; он чува Србију. Паклене кугле, из близа или из далека, намењене племенитом, драгоценом и витешком животу Вашега Величанства, а кроз живот Ваш у даљим последицама намењене и Србији и Српском народу, Господ Бог је помео у лету њихову; оне су промашиле циљ свој. Господ Бог је заштитио Србију од нове крвне жртве из Дома Обреновића; заштитио је Србију од нове несреће и нове катастрофе; заштитио је Србију од недогледних злих последица и трзавица; сачувао је Србији снажну заштиту њезину; сачувао је нашем милом Господару Краљу ју-

бљенога оца Његова, прву и најјачу потпору Његову, а целоме Српству ватрена пријатеља.

Зар то није радостан догађај? Зар тај срећни удес неће разгалити, зар неће развеселити, зар неће у усхићење довести душу Србинову?!

Величанство,

Ова осећања прожимљу данас душу и срце свакога доброга, искренога, родољубивога Србина и у Србији и ван ње; сваки добар Србин данас проклиње демонске душе, српске и несрпске, које раде о глави Србије и њенога мирна, слободна и напредна живота; сви добри Срби, који немају срећу да овако, као ово ми, у овом тренутку стану пред Ваше узвишено лице, те да Вам из својих уста кажу своју одност, учиниће то на друге начине.

А ми, срећни и пресрећни, што можемо да Вашем Величанству овако лицем у лице погледамо, узвикујемо из дна душе своје:

Злоба је плела сатанску мрежу да њоме спута живот и напредак Србије, да њоме замрачи сјај и славу Србије и њене народне Династије, али јој је Бог одузео моћ да то црно дело изврши. Честити народ српски стоји и стајаће вазда верно и чврсто, као стена, уза свог милог Краља Александра Првог и уза Његова узвишена Оца, Првога српскога Краља Милана!

Живео Господар и Краљ Александар Први!

Живео Први Српски Краљ после Косова, Његово Величанство Краљ Милан!"

Беседа г. Павловићева прекидана је често бурним узвицима „Живео!" и „Живели", а када се завршила осуло се дуготрајно: „Живео!"

По томе је Његово Величанство Краљ Милан, снажним гласом и са правим говорничким гестима изговорио ову беседу:

„Са узвишеним дозвољењем Врховнога Команданта Краља и Господара Мога, Ја благодарим свакада Обреновићима верном грађанству Београдском на овом новом доказу оне тесне везе, која постоји између престонице Београда и Дома Обреновића.

Као Отац, срдачно благодарим дичном београдском грађанству на том доказу верности и оданости према узвишеној личности Господара и Краља нашег, љубљеног Александра Првог.

Благодарим на доказима пријатељства и на симпатијама, Београђани, према Мојој личности.

Онога часа, када сам се решио сљедовати високом позиву и заповести Мога Узвишеног Врховног Команданта и Краља а љубљеног Сина, Ја сам био решен и очекивао сам овакве појаве, као што је била јучерања појава; онога часа, када сам примио дужност Команданта Активне Војске по Високом поверењу Господара и Краља, Ја сам знао, да сам као Командант Војске први изложен онаквим појавама, као што је била јучерања појава. Али сам се у исто време решио, да их очекујем и с преда и с леђа, као што је јуче било. У томе вршим не само Моју дужност Оца, не само Моју дужност Обреновића, не само Моју дужност официра и војника српског, него и Моју српску дужност.

Уважени београдски грађанин г. Мијајло Павловић у почетку свога говора нагласио је оне многе прилике, кад је верни београдски народ својим владаоцима са овог истог места давао тако светле доказе његове верности и оданости. Са тога истог места и Ја сам имао прилика да говорим верном београдском грађанству, и свакада кад год сте Моју реч са балкона Српског Двора чули, ви сте могли свакада само једно чути и видети, а то је, да су све Моје радње и намере намењене биле служби Отаџбини, а сада и служби Краља и Врховног Команданта.

Онога дана, када је примио Престо и кад сте Га 22. фебруара 1889 год. са овога истог места поздравили тако бурно и одушевљено, ви сте Му свечано задали реч верности и оданости, и ту реч ви сте свакад одржали, верни и честити Београђани!

Кад сам вам год говорио са овога места, или мало даље неколико корака, са балкона старога Двора, ви сте Ме свакад могли чути у том правцу, да мислим и осећам као Обреновић и као Србин, да су и династија Обре-

новића и народ српијански у овом веку доста заједнички учинили за своју слободу, за своју самосталност, за своју величину, за своју славу и за своје развиће као народне државе, те да имају права свакад захтевати с поносом, да могу о себи прво мислити и о себи као Срби се бринути. То је била Моја политика као владаоца. Можда сам се у тој политици и нашао у опреци са извесним људима или елементима.

Данас, као Командант Активне Војске, имајући да се старам тачно о Својој војничкој дужности, Ја ћу ту дужност увек вршити неустрашиво и готов бити свакад заједно са свима Мојим друговима умрети и живети за Краља Србије, за нашег љубљеног Врховног Команданта Краља Александра Првог.

Убилачке руке, које покушавају атентат против Моје личности, варају се у својим рачунима. Није Краљ Милан једини, који може у Србији да држи ред и да држи народ, који је веран Краљу и Отаџбини; јер онда кад треба вршити атентат против Његовог Оца, онда се не налази српијанска рука, него туђа рука да врши атентат против Краља Милана.

Поред Мене као Команданта Активне Војске стоји једна гомила српских официра и редова, који су свакад готови за Краља и Отаџбину живети и умрети.

Падне ли Краљ Милан, заступаће га генерал тај и тај, а падне ли тај генерал, заступаће га други, па тако редом: сви смо готови за Краља и Отаџбину, за славу Александра Првог да живимо и да умремо.

У јучерањем догађају то се је показало светло. Мој ађутант потпуковник Никола Лукић рањен је у одбрани свога Команданта Активне Војске; други официри, који су се затекли ту, такође су Ми помогли онако како су требали и како сам Ја од њих захтевао. И ја пред Београђанима изјављујем Моју дубоку захвалност официрима српске војске, којом имам част командовати. Али у исто време изјављујем београдском грађанству Моју дубоку захвалност, што Ме је јуче онако поздравило и показало своје симпатије, кад Ме је окружавало на месту атентата, што вечерас оволико многобројно сакупљено доказује

Мени толико пријатељства и симпатије, на чему вам срдачно хвала!

Хвала вам, Београђани! Ја сам уверен, да и ви, који сте свакад верни и одани били Краљу и Династији Обреновића, да и ви дишете оним истим духом, којим дише и верна војска, и да ћете се здружити са Мном, кад вас позовем да одамо осећаје наше оданости и верности, Првом Београђанину, који је рођен у Београду, Александру Првом".

Говор Његовог Величанства Краља Милана прекидан је био у више маха одушевљеним и бурним узвицима „Живео!", који се на крају говора беху претворили у громогласан урнебес, који се чињаше да неће никако ни престати и који је личио на право брујање узбуркаиих таласа народнога одушевљења, када, на крају Свога говора, Његово Величанство Краљ-Отац беше загрлио и пољубио Свога Узвишенога Сина, Његово Величанство Краља Александра I.

Пошто се беше стишало народно одушевљење, узео је реч Његово Величанство Краљ, да Својим, Обреновићима особеним говорничким даром, а звучним гласом, изговори ову дивну беседу:

„Као први ваш суграђанин, Ја вам благодарим од свег срца на љубави и оданости, којом се придружујете Мојој радости за спас Мојега Оца, Кога је једна злочиначка рука хтела јуче да убије. Ја вам благодарим на томе што сте од првога тренутка дали доказа своје љубави, својега одушевљења и своје симпатије према Ономе, Који је 20 година био ваш владалац, према Ономе, са Којим сте толико много важних и судбоносних тренутака за нашу драгу Отаџбину преживели, Који је ову земљу оснажио и проширио, Који је овој земљи дао тип једне модерне европске државе.

Од првога дана 1868. године, када је Мој Узвишени Отац дошао к вама, када је постао Кнез Србије, па 10. августа 1872. године када је примио владу, даље онога дана, када сте се радовали Моме рођењу, када се је Он борио за независност и проширење Србије, да не спомињем толике многе и важне прилике — ви сте уз Њега

стајали и верни Му били исто тако, као што сте данас и Мени. Када сам се Ја обратио Моме Узвишеном Оцу, када сам Га молио да поред мене буде Командант Моје Активне Војске, да буде Командант једнога дела народа, чији је задатак да буде одбрана и снага Србије, тога дана ви сте се, Београђани, са Мном заједно обрадовали, онако исто као што сам се и Ја, као Син, обрадовао.

Једна злочиначка рука, која је била наоружана од оних људи, који су увек сматрали и чија је свакада била тежња, да сметају Србији у правилном развитку, од оних људи, који сматрају, да им је Краљ Милан кост у грлу зато, што Он хоће да Србија буде снажна, јака и напредна; ти људи у њиховоме рђавом плану нису успели; једна је виша сила спречила, да се њихов злочин изврши.

Мој Узвишени Отац казао вам је, да је готов, као војник, да погине, али Ја, као ваш Краљ и Врховни Командант, уверен сам да Бог то неће и не може дати, јер је Краљ Милан потребан Своме Сину и Србији.

Ја вам, Београђани, благодарим од свег срца на овоме доказу ваше љубави према Творцу данашње Српске Краљевине. Ја у томе видим један нов доказ оне љубави српскога народа, коју су Београђани у свима приликама показивали Обреновићима од првога дана повратка Кнеза Милоша Великога 1858. године, па за све време Наше владавине.

За нас све овај догађај треба да буде поука, да треба сви заједно да стојите уз Мене, да сви заједно радимо, да наша Отаџбина буде онако јака, снажна и напредна, као што ми сви то желимо.

Једна је утешна појава у томе, што ниједна рука из Србије није могла да се дигне противу Творца Српске Краљевине; то треба да вам буде један нов знак да сви Срби, који су овде рођени, треба да буду чврсто око Мене и Дома Обреновића, да својом снагом учинимо да Србија буде снажна и јака.

Ја вам, Београђани, благодарим! Ја сам уверен, да ћете се ви придружити моме узвику, као Првога Београђанина: Да живи Командант Активне Војске! (Жи-

вео! Живео! Живео!) да живе Моји мили суграђани, да живе ваздашњи пријатељи Дома Обреновића, да живе Београђани!"

Говор Његовог Величанства Краља изазвао је био необично одушевљење, које је добијало бурна израза у честим прекидима громогласним „Живео", које се на крају, када се Његово Величанство Краљ-Господар загрли и пољуби са Својим Узвишеним Оцем, дуго разлегаше далеко изван непосредне околине Новога Двора.

Пошто се Њихова Величанства са Својом околином беху повукла са балкона, узео је г. Михаило Павловић поново реч и, обративши се манифестантима, свечаним гласом изговорио ове речи:

„Браћо! Народе Српски, народе, снаго Обреновића!

Осудимо све непријатеље и злотворе народне Династије славних Обреновића. Непријатељи Династије Обреновића непријатељи су и српскога народа. Нека су проклети за вечна времена!"

„Да су проклети!" захори се из хиљада грла, а по том се бакљада уз свирку музике крену на повратак у општинску кућу.

Ето, тако је српска престоница осудила гнусни атентат од 24. о. м. и потврдила поново своју неограничену љубав и оданост Дому Славних Обреновића". —

А шта су међутим писали радикали у својим листовима о атентату на Краља Милана? Ево шта:

„*Србадија*" налази, да је тај атентат „*удешен*" као продужење онога, што се хтело са брошурама „Буна" и „Крај Династије Обреновића", а то се види већ по томе, што се хапсе радикални прваци пре него је атентатор испитан.

„*Бачванин*" не може да верује, да су радикални прваци „толико забраздили". Нарочито не верује „у погледу Таушановића, који је скроз поштен човек, велики патриота и мудар државник".

У новосадској „*Застави*" од 27 јуна онај исти Јаша Томић, који је па један Туцин-дан сопственоручно убио народног првака Мишу Димитријевића, изјављује

да он осуђује *сваки* атентат, па и овај, али то му ни мало не смета, да атентат противу „Милана“ овако објасни: „Пошто Миланова влада непрестано открива неке завере противу њега и његова сина, пошто Милан не беше сретне руке у свима досадашњим атентатима и заверама, јер се смер њихов брзо сазнао и открио, ево једва једном једног атентата, и то усред Београда, за виднога дана и на најживљем месту и сад ће Краљ Милан моћи покушати, да оствари своје давнашње смерове и да дигне хајку на омражене му вође радикалске“.

Док су се у српским листовима ограничавали на оваке кратке белешке, непријатељи народне Династије у Србији хитали су, да што више *страних* листова задобију за себе, и успели су, већ првих дана, да напуне клеветама противу Краља Милана ове листове: Neue Freie Volkszeitung, Neues Münchener Tagblatt, Leipziger Neueste Nachrichten, Berliner Local-Anzeiger, Deutsche Warte, а већ „Келнске Новине“ биле су им одавно на расположењу, и у њима се већ могло прочитати (7-ог јула по новом) да је атентатор Босанац, а то је зато што се у последње време по целој Србији распростро глас, „да Краљ Милан стоји у служби босанске владе“. Ово у депеши из Београда, а о самом атентату Kölnische Zeitung вели ово:

„Догађај је свакако значајан. И ако је Краљ Милан пре неколико година сишао с Престола, ипак је он остао душа српске владавине и прави представник Династије Обреновића, докле његов син само привидно носи круну. Тако и народ сматра. То се и овим атентатом потврђује. Револвер није наперен противу Краља Александра, него противу његовог оца. Атентатор је хтео да уништи главу Краљеве породице. Са српске стране до сад је више пута покушавано — а и сада ће се то чинити — да се забашуре неки знаци, који казују, да су Обреновићи изгубили љубав и поштовање у народу. Али за цео свет то одавно није више тајна. Народ се у својој нади, да ће се Краљ Милан поправити, преварио, и тако је љубав народна према Династији Обреновића опадала, док се није претворила у мржњу, која је у срцу народном дубоко корена ухватила тако, да се нашла рука,

која се подигла на главу Династије. Ово би Краљ Милан требало да прими к срцу. Крчаг иде на воду док се не разбије. Још има времена, да се на њега обрати пажња, *ако се доиста жели* да се не разбије". — — —

27-ми јуни 1899 записан је у дневнику Вукашина Петровића овако:

„У 10½ сати пре подне састасмо се сви Министри у Двору, да, под председништвом Краљевим, држимо *судбоносну* седницу. Андра и Ђока израдили су законе о ванредном стању и преком суду за Београд и округ подунавски.

Чим је Краљ ушао и заузео своје место, ја му рекох:

— Величанство! У жељи да скинемо с дневног реда питање о ванредном стању и преком суду за варош Београд и округ подунавски, слободан сам поднети Вам израђене предлоге законске за то, *а у исто време и моју оставку*, па бирајте и Ви и моји другови, шта хоћете од тога двога. Ја не могу више да носим одговорност за послове. —

Краљ узе законе и потписа их, па их додаде Андри да и он потпише, па Јоци, па Андоновићу. Овај мрдаше главом, али ћутке потписа и он. Сима такођер мрдаше главом и уз „хм, хм!" потписа. Вучковић и Ђока потписаше без речи. За тим узех и ја те потписах и стрпах оба закона у џеп.

Тада Краљ заблагодари Влади на учињеноме и диже се да иде примати депутације. Ја приђох Краљу те му шанух на уво, да би добро било да позове и све Министре, да одемо с њиме пред депутације, те да у нашем присуству саопшти депутацијама, да је баш сад, на предлог Владе, потписао закон о ванредном стању и преком суду. То ће — ако корак буде добро примљен — повољно утицати на оне другове моје, који су били противни да се овај корак учини.

Јоца Атанацковић видећи да шапућем с Краљем обрецну се на нас обојицу с речима:

— А шта шапућете?! Каква је то ствар, да у присуству нашем говорите нешто, што ми не треба да знамо?! —

Ја се извиних мојим друговима, што сам Краљу хтео да скренем пажњу на једну ствар поверљивим путем, јер нисам хтео да рескирам, да Краљ пред свима одбије мој предлог. Но пошто је Његово Величанство усвојило мој предлог, ево ћу одмах казати шта је. Испричах, шта сам шапутао Краљу, и он потврди да је тако, и позва нас све, да га пратимо у Нови Двор, где су чекале депутације.

Када је Краљ саопштио, да је баш сад потписао закон о вапредном стању и преком суду за Београд и подунавски округ, проламала се она грдна дворана од усклика „Живео!“ Са дотле невиђеним одушевљењем поздравише све депутације проглас ванредних мера.

После пријема депутација Краљ нас је задржао на ручку. Мени је чешће поклањао необичну пажњу, а Краљ Милан ми је најласкавијим речима благодарио за извршено дело.

Али пошто остадосмо сами, Краљ и Краљ Милан почеше да ми доказују, како су с Владаном незадовољни, и да им *он не треба*, па ми отворено предложише, *да ја узмем председништво владе.*

То ме је изненадило, али ме није збунило. Одмах сам без оклевања изјавио: да се окану тих идеја. Да је Владан овде, па да ми се учини таква понуда, не бих је могао примити, а некмоли сада и овако, кад ја њега заступам. Да не дâ Бог, да ћу ја икада противу Владана реч једну рећи, а много мање да учиним нешто што би му дало права, да се каје, што ми је поклонио поверење да га заступам.

— Владан је — изјавих — највернији и најоданији човек у Краљевини и то како Краљу тако и Краљу Милану. Што није дошао, можда је погрешио, али га је и на ту евентуалну погрешку навела претерана а урођена му оданост према Вашим Величанствима. Он се ставио на расположење, а Ви сте му одговорили, да не треба да се враћа. Он је то схватио онако, како је навикао да прима Ваше жеље т.ј. *отворено и без резерве.* Али мислили Ви о његовом кораку како хоћете, *ја се од Владана одвајати нећу.* —

Краљ Милан после ове моје изјаве оде из собе, а Краљ се још једном врати на ту ствар. Изјавих понова Краљу да не потрже више то питање *јер усиети неће.* —"

Мора бити, да ова судбоносна седница Министарског Савета није била 27-ог јуна 1899. као што је записано у дневнику Вукашиновом, већ сутра дан, 28. јуна 1899. За ово има два разлога: прво што оба закона о ванредним мерама носе датум од 28. јуна, а друго што су ми и Вукашин Петровић и Сима Лозанић писали 27. јуна по једно писмо и што се из тих писама види, да питање о ванредним мерама још није решено.

Ево шта пише Вукашин:

„27. VI. 99.

Драги Владане,

После страшнога злочина, који је Босанац Кнежевић покушао да изврши над Краљем Миланом, настали су тешки и мучни тренуци за све нас, а нарочито за мене, твога заступника. Одмах сам се нашао с друговима у Двору, одмах смо предузели и извршили све мере, које је диктовала опрезност а захтевао атентат на нашег пријатеља, верног Оца Краљевог. Радећи на томе 48 сати, скоро без престанка, одговорили смо нашим дужностима по сили наше снаге. Беше тренутака, када смо опажали, да би нам твоје присуство било драгоцено, беше часова, када се питасмо: да ли да те узнемиримо у одмору и да те кренемо с лечења? Али, по саветовању са Његовим Величанством Краљем, *решисмо* да те оставимо где си, те да *оснажен* дођеш *у утврђеном року* и да наставиш дело, које је нама задало *страха, бриге, рада и умора.*

Кривци су ти познати из моје депеше. Сад се води истрага. Клупче се одмотава, а конци његови уплићу сваки дан по неког јунака, који шћаше хлеба без мотике.

У целој земљи је мир.

Стотинама депеша честитака долазе Краљу и Краљу Милану.

Данас смо наименовали Настаса Антоновића за Владиног комесара, који ће руководити истрагом. *Ја сам тражио* да зликовцима суди преки суд. *Краљ је то*

желео; али Андоновић и Атанацковић имађаху неких скрупула против тога, те је ствар *остала нерешена.*

У атентат су умешани Руси. Не велим званична Русија, него она коју представљају: Таубе, Мамулов и т. п., али ова *извесно.* Атентатор признаје, да га је на атентат упутио један Рус у Букурешту, обећав му два милиона динара на случај успеха.

Савушка је компромитован једним писмом својим, које је нађено у Др-а Веснића. Таушановић је написао (и то је нађено у њега) апологију атентата. Ухваћено је писмо проте Ђурића писано Пашићу, које компромитоваше оба пријатеља.

Све, што је урађено, чињено је у споразуму с Краљем.

Ћирић је добро свршио своју мисију,[1] а с твојим смо извештајем задовољни (Краљ и ја). Још не знају другови за тај твој извештај,[2] јер нам сад није било до тога. Добро си ујдурисао карабе. Из Лондона добићемо $2^1|_2$, али по $7^0|_0$. У каси нема пара. Нисам могао ништа да радим у финансијама. Сав сам био заузет атентатом.

Пера је предао Краљу Милану твоје писмо.[3] Лепо си га написао. Ја Перу још не видех, јер не идем никако кући. Ваздан и сву ноћ сам у Двору. Сада ме пусти Краљ на $1^1|_2$ сат, и то време уграбих да се теби јавим.

Немој да ми замераш, што ти чешће не пишем. Буди уверен да се нема каде.“ —

А ево шта ми истога дана пише мој заступник у Министарству Иностраних Дела:

„Драги Владане,

Мојим и Вукашиновим депешама извештен си о атентату извршеном над Краљем Миланом. Атентат су спремили радикали, уз припомоћ својих протектора, а атентатор је био просто оруђе завереника. Истрага се

[1] Пуковник И. Ћирић био је послат у Париз да придобије „стару групу“ за потребну измену Карлсбадског Аранжмана.

[2] О преговорима за велики зајам, да се осигура наоружање војске.

[3] У овим хартијама нема копије тога писма. Пера Ј. Петровић брат Вукашинов беше у Марјенбаду, па је полазећи понео то писмо.

води и она ће показати истину. Атентатор је показао Влајка потпуковника као наговорача за то дело, који га је и у Румунију шиљао, да му се тамо обећа награда за то дело. Влајко истина пориче тај исказ, али сумње нема да је истинит; Влајко је у тешком окову.

Таушановић је био јако збуњен, кад је уапшен. Код њега је нађена једна белешка о преврату, о којој је у први мах рекао, да ју је одавно писао, а за тим да је то он још као Министар превео из неких новина.

Пашић је био ладнокрван при апшењу. Нисам још чуо, да ли је шта још код њега нађено.

Код Веснића је нађено једно Савино писмо од 9|4 99 у коме између осталог стоји ово: „Народ апатично подноси извођење преврата — мало похвално за потомке оних јунака, који главе залагаше за ослобођење Србије". Писмо је донео Блажо, који је одовуд однео Веснићево писмо Сави.

Шта је нађено код осталих окривљених то не знам, јер Бадемлић саопштава резултат истраге само Краљу и Јеши.

Сва је дипломација честитала спас Краљу Милану. Ја мислим да су и сви владаоци честитали, па чак и Кнез Никола. *Само од Руса нема до сада никакве честитке.*

Последњег четвртка није било о дипломатском пријему никаквог важног говора, јер се само извештаваху о току преговора за одржање реда на граници. Ну то вече по свршетку пријема десио се атентат.

Јуче ме походио г. Мансуров. Казао сам му, да је Сава смењен стога, што је код Веснића нађено његово писмо, које га компромитује. Он ме на то питао: да ли сам сигуран, да је то писмо Савино. Уверио сам га да сам сигуран, јер ја познајем Савин рукопис од тридесет година. За тим рече: „па посланик може имати у појединим питањима друго мишљење, но што га Влада има, па опет зато могу бити посланици". Као пример наведе, како је његов отац имао друго мишљење о уређењу руских финансија, па му то није сметало, да буде посланик. На то му ја рекох: „Сасвим је тако, да је ваш отац поводом разлике мишљења у наведеном питању могао

бити посланик; али да је ваш отац био противан режиму рускоме, не само да не би био посланик, већ би био прогнат у Сибир". Он је поћутао мало, па је после почео доказивати, како у Русији владају закони и ако немају устава.

Сад се вратих из Двора, где сам од Краља чуо, да је код Пашића нађен протокол, писан његовом руком, где је изложено вијање једне тајне седнице гл. радикалног одбора о мерама, које треба предузети противу овога режима. Одлука је гласила: наговорити народ да не плаћа порезу, како би власти биле принуђене да предузимљу егзекуције, а те би мере огорчиле народ противу овог режима.

Онај момак руског посланства, који је, по достави Таубеа, похарао посланство и испоганио се на слику Цареву, и који је по жељи Руса протеран у Бугарску, пише из Софије још *пре атентата* и каже: да ће се један крупан злочин десити у Београду, за који знају само двојица и он трећи. Обратио је пажњу на неке личности. Позват је тај човек, да дође у Србију и доћи ће, држим, ноћас.

Бивши радикални посланик из Кладова састајао се са атентатором, кад се враћао из Румуније.

То су факта, која не требају коментара.

С поздравом твој С. М. ЛОЗАНИЋ"

Ово је писмо врло карактеристично за држање, које *званична Русија* беше заузела према извршеном атентату.

27. јуна потписан је указ по коме „престаје даље течи годишње издржање", које је дотле издавато *Стојану М. Протићу* на основу указа од 20. октобра 1897. год.

28. јуна добио је Председник у Марије́нбаду овакву депешу:

„Овог часа издат је закон о ванредном стању и преком суду за Београд и округ подунавски. ВУКАШИН"

Дотични укази гласили су:

„*Александар I, по милости Божјој и вољи народној, Краљ Србије.* На предлог Нашег Министарског Савета, а на основу чл. 56. и 38. Устава, наредили смо и наређујемо што ће силу закона имати:

Исто тако суђењу преког суда подлеже и она лица (чл. 4), која су, као саучасници, учинили какво од казаних дела (чл. 6. овог закона) у месту, за које не постоји преки суд.

Чл. 9. Ако би који, поред казаних у чл. 6 дêла учинио још какво казнимо дело, које не подлежи суђењу преког суда, то ће преки суд, као такови, судити само онда, ако од учињених казнених дêла оно, које је највеће, потпада под суђење преког суда, иначе ће судити редовно.

Чл. 10. Преки суд како прими дело предаће одмах ислеђујућем судији, као државном тужиоцу, који ако нађе да је у предатом му делу тужба оптужујуће власти у основу добра, неће сам другу састављати, него ће одмах исту усвојити са свим или са нужном изменом и допуном. А ако нађе да тужба није у основу добра, онда ће исту одмах сам начинити и суду предати.

Чл. 11. Преки суд, како прими тужбу државног тужиоца, одмах ће решити, да ли има места да се оптужени под суд стави, па ако нађе да има, саопштиће то решење оптуженоме и наредити, да се одмах претрес предузме. А ако реши, да нема места стављању оптуженога под суд, саопштиће то решење оптуженоме и државном тужиоцу, који ће у таковом случају свагда изјавити жалбу Касационом суду.

Чл. 12. По изјављеној жалби, дужан је суд најдаље за три дана поднети дело Касационом суду.

Чл. 13. Касациони суд (чл. 11) дужан је претходно и најбрже примљено дело разматрати, решити и преком суду послати.

Чл. 14. Предузети претрес и суђење неће се прекидати, осим ако би потреба била да се други претрес одреди. Но на други претрес неће се позивати сведоци и вештаци, који су саслушавани на ранијем претресу, осим ако би се то нарочито за потребно нашло.

Члан 15. Судије преког суда судиће и пресуду изрицати по својој савести и убеђењу, које су поцрпели из укупног извиђаја и прибраних доказа.

У пресуди дужни су свагда изложити разлоге, на којима своје мишљење оснивају.

Чл. 16. Пресуде преког суда не подлеже никаквом даљем расматрању, него се одмах, најдаље за 24 сахата, шаљу на извршење полицијској власти, која је дужна такове најбрже извршити и то смртну казну онде, где за сходно нађе.

Чл. 17. Преки суд, а тако исто и Касациони суд, у делима преког суђења радиће и ван прописаних часова, па и у празничне дане, кад је потреба.

Чл. 18. Судије преког суда нису дужне придржавати се наређења чл. 49, 50 и 187 крив. поступка.

Чл. 19. Решење преког суда, којим се оптужени ставља у притвор, одмах је извршно.

Чл. 20. За све, што овим законом није друкчије наређено о делима, која суди преки суд, вреде наређења у кривичном поступку и устројству првостепених судова и Касационог суда.

Чл. 21. По овом закону судиће се и она дела из чл. 6 овог закона, која су се догодила пре, него је овај закон почео важити, ако се у времену овог закона затеку несвршена.

Чл. 22. Овај закон ступа у живот од данас, кад се Краљевим Указом проглашује ванредно стање за град Београд и округ подунавски, а важиће до дана, кад се Краљевим Указом прогласи, да је престало ванредно стање.

Препоручујемо нашем Министру правде да овај закон обнародује, а свима Нашим Министрима, у колико се кога тиче, да се о извршењу његовом старају; властима пак заповедамо да по њему поступају а свима и свакоме да му се покоравају.

28 јуна 1899. год. у Београду. **Александар** с. р.; *Заступник Председника Министарског Савета, Министар финансија* **Вук. Ј. Петровић** с. р.; *Заступник министра спољних послова, Министар народне привреде,* **С. М. Лозанић** с. р.; *Министар финансија,* **Вук. Ј. Петровић** с. р.; *Министар народне привреде,* **С. М. Лозанић** с. р.; *Министар просвете и црквених послова,* **Андра Ђорђевић** с. р.; *Министар унутрашњих дела,* **Јевр. А. Андоновић** с. р.; *Министар правде,* **Ђ. Стефановић** с. р.; *Министар грађевина, ђенерал* **Јов. Атанацковић** с. р.; *Министар војни, почасни адјутант Њ. В. Краља, ђенералштабни пуковник,* **Драг. Вучковић** с. р.“

Указом од истог 28 јуна постављени су у том преком суду: за председника Лаза Поповић, судија

Касационог Суда, за чланове: Таса Кузмановић председник ужичког и Алекса Стевановић председник крагујевачког првостепеног суда, а за деловођу Драгић Р. Павловић писар Министарства Правде.

29 јуна потписан је указ, којим се Живко Анђелић, начелник прве класе округа подринског *ставља у пенсију*. Кад сам о томе видео депешу у страним новинама, помислио сам, да је то казна, што се баш Живко нашао, да атентатору изда пасош, што њему, искусном полицајцу није пало у очи, да један бивши ватрогасац долази из Београда чак у Шабац да — тражи пасош... Јер да је Живко иначе умешан у атентат, сигурно му се не би давала пенсија, него би се чекала пресуда, која би га лишила свих чиновничких права. Али од куд ће Живко бити умешан у атентат?!... Нисам ни слутио, да је Живко из Абације, где се десио на одсуству, позват у Београд и да је, кад му је саопштено да се ставља у притвор, откинуо са својих груди и бацио орден Белог Орла, који му је с толико муке у Шапцу израђен...

Другим указом од 29 јуна постављени су за иследнике прекога суда: Василије Симић, председник првостепеног суда за варош Београд и Сава Ђукић, судија зајечарског првостепеног суда.

Колико сам ја знао све ове судије и председнике судова, који уђоше у састав прекога суда, изгледаше ми, да у њима беше довољно гарантије, да ниједан невин човек неће страдати због скраћеног поступка, јер то беше једино ванредно на овом преком суду са највећом јавношћу и најширим правом одбране.

Овога дана видео сам прве изјаве у *руској* штампи о атентату. „*Новоје Времја*“ од 25 јуна вели, да се у *бечким српским* круговима мисли, да је тај атентат *спремио сам Краљ Милан*, како би могао гонити радикале „који су се у последње време много осилили, па траже да се он уклони из Србије.“ — „*Одески Листок*“ од 26 јуна у истој белешци у којој каже, да је сам Краљ Милан удесио тај атентат противу себе, додаје „да се Милан само тако спасао, што се склонио у најближи дућан.“ Чешка штампа (Radikalni Listy, Národni Politika) пољска (Przeglad), малоруска „Bukovina“ у Черновицу, сви ти

листови писаху у непријатељском расположењу према Краљу Милану. Исто тако и немачка *Reichenberger Zeitung* налажаше „да српски народ мора мрзити Краља Милана и као Краља и као мужа и као оца и као човека, који није одржао своју реч, кад је абдицирао, него је и данас прави Краљ, а његов син само сенка.“ *Frankfurter Zeitung* јавља, да су на бакљади пред београдским двором ухапшени *многи ђаци и радници,* који хтедоше да створе неред, и да је Сава Грујић само зато опозван „што је велики привржeник радикалне странке и што је потпомагао циљеве те странке на руском двору.“ *Kölnische Zeitung* јавља, да све манифестације и све симпатије Краљевском Дому после атентата спремају саме власти „као што је то овде обичај“, да су, осем неколико трговаца, на бакљади били све сами чиновници „да је гоњење радикала, по мишљењу озбиљних људи врло опасно предузеће, јер оно може постати опасније за Династију него за радикале, којима припада осам десетица целог народа у Србији.“ Једина *Vossische Zeitung* налази да у овом атентату мора бити политичке завере „већ и с тога што извршилац дела нема никаквог повода за личну освету.“ — Новосадска „*Застава*“ доноси уводни чланак, у коме доказује: да је *апсолутна немогућност* да су радикали имали удела у атентату. Њих гоне сада само зато, што су *моћни*, што их Милан мрзи, па им се лично свети. Атентатима се не постизава *оно што се хоће.* Смрт једнога човека не значи *коренитну промену прилика*, а томе тежи радикална странка. *То се постизава револуцијом.* Радикална странка покушала је само два стпора: заječарску буну и пасиван отпор. У првој управа странке није хтела да се стави на чело покрета, за то је он био без реда, и морао је пропасти. Пасиван отпор био је победоносан. Он је отерао Краља Милана са престола. Сад „Милан хоће опет да сломије радикалну странку, он хоће да опет заседне на *Престо*, *хоће нову жену*, *хоће новог сина*, али док стоји радикална странка несломљена, зазире од извршења тих својих намера. Сад му је добро дошла ова прилика“ — Берлински „*Tagblatt*“ од 28. јуна (10. јула) доноси чланак, у коме је ово главно: *Панславистичка странка у Русији* није никако задовољна са

entente cordiale између Русије и Аустроугарске. Она *жели, да се продужи руска традиционална политика на Балкану*, и она ће то остварити и *мимо званичне руске политике*, на своју руку. Ово се истина са званичне руске стране побија, али изгледа, да се, и поред entente cordiale, *нешто пробало да изврши и у Бугарској и у Србији*. Требало је, да се Кнез Фердинанд збаци с Престола и да се Краљ Милан или уклони из Србије или убије. Ове две ствари стоје у вези. Када би се истрага у Београду водила са потребном смотреношћу и непристрасно, могло би се много што-шта сазнати о плановима панслависта. Међутим изгледа, да хоће ова ствар да се употреби да се постигне други један политички капитал. — — *Münchener Neueste Nachrichten* (од 19 јуна, 11 јула) веле, да се може мислити, да је цео овај атентат једна комедија, да би се могло отпочети гањање радикала. „Овакви догађаји у Србији нису ретки. Њих је већ било.“ Наравно, то се у Минхену добро зна. — Најзад још неколико речи из *румунског* листа на немачком језику. *Rumänischer Lloyd* од истог дана (19 јуна, 11 јула) налази, да је српски радикализам странка нереда и панславизма, која би хтела да поквари споразум између Русије и Аустроугарске, па је зато навалила да отера Краља Милана, за кога она мисли, да је поборник аустријског утицаја на Балкану. Овај атентат стоји у вези са мржњом радикала противу Краља Милана и са њиховом жељом, да из основа промене спољну политику Србије. *Радикали рачунају „кад не буде Краља Милана лако је искоренити Династију Обреновића*, јер би ова тада спала на два ока младога Александра“.

30. јуна 1899 бележи Вукашин Петровић у свој дневник ово:

„Чим је прокламовано ванредно стање и преки суд, одмах је, *без мог знања*, наименован Настас Антоновић за комесара (владиног!), који је прихватио ислеђење кривице. Управник Бадемлић није више имао посла с окривљенима по делу атентата. Настас непосредно ради с Краљем и са Краљем Миланом. Само кад се случајно десим у Двору, чујем по нешто од онога, што се ради.. У главноме сам сазнао, да ствари не иду по жељи Кра-

љевој и његовог Оца. Спорост у ислеђивању допринела је, да ефекат од ванредног стања опада. Јавност суђења и бранioци оптужених ублажиће утицај преког суда. Испашће по првој замисли мојој и мојих другова. Једна слаба страна преког суда страши ме. То је утицај озго на чланове његове при изрицању пресуде. Људи који ће заседавати, а нарочито Лаза Поповић, кадри су донети онакву пресуду, каква им се озго затражи. За тај случај ваља бити на опрези. Али ће овај моменат наступити много доцније, тек када се буде вратио и наш Председник Д-р Владан. Дотле неће Влада имати шта да ради".

Па ипак ми је Вукашин, сигурно из страха од те пресије озго на судије, још истога дана, 30. јуна 1899 писао овакво писмо:

„Драги Владане,

Јавио сам ти депешом, да смо прогласили ванредно стање и преки суд. Дуго смо се мучили око тога, нарочито с тога, што ти не беше овде. Корак је важан био, а није се могао одлагати.[1] Једва склонисмо неке наше другове на тај корак. Зато бих те пријатељски *саветовао*, да дођеш што пре. Позвао бих те и депешом, *али неда Краљ. Немој да мислиш, да је овде зло*, али верујем, да је тешко стање. У таквом стању треба да си ти овде, јер другови наши са мном заједно то желе. Ја сам јуче лежао у постељи болестан. Спопао ме катар у цревима. Данас ми је добро.

Јутрос примих твоје експрес писмо. Изнећу га Краљу, па ћу ти одговорити.

Прими пријатељски поздрав са свима твојима од твог друга и пријатеља

ВУКАШИНА"

30|VI. 99.

Ја сам и онако желео, да се што скорије вратим у Београд — јер жалосно ми лечење а још гори одмор, кад сам у Маријенбаду имао скоро толико исто посла, колико и у Београду, али вратити се сад, пошто ми је

[1] Зато се није потражило ни мишљење Председника Владе о ванредним мерама!

на отворено питање одговорено *отворено* да не долазим, јер би мој превремени повратак дао доказа, да је стање у Србији горе него је у ствари, и пошто се из самог овог писма Вукашиновог, у коме ме другови зову, и то приватно зову, види, да је Краљ још непрестано противан томе превременом повратку, јер неда Вукашину да ме зове депешом — шта би то значило? Да Председник Владе ради нешто *су чим се Краљ не слаже.*

Да је, којом срећом, Вукашин у своме писму од 30 јуна макар само *наговестио* оно, што је у свом дневнику под 27 јуном опширно записао, Dr. Владан би не само по прочитању тога писма одјурио у Београд, него би лаким срцем и радосне душе поднео оставку, јер би знао да његово самопожртвовање за Династију *не треба више Обреновићима.* Али на његову и целога кабинета несрећу он је то сазнао тек после године дана, а Вукашинов дневник прочитао је тек много доцније.

Ето зашто се Председник није вратио у Београд, кад је позван горњим писмом. Међутим он је из Марије-нбада старао се преко свога бироа за штампу да уради све што може одмах у почетку, да се јавно мњење Европе не окрене противу Србије.

Са немачком много је теже ишло него са француском штампом, јер велики немачки листови беху већ одавно бусије српског радикализма. Frankfurter Zeitung од 10 јула по новом трудећи се да докаже, да радикали нису спремили атентат, служи се чак и овим разлогом „*Династија Обреновића може се оборити само војском, а у овој није никада било антидинастичких тежњи.* То радикали врло добро знају као и то, да у војсци не могу никад наћи потпоре за обарање Династије Обреновића. *С тога* тешко се може веровати, да су радикали створили какву заверу против Династије. Шта би у осталом и постигли радикали убиством Краља Милана? Њих Краљ Александар не би никад позвао на Владу, када би се доказало, да су они направили атентат. С тога се пре може веровати, да је овај атентат ресултат једне завере *не* против Династије него противу личности Краља Милана из личних или политичких побуда“. — Много отворније говори Шандор Петровић у Kölnische Zeitung од 10 јула

по новом: „*У целој Србији знало се још пре неколико месеци,* да предстоји атентат противу Краља Милана, јер је он отерао у противнички логор цео народ српски па и опробане пријатеље Династије Обреновића, а на Владу је довео људе, које сви Срби без разлике партија презиру. Милан је окаљао све, што је народу свето, зато га у целој Србији сматрају као туђинског најамника.“ —

А већ што се српских опозиционих листова тиче, разуме се, да они продужују доказивати, да је атентат удесио сам Краљ Милан „јер се он много пута разговарао с атентатором у Краљевом купатилу, где је он служио као понтоњер“ („Србобран“ од 29 јуна), јер су баш Пашић и другови до сада уздржавали народ од покрета противу Династије, а Милан им за то благодари преким судом *са повратном силом,* што је насиље коме равна нема („Застава“ од 30 јуна).

Вукашин Петровић пише у свом дневнику под 3-им јулом 1899 ово:

„Добавио сам из Софије Стевана, бившег момка у руском посланству, за кога ми је јавио адвокат Стева Добривојевић да зна много што-шта из времена, када је служио у руском посланству. Стеван је са станице доведен у мој стан. Ту сам га лично испитивао цео дан. Он је, у главном, теретио Мамулова. Доказивао ми је, да му је *Мамулов нудио новаца да убије Краља Милана,* па када је на то *пристао* и када га због тога доцније почела гристи савест, он је навлаш у посланству учинио иступ, да би га истерали. У овом је успео. Али уместо да га је посланство предало *суду,* тражило је, да се протера у Бугарску, што је и урађено. Ја сам Стевана спровео у полицију, где је на протоколу казао све и још више него што је мени саопштио. Тај исказ Стеванов није ничим доказан, али пружа у неколико основ подозрења, да се у руском посланству нешто или знало или говорило о уклањању Краља Милана.

Чим сам саслушао Стевана, отишао сам у Двор и јавио Краљу и Краљу Милану, шта ми је Стеван говорио. Обојица су ми благодарили на уложеном труду, па опет почели да ми говоре *о саставу кабинета, који би*

мени поверен био. Ја сам понова остао при мојој већ датој изјави, да ни по што не дирају Владана, јер без њега нећу ни у ком случају остати ни у Влади, а још мање после њега образовати кабинет. На томе се свршио последњи *покушај Краљева, да ме склоне да изневерим пријатеља, шефа Владе Д-р Владана.* Ја нисам хтео о томе ни речи да саопштавам никоме, како Краљеви намеравају да уклоне Владана а мени да повере Владу. Сматрам да би то уздрмало *ауторитет* Председника, а њега би увредило, па би чим се он врати, кабинет пао. Али сâм Краљ говорио је Андри (Ђорђевићу), како *после Владана* имају само три човека, који би били кадри да прихвате управу државну у своје руке: Вукашин, Андра и ђенерал Цинцар-Марковић. Да ли је Краљ, пошто сам ја одбио понуду, обраћао се Андри или Цинцар-Марковићу — није ми познато".

Интересантно је упоредити, шта су ових дана писали о атентату у Србији руски лист „*Россія*" од 30. јуна, лондонски „*Times*" и будимпештански „Pester Lloyd".

„Россія" већ беше послала у Београд нарочитог дописника и на основу његових депеша пише овако:

„Нарочити дописник, кога је наше уредништво послало у Београд, телеграфише нам новости, које одиста изгледају невероватне.

Милан Обреновић, који је досада само био нечистих руку, и који је до сада упропашћавао несрећну Србију продавајући је тајно и постепено Аустријанцима — прешао је сада другој категорији злочинстава, која су крвава.

Сумњиви, уметнички удешени атентат на живот те аустријске пачавре, разуздао је Милана толико, да је од својих јуначких дела на карташкој зеленој чохи прешао на дела, која су опасна не само за кесу него и за живот Краљ-Александрових поданика.

Наш дописник телеграфише нам, да најбољи синови Србије оковани труну у подземним тамницама. Он додаје, да је страна интервенција неопходно нужна — иначе ће настати убијање...

Кад се у Турској деси некаква неправичност, цела

Европа гракне на „турска зверства“. Сада се та зверства дешавају у Србији, где читав један народ страда под јармом човека, који се прославио по карташким јазбинама Париза и по веселим бањама (курортовъ).

Кад хипнотизирани млади Краљ Александар не види, да Милан води Србију брзо и правце у пропаст, онда је неопходно потребно, да му се то покаже, и то брзо докле не би Срби у очајању појурили у наручја, у која их гура тај витез рулете и бакара. Опсадно је стање проглашено. То је прва етапа. Зар ће Европа допустити, да Милан дође и до друге етапе? Зар ће Европа мирно гледати та Миланова зверства, која су далеко опаснија за мир Европе него турска?“

„Пестер Лојд“ од 2-ог јула доноси најпре ове депеше из Београда:

„*Београд*, 13. јула. Руски отправник послова *Мансуров* тражио је у име своје Владе обавештења о узроку хапшења вођа радикалне странке и о стању истраге. Продужавају се хапшења.

Београд, 13. јула. Депутацији из Пожаревца изјавио је *Краљ Милан*, да има у рукама све конце *завере* и довољне доказе, да *црногорски Двор велику улогу игра у завери*. Рођака црногорског Кнеза, *Блажа Петровића* саслушавала је полиција; он је пре неколико година оставио Црну Гору, кажу зато што није могао подносити деспотизам Кнеза Николе; он је овде добијао субвенцију од Србије и од Руске Владе.

Београд, 13. јула. Искази *Кнежевића* највише терете пуковника *Николића*, општинског контролора *Ковачевића* и ликерџију *Димића*.

Београд, 13. јула. На основу истраге по атентату ухапшен је пензионовани окружни начелник Живко *Анђелић* и стављен у *окове*. По истој ствари саслушан је кузен црногорског Кнеза, Блажо *Петровић*.“

У истом броју истог листа налазимо овакав уводни чланак:

„Данас већ више нико не сумња, да је атентат, извршен пре осам дана у Београду, политичке природе и да је у првом реду против Краља Милана наперен. Прави носилац данашњега режима и система требало је да буде први уклоњен; Династија Обреновића, лишена свога најснаж-

нијега ослонца, не би се, по схватању покретача атентата, више дуго могла одржати. То мишљење не постоји тек у последње време, кад је Кнежевић за краљеубицу погођен; оно се јавља већ у 1883 или бар у оне дане, кад се је Краљ Милан уверио о опасности, која династији прети од стране неколиких вођа радикалне странке, које је, вођен неизлечивим неповерењем, сваком приликом гонио. Сваки притисак изазива отпор, па како је с основом изгледало, да се радикална странка, од годину дана на овамо, у тишини и ако силом распада, то јој ништа друго није остало, него да атентатом покуша изазвати свој препорођај. Било је, одиста, једно време — док се на име Краљ Милан бавио ван земље — у коме радикали нису више мислили на уклањање династије, јер су били на влади, али би Краљ Александар ипак могао лепих ствари причати, колико су радикални Министри вермали наредбе свога Господара, како су нпр. песницама о сто ударали, кад је млади Краљ у Министарском Савету захтевао, да се о његовим жељама води рачуна. Антидинастично обележје већ се скрива у првим почецима радикалне странке из године 1875; и ако се не може тврдити, да је велика већина њених присталица у свако доба тако мислила, ипак се не може сумњати, да је један део радикалних првака, као Пашић, Ђурић, Тајсић, Таушановић и други, увек потајно мислио на уклањање Династије Обреновића.

Према свему томе, дакле, узалуд се труде радикали данас, да путем стране штампе скину са себе сваку одговорност за последњи атентат, идући чак тако далеко, да га обележавају као дело, које је сам Краљ Милан поручио. Као крајњу сврху такве поруке означавају они његову намеру, да њихову странку сасвим уништи, само не наговешћују, зашто би Краљ Милан радикале на тако извештачен начин гонио, ако они никад нису ништа намеравали или предузимали противу Династије. Кнежевићев атентат не изгледа нимало „поручен“, пошто су револверска зрна ађутанта Лукића тешко, а Краља Милана лако ранила. Поручени убица не покушава самоубиство и не скаче у реку, него се дâ мирно ухватити пошто неколико ћор-фишека избаци,

јер зна, да му се напослетку неће много шкодити. И зар је у опште могуће наћи једног атентатора под таквим погодбама и зар има толико ограничених сиромаха, који би за нешто новаца и лепе речи били вољни, да свој живот готово сигурно на коцку ставе? У Београду се, истина, прича, да су извесни тамошњи власници у почетку седамдесетих година један прилично — смрдљив атентат „поручили“ били противу тадашњега Кнеза Милана у Пожаревцу, али тада нису нађени ни атентатори ни револверска зрна, него је нађено само неколико у пола пресечених дасака, за чије вратоломно стање није нико могао одговарати.... Што се дакле данас радикали и њихови пријатељи труде, да у иностранству Кнежевићев покушај представе као удешен од стране Краља Милана, то чине врло невешто и тиме само појачавају сумњу на своју странку.

О томе, да покретаче последњега атентата треба тражити у радикалском логору, да су они лични непријатељи Краља Милана а вероватно и Династије Обреновића — изгледа више нема места сумњи. Први искази Кнежевићеви изгледа да су ту претпоставку учинили очевидном и одмах затим следовала су хапшења у великом броју; међу ухапшенима налазе се неколико бивших министара, свештеника, виших чиновника и официра. У овај мах налазе се с оне стране катанца преко тридесет угледних грађана Србије; као год и године 1883 тако и овога пута стављени су осумњичени у окове и поступа се са њима као са највећим злочинцима. Кад је у питању опстанак једне Династије а са њом и спас земље, онда је сумња довољан разлог за стављање под истрагу а богме и за хапшење. Српска Влада познаје своје противнике и своје земљаке врло добро, и она зацело има разлога, што је хапшење сумњивих раширила на толики број до сад угледних грађана. Истрага, која ће следовати, показаће без сумње невиност већине од њих, пошто се ипак не може претпоставити, да је у завери, која је морала претходити атентату, било три туцета саучесника и посвећених. Иза таквих напада обично стоји само мали број организатора, јер је тајна

и у таквим случајевима једно од јамстава за успех. Докле су год трајала хапшења, био је путницима забрањен прелазак преко границе и напослетку је проглашено ванредно стање, да би се предупредиле све евентуалне последице, које су могле произаћи у становништву услед великог броја хапшења. Пошто се чуло, да је у земљи свуда мир и да цео народ осуђује атентат и да га се гнуша, то мора бити да су у Београду имали крупних разлога за предузимање таквих мера. У том погледу уздржавамо се од сваке критике, јер је далеко од нас намера, да испитујемо мере, за које су меродавни фактори у Србији једино одговорни.

Отпочета истрага зацело ће дуго трајати, јер се у Београду изгледа верује, да овде постоји не само један лични напад радикала на Краља Милана, него и једна завера, коју као да је протежирала породица претендента Карађорђевића. Наслућује се можда и то, да ће се извесни од саучесника или посвећених можда наћи на путу између Београда и Цетиња — те тако, узевши све у обзир, истрага ће бити врло тешка и спора, пошто су удаљени учесници једног таквог злочина обично врло обазриви и побрину се за свој alibi. Требало би, дакле, да се у Београду чувају од претераности у сваком погледу, нарочито пак од уображених опасности. Крупни неуспеси при таквим истрагама врло лако изазивају иронију и одају претеран страх, који можда нимало није основан. Прилика је одиста врло повољна за политичко разрачунавање с радикалима, али ипак, чини нам се, треба се умерити у гоњењу и осуђивању осумњичених. *Ванредно стање са повратном силом у једној правној држави је бесмислица и изгледа не као крајње помоћно средство, него као дело некога, који пати од лудила гоњења.* Како ће се поступати са Кнежевићем и са интелектуалним покретачима атентата, чија се кривица буде доказала, и у колико ће место права по милости судити, то је, разуме се по себи, ствар меродавних фактора у Београду. Само би требало да се чувају сваке заслепљене претераности у политичком погледу и да не забораве, да свака данас учињена неправда у себи носи клицу отпора и можда дупле неправде или злочина, чије

последице лако могу пасти на Династију и доцније изазвати баш оно, што би се извођењем Кнежевићевог процеса хтело спречити. Нека на сваком престолу влада великодушност удружена с мирноћом, а ако овима још каква потпора затреба, нека се ослоне на милост, не на освету".

Овај број „Пестер Лојда" узапћен је у Београду. Међутим овај чланак беше очевидно инспирисан са Балплаца у Бечу, као год и овај допис у „Тајмсу" од 10. јула по н. у коме се у главном каже:

„Овде, у Бечу гледа се на оно, што се сад ради у Београду, свакојако само не са задовољством. У Аустрији нема симпатија за српске радикале, али се из многих разлога сматра за непаметно терати према њима политику освете. Таква би политика отуђила Династији и оне симпатије, које јој је овај атентат стекао, а дала би се понова прилика и панславистима и Црногорцима да развију агитацију, коју никакве мере ни превентивне ни репресивне не би могле спречити. Инспирисана аустријска штампа, према томе, похитала је да понуди српској Влади савете мудрости и умерености. Велика би се, вели се ту, погрешка учинила, ако би се, без најубедљивијих доказа, једна цела странка, која је толико пута била на Влади, жигосала као краљоубилачка. Овде се озбиљно сумња, да такозвана открића атентатора могу да оправдају оне претеране мере којима данашња Влада прибегава. Ма да се признаје да прави кривци треба да искусе сву строгост закона, избија на видик зебња, да српска Влада хоће да употреби ову прилику за стварање кривица и велеиздаја у највећој размери".

Најзад се у допису вели, да вреди споменути и ту околност, да су нешто мало пред београдски атентат до Беча допирали гласови, који су предсказивали садањи потрес у Србији. У колико се то дотицало уклањања Краљева Оца са командантства српске војске, као неопходног услова поправци односа те земље с Русијом, даје се претпоставити, да су они и панславистичког порекла. Али ваља знати, да има две врсте панслависта, који се брину о балканским државама. Једни су, и то невинији, који се држе Цара и његове status quo поли-

тике, као и политике споразума са Аустријом; док је друга врста у толико опаснија, што подмеће своје далеке нишане и превратне планове и самоме Цару, па не пропушта никакву прилику, да своје планове и у дело приведе. На жалост ова врста панслависта заступљена је и у Петрограду и у Црној Гори и у Србији, и она је свакако одговорна за садању агитацију противу Обреновића.

Док се овако гудило из Беча преко Пеште и Лондона, док је „Россія“ по извештајима свог „специјалног дописника“ тражила интервенцију Европе у Србији, дотле је Вукашин Петровић морао под 4. јулом да запише у свом дневнику ово:

„Ишао сам у полицију да видим атентатора Кнежевића и да покушам да га склоним, да каже што зна.

Сад је Кнежевић био присебан. Стајао је као војник и одговарао на свако питање. Али опет или није знао или није хтео ништа од важности да покаже. Када сам покушавао да утичем на њега лепим речима, он је *опет плакао*. Сада сам се уверио, да Кнежевић у души својој није зликовац, али да је покварен карактер. Све што је чинио, чинио је за паре. Своју некадашњу госпођу, капетаницу компромитовао је до гадости. Мене беше стид слушати, како је говорио о некадашњој својој „госпођи“. Још сам и ову дао довести преда ме. Она само плакаше и грцаше у сузама. Нисам могао дуго да је гледам, а камо ли да је испитујем.

Видевши да се од главних криваца није могло ништа од важности да сазна, *био сам на чисто, да ће велики број притворених изићи из аиса као невин, а онај мали део неће моћи бити осуђен на Бог зна какву казну.*

То убеђење моје нисам крио ни од Краља ни од Краља Милана. *Али они не дељаху моје мишљење.* Вероваху, да ће се још прибрати доказа, који ће омогућити строгу казну, *смртну казну за главније људе, који су притворени,* а робију за споредније. Било би узалудно сада већ спорити се са њима“.

Међутим Вукашин је истог дана морао премапотписати указе, којим се два радикална Министра па расположењу, Андра Николић и Јован Ђаја, на основу чл. 70. зак. о чиновницима стављају у пенсију.

Изгледа да сам 1. јула писао Лозанићу некакво писмо о пословима Министарства Унутрашњих Дела, које не налазимо у овим хартијама. На то писмо одговара Сима Лозанић 4. јула ово:

„О предлогу Грчке владе говорићеш са Господарем кад будеш дошао. Краљ налази, да је тај предлог acceptable.

Како ћеш ти доћи скоро, оставићу да ти радиш по Агатоновићевом реферату. Ја се у опште нисам хтео упуштати у крупније послове твога ресора, који су трпели одлагања.

Краљ држи, да је Мишина мисија остала у тајности, а да је његово бављење у Атини дало повода разноврсним комбинацијама.

Истрага о атентату показаће много што-шта, а између осталога и то, да је атентат организован на страни. „Тајмс“ је јуче лепо казао, да је то руско-црногорска работа.

Наш гранични сукоб са Турцима није нам могао донети никакве користи, пошто су нам Руси одмах припретили: да ће сву одговорност бацити на Србију за догађаје, који се буду изродили, а за тим нам је из Беча и из Лондона саветовано, да распру утишамо што пре.

Наредио сам да ти се новине пошљу у Беч.

На твој поздрав срдачан отпоздрав од другова, а тебе и твоје много поздрављам са мојима твој С. М. ЛОЗАНИЋ“

Одмах после писма Вукашиновог од 30 јуна спремао сам се за полазак, само сам чекао одобрење од Краља.

У свима листовима у Европи, који су стајали на расположењу српским радикалима, доказивало се, да они нису спремали атентат противу Краља Милана. „Московскија Вједомости“ од 1. јула налазе, да српски радикали, ма колико да су противни данашњој политици Обреновића, ипак не би могли *усред српско-турског сукоба на граници* изазвати унутрашње трзавице, *и зато* „и највећи противници Миланови далеко су од сваке завере противу живота Милановог и *његовог сина*, и случај који се десио с Миланом *нема ничег заједничког с намерама радикала*“. Оно до душе јес'; за време српско-бугарског

рата нису српски радикали организовали у Бугарској легију, да упадну у Србију и да оборе Династију Обреновића, они су били сувише велики родољуби, да би на такво што и помислили.

„Новоје Времја“ од 2 јула доноси на првом месту из пера М. Горјунина чланак, који се овако завршује: „Као што видите борба се води, по мишљењу самога Милана, на живот и на смрт, и то борба између њега и *некога*, кога он неће да именује“.

Г. Горјунин има право. Борба одиста и беше на живот или смрт, и ту су борбу водили с једне стране Србија, њена народна Династија и њена државна Влада, а с друге стране *сви* и велики и мали и силни и ништавни, који, као што смо у овој историји видели, одавно и врло систематски раде противу Династије Обреновића. У тој очајној борби нису навлачене рукавице ни с једне ни с друге стране. Ево шта је на пример писано у „Münchener Neueste Nachrichten“ (од 3|15 јула):

„*Положај у Србији.* Од једнога доброг познаваоца српских одношаја добиле су „В. П. Н.“ ова саопштења:

Од како се показало, да бивши Краљ Милан по свом повратку у Србију није само Врховни Командант Војске, него и да управља целокупном спољном и унутрашњом политиком земље и да иначе изврсни Dr. Владан Ђорђевић има само да даје свој потпис за Миланова решења, — знали су сви познаваоци Милановога карактера, да последњи чезне за каквим било поводом, да старе градске казамате опет једном испуни политичким кривцима, као што је стално радио за време свога краљевања, да би тиме своју свирепу природу задовољио. Атентат, било да је озбиљан, било да га је — што је вероватније — полиција удесила по наредби Милановој, пружио је жељени повод, и сад већ седе с ону страну катанца готово сви противници бившега Краља, чија свирепост изгледа да расте у истој мери, у којој губи остале ружне страсти. Од времена суманутих римских императора ниједан тиранин није се усудио тако поступати са законима и правима, са животом и слободом својих поданика као Милан Обреновић, први владар обновљене независне

Краљевине Србије, због чије су бесне самовоље најбољи грађани у земљи често жалили за стањем под Турцима. Да вође радикалне странке нису погодили атентатора против Милана, и да, ако су то хтели учинити, зацело не би изабрали овог идеалног атентатора, зна сваки човек у Србији и ван ње, који уме мислити. Исто тако излишно је уверавати, да се није хтело, да зрна револверска погоде ни Милана ни његовог ађутанта. Милан је желео један атентат и лиферовали су му га. Обазриви људи, који унапред виде и који познаваху свога Милана, за времена су прешли у иностранство — али њих је мало; већина људи, које бивши Краљ мрзи, биће жртва његове свирепости и платиће телом а можда и животом његову мржњу.

Пристанак свога сина — за какав други пристанак он не пита много, јер би на сваки непристанак којег од Министара одговорио стрпавши га у затвор — на своја најновија насиља искамчио је Милан тиме, што је Краља уверио, да су радикали хтели уклонити Династију Обреновића. Међутим је јасно, да би радикали, кад би одиста ту намеру имали и хтели је остварити убилачком руком, убили не старога Милана него његовога сина. И одиста се мисли, да је Милан само зато одустао од намере, да дâ извршити један невин атентат на свога сина, да би овоме уштедио неизбежно узбуђење. Радикалима не пада на ум, да смене Краља Александра, ма како да је сумњиво, да је Милан, па према томе и Александар, потомак Обреновића. Миланова мајка није била, као што је познато, узор супружанске верности и била је призната милосница Кнеза Кузе, код кога су је и затекли у оној историјској ноћи, кад су га ухапсили и збацили с престола. Па ипак нико Милановом потомству не би спорио право на престо, да је Милан умео друкчије живети. Млади Краљ у опште није имао ни једнога непријатеља, чак ни противника све до онога несрећнога часа, кад је допустио своме оцу, да се врати и да по својој злој нарави ради шта хоће. Нека Милан и опет напуни казамате противницима и нека опет те несрећнике да туђи и мучити; на његову гресима претрпану главу пашће кривица, ако у датом времену одиста „последњи Обреновић“

буде протеран из земље. Аустријски државници били су врло кратковиди, кад су „грофа од Такова“, по његовом последњем лечењу у Карлсбаду, понова узели под своју заштиту и вратили га у Београд.“

А већ главни орган браће Чеха, прашка „*Политика*“ у броју од 2|14 јула тражи ни више ни мање него да Русија и Аустро-угарска, у интересу не само Србије него и европског мира, протерају из Србије — Краља Милана.

Ево како гласи тај чланак:

„Атентат на Краља Милана још увек заузима прво место у новинарској дискусији, а вести из српске престонице пружају јој стално нов материјал. Врховни командант српске војске даје на знање, да се не задовољава само улогом саветника свога сина, него да он главом управља Владом и да је решен, да уклони с пута све Србе, који га сматрају за злога духа Србије. У овај мах влада у Београду права ера насиља. Тешко свима онима, на које пада и најмања сумња, да се не диве вештини управљања Краља Милана; дупло тешко онима, који имају смелости да јавно тврде, да је Краљ Милан крив за бедно стање, у коме се налазе унутрашње политичке прилике у земљи, и да је он сметња за успешно развијање Србије.

Докле београдски власници хоће да представе свету, као да су поводом атентата открили на далеко разгранату политичку заверу, којој би био задатак да изврши потпун преврат садашњега стања у Србији и не само да уклони Краља него и целу династију Обреновића, дотле вести из других извора гласе сасвим друкчије. По овим другама атентат се јавља у сасвим другој светлости, мало ласкавој по бившега Краља. Тако тврди се, да је Влада, четири дана пре атентата, издала најстрожију наредбу полицији — да ниједнога од радикалних вођа не пусти преко границе. То би свакојако било сумњиво. Даље се вели, да избачена зрна нису ранила ни Краља Милана ни ађутанта Лукића, и ако се са званичне стране противно тврдило. Исто тако веома пада у очи, да је атентатор врло исцрпно, на дугачко и на широко, признао своју кривицу. Сличних ствари, које падају у очи и невероватно звуче, има много. И та околност, што је бивши Краљ одмах по атентату показао толику присебност и својеручно с исуканом саб-

љом потрчао за атентатором, прилично изненађује, пошто је познато, колико Милан има мало склоности за јуначка дела. Саопштења — која потичу из извора непријатељски расположених према Милану и која тврде, да је атентат просто једна комедија, инсценирана само зато, да се Краљ Милан једним ударцем ослободи својих опасних противника — можда су у многоме претерана, али се не може спорити, да има много разлога за јаку сумњу.

Саслушање атентатора Кнежевића било је пуно депунцијација, али још се није успело искамчити признање ниједнога од оптужених. Појамно је, што истражне судије не вешају на велика звона ресултат истраге, али није неоснована претпоставка, да, кад би досадашња истрага показала ма какве стварне доказе, да има места сумњи о постојању једне врло разгранате политичке завере, Српска Влада не би ни тренутка оклевала, да то свуда објави, те тиме увери јавно мњење о потреби предузетих ванредних мера. У случају, да саопштења из противничких извора не одговарају истини и да је одиста у питању озбиљан атентат на бившега Краља, онда се зацело нико неће зачудити, што власти поступају са безобзирном строгошћу и труде се, да се не само атентатор него и сви његови саучесници подвргну заслуженој казни. Што противу бившега Краља Милана, изузимајући наравно његове присталице, опште незадовољство у земљи влада, што се његово присуство у земљи сматра као груба повреда задате речи — Србија је Миланово изгнанство по скупу цену платила — што се његово удаљавање сматра као неизбежни претходни услов за материјално и морално благостање Србије, то је све сасвим појамно.

Па ипак зато свуда у образованом свету нигде се не одобрава, да се та питања решавају рукама погођених убица и свуда се најодлучније осуђује сваки атентат. Али ово, што се сада дешава у Србији, не прави утисак рада непристрасног правосуђа, него освете према мрским личностима. Мисли ли заиста бивши Краљ Милан, да ће му испасти за руком, и ако још толико радикала погуби и у ланце баци, да тиме радикалну странку у земљи сасвим искорени? Зар није сам искусио, да такви опити

не воде сврси? Он је већ године 1883 покушао, да се радикала отараси на најрадикалнији начин, па какав је ресултат постигао? Неколико година доцније били су његови противници на Влади. Хоће ли овога пута још потпуније с њима да рашчисти? Одношаји у Србији од године 1883 на овамо знатно су се променили на његову штету и данас није само радикална странка његов непријатељ, данас је, као што смо већ рекли, незадовољство противу њега опште. А до тога је дошло због његовог управо суманутог понашања.

Присталице бившега Краља покушале су, да атентат доведу у везу са спољном политиком и да докажу, да особито интереси Аустроугарске захтевају, да бивши Краљ задржи у Србији власт у својим рукама. Са полузваничне аустроугарске стране очитана је власницима у Београду једна врло јасна лекција, у којој им је јасно изјављено, да би, после постигнутога споразума између Аустроугарске и Русије, било бесмислено веровати или трудити се да се утврди веровање, да ће Краљ Милан учинити услугу Аустроугарској, ако уништи радикалну странку. Једини интерес Аустроугарске, као и Русије, одиста је, да у Србији завлада ред и мир. Да пак ти мирни и уређени односи не могу наступити, да је мир на Балкану а са њим и европски мир увек у опасности, докле год бивши Краљ Милан врши сваку самовољу у Србији, о томе је зацело Аустроугарска исто тако уверена, као и Русија. Лежало би не само у интересу Србије, него и европскога мира, кад би једна од последица аустро-рускога споразума била и ослобођење Србије од Милана!"

Док се овако, мало по мало, вештом агитацијом српских радикала и њихових моћних протектора у целој европској штампи подизала бура противу Династије Обреновића, управник вароши Београда, Ристо Бадемлијић пише Председнику Владе у Маријенбад овакво писмо:

„4. VII. 99.

Драги Председниче,

Знам да си љут, што ти већ не писах. Падох од умора. Шта сам ти знао писати? Краљ Милан никад

после подне није ишао у град. Тога дана отишао је.[1] Нису ми из Двора јавили. Зато не бејах наредио „поредак“.[2] Празник. Свет врви Калимегдану. Па ипак баш ту се несрећа десила. Он је (Кнежевић) као звер ишао с револвером, који је пре два дана купио. Каже бајаги да су му сви казали „само Краља Милана“. Означује као своје другове у томе Влајка Николића пуковника, Живка Анђелијћа начелника, Ковачевића секретара општине и оног ликерцију до општине. Ишао је од 4-ог до 16-ог прошлог мес. у Букурешт човеку, коме га је Живко упутио. То је био по свој прилици *Арсен Карађорђевић*, а ту је био и *један Рус*. Тај из Букурешта, вели, био је и овде пред атентат, шетао се по Калимегдану и водио атентатора у Земун. Мора бити да је то био неко други. Донео је из Букурешта једно писмо за овдашње *руско посланство*, али како никога није затекао, оставио је писмо у сандуче. Његов исказ нејасан. Остали не признају ништа. Али да све то није било без удела *Таубе-а, Мамулова* и похапшених радикала, то је као Бог на небу. Сви су знали и спремали. Знало се и у земљи. *Знало се и на Цетињу*. Тамо су они протерани (Црногорци?) причали да ће *Краљ Милан погинути при излаву*[3] *из града*. И *Блажо Петровић* је знао. Њега много терети онај Стеван, што је похарао руско посланство. Он тврди да су Таубе, Мамулов, Блажо, Самуило Стефановић,[4] д-р Ђока Николић и Таушановић све ово спремали у посланству. Краљеви нису хтели да Блажа, као члана једне владајуће династије, хапсимо, но да се само прогна, и синоћ је прогнат. У Земуну се хвалио, да ће се осветити Краљу Милану, да ће се вратити у Србију, јер Краљ Милан *мора* из Србије отићи. То је Јаношевићу говорио. Сви су у опште тврди на исказима, али опет расветлиће се цела ствар. Онај Стеван каже, да га је Мамулов нудио, да баци бомбу на Краљеве.

Молим те, зашто ти ниси одмах дошао? *Сви* ти

---

[1] 24. јуна отишао је противно свом обичају и после подне зато, што је већ био спаковао за пут у иностранство, па је, као савестан шеф надлештва, хтео да посвршава бар све важније послове у команди активне војске.

[2] Распоред жандарма целим путем.

[3] Који је формални теснац.

[4] Бивши руски официр.

то замерају. Ниси требао ни да питаш, требао си одмах доћи. Чудим се *Македонцу*, да је, код оваког положаја Краља и земље, могао остати на страни.

Депутације непрестано стижу. Данас је дошла Пожаревачка са преко *хиљаду* људи, Шабачка са преко *четири* стотине. Са осталима данас их има преко *две хиљаде* људи.

Краљеви су добро.

Шта ли још нећемо доживети?

Са поздравом госпођи, деци и теби од твог искреног РИСТЕ БАДЕМЛИЈЂА"

Сиромах Бадемлија! Он је већ заборавио, да Македонци знају врло добро слушати и шта је за њих Краљева заповест! У осталом ово писмо Ристино није ме више ни затекло у Маријенбаду, јер сам, чим сам добио од Краља депешу, отпутовао за Београд.

Та Краљева депеша била је од 5-ог јула и гласила је:

„Потребно да се што пре вратите у Београд

АЛЕКСАНДАР"

Дакле два дана после последњег покушаја Краљева да раздвоје Др. Владана и Вукашина, два дана пошто је Вукашин дефинитивно одбио понуду, да *он* постане Председник Владе, док је Председник у туђини, два дана пошто Краљ Александар *забрањује* Вукашину, да телеграфом позове Др. Владана — сам Краљ му телеграфише, да је његов повратак потребан.

Али, наравно, Др. Владан није ни слутио оно, што се за време његовог одсуства радило иза кулиса дворских. Једина ситница, по којој је могао закључити дошавши у Београд, да Краљ није задовољан, што га је Председник послушао „да својим превременим повратком не представи стање у Србији опаснијим него што је оно у ствари" беше факат, да га овога пута, 7-ог јула 1899, није дочекао на железничкој станици дежурни ордонанс-официр Краљев, као што је до тада увек било...

XIX

ИЗМЕЂУ ДВА ЖРВЊА

8. јула 1899 јавио сам се Краљу у службеном оделу резервног пуковника на овакав „рапорт“:

— Покорно јављам, да сам према телеграфској заповести Вашега Величанства од 5-ог ов. м. прекинуо одобрено ми одсуство и да сам синоћ стигао у Београд. —

— Благодарим — рече Краљ мало збуњено. — Седите. Оставите то службено држање. Запалите једну цигарету. —

Седосмо. Док сам ја палио цигарету, Краљ је очевидно бирао речи, па онда поче:

— Извините, драги докторе, што сам морао да прекинем ваше лечење, и ако сам вас управо ја и натерао, да се лечите. —

— Напротив, Господару. Ја благодарим Вашем Величанству за заповест од 5-ог, јер од како је извршен атентат на Његово Величанство Краља Милана, за тих десет дана, ја сам био као на жеравици, и није ми било до лечења. Да није било изричне заповести Вашега Величанства, да се не враћам, ја бих још 25. јуна кренуо за Београд, али ја сам сувише стари војник, да не послушам заповест мога Краља и Господара. —

— Било је и овде много људи, који су желели да се вратите одмах, било их је, који су вам *чак замерали*, што се нисте вратили у пркос мојој наредби; али ја вам благодарим, што сте водили рачуна о мојој жељи, јер да сте одмах дојурили, то би нарочито у иностранству направило сувише велику узбуну, и цео свет би имао право да садашњу ситуацију сматра као много тежу него што је она у ствари. —

— Ја налазим, Господару, да тиме нисмо никога преварили, да је за цео свет јасно оно, што и ми морамо признати сами себи, да је ситуација *страховито озбиљна*, и да ми *нашим погрешкама* само доприносимо, да је она постала још гора.

— Како то? — учини Краљ изненађен овим речима.

— Господару, апстрахујући од факта, да је проглашено ванредно стање и преки суд без знања и пристанка, па чак и без саслушања одговорнога шефа владе...

— Шта? Шта?! Зар бисте ви били противни тим мерама, да сте били овде? Та мени је Андоновић казао, да сте му писали, како бисте и ви пристали на ванредне мере, да сте били овде?...

— Да, Господару, пошто су ванредне мере већ биле прокламоване, већ биле *свршен чин*, и кад сам видео из једног Андоновићевог писма, колико му је тешко, што је на то морао пристати, ја сам, знајући шта све лежи на њему у овим тешким данима, сматрао за дужност да га куражим, да му подигнем моралну снагу, уверавајући га да бих и ја на то пристао, да сам овде био. У ствари, Господару, ја се сећам онога дана, када је Милутин Гарашанин дошао из Саборне Цркве у Министарство Унутрашњих Дела и бацио на свој сто револвер, којим је Илка Марковићка пуцала на Краља Милана. Тада је Краљ Милан *најодсудније* захтевао од своје Владе, да прогласи ванредно стање и преки суд, али су Милан Пироћанац и Милутин Гарашанин одупрли се томе захтеву тако исто одсудно, и учинили су *Династији* услугу, што нису допустили да Краљева појамна срдба постане закон. Да сам ја овде био 26. јуна, као што сам желео, или би атентатору и његовим сукривцима судио редован суд, или на закону о преком суду не би били потписи моје Владе, мојих другова у кабинету. —

— Чудновато је — рече Краљ развлачећи и погледа на врата, која беху иза мојих леђа, и кроз која се улазило у Краљеву спаваћу собу — да пријатељи наше Династије увек мисле, да боље разумеју шта је њен интерес, него Династија сама.

— Баш у оваквим случајевима, Господару, верне

слуге боље и даље виде од Династије, која се осећа у опасности. —

— То је врло скромно, докторе. Смем ли вас замолити да ми кажете, зашто тако мислите у овом случају, кад удружени Руси и наши радикали пуцају на Мог Оца као на дивљач у шуми? —

— Ствар је врло проста, Господару. За мене нема сумње, да је руска или рецимо панславистичка тајна полиција заједно са нашим радикалима, Црногорцима и Карађорђевцима спремила овај атентат на Краља Милана, али није главно, оно што ми верујемо, него о томе треба *доказима* уверити целу Европу, цео образовани свет, који је сад упро очи у Србију. Ја не знам, докле се дошло са истрагом и у колико су оправдана ова силна хапшења, али знам, да су Руси врло велики мајстори у атентатима и превратима, које ево скоро сто година праве у балканским државама, и да према томе није вероватно да ће се њихово учешће моћи *доказати.* Али претпоставимо, да се *сви* докази одиста приберу, да за свакога буде *јасно као дан*, да су сви похапшени прваци радикалне странке учествовали у спреми овог атентата, све то неће нам помоћи пред европским јавним мњењем само због тога, што кривцима није судио редован суд, него *ирекн суд* са сумарном процедуром. Видесте ли, Величанство, каква се бура диже противу нас у европској штампи? Видесте ли, да чак и аустријска и *немачка* штампа, која је до сада више или мање симпатисала режиму од 11. октобра данас нас напада? Видесте ли Господару, шта нам Балплац поручује чак преко Лондона? Ја шта ће бити и како ће свет мислити и говорити о Србији, ако се ни *иреким* судом не докаже кривица свију похапшених? Шта ћемо онда изнети као доказ, да је *закон* одиста *највиша воља у Србији*, чиме се Ваше Величанство поноси у своме ручном писму од 10 октобра 1897? Све смо то могли себи уштедети.

Краљ окрете у шалу.

— Немојте тако, него признајте, драги докторе, да сте љути, што смо прокламовали ванредне мере а нисмо вас ни упитали. Али верујте, није се имало каде...

— Извините, Величанство, али ја у државним питањима никад не мислим на себе. Моја је *личност* сувише ситна у овако крупном питању, да бих се ја по личном расположењу или „љутини“ решавао на нешто. У осталом, ја нисам протестовао противу ових закона, које су моји другови нотписали, то значи да сам ја ћутке на њих пристао, они су fait accompli, који се сад не може променити, а да се уједно не призна, да најнадлежнији нису знали шта раде. У осталом, није то једина ствар, за коју сам ја до сада морао поднети одговорност, и ако је ја нисам урадио. Да ми Ваше Величанство није одмах у почетку упало у реч, ми вероватно не бисмо ни дошли до овог разговора о ванредним мерама, јер сам ја хтео да почнем са оним, што је *данас* на дневном реду, када први пут после атентата имам част да говорим са Вашим Величанством. —

— А то би било? — упита Краљ гледајући преко цвикера.

— Ја молим Ваше Величанство да благоволи уважити оставку, коју ћу још данас, чим се видим са мојим друговима, поднети на положај Председника Министарства и Министра Иностраних Дела. —

— Каква оставка? — рече Краљ — Зашто хоћете да дате оставку? —

— На то питање, Господару, ја бих могао одговорити врло кратко: Један кабинет, који није умео спречити, да се у по бела дана и на најживљем месту у Београду пуца на Краљевог оца — нема више никакав raison d' être. Али пошто још нисам видео ни једног од мојих другова, па не знам, како они о томе мисле, ја ћу казати разлоге, са којих ја треба да одступим. Они су двојаки. Ја не могу остати Министар Спољних Послова, јер да сам, као такав, учинио своју дужност, не би дошло до атентата, а не могу остати Председник Владе, јер се после атентата, нарочито после свега што је урађено последњих десет дана, не може више ни мислити на остварење државног програма, који има моја Влада да изврши. Као Министар Спољних Послова, ја сам знао тачно све, што је г. Жадовски радио у Србији, знао сам шта се радило на Цетињу, у Со-

фији, а могао сам нагађати и шта се радило у Женеви и Минхену. После увреде нанесене великој и силној Русији, коју смо ми слаби и мали натерали да одазове свога посланика, ја сам морао знати, да ће нам се то *крваво* платити; требало је да сам знао, да ће се сви непријатељи Обреновића сложити, да сатру Династију још пре него се Ваше Величанство ожени, далеко пре него се по овом Двору буде играло неколико принчева, неколико Обреновића. Па пошто сам све то морао знати, ја сам имао *дужност*, да отворим десеторе очи, да *чувам* Династију. У место да савесно вршим ту своју дужност и да истрајем на своме месту, ја сам себи допустио да будем уморан, да будем болестан, и док сам се ја у Маријенбаду лечио и одмарао, дотле је могао погинути не само претпоследњи Обреновић, који је мој пријатељ и добротвор, него и мој Господар и Краљ, који је данас једина узданица свију нас. Што није погинуо ни Краљ Милан, то је спречио Бог или случај, како хоћете. Тек ја сам проиграо право, да и даље останем Министар Спољних Послова Србије, и зато не могу више задржати тај портфељ. А шта могу ја данас и у најближој будућности урадити за остварење државног програма? Атентат је као секиром пресекао сваку могућност за сређивање финансија, за унапређење народне привреде, за унапређење и јачање војске, и одвратна, гадна, суманута партизанска борба заузела је опет место узвишеног принципа „Србија преча од свега". За мене је јасно као дан, да данас и од сада, докле год трају хапшења толиких дојучерашњих Министара, докле год буде трајао унутрашњи метеж и политичка трзавица, нико у Европи неће дати Србији ни једне паре да санира њене државне финансије, а камо ли још и оних 40 милиона, који јој требају да потпуно опреми своју војску репетиркама, брзометним топовима и малодимним барутом. Ту никаква пресија Г. Калаја на Г. Минкуса неће помоћи, јер г. Леве ни Banque Liègeoise неће хтети давати своје милионе земљи, која се налази у *револуцији*, јер наша хапшења државника, виших официра, високих чиновника доказују целом свету, да више није у питању само атентат једнога

проблематичног Босанца, једног отпуштеног општинског пожарника, већ сами поступци Српске Владе доказују целом свету, да је тај атентат био само први симптом једне огромне завере, разгранате по целој земљи, једне завере, која обухвата политичаре не само из радикалне странке, него и из напредњачке, па чак и из војске. То је доказ, који сама Влада даје, да је по њеном уверењу *револуција на прагу*, од које се држава не може да одбрани без ванредног стања и преког суда. Господа Калтроп и Маркус, који су добили концесију за грађење читаве мреже локалних железница, даље сва она господа предузимачи, којима смо дали концесије за толике фабрике и остала индустријска предузећа, и који су тек прегли да саставе потребне капитале за остварење свију тих привредних инвестиција, неће нигде добити ни паре, јер целокупна европска штампа са својих хиљаду грла довикује свима људима, који би ради били уложити своје уштеђевине у какво рентабл-предузеће, да не дају своје паре у једну земљу, у којој се граде закони са *повратном* силом, јер се у њој могу донети и такви закони, који ће им офукати њихову горко стечену уштеђевину. Ви видите, Величанство, да у таквим околностима не може бити више ни речи, и то бојим се за дуго време, о каквом год *раду* на санирању финансија или на унапређењу привреде и војске. А кад нема могућности *за такав рад*, нема више никаквог разлога, да ја останем на челу владе. Ви се сећате, Господару, нашег разговора у Бечу 1897, када сте ми поверавали састав кабинета. Ја сам Вашем Величанству још онда казао, да ја нисам никакав политичар, него само радник са нешто искуства у државној администрацији. Данашња ситуација у Србији, нарочито после ових силних хапшења, наперених поглавито противу једне партије, захтева не администратора, него политичара и партизанског борца. Ето, Господару, разлога, са којих мислим да ми је дужност одступити и направити место другоме, који ће бити подеснији за ситуацију створену за време мог одсуства. —

Краљ поћута мало. Очевидно се у себи борио. За тим устаде и замоливши Председника, да га мало при-

чека, оде кроз врата, која воде поред Краљевог личног телефона, у његову собу за спавање. Бејах такође устао и чекајући, да се Краљ врати, разгледао сам слике на Краљевом столу, и на зиду више стола. Ту беше пуно фотографија страних владара, принчева, принцеза, али највише слика — госпође Драге Машин, у разним позама, у најразличнијим форматима.... Слегох раменима, па се окретох великој слици на другом зиду. То беше Таковски Устанак, оригинал познате, лепе слике нашег великог сликара Паје Јовановића. Непомично сам гледао у Кнеза Милоша... Бог свети зна, у какве се мисли бејах удубио, из којих ме трже повратак Краљев.

— Седите докторе. Ја сам вас пажљиво саслушао. Чујте и ви сад мене. Ви *себе* окривљујете, што није спречен атентат. То је, извините, претерана скруполозност с ваше стране. Ви сте вашу дужност као Министар Спољних Послова потпуно учинили. И ако сте Министар једне мале државе, ви сте њену независност с успехом бранили од прохтева великих и силних, да баратају по унутрашњим пословима Србије. Не знам, да ли је Па̀па, за време његове владавине, имао бољег Министра Спољних Послова, али од како ја краљујем, нисам имао ни једног, који је те послове боље отаљавао од вас. Као шеф Владе умирили сте земљу, створили сте економне законе, који ће после нѐколико година знатно увећати народно материјално благостање, а тиме сте већ осигурали дефинитивно оздрављење државних финансија, за које сте већ сада много урадили, пошто је буџетски дефицит сведен на половину, а до године ће га са свим нестати. Као стари војник, који искрено воли војску, ви сте је за ово релативно кратко време скоро удвојили, и њен је квалитет данас далеко бољи, него што је био пре вашег и Па̀пиног повратка у Србију. Што сте се ви, под тако огромним теретом, радећи и дан и ноћ уморили и разболели, то је тако исто појамно, као што је појамна и моја брига за ваше здравље, *јер ви мени требате бар још неколико година*, док цео *мој* државни програм не извршите. Зато сам *Ја* вас и *натерао*, да идете да се лечите. А што се за време, док сте ви, по *Мојој жељи*, били на одмору и на лечењу, десио атентат, то ни луд

човек не би могао *вама* урачунати у кривицу. Ако се ко од чланова Владе може кривити, што се усред Београда и сред белог дана могао извршити тај атентат, то би могао бити једино Министар Унутрашњих Дела и нико други, јер ваљда нико није могао очекивати, да се ви чак из Маријенбада бринете за нашу сигурност. И одиста он није био довољно обазрив ни пре ни после атентата, јер овај га је тако збунио, да није био у стању да концептира сâм ни прве депеше властима, него смо морали Ја и Пàпа наређивати све, што је ваљало урадити. У томе је чак било и смешних сцена. Једанпут сам морао одјурити из Двора у Министарство Унутрашњих Дела тако брзо, да сам чак отишао гологлав, заборавио сам капу, коју је Вукашин јурећи за мном донео. Тада је Јеша имао да пошље прве депеше окружним начелницима. Видећи га, како се мучи и скањера, Вукашин му понуди, да он напише што треба. Јеша се обрецну „па ваљда знам и ја писати". Андоновић је красан човек, одличан Министар Унутрашњих Дела у *редовним* приликама, када може на тенани да смисли и да процени, шта му ваља радити, али у ванредним приликама, када се ваља у тренутку одлучити на крупне ствари, ту је и сувише тром. Али чак ни зато, што се у овако ванредној прилици у вашем кабинету затекао човек, који није био на висини ситуације, нисте *ви* криви, јер га ви нисте ни бирали, него сам вам га *ја* наметнуо из разлога, што сам хтео да вашем кабинету осигурам помоћ бар једног крила либералне странке. У осталом Јеша је сам увидео, да није за овакве прилике, и он је одмах молио, да га разрешим. Ја његову оставку нисам уважио из два разлога: прво, што ви, као шеф владе, нисте били овде; а друго, што би отпуштање Министра Унутрашњих Дела *сада* изгледало као Владино признање, да је она ипак у неколико крива, што је атентат могао бити извршен. Међутим вашем кабинету треба енергичнији Министар Унутрашњих Дела, и кад *ја* нађем, да је дошао моменат за Јешину смену, ја ћу се с Вама договорити, кога да узмемо на његово место, јер сада не може о томе бити ни речи, а још мање о Вашем одступању, које би за собом повукло одступање целог каби-

нета. Таман би *сада* требала и мени и земљи министарска криза и промена система. Сада треба сваки да остане на своме месту. Ваши разлози, да сада Влада не може даље радити на извршењу *мога* програма не стоје ни у колико. Озбиљни људи у Европи неће судити по новинарској дреци о стању у Србији, него по *фактима*. Ако факта покажу, да је Српска Влада *гвозденом руком* умела не само да одржи ред, него и да за *навек* уништи анархистичке елементе, који су последњих 25 година стварали све политичке трзавице у Србији, ако фактима докаже, да чак ни ровења једне Велике Силе, нису била у стању да избаце Србију из њеног колосека на путу не само политичке него и економне независности, онда ће Европа врло брзо заборавити ову *епизоду* с атентатом, онда ће кредит Србије у свету толико скочити, да ће не само ваши Калтропи, Маркуси и Минкуси наћи пара, колико им треба за Србију, него ће и многи други капитали сами похитати, да се пласирају у нашим индустријским предузећима, и онда неће бити врло далеко ни моменат, када ће Србија моћи да помисли чак и на нову конверсију својих државних дугова . . . —

Краљ ућута и погледа ме преко цвикера.

— Господару, ја сам дубоко захвалан Вашем Величанству на милостивој оцени досадашњих напрезања моје Владе, да колико толико изврши поверени јој задатак. Али што се тиче хороскопа, који Ваше Величанство ставља нашој најближој и даљој будућности, морам на жалост признати, да ме чак ни, тако да речем, Милановска речитост Вашег Величанства, није уверила, да ја треба сада да останем на положају, за који немам више потребних способности, а најмање оне главне, гвоздене руке. Остао сам уверен, да сада Србији и Вашем Величанству треба *вешта* рука, вештија од моје, а никако *гвоздена*. Али, признајем, да ме је Ваше Величанство о једном убедило, а то је, да питање о мојој оставци не треба решавати из трке и на пречац, него тако да она не изазове пâд *целога* кабинета, јер одиста, и ако има два-три човека, који би могли врло корисно да стану на моје место, ја бих сам био у великој забуни, када би ме Ваше Величанство запитало, из којих људи би се *данас* могла саставити читава једна нова влада. —

Краљ ми овде упаде у реч:

— Ја мислим, докторе, да Ваша забуна не би била нимало мања, ако бих вам положио питање само за *једног* кандидата, за оног, који би дошао на ваше место? —

— Ни најмање, Господару. Вукашин је први, који би данас на томе месту био бољи од мене. Он је не само правник, него је у млађим годинама служио као полицијски чиновник, и као члан београдске полиције у Савамали чинио је чудеса хватајући зликовце чак по Палилули. Он је у опште целога живота имао да се бакће са зликовцима не само обичне сорте, него и са онима у фраку и белој кравати, и према томе има далеко боље познавање људи него ја, који сам цео живот провео са научницима, књижевницима, официрима и дипломатима, па сам остао у вери, да су сви људи поштени, док ми *сами* противно не докажу. Ако треба енергије, и ње има у Вукашина више но у мене. А већ о његовим државничким способностима не морам ни говорити, њих признају и његови непријатељи. Међутим Вукашин није мој једини кандидат. Ако Ваше Величанство хоће да се сети, ја сам поодавно у једној прилици изрично показао Андру Ђорђевића као кандидата за Министра Председника. Андра је видра од човека, сетите се само, како је вешто решио наше црквено питање, осем тога он зна законе ваљда боље него ма ко други у Србији, и ако хоћете да послушате моје мишљење, да у данашњој ситуацији Србије не треба гвоздена, него вешта рука, која ће имати стрпљења и способности, да одреши овај Гвордијев чвор од домаћих и страних сплетака, онда узмите Андру. Ако ли Ваше Величанство остаје при своме мишљењу, да овај чвор ваља пресећи, онда вам за то треба *сабља*, и онда узмите ђенерала Миту Цинцар-Марковића. —

— Од свега тога, драги докторе, не може бити ништа. Генерала Миту неће ми дати Пàпа, а што се тиче Вукашина и Андре, они ниједан неће пристати ни да остану у кабинету без вас, а камо ли да заузму ваше место, па да изгледају као интриганти, који су изиграли свога шефа. То сам тако сигуран, *као да сам*

већ о томе говорио с њима, а вероваћете ми, да за време вашег одсуства нисам могао на то ни помислити, да у оваквим тешким околностима мењам шефа Владе! —

— Пустите Ви мене, Господару, да ја сазовем другове у седницу, да се видимо и разговоримо, па ћете видети, да ћу их ја уверити, како је у интересу земље и Династије, да урадимо онако, како сам имао част предложити Вашем Величанству. Осем тога молим, да ме пустите сада, док сам још под ешарпом, да се јавим Његовом Величанству Краљу Милану. Појмићете, Господару, да после опасности за живот, у којој је био Краљ Милан, једва чекам да га видим жива и здрава. —

И ја устадох.

— Седнице — рече Краљ и устаде такође — данас бити не може, јер ја имам данас много депутација да примим из унутрашњости, а ваљда тако важна питања нећете третирати у седници *без мене.* А што се Па̀пе тиче, он тек што није дошао, ја га чекам сваког тренутка. Ево га!... —

И одиста, у том тренутку уђе Краљ Милан у канцеларију Краљеву.

Пуковник узе капу у десну руку, сабљу у леву, пође пред *ђенерала* Милана два корака, стаде „мирно“ и поче да се „јавља“:

— Учтиво јављам... —

Али није могао довршити. *Краљ Милан га* **загрли и пољуби се с њиме.** За двадесет и осам година нашег често врло интимног пријатељства, испрекиданог доста̀ пута од стране Краља Милана тако исто великом немилошћу, као што сам пре тога био у највећој милости, било је често врло дирљивих сцена међу нама, било је случајева, да је Краљ Милан плакао и јецао на мојим грудима као мало дете — и ја сам се у томе тренутку сетио оне ноћи у Љубичеву, када је Кнез Милан Обреновић IV хтео да остави престо и да оде у румунску војску само зато, што су га прави пријатељи силом отргли од његове прве љубави, Лепосаве Новаковићке — било је свакојаких доказа пријатељства међу нама, али Милан Обреновић није никада заборавио, да је он владалац, а да сам ја,

и ако пријатељ, ипак само његов поданик. Тек сада, када Милан беше само *бивши* Краљ, и барабар са својим старим доктором у служби Краља Господара, и тек сада *после атентата*, који је могао учинити да се никад више не видимо, пољубио се ђенерал Милан са пуковником Владаном.

Иза тога *пољупца* дошао је само још један, и то *последњи*... кад је Краљ Милан склопио очи за навек, и кад сам ја први целивао. Али између та два пољупца лежи једна страшна трагедија — о томе доцније, ако буде могућно, да се и она напише.

Овај први пољубац потресао ме је и онако узбуђеног. Узех десну руку Краља Милана и понесох је устима, али Краљ Милан не даде руке.

— То је *било*, докторе — рече Краљ Милан — сада смо ex aequo, сада смо пријатељи. —

— Ја сумњам у то пријатељство, бар са докторове стране — рече Краљ и очевидно љутито седе.

— Pourquoi mon garçon? — зачуди се Краљ Милан и стаде гледати час њега час мене.

— Како pourquoi? — настави Краљ, док и њих двојица седоше — Ти се грлиш и љубиш с њиме, верујући да је он још наш стари Доктор, а он је ту, пре него што ћеш ти доћи, навалио на мене да му данас, помисли *сада*, када нам кућа над главом гори, *уважим оставку!*...

Краљ Милан поћута неколико тренутака забринуто, уздахну дубоко, па онда рече:

— Жалим, од свега срца жалим, ако је чак и Др. Владан дошао до уверења, да треба и он да нас остави нашој судбини, али ни ти ни ја *немамо права*, да му на томе замеримо. Он је цео свој живот жртвовао у служби нашем Дому, он је, *нама за љубав*, стекао себи стотинама ако не и хиљадама непријатеља, најзад не може ни он више да се бори против судбине, јер ни он не може и не сме да заборави, да он и поред дужности верног слуге Обреновића има и другу, још тежу дужност, да се побрине за своју породицу. A la fin, сваки је себи најпречи. —

— Не тако, Величанство, ако Бога знате — рекох и скочих са столице. — Ако сте ми икад веровали, ве-

рујте ми сада на поштену реч, да ни за трепутак нисам помислио на себе и на своје, када сам се решио да замолим Господара, да ме разреши. Једино интерес Отаџбине и Династије диктирао ми је... —

— Laissons les grands mots, mon cher Docteur — рече Краљ Милан одмахнувши руком. — Да се разговарамо као хладни политичари, који оцењују једну ситуацију.

Ја знам све разлоге, које сте ви могли изнети Краљу, да мотивише вашу оставку, знам их као да сам био ту, *као да сам чуо сваку реч*. Ви ћете то, кад дођете до писања оставке, још лепше окитити тако, да ће вам сваки, који то сочињеније прочита, казати: бравос, то је патриота. Верујем чак, да сте и ви убеђени у непобитност ваших разлога и у несебичност ваших мотива, јер сте ви идеалиста, а идеалисте имају силну потребу, да сваки свој корак оправдају пред оним, што они зову својом савешћу. Ја сам напротив човек без икаквих идеала, један грозан егоиста и материјалиста, и само жалим, што нисам увек остао веран томе своме погледу на живот и на људе, и све погрешке, које сам учинио у животу, и које ми се сада свете, учинио сам једино онда, када сам изневерио главни принцип у људском животу, принцип егоизма. Ја сам, на пример, врло лепо стајао с Русијом, док сам покорно слушао сваку њену заповест. Који је ђаво мене тукао по ушима, да се одупрем Русији, кад ју је Инглеска ухватила за уши и одвукла у Берлин, да јој на Берлинском Конгресу отме парче по парче пљачке, до које беше дошла једним крвавим ратом. Није Русији било доста муке и понижења, што је отераше испред врата Цариграда, него сам се чак и ја нашао, да јој кварим велику Сан-Стефанску Бугарску, и да отимам за Србију парче по парче земљишта, које је она била наменила Бугарима. Да ја тада нисам гледао Србију, него мене и мој Дом, православни народ би се задовољио са Србијом без Ниша или тако до Кутинске реке и до Грделице, ја бих још данас био владалац Србије, а мој Саша би се проводио као престолопаследник без икакве бриге. Е, али отаџбина, les grands mots, дај отимљи помоћу Аустрије што

више за Србију. Зато ме је Русија отерала са престола помоћу наших радикала, а Аустрија није ни малим прстом мрднула, да ме од Русије спасе. Па још да је на томе прошло! Али патриотизам је наступна грозница, противу које не помаже кинин. У место да живим као човек у Европи са мојом доста лепом апанажом, у место да се никада виша не вратим у Србију, као што сам се био и зарекао да нећу, хајде да помогнем сину, да помогнем Др. Владану, да опет пунимо Данаидско буре, да спасавамо Србију. Тај мој повратак довео је Русију до беснила, као што доказује мисија Жадовскова. Кад ни то није помогло, него се напротив претворило у један јавни неуспех Русије, онда се програм променио: Не протерати Милана из Србије, на чему се радило преко Жадовског, него убити Милана, то је сад парола са Неве, издата радикалима, Црногорцима и Карађорђевцима. Први је покушај извршен 24 јуна. Кнежевић није погодио, напротив његови куршуми отерали су у хапс све пријатеље Русијине. Сад ваља coûte que coûte спасти своје пријатеље, ваља уништити Династију Обреновића, новим атентатима, динамитом, револуцијом n' importe comment. То је за мене јасно као дан. Владан је сувише паметан човек а да не види такође, да ово већ није више само акција наших унутрашњих непријатеља, он види да је ово борба на живот и на смрт, борба силне Русије противу два последња Обреновића, борба панслависта противу „западњака“ у Србији. Као паметан човек, Владан зна да у овом делу нема сумње, да ће Русија победити, и он онда резонује овако: Зашто да погинем и ја, кад тиме Обреновићима ништа помоћи не могу? Ако онај руски пенсионар *Халу* искасапи и мене, као што је искасапио Стамбулова, то ће само бацити у несрећу и беду моју породицу, али неће спасти Династију, коју сам ја верно служио, и ако ми је она зато мало благодарности показала. Ми смо квит, паметније је, да се ја за времена уклоним... —

— Величанство — упадох Краљу Милану у реч — ни по моме позиву ни по моме темпераменту никада нисам био велики јунак, höchstens ако сам био мегданџија на перу, и, ако сам у Шуматовачком шанцу за

време оних шест јуриша Сулејман пашине дивизије на наш шанац, мирно себе питао, што ли сам ја учио микроскопирати — то није било јунаштво, него равнодушност пред сигурном, неизбежном смрћу. Још сам онда био млад, деца су ми била мала и нејака, онда сам волео да још поживим, да се борим, да изведем децу на селамет, а данас сам стар и сломљен у борби живота, сада сам већ зашао у године, када се човек не боји смрти, него јој се радује, када је сматра као заслужени одмор, као слатку вечиту Нирвану. Човек, који је морао да живи са десет атмосфера, не боји се смрти, јер њему је свеједно да ли ће га убити Хаљу или каква цигља, која му случајно може пасти на главу, или каква аневризма која прсне. Он се још једино боји уштапљености, која би га десетак година, ни жива ни мртва, приковала за болесничку постељу. Све ми дакле можете рећи, Величанство, све, само ово једно не, што сте рекли. Ја нисам никада био кукавица, нисам никада побегао са страшнога места, на коме је дужност остати, и ако ја данас... —

— Пустите ме, да изговорим докторе — рече Краљ Милан. — Не само да нисам хтео рећи да је поднашање ваше оставке у оваквој ситуацији бегање са опасне позиције, него ћу вам напротив доказати, да сте Ви у томе паметан човек, који уједно најсавесније врши своју дужност. Parlons-en de nos devoirs. После атентата ја сам сматрао да је моја дужност и као Краљевог Оца и као Команданта Активне Војске саветовати Краљу и Његовим Министрима да прогласе ванредно стање и преки суд. На једвине јаде, молећи, богорадећи и претећи читава три дана и три ноћи ишчупали смо од Владе пристанак, да се прогласи преко стање за један петнаести део Србије, и да се прогласи преки суд са толиком јавношћу и толиким гарантијама за оптужене да ваљда осем атентатора, који је ухваћен на делу — нико неће бити осуђен. Ова опозиција свију наших опробаних пријатеља у Влади требало је да мени отвори очи, да сам ја моју „дужност“ погрешно схватио. Али као што знате, ја сам врло тврдоглав, и кад сам о нечем уверен, онда газим до краја. И тако, ако је данас похапшено све што

вреди у радикалној странци, ако су вође те странке оковани, то је *моје* дело, то смо Краљ и ја непосредно и без знања Владе наређивали. Зашто? Зато, што сам за време двадесетогодишње моје владавине и за време, од како је Саша на Престолу, стекао необориво уверење, да радикали у Србији нису *политичка* странка, која се бори да извесна политичка *начела* унесе у државне институције, већ је то *антидинастична* странка, која систематски ради од свога постанка до данас да обори нашу Династију и да доведе на престо Србије било Карађорђевиће било Петровиће. Може лако бити, да сви похапшени радикали нису били у завери, која је Кнежевићу дала револвер да пуца на мене, може лако бити, да многи од њих нису ни знали да се овај атентат спрема, али је извесно, да би у случају да сам ја погинуо, сви ови похапшени радикали врло брзо дошли на Владу у Србији и да би они брзо експедирали и Краља на сваки начин пре него што се он ожени, и пре него што добије првог Престолонаследника. Зато сам ја сматрао, да ми је дужност уништити овом приликом *све* радикалне вође антидинастичарске странке, јер, ако нису сви криви за последњи атентат, криви су за све пређашње атентате, криви су за Зајечарску буну; доказали су ми, да њима не помаже помиловање и вађење из казамата, да су они неизлечиви. Мислио сам: ако овом приликом уништимо радикале, ми истина нећемо задобити благовољење Русије, напротив она ће нас мрзити још више, али барем *добићемо времена*, да кабинет Д-р Владана доврши модерно наоружање војске и санирање финансија, добићемо времена, да се Краљ ожени и да добије бар првога сина — а после, ако Русија ипак успе да мене смакне, Династија ће живети и осигурати Србији правилан развитак без династичких преврата, који земљу бацају за читаве деценије у назад, и после којих треба све почињати из нова. Тако сам ја до мало час мислио, тако сам сматрао *моју дужност*. Сад долази Д-р Владан и сматра за *своју дужност* поднети оставку. Владан је сувише осведочени пријатељ наше Династије, да би он то лаким срцем учинио. Очевидно има разних начина, да се схвати *једна иста дужност*. Ево, Саша, како ја у овом тренутку за-

мишљам, шта бива у души Владановој. Он овако резонује: Србија је сувише мала, сувише слаба, сувише партијски разривена, да би могла изаћи победоносна из овог сукоба с Русијом. Уништење свију вођа радикалских не само да би била једна грозна, варварска неправда, јер међу њима има позитивно невиних људи, него не би Династији ништа помогло, пошто ће Русија наћи друге машице да извуче кестење из ватре, а Русија неће дати Србији дахнути душом, док је Краљ Милан у Србији. Било сопственом кривицом, било зато што је претпоставио увећање и независност Србије благовољењу Русије, тек Краљ Милан je la bête noire de la sainte, de la toute puissante Russie. Њен amour propre захтева, да се Милан отера из Србије. Погрешио сам и ја, што сам пристао не само да се Краљ Милан врати у Србију, него да се постави за Команданта Активне Војске, погрешио сам љуто, и требало је у интересу саме Династије да сам одступио, чим сам видео, са каквом је мисијом Жадовски дошао у Србију. Сами смо криви, што је дошло до атентата. Краљ Милан је крив, што су после атентата предузете такве дивљачке мере, да већ цела Европа грми противу нас. Даље се не сме ићи овим путем. Ми се не можемо враћати, али је наша дужност, да бар Краљу олакшамо ситуацију. Мој кабинет, или бар ја као шеф треба да одступим. Ма коме Краљ да повери састав нове Владе, свакоме ће бити лакше но што је мени, јер ће сваки моћи као прву меру предложити, да се укине ванредно стање и преки суд, да се пусте из хапса сви људи, за које нема доказа да су криви — и онда Краљ Милан, хоће неће, мора оставити земљу, јер атентат је био противу њега лично наперен, и он не би могао даље служити поред једне Владе, која га је тако дезавуисала. Чим Краљ Милан оде, amour propre Русије биће задовољен, она је и онако за време целога мог министровања доказивала, да нема ништа противу Краља Александра, напротив Цар жели Краљу свако добро. И онда Краљ може, са новом Владом, мирно и успешно да настави извршење свог програма „Србија преча од свега.“ Јесам ли погодио докторе? —

Ја са дотле стајао, но тада се више сруших него што седох на столицу, али тек што заустих да одговорим Краљу Милану на ову дугачку тираду, овај настави:

— C'est une manière de voir comme une autre et peut être elle est la meuilleure. И одиста ја се у овом тренутку питам, да ли не би Краљ паметније урадио, да усвоји ово гледиште Владаново и да му уважи оставку. То би чак и за мене лично било боље. J'en ai jusque là de cette lutte acharnée. Ја треба, неколико дана после, само нешто да шанем на уво г. Мансурову, па ће не само Краљу и Србији бити добро под благотворним зрацима рускога благовољења, него чак ни самом Краљу Милану неће бити лоше...

— Ah! ça, mais vous êtes donc fous tous les deux! — плану Краљ Александар, који је дотле мирно чупкао крајеве листова од некакве књиге — Et qu'est ce que vous faites de moi? La risée du monde. И ко ми то говори? Мој рођени отац, творац моје Краљевине, творац моје војске, њен најстарији ђенерал и њен најстарији пуковник а највернији пријатељ нашега дома!! И то се усуђујете да ми кажете вас двојица у униформи, а Владан још и под ешарпом?! Како вас није стид тога мундира?! —

Краљ скочи и стаде ходати по соби врло нервозно, спотичући се на ћошковима простртих ћилимова. Ја наслоних оба лакта на колена и обема рукама подупрех главу, која ми је пала на прси. Краљ Милан смеши се и говори врло мирно:

— Il ne faut pas s'échauffer, mon garçon. Треба мирно да разговарамо. Ти немаш права да се љутиш. Још мање треба *ти* да се разбацујеш великим речима, као српски политикастери из туцета. Pas de phrase, s'il vous plait! Наша униформа, наши мундири? Mon Dieu, ти бар знаш, да се ја у цивилу много боље осећам, и да сам до сад изигравао генерала и носио твој мундир само зато, што сам држао да је то у интересу *твоме* и у интересу Србије. Али пошто изгледа, да је Владаново схватање дужности много паметније од мога, ја ћу врло радо скинути мундир. Што се Владана тиче, ја мислим, да је и њему већ досадило носити пуковнички мундир од како су већ и његови први ђаци из војне академије претекли га, и, ако је он, као дипломата у Атинама и

у Цариграду, претпостављао да носи униформу резервног пуковника него дипломатску, разлог је врло прост: Дипломатска униформа кошта неколико хиљада динара, а Владан је сиромах човек, који има да издржава велику породицу. Што је он и као Министар задржао обичај да у свечаним и у службеним приликама носи мундир, то је прво, што је та хаљина декоративнија од фрака... —

Подигох главу и погледах Краља Милана, као да ме је овај ударио по образу.

Краљ Александар стаде пред нас обојицу и рече врло одрешито:

— Ко има част да носи тај мундир, он има и дужност, да погине на своме месту, на коме га је поставио његов Краљ и врховни Командант. Јесте ли ме разумели? —

Ми устадосмо.

— Дајем вам моју Краљевску реч, да ни једнога часа нећу остати Краљ Србије, ако чак и вас двојица скинете мој мундир, — рече Краљ свечано.

Краљ Милан је ћутао. Ја рекох:

— Господару, ја сам вероватно лош политичар, али сам се целога живота трудио да будем добар војник. Ја овај мундир нисам носио само на парадама, него сам га, надам се с чашћу, носио у три рата за слободу и независност Србије. Када Ваше Величанство налази, да је дошло време да се гине, ја не скидам мундир. —

Краљ Александар и Краљ Милан пружише ми руку и — „Српске Новине“ донеле су овакву белешку:

„Председник Министарског Савета, Министар Иностраних Дела, Г. Др. Владан Ђорђевић вратио се јуче из иностранства у Београд и предузео је своје дужности.

ПМБр. 200. Из Канцеларије Председништва Министарског Савета, у Београду. 8 јула 1899“.

XX

МОЈ ОДГОВОР ПРЕТЕНДЕНТУ

При овом примању дужности једина важнија ствар, коју ми је Сима Лозанић предао, беше *усмена* порука грофа Голуховског српској влади, да према радикалима буде *умерена*. Лозанић је ту усмену поруку Аустријског Министра Спољних Послова од речи до речи записао, и ту записку предао ми је сада. Она гласи: „dass wir ohne uns in die inneren Verhältnisse Serbiens einzumischen, oder gerechter Bestrafung der Schuldigen hindernd in den Weg zu treten, vor einem allzuscharfen, den Charakter der Tendenz tragendem Einschreiten gegen die Anhänger der radikalen Partei abrathen müssten".

Кад сам тек после *пет година* прочитао, шта је Вукашин Петровић записао у свој дневник под 3-им јулом, питао сам се, шта се то морало догодити између 3-ег и 8-ог јула, кад су Краљ Александар и његов отац 3-ег јула наваљивали на Вукашина, да заузме Председништво, а после пет дана изигравали читаву драму, само да ја не поднесем оставку? Очевидно у тој сцени бесмо преварени, не само ја, него и Краљ Милан. Једини глумац у тој сцени беше Краљ Александар. Очевидно 8-ог јула 1899 не беше у интересу оних, који су спремили атентат, ни да оде Краљ Милан из Србије, ни да падне кабинет Др Владана. Али то ће се јасније видети доцније.

Тада, у јулу 1899 није ни Краљ Милан, нити сам ја могао слутити, ко је најмио Кнежевића, да убије Краља Милана. Ја сам се тако својски предао пословима, који су ме чекали, да нисам ни једне речи казао друговима о сцени, која је била у Двору, нити су они мени хтели кварити вољу за рад причајући ми, колико су пута наваљивали Краљеви, да се отарасе мене...

Док се све горње у Београду дешавало, бура у страној штампи противу Краља Милана постајала је све већа, јер су пријатељи радикала а непријатељи Династије Обреновића неуморно радили, не само да експлоатишу погрешке, које су фактички у Београду учињене после атентата, него да новим измишљотинама драже јавно мњење и осећање правичности свију поштених људи у свету. Када би се скупило на једну гомилу све, што је овим поводом наштампано и у милионима ексемплара на свима језицима растурено по свету, направило би се читаво брдо штампане хартије, и то брдо јавности представљало је Србију као једну варварску земљу, у којој нема ни суда ни правде, у којој неограничено влада пусти ћеф најпокваренијега човека на свету — Краља Милана... Кад сам 8-ог јула из Двора отишао у Министарство и примио дужност, и кад су ми сви референти поднели рапорт о стању послова у повереним им одељењима и одсецима, шеф литерарног одсека поднео ми је овакву бележку:

„Јутросје било на ценсури свега: 84 разних новина, и то:

руских	6
српских	2
немачких (германских и аустријских)	40
румунских	2
италијанских	17
инглеских	5
пољских	2
чешких	7
хрватских	3
Свега	84

Од тога броја узапћена је равно половина и то:

немачких (германских и аустријских)	13
италијанских	9
румунских	2
инглеских	3
српских	2
руских	6
чешких	3
пољских	2
хрватских	2
Свега	42

Наредио сам да ми донесу све забрањене листове, па сам онда — à tout seigneur tout honneur — узео читати најпре *руске* листове. У „СПетербургским Вједомостјам“ од 3-ег јула прочитао сам ово:

„И тако раскраљ Милан и његов син Краљ Александар нису пропустили користити се овим још загонетним атентатом да подигну углед Династије Обреновића уопште а величину Миланову на по се. Но ако српска официјална штампа учествује у појамној радости Милановој, што се спасао од смрти и што је добио могућност, да се разрачуна са својим непријатељима — то страна штампа не гледа тако на ствар, него једнодушно осуђује хитњу, са којом је Милан похитао да целу ствар надува, да без суда и истраге окриви све радикале, да похапси све њихове угледне раднике и да их као најгоре зликовце окује. Давно се спрема Милан противу радикала и сада се користио приликом да своју злобу, која се толико година скупљала у Милану против њих, излије на опробане родољубе. А међутим до сада није демантован глас, да је атентат дело личне освете за прерано погинулу у затвору Јелену Марковићку, ту жртву Миланове злобе“.

И тако, ако нисте знали, сад знате. Ђура Кнежевић хтео је да убије Краља Милана само зато да освети своју претходницу Илку Јеврема Марковића. Ако није вероватно, барем је ново и оригинално...

„*Новоје Времја*“ од 5. јула доказује да ни потпуковник Никола Лукић, није рањен, ево како:

„Објављено је, да доктори нису никако могли наћи куршум у рани Лукића, ађутанта Милановог, и мораће се прибећи Рентгеновим зрацима. Личним прегледом зида оне куће, поред које је раскраљ пролазио, када је Кнежевић пуцао, није се могао наћи ни траг каквог куршума. Атентатор је, кад је видео, да ће бити ухваћен, пуцао и на себе, али и ту се није могао наћи ни траг куршума, само му је образ опрљен“. Очевидно је атентатор пуцао ћор-фишецима. И то пише нарочити дописник тога листа, који је сигурно *видео* још оне куршуме у рагастовима на дућану куће Марка Стојановића адвоката, и који је

сигурно могао отићи до војне болнице и лично се уверити, да је потпуковник Лукић озбиљније рањен, него што је у први мах јављено.

„С. П. Вједомости“ од 5 јула тврде: Полиција је још исту ноћ ухапсила *све привржeнике Русије у Србији* (всѣхъ привржeнцевъ Россіи). Милан и не сумња, да ће се сад моћи *осветити и Русији, која је захтевала, да се он уклони из Србије* и целоме српском народу „громко выражавшему и выражающему одобреніе этой мысли“. Да је тако, довољно је прочитати §§. 3, 4, 8, 10, 16 и 21 *ратнога суда* (закона о полевомъ судѣ). И онда завршује оваквим пророштвом и претпоставком:

„Нећемо много преварити се, ако рекнемо, да ће за две недеље бити повешани или стрељани сви *прави српски родољуби*, који су много година својим делима доказивали *неопходност*, да се судбина Срба управља по традиционалним захтевима (требаваніяма) и задацима *руске политике*“.

А сад да видимо, како гуди руски пуковник а српски генерал Висарион Висарионич Комаров. Његов „Свѣтъ“ од 6-ог јула доноси уводни чланак, из кога ће бити довољно навести само ово:

„У Србији се догађају ствари, као да је злокобни Стеван Стамбулов устао из гроба, да руководи једну крваву комендију. (Пошто је цитирао како је загребачки „Србобран“ представио ствар наставља): Оваква према Русији непријатељска политика, упропастиће само Србе. *Русија је ослободила Србију*, и за то јој је увек помагала. *Она је била увек протектор српским владаоцима, јер је њихов престо подигнут на руским победама.* Милан Обреновић *дугује Русији за краљевску круну;* није руска кривица, што се он морао круне одрећи. — — — Милан је већ један пут довео краљевину до врло критичног положаја, и при свем том што је угушио зајечарску буну и што је казнио 60 људи, морао је најзад да бежи из Србије. Ако сада Милан не стругне из Србије, *народ* може наћи, да му није довољна сатисфакција, и може захтевати *већих жртава.* И онда ће се доказати, да Милан није био само демон Србије, него и сопствене династије.“

А већ да се Шандор Петровић није ни мало женирао да у „Келнским Новинама“ позната факта испреплете са својим измишљотинама, то доказује његов допис из „Београда“ о *времену у српској војсци*, који је 6|18 јула изашао у „Kölnische Zeitung“ и у коме се тврди, да је и ђенерал Мостић оптужен.

Али није тако писано само у „Келнским Новинама“, у којима је Шандор могао о Србији слагати, како је хтео. Ево како пише један лист, о коме се мисли, да има додира са владиним круговима у Аустроугарској. „Neues Pester Journal“ донео је 3-ег|15 јула овакав чланак, „После београдског атентата“:

„Ако је наше заједничко Министарство Спољних Послова, које тако брижљиво избегава свако мешање у унутрашње послове балканских држава, послало преко Саве своје савете разума и умерености, онда је оно морало за то имати врло озбиљних разлога. Наша се монархија сама обележила као заштитница Династије Обреновића. Несрећне околности спречиле су, да се интимно пријатељство између Срба и Мађара, на коме је гроф Јулије Андраши радио, оствари. Права је неправда, али се на жалост мора признати, да Срби за сваку непријатност, која им се деси, криве нашу Монархију, зато што се верује, да је Краљ Милан њен штићеник. Крајње је време, да се ова предрасуда искорени, ако нећемо да Срби буду увек према нама непријатељски расположени.

Симпатије за Краља беху већ много избледеле. Атентат их је знатно појачао. Али те симпатије могу наново страдати, ако се у Београду продужи ово, што се сада ради. Прокламовање преког суда може се још донекле извинити, али један закон са повратном силом, то је мера, за коју се срећом, овамо у Европи, одавно не чује. Силна хапшења и сурово понашање са притвореницима рђаво звучи у европским ушима, а Милан се радо рачуна сâм међу западне Европљане. Сувише оштар нож брзо постане крезуб. А у Београду се већ отишло сувише далеко и изазвало се неповерење Европе. Ако се хоће, да се уклони то неповерење, онда треба прекинути са даљим сумњичењем толиких људи за учешће у завери, и цео овај процес треба водити отворено и праведно“.

Pour la bonne bouche ваља прибележити, да је други владин лист суседне Монархије, Neues Wiener Tagblatt, у свом вечерњем издању од 6|18 јула донео из Петрбурга вест: да је Цар Руски одликовао ђенерала Саву Грујића својим орденом Св. Ане I-ог степена... Оно истина, обичај је на свима дворовима, да се дипломати, који је предао своја опозивна писма и који полази било натраг у отаџбину или у неко друго њено посланство, даде какав орден за спомен, али Сава Дмитрич је, због свог писма Др. Веснићу, тако необично одазван, њему је његов сопствени владалац дао таквих доказа о своме задовољству са његовим посланичким радом у Петрограду, као што је брисање из спискова резервних официра, да је ова Анушка једном разгенералу — *била права демонстрација званичне* Русије... Она је значила, да је Государъ Императоръ био задовољан Савом Дмитричем, а што је Краљ Александар њиме незадовољан — то су ситна посла...

Кад се *Цар* није устручавао да покаже на којој је страни у борби противу Династије Обреновића, онда је појамно, да је *Кнез Петар Карађорђевић* једва чекао прилику да то исто учини. И та му се прилика дала одмах. Једне немачке новине, „Berliner Tageblat", послале су нарочитог дописника у Женеву, да интервјувише Кнеза Петра, и донеле су у своме броју од 5 (17) јула овакву депешу од свог специјалног дописника:

„Генф 4|16 јула

Кнез Карађорђевић врло ме је лепо примио и био је врло срећан, што ће моћи преко једних великих новина да каже, што мисли о атентату на Краља Милана. Он сажаљева, што се и његово име потеже овом приликом. Одавно већ не води он никакву активну политику у Србији. Он сасвим мирно чека, јер је *уверен, да ће Краљ Милан својим погрешкама упропастити Династију Обреновића, и онда ће доћи време за Карађорђевиће.*

Кнез је *увек* био против атентата, и он је већ пре неколико година у једној прокламацији својим приврженицима у Србији казао, да он неће, да се престо његових предака попрска крвљу.

Што се тиче радикала, Кнез не верује, да су они сада имали каквог интереса да мењају своју политику, јер тешкоће, које је Милан нагомилао, толике су, да би он скоро сам био принуђен да се одмах уклони. У земљи је незадовољство. Сви финансијски извори су пресушили; у таквим околностима најпаметније је било чекати, и радикали су одиста чекали.

Атентат је могао само да заустави природни процес распадања, а то није било у интересу радикала.

Не треба заборавити, да је ово већ *шести* атентат од 1880. За све ове атентате хтела се кривица бацити на радикале. Али се доказало, да су сви ти атентати били или *махинације саме Владе* или *дела личне освете*, као на пример атентат госпође Илке. Појамно, многима се на жао учинило. Све говори за то, *да је и садашњи атентат полиција приредила.* Да су радикали хтели да приреде овај атентат, они би могли наћи стотинама храбрих људи за то, који неби одали своје саучеснике. Радикали нису имали потребе, да прибегну једној таквој скитници, као што је Кнежевић, који на прво питање издаје све своје сукривце. То, у вези са покушајем Кнежевића да побегне, са брзим хапшењем радикала и са речима самог Краља Милана, доказује довољно, да радикали нису приредили овај атентат. Милан хоће да се користи овом приликом да се курталише тих људи, који би за време овог врења могли за њега постати опасни.

Кнез се нада, да ће европска, нарочито либерална штампа својим моћним гласом спречити, да се толики невини људи осуде. Не треба допустити да стотина најбољих синова Србије постану жртва једне недостојне полицијске махинације“.

Уредништво је испод ове депеше изјавило наду, да ће „тамо они“ у Београду узети к срцу то, што је кнез Карађорђевић његовом изасланику казао.

Услед тога ја сам метнуо и овај интервју у свој портфељ и после првог ручка у Двору, кад сам реферисао Краљу, пред Његовим оцем, изнео сам и ове берлинске новине.

Краљ прочита, па пружи новине Оцу с речима:

— На, да видиш, Па̂па, како си ти управо највећи агитатор у Србији за Карађорђевиће... —

Краљ Милан прелете очима преко чланка (он је ужасно брзо читао) па спусти лист на софу из Дамаска, око које су седели.

— Има човек право. Несмотрености, које сам учинио, нарочито као Командант Активне Војске, упропастиће нашу Династију и онда ће доћи време за Карађорђевиће.

— Али још је лепше оно, што Пера каже, да је *увек* био противу атентата. Штета, што немамо ту његову прокламацију, за коју каже да је у њој својим вернима рекао, да он *неће* да се престо *његових* предака *пошрска краљу*, па да ту прокламацију приложимо актима судске истраге после убиства Кнеза Михаила у извесним актима смедеревског суда. Шта велите докторе?

— Ја велим, Господару, да преци Петра Карађорђевића нису седели на Престолу Србије, јер Карађорђе није био *владалац*, него први *вођ* српске револуције, primus inter pares, међу војводама нашег првог устанка, а његов отац, Александар Карађорђевић био је најпре ађутант Кнеза Михаила, а после је милошћу Русије постао Кнез *васалне* кнежевине српске, и ја сам га мојим очима гледао као мушира Султановог са фесом на глави. Столицу васалнога Кнеза тек је Кнез Милан Обреновић IV. претворио у владалачки престо независне Србије, а Милан I. у Краљевски Престо. Баш да васални Кнез Александар није био изабрани Кнез, него да је то постао по праву наслеђа, или да је бар и он од Султана добио као Кнез Милош Хат-и-шериф, којим му се даје право наследства у његовој породици, Александров би син имао право само на васално кнежевство, али никако на са свим нови *Краљевски* престо, о коме његови преци нису могли ни слутити. Према томе ја велим, Господару, да Г. Карађорђевић има на кнежевску титулу таман толико права, колико разне Гике, Стурзе и Маврокордати.

— Ad vocem Гике — упаде Краљ Милан у реч — видим из полицијског рапорта, да је румунски дипломатски

агент у Софији, Гика дошао у Београд. Зашто је дошао, јели се вама јављао? —

— „Његова светлост“ заједно са својом „кнегињом на леву руку“ дојурила је и одсела је у хотелу „Паризу“. Prince Гика, како пише на његовој карти за иностранство, за коју би га у Румунији могли ухапсити, јер и тамо по уставу нема никакве аристократије, дојурио је у помоћ овдашњем румунском отправнику послова г. Пизоцком, да ослободи хапсе неке Румуне, који су дошли у Ниш на некакву свадбу, па их нишка полиција похапсила а нишки суд одобрио решење полиције. С тога је „Кнез Гика“ дојурио у Београд и већ ми је учинио част, да ме посети. Он се приликом тога првог нашег виђења понашао тако дрско, да сада тек разумем сукоб, у који је наш Ива Павловић с њиме запао, и да ми је готово жао, што сам навалио на Ђоку Стефановића, да гледа, ако икако може, да ослободи те Румуне хапса, па нека се из слободе бране. —

— То сте врло мудро урадили — рече Краљ Милан — јер ми имамо тако важних државних разлога, да останемо са Румунијом у најбољем пријатељству, да дрско понашање г. Гике не треба да вас у томе избије из такта. На чему сад стоји та ствар?

— Стоји овако: Председавајући дежурни судија Касационог Суда јавио је данас Министру Правде, да је Касациони Суд поништио решење нишког суда, управо његовог дежурног судије (за време судских ферија) као противзаконо и упутио га је, својим примедбама, да дело оптужених подведе под §. 93 кривичног закона, према коме законском пропису, а с обзиром на §. 170 кривичног судског поступка, оптужени Румуни имају се пустити у слободу и у овој да коначну пресуду очекују. Данас ће се експедовати акта ове кривице са примедбама Касационог Суда нишком суду и сутра пре подне биће ова акта у рукама дежурног судије. А да се не би губило времена, Ђока ће данас послати шифровану депешу начелнику округа нишког, да нареди дежурном судији нишкога суда, да сутра још пре подне пошље каквог чиновника на пошту, да прими ова акта, да не би остала у пошти 2—3 дана. Уједно ће Ми-

нистар Правде препоручити начелнику, да га депешом извести о одлуци дежурног судије по овоме делу. И тако се надам, да ћемо сутра до мрака имати извештај, да су Румуни пуштени да се из слободе бране, а ја ћу скинути с врата бар овога једнога „Кнеза". —

— Врло добро докторе — рече Краљ Милан, баци цигарету и запали нову.

— Још ће овај наш доктор медицине — рече Краљ — постати и доктор права. Сипа параграфе као из рукава.

— Pardon, Господару, то није моја заслуга. Министар правде извештава ме о сваком кораку по овој ствари, јер сам му ја казао, колико је важно, да у данашњим тешкоћама не товаримо на врат још и један сукоб са Румунијом. —

— Шалио сам се, докторе. Али мени се чини да треба толико исто пажње да обратите и на овога другога Кнеза у Женеви. Видите ли ви да он јавно брани атентат Илкин, а да за све остале каже, да их је сама полиција наместила? Опазисте ли, како претенденат брани своју странку у Србији, своје радикале, да они нису могли приредити Кнежевићев атентат, јер би тиме само зауставили *ироцес трулежи и расиадања*, који по Перином мишљењу данас влада у Србији, у којој влада највеће незадовољство, јер је мој отац уништио све финансијске изворе и кредит државни, јер је Пâпа нагомилао толике тешкоће, да би сам морао да се покори. У таквој ситуацији вели, радикали су налазили, да је најбоље чекати, и они су мирно чекали, јер су знали, колико је људима у Србији Пâпа до сада на жао учинио. Овај атентат као и сви ранији, осим праведне освете Илкине, то је *владина* махинација, дакле ваша, докторе. Видите ли, како се *Кнез* нада, да ће европска штампа, нарочито либерална, то јест чивутска, учинити своју дужност и подићи свој „моћни" глас, да спасе „невине" људе? Чивутска или либерална штампа биће врло захвална за овај комплименат једног Кнеза, и ако Ви не дате вашем пресбироу опште инструкције, како да одговори на овај испад из Женеве, настаће један пожар у европској штампи, који после нећете моћи угасити! —

— То ја знам, Господару, и за то држим, да Петру Карађорђевићу не треба да одговори само мој биро за пресу, него ја сам лично. Његови и његових радикала савезници у руској штампи у последње време непрестано ме чепају и зачикавају. Мој останак у Маријенбаду читавих 10 дана после извршеног атентата налазе „страннимъ“, „загадочнимъ“ и дају јасно разумети, како сам се ја бојао да се вратим. У земљи самој има пуно људи, који се питају што то нема и мог потписа на законима о ванредном стању и преком суду? Како је сада у Београду још пуно света из унутрашњости због народних депутација Вашим Величанствима, како сам за сутра вече позват на банкет савеза ловачких удружења, на коме ће бити стрелаца из целе Србије, ја мислим, да треба да се користим овом првом приликом после мог повратка из иностранства, да јавно кажем, шта ја мислим о атентату, и ако Ваше Величанство допусти, ја ћу у једној здравици на том банкету казати отворено моје мишљење и о радикалима и о њиховом идолу, томе — *Дезертеровићу*.

Краљеви погледаше Председника — изненађено.

— Ça, c'est une bonne idée — рече Краљ. —

— Et le mot de la fin — рече Краљ Милан — est une trouvaille très heureuse. —

— Срце ме боли, — рекох ја — што морам да употребим ту реч, али морам... —

— Како то „срце вас боли“? — упита Краљ Милан зачуђено.

— Па врло просто — рече Краљ Александар мало пикирано. — Наш драги доктор је велики Обреновићевац, али и он се родио на овој сумпоровитој земљи; он зна, да ово није Балканско него Вулканско полуострво, и да велика и света Русија једнога дана може, ако нас двојица не парирамо, како она хоће, тако исто лако отерати и нас, као што је 1858. протерала Александра Карађорђевића; да она може, кад год јој то буде ћеф, посадити Карађорђевиће на наш Краљевски престо. Зато Д-р Владана боли срце, што једном речју мора за навек да расече чаршав између себе и Карађорђевића. Није он тако наиван, као што се кад-што прави. Зна он да је врхунац шумадијског шеретлука: помози Бог чаршијо

на обадве стране. Није он за бадава ишао на хаџилук у Карановац у хапс, у који је Кнез Михаило био послао Великог Судију Јеврема Грујића, није он за бадава враћао „грађанску част“ томе истоме Јеврему, протурајући га за Председника Омладинске Скупштине у Београду. —

— Није тако, Господару — рекох ја горко — не боли ме срце зато. Знам ја врло добро, да Русија може сможђити нас докле год Србија буде остала под њеном православном хипнозом, у којој је ево већ 95 година. Ако пропадне Династија Обреновића пропашћу и ја с њоме, и моја девиза није шумадијско „Помози Бог чаршијо на обадве стране“ него латинско „Laboremus“. Сва моја борба и напрезања да помогнем Вашим Величанствима истргнути Србију из руске хипнозе, то је **последња** *моја* борба pour l' honneur du drapeau. Ако падне Таковска Застава, будите уверени Господару, да ћу под њом лежати и ја, и то мртав, или *физички* или *политички*. Него да вам кажем, зашто ме срце боли. Кад сам се ја родио, овом је земљом владао Кнез Александар Карађорђевић. Докле сам код куће као дете слушао приче о великоме Кнезу Милошу и о узданици народа Кнезу Михаилу — дотле сам у школи слушао са свим друкчију историју народног ослобођења, него што се учи од 1858 године на овамо. За нас ђаке у гимнасијама до 1858 беше Карађорђе не само највећи јунак српскога народа, него *права светиња*. Преко његовог бежања у Аустрију 1813 ми смо бацали копрену. То је за нас била force majeure, против које није могао ништа ни онакав дин, као што беше Карађорђе у нашој машти. Па и доцније, када се одавно испунила жеља мог оца, када се стари Господар Милош вратио у Србију, све до убиства Кнеза Михаила ја сам, и ако Обреновићевац од куће, имао тако много пијетета за Карађорђа, да сам у Бечу као медицинар озбиља хтео да напишем трагедију, у којој сам хтео да *мирим крв* између дома Карађорђевог и Милошевог. —

— Тога се сећам — рече Краљ Милан. — Ја сам *читао* ваш дневник, који вам је тада *украђен* у Бечу. Сећам се, да сам у њему нашао цео план те трагедије

и целу мотивацију за убиство Карађорђево. Suprême raison d' Etat. Сећам се сцене, како Кнегиња Љубица прати пешке обезглављено тело Карађорђево до Тополе... Штета је, докторе, за литературу, што ту драму нисте израдили. —

Ја занемих неколико тренутака од — запрепаштења. Тек данас, равно после тридесет година и то овако случајно, сазнао сам, по чијој наредби ми је украђен младићки дневник, у који сам записивао све, чак и најинтимнија осећања... Сад сам тек разумео, од куда је Кнез Милан целу моју младост знао до у најситније појединости...

Али се брзо прибрах и одговорих Краљу Милану:

— После убиства Кнеза Михаила, које је било још варварскије и од самог убиства Карађорђевог, ја сам био на чисто, да о мирењу *толике крви* не може бити више ни речи. Мој пијетет према Карађорђу остао је исти, али сам увидео, да се противу Карађорђевића ваља борити, јер они не даду Србији да се смири, и да почне једанпут живети правилним животом. Зато сам тада у место трагедије „Смрт Карађорђева“ написао и штампао полемичку драму „Народ и Великаши.“ Доцније, када ме је Кнез Милан излечио од републиканства, и када сам се уверио да Србија неће моћи дахнути душом, док се не сврши борба између Карађорђевића и Обреновића, док се једна од тих двеју Династија сасвим не затре, ја сам до гуше запливао у борбу за законити народну Династију а противу Претендента. У тој мојој борби противу Карађорђевићизма никада нисам дарнуо у самога Карађорђа, он је за мене био и остао светла слика, он ми не беше ништа крив, него његови потомци, који тако мали беху према славном претку. Па и од њих ја сам више кривио Александра, јер је за време његове владавине аустријски консул Теја, жарио и палио по Београду, како је хтео, јер сам њега држао за главнога кривца катастрофе кошутњачке. Пера ми је испрва, по свему што сам о њему слушао, изгледао као париски Lebemann, доцније као condottiere, али ни у ком случају врло опасан за Династију Обреновића. Шта више, од

како се свадио са тастом на Цетињу и повукао у Женеву да гледа своју децу, чак ми је постао по мало и симпатичан. И да је остао миран, да се одиста није мешао у политику, као што само каже у овом интервјувисању, ја се не бих на њега обзирао. Али кад он сада, у тренутку, у коме Русија хоће да сруши све што су Обреновићи и Србија за четрдесет година надчовечних напрезања скунаторили народне и државне куће, налази за добро, да јој у томе помаже, и кад он за тај посао црпе снагу и повлачи право из онога, што је светло у Карађорђевом првом устанку, онда ме срце боли, али ја морам да здерем копрену пијетета са 1813. године, и да кажем, да је Карађорђе те године постао војнички бегунац, јер би и за њега и за српску историју било куд и камо боље, да је тада на своме месту погинуо, него што га је после Вујица секиром умлатио. Кад један Карађорђевић хоће данас да сруши Обреновиће а са њима и све, што су они за Србију стекли, онда ме он натерује, да му јавно кажем, да он није Карађорђевић него Дезертеровић, да он није на онога Карађорђа, који је девет година славно предводио српски народ, него на онога, који је пребегао најпре у „Немачку“ да живи са 400 форинти аустријске пенсије, а после у Хотип, да живи као руски пенсионар, докле га Руси не послаше да сруши оно мало огњишта народног, које Кнез Милош беше подигао на развалинама од 1813. године. —

— Ово вам, докторе, нећу заборавити док сам жив — рече Краљ Александар и устаде па ми пружи руку

— Стара гардо — рече Краљ Милан и пружи ми обе руке.

— Гардијски су батаљони укинути — рекох скупљајући своје хартије и трпајући их у портфељ.

— Али је кабинет Д-р Владана од сваког гардијског батаљона направио читав нов пук пешадије, и ако тако истраје, ко зна, да ли ће нас чак и силна Русија тако лако одувати са престола, да направи место Дезертеровићима. Non, vraiement, le mot est bien trouvé! —

Опростих се с Величанствима и одох за своју тезгу у Министарство, и кад сам је рашчистио од наго-

миланих брда „поште за потпис“ бацио сам на хартију оно, што сам мислио да треба јавно да кажем први пут после атентата.

11. јула у вече, на банкету свих ловачких удружења, који је био у великој дворани хотела „Париза“ у Београду, изговорио сам ову здравицу:

„*Господо,*

Ја пијем у здравље свију чланова вашега одличног друштва, које заузима тако угледно место међу оним српским удружењима, која се витештвом спремају да у тешким данима послуже Краљу и Отаџбини.

Ја сам вам врло захвалан што сте ме одликовали позивом, да будем учесник овога вашег патриотског весеља, у толико више што ми ето дадосте први прилику, после мога повратка с пута, да говорим јавно неколико речи о догађају, који је тако дубоко потресао сва српска срца.

Да би сте могли оценити сву судбоносну важност тога догађаја, ја вас молим да се за тренутак вратимо на почетак овога века и на прво заснивање нове српске државе.

Када је 1813. тадашњи вођ српскога народа Ђорђе Црни изневерио заставу, коју му народ беше поверио, и када је као прост војнички бегунац побегао у иностранство — он је тим самим ондашњу Србију претворио у крваво згариште.

Па ипак је ђеније Милоша Великог са љубављу и оданошћу српскога народа, који је увек био снага Обреновића, на томе крвавом згаришту подигао не само први зачетак нове српске државе, него јој наследством Престола осигурао правилно развиће и будућност.

Услед тога и одмах за тим унесен је са стране, накалемљен је на младом организму још патријархалне Србије један отров, који полако али сигурно подгриза целокупни државни живот.

Тај отров данас раздире утробу многих далеко већих и далеко напреднијих државних организама, него што је Србија.

Тај је отров: политичка фраза.

Та звучна политичка фраза о слободи без реда и без рада, о браству помоћу убиства, о једнакости против свију природних закона — та фраза ево већ сто година вуцара краљеве и краљице на гилотину, динамитом разноси цареве, стилетом убија председнике република, убија најзаслужније државнике, па чак и невине жене на престолу; она је милионе поштених и вредних грађана одвела на гилотину или их је искасапила у ратовима све у славу слободе, браства и једнакости; политичка фраза довела је данас чак и уставност многих држава до апсурдума.

С поља донесена и силом накаламљена фраза наших уставобранитеља из тридесетих година овога века протерала је из Србије Оца Отаџбине и на Престо, који је Он створио, посадила је сина оног војничког бегунца, једног Дезертеровића.

Када се народ својом унутрашњом животном снагом излечио од те фразе и отерао са Милошевог Престола оног туђинског измећара, па на Свето-Андрејској Скупштини за навек повратио једину народну Династију Обреновића и када је највећи српски родољуб Кнез Михаило без једне капи крви добио Србији њене градове — тада је опет с поља унесена фраза, да је Кнез Михаило „турски пандур“ и она је са новцем и преко рођака оних проклетих Дезертеровића искасапила Кнеза Михаила, како ни Зулу-Кафри не касапе своје непријатеље.

Када је Кнез Милан Обреновић Четврти сео на окрвављени Престо Својих Предака и када је за двадесет година Своје владавине од васалне Кнежевине направио независну Краљевину, већу но што беше српска држава у средњем веку пре Душана, тада опет с поља дође фраза да је „народ извор и утока власти“, да је у законодавном опанку сва мудрост државна, и српски нихилисти, претворивши се у радикале, подигоше отворену буну противу Краља Милана. Братска крв потече у грађанском рату. Па ипак, када је буна угушена, Краљ Милан је не само великодушно поклонио живот моралним покретачима буне, не само што их је помиловао од смртне казне, на коју беху осуђени, него их је извадио из казамата и вратио у слободан грађански живот.

Па како су српске нихилисте благодариле Краљу Милану на толикој великодушности Његовој?

Одговор је: абдикација творца нове српске Краљевине, одговор је онај формални закон, који су сами његови творци назвали надгробном плочом Краља Милана за живота Његова.

Обреновић Пети, који је нарочито васпитан за слободоумног уставног владаоца, био је решен, да влада строго уставно, и био је толико узвишен, да је предао заборав све неопростиве грехе српских нихилиста, да је веровао у њихову политичку метаморфозу у партију способну за државне послове, и позвао их на управу земље.

Али нихилиста, ма како променио име да би се дочепао власти, остаје и на власти нихилиста. Српски нихилиста разумевао је слободу само за себе, а све политичке противнике гањао је нечувеним терором, убијао је, палио, уништавао тако, да је Господар земље морао да суспендује устав од 1889. Али при свем том Краљ и Господар још је покушавао, да влада са партијама доводећи их редом на власт, али свака од њих показала је на делу, да јој је партијски интерес пречи од свега.

Но како је нашем Господару Србија преча од свега, то се Он у октобру 1897 решио, да за навек прекине са владама партизанских фраза, и да поведе Србију привредним радом најпре благостању, па онда слободи, да је поведе законитошћу хришћанскоме браству, једнаком правдом за све јединој могућној једнакости на земљи.

Уверен, да такав задатак може извршити само помоћу владе, која би стајала *над* партијама, којој би такође Србија била преча од свега, Господар је позвао на управу земље кабинет од 11. октобра 1897. коме имам част да председавам.

Ми смо застали државне касе празне, државни кредит Србије убијен нихилистичким отимањем железница и сведен на 58 за 100, у државној администрацији хаос, у државном буџету дефицит од 7—8 милиона и то дефицит, који је за 17 година био већ дуплирао државне дугове, чиновништво вечним променама политичким деморалисано, доведено у искушење да се и недозвољеним начином осигурава, када га прва промена баци на сокак.

Није овде место ни време, али ће доћи и једно и друго, када ће се изнети верна слика до у најситније детаље онога стања, у које су партизанске а нарочито нихилистичко-радикалне владавине довеле Србију и тада ће се тек моћи оценити, колико је кабинет од 11. октобра 1897. године успео да изврши од државног програма, који му је Господар и Краљ поверио.

Овде ће бити доста само неколике кратке напомене:

И ако су српске нихилисте, помоћу веза, које су стекли, док су били на влади, преко стране штампе, систематски убијали кредит Србије на новчаном тргу тако, да се курс наших државних хартија непрекидно обарао, и ако је Србија непрекидно и најсавесније све до последње паре на време плаћала својим повериоцима на страни — опет смо ми успели не само да тачно одговарамо свима државним обвезама у земљи и на страни, него и да исплатимо скупоцене поруџбине наших претходника, за које нису били спремили ни паре, па чак да платимо и $5^1|_2$ милиона неплаћених интереса на дуг, који су наши претходници сматрали да је „поклоњен". Хронични буџетски дефицит, у пркос неизбежне повишице самога буџета због растења државних потреба, смањили смо на половину, и да се Србија сачувала од сваког новог потреса само још годину дана, нашег буџетског дефицита нестало би за навек, и то без икаквог новог пореза и прореза, само савеснијом и строжијом финансијском администрацијом и бољом употребом постојећих државних прихода. Ресултати, који су постигнути у санирању наших државних финансија за циглих 20 месеци, учинили су, да се у пркос демонски силних противних утицаја кредит Србије на новчаном тргу попео од 58 на 65, и да смо остављени на миру, на концу ове године позитивно би био на 75, и онда би нестало и летећих дугова Србије, и она би од идуће године могла почети да живи потпуно здравим финансијама својим.

Унутрашњом политиком стишавања страсти, једнаком правдом и поштеном администрацијом, залагањем целе државне снаге за економно унапређење Србије, стварањем законских услова за унапређење пољске привреде, радиности и трговине, за непуне две године успели смо

да су се сви људи, који су се 20 година бактали политиком, бацили сваки на свој посао тако, да су од свију дотадашњих политичких партија остали само њихови штабови усамљени, а цео народ је прионуо да *ради*, да подиже привредне установе, да подиже фабрике, да се удружује за заједничку производњу и извоз. Друмови у Србији сви су поправљени и разгранати, а уговором о грађењу преко 500 километара нових железница без једне паре државне гарантије осигурано је једно предузеће, које би покренуло целокупну народну привреду јаче и силније, него што се то до сада могло урадити за читаве деценије.

Колико је напредовала Краљева верна војска за ово релативно кратко време, од кад њеним активним делом командује Њ. В. Краљ Милан, то смо видели својим очима на лањским великим маневрима, а видели су и зачуђени стручни заступници страних држава.

И тако благодарећи иницијативи Господаревој од 11. октобра 1897. год. и Његовом непрекидном личном труду у свима државним пословима, благодарећи једнодушној готовости целога народа да свима силама помогне свога Господара у том тешком труду, Србија беше за кратко време изведена из политичке анархије, она беше отргнута са ивице банкротства и беше већ на најбољем путу, да постане један озбиљан стожер мира, реда и културног рада на Балканском Полуострву.

Али баш то је довело до очајања српске нихилисте и они на Ивањ дан покушаше да убију Краља Милана.

Quousque tandem српске Катилине? Зар још није доста било преврата у овој земљи? Зар још нисте довољно својим крвавим рукама растрзали утробу мајке Србије?

Несрећници! Они нису знали, да осем Краља Милана има нас још стотинама хиљада, који ћемо пре погинути него што ћемо допустити да наша лепа и Богом благословена Отаџбина постане анархична кошија туђинских интереса!

Глас да је Свемогући Бог, који чува Србију, и овога пута спасао само својом Свемоћи од готово си-

гурне смрти свакоме добром Србину драгоцени живот Краља Милана испунио је срце и душу целога српског народа безграничном радошћу.

Из милионâ српских срдаца излила се бујица радости и благодарности Богу.

То море народне радости, љубави и верности према нашем Господару и Његовом Дому довело је стотинама депутација, хиљадама првих домаћина, представнике свију округа и срезова, свију градова, села и заселака у Београд, да пред Престолом поново докажу историјску истину, да је српски народ снага Обреновића.

То море народне радости довело је и вас све из свију крајева Србије, и ја сам срећан, што сте ми дали прилику, да вам благодарим казавши вам, шта ми је на срцу.

У ваше здравље, Господо!"

Штета што новине нису осем ове моје здравице донеле и оне друге, које су се за њом ређале, јер би се само у том случају видело, како је ова одлучност, да с отвореним визиром примим рукавицу бачену из Женеве, дејствовала на многе људе, који су се још питали, да ли је мудро стати отворено на једну или другу страну. По сећању бележимо, да је у томе правцу на банкету примећена здравица једног другог резервног пуковника, Тодора Поповића („чика" Тоше), коме је Д-р Владан сад изгледао као „лав који је рукнуо". Наравно да су сви радикални листови изгрдили на пасја уста шефа Српске Владе за ову здравицу, али је зато чак из Боцена добио од једног мађарског научника овакав поздрав: „Опростите што вам у огромној маси тешких државних послова, пуних одговорности, досађујем и ја овим врстама, али мађарске новине доносе Вашу мушки лепу беседу, и ја не могу да одолем срцу, а да Вам не честитам најискреније на тако енергичном програму.

Др. АЛЕКСАНДАР ЊАРИ"

Јавио ми се и дојучерашњи колега у кабинету, Коста Н. Христић из Рима, али поглавито да тражи — пара. „Нашао сам — пише ми Коста под 8. јулом — на једвине јаде стан и то по 6000 динара годишње, али

нити га мој намештај може попунити, а од државних ствари ни игле! Ја се уздам да нећеш оставити Римско Посланство у оваквом стању, као што ниси оставио ни Софијско ни Букурешко, која су и имала намештаја. Но о томе ћемо говорити. Ја се прексутра враћам у Београд". Тек што је отишао! Наравно, требало се лично заузети за намештај посланства, а узгред видети шта ће бити са његовом потајном радикалном политичком јараницом. Да не би Председник помислио, да се Коста тако брзо враћа само да види, да се што не догоди његовом Милану Мостићу (јер би било врло незгодно, када би и овога кућу претресали, могло би се наћи какво незгодно парче хартије), ваљало је у овом писму додати макар две речи о ономе, што је сада искључиво занимало целу Србију, о атентату! Ево шта је Коста после апела за намештај додао у своме писму.

„Атентат на Краља Милана поразио ме је. Ја сам веровао, да се после смрти Кнеза Михаила не може више наћи рука, која би се дигла на једног Обреновића. Богу хвала те је промашила."

Наравно, да Коста није у то веровао као у свето писмо, да се више не може наћи ни једна рука, која би се подигла на једног Обреновића; зар би он кренуо и небо и земљу, па чак и Франасовића, само да се извуче из кабинета Владановог, и да, тако рећи, у очи атентата оде чак у Рим, па још са другом класом, што је противно његовим начелима! Коста је тако велики Обреновићевац, да се просто разболео од жалости, што није и његов потпис на законима о ванредном стању и преком суду за Београд и подунавски округ!

XXI

МИНИСТАРСКА ТРАГАЊА

Једно писамце Вукашиново потсећа:

1. Да у главној државној благајници беше са свим *пресушило* онда, када поред редовних буџетских издатака, требаше много пара за ванредне трошкове — због трагања по делу атентата и то не само у земљи, *него и на страни.*

2. Да Краљ *не пушташе* од себе Председника Владе, који је само сабахиле, док је још Краљ спавао, могао да *хода* један сахат по Кошутњаку, да би *могао* после цео дан до после пола ноћи *седети* било у Министарству, било код Краља.

3. Да су Министри, ако су хтели, да се сви заједно на само посаветују о ма каквом питању, морали да измишљају „ћевапе“ по виноградима, јер Краљ није трпео седнице Министарског Савета, којима није могао сâм председавати, а за то сада није имао каде, јер је непрестано „примао“ или заједно с оцем саслушавао рапорте Настаса Антоновића, јер у његовим рукама беше концентрисана цела истрага о атентату. Кад је Краљ сазнавао, а он је увек о томе извештен, да су се Министри састали на „ћевапу“, он их је брусио „што то они иза његових леђа шурују.“

4. Да су поједини Министри само онда, када би дошли у Двор, па тамо застали Настаса, по гдешто сазнали о току истраге, па и то само у толико, у колико би који од Министара према своме ресору могао помоћи истрази. Тако на пример. Иледнику и „владином комесару“ треба куфер некаквога Јокића. Очевидно тај куфер може да набави само царински чиновник. Зато

Министар Финансија добавља тај куфер и шаље га — Настасу.

Изгледа да се од целе истраге Председнику Владе саопштавало само оно што се тицало спољних послова, да он трага даље у Бугарској, у Румунији и у Русији. Доцније ћемо зато видети неколико докумената. Овде долази једно писмо Председниково Краљу Милану, које гласи:

„Величанство,

Пре него што би приложено писмо и његов прилог послао Мики у Букурешт, молим Ваше Величанство, да их прочита и врати са својим мишљењем. — Иви сам телеграфисао у шифрама, да покуша добити од Стамбуловљевице она акта, што их је Стамбулов задржао од штампања у Јакобзоновој књизи. — Б. тражи моју беседу с банкета. Рекао сам му да ћу му тек сутра одговорити, да ли ће се она у опште штампати.“

А ево како је гласило писмо Мики Кр. Ђорђевићу.

„Драги Мико,

Све више изгледа да је главна спрема за атентат пошла из Букурешта. Апстрахујући од тешкоћа, које нам Румуни праве, и од недостојне уцене, да најпре пустимо њихове Тривуне из Ниша, па онда да нам помогну трагати, ја сам још сазнао: да је ђенерал X., који би нам за то трагање највише требао — са свим руски човек, и да су му Руси само за једну услугу дали 30.000 рубаља. Према томе буди обазрив у односима са тим господином. — Ја сам за трагање тамо, између осталих узео *и* г. Б—у, који добро зна све словенофилске трагове. Он ми је дао приложено писмо за г. Г. С. То је сиромах, али врло образован човек. Позови га к себи, прими га врло љубазно, и *ако* се прими посла, може ти бити врло користан за даље трагање.“

Краљ Милан одговорио ми је овако:

„Драги Докторе,

Не знам да ли је баш згодно Мики писати да је général примио оних 30.000 рубаља, и да ли према Вашим инструкцијама, да се Мика према њему држи врло резервисано, неће бити толико обазрив, да од њега неће ништа ни сазнати. Довољно је, да Мика ђене-

ралу ништа не помиње о г. Б—у, нити о писму, које овај тамо шаље. Требало би Мики додати, да се сви чувају од Свилокосића.“

Док сам своје писмо Мики Крлетовом прерађивао према овим инструкцијама Краља Милана, чудио сам се „чичи“ како не заборавља његовог — Свилокосића. Па како он добро познаје Мику! Мало доцније видећемо да чак и оволика обазривост није много помогла.

На моју депешу Иви Павловићу, стигао је овакав одговор:

— Г. П... казао ми је: *Одиста постоје она документа* (о Пашићу) као и многа друга, која врло јасно утврђују, да су Руси и пре, као што су јамачно и сад у најтешњим везама били са Пашићем и његовим присталицама. Та документа нису у госпође Стамбулов, но у њега, г. П....а, но он их не држи код себе но *код једног странца*, од кога их, кад му који устреба при раду на историји Бугарске најновијег времена (чиме се од некога времена бави) узима, и одмах по употреби враћа на своје место. То чини из обзира смотрености. Никоме их пак не може дати па ни нама, и ако *нам најдубље симпатише у овој борби са страним утицајима*, *која је* и по циљевима и по страни из које то потиче *потпуно истоветна са борбом*, *коју је покојни Стамбулов водио и у њој главу изгубио*, са борбом, коју је он наставио, и коју ће водити до гроба. Та документа, сва до једнога он ће употребити у оном своме раду, и тамо ће она једнога дана објављена бити.

„Изволите примити итд. ИВ. ПАВЛОВИЋ“

У овом трагању по иностранству, да се похватају све политичке интриге, које су спремиле атентат од 24. јуна 1899. Председник је често наилазио на разна изненађења. Краљ Милан је од некуда сазнао да би некакав Марко Радуловић, који живи у Цариграду, могао корисно послужити у овоме послу, и захтевао је од Министра Спољних Послова да томе човеку пошље 400 динара. Како је посланик Србије у Цариграду био на

одсуству[1] то је Председник, писмом од 13. јула наредио отправнику послова Јовици Ф. Христићу да изда 400 дин. томе Марку Радуловићу. Отправник послова на то одговара оваквим писмом:

15—VII—99.

Господине Министре Председниче,

Имао сам част примити Ваше писмо од 13. т. м. којим ми наређујете да Марку Радуловићу издам 400 дин. Пре но што извршим Вашу наредбу ја сматрам за дужност да Вас известим да смо ми тога Марка сматрали као по све сумњива човека. Г. Новаковић је бар имао о њему такве податке и он је на њега преко неког детектива мотрио али није ништа сазнао. Све што се знало то је да Марко шурује са неким Црногорцима и Далматинцима. Није истина да живи у великој оскудици. Одевен је лепо и чисто, довео је жену, иде сам а и с њоме по пивницама ит.д. Ономад је добио једно писмо из Одесе (препоручено) — адресу је писао неки Црногорац, употребио је латиницу али при свем томе видело се да ју је написао Црногорац. Ја сам наредио, ако друго писмо дође преко посланства на његову адресу, да му се исто не преда, већ да ми се у Терапију пошље. Кад би могао његов стан да претресем, али како? Турци су тако глупи — ено ономад, за оног Луку Јокића направили су такву ларму и послали су толико полицајаца и жандара да се 24 часа само о томе говорило. Ако Ви имате сигурне податке и налазите да му ипак треба издати 400 дин. ја бих Вас најучтивије молио да ми пошљете овакав телеграм: „Извршите ипак моју наредбу“. Одкуда то да Црногорци имају толику веру у њега! То је за мене већ врло сумњиво. — Да нам човек по-

[1] Радикалски прекосавски листови тврдили су да је Ст. Новаковић услед ванредног стања и преког суда дао оставку на државну службу. То се наравно одмах поверовало у целој европској штампи, а већ Шандор Петровић је од тога направио у „Келнским Новинама“ овакву депешу:

„Српски посланик у Цариграду, бивши Председник Министарства Стојан Новаковић, поднео је прекјуче Краљу своју оставку са мотивацијом, да се он не слаже са мерама, које је влада предузела после атентата. Положај Министра Председника Ђорђевића одиста је уздрман. Чује се, да је вођ либерала Стојан Рибарац одбио понуду Краљеву, да састави нову владу. Милан пребацује Ђорђевићу кукавичлук што се није одмах вратио у Београд и што није потписао и он законе о ванредним мерама.“

вери ствари од такве вредности, треба да нас добро познаје и да се с нама годинама дружио. — Канда се и ја варам као г. Новаковић. Једино што изгледа чудновато, то је, да Марко говори о неком атентату, који би имао да изврши неки Бугарин. Кад сам јуче био код Али Галиб беја због питања о зидању скопске гимназије, наш пријатељ ми рече: Баш добро што сте дошли, јер сам хтео да вас посетим и да вам кажем, да се спрема један нов атентат противу Краља Милана. Човек, који има да изврши тај атентат, зове се Кирил Фитовски, бивши бугарски официр — у последње време бавио се у Варни и Рушчуку. Ваш покоран ЈОВ. Ф. ХРИСТИЋ"

Не види се, да ли сам послао тражени телеграм, али је сигурно, да сам услед овог писма писао и Министру Унутрашњих Дела и управнику београдске полиције и Посланику у Софији, да се трага и пази на Кирила Фитовског, да се предузму све потребне мере за спречавање *новог атентата* противу Краља Милана!

С друге стране јављено је Краљу Милану, да има трагова некакве *завере* у смедеревској Јасеници, који се сви стичу у Паланци. Одмах је послат начелник сремски из Гроцке, да хвата ове трагове. На њега је пао избор што је врло вешт полицајац и врло поуздан династичар, јер то беше рођени брат Вукашина Ј. Петровића, Ђура Ј. Петровић.

Краљ, у својој нервозности, у мало што није захтевао, да се сви Министри разиђу по Србији да *лично* трагају и хватају саучеснике атентата.

— У оваквим приликама и онако не може бити никаквог озбиљног рада ни у једном Министарству. За отправљање „текућих тефтера" довољни су и начелници одељења, а Министри боље да путују по унутрашњости и да сазнају право стање ствари, него да се састају по виноградима на некакве ћевапе! — говорио је Краљ љутито.

Једва га уверише да то не иде, да има много послова и то хитних, које морају сами Министри решавати, и да би највише један од Министара, и то Просвете, пошто су велике ферије од Петровадна наступиле, могао сада одсуствовати из Београда.

— Добро — приста најзад Краљ — али онда барем Андра нек одмах пође, нека обиђе источну половину Србије, нека прегледа сва државна надлештва, нека дође у лични додир са људима из свију странака, и нека нас редовно извештава о свему, што на томе путовању види и чује и што може бацити нову светлост на ову ситуацију. —

И Андра Ђорђевић кренуо се одмах на пут. Од његових телеграфских шифрованих и писмених извештаја са тога пута, које је слао Краљу и Председнику Министарства, налазимо у овим хартијама следеће:

1. Депеша из Пожаревца од 12 јула Председнику:

„У Смедереву потпун ред. Начелник окружни чује, да је на дан атентата Живојина Тајсића нестало и да је тога дана био у Новом Саду и да се истога дана вратио. Начелник окружни жали, што није добио одобрење од Министра Унутрашњих Дела, да Тајсића кућу претресе. Сумња да је ово спречио Живко Протић, рођак Тајсића. Пера Велимировић у Смедереву због кеја. На њега се пази. Лапчевић, с којим сам говорио, одриче везу са атентатом, већ вели да се оно писмо тиче подмићавања судија да се пусти Рада, син затвореног Јеремића. Ислеђење Лапчевићева дела чека повратак Рајин. Начелнику окружном саветовао да преко Министра Унутрашњих Дела тражи, да се Раја натраг позове. Максимовић се одавно изолисао од политике. Осам из округа спроводе се преком суду; нарочито Алекса Савић, из Осипаонице. У округу претресено преко — —? људи и ништа није нађено. Начелник окружни не зна за паланачку ствар. Сутра полазак мој одавде.

Министар Просвете,
АНДРА ЂОРЂЕВИЋ“

Кад је Председник ову депешу показао Краљу, он је наново плануо противу Министра Унутрашњих Дела, што није допустио окружном начелнику да претресе стан Живојина Тајсића и горео је од нестрпљења да смени тако неодлучног Министра. Једва сам га овом приликом умирио.

2. Пошавши из Пожаревца за Неготин, Андра Ђорђевић је на лађи писао Председнику Владе овакво писмо:

13. јула 1899. год. На лађи „*Гроф Сечењи*“

Драги Владане,

У Пожаревцу сам се бавио од јуче до јутрос. За то време сазнао сам:

1. Да је Миша Јовановић адвокат највише услуга указивао Пашићу. Пашићка је највише проводила у његовој кући. На његовим колима Пашић се свечано извезао из завода Душманићевој кући. Ту су највише око њега били Др. Станојло Вукчевић, Стеван Стевановић, пензиониран потпуковник, брат Спасоја Стефановића, трговца београдског, онај који је служио у руској војсци. Миша га је адвокат са женом испратио на лађу. По свршеном атентату Миша Јовановић отишао је у Мехадију, тамо су: Риста и Алекса Поповић из Голупца и још један Градиштанац, сиромашак, који је био осуђен за „Демона Србије“. Изгледа по причању г. Петра Селића, који је тамо био, да су избегли претресање станова и друге незгоде.

2. Поп Веселин Илић из Раманаца у Млави, на десет дана пред атентат казао је у Црнићу, да ће ускоро Пашић бити велики човек и да ће га народ у руку љубити. Ово је један агенат писмено доставио пре атентата Господину Митрополиту, а овај тај акт послао пожаревачкоме проти с наредбом, да од агента наплати прописну таксу (марке). Но прота био паметнији, па тај акт, како ми Касидолац посланик каже, послао господину Настасу Антоновићу на надлежни поступак.

3. Слично попу Велисаву, говорио је и учитељ у Печаници, среза рамскога. Он је притворен и биће спроведен Преком Суду са још двојицом тројицом.

4. Жена г. Саве Ђукића, судије и иследника причала у Пожаревцу, да су с Пашићем из Зајечара отпутовала двојица. Један за Беч, а један за Пешту. Имена њихова нисам могао овде сазнати.

5. Људи од реда у Пожаревцу налазе, да је погрешка што пријатељи Пашићеви из Пожаревца, а нарочито Миша адвокат и Душманић, нису одмах претресени.

6. Управник Казненог Завода г. Јеврем С. Јовановић, ујак г. Косте Христића, био је, по општем при-

чању, врло предусретљив према госпођи Пашићки. Ретко кога дана, да није са децом по цео дан била код Пашића у заводу. Замерали су му што је допуштао, да под кључем шаље Пашићу храну у завод. (Закључаване порције). Налазило се, да се тиме манифестовала сумња њена, да власт не отрује Пашића.

Г. Јовановић је једини чиновник, који ми није дошао на представку. У завод нисам могао доспети да га обиђем, што сам се журио да јутрошњом лађом пођем низ Дунаво, јер бих иначе два дана издангубио.

7. На председника општине дрвље и камење цела варош. Кажу, да је последњи лопов. Од бабице, од ноћних стражара, од општинских чиновника, од свакога кога у службу општинску прими узима по 1/8 или ¼ плате за два три месеца. Одбор општински прави му сваку сметњу. Крајња потреба, да се скине са овога звања. Мислим се, да би Сима Несторовић пристао на то, кад би му се дала сатисфакција у томе, кад би се Јездић, с ким су махом незадовољни, преместио одавде.

8. Сима Несторовић кука на Јездића:

а) што је наредио да му се сруше два дућана, и ако нису паду склона. Јездић прегао да нагло изврши регулацију вароши. Наредио рушење многих дућана, а међутим накнада се не даје, а нема ни довољно радне снаге, да се то изврши. Пристају на поступну регулацију;

б) што му је подвалио, те му није дао да води окружну депутацију Краљу, већ пустио Животу Стокића, кога Сима ужасно мрзи;

в) што је израдио те је у окружни буџет унета квартирина Станојлу Вучковићу, благајнику и још неким чиновницима, који имају овде своје врло лепе куће.

Сима Несторовић молио Михаила Петровића, посланика, да све ово Краљу каже и Михаило тога ради сутра путује у Београд. Касидолац и Михаило Петровић веома су незадовољни са постављеним кметовима у округу. Веле: да ови јако харају.

9. Веома непријатно изненађење за све пријатеље данашњега стања, што је Рибарцу указана последња

почаст. Он данас, веле, нема никога уза се. Била је општа бојазан, да се данашњи правац не промени. Разуверио сам их са свим.

10. Опште је ишчекивање, да ће се с првацима радикалним једном свршити и тиме осигурати за дуги низ година ред и мир у земљи.

11. На благајника окружног вичу: да краде, да и од учитеља а и од свакога за свако издавање наплаћује по банку.

12. Опште замерање, што се трпи у служби Милутин Поповић, рачуновођа Казненог Завода и сада јак радикалац. Његово Величанство Краљ сетиће се, да је то оно лице, које је 1894. године био рачуновођа у нишком Казненом Заводу, да је тада из службе истеран и да је писац оних порнографија у некадашњој нишкој „Слободи", нарочито чланка у коме је Његово Величанство изгрђено у слици: „Рушење Саборне Цркве".

13. Колико сам знао и умео, ја сам и чиновницима и грађанима јасно и гласно казао: да само дружење са главнијим радикалима има од сада да се сматра као увшрђивање у ред несумњивих непријатеља Краља и Отаџбине.

Надам се, да ће ова претња помоћи, да чиновници буду исправни и да се клоне радикализма.

С поздравом теби и колегама

твој АНДРА ЂОРЂЕВИЋ

П. П. Вечерас стижем у Неготин".

Ја сам из овог рапорта са чуђењем видео: да су симпатије Косте Н. Христића за радикале прешле чак и на његовог ујака, да је газда Симино наваљивање, да се за председника општине пожаревачке постави онакав човек, већ осрамотило постављање кметова указом, најзад да ћефови Председника Скупштине могу да упропасте једног од најбољих окружних начелника.

Упео сам се из петиних жила, да зауздам ћефове газда Симине и за сада сам успео да бар спасем Јездића.

Краљ је услед овог рапорта одмах наредио надлежним Министрима: да се управник пожаревачког кажњеничког завода стави под дисциплински суд, да се писар Милутин смени, да се нареди ислеђење о злоупотребама благајника у начелству округа пожаревачког, а за остало да се извести комесар Антоновић.

Из Неготина телеграфише ми Андра:

„Они из Градишта, о којима сам раније јавио, да су у Мехадији, зову се: Лазар Тршић и Миливоје Добричић. Мисли се, да их тамо издржава Миша адвокат. За оне Црногорце јавио тамо Начелник окружни. Пашић у Доњем Милановцу ни с ким се није састајао. Кад је Пашић био у Неготину, највише му је долазио Стеван Живковић, писар адвоката Павићевића. Начелник окружни га претресао, али ништа није нашао ни дознати могао. Он мисли, да овај неће ништа издати. Можда би у притвору и претњом преког суда што год казао. Данас ми предао и за новине послао изјаву поп Михаило Николић из Митриша, којом осуђује радикалне прваке и одриче их се. Сутра ћу пробавити у околини Неготина. Прексутра полазак мој за Зајечар“.

На овој депеши нема никакве забелешке, да је што према њој рађено.

4. Из Зајечара телеграфише ми Андра:

„Прекјуче пропутовао кроз најважнија села округа крајинског. — Свуда нашао примеран ред, послушност према властима, задовољство са садашњим стањем. Опште гнушање спрам радикалних првака, очигледну истиниту љубав према Краљу и Династији. Краљ Милан предмет општега одушевљења и љубави. —

Синоћ дођох овде. Данас по подне путујем за Књажевац“.

Изгледа да су остала извешћа Андрина с овога пута била адресована Краљу.

Међутим је стигао одговор из Букурешта. Писмо Микино мени од 19. јула гласи:

„Драги Владане!

Када сам предао г. С. писмо г. Б. он ми је изјавио, да се радо прима поверене му мисије и да ће са своје

стране учинити све што може. Њему треба давати пара, а могу лако и У. и Б—ћ доћи да траже новаца, међутим каса посланства је празна. Нареди, да се посланству одмах пошље која хиљада динара. Услед трагања по делу атентата, досао се при посланству јако намножио. *Како си ти Свилокосића отпустио*, молим те пошљи ми одмах једног поузданог чиновника, јер ми је апсолутно немогућно само с Ивковићем послове да савладам.“

Дакле новаца и опет новаца. Читаву недељу дана пре овога писма, кад ми је Краљ наредио, да спремим позамашну суму потребну за трагање у смедеревској Јасеници, и када је наш тајни агенат у Петрограду наговестио, да за отварање извесних врата требају златни кључи — изјавио сам категорички, да ја све те трошкове изазване атентатом, као и ванредне трошкове за страну штампу, не могу више подмиривати из диспозиционога фонда, јер бих иначе морао затворити врло многе школе и отпустити све платежнике, који бране српске интересе, и који се отуда издржавају.

Краљ Александар на то плану.

— Па и треба затворити све те школе. Данас је за нас важније да ухватимо све доказе о овој разгранатој завери противу Династије, јер ако ова пропадне, неће Србији ништа помоћи ни те ваше школе, ни ти платежници који три краве музу, јер онда ће Србија имати да се бори за *свој* опстанак, а не за своје сународнике.

— Извините, Господару, али Србија је и онако сувише доцкан помислила на своју народну мисију и ово мало успеха, што га је за десет година стекла, платила је крвавим знојем. Напуштати тај успех, било би самоубиство наше народносне политике на Балкану. То један Обреновић не може никада наредити, а не верујем да се може наћи и један српски Министар, који би *такву* заповест извршио. Бар ја нећу никада бити тај Министар, јер ја најбоље знам колико је труда, муке, напрезања и жртава коштало отварање сваке поједине школе. —

— Доктор има потпуно право — прискочи ми Краљ Милан у помоћ. — У осталом нигде у свету, ни у једној држави не подмирују се овако ванредни издаци из *ре-*

довних буџетских кредита. Он треба и као Председник Владе и као Министар Спољних Послова у овако ванредним приликама да има нарочиту суму на расположењу, из које ће и он и сви други Министри исплаћивати ванредне издатке, које им ти наређујеш да учине. Tu es drôle, mon garçon. Ти наједанпут наредиш да Андра пропутује једну а Вукашин другу половину Србије, да Владан води преговоре с Минкусом, да Драгомир под видом „одсуства“ изврши некакву другу мисију, а никад не помишљаш, да они све те твоје мисије не могу извршити од своје џебрачке плате, са којом једва пристојно излазе на крај, ти не помишљаш да и кад би они имали плате француских Министара, не би било право, да они и на државне мисије троше из свога џепа. Најзад, они су наши, они су навикли на сиротињско таворење, али ако ти мислиш, да ћеш тако јевтино проћи и са оном господом у иностранству, која ти сада требају, то се љуто вараш. Ако ти хоћеш да дочепаш штогод од поверљиве преписке пуковника Грабова[1] или пуковника Таубе-а, онда не можеш проћи са 100 динара или са 400 некаквом Радуловићу, него ти треба много хиљада, па често извесној господи не смеш ни понудити паре, него их лепо мораш најпре претворити у брилијанте или бар у хартије од вредности, да са њима градиш „поклоне“. —

Краљ Александар мораде признати, да његов отац има право и сазва седницу Министарског Савета. На тој седници од 15-ог јула 1899, а на захтев Краљев, Министарски Савет донео је решење: да се Председнику Министарског Савета, за подмиривање ванредних трошкова, изазваних атентатом од 24 јуна 1899 противу Његовог Величанства Краља Милана, стави на расположење сума од *сто хиљада динара*. То решење написано је одмах у седници, потписано је најпре од свију Министара, па онда га је потписао и Краљ овако:

„Краљ одобрава АЛЕКСАНДАР“.

Тиме је ова одлука Министарског Савета претворена у „височајше решење“.

---

[1] Шеф руске тајне полиције за Балкан, са седиштем у Букурешту.

Из овог кредита потрошено је од 16 јула до 24 августа 1899 свега *57,560 динара 80 пара*, и о томе налазимо у хартијама овакву белешку:

„16 јула: Председнику Министарства за издатке на страни и овде. . . . 2,000 динара — пара
17 јула: Др. Бернарду Брилу за поверљиву мисију . . 600 „ — „
18 јула: пошти београдској 101 „ — „
22 „ Посланству Букурешт 4000 „ — „
23 „ „ „ 1000 „ — „
23 „ Посланству Цариград за М. Радуловића . . . 400 „ — „
23 јула: Стевану . . . 100 „ — „
24 „ за акције послате у Букурешт . . . . . 8,584 „ 40 „
24 јула: Министру Војном 7,000 „ — „
24 „ Министру Унут. Д. 10,000 „ — „
25 „ Б . . . . . нијану . . 730 „ 20 „
27 „ Управнику Београда 500 „ — „
27 „ Ономе у Русији . 15,000 „ — „
28 „ Посланству Петроград 1000 „ — „
19 августа: Посланству Париз 5000 „ — „
24 „ Консулату Пешта 1562 „ 20 „

Свега 57,560 динара 80 пара

Остале издатке из овог ванредног кредита видећемо на своме месту.

XXII

ШТАМПА ПОСЛЕ АТЕНТАТА

Борба француске штампе противу Краља Милана и Српске Владе постајаше све жешћа, од како је Цар Руски одликовао Саву Грујића Анушком. Ево шта пише париски лист „Le Journal“:

„Декоришући г. Грујића, кога Милан окривљује, да је био у завери, Цар је показао, колико презире раскраља Србије. Други на његовом месту нашли би се увређени. Милан је већ навикао, да га презиру и као владаоца. Стало је њему; докле има пара, наћи ће увек друштва, да тера белу лалу“.

„Говоре, да су се у Бечу забринули и да саветују Милану, да своју разбојничку освету не искали сасвим над радикалима, који су му сметали, да сасвим опљачка државну благајну.

„До сада Милан не слуша те савете. На један његов миг апсе се први људи и поступа се с њима као с убицама.

„Ако би они у Бечу искрено желели, да то престане, нека само Милану даду онолико пара, колико троше, да га издржавају у Београду“.

У исти мах мој цензор за француску штампу поднео ми је овакав рапорт:

„Приликом сукоба на граници г. Лебе Вам је писао, да удесите, како нико пре Хавасове агенције не би могао да публикује факта, која се нас тичу, јер када се већ једном упути струја јавнога мњења, тешко је враћати је у други правац.

У садашњем случају непрестано се публикују лажи и најгнусније клевете о нашим пословима, а нарочито

о Краљу Милану. То је организована очајна кампања беспримерне дрскости противу наше Династије. Најпре хоће да је униште у јавноме мњењу, па онда да је ма на који начин оборе. Тим ратом управља Русија; барем у колико се тиче француске штампе, то је очевидно. Кад већ на томе терену не можемо да се бранимо противу једне Велике Силе, пошто немамо толико новаца, да платимо ни онај део француске штампе, који је противан руско-француској алијанцији — онда барем треба, да за време атентатског процеса свако вече пошљемо Хавасовој Агенцији аутентичан извештај о ономе, што је тога дана одиста урађено, пре него што ико може да телеграфише своје измишљотине и пре него што они у Паризу имају каде измишљавати оно, што није било. Ја знам да велики француски листови, који су плаћени од руске владе, неће доносити наше депеше Хавасовој агенцији, али ћемо барем утицати на мишљење Хавасових претплатника и читалаца у великом политичком и финансијском свету и у француској аристократији, а већ и да не говорим о енглеској штампи, која неће ништа лажљиво донети, осем кад је рђаво обавештена.

Из ових разлога част ми је предложити: да се г. Бадемлић, или један од судија преког суда овласти, да ми свако вече у 6 часова саопшти факта дотичнога дана, која нису тајна, и која нам не могу шкодити, ако се публикују. На основу тих аутентичних факата, ја бих сваку ноћ телеграфисао и тиме бих јако отежао намере Србијиних клеветника.“

Пошто је Живан Живановић, кога међутим бејах поставио за шефа пресбироа, потврдио ово мишљење цензора за француску штампу и придружио се његовој молби, то је ова изнесена на првом реферисању Краљу, и дате су потребне наредбе Настасу Антоновићу.

Младен Ж. Радојковић и М. Тошић који су цензурисали осталу штампу, узаптили су 11. јула 58 листова (од 166). Ми не можемо овде цитирати читаву ту конфисковану књижевност. Само пробе ради неколико цветића: Величајући славни дом Петровић-Његоша на рачун Обреновића, опозициона прекосавска штампа није могла сита да се наприча, како ће на свадбу Кнежевића Да-

нила доћи, не само „велики турски дипломата“, маршал Шакир-Паша и нарочити изасланици свију европских Суверена, него и Велики Кнез Руски Константин Константиновић, који ће у име Цара да венча Данила и Јуту. „Ова свадба, поред *онога* што ће се *узгред* свршити, донеће радости не само Кнежевом Дому, него *и целом српском народу* („Србобран“ од 16 јула). „Вођима радикалне странке, који су се приликом атентата десили у иностранству, наредила је српска влада, да се одмах врате у Србију, *инаће ће им она конфисковати све имање.* Али пријатељи су саветовали генералу Грујићу, да ни пошто не долази, него нек остане у Русији. Краљ Милан међутим *иљачка касе* затворених политичких клубова, и *граби имање похапшених радикала*“ („Свѣть“ од 8 јула). „Код Веснића нађено је једно писмо Грујићево, у коме генерал прича, како је био код Государја Императора, да му честита нову годину, и како је Цар том приликом пожелео свако добро Србији и српском народу, а о Краљу Александру није ни поменуо. Ето *зато* је генерал Грујић скинут са послапства, избрисан из генералског списка и позват у Београд, иначе ће му се конфисковати имање“ („Свѣть“ од 8 јула). „Све што се сад у Србији ради и што се спрема „завереницима“, све је то управо *завера Милана Обреновића иротиву Краља Александра.* Бивши Краљ, који се најпре одрекао Престола, а после и самог српског поданства, покајао се што је то учинио, вратио се у Србију, дочепао је војску под фирмом Команданта Активне Војске, а без икакве фирме дочепао је, силом свог родитељског уплива на сина, и сву осталу државну власт у своје руке. Да ли ће ова и формално, заједно с круном прећи на њега, то не знамо, али жалосни догађаји, који се сада у Србији одигравају, доказују да је све могућно“ („Свѣтъ“ од 8 јула). Из париског „Figaro“ цитирају, како Милан хоће да угуши радикалну странку, зато што ова хоће савез са Русијом, и то да је угуши у корист друге странке, која хоће *савез с Аустријом* („Свѣтъ“ од 8. јула). Дражесно је, како српски генерал Висарион Висарионич Комаров полемише са Кнезом Мешчерским, који је у свом листу „Гражданину“ доказивао, *да је Русија својом*

крвљу и својим жртвама од дивље Србије направила Краљевину, и да услед тога сада, када се у Србији заводи инквизиција итд., Русија треба да дигне из Србије своје заступништво, и да „остави Србију њеној судбини". Комаров је противног мишљења. Али то вреди цитирати од речи до речи:

„Размишљајући о положају у Србији „Гражданин" кнеза Мешчерског вели: „У Европи има држава, која је својом крвљу и својим жртвама од *дивље* Србије направила Краљевину, и та држава не може допустити да Милан окива најбоље синове Србије, да им отима имање, да заводи инквизицију, да од Краља прави роба својих гнусних намера и целата његовим жртвама. Та држава је Русија. Смешно би било помислити, да је Русија позвана да се меша у унутрашње послове српске. Али мени се чини, да је дошло време, када Русија треба да корача по заветима, које је Император Александар III поставио односно Бугарске. Требало би Краљевину Србију оставити њеној судбини. Представницима Русије није могућно без повреде њеног достојанства да буду сведоци тираније Миланове. С друге стране незгодно је, да Русија непосредно захтева, да се Милан уклони из Србије. Према томе изгледа, и та се мисао све више јавља у Русији, да би најбоље било, да се одазове из Србије представништво руско. То захтева достојанство Русије и предање њене политике".

„Ми налазимо да би баш то, што „Гражданин" предлаже, било недостојно Русије. Бацити све, напустити своје место, као што раде слабе жене, предати све српске послове у руке Аустрији и Германији — та то баш и желе наши непријатељи. У Србији, то је очевидно, има сада завера, али не против раскраља, него противу Краља Александра, и том завером управља Милан. С обзиром на наше велике интересе тамо, Русија треба да поступа као велика држава т. ј. властно и опредељенно. Нећемо ми у Србији понављати погрешку, коју смо учинили у Бугарској и за коју је после требало толико муке, док се поправила. Зар је доста неколико безакоња раскраља Милана, па да Русија напусти свој задатак?"

Али има још лепше. Кад Руси овако гуде, онда њихови идолопоклоници на Молдави морају бити још женићи. „Браћа“ Чеси, у свом немачком листу „Политици“ (од 10|22 јула) налазе, да се већ више не може говорити о краљевини, него о *Султанату* Србији, коме је на челу *Навр-Един-Милан-Хан*, који као да *ниј*е више *урачунив*. Он је увек и кад је био Краљ и сада, када је узурпатор[1] у Србији, био само agent provocateur. Он тера вратоломну *циркуску* политику. Сада је отпочео рат за истребљење свега, што је самостално у Србији, за истребљење не само радикала него и либерала. У том најбруталнијем рату за истребљење нема милости ни за жене ни за децу. Ко се не може ухапсити, тај се протерује са свима својима, а њих је сад пуно по јужној Угарској и Хрватској, где живе од милосрђа добрих људи. Међу њима има високих чиновника и угледних списатеља, као што је на пример Стеван Радосављевић Бдин. Милан нема више уза се ни једног интелигентног човека, јер у Србији нема више ни једног иоле познатијег политичара, који није страдао од његовог Султанског ћефа. Зато се он и служи најгорим напредњачким пропалицама. Тако је за управника Београда узео и државним саветником направио једну од најсуровијих и најнеобразованијих индивидуа целе земље. Такви, и још гори егземплари налазе се у свима државним службама. Министри немају никаквог државног ослонца (Halt), немају никаквих присталица (Anhang), немају никаквог угледа, они су само познати као покорне слуге лоших Господара. Шта хоће Милан са таквим државним апаратом? А Бог би га знао, он одавно не мисли логично. Иначе би он разумео, да један мирап народ, као што је српски, не лаћа се од беса буна̂ и атентата, *него само онда кад дође до очајања*. Ако овако и даље потера, изаћи ће, да је *цео народ* био у завери. Па шта ће онда? Што му драго, али Милан је за нас европски *шаликућа*, и ми не би никоме саветовали, да се служи тако гнусним човеком. Она комедија са народним депутацијама, које вуцарају по београдским улицама, су-

[1] И Кнез Фердинанд је био узурпатор, докле год није почео да игра како се на Неви свира!

више је провидна и неће никога у Европи преварити. У Србији стоји данас на коцки не само мир Балканског Полуострва, него *и мир целе Европе*, јер у њој један бесан и неурачуњив човек млатара запаљеном зубљом. И за то: *Милан мора да иде из Србије*".

Испод овог врло логичног и врло непристрасног чланка стоји мојом руком забележено:

„Ale prosim Vas, bratři Čehove, co pak je to? Зар ви, који сте заставника чешког народа, Ладислава Ригера, који је целога живота носио високо заставу „Ne dejme se" отерали под старост у *аустријске бароне*, мислите, да ћемо и ми отерати из Србије њеног ослободиоца и творца њене краљевине само да заслужимо благовољење, за које ви пузите пред вашим идолом? И ко ће то да отера Краља Милана из Србије? Новинарска дрека?"

Интересантно је било читати, како Шандор Петровић, говорећи о спреми за оптужбу похапшених (Kölnische Zeitung од 9|21 јула) избрбља нешто, што му не иде у прилог „Што ће се — вели — Таушановић оптужити, то не може пасти у очи, *јер је Таушановић признати вођ Карађорђевићске групе у радикалној странци*, али *Пашић није никада био присталица Карађорђевића*. Он је испрва сањао *о српској републици*, а у последње је време говорио да ће „у згодном тренутку династија сама пасти.""

Ових дана изашла је брошура „L'attentat contre le Roi Milan et le parti radical serbe. Dédié à la presse européenne par *un* groupe de radicaux". У њој се доказује, како се радикална странка није никада служила атентатима, и да је овај атентат дело владиних махинација. „Хтели су да Милана направе мучеником. Миланов положај био је такав, да му је требао овај фингиран атентат. И тај атентат припремио је сам Милан са шефом полиције Бадемлићем".

Ово се чак и „Келнским Новинама" учинило „преко јего", и оне у бр. од 9|21 јула кажу о тој брошури:

„Дрско је (es ist ein starkes Stück) помислити, да ће европска преса ни зашто ни крошто веровати оваке бапске приче. Европска ће преса, баш из овог неотесаног

покушаја обмане доћи до уверења, да радикалска савест није мирна, и ако није баш радикална странка утрапила атентатору револвер у шаке".

У опште, што су радикали постајали дрскији у својим измишљотинама, то се европска штампа више трудила да се боље обавести. О томе пише „Jedinstvo" од 10|22 јула:

„Овђе ћемо забиљежити што у опће пишу сада озбиљни листови, не изузев ни њеке руске, бива суштину њихова мишљења и разлагања, а то на вијести, да ће до који дан започети расправе ратног суда против уапшеника. Врло их изненађује вијест, да ће те расправе бити јавне. Буде ли тако, онда ће се заиста свијет можда збиљски увјерити, је ли постајала урота против династије Обреновића и јесу ли биле оправдане ове оштре мјере у Србији прихваћене. Јавност расправâ доказује малко већ сада, да Влада у Биограду по свој прилици има доказа — а има ли их, а хоће ли расправе бити јавне, или се то тако само говори? Буду ли и докаже ли се, да се против династије радило, онда ће се према цијелој овој афери промијенити јавно а озбиљно мишљење. Најодлучнији противници Милана не смију бити, ради Србије, и противници династије. И осим да у том случају династија има право на обрану, она ће наићи на одобравање, пошто би било тако јасно, да су радикали само за то хтјели да свргну Обреновиће, што њихови људи не би могли министровати. Јер по чему је бољи од Милана Петар Карађорђевић и зар у народу ужива симпатију, зар је и тај човјек икад ишта учинио за свој народ, зар се икада и исказао Србином?"

„С друге стране, изузев Милана, као личност, који би други узроци могли оправдати уроту проти династији? Унутрашњи не, јер је у унутрашњости било баш најгоре, кад су владали радикали, а ни вањски — јер и да су радикали на влади, слиједили би данашњу политику, како су и прије. Зар нису радикални Министри истјерали Краљицу Наталију? Они су дали милионе Милану и они су подржавали добре односе и са Бечом и са Петроградом. Има их, па у страначкој занешености пишу којешта; јер су проти Милану, ради њега би упалили и Србију. Не иде то тако. Ако је Милан зло, на њ се ваља и ограничити.

С тога докаже ли се, да је збиља постојала урота проти династије, нико паметан неће је одобрити. Такове уроте стварају грађански рат, а земљу и народ бацају у пропаст и заоштривају династичка питања, свакој држави ужасна. А ова урота осим свега овога, доказала би, да се радикали у Србији на ништо не обзиру, само да дођу до власти. Врло неповољан суд приобћио је у „Руском Вестнику“ Е. Л. Марков по казивању познатог српског критичара и књижевника Радована Кошутића, доцента славенских литература на Великој Школи. Страначки раздори пријете Србији пропашћу. Да се Србија спасе, скрајна је потреба, да се сеоски попови и учитељи одрекну политике и да се стану бавити само својим звањем. Сада попови у нас никад не проповиједају у цркви, но сваке вечери сједи поп у каквој кавани, сабире око себе народ и чита му какве радикалне новине; у опће огромна већина сеоских попова су радикали. А из оних новина што чују сељаци? Увијек једно те исто: да су либерали и напредњаци — издајице, лопови, разбојници. На питање, у чем стоји разлика међу странкама, млади је српски књижевник одговорио, да то нико право незна. Сви признају потребу јаке владе, али да такве у њих нема“.

Да, да, сви признају да Србији треба *јака* Влада, јер страначки раздори упропашћују земљу. Ето и „Neues Wiener Volksblatt“ (од 11|23. јула) вели: „Могућно је да овај атентат ипак има једну добру страну, а та је да политичке странке морају доћи до уверења, да *њихове дивље партијске страсти земљу упропашћују*“. Али кад се у Србији нађе једна Влада, која је довољно јака да заузда *дивље* партијске страсти, као што је Влада од 11. октобра 1897. за релативно врло кратко време до 24 јуна 1899. *доказала*, онда не само српска опозиција него и либерална штампа целе Европе дречи на *реакцију*, на *терор* у Србији, и онда се јављају претенденти, онда престаје сваки културан рад и најбоље владе у Србији, јер сад ваља и Влада и цела земља да газе у вечиту, разоравајућу, крваву династичку борбу. Како може Влада у Србији, после атентата да навлачи рукавице при хватању криваца, како може наставити свој рад на при-

вреди, на финансијама, на железницама, на фабрикама — кад Претенденат из Женеве сипа своје изјаве, да је цео народ у Србији у завери противу свог законитог Краља, и да је он одлучио — да ради...

Ево шта је донео „Neues Wiener Journal“ од 11|23. јула о *„надама принца Карађорђевића“*:

„Претенденат на Српски Престо, принц Петар Карађорђевић дао се пре неколико дана интервјуисати и казао је, да он чека своје време. Ваш дописник у стању је да допуни ту изјаву Претендента на Престо Обреновића казивањима једне личности, која врло близу стоји принцу Карађорђевићу, и то казивањима како о последњим догађајима, тако и о будућим.

„Принц Карађорђевић безграничнo мрзи Краља Милана, као и овај њега. Осим те мржње Милан се боји да Карађорђевић не отме престо његовоме сину. Само зато изненадио је раскраљ цео свет својим повратком у Београд. Милан је знао, да је престо његовог сипа поткопан, а знао је да његов син није никада уживао симпатије српскога народа. Он је одавно знао да Карађорђевић живо ради и зато је — овај је детаљ са свим нов! — још 1890, када се Милан случајно састао у Паризу са једним чланом Карађорђевићеве породице, са овим претресао *питање о женидби тада 15-годишњег Александра са тада осмогодишњом ћерком принца П. Карађорђевића.* Принц Петар је ову мисао одсудно *одбио.*

— А шта је побудило Милана, да у корист свога сина абдицира? —

— Једна ствар, која је врло мало позната. Милан је благовремено сазнао да је *радикалски устав од 1888. дело принца Петра. Пашић као и остале вође радикала били су још онда у вези са Претендентом и слушали су у свему његове савете.* Милан је пробао да се одупре, али када је видео, да му та опозиција може постати врло *опасна*, он је онда бацио свој последњи адут. Он је на супрот популарности Карађорђевића, која је непрестано расла, истакао још неначету популарност свога сина. Ето зашто је у истини Милан абдицирао. —

— Добро. Али за што се опет вратио? —

„Апстрахујући од тога што је Милан оставио у Паризу *три милиона дугова*, нагнао га је на то *сасвим основан страх*, да ће радикали да раде и против његовог сина. Познато је да је Др. Докић био онај, који је у своје време наговорио Александра, да положи венац на гроб *Кнеза* Карађорђевића, и да тако покуша зближење са Претендентом. То би била пропаст за Милана, зато се вратио. Краљица Наталија, која је врло паметна жена, одлучила се одмах да се pro forma помири са својим мужем, јер је и она одмах увидела, да ће Краљ Александар да се преда Карађорђевићу, који га је *уверавао о својим симпатијама*, и да ће тако довести у опасност Династију Обреновића. —

— Како се понашао Принц Петар, када је Милан на тај начин извукао свог сина испод Петровог уплива? —

— Био је дубоко увређен, јер се уверио, да се односно младог Краља предавао неоснованим илузијама, и да сад мора наново почињати борбу против Обреновића. С друге стране беше му мило, што му сами његови противници утиру пут ка Престолу. —

— Ама зар се одиста Принц Петар одаје *Краљевским* сновима? —

— Без сваке сумње. Он то и не крије. Револуција у Србији само је питање времена. Она ће дефинитивно пресудити за Карађорђевиће или за Обреновиће. Принц Петар је сувише идеалан човек да би желео проливање крви, али . . . —

— Па према томе онда је истина, да у Србији постоји формална завера? —

— И јесте и није. Јесте зато што што у Србији има преко 2 милиона завереника, који високо поштују демократског Принца Перу. Није за то што нема никаквог завереничког одбора са коресподенцијом, са бомбама и динамитом. —

— Последњи догађаји доказују, да има и тога? —

— То су Миланове *измишљотине*. Атентат је *начињен*. Ви ћете тек после извесног времена видети шта се иза тога крије! —

— Ви као да заборављате, да би у том питању имале да кажу своју реч и Русија и Аустрија. —

Мој сабеседник само слеже раменима, и рече:

— Петар чека своје време. Кад ће то време доћи, не знам, али што знам и што вам могу казати то је ово: *Принц се одлучио да ради!*“ —

У тренутку кад сам читао ову изјаву, да се је Принц Пера одлучио на посао, донеше ми два писма. Једно од руског отправника послова Мансурова, у коме ми јавља, да ће сутра у среду 14 јула, као на дан сарањивања Руског Престолонаследника, Великог Кнеза Царевића Ђорђа Александровића, који беше ових дана умро, бити служба у Саборној Цркви у Београду за покој душе Њ. Царског Височанства. Друго писмо беше од проте београдског Новице Лазаревића, у коме јавља, да је посланство поручило за сутра службу и парастос и *тражи:* да се на великом входу помене Цар па онда наш Краљ. Пошто Митрополит није у Београду, прота Новица пита Владу, шта да ради и моли за упуство.

Ја сам му одговорио, да служи службу и парастос, али да на „великом входу“ помене најпре нашег Краља па онда руског Цара.

На тој служби и на том парастосу био је Краљ и његов отац, била је цела српска Влада у гали.

Истога дана изашао је на Цетињу свечани тробојни број црногорског службеног листа „Глас Црногорца“ са церемонијалом прописаним за свадбу Кнежевића Данила. Из тога церемонијала да забележимо: „Иза Књаза Николе, који је имао водити испод руке „Њено Краљевско Височанство Велику Књагињу Мекленбург-Стрелиц“, и иза Њ. В. Херцега Фридриха од Мекленбург-Стрелица, који је имао водити испод руке Књагињу Милену — долазио је овакав кортеж:

Њ. Кр. В. Књаз Напуљски са Књагињом Батемберговом.

Њ. Ц. В. Велики Књаз Константин Константиновић са Њ. Кр. В. Књагињом Напуљском.

Њ. Кр. В. Књаз Грчки Никола са *Њеном Светлошћу Књагињицом Карађорђевић.*

Његова Светлост Књаз Карађорђевић са Њ. Св. Књагињицом Ксенијом итд. итд.

У истом броју службеног листа Црногорске Владе, у коме се претенденту на престо Обреновића признаје Кнежевска титула, два српска песника, Приморац Јово Сундечић и Новосађанин Александар Сандић дали су израза осећањима, која су увек, а нарочито тога дана, владала на Цетињу.

Сундечић пева:

„С пуном груди светог жара,
Величанству Руског Цара
Нек ни „ура“ одјекује,
Као куму вјенчаноме,
Као Оцу Свесловенском,
Ка' *колосу* Сјеверноме . . .
Нек се ори „ура“ ој
Уз заносни општи пој“.

А. Сандић апострофира Црногорског Престолонаследника сасвим новим титулама прекосавске провенијенције. Сандић авансује Данила за наследника Престола „Зете, Рашке, Захумља и Приморја“ и мотивира тај свој указ овако:

„Тисућа лêта мину од како је Хум и Захумље, Рашка, Зêта и Приморје и сав *онај* крај гледао кићене свате о свадби великој, када је Немања Велики женио сина, Стевана Првовенчаног. Немањин мезимац, светитељ Сава, венчао је младенце, крунисао их *круном краљевском*. Када је пре тога Жупан српски Немања, *баш отуда*, из тога кршног краја, постао велики Жупан целога, *сједињеног народа српског*, он је извео велика дела. И... и... *теђи ће вода куд је текла*. Малоћа Црне Горе, по сразмеру, није мања од малоће Јеладе старога света. Број јунака Црногораца у данашње дане и величина им витешка сходна је броју и величини јелинских јунака, шпартанских полубогова. Ловћен није нижи од Олимпа.

„Па помози Боже и срећо јуначка — — мудра главо, памети оштра“!

И ово не декламира какав српски Гаскоњац, раздраган толиким сјајем на Цетињу. То пише представник српских Атинâ — Новог Сада!

Она „пашчад шумадинска“ у Биограду морала би на главу пасти, када не би разумела, да имају *два* претендента, један у Женеви, а други још опаснији на Цетињу.

Нека они само санирају финансије и унапређују Народну Привреду — овамо на Цетињу „коло води Цар јунака, свекар Господар“. Штета што Сандић онда још није знао за крилату новинарску реч, да је Кнез Никола „Свекар Европе“. Како би тек онда звучала новосадска фраза!

И док су се овако на Цетињу сунчали на благовољењу руском и Кнез Никола и Кнез Петар надајући се обојица, да ће им Сундечићев „колос“ осигурати наследство Немањиног *краљевства*, дотле је „*Новоје Времја*“ (од 9. јула) причало, како „*Господин Милан из Париза*“ чак ни за време српско-турских ратова није изашао на бојиште, да бар руским добровољцима каже „спасибо“ него је по ваздан играо „макао“, и потезао је своју сабљу, само да испод кревета и дивана тражи присталице Карађорђевића, који бајаги хоће да га убију. То је он радио сваку ноћ. Од тога доба прошло је 23 године и живот тога „господина из Париза“ постао је много драгоценији. Сад он не тражи заверенике под креветом, него их у по бела дана хвата на десетине и вуче их у затвор! —

Па онда није ни чудо што руске „Новости“ од 10 јула јављају, да је због атентата ухапшено *тридесет хиљада људи*, а „Budapester Tagblatt“ од 12|24 јула да се пред Београдом појавио један руски монитор и ту се, *пред конаком*, укотвио. „То се доводи у везу с Грујићевим доласком, јер је Цар Грујићу дао реч, да Русија неће допустити, да он буде ухапшен. Појава овог руског убојног брода, који је *два* своја *грдна топа* наперио на варош, производи узрујаност и у Београду и у Земуну“.

Сада бар знамо зашто велики крсник Св. Ане Сава Дмитрич није ухапшен, када се вратио у Београд, него је мирно и сербез седео код своје куће. Али онда је појамно и то што су крвожедни цензори, либерал Радојковић и радикал Тошић 13-ог јула од 95 страних листова узаптили 41. Маните их врагу. И онако је не само Београд него чак и Земун узрујан.

Интересантно је, што је ових дана донео бугарски лист „Новъ Вѣкъ“, орган бугарског Министра Председника Грекова:

„Краљ Милан и српска Влада имају сада да бране Династију Обреновића од унутрашњих и спољних непријатеља. Догађаји су се заоштрили до *двобоја између Династије и радикала.* После пада напредњака, радикали су имали врло повољну позицију, али *нису ништа урадили за Србију*, већ се мешали у велике међународне размирице. *Српски су радикали неуморно нудили Русији своје услуге против Стамбулова и „татарске“ Бугарске*, и нису се могли доста начудити, што се Русија није ни осврнула на њихове *сјајне понуде.* За Стојиловљева режима доказали су своју политичку зрелост приликом братимљења у Пироту. Са таквим банкротираним политичарима имао је Милан посла, када се вратио, и најновији атентат није, наравно, ни мало побољшао шансе тих банкрота“.

Tiens, tiens! Дакле наши радикали нудили своје услуге Русији противу — Стамбулова?! Па наравно, Стеван Стамбулов борио се против свете православне Русије, није допуштао да се Бугарска претвори у руску губернију, а то је радикалски идеал за све балканске државе. И Русија ни да главу осврне на „сјајне понуде“ српских радикала? Јазук. Али је пуковник Грабов сигурно знао, зашто му је Хаљу поузданији, него српска радикалија.

Колико су српски радикали били дубоко уверени, да је спас Србије једино *у најтешњој вези* са Русијом, колико су они њој увек били „искреними сторониками“, колико су они били убеђени, да *цео српски народ* једино од Русије очекује свој спас, колико су они веровали, да Русија треба да реши питање, *да ли ће бити Србије или је неће бити*, колико су српски радикали били готови пристати *на сваки услов* Русије, и покорити се сваком *њеном* решењу српског питања, све то види се врло јасно из једног великог *„писма из Београда“*, које је наштампано у „СПВједомостима“ од 11 јула 1899, и које је очевидно писао један човек, који је знао радикалну душу до дна.

Ево барем завршетка тог врло великог дописа:

„Врло лако могу погинути ови људи, који једини спас за Србију виде у њеној тесној вези са Русијом.

„Ја никада нисам био радикал, и ја сам сигуран, да мене не би ухапсили, баш и када би се знало, да сам ја писац овог дописа, али опет морам да кажем, да кривица зато што су ови људи похапшени, и што ће бити суђени и кажњени, пада не само на Милана, него и на вас, на Русију, јер ти људи страдају само зато, што су увек били искрени приврженици Русије.

„Ви сте често слушали, нарочито из наших службених кругова, како ми не дамо, да се стране државе мешају у наше унутрашње послове, па дакле ни Русија. *Не верујте у то, то је у ствари лаж.* Ми смо сувише много добили од Русије, да би јој могли свесно одрицати право, да она што од нас тражи. *Народ* инстинктивно *гледа у Русију, он од Русије очекује своје спасење, он од Русије очекује решење питања, хоће ли бити или не бити Србије и српске народности (!!!).*

„Наш је народ може бити мало размажен сувише широком уставношћу, која је сувише велика за његову снагу (пока не по плечу), али у основи ми волимо јаку, на закону основану власт. Ми смо готови покорити се *сваком вашем решењу*, само нам га дајте у позитивном чврстом облику. Народ наш толико је убеђен, да му Русија жели добра и само добра, да ће пристати *на сваки захтев* Русије. Само једно немојте тражити од нас: да се миримо с Миланом. Ту вас послушати не можемо, то превазилази нашу снагу, јер у том случају бисте нас принудили да радимо противно вашој жељи. Наша је земља пуна неначетог богаства, наш друштвени строј даје јемство, да бисмо ми могли постати елеменат реда и мирног развитка на Балкану. Али за то нам безусловно треба: *јака влада и* да тачно знамо, *шта Русија од нас тражи?* Зар се Аустрија не меша у наша унутрашња питања, зар није за свакога јасно, да она подржава садашње стање ствари и Краља Милана у Србији, који је за нас толико „погубан“. Зар Русија не може у нас да проговори тоном, који приличи заштитници Православља и Словенства на Балканском Полуострву? Није моја надлежност

да вас учим, *где* треба да проговорите таквим тоном, — ви то знате боље од мене, само вам кажем, да ми *само од вас* очекујемо спас из ове ситуације. Српски народ гледа само у вас и жудно прислушкује, шта ће учинити Русија, јер је уверен да Велика Русија неће напустити и неће издати (не выдасть) људе, који су јој одани (преданныхъ эй людей), са чијим именима је народ навикао да везује своју садашњост и своје наде за бољу будућност".

XXIII

ЗА ВРЕМЕ ИСТРАГЕ

14-ог јула послао је Министар Спољних Послова овакву циркуларну депешу свима Консулатима Србије у иностранству:

„Од неког времена страна штампа поплављена је нетачним и сасвим измишљеним новостима о унутрашњем стању Србије, о последњем атентату на Његово Величанство Краља Милана и о начину како се води истрага.

Изволите демантовати најенергичније у листовима ваше резиденције сваку новост, која би хтела да представи сам атентат као ствар неозбиљну и удешену од стране полиције а истрагу, која се води противу криваца и саучесника у атентату, као политичко гоњење од стране Владе противу радикалне странке. Тако исто демантујте најенергичније проношења извесних листова, да у земљи почиње анархија.

Апсолутан мир и ред влада у целој земљи. Комплот је из далека спремио атентат. Истрага се води на основу закона. Оптужени нису само радикали. Напротив већина је радикалских вођа у слободи: Грујић, Симић, Вујић, Велимировић, Милосављевић, чланови радикалног одбора, а тако исто у слободи су и готово сви угледни радикали у унутрашњости“.

Да ли је ова наредба консулима и колико помогла то ћемо видети доцније. За сада је Краљ Милан остао „Херострат“ („Застава“ од 14 јула), за сада се тврдило, да преки суд у Београду неће судити јавно, него тајно („Србобран“ од 13 јула), за сада руске новине пишу како „Милан свога сина шаље у Карлсбад, да би у ње-

говом одсуству истребио све заверенике“ (Одесскій Листокъ од 12 јула). Кад је специјални дописник р. „Новоје Времја“ *Др. Вергун* из Београда своме листу телеграфисао, да је Кнежевић пуцао ћорфишецима и да се куршум у рани потпуковника Лукића *није могао пронаћи чак ни Рентгеновим зрацима*, Бадемлић се наљутио, па је Др. Вергуна протерао из Београда. Љутња је рђава саветница у политици. Др. Вергун је наравно као и многи други страни коресподенти остао у Земуну, па је одатле сипао не само у руске него и у немачке новине, како су притвореници у београдској полицији по 50 сахата остајали без хлеба и воде, како су три бивша Министра међу њима морала четири ноћи лежати на голој земљи, како су се њихове породице на то жалиле, а Бадемлић им казао, да благодаре Богу, што још леже *на* земљи, а не *испод* земље, како је ова „најнеотесанија пропалица“ Бадемлић грдио „најобразованијег“ пуковника Влајка Николића тако, да је овај Бадемлића песницом срушио на тле, (Köln. Zeitung од 13|25 јула). Да би се за овај ударац осветио, Бадемлијић је изнео, да је пуковник Николић најмио атентатора итд. итд.

Кад је већ реч о мучењу притвореника у београдској полицији, које се тврдило и у српској и у страној штампи, да поменемо два несумњива факта: 1. Ни за време преког суда, ни за цело остало време, које је кабинет Др. Владана остао на влади, дакле до 8 јула 1900 године, нико, ни они који су по тим гласовима били мучени, ни њихова родбина, ни њихови пријатељи нису се ни једном јединoм речи жалили противу таквога поступка полиције. 2. Доцније, када су сви осуђеници помиловани, када су многи од њих постали врло важне чиновнице у држави, за време Драгијаде, нико није ни помислио, да тужи суду Ристу Бадемлијћа за овако страшну злоупотребу своје власти, за мучење притвореника глађу и жеђу, нико од „мучених“ није ни помислио, да се бар „лично“ наплати са тим „звером“, и ако је овај до своје смрти седео код своје куће и шетао по Београду.

Ова два факта била би у целом свету довољна, да оборе тврђења о мучењу притвореника због атентата.

Па ипак, доцније ћемо видети, да се чак и из оваких факата, *на Балкану* могу извести сасвим други закључци.

13-ог јула отпочело је *јавно* суђење прекога суда у Београду. Тога дана осуђен је Милан Дробњак за увреду Величанства и за крађу службених актова на десет година затвора, Михаило Цветковић за увреду Величанства на годину и по затвора. Иследна власт пустила је у слободу многе похапшене, јер се није могло доказати, да су имали какве везе с атентатом. Међу ослобођенима беху Сима Ђаковић и шурак Таушановићев Др. Влада Ђорђевић.

Тога истога дана доноси талијански лист „Il piccolo della Sera" (од 13|25 јула) белешку *Кнежеви Црне Горе и Срби на Балкану.* „Демонстративне изјаве привржености и симпатије, које се приликом женидбе Кнежевића Данила подносе не само из свију крајева Црне Горе, *већ и од стране свију Срба у балканским земљама*, доказују *да српски народ упире очи своје на Кнежеве Дома Петровићевог, надајући се* **од њих** *васкрсу и уједињењу његових земаља*".

Ових дана отпустио је Др. Владан из државне службе једног дијурнисту Министарства Иностраних Дела, и то не зато што је овај био *отворени* присталица Карађорђевића него што је Министру службено реферисано, да је тај дијурниста пробао да „макне" спремљену *плаву књигу*, коју Краљ Александар сада није дао ни пошто да се пусти на јавност, да се не квари на ново закрпљено пријатељство с Турском. Тај дијурниста беше онај исти Андра Кумануди, који је пре шест година у Атинама врбовао Др. Владана за — Карађорђевића . . . При свем том када је Др. Владан постао Председник Владе, он је Андру узео за дијурнисту. Сада је морао због његове претеране „ревности" да му то парче хлеба одузме.

Атентат и урнебес, који су непријатељи Династије дигли у целом свету противу Србије, њене Владе, а нарочито противу Обреновића, није нимало сметао појединим Министрима да раде своје послове.

Министар Народне Привреде потписао је 16-ог јула 1899 Краљев указ, којим се, на основу закона од 16 јула 1898 о потпомагању домаће радиности, даје повла-

стица трговцу београдском С. Ј. Азријелу, да подигне *фабрику за производњу мушких вунених шешира*, са капиталом најмање од 75,000 динара, и под условом да рад отпочне најдаље за годину дана, да прерађује домаће сировине, да му радници постепено буду сви српски држављани, да своје раднике и њихове породице осигура за случај болести, онеспособљења и смрти, и да губи концесију, ако за годину дана његова фабрика не проради.

Међутим стране новине беху пуне депеша о томе, како су Русија, Аустроугарска и Италија учиниле заједнички корак у Београду противу мера, које је српска Влада предузела после атентата. Радикалске српске новине и руске говориле су чак о заједничкој ноти, коју су стране силе тим поводом предале у Београду. За руске листове такво тврђење не беше чудновато. Руси су толико мрзили Краља Милана, да би пристали и на *оружану интервенцију* страних сила у Србији, само да се из ње отера Краљ Милан. Али да *српски* радикали нису хтели да виде, колико би то било понижење за *независност* њихове рођене отаџбине, када би било истина, да се ма која страна сила пача у *унутрашња* питања Србије, да су и они стављали у том погледу Србију на ниво једне Турске — то се може једино објаснити партизанским беснилом и слепилом.

Ја сам, наравно, одмах дао најенергичније демантовати ту измишљотину, уверавајући, да ни једна од страних држава није предузела такав или сличан корак у Београду.

Тада полузванични листови (Бечки „Wiener Allgemeine Zeitung“, Петербуршки „Herold“ и Миланска „Perseveranza“) стадоше такође уверавати, да од стране њихових влада није учињен никакав службени корак, него су само њихови посланици лично дали *савете умерености*.

Радикали су се ухватили и за ову сламку, само да представе Србију као земљу, којој могу да се дају макар и такви савети.

Пошто Председнику Српске Владе није ниједан од представника страних држава у Београду смео да даје

ни такве савете, то је он дао демантовати и те гласове.

Тада се по истим новинама писало, да су ти савети давати лично Краљу Александру.

Сада је српски пресбиро ћутао, и орган бугарског Министра Председника Грекова „Новъ Вѣкъ“ од 14 јула донео је ове врсте:

„Није првина ово понижење Србије, да јој се туђе државе мешају у унутрашња питања. 1891 године били су радикали на управи Србије. Занесени великом политиком, они су свима срествима потпомагали чете (шајкитѣ) наших бугарских емиграната, који су кројили зликовачке планове противу своје отаџбине. Потпомагали су их, не би ли им Русија помогла да дођу до Душановог царства. И тада неколико Великих Сила предаде своје ноте у Београду, у којима су чинили Србију одговорном за евентуалне репресалије, које би Бугарска могла предузети противу тако непоштеног суседства. Услед овог туђинског мешања, била је принуђена српска радикална влада, да протера из Србије Миту Ризића (Димитрија Ризова) и друге емигранте убице. Из свега до сада изложеног излази, да Србија ни до данашњег дана није била у стању, да постави ни своје унутрашње послове на правилну и законити основу. То је жалосни ресултат до кога је Србија дошла за 80 година свог самосталног државног живота“.

Стало је радикалима до Србије, кад су у опасности њихови дични вођи!

Међутим, за дивно чудо, нашао се и један чак *руски* лист, који се усудио рећи: да стране државе *немају права мешати се у унутрашње послове Србије.* Тај лист беху „*Новости*“. Одмах су га остали руски листови напали зато, а нарочито „Россія“ од 13 јула, која је тврдила, да су Миланове креатуре поткупиле тај лист. „Незнамо од куда, али газета „Новости“ од некуда је пронашла, да је *Србија*, при последњем споразуму између Русије и Аустроугарске *ушла* у *аустријску сферу.* Из каквих ли је то извора она поцрпела тако *изумителное* (сумануто) знање? *Србија*, као и остале балканске државе, *није никада излазила из сфере руског уплива и неће*

никада ући у сферу аустријског утилива, јер је Русија природни заштитник свега Словенства, и она не може равнодушно гледати гнусну игру Милана и његових креатура, које су се сада размилиле чак и по Русији. Пре неки дан долазио је у нашу редакцију један господин, који рече да је Србин, и који нам је, позивајући се на покојног Митрополита Михаила, на Краља Александра и многе друге доказивао, да су српски радикали безбожници, и да руска штампа бранећи њих, заводи руско јавно мњење у заблуду. У нашој редакцији тај је господин претрпео фијаско. Изгледа да је био срећнији код уредништва „Новости". — —

Берлински „Local Anzeiger" од 16|28 јула донео је чланак „*Српско правосуђе*", у коме прича, какве су хапсане у Србији. Чујте људи!

„Грешника затворе у једну ћелију, у којој нема више од *шездесет квадратних сантиметара* основе, у којој се налази *велика* рупа, тако, да хапсеник мора да стоји на узаним первазима пода, десно и лево од те рупе. У томе простору, без најмањег прозорчића мора тај несрећни човек, који је ланцима прикачен за зид, да стоји са раскреченим ногама. Он не може ни да седне, а камо ли да легне, он у опште не може да промени свој положај, он мора и дан и ноћ да стоји и да удише смрад из оне рупе, а хране га таман толико, колико је потребно да му се мучење продужи. Човек осећа страшне болове кад само помисли на овакво мучење, ја како ли је несрећницима, који морају читаве недеље и месеце да издрже у тим мукама, док их смрт не избави. Многи би се од њих одмах сâм убио, али то не иде у рачун *освети српских судија*, зато се хапсеник тако прикује, да не може себи ништа учинити, него мора да трпи докле *смрт од изнурења* не дође, а то код појединих траје пет, шест месеци. Нешто блажији је поступак, кад хапсенику пребију руке и ноге. Несрећник барем зна одмах да ће за неколико дана од глади умрети, јер таквим згњеченима (Zerquetschten) није дозвољено давати хране. Мање кривце или одмах убију из пушке или их премлате. Велике зликовце обесе за косе, па тако висе док их смрт не курталише мука".

Читалац већ мисли да је тако безбожне и зверске измишљотине о Србији могла да напише само она одвратна животиња, што се зове Брезниц „фон“ Сидаков, јер он је написао читаву литературу таквих гнусних лажи само да докаже, како Аустрија треба да заузме варварске балканске државе те да их цивилизира?

Вара се читалац. Није сâм Брезниц, који је тако писао. Има и православних Срба, који су само зато, што су радикали, писали да је *у Србији завладала шпанска инквизиција.* У српскоме листу „*Србадији*“, у броју 53-ем који је изашао у Великој Кикинди, у четвртак 8|20. јула 1899, на другој страни, у трећем ступцу под насловом „појединости о атентату на Краља Милана“ врста 60—72 гласи:

— **Како се поступа са људима који су само још под истрагом?** Сви затворени мученици још су само под истрагом и нису осуђени, па и опет су прави мученици, јер се с њима поступа онако, као што се поступало са мученицима у шпанској инквизицији. Сви су оковани у тешко гвожђе, које је остало још иза дахија и које су дахије српским осветарима товарили, да их уморе. Ниједан затворени мученик нема ни где лећи, а нигде не могу ни лећи него морају да стоје непрестано“.

Требало би нам шеснаест страна, када бисмо хтели да наведемо све самоубилачке лажи, које је овај вајни српски радикални лист, само у овом једном броју свом, измислио против Србије. Па кад тако о Србији пишу радикалски *српски* листови, кад они потврђују најсуманутија булажњења, онда како хоћете да Европа не верује једноме Herrn „*von*“ Sidakow?

„Колико људи стрепе од српских апсана, и од само истражног затвора — наставља берлински Local Anzeiger од 16|28. јула — и како може човек да умре од самога страха да не дође у такву хапсану доказује овај случај: Дугогодишњи драгоман руског посланства у Букурешту *Јакобзон умро је од тога страха од српског затвора*“. Још је срећа што је тај Стамбуловљев човек

умро у Будимпешти, иначе би Сидаков сигурно тврдио да је Ст. Новаковић отровао Јакобзона...

19. и 20. јула имао сам пуне руке посла као Министар *Спољних* Послова. С једне стране дошао први посланик Краљевине Холандије у Србију, Г. Жеверс који је постављен за Министра Резидента у Београду, тражио је аудијенцију код Министра Спољних Послова, да се представи, да му поднесе копију својих кредитива и своје беседе, коју мисли држати пред Краљем, када му буде предавао писма своје Краљице и да моли за аудијенцију код Краља. Преписка око тога, свечан пријем у Двору, у присуству Министра Иностраних Дела. С друге стране дошао изванредни посланик Шаха Персијског, генерал Оханес Кхан Мени ул Салтанех, и донео Краљу егзотичну декорацију, за којом је Краљ Александар толико жудео. Донео је декорације и свима дворанима, за које их је Краљ тражио. Чак ни Председника Владе није мимоишла ова чаша. И он је добио декрет, којим му Шах даје орден Сунца и Лава у брилијантима. Срећом у ствари само је Краљева Звезда била одиста у брилијантима, а Председникова обична тенећка. Његови су брилијанти запали негде — уз пут. При свем том ваљало је Шаховог нарочитог изасланика лепо примити и угостити. Свечана аудијенција и гала ручак у Двору, бесплатни салони код „Српскога Краља", Председников доручак у Кошутњаку ит.д.

И усред те јурњаве, облачења и свлачења, Краљ Милан је добио некакву доставу из Крајове у Румунији која се тицала атентата. Он је шаље мени с овим врстама:

„Мислим да ово писмо потиче од једног бившег момка у посланству,[1] *који зна многе ствари*, и за кога је Бадемлић наредио, ако је могуће да *дође* из Крајове.

Треба упитати Бадемлијћа је ли то извор".

У продужењу:

„Драги Ристо! Прочитај и јави је ли то тај момак?

Др. ВЛАДАН"

[1] Српском у Букурешту.

У продужењу:

„Јесте тај момак. Још јуче сам писао и ја и његов брат да дође из Крајове. Њега сам био прогнао по молби г. Мике.[1] Р. БАДЕМЛИЈЋ“

Доцније ћемо видети, зашто је Мика захтевао, да се овај момак протера из Србије.

Руска штампа настављала је свој посао. „Полковник Влајко само је зато оптужен као саучесник атентаторов, што је ошамарио Бадемлијћа, када му је овај казао да је „пангалоз“. Влајку је већ потписана смртна пресуда. Кад је то сазнала његова госпођа, побацила је близанце и сада се бори с душом. Шурак Таушановићев ухапшен је само зато, што је руски васпитаник. Этого теперь довольно въ Сербіи что бы быть подвергнуть преслѣдованію и наказанію.“ Говори се, да су већ потписане смртне пресуде свима похапшеним вођима радикала па чак и генералу Сави Грујићу.[2] Сумње нема, да ће их Милан искасапити све, ако му се с поља не буде сметало. Нарочито ће уништити све руске пријатеље. Европа у свом сопственом интересу треба да помогне српском народу, да се ослободи овог крвождног звера. Ако Русија не помогне сада Србији, она пропаде. До сада је Милан јавно говорио депутацијама, да су Русија и Кнез Никола пробали да га убију. Услед савета, које је добио из Беча и Будимпеште, сада ређе помиње Русију, али на Црну Гору дрвље и камење. За свадбу на Цетињу спремио је нарочити памфлет у Земуну итд. (СПетербургскија Вједомости од 16 јула). Мешање страних држава у унутрашње послове Србијине није првина. Године 1857, када је Кнез Александар Карађорђевић постао непопуларан, направила се противу њега завера. Завереници су похватани, мучени у затвору, па онда осуђени на смрт. Услед интервенције Француског и Енглеског Амбасадора, Султан је забранио Кнезу Александру Карађорђевићу, да изврши смртну пресуду над завереницима. Кнез је услед тога заменио њихову смртну казну „ка-

[1] Крлетовог, посланика Србије у Букурешту.

[2] Који није био ни ухапшен.

торжними работами", али незадовољство у земљи није легло. Порта је послала нарочитог комесара, да предузме ревизију тога процеса. Ресултат те ревизије био је, да се осуђеници протерају из Србије. Кнез је био понижен, али народу ни то није било доста, и Кнез је морао да отпусти своју Владу и да за шефа новога кабинета постави шефа *народне странке* — Илију Гарашанина. После годину дана Кнез је приморан, да се одрече престола. Али данас нису прилике, које су биле 1857. Онда је Србија била васална Кнежевина, а данас је независна Краљевина. Данас се руски и аустро-угарски представник у Београду задовољавају да чине пријатељске савете. Али у Београду требало би да се угледају на сјајан пример, како ваља поступати чак и са отвореним противницима режима. Дерулед је хтео да обори републику. Порота га је ослободила. Француској Влади није пало ни на ум, да хвата сукривце дрског покушаја Дерулед-овог. И Република није имала од тога никакве штете. Тај културни пример могао би бити добра поука Србији („Новости" од 16-ог јула). Кнез Црногорски Никола стекао је преко своје деце многе и важне везе, али не треба заборавити, да он има везе и са члановима *бивших династија других словенских држава на Балкану*, у којима *сви патриоти* одавно гледају у *Кнеза Николу* као у *вођа свих јужних Словена* („Московскија Вједомости" од 16 јула). Похапшене радикале треба спасти по што по то (что би то ни стало), јер ће иначе букнути револуција, и ако дође до оружане интервенције, богме је неће извршити сама Аустроугарска („Новоје Времја" од 16 јула).

Кад је, услед моје циркуларне депеше од 14 јула, и петроградско српско посланство послало руским листовима онај деманти, ови су га сви наштампали без једне речи коментара — само „Новоје Времја" додало је од своје стране:

„Саопштење српскога посланства написано је врло категоричким изразима, али оно ипак оставља неколика отворена питања. Тако нпр. зашто је одазван и ражалован генерал Сава Грујић? Та је казна без икаквог суда. Тако нпр. од куда је Пашић могао бити саучесник у

завери противу раскраља, кад је он тако рећи до самог атентата био у затвору Пожаревачком?“

Luise, deine Limonade ist blass!

Међутим протерани руски дописник седи у Земуну и одатле шаље читаве романе о Краљу Милану. Један од тих романа наштампала је „Россія“ од 17 јула. Вреди га сачувати само због осам речи у њему, које је и сам дописник *као главно* подвукао. Ево како гласи тај роман у целости:

„Милан је и раније боловао од маније гоњења, а сада је већ сасвим полудео. Боји се мрака и сваког шушња. Често ноћу скаче из постеље и риче као разјарени биво. Ти напади долазе му све чешће. Према томе врло је вероватно оно, што се упорно тврди по Земуну, а то је, да је Милан у једном таквом нападу лудила убио два своја лакеја. Ови су га верно служили и сваку ноћ га чували. Једне ноћи скочи Милан из постеље и онако у пресвлакачи, са сабљом у једној а револвером у другој руци, јурне из собе у собу, док није убио та два лакеја. Једино што може да га смири, то је пуна електрична светлост и сјајни мундири дежурних официра и личних лекара.

Цела завера оснива се на посетници пуковника Влајка Николића, која је нађена у џепу Ђура Кнежевића. Та визиткарта била је адресована шабачком начелнику Живку Анђелићу, кога је Николић молио, да Кнежевићу изда заграничну пасош. На суочењу Николић у први мах није познао Кнежевића, и тек када су му показали његову карту, рекао је:

— Да, тај човек је пре десетак дана одиста био код мене, представио ми се као бивши војник из мога пука и замолио ме је за протекцију да добије заграничну пасош. Ја сам му онда написао препоруку за *најближег* начелника, који му је могао дати тај пасош, и ако ја *Анђелића не познајем.*

Кнежевић је потврдио исказ Николића и додао је да су њега послали пуковнику..

Николић брзо упита, ко га је к њему послао, и Кнежевић не плашећи се нимало одговорио је гласно:

„Нека дође Краљ Милан и ја ћу њему све казати“

— — — — — — — — — — — —

Сада дописник описује, како „Еврей по происхожденію“ Вукашин Петровић „који је увек Србији Министар Финансија када Милану треба пара“, у по ноћи дошао у полицију и дао преда се довести Пашића и Таушановића па им је казао:

„Краљ жели, да ви вашим ауторитетом распустите радикалну странку, тако да је више нема. Даље жели Краљ, да ви за навек оставите Србију, и да се настаните где хоћете у иностранству. Ако вам је живот драг, пристаните на то и потпишите ову хартију“.

Пашић је одмах устао и рекао „ја не пристајем“, а Таушановић је поузданим и мирним гласом казао ову реченицу:

„Да се нашао Србин да нам донесе тај предлог Милана Обреновића, ми бисмо се зачудили, али Вама се не чудимо“.

Читаоци су раније видели из дневника Вукашина Петровића, шта је он говорио са протом Алексом Илићем и са Таушановићем, и због ове измишљене поноћне сцене не бисмо овде цитирали овај роман, а не бисмо га помињали ни због она два лакеја, које је Краљ Милан у својој суманутости „убио“ — јер и то поетичка је лиценција дозвољена у романима.

Ми смо се на овом допису зауставили једино због оних осам речи, за које дописник тврди, да их је Кнежевић на суочењу са пуковником Влајком Николићем казао:

„Нека дође Краљ Милан и ја ћу њему све казати.“

Ако је атентатор Кнежевић одиста те речи казао (а пуковник Влајко је, хвала Богу, још жив, и ако он потврди, да је Кнежевић те речи казао, онда нико у њих не може сумњати), онда је јасно као дан, да би Краљ Милан, да је тада отишао у београдску полицију, и да је он лично саслушао Кнежевића, сазнао, *ко* је управо спремио атентат против њега, и онда би историја Србије после 1899. године била сасвим другачија, јер нити би

било срамне Драгијаде, нити би било другог, још крвавијег 29-ог маја! Онда би се разумело, ко је спречио Краља Милана да лично саслуша атентатора, и ко је учинио, да Краљ Милан тек после стидне свадбе свога сина сазна, ко је погодио Кнежевића да га убије!

Онда, 1899. године, ни Краљ Милан ни српска Влада не би могли ни у сну зачети тако чудовишну мисао. — — —

21. јула изненађен сам потписаним указом у „Српским Новинама", по коме се професор Велике Школе Јован М. Жујовић ставља у пенсију. Ових дана, после атентата, не само што поједини ресорни Министри нису могли своје указе претходно износити Министарском Савету, пошто овај није више држао својих седница, док то Краљ не допусти, а он сада за то „није имао времена" — него често ни поједини Министри нису слутили из јутра, какав ће указ до мрака морати потписати. Просто га зовну у Конак и Краљ му каже, да је истрага показала, да тај и тај чиновник није династички поуздан, да нема довољно доказа за његово давање под суд, али да има довољно основа подозрења за његово шуровање са крвним непријатељима Династије и да такав човек не може даље остати у државној служби. Зато је Краљ наредио те се одмах, у секретаријату или у ађутантској соби Двора написао потребан указ за отпуштање из службе или за пенсионисање дотичног *сумњивог* чиновника. Краљ је тај указ *већ потписао*, и сад је само зовнут надлежни Министар да премапотпише и да уради, што даље треба. У неким случајевима био је и Министар уверен о „сумњивости" дотичног чиновника и потписао је такав указ без једне речи. Али и у оним случајевима, где дотични Министар није имао тог уверења, или је баш на против имао уверење, да је дотични чиновник у сваком погледу исправан, а у својој струци одличан, шта је могао да ради? Да одрече свој премапотпис већ готовом указу, који је Краљ *већ потписао?*

— Зар *Ви* хоћете да ме брукате пред мојим млађима у Двору, којима сам *Ја* наредио да овај указ напишу, да им докажете, како Краљ не зна шта ради? — рекао би Краљ.

— Ама, за Бога Господару, — бранио би се Министар — укази и не треба да се пишу по дворским канцеларијама, него у Министарству. Да је Ваше Величанство благоволело рећи ми само једну реч, ја бих сам разгледао све, што се има против тога чиновника, па ако бих се уверио, да је он одиста крив, ја бих одмах спремио и донео потребан указ...

— Наравно — љутио би се Краљ — у овако ванредним приликама, у којима се земља налази, само би нам још то требало, да се сав ток истраге по делу атентата сваки дан саопштава свима Министарствима, како би они радикалци, које је Влада, у пркос толиком мом наваљивању за ових 22 месеца, сачувала у свима Министарствима, могли благовремено раструбити кроз своју „Заставу“ и „Србобран“ сваку фазу истраге, и тако осујетити сваки ресултат ових ванредних мера, због којих цео свет на нас дречи. А не, то недам Ја, сада није време за те ваше бирократске манзафларије, него ваља радити брзо. За то се сада укази пишу у мојим дворским канцеларијама, а не по високославним Министарствима. —

— Господару, у данашњим приликама ни мени ни мојим колегама не може пасти на ум да тражимо, да се нашим *Министарствима* саопштава цео ток истраге, али мислимо, да би право било, да се нама лично бар толико саопшти, колико је потребно да као одговорни Министри знамо *зашто* који указ премапотписујемо, да га умемо правдати. —

— А зар ви мислите, да сам Ја овај указ потписао онако на памет, за мој ћеф или за инат? —

— То не, Господару. Али Ваше Величанство могло би у овој хитњи, са којом ради, да случајно погреши, а наша је дужност да Вас чувамо од таквих погрешака, јер Ваше је Величанство неодговорно, за сваки акт Краљев *ми* одговарамо, и ми не смемо заборавити, да се свака погрешка у политици тешко испашта. —

— Ама о каквој погрешци Ви говорите? Јасно је као дан, да овај чиновник злоупотребљава нашу дуготрпељивост, јасно је, да он заједно с радикалима рије као кртица испод земље противу свога Краља и противу

Династије, и ви хоћете да га задржите у државној служби? —

— То не, Господару, али оно што сте ми благоволели казати о политичкој и династичкој сумњивости овога чиновника није довољно, да се и њему и његовој породици упропасти егзистенција... —

— Наравно, за то смо и дошли до атентата, што ви Министри увек боље знате, ко је опасан за Династију, него сама глава те Династије. Али баш да претпоставимо да сам Ја погрешио. Па шта хоћете Ви? Да Ја, Краљ Србије, полижем свој потпис? Знате ли Ви, да се Краљевска не пориче? —

— Знам, Господару, али ако је само до тога стало, ласно ће Ваше Величанство наћи другога Министра, кога ћете лакше убедити него мене, да треба овај указ да премапотпише, и Краљевска се неће порећи. —

— А, ту ли смо? Оставку као кебу иза појаса? Е, случајно, данас *морате* остати на својим местима. То би било врло комотно да једна Влада, својом узвишеном политиком *над* партијама и својом толеранцијом према политичким и крвним непријатељима Династије, доведе земљу до тога, да се на Краља или Његовог Оца пуца усред бела дана, као да су некаква дивљач у шуми, па онда извући се као тарана из лонца. Е, драги мој Министре, избите то из главе, јер нема тамо никога. Морате ви да покусате, што сте удробили вашом славном политичком толеранцијом. —

XXIV

У ОДБРАНИ

Међу депутацијама, које су честитале спасење Краља Милана од атентата, ваља поменути једну, у којој је био и Др. Миша Вујић.

О тој аудијенцији, и како је на њој прошао Др. Миша Вујић, налазимо овакву белешку у „Народности“:

„У прошлу среду примио је Краљ Александар а за њим Краљ Милан елиту интелигенције српске престонице, наиме ове депутације: лекарског друштва, удружења српских инжињера и архитекта, професоре Велике Школе, управу Народне Банке, управу Београдске Задруге за међусобно помагање и штедњу, управу савеза земљорадничких задруга (у којој је пред Њихова Величанства изашао и г. др. Миша Вујић, бивши Министар Финансија), професоре гимназије Краља Александра I, професоре гимназије Вука Стефана Караџића, наставнике и наставнице Више Женске Школе, управу свештеничког удружења, управу професорског друштва, управу адвокатског удружења и депутацију народа округа ваљевског. Све ове депутације изјавиле су Њиховим Величанствима верност и оданост и своју радост за срећно спасење Његовог Величанства Краља Милана.

Краљ Александар захвалио се свима овим депутацијама, које је, постављене у серкл, укупно примио, врло благонаклоно, окарактерисао је у подужем говору правац свога рада и своје владавине, указао је на знамените реформе, које су у свима гранама државне управе, поглавито у војсци, на финансијском и економском пољу спроведене, од када се његов узвишени Отац његовој жељи одазвао примивши команду Активне Војске, и с племенитим поносом, који је задахнуо и груди свих при-

сутних, нагласио је, да су од простог турског пашалука Обреновићи помоћу Божијом створили и проширили Србију, која данас стоји у реду модерних држава, и да је његова дужност ту државу и одржати. Пошто је још Његово Величанство с озбиљношћу, која је побудила страхопоштовање, изјавило, да се крај свега тога ипак налази људи, који су у стању руку дићи на Обреновића, наставило је Његово Величанство рекав, „јесте, *ја имам у рукама писмо, које је Пашић писао 11 октобра 1885. руском Добротворителном Комитету* и у коме писму он уверава тај комитет, да није довољно да се само Краљ Милан прогна из Србије, него да ваља и мене, тадањег престолонаследника Александра, којем тада беше једва девет година, прогнати из отаџбине“.

„Те вође радикалске, које се на те грешне путе одметнуше, не бирају сретства, кад им ваља грешну руку дићи против Краља, престола и отаџбине. Њима је онда добар савез и са Карађорђевићима, које је српски народ проклео. Петар Карађорђевић брани те људе, он их узима у заштиту, он их проглашава невинима а то је све толико доказа за њихову тајну свезу и њихов тајни споразум, за њихову заверу с тим човеком“.

Овај говор и ове значајне речи Краљеве, које су у присутних час понос и одушевљење будиле, час опет сузу благодарности и неограничене преданости и привржености према светој и неприкосновеној особи млађаног владара и дому Обреновића мамиле, да на послетку разбуде озбиљне осећаје неумитне правде, остаће у присутних свагда у свежој памети.

После овога ословио је депутације, управо цвет престоничке интелигенције, Краљ Милан, рекав, да после оних узвишених речи, које је Краљ Господар и врховни заповедник војске изговорио, он сам једва има још што да каже. Нагласио је, да њега овај атентат није изненадио; одавна су му стизали гласови, да се спрема против њега крвнички нападај, но то није сметало, да верном преданошћу врши оне свете дужности, којима је обвезан Краљу Господару и отаџбини. „Не тражећи за себе ништа, неустрашиво ћу те дужности вршити и на даље, наставио је Краљ Милан свој говор, ма да

знам, да ме многи клеветају и да се и сад *ту међу вама налази један човек*, кога је поверење мога драгог сина и Господара уздигло на високе положаје, а који мене *иудљиво за леђи клевета најнижим речима, као што сад сведочи његово писмо, које се налази у мојим рукама.* Нећу да га именујем, ван ако ви то будете хтели, да се моје речи не би криво тумачиле".

— Хоћемо! заори се у депутацијама као један глас.

— Е онда изјављујем, настави Краљ Милан, да је тај човек др. *Михајло Вујић*, бивши Министар Финансија.

— Срам га било! грмнуше депутације. Краљ Милан се лако поклони и остави дворницу а Вујић, пребледео као восак, с несигурни кораци и праћен осуђујућим погледима присутних, једва дође до својих кола.

Тако се свршила та мучна и узрујана сцена, после које се сви разиђоше.

Вујићу сви, па и умерени радикали замерају, што је отишао на честитку, кад је знао шта је скривио.

Вујић је одмах замолио Министра Лозанића, да му изради аудијенцију у Краља, да се оправда, но до данас још није добио аудијенцију.

То су та три важна откровења о писму Пашићевом, писму Вујићевом и свези радикала с Карађорђевићима, која није потребно коментарисати и која су причинила, да *присталице радикалске јатомице излазе из радикалне странке*". — — —

„Србадија" у броју 54, поред уводног чланка, који се зове „Атентат на народ у Србији", има масу депеша и дописа из Србије, од којих да сачувам само ово:

„Дахијско доба поврати се у Србији, само са том разликом, што је сада модерни Дахија ту, који не набија људе на колац, неко их преким судом смиче с овога света, или их мучки по казаматима мори".

Хоћете ли доказа да је ово истина?

„Србадија" их има пуно.

Ево најјачега под насловом „Прва ноћ после атентата":

„У граду се опет стишало, само се кад и кад чуо звекет ланаца, или се чуло тешко стењање, а то једно и друго је изгледало страшно и за окорелога грешника.

То као да је био глас слободе, која је била у оковима тешким... Или то као да је био протест деветнаестога века против срамоте, која му се наноси са окивањем људи и са окивањем човечије савести... Само у једном закутку видела се слаба светлост и чуо се тих али живахан разговор, који је трајао више часова, па онда су се уједанпут отворила тешка гвоздена врата, а отуда је изашао један надзорник над сужњима са светиљком у руци. За њим су ишла четири жандара, који су били до зуба наоружани. Ово мудро изасланство је тако ишло дугим ходницима, док није дошло до једних гвоздених врата. Надзорник их је осветлио, те се видео до грла окован човек у господском руху, који је тако окован стајао за зид. Надзорник му је рекао, да пође с њима и он је пошао...

Она прва врата су се и опет отворила, те је сужни са пратиоцима ступио унутра... Био је то висок и лепо развијен човек, у најбољим годинама, имао је смеђу косу, бркове и заушнике, интелигентне црте и живе очи, из којих је мудрост извирила. Пратиоци су се уклонили, за собом врата затворили, а сужни је стајао, непомично на једноме месту. Но уједанпут се зачу шушањ, зид, који је пред њим стајао, подиже се у висину, удари велика светлост, а пред сужним је стајао онај генералисимус; пушио је цигару и димови су мотали један другога, па онда рече:

— Познајеш ли ко сам ја?

Сужни га је само погледао са погледом пуним презирања, па не рече ништа, а ово као да у Милана сасу бес, он лупи ногом те понови:

— Ко сам ја?

Сужни се држао као оно и после првог питања, генералисимус побесни, те поново рече:

— Ти си спремио атентат на мене!

— Не, него ти на мене, рече сужни са свим хладнокрвно.

— Шта црве!

— Ништа крволоче!

Генералисимус био је ван себе, па удари у звонце, а врата се отворише и они жандари јурнуше унутра те

стегнуше ланце и подигнуше жртву у вис и онда му свукоше обућу, па га почеше бити ланцима по табанима, док није крв ударила. Затим су потпалили шпиритус под рањаве ноге и ране зледили. Жртва је мењала боју, с ње је цурио зној, зној самртни, па онда су наишле муке и оковани је изгубио свест... Генералисимус је све то посматрао и непрестано пушио и пио неко јако пиће, а кад је жртва дошла к себи, поновљена је та ужасна тортура, али жртва и опет не рече ништа, него је генералисима само погледала с пуно презрења, а то беху за њега теже и горе муке, него што за сужнога беху муке, које је сносио за време те нечувене тортуре...

И опет зашушта а зид се опет спусти... Они пратиоци и опет уђоше и одведоше, или боље одвукоше сужнога поново у ћелију, па онда залупише тешка гвоздена врата. Још се само чуло како се жртва сурвала. Надзорник само климну главом и рече:

— Скоте!

Ова пратња је ишла од ћелије 8—14 и тако водила и одводила сужне у ону ћелију са намештеним зидом, и то све беху људи соја господцкога, пуни достојанства и пуни поноса. Са сваким се понављало оно, што се догодило са оним првим, на свакога је генералисим стављао она иста питања и сваки је имао један одговор, а то беше презрење, а то беше управо ужасан удар за генералисима и он је свакога појединога мучио истим начином, па све бадава... Кад су одвели петога, он је беснио и горе доле ходио, па поче полугласно:

— Зар то није завера, па, ето, одговарају ама као један, држе се као један, па зар то може бити, ако нису договорени, а наштa договора, ако није завера. Да, да, завера је то, па још каква завера, а то су окорели злочинци завереници, али ја ћу их већ умекшати. Церић, церић, тај ће помоћи. Ја ћу већ...

Али у томе се опет отворише и затворише врата, па онда онај намештени зид и опет оде горе и светлост обасја сужнога. То је био средњи човек, тек ако је претурио тридесету, имао је мале брчиће, интелигентно лице, а из очију је вирила нека зловоља и одлучност. Генералисимус рече и опет:

— Познајеш ли ме?

Сужни баци на питача поглед пун презрења, који овога као да порази, али који га је у исти мах разјарио до крајности и од њега учинио звера. Поче цикати као звер и даде знак те и опет уђоше она четири џелата, а за тим су мучили и овога сужнога, као и све остале, али ни овај не рече ништа, по ономе: нити мрдну, нити писну...

Кад је све било свршено, генералисимус приђе жртви ближе и онако змијинским осмехом, са пуно исмејивања рече:

— Јуначе: шта сад имаш да ми кажеш?

— Имам ово!

Кад је то изрекао, пљунуо му је у лице и онда још једном га је промерио онако, као што се мери псето кад се окорбачи због неверства. Ово беше гром за овога нечовека, стојао је као оно мртвац блед, па онда умаче, а сужни му још добаци:

— Бежи, бежи, несретниче!

Је ли когод дао знак оним џелатима с поља или није, то се не може знати, али су они ушли и сужнога одвели у ћелију 14 и врата забравили. У томе последњи петли запојаше и објавише Београђанима зору, огласише да је прошла после атентата прва ноћ..."

Ето, ако нисте знали, шта је радио Краљ Милан прве ноћи после атентата. И онда може ли се замерити „*Србадији*", што свој уводни чланак завршује овако: Он је (Краљ Милан) рекао своју последњу. А сад народ треба да каже своју последњу реч *према прошлости својој*.[1] Ту реч иште слобода, иште доследност, иште мајке оних *мученика* у тешким оковима. Ако народ ту реч каже, *пашће глава данашњега дахилука у Србији*, а ако не рекне, он је онда потпуно заслужио ову дахијску владавину.

Или-или".

Да би овај отворени, штампани позив на убиство и буну боље дејствовао, „Србадија" има само у овом једном броју шест телеграма из Београда. Ево како један гласи:

---

[1] Напред је већ показато, како је народ платио турским дахијама.

„Београд 6. јула. *Све радикале* из *Старе Србије*, *Македоније*, *Босне* и *Херцеговине* и онда из *Аустроугарске* затворила је (? сигурно Влада) у град и над њима држи ислеђење“[1].

Чак и ако се у ове дане десило и какво самоубиство или несрећни случај, и то је представљено као зверство Краља Милана или Српске Владе. Тако се ових дана удавио у Дунаву Др. Лазар М. Димитријевић, поп Михалаћев син, окружни физикус, велики protégé мој још из времена, када сам био начелник санитета. Ни до данас не знам, је ли утврђено, да ли се др. Лаза удавио несрећним случајем или је шенуо памећу те извршио самоубиство. „Србадија“ је и за ту смрт овако јавила: „*Нова жртва*. У Смедереву је био др. Лаза Димитријевић врло савестан лечник. Против њега се дигла хајка, и *Министар Унутрашњих Дела дао је налог да га затворе.*[2] Лаза је то преко пријатеља сазнао и онда је волео скочити у Дунав него пасти у руке *сејменима*“[3].

Руски листови нису могли изостати иза српских радикалских листова у измишљотинама. „Новоје Времја“ од 19. јула, истина признаје, да је потпуковник Лукић *рањен*, и да је *озбиљно* рањен (беху већ заборавили своју вест, да је атентатор пуцао ћор-фишецима), али знате ли, *зашто* је рањен? Зато *што се Лукић васпитавао у Русији*, па је Краљ Милан почео да сумња на Лукића, да ће он учинити с њиме оно, што је било с Батембергом, зато је „одстранио“ Лукића!...

Буди Бог с нама! И онако озбиљни људи, као што је Суворин, не виде да таквим тумачењем грде Русију, јер признају, да су они смакли Батемберга, јер признају, да се од сваког балканског официра, само ако се васпитавао у Русији, може очекивати с правом, да ће радити о глави ономе кога служи. Краљ Милан наредио је атентатору, да убије његовог ађутанта и љубимца Лукића! Тако што може само немирна савест измислити.

Овамо спада и она ружна измишљотина руске штампе, да Краљ Милан добија од Аустроугарске равно *милион*

---

[1] Ето од куда су руске новине израчунале, да је похапшено 30,000 људи!
[2] Није му ни у сну пало на памет да изда такав налог.
[3] Ова једна реч доказује радикалски извор „Србадије“.

годишње „субсидије“, а осем тога дао *му* је Калаји *десет милиона* из босанског диспозиционог фонда. Председник Српске Владе сазнао је за ову монструозну лаж руске штампе из демантија Бечке Владе, који се осуше из свију *њених* органа, и у којима се доказивало, да аустроугарски диспозициони фонд није на жалост довољно богат да даје такве суписидије, баш и кад би их неко хтео примати, а већ да „босански диспозициони фонд“ није у стању дати од једном десет милиона, то ће ваљда бити јасно чак и руским новинама. Берлински „Local Anzeiger“ од 1. августа т. н. доносећи тај деманти додаје готово забринуто: „Према томе изгледа да српско-руске дисонанције почињу да расхлађују чак и одношаје између Аустроугарске и Русије“.

Комаровљев „Свѣтъ“ од 20 јула обраћа пажњу на сродство између Великог Кнеза Петра Николајевића и Кнеза Петра Карађорђевића, према чему „нема сумње, да ће приврженици претендента на српски престо, *које подржавају Црна Гора и Русија ,отерати из Србије Династију Обреновића*“.

Чудновато је, да у исто време бечки лист „Reichswehr“ (од 6 августа по новом), који се сматра као орган Министарства Војног доноси, да је Цар Руски одредио пенсију војводи Блажи Петровићу у накнаду за ону, која му је у Србији одузета...

Ових дана свршио је Министар Финансија своје преговоре са банкама, које представљају кредиторе српске државе и успео је, да се та „стара“ или париска „група“ одрече својих права на приходе од српских државних железница. Тиме је Вукашин Петровић створио могућност, да Унион-Банка са својом групом може, интабулацијом на непокретно имање српских државних железница, створити основу за онај државни зајам Србије, о коме је Председник Владе преговарао у Маријенбаду са Директором Унион-Банке Минкусом.

Да, да, све би то било, да није било атентата и његових последица. Али овако видећемо, да ни овај успех Министра Финансија — није могао више помоћи, да се Србија преда великом продуктивном раду.

Председник Владе није сада имао ни времена да се бави финансијским питањима, он је морао скоро цело своје време да троши на одбрану Србије од клевета у јавној штампи скоро целе Европе. Када је он, 27. јула, био на рапорту код Краља, замолио је Његово Величанство за одобрење да пошље Посланику Србије у Паризу овакво „лично и строго поверљиво“ писмо:

„Београд 27. јула 1899.

Драги Г. Рајовићу,

Ви знате тако исто као и ми, да смо ми у опште, а нарочито после атентата, предмет жестоких напада целе француске штампе, не зато што би француски листови тиме служили Француској, које се ништа не тичу наши унутрашњи послови, него зато, што хоће да послуже интересима друге једне велике силе.

То је истина, која се не може оспорити. Наша је дужност да се бранимо од ових, колико гадних толико систематских напада, који су сви поглавито наперени противу наше Народне Династије, коју желе да дискредитују у очима целога света најбезобразнијим лажима и клеветама. Ми немамо милионе, којима наши непријатељи располажу и које троше на саму штампу, али ми имамо оданости према Краљу и Отаџбини, и та оданост треба да нас одушеви, да заложимо што год имамо интелигенције у одбрани Србије и њене Династије од ове напасти. У овом реду мисли, и без икаквих даљих објашњења, ја Вас молим да одмах, чим примите ово моје писмо, пошљете политичким директорима ових листова: Le Temps, Gaulois, Figaro и Journal des Debats, вашу карту посетницу и да на њој, испод свог имена напишете „желећи да се разговори са политичким директором (тога и тога) листа о једном питању, које ће га можда интересовати, има част замолити га, да му јави, где и када би могао доћи к њему, (датум).

Ове посетнице метните у коверте са адресом посланства и запечатите службеним печатом.

Према одговорима које добијете, Ви ћете се састати са том господом и свакоме ћете казати од прилике ово: Услед нетачних извештаја, које париска штампа сваки

дан доноси о Србији, а нарочито после атентата, и у интересу како Србије тако и јавнога мњења у Француској, моја Влада ми је заповедила, да вам предложим да *о њеном трошку* пошљете нарочитог дописника у Београд. Моја Влада обвезује се, да вашем изасланику даде све могућне олакшице, да добије најподробнија обавештења о свему. Чак је готова допустити му, да се он лично разговори са свима окривљеницима и да непосредно узме њихове изјаве, а многи од главнијих међу њима знају или француски или немачки".

Ако је француској штампи стало до истине и правде, та ће господа пристати на наш предлог. Ако ли им је важније, да другоме за љубав или за паре представљају Србију као дивљачку земљу, а њену борбу за независност као ћефове појединих тирана и реакционара, они ће вам сва тројица одбити наш предлог. Али то не мари ништа. На сваки начин потребно је учинити овај корак с наше стране, само Вас молим, да се при томе држите, како односно идеје тако и односно речи, које будете употребили, строго у границама, које сам овде забележио.

О извршењу овога као и о одговорима, које будете добили, имаћете доброту известити ме по телеграфу.

Примите итд. Dr. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ"

Кад је Краљ ово писмо прочитао, он га спусти на тепсију из Дамаска па рече:

— Ја, докторе, *нисам* за то, да се ово писмо пошље. —

— Зашто Господару? —

— Зато, што је *опасно.* —

— Ваше Величанство мисли, да је опасно пустити стране дописнике у непосредни додир са притвореницима? Ја налазим да онај, који има чисте намере, не мора да се боји ни највеће јавности, ни највеће контроле, напротив, после погрешака, које смо починили после атентата, то је једини начин да их поправимо. —

— Ја не делим Ваше мишљење, да смо икакву погрешку учинили, а не мислим, да би било корисно пустити заступнике највећих листова француских у хапсане, да им крвни непријатељи наше Династије, који јој двадесет година о глави раде — напуне уши својим

измишљотинама, које би, на сензацију похлапни новинари, раструбили по целом свету на штету Србије и нашег угледа. Али то није једина опасност ради, које бих Вас *много* молио, докторе, да ово писмо не пошљете Рајовићу. Има још једна, а та је, да Драгомир не изврши ваш налог сасвим наопачке, па ћете се после крстити од чуда шта вас је снашло! —

— То је немогућно, Господару. Та ја сам му прописао сваку реч, коју треба да напише или каже.

— Ала сте ви покадшто чудни, докторе! Зар ви не знате, да Драгомир више није за такве послове. Сећате ли се, какав је дармар ономад направио, кад сте му наредили, да Француској Влади саопшти, како су наши кредитори пристали на Вукашинов предлог о ослобођавању железничког прихода? Зар Ви нисте морали да му одавде напишете сваку реч, коју треба да каже Делкасеу? —

— Ваше Величанство није тако о њему мислило, када је наваљивало, да га постави за Посланика Србије у Паризу... А то није давно било... —

— То је друга ствар. Драгомир је нама у Скупштини учинио великих услуга, које је ваљало наградити у толико пре, што се напредњацима чинило, да и онако при сваком великом постављању сувише протежирамо либерале. Осем тога онда, када смо Драгомира послали у Париз, био нам је тамо довољан један beau parleur, а он као француски ђак уме француски не само лепо да говори, него да на звезде лаје. Онда нисмо могли слутити, да ће нам он требати и за оваке фине послове, који су као нож на обе стране оштар. Он би се са тим налогом сигурно посекао. Послушајте ви мене докторе, поцепајте ви тај ваш тефтер! —

Зловољно бацих то своје писмо у портфељ и прекидох даље реферисање.

Зашто се преки суд најпре бавио више или мање ситним кривицама, учињеним од како је проглашено ванредно стање, а не онима, ради којих је и наименован? Зашто није одмах судио атентатору и његовим сукривцима?

То је било прво питање, које сам ставио не само себи, него и Краљу и његовом Оцу, чим сам то приметио.

У Двору су на то питање одговорили: И ако за главне кривце у атентату има доста прикупљених доказа, опет их нема довољно *за јавно суђење,* какво је влада по што по то захтевала, и чим је управо *преко* суђење онемогућила. Зато сада ваља чекати, да се главни докази прибаве из *Букурешта.* где је била главна спрема за атентат. Зато мора преки суд да развлачи и одлаже суђење главним кривцима, и зато мора најпре да претреса ове „ситније“ кривице, кад већ Председник Владе у ситне кривице рачуна чак и тешке увреде Величанства.

— У осталом — завршио је Краљ Милан овај разговор — баш Владан треба да је задовољан, што преки суд овако споро ради и што најпре осуђује оваке „ситнице“, као што су увреда Краљевом Дому и „одупирање властима“, што преки суд досуђује овако смешне казне од месец дана затвора, што преки суд ослобађа многе кривце од сваке казне, а многе шаље редовним судовима, јер он себе проглашује за ненадлежног. Све је то као поручено за Владана, јер ће он тиме да утишава јавно мњење Европе, које је њему много важније него старање, да се радикални бунтовници и завереници тако казне, да им никада више не падне на памет, да дигну руку на једног Обреновића . . . —

Краљ Милан је о присутноме говорио у трећем лицу само кад је био љут. На ову његову пикирану тираду, одговорио сам му истом монетом:

— Ако се Владан данас више бави јавним мњењем Европе него мером, којом ће се казнити радикални завереници, зато има поглавито два разлога: Први је што је његова *дужност*, као шефа Владе и Министра Спољних Послова, да води рачуна о јавном мњењу Европе, *које може и за Србију и за њену династију да постане много опасније од свију завера српских радикала*, а други је, што је цела истрага по делу атентата одузета из руку *одговорне* Владе и предата у руке *неодговорним* факторима, који не само што независно управљају целим тим послом, него одговорној Влади и не саопштавају шта

раде, и кад се ова усуди упитати за какво обавештење, њој се одговара сарказмом. Када би Владан хтео да се послужи тоном, којим Његово Величанство Краљ Милан даје та обавештења, толико потребна *за службу*, бар у оном узаном делокругу, који је остављен одговорној Влади у овом несрећном питању, он би могао тврдити да данас не би било ни атентата, ни преког суда, ни овог безизлазног положаја, него би данас Србија са пуном снагом напредовала, само да Његово Величанство Краљ Милан није у своје време галванизирао погинулу радикалну странку вадећи њене вође из казамата, да их скупи у Нишу на политички договор. Или, кад је већ учинио ту погрешку, те је свога верног слугу на врат на нос отерао из Ниша у инспекцију тимочких пољских болница, само да овај не би у Нишу сметао тој entente cordiale између Краља Милана и радикалне странке — да је бар доцније, када је прокламован „најслободоумнији" Устав послушао тога истог лудог Владана, па да је поверио састав прве чисто уставне владе Таушановићу, до данас би се радикали међу собом изели, и они данас неби били никаква опасност ни за правилан живот Србије ни за Династију Обреновића. Овако, сад ваља златним будацима копати по Букурешту, само да се Таушановић *понова* осуди на смрт, па да се *понова* помилује на казамате, па да се *опет* о каквом народном празнику *извади* из казамата и *постави за Министра*, и тако без грације ad infinitum! —

Мислио би човек, сада је Краљ Милан плануо? О не, он је био сувише мудар да не види, зашто Др. Владан плаћа с интересом, и смешећи се пружи му руку па рече:

— Nix für ungut, драги Владане. Ја сам се шалио, Ви сте ме палилулски изгрдили, сад смо квит. —

— И ја сам се шалио, Величанство — рекох савлађујући се.

— Знам, знам — рече Краљ Александар, који је дотле са напрегнутом пажњом слушао — само ће мени лепо ићи, ако се чак и вас двојица будете тако наопако шалили, као што сте у последње време почели! —

— Il n'y a pas de danger mon garçon — смејао се Краљ Милан — грдио је он мене у његовој „Отаџбини“ јавно, стављао сам ја њега под суд, па опет када дође до невоље, онда се види, да смо ми прави пријатељи. Хајде да ручамо, па после нека Владан телеграфира његовој слаткој Европи, колико је преки суд ослободио криваца као невине. Ça fera bien dans le paysage! —

И тако је и било. И „*Frankfurter Zeitung*“ добила је допис из Београда о досадашњем раду преког суда, о његовом саставу, и како су му чланови људи разборити, умерени и врло савесни правници. О председнику преког суда вели дописник, да је примеран човек из одличне, старе и богате породице, материјално независан. За судије Кузмановића и Стефановића вели, да су још сразмерно млади људи, али су већ и по свом положају, као председници првостепених судова, независни људи, на које нико неће моћи утицати никаквим обећањима. Избор дакле људи, којима је поверено да суде кривцима за атентат, даје општу наду, да ће пресуда бити праведна. То се, у осталом већ посведочило досадашњим пресудама, које су врло *благе*. Претераности и многе измишљотине, које се у страној штампи протурују из скривених извора, утврдило је српску полицију у претпоставци, да је атентат дело једне велике завере, из које потичу и они лажни извештаји, те је по свој прилици то и допринело, да се у овој ствари примени скраћени поступак“.

Уредништво „Frankfurter Zeitung“ додаје испод овог дописа од своје стране: „Оно што се до сада зна веома мало одговара тој претпоставци српске полиције“.

„*Vossische Zeitung*“ примила је само депешу, да је преки суд ослободио десет окривљеника.

Многи други страни листови донели су само сличне депеше о досадашњим пресудама преког суда. Само „Келнске Новине“ осташе верне своме Шандору, који им је јавио, да преки суд зато суди ова ћорава посла, што још нема доказа против главних криваца.

Прашки лист „*Narodni Listy*“ тврди, да се Кнежевић покајао, што је испрва бедио невине радикале, и да ће он на главном претресу признати, да га је сâм *Милан*

поткупио да изврши атентат, да се услед тога српска Влада уплашила, па протура, како је Кнежевић шенуо памећу и не зна више шта говори. Али није вероватно, да је атентатор само због хапса, у коме је тек не пуне *две* недеље, већ полудео, и ако је одиста луд, онда је он био неурачуњив и кад је извршио атентат, и онда зашто српска Влада тога болесника није метнула у лудницу, него у тешко гвожђе у тамницу?

Може се мислити, са каквом су слашћу дочепали *руски* листови ову прашку измишљотину. „СПВједомости“ извезле су од тога читав чланак. „Новоје Времја“ додаје, како Министар Председник Ђорђевић ништа друго не ради, него по ваздан присуствује саслушавању похапшених радикала. „*Новости*“ опет у броју од 23 јула сазнаје од људи, који добро знају стање ствари у Србији, да радикална странка, доведена до очајања гоњењима и хапшењима, лако може почети праву *револуцију*, која ће *поуздано наступити, ако пресуда ратнога суда буде сувише строга.* Услед тога је *Милан концентрисао војску у Београду.* Nota bene ово „Новостима“ телеграфише њихов кореспонденат *из Лондона* 17|29 јула. „Новом Времену“ опет телеграфише његов дописник из Беча ову занимљиву подробност: „Въ слѣдущую за покушениемъ на Милана ночь, вь два часа, къ королевскому конаку подьѣхала закрытая коляска и постояла передъ нимь цѣлыій часъ. Утверждають что вь неій находилъ ся виновникъ покушения Кнежевичъ“!

Интересантно је прочитати, како је писао бечки „Politisches Volksblatt“ (7 августа по новом) о држању руске штампе према Србији:

„Положај у Србији очевидно се поправља у пркос алармним извештајима панславистичке штампе. Изгледи па добру жетву много више интересују цео народ, него оно што се догађа у Београду. Народ показује мало интересовања за велики процес, који предстоји, али осуђује атентат на Краљевог оца, и нимало се не изражава ласкаво о вођима радикалне странке, који грамзе за влашћу. Сељачке депутације, које долазе у Београд да поздраве Краља и његовог оца, одиста онако мисле као што говоре.

„Невероватне измишљотине, које руски листови протурају о београдским догађајима, и *изванредна уздржљивост*, са којом се ти догађаји у Бечу третирају, бацају врло поучну светлост на држање аустроугарске штампе према Русији. У Бечу је очевидна одвратност, да се ма шта рекне, што би могло дражити врло осетљивог суседа, па чак се и не протестује против смешних и сасвим неоснованих инсинуација руске штампе противу наше владе. Ова уздржљивост има разне узроке.

„Поред жеље, да се избегне свака сенка неке контроверзе са Русијом, долази и неповерење у карактер бившег Краља Милана и метода српске Владе за политичку експлоатацију атентата. Све је то отежало аустроугарској журналистици, да српске власти узме у одбрану, а да јој се не могне пребацити пристрасност. Овај разлог не постоји за словенску пресу у Аустроугарској и зато се она понаша жешће и од саме руске штампе . . .

„Могућно је, да је русофилство радикалних вођа у Србији довољан разлог за руску штампу, да се за њих толико заузима. Али пошто руска штампа само оно сме рећи, што јој руске власти одобре, — онда није без важности, што овако екстравагантне измишљотине могу да прођу кроз руску цензуру“.

И није било ganz bedeutungslos, што је руска штампа, која стоји под строгом цензуром руске владе, могла и смела да износи онако гнусне измишљотине о Србији, јер ево шта један од најважнијих инглеских листова „Daily News“ од 7 августа по новом пише о путовању француског Министра Спољних Послова г. Делкасе-а у Петроград:

„Србија је извор узнемирености за *руски Двор*. Рекао би човек, да је Милан постављен да ради овако, како ради, и то постављен од *тројног* савеза, те да присили, да примора *двојни* савез заузети известан положај према Немачкој и према Србији. Тај положај мора бити јасан. Јер Немачка, као члан тројног савеза, мора водити рачуна о току ствари на Дунаву, и не може трпети да их Русија, подупрта Француском, решава на штету немачких интереса. Дакле, да је само та *српска мука* на дневном реду у Петрограду, па би г. Делкасе осећао

потребу, да иде тамо и да дозна тачно мисли и смерове грофа Муравјова и Његова Господара".

Кад један тако озбиљан орган инглеског јавног мњења, као што су „Daily News", тврди, да је *руски Двор* узнемирен због стања ствари у Србији, и кад *због тога* мора г. Делкасе да путује у Петроград, онда су се они у Београду морали да упитају: „А што ли је то узнемирен *руски Двор?* Хајде руске новине, оне су одавна у дебелом пријатељству са српским радикалима, оне дрече, да неби пресуда тим њиховим пријатељима испала „сувише строга", оне зато прете револуцијом не би ли застрашиле српску Владу и преки суд у Београду. Хајде што дрече Словенофили à la Комаров, они су у политици јандал од сватова, они „терају" политику за свој рачун, зато није нико одговоран. Хајде најзад да допустимо, да и руска влада, увређена због поступања са Жадовским, има разлога казати својој цензури: „пусти нека пишу новине о Србији како им је драго" — ама зашто је узнемирен *руски Двор?* Тај двор је одавно дигао руке од Краља Милана. Шта се њега тиче ако је неко пуцао на г. Милана Обреновића, јер овај није за руски Двор ништа више, него ма који други „господин из Париза". Да нису рапорти пуковника барона Таубе-а „узнемирили" руски Двор? Којешта! Војни агенти имају да пишу рапорте само Министру Војном. На Двору се и незна за њих. Они су за Двор сувише ситна бураниија...

И баш сад му је и Балачко војвода, alias Др. Милован Ђошић Миловановић, нашао згодан „цајт" да у бечком недељном часопису „Die Zeit" наштампа читаву расправу под насловом: *„Две године државног удара у Србији"*. Председник српске Владе није читао то монументално дело доцнијег аутора теорије „добрих" и „рђавих" државних удара, те према томе његов пресбиро није осврнуо главе на овај правнички споменик Балачков. Он је о њему видео само овакву белешку у бечком листу „Politisches Volksblatt":

„Сада изађе у часопису „Die Zeit" дугачка тужбалица једног радикалског политичара противу чиновничког Министарства у Србији. Он не види ништа друго

у владином раду до гажење устава, фалсификовање избора, насиље. Али тај радикални политичар заборавља, да су се све партизанске владе, које су до сад имале државни думен у рукама, утркивале у насиљу, фалсификовању избора и корупцији, и да су се нарочито радикалне владе у том одликовале. Под њима је дат диван пример, да порезници не паплаћују порез од владиних присталица, а да у толико више гуле политичке противнике.

„Овамо на западу, кад год се говори о Србији, не треба заборавити, да су сви ослобођени балкански народи још прави оријенталци, и да их према томе треба ценити. Према томе Краљ Александар врло мудро ради, што хоће да влада озго à la Христић. Дакле боље је за њега, у место да се враћа партизанским владама, да се што скорије ожени, јер ће као глава Династије много чвршће стајати“.

Ово последње знао сам добро и ја, али сам се лепо провео, кад год сам покушао да о томе уверим Краља Александра!

„Новоје Времја“ од 21 јула, у нарочито уводном чланку захтева, да се Краљ Милан протера из Србије. Ево како оно мотивише свој „захтев“:

„Протеривање Милана из земље, коју он до сада без казне тиранише, постало је, по нашем мишљењу, безусловна потреба. Нека нико не мисли, да би опај са стране, који би то захтевао, навукао на себе прекор, да се „меша у унутрашња питања Србије“.

XXV

ФАБРИКА ЛАЖИ У ЗЕМУНУ

Неки г. В. Гиљаровски толико се расрдио на српског Министра Председника због оне његове циркуларне депеше српским посланствима и консулатима, да је на пасја уста изгрдио и њега и српског консула у Москви г. Вишњакова, што се усудио, да тај деманти наштампа у московским листовима.

Па нису се задовољавали Руси, да у својим листовима *турски* лажу и да пиљарички грде, него су то радили и кроз целу европску штампу, јер ето нпр. „The Daily News“ од 21 јула (2 августа) доносе овакву депешу *из Одесе*:

„Г. Јурењев, *агенат* руског Министарства Иностраних Дела, који живи у Одеси, добро прати ток догађаја у Београду, и имао је већ неколико конференција са генералом Мусин-Пушкином, главним командантом јужне војне области. *За Цара се зна*, да је *лично* и *силно озлојеђен* на поступке Краља Милана, и ситуација се овде сматра за врло озбиљну. Цела руска штампа грми против „апостата“ (отпадника) Милана Обреновића и његове Династије, и објављује: да проливена руска крв и потрошено благо Русије у години 1876 и *доцније*, дају *право* Русији, да се умеша и да избави своју браћу преко Дунава из пустошних руку *једног хајдука*“.

Дакле ни мање ни више, него само Эго Императорско Величество Цар Руски, Цар Пољски, итд. итд. толико се озлоједио на тога хајдука Милана, да *ето Мусин Пушкин сирема експедициони корпус* да окупира Србију, те да из ње протера хајдука Милана. Боже мој, да ли ће преко Бугарске или преко Румуније? Јок, за то би требало преговарати са Софијом и са Букурештом. Оку-

пациони корпус ће право на Сулину па уз Дунаво. Кад је руски монитор могао доћи под Београд и укотвити се баш спрам Конака, што да транспортне лађе црноморске флоте не могу доћи под Београд?

Овај изглед на окупацију Србије руском војском, толико је уплашио Српску Владу и толико ју је збунио да није више знала шта ради. Помислите, драги читаоци, она је финог дипломату и протежеа г. и г-ђе Машков, руских консула у Скопљу, преместила најпре за управитеља топчидерске економије, па онда за вишег контролора у Министарству Војном! Shoking indeed. Као да је Милосав Куртовић какав капелмајстор!

То ново држање Русије учинило је, да је „интернационална“ новинарска колонија у Земуну осула нову ватру противу грешног Цинцарина и још грешнијег „Влаха Емила Катарџије“, јер се сад нашло за потребно подсетити свет, да је Краљ Милан син Марије Катарџијеве! Поред оне већ славне брошуре „Демон Србије“ појавиле су се две нове (бар за мене нове) а то беху „*Син Марије Катарџи*“ и „*Два странца*“ (Милан и Владан).

У осталом већ се опажа почетак реакције противу ове ковнице најгрубљих лажи о Србији у Земуну, као што показује овај допис из Београда, који је штампан у старим и уваженим минхенским новинама „Allgemeine Zeitung“ од 4 августа по новом:

„Јато земунских новинара имало је сад веселе дане, јер је тим новинарима опет пошло за руком, да цео свет обману и најпростије слажу. Два, три гласа разборитих и озбиљних београдских новинара просто се и нечују од дреке земунских лажова, човек је приморан да се од муке дохвати за главу, да сам себе запита: да ли сања или је будан, да ли је могуће, да Европљани с оне стране Саве и Дунава знаду о Србима баш исто онолико, колико и о становницима на месецу. Па ни у Будимпешти, граду који је само осам сâти железницом од Београда удаљен, немају ни појма, како српска престоница изгледа. Само због тога могла је у будимпештанске листове да уђе она земунска гатка о руском монитору под Београдом. Па кад у непосредној близини такво незнање о положају српске престонице влада, како

тек онда мора остала Европа оријентисана бити о приликама у Србији! Не могу се упустити у оне разне појединости лагања, с којима је последњих недеља Европа поплављена била, као: да је атентат на Краља Милана удешен, страâ и запрепашћеност, која влада у Београду, исељавање у маси из Србије у Угарску, линчовање српских шпијуна у Земуну, бављење Карађорђевића у Панчеву итд. Једанпут за свагда буди речено, од земунског новинарског олоша ваља се чувати. Све сензационе вести о догађајима у Србији, које нађоше места на великој европској пијаци, то су жалосне измишљотине тог новинарског олоша земунског. Глава тог друштва до пре кратког времена беше Хајнрих Брезниц-Сидаков. Породица Брезниц ужива монопол лагања. Он је написао многе брошуре најниже врсте, које су на жалост штампане у Немачкој, све те брошуре носе сензационе наслове, као: „Бугарски Двор“, „Тајне српског Конака“ итд.“

Али ово прљаво врело сензационалних новости из Србије било је добро дошло свима непријатељима Династије Обреновића, нарочито онима у Русији. „*Московске Вjедомости*“ од 24. јула доносе грдан чланак „Законитост у Србији“ у коме као најјачи доказ, да ни сам г. Георгіевичь не верује у ту законитост, наводе факат, да је Др. Владан после атентата остао у иностранству, где се задесио, па је лепо тамо чекао, док се у Београду сврши „започета историја“. Остале доказе, да у Србији нема законитости, црпе московски лист из Балачкове студије у „Zeit“-у: Кабинет Ђоке Симића отпуштен је *на захтев* (по требованію) *Аустрије*, а она је то захтевала зато што је кабинет Симићев био уверен, да Србија само у „тѣсной дружбѣ“ с Русијом може имати успеха. На место Симића дошао је „слуга Миланов“, који је одмах учинио незаконитост, што није програм своје Владе прочитао у Скупштини, него га је обукао у форму некаквог Краљевог писма. После долази читав низ незаконитости, командовање свију радикала на војна вежбања, само да не могу учествовати у изборима, збацивање свију радикалних кметова, и онда наравно „*правитељство само назначило депутатовъ*“ и то све саме неписмене поткупљиве људе. Тако састављена Скупштина, што год је

решила, све је било незаконито. Положај је у Србији песносан и да би то доказао, московски лист цитира ове епохалне речи Др. Милована Ђошиног: „Осем неколико стотина грабљивих интерешција, који су добили свој део пљачке, сви други људи у Србији уверени су, да ће се овај режим срушити под тежином сопствених грехова,“ — па онда додаје од своје стране: Радикали немају никаквог интереса да спасавају ову разбојничку чету, која жари и пали по Србији. У тој земљи нема више никаквих закона, тамо је сад закон ћеф, лична воља и то не Краљева него Миланове играчке Георгіевича. Завршетак овог Московског чланка вреди цитирати у оригиналу:

„Србија гаји живу наду, да ће је Русија извести из садашњег ужасног положаја. И одиста Русија осећа према несрећноме Српском Народу дубоко сажаљење и учествује у њеним јадима. Али, придржавајући се строго начела немешања и оних дужности, које је на се узела, макар да то други не чине, Русија се још уздржава од тога, да укаже помоћ, која се од ње очекује. Русија се понаша према Србији, како се понашала и према Бугарској, јер се поуздано нада, да ће се Милановштина у Србији завршити онако исто, како се у Бугарској завршила Стамбуловштина, при свем том што јој се из Беча, а нарочито из Будимпеште указује онака иста потпора, каква се указивала и Стамбулову“.

Дакле сумње више нема: Садашњи је режим у Србији оно исто, што је била у Бугарској *Стамбуловштина* и према њему ће Русија поступати, као што је поступала и са Стамбуловом! Sapienti sat.

Чешки листови нису могли заостати иза руских. Прашке „*Narodni Listy*“ тврдиле су на пример, да се сваку ноћ *по заповести Милановој баци у Дунав по неколико људи, који се њему не допадају*. Ову монструозну лаж младочешког органа сазнао је Др. Владан из гнушања, које је она произвела чак у Минхенским „Neueste Nachrichten“ од 8 августа по новом. Ево шта између осталог пише тај немачки лист:

„Политичари на истоку нису пробирачи у средствима за политичку борбу, и они гледају са сажаљењем на нас Европљане, што је нама људски живот тако скупа

ствар. Међутим и многи европски државник прешао би преко извесних скрупула, када би се са њим поступало, како српски радикали поступају са Краљем Миланом. Они на пример објављују преко младочешких „Narodni Listy“, да Милан сваку ноћ удави у Дунаву по неколико својих непријатеља, а преко Петербуршких „Вједомости“ тврде, да је Милан из босанског окупационог фонда добио десет милиона, и ако цео свет зна, да такав *фонд* не постоји, и ако би Милан, када би он одиста био онакав каквог га радикали праве, већ за први милион прешао у католичку веру. Кад радикали о Милану измишљају лажи, чак се не труде да их направе колико толико вероватним“.

Много отворенije проговорио је немачки лист „Coburger Zeitung“, који у броју од 4 августа по новом доноси чланак: „*Међународни радикализам*“, који овако гласи:

„На један факат није обраћена довољна пажња, а то је, да се сав интернационални политички радикализам креће у акцију, чим се ма где појави антимонархична струја. Чим су стигле прве вести о атентату на Краља Милана, одмах су сви листови у целоме свету, који плове с антимонархичким ветром, почели доказивати, да је тај атентат израз очајања једног подјармљеног народа итд. И сада се, као и увек, личности засипале блатом, само да се направе што одвратнијима. Морамо признати, да још никада нисмо читали измишљотине тако гаднога цинизма као овом приликом.

„Зацело нико толико не жали као баш српска Влада, што су је догађаји приморали, да учини и једну непријатну дужност, као што су наређене ванредне мере. Нема ниједне државе, у којој влада не би у таквим околностима то исто учинила, што је и српска урадила. Поред најшире јавности, коју је Влада осигурала претресу преког суда, само би какав блесан или зликовац могао одрицати, да ово прибегавање јавности доказује апсолутно поштење. Коме није чиста савест, тај бега од јавности и светлости.

„Ми зацело немамо никаквог интереса да бранимо српску Владу, али налазимо да је смешно, када се политичко незнање огрне дрекавачким плаштом.

„У осталом последњих дана већ се опажа обрт у европској штампи. Чак се и она уверила, да се гатка о лажном, намештеном атентату не може више одржати у животу и на све стране се припрема одступање.“

Онај радикалски првак, који је, као што смо видели, у својим писмима из Београда, штампаним у „СПетербургским Вједомостима“ нравио формалне студије о господину Милану Обреновићу, наставио је тај посао, у истом петроградском листу и од 25 јула. У овом писму тај радикал труди се чак да докаже, да Милан Обреновић управо није увек био аустрофил. „Ето, када су се после састанка у Тулону, француски и руски мрнари братимили у Паризу, тада је гроф Таковски казао једноме свом пријатељу из клуба, да у тим светковинама види опасност за свога сина. На питања овога „како то?“ Милан му је објаснио, да састанак у Тулону обележава нову еру европске политике. Француским савезом појачана Русија привући ће на своју страну и Аустрију, а као награду за то, да се одцепи од тројног савеза, уступиће јој право да располаже са Србијом и „околином“. Као што видите у том тренутку Милан је био аустрофил. Да је он имао у неколико право, то ви (Руси) сад видите и сами као и ми. Милан се варао само у томе, што је тако жалосну појаву за нас (Србе) као што је руско-аустријски споразум на рачун Србије, приписивао некаквим спољним факторима. *Јер ко је вас (Русе) натерао на тај кобни корак него баш он, тај Обреновић?* (!?!) Ако ми, као што је сигурно, будемо страдали због вашег споразума с Аустријом, то ће за то бити крив он Милан, и на жалост наш млади Краљ, који није умео да од Србије направи елеменат реда и благостања на Балканском Полуострву“.

С *оваквом* логиком, која се из горњих врста види, лако је могао наш радикални државник одмах наставити, како је после тога Милан дефинитивно отпао од Русије и постао тајни агенат Аустрије у Србији. И тако сад лако је аустро-угарском посланику у Београду бити коректан, лако му је не мешати се у унутрашње послове Србијине исто тако, као што се руски представник ни у што не меша, ласно је Аустрији хвалити се пред светом, како савесно испуњава обавезу, коју је на се узела у

споразуму с Русијом од 1897, када она (Аустрија) има у Србији другог једног, далеко силнијег агента, него што би могао бити њен посланик, кад има свога Милана. Ту нема равноправности између Русије и Аустрије. И Русија би требало да има у Србији, поред званичног представника, некога преко кога би могла за себе радити, као што Аустрија за себе ради преко Милана. А ко би то могао бити? Једино наш законити Господар, наш Краљ, као природни представник жеља̂ целога српског народа. Ја вам могу предсказати да он то неће хтети...

„Али има у нас друга једна сила, која је увек била и која ће увек бити на страни наших заједничких (руских и српских) интереса — а то је српски народ.

„*Ма шта се са нама догодило, наш народ неће ни мрднути од вас никада* (не отшатнется никогда). Истина ми нисмо присталице некакве „платонске привржености и оданости“, али мени се чини да је то боље, јер озбиљни политички односи и треба да се оснивају на заједничким интересима, а не на личним оданостима према појединим факторима и лицима.

„Наш народ јасно увиђа, да цела будућност Србије зависи од тога, да ли ће Русија овако или онако поступити, да ми сами нисмо у стању спасти се из несносног политичког и економног стања, до кога нас је довела несловенска и несрпска политика Милана Обреновића. То је мишљење целога, Вама братскога народа, изузимајући једино гомилицу, на жалост интелигентних људи, који са Миланом данас воде српску политику ненародним путем, који осуђују сви прави родољуби.

„Али ово не може дуго трајати. Садашњи је терор последње напрезање пред агонију. Али кад се ова сврши, да не буде доцкан за враћање на правилни пут? Да међутим не плате животом најбољи Срби само зато што Милан није Србин?

„*Ми се бојимо да ће бити доцкан.*

„Не, не, противна и то одлучна акција нужна је и то што скорије. Милан може да баци све на једну карту, и у томе могу се починити дѐла, која се никада више поправити не могу, и зато ће свака кривица пасти на

вас, јер је наш народ привикао да у вас гледа као у јединог спаситеља у последњем критичном тренутку".

Док је овај радикални државник овако из гласа *богорадио за руску интервенцију у Србији* и то што скорије, док не буде доцкан — дотле је радикалски војвода Др. Милован Ђошин био у Бечу „на косту" код новинара Јозефа Графа и пунио је листић овога „Информацију" оваквим патриотским вестима из Србије:

„Све досадашње пресуде преког суда задесиле су људе који су само нешто ружно рекли о Милану. А зар има на свету једног Србина, који би могао што лепо рећи о Милану? Услед овог Милановог терора *маса Срба напушта своје домове и бежи у гору, где се већ формирају чете.* Њих је већ толико да је *против њих послата не само цела жандармерија него и стајаћа војска*".

Наравно да су ову Балачкову лаж у сласт прогутали сви руски листови и пропратили је оваквим уздахом:

„Опште гнушање противу сливничког јунака расте у Србији са невероватном силом, и даће Бог, те неће бити далеко дан, када ће Милан чути, да је направљена истинска завера противу његовог живота, за коју неће требати тражити подметнуте личности".

Кад су неки „западњачки" листови јавили из Београда, да ће преки суд истина осудити похапшене радикалне вође на смрт, али ће их Краљ помиловати, руски листови радосни, да само спасу радикалне главе, саветоваху српској Влади, да добро отвори очи, ако хоће да је цео свет сматра као Владу, а не као гомилу слугу Миланових, јер нека зна та Влада, ако она допусти то „юридическое убійство" (превод с немачког Justizmord), онда ће настати дипломатски кораци, који ће подсећати на оно време, када су европски дворови прекинули сваку везу са двором крвожедногa „Краља-Бомбе" Фердинанда I. Краља обеју Сицилија.

Фабрика лажи у Земуну радила је весело даље. Др. Вергун после оне сцене између Вукашина и радикалских вођа у београдској полицији, брзо је измислио другу, између Краља, Рибарца и Авакумовића. Ево како њу прича (Россія од 24. јула):

„Неуспех код Пашића и Таушановића натерао је Милана да потражи друго лице, које би пронашло начин, да се ова комедија с лутками не заврши трагично. И он је тога чудотворца (волшебника) пронашао у Стојану Рибарцу, једном консервативцу, кога незнам зашто овде крсте либералом. Краљ је овога позвао на доручак. Рибарац је провео у двору пет часова, и он је изјавио готовост, да састави либерални кабинет, али само у том случају, *ако Милан сиђе са команде и за навек оде из Србије*... На то је се Милан развикао и у своме бесу казао врло интересантне ствари:

„„Пустите Пашића, Таушановића и све те мрзавце, узмите их ако хоћете и за Министре, али ја недам војску и нећу да идем из земље. Ја ћу са штабом у Ниш, а а ви управљајте земљом, како вам је воља. Ја ћу се оградити у Нишу (окружу крепостћу) и он ће остати мој град““.

„И одиста Милан је већ наредио све што треба за премештај ђенералштаба у Ниш“.

„Тако је свршена министарска криза“.

У Београду је међутим био велики збор *пререкосавских* Срба, који је такође осудио атентат, и који је in corpore (око 700 људи) био у Двору, где је честитао Краљу на срећном спасењу његовог оца. Штета што не налазимо беседу *Гиге Гершића*, који, и ако велики радикалац пред Господом, беше међу иницијаторима ове манифестације. Једино налазимо белешку, да је новосадски „Браник“ зато жестоко напао Гигу.

Преки суд још се бавио споредним кривицама, 19. и 20. јула решено је пет дела. Уредника „Новог Дневног Листа“ Регнеровића и његовог сарадника Јанковића, који су под невиним насловом: „Наша извозна трговина“ донели чланак, како српска влада спрема *нову кланицу на Карабурми*, осудио је суд првог на три, другог на две године затвора. Чисто српско презиме Регнеровића није нимало сметало „СПВједомостјам“, да о тој неправди донесе велики чланак, у коме је доказивано, да она кланица *на Карабурми* није ништа друго до најневинија „репортерска нотица“, и да није нимало право, што је Регнеровић добио годину затвора

више, јер ако је он у своме листу доказивао, да су Др. Владан и Драгомир Вучковић „социјалисте“, то није никаква увреда. Та има и великих државника, који се поносе што су социјалисте — сигурно у Русији. Па онда какав је то безобразлук осудити адвоката Тодоровића на 4 месеца затвора, што је увредио општински суд?! Па онда невини Мајсторовић осуђен месец дана затвора, што је без основа и доказа тужио Министру Унутрашњих Дела писара своје општине. Истина преки суд је као невине ослободио три брата Шарчевића, што су тукли стражара Станојевића — али опет их је осудио на плаћање канцеларијских трошкова. Зар то није ужас?!

И зар све то не даје довољно разлога једном *Србину* да у „Россіи“ од 26. јула наштампа овакву посланицу Србима у Русији:

„Туђински џелат спрема се да одруби главу најбољим синовима Србије. За паре је продао Престо, за паре је продао своје српско држављанство. Њега је његов Први Министар Гарашанин јавно назвао Џеком трбосеком. Сени оних, који су по тамницама погинули, сени Адама Богосављевића, Илке Марковићке, Лене Книћанке, једног стражара и Василија Пелагића потврђују тај његов надимак. Чебинац, Крезовић, Швабић, Кубуровић и Кнежевић то су све отровне јагоде са једнога поља. Тај жалосни витез заложио је историјску сабљу свога претка, а 1893. измамио је од Краљице Наталије 300.000 франака (да плати дугове), па онда да се убије. Намеравано убиство наших најбољих људи, то је нов очајни корак тога туђинца-џелата да убије нашу самосталност, нашу независност, наш народни живот! Драги земљаци! Не остављајте ово злочинство без протеста: депешом, писмом, штампом. У овом тренутку ћутати, то је кривица.“

Докле овај „Србин“ позива чак Србе из Русије у помоћ противу туђина џелата, ево како је бечки лист „Neues Wiener Tagblatt“ од 23. јула писао:

„Радикална странка дере се из гласа зато што ће да се суди њеним главешинама, тужи се на гажење Устава и на гоњења. Та питања нека Срби расправе сами између себе. За осталу Европу партијска борба у овој полуоријенталској земљи почиње добијати важности тек

онда, када прети општем миру Европе. По нашем мишљењу бављење Краља Милана у Србији може се сматрати као гарантија за мир на Балканском Полуострву. Садашњи процес у Београду тиче се само Срба и ниједна страна држава нема потребе да се њиме бави. Опозивање српског посланика из Петрограда многи су схватили као безобзирност српске владе, на коју би руска влада имала право да се жали. По нашем мишљењу ово пребацивање није основано. Ђенерал Сава Грујић одиста је persona gratissima на Петроградском Двору, а свака влада има право да тражи, да јој буде пријатан стран посланик, који је код ње акредитован. Али сваки посланик на страном двору треба пре свега да ужива поверење своје владе, која га и поставља за свога посланика, и нас нимало не изненађује, што је ђенерал Сава Грујић проиграо то поверење своје владе, када није умео или није хтео да спречи аферу Жадовскога у Београду. Г. Жадовски, бивши руски посланик у Београду, трудио се, као што је познато, свима силама, да постане што несноснији Двору, код кога је био акредитован. Ђенерал Грујић, који је после Митрополита Михаила био Русији најоданији човек, у Србији, *морао је знати*, како извесни руски кругови гледају са презрењем на Краља Србије и на остале балканске владаоце, морао је знати, да *има руских дипломата, који сматрају да балкански владаоци* и треба према Руском Цару да *стоје у истом односају, у коме се налазе индијске махараџе према Царици Индијској и Краљици Британској*. Грујић је видео одмах, да је *г. Жадовски свој положај у Београду сматрао као положај енглеског резидента код индијског васала*. За г. Саву Грујића није могла бити никаква тајна, да ни Краљ Александар ни Краљ Милан неће трпети да се г. Жадовски према њима понаша, како се у сасвим друкчијим приликама понашао г. Шишкин, који је у осталом био и паметнији и отменији од г. Жадовског. Ђенерал Грујић је врло добро знао, да Краљ Милан није трпео овакве старо-руске манире ни онда, када је био још васални Кнез, он се морао сећати, колико је Кнез Милан био огорчен, кад је на једној црквеној свечаности, на грудима свога подајника Митрополита Михаила видео *већи*

руски орден, него што га је имао он као владалац. Па ипак генерал Грујић није нашао за добро ни да озбиљно покуша, а камо ли да се својски заузме да Петроградски Кабинет упути Жадовског на уљудније понашање, да измоли инструкције које би прекинуле његове даље непристојности. На против ђенерал Грујић је пустио да Српска Влада буде принуђена г. Жадовском показати врата. Тако држање г. Грујића у овој ствари било би већ само по себи довољан разлог за његово опозивање".

XXVI

ПРОМЕНЕ У КАБИНЕТУ

Краљ је сада наваљивао не само да се уважи оставка, коју је Јеврем Андоновић поднео одмах после атентата, него да се „дебаркира“ и Сима Лозанић. На прво сам пристао, против другога сам протестовао, јер нисам могао да нађем никаквог разлога за то. Али што сам ја више бранио Симу, то га је Краљ све више нападао, јер по његовом мишљењу „Сима и није Министар, него шеф једне породичне компаније, која жари и пали по свима одељењима Министарства Народне Привреде“. У својим нападима на Симу Краљ је отишао тако далеко, да је и ово изрекао: „Зар се не сећате колико сам пута наваљивао да се онај ..... радикалац Др. М... П.... отпусти. Зашто Сима није хтео? Зато што је његов *ортак*. М... је за саму концесију шећерне фабрике узео 800 наполеона“. Кад сам замолио Краља, да ми каже на чему оснива тако тешку оптужбу, он ми само рече: „Ја имам доказа за то“. То ме, наравно, није могло убедити. Тада се ушанчих иза разлога, да ја немам апсолутно никога, кога бих могао предложити на место Симе за Министра Народне Привреде. Али Краљ ме је и из тога шанца истерао доказујући, да се Вукашин Петровић далеко више разуме у привредним питањима него Сима, и да Вукашин сада, када нема много посла у финансијама, може лако заступати неко време и Министра Народне Привреде. Како је с друге стране и *сам Лозанић* био навалио да изађе из кабинета — то најзад дигох руке, и пристадох да и у тој прилици испуним жељу Краљеву.

Али ко да дође, у овако тешким приликама, за Министра Унутрашњих Дела? Краљ и Краљ Милан навалише свом снагом, да се на место Јеврема узме — *Ђорђе А.*

Генчић, бивши начелник нишки, тадашњи комесар Народне Банке. Ја сам доказивао, да је Генчић сувише млад за Министра, да нема никаквог стручног образовања, да је сувише сангвиник, да се у тешкој ситуацији неће умети наћи, да за Министра није довољно имати интелигенције и друштвене углађености, да неко може бити одличан окружни начелник, а опет да буде лош Министар Унутрашњих Дела. На то је одговорио Краљ Милан овако: „Ни Др. Владан није стручњак у Међународном Праву, па је опет зато бољи Министар Спољних Послова, него што би то био Гига Гершић, који је универзитетски професор Међународног Права, јер се за Министровање не тражи толико стручност, колико здрав разум и политички нос, а то обоје има Генчић много више него све старкеље међу српским политичарима. Ако Генчић има темперамента, ако агитујући за скупштинске изборе под радикалима јури на коњу с једног краја Крајине на други, ако прескаче плотове да умакне спремљеним радикалским заседама, ако уме да гађа и ватреном беседом и хладним револвером, ако уме свакој опасности да погледа у очи, то ваљда неће бити сметња да он постане Министар? Био је некада један опасан нихилиста, кога је руска влада јурила по целој Европи, и при свем том што су јој у том помагале полиције свију европских држава, није могла нигде да га дочепа. Тога опасног анархисту ухватио је тај исти Ђока Генчић у Нишу и предао га Персијанију, а овај га је предао на нарочити руски ратни брод, који је дошао чак у Солун да га прими. Зар нама такав вештак у хватању политичких криваца не може добро послужити данас, када имамо да хватамо трагове једне разгранате завере противу династије? Ама Генчић је „кицош“, увек tiré à quatres épingles, зна када треба обући реденготу, када смокинг, када фрак, и све му те хаљине стоје, као да су на њему сливене, Генчић није руднички медвед, него фин господин, који уме да се креће у салонима. Па зар је то махна? Или, можда, Др. Владан би волео за колегу каквог црвеног Матију, који на дворском ручку попије воду из rince-bouche, или хоће да запали шпарглу, јер мисли да је то

воштаница свећа, коју ваља припалити у здравље Господарево? Шта му још замера доктор? Да, „неће се Генчић умети наћи у тешкој ситуацији". А ја се сећам времена, када је ваш покорни слуга био у највећој немилости код целе Србије, па чак и код свог рођеног сина — Laisse-moi, mon garçon, c' est la vérité — када је на Двору Краља Србије више вредела Madame Kechko него Обреновић IV-ти, када је за свакога у Србији било *врло опасно* показати и најмање симпатије према прогнанику Краљу Милану, и тада је тај исти Ђорђе Генчић заједно са покојним Тутуновићем организовао у Нишу депутације да иду чак у Париз, да зову ослободитеља Ниша, да им дође у госте. Тада је Генчић био већи Обреновићевац и од Обреновића V-ог. Да, случајно, зато не ваља Генчић за Министра Унутрашњих Дела у кабинету Др. Владана"?

Ето како је 30. јула 1899. потписан указ, којим се уважавају оставке Симе Лозанића и Јеврема Андоновића и постављају: Вукашин за заступника Министра Народне Привреде а Ђ. Генчић за Министра Унутрашњих Дела.

Овај указ веома је изненадио опозицију. Шандор Петровић је одмах покушао да и од њега направи политички капитал телеграфишући „Келнским Новинама" (10. и 11. августа по новом), да се Влада у Србији распада, да су четири Министра поднели оставке (Јеврем, Сима, Атанацковић и Вучковић) зато што Краљ Милан на силу Бога хоће, да се осуде Пашић и Таушановић, и зато што неће више да носе одговорност за „нечисте" послове Вукашинове. Њихови су портфељи нуђени пуковнику Милану Михаиловићу, Јов. Авакумовићу, генералу Срећковићу и Милошу Туцаковићу, али су сви одбили, те тако је Краљ уважио оставку само Јеврему и Сими, а Вучковићу и Атанацковићу, као солдатима, просто заповедио, да остану на својим местима. Симу је заступио Вукашин а за Министра Унутрашњих Дела дошао је *прилично злогласни* „Генчић" (der ziemlich übel beleumundete).

Истога дана, кад је овај указ потписан, отпутовао је Двор у Ниш. Зашто? Из два разлога: „Да би преки

суд, који се спремаше да најзад загази у главне кривице атентата, био апсолутно слободан од сваког утицаја из Двора“ (као да цео свет није знао, да је Нишки Двор телефонски везан са Београдским). Други разлог беше: треба сазвати Народну Скупштину и изнети јој на одобрење законске наредбе Краља и Владе о ванредном стању и преком суду, па ако Народно Представништво одобри ове ванредне мере, које је егзекутива била *принуђена* предузети после атентата, онда ће се моћи мирније душе чекати даљи рад преког суда.

И тако сам опет био у вагону. Краљеви су одмах засели да се картају, а ја сам то време употребио на читање новина и понесених аката.

Дописник Минхенских „Neueste Nachrichten“ већ је био послао депешу из Београда своме листу, да ће Скупштина, која би се иначе имала састати тек у октобру, бити сазвана већ 7-ог августа, јер Влада хоће да Народном Представништву поднесе извештај о последњим догађајима, како би и законодавно тело могло заузети свој положај према њима. Дописник даље јавља, да ће јавно суђење преког суда ускоро уђуткати и последње трагове оних тврђења, као да се у Београду хоће „Kabinetsjustiz“ и доказати да ће овај процес одговорити једино захтевима правде а не политичких тенденција.

Сасвим другаче гуди Шандор Петровић у „Келнским Новинама“ од 9. августа по новом: Још се траже докази противу оптужених за заверу. Нарочито изгледа да немају ништа, што би кривило Пашића. Осем његовог политичког пријатељства са пуковником Николићем, који је бајаги јако компромитован, нашли су у Пашићевом стану само још једну фотографију оног писма, што га је Краљ Милан писао покојном цару Александру III, и у коме је обећавао да, пошто прими она много оговорена два милиона, даје поштену реч, да се целога живота неће враћати у Србију. Ово је писмо Пашић фотографисао, кад је био посланик Србије у Петербургу. Али то је врло мршав доказ, да је Пашић умешан у ову заверу. Међутим се у Петрограду и у Москви врло живо прави „Stimmung“ за шефа српске радикалне странке. Преко Земуна укријумчарене су у Србију многе руске

илустроване новине, у којима је слика Пашићева с оваквим натписом: „Никола Петровић Пашић, вођ народнорадикалне странке, бивши Председник Народне Скупштине, Министар Председник, посланик у Петербургу — а сада по заповести Узурпатора Милана Обреновића због његове измишљене завере окован у тешко гвожђе.[1] У осталом све новине морају да се кријумчарски уносе у Србију, јер се *сви* страни листови конфискују,[2] а сви независни листови у Србији обуставили су своје излажење тако, да сада у Србији има само званичних и полузваничних листова. Али у толико су вреднији српски радикални и либерални листови, који излазе у Хрватској и јужној Угарској и који раскраља просто третирају као суманутог бесомучника. У осталом он намерава да се за време главног претреса у преком суду склони у Ниш, где ће се позвати и Скупштина да благослови све, што се до сада предузело против „завереника". Али као да велики део либералних скупштинара није наклоњен овој комедији, јер неће да дође на ту ванредну сесију Скупштине. Из Конака се креће дрвље и камење да ове аруме како тако утишају и успеће, јер као што је познато либерална интелигенција није заступљена у овој Скупштини."

Знао је Шандор, да је цела Скупштина уз Владу, па је за то благовремено гледао да објасни страном свету, зашто ће Народно Представништво одобрити све, што је Влада услед атентата урадила.

„Новоје Времја" од 29 јула има грдан допис из Београда од свог дописника „*О Београдској трагикомедији*" из кога ћемо забележити само оно што није прежвакање, што је *ново:* Радикали нису спремили атентат,

---

[1] Овде се окренух Краљу Милану.

— Знате ли, Величанство, за нову титулу, коју сте добили у руским новинама? —

— Не знам — рече Краљ Милан студирајући оборене карте својих партнера — какву? —

— Узурпатор. —

— Кога сам ђавола узурпирао? Бију ме чак и на картама. У осталом и Фердинанд је носио дуго ту њихову титулу, па хвала Богу, добро му је. Пасујем. —

[2] Одмах погледах у рапорт цензуре и нађох да је она тога дана од 105 страних листова узаптила свега 21.

јер а) нису луди да на главу *Фалстафа* — Краља Милана — мећу *мученички* венац, б) нису луди да тиме за навек покваре са *Краљем Александром*, *који се, недавно још носио мишљу, да их позове на власт*. Па ко је направио атентат? „Fecit cui prodest“, онај који се њиме користи. Дакле сам Краљ Милан? По причању очевидаца, по казивању самог београдског „Полицијскога Гласника“, дописник је морао да се пита: па на кога је управо пуцао Кнежевић, на Милана или на Лукића? Зар он није видео кога гађа? После, Кнежевић није се могао преварити у личности, јер он је као слуга у краљевом купатилу сваки дан скидао и облачио Краља Милана и знао је да овај поси „кольчугу“ коју не пробија зрно из пушке.

Још лепши је Висарион Висарионич Комаров у свом „Свѣту“ од 29. јула:

„У Србији је цео народ за Русију. Против Русије су само они, који су своју *сриску душу продали за немачке паре*. Сваки Србин, Бугарин, Црногорац, Бошњак[1] сматра рускога цара за врховног заповедника свију Словена (верховнымъ повелителемъ всѣхъ Славянъ). Али то не смета да једна кобна (роковая) сила вуче Бугарску и Србију у круг аустријског и немачког (германског) уплива. Загледајте ближе, па ћете се уверити, да је та сила довела Србију до економне, па услед тога и политичке зависности Аустрији и Германији. Тај ресултат постигле су Аустрија и Германија неуморним, трајним, добро размишљеним и консеквентно изведеним радом, који је дубио словенску основу, као што вода кап по кап дуби камен. Може ли према томе руско друштво и даље да спава својим дубоким сном? Не, давно је време да се пробудимо, да радимо, да радимо, да радимо“.

И раде, богме, шале није, раде преко Жадовских, Таубеа, Грабова, Манзурова, Мамулова, а кад дипломати не могу да успевају онда преко разних Хаљуа, Кнежевића итд.

У очи 2-ог августа дошла је пред Краљев Двор у Нишу маса Нишлија да Краљу честита рођендан. Пред-

[1] Дакле није сам Калаји измислио „бошњачку“ народност. Ето и за Комарова су засебни словенски народи Бошњаци и — Црногорци!

седник општине нишке, Тодор Миловановић употребио је ову прилику да пред Краљем искаже осећања Нишлија према онима, који у Србији граде завере и атентате. Ако је он верно тумачио осећања својих суграђана онда Нишлије налажаху, да „за те људе нема и не треба да има милосрђа“ Краљ Александар, који је волео да импровизира не питајући никога за савет, шта ће јавно рећи, одговорио је тако, како не треба један Краљ да говори. Мора бити да се ова Краљева импровизација за то и не налази у мојим хартијама, нема њенога текста, и ми га морамо овде изнети онако, како смо га нашли у „Бранику“ од 10. августа:

„Говор Краља Александра“. Приликом дочека Краља Александра у Нишу изговорио је Краљ на поздрав председника нишке општине беседу, у којој је захвалио својим Нишлијама на поновним изјавама верности и лојалности, и благодарио им у очи свога рођендана на честитањима. Краљ је нагласио, како је Ниш био међу првима, који су после покушаног атентата против његовог родитеља дошли да му честитају срећно спасење. Нишлије су вазда предњачили у љубави и оданости према Краљу-Ослободиоцу, па су ту љубав и оданост пренели и на њега, и за то им он од свег срца благодари. Прошле године провео је такођер свој рођендан у средини својих Нишлија, па је и нову годину дочекао у овоме верном граду заједно са Народним Представништвом, чији је рад био обилат, плодан и користан по Србију са великих реформама, које је Скупштина прихватила. Народ је прошле године одазвао се жељи његовој, кад је изишао на биралиште, и он се нада, да ће помоћу народном извести Србију на прави пут, и повести је лепшој и срећнијој будућности. Две сесије су биле довољне за извођење реформама на законодавном пољу, те је за тих седам месеца више учињено за земљу у сваком погледу, но што су партијске владавине за 8 и 10 година учиниле. Напредак је био видљив и очигледан и то је све тако било до прошлог Иван-дана. Што је посејано, уродило је обилним плодом. Војска наша нагло и стално напредује. Морал

се у њој уздиже, врлине војничке гаје. Војска је готова да се заложи за Краља и Отаџбину, она се јуначки борила и одликовала код Ниша за време рата, она се и данас одликује војничким дужностима, усавршењем и спремом својом, она се снажи и развија, јер њоме управљају снажне и поуздане руке, које се о њој брину и за њезин напредак старају. Финансије се наше такође знатно опорављају и на најбољем су путу поправљања. У народ се вратила слога и љубав, партијском трвењу нема више живота у Србији. О томе се Краљ лично уверио, кад је прошле јесени и пролетос обишао скоро цео западни део земље. И привреда народа пошла је озбиљним и корисним правцем.

Но у томе тренутку видног и сталног напретка Србије, диже се најмљена зликовачка рука против творца српске краљевине, против краља-ослободиоца, који је четири округа присајединио Србији, који је нашој отаџбини извојевао самосталност и независност, који је и овај град ослободио, да угаси живот његов, те да нанесе неизгладив удар мени и Србији. Краљу је мило, што је Ниш вазда био против тих људи, што се вазда борио против оних, који су исповедали начело, да њихова њива неће бити већа, ако се Србија прошири. Ти људи нити су мислили, нити данас мисле добра Србији. И зато се Краљ и поноси и дичи, што су Нишлије били вазда против њих. За све време владавине краља-оца помагали су они политику његову, политику, коју су сви Обреновићи водили. За време мога малолетства радикална странка дошла је до велике моћи, систематично се радило и говорило, да се Краљ Милан дискредитирао, но Нишлије се вазда чврсто држаху Краља Милана и његова правца. Нишлије су вазда и њега, Краља, помагали, и помагали му, да изведе свој програм реда и рада. Краљ им за све то поново благодари. Баш зато, што је он потомак народне Династије и што народна Династија влада у Србији, дужност је њена, дужност је његова, да сав свој живот заложи за добро, срећу и напредак Србије. Тако је радио Милош Велики, који је Србију створио, тако Кнез-Мученик, који јој је градове задобио, тако и Краљ Милан, који је поред великих ратних те-

ковина начинио од Србије модерну и правну државу. И његова је дужност, да не изостаје иза старијих и славних предака Својих. Напомиње држање и понашање одрода народних, који су напајани анархистичким и нихилистичким духом, како су покушавали да га убеде, да Краљ треба да је удаљен од државних послова, и да остави људе да се гложе и свађају. Но он је вазда тежио да уклања све, што је штетно, а да уздиже и снажи, што је добро и корисно. За све време малолетства, па и за време првих дана његове владавине имали су прваци радикалне странке широко поље за рад. Али они ништа не урадише у корист земље, на против првих дана његове владавине саветовали су га, да раскине са прошлошћу и да се одвоји од Оца свога. Радикали већ тада беху скинули образину и показали се у правој боји. Ни у обичним приликама не одваја се син од оца, нити се тако лако прекида са прошлошћу. Династија и народ су нераздвојни, та чврста и трајна веза постоји већ осамдесет година, и Његова је дужност као сина и Краља, да се наслања на ослободиоца Ниша, који је Србију увећао и унапредио, да се наслања вазда на поборнике реда и рада, који су увек верно и искрено служили Краљу и Отаџбини, а да се не поводи за лажним учитељима, који се руководе једино својим ћефовима и себичним рачунима. 11. октобра позвао је народ да устане одсудно против свију елемената нереда, чија би се улога у држави некорисно имала свести на то, да вечно остану под присмотром, а да им се за сва времена одузме сваки утицај на живот државни и народни. Кад је то учинио, знао је добро, ко су и какви су, јер су градили буне против Његовог Оца, јер су страној држави нудили услуге своје за време рата, па је зато и рекао, да му је Србија преча од свега, док је на против радикалним вођама и њиховим присталицама преча радикална странка и од саме Србије. То их је најзад и одвело ивањ-данском гнусном злочину. Слаже се потпуно са председником општине нишке г. Тодором Миловановићем, да за те људе нема и не треба да има милосрђа, већ праведне и заслужене казне. Признаје, да треба делити милости и помиловања, кад се кривци покају.

Спомиње као сјајан пример поступак свога оца после буне 1883. године, кад је помиловао судом осуђене прваке радикалне и поклонио им живот. И он је то исто у више прилика чинио. Но људима, који су били први у овој земљи, који су били министри, саветници и посланици на страним дворовима, тим људима не сме се праштати кад не зазиру од грађења комплота и организовања атентата, каквим се срамним пословима у другим земљама једино баве бескућници или болесни мозгови. За такве људе нема опроштаја, нема милосрђа. Они су се понашали као последњи зликовци, па зато нека неумитна правда изрече свој суд над њима. Он не сме бити мека срца. Радује се, што радикали нису постигли оно, за чим су тежили. Сам тај догађај, који су припремали, да Србију крену са правога пута, донео је са свим противне резултате. Тај догађај зближио је све, који добра мисле и желе овој земљи. Он ће челичити у дужности и њега и његовог оца и сав народ у Србији, да сложно и заједнички пораде на унапређењу отаџбине."

Политички је интересантно, што је Краљ на свој рођен дан, 2-ог августа 1899. упутио Председнику Владе и лично и преко службених „Српских Новина" овакво својеручно писмо:

„Драги Председниче!

Од 11. октобра 1897. до 24. јуна ове године, Србија је учинила толике напретке на пољу унутрашње политике, државних финансија, народне привреде и војеном, да је цео народ, дахнувши душом од политичких трзавица, прегао свом снагом на производни културни рад.

Тај озбиљни рад, који је зајемчавао народу у скорој будућности свестрано благостање, испуњавао је задовољством све искрене пријатеље Србије, а крајним незадовољством присталице политичке анархије.

Израз те анархистичке мржње — то је зликовачки покушај, противу драгоценога живота драгога Родитеља Краљевства Ми.

Али су они, који су наоружали туђинску најамничку руку противу обновиоца Немањићске државе, заборавили, да Обреновиће чува Бог и љубав српскога народа.

И доиста само чудом Божијега Промисла спасен је Мој драги Отац од сигурне смрти, а безгранична љубав целога народа манифестовала се тако бујном снагом, она је себи нашла тако дирљива израза, да није остало ни једнога округа, ни једнога среза, ни једне вароши, ни једнога села, да није било ни једнога слоја друштвенога, који није похитао да Ми, преко стотина и хиљада својих најодличнијих преставника изјави своју радост за спасење Његовог Величанства Краља Милана и своју безграничну љубав, верност и оданост Богом даноме Ми Престолу. И овом приликом доказало се, као и 1868. године, да нема те силе на свету, која може раздвојити душу од тела народног, и овога пута доказала је Србија, да има услова за самостални независни државни живот, да она постоји и постојаће по непромењивим законима природе, противу којих никаква људска воља не може ништа.

Али баш зато, на данашњи дан, када се цео Мој драги и верни народ слегао у Божије храмове да се помоли Свевишњему за Моје здравље, Ја осећам потребу срца, да му пошљем Моје срдачно Краљевско поздравље и благодарност.

Кажите, драги Председниче, Моме верноме народу, да Ми је његова безгранична љубав и оданост дала нове снаге за вршење тешког али узвишеног владалачког позива и да ћу Ја, таквом љубављу народа јак, посветити цео Мој живот само добру Отаџбине, радећи стално на извршењу Мога државнога програма.

За то извршење Ја и даље стално рачунам на потпору Моје верне Владе, на просвећено родољубље Народнога Преставништва и на љубав целога милога Ми Народа.

у Нишу
2. августа 1899. год.

Ваш благонаклони,
АЛЕКСАНДАР"

И ако су се радикали трудили, да ово Краљево писмо потпуним игнорисањем премлате, опет је самопоуздање, које из њега говори, и поверење, које Краљ у њему понова изјављује својој Влади, не само брзо угушило њихове наде, да ће парцијална криза у кабинету можда ускоро довести до пада цео кабинет, цео систем

и, што је главно, Краља Милана — него је ово писмо улило страх и трепет у врхове радикалне странке, као што се види из писама оног радикалног државника у „СПетербургским Вједомостјам“. Овај, да би маскирао свој страх, да неби признао шта му је прави узрок — ухватио се за путовање Узелчево у Русију. Читаоци су видели напред, какво су мишљење имали не само Др. Владан него и Краљ Милан о том Узелцу и његовим путовањима. Радикалци су тога „патриоту“ и његову важност тако исто добро познавали, али сад им је требало, да Узелац путује по Русији, по нарочитој мисији Краља Милана, да измири Русију са Краљем Миланом.

Садржина тога чланка у „СПВједомостима“ укратко на српски ово је:

„Аман, ако Бога знате, немојте се ви Руси мирити са Краљем Миланом. То би можда било зло и наопако за радикале, који су зато, што су ваши пријатељи, што су Русији „преданни“, целога свога живота терали опозицију Милану. Ако се ви помирите с Миланом, шта остаје за нас радикале? Тамница, робија, стрељање. Ако Русија буде трпела Милана у Србији, онда ће га и *радикална странка морати довека трпети.*“

Буди Бог с нама! И радикална странка, која се овако исповедала у руским новинама, имала је toupet да пред својим народом и пред целим осталим светом пуних 25 година доказује, да је она *српска* и *народна* странка, која се бори само за грађанске слободе у Србији а никако противу Династије Обреновића.

Веома је важно *за доцније* прибележити једну депешу, коју је петроградско „Новоје Времја“ (од 30. јула 1899.) добило из — Беча и која гласи:

„Скупштина је сазвана да под притиском жандара узакони све Владине незаконитости почињене у последње време. Најновији Миланов експерименат је ово: да преки суд решава судбину радикалских првака у исто време, када у Нишу заседава Народна Скупштина. Трагање за саучесницима Кнежевића у Румунији довело је до тога скандала, да је румунска полиција *доказала:* да је атентатор свраћао у Будапешту *са секретаром српског посланства у Букурешту Свилокосићем,* и да је био у друштву

и са самим послаником српским у престоници угарској. Кнежевић је провео неколико дана у Ђурђеву са шпионима српске владе. Један од ових, Коговић, претио је да ће продати писма Петра Узелца, из којих се види, *да је Кнежевић награду за извршење атентата добио од српског посланства у Букурешту.* Српска Влада похитала је те је откупила та писма, која њу компромитују."

Председник тадашње српске Владе није ни знао за тога Коговића, нити је икада што о њему чуо, а камо ли да је откупљивао каква Узелчева писма, јер је Др. Владан и она писма, која је Узелац њему писао, остављао без одговора и није хтео на толика мољакања Узелчева ни да га прими. Али ову депешу треба запамтити због Свилокосића и због улоге, која се у овој депеши приписује српском посланству у Букурешту. Како Србија у Будапешти нема посланика него само генералног консула, биће интересантно доцније видети, је ли се овде нишанило на Ђоку Барловца или на Мику Крлетовог? — —

Пошто су страни листови били дочепали Шандорове измишљотине о делимичној промени кабинета у Србији — то је српски пресбиро послао преко бечког Кореспонденц-Бироа свима листовима ово кратко објашњење: „Одмах после атентата поднео је Министар Унутрашњих Дела своју оставку. Ова му није уважена само зато, што је Председник Владе био на одсуству. Чим се овај вратио, цео је кабинет поднео своју оставку. Краљ је није примио изјавивши да кабинет ужива његово потпуно поверење, и пристао је само на делимичну промену, која је сада извршена".

Колико је горе цитирани „аман-допис" из Београда, да се Русија не мири с Краљем Миланом, јер онда ће радикали морати да га трпе у Србији, док је жив — подејствовао у Петрограду, види се из једног саопштења инглеског листа „*Birmingham Post*" (од 12 августа по новом) у коме се тврди: „да је *Русија предложила: да се Краљ Милан насилно уклони из Београда*, јер је то једино сресто да се спрече озбиљнији немири, али је *Аустроугарска против тога предлога Русије*, јер мисли, да би насилно уклањање Краља Милана из Београда баш изазвало врло озбиљне немире," — а дан раније донео је

инглески лист „Daily News“ две депеше, једну из Берлина, другу из Париза, у којима се јавља, да је Цар Руски одликовао француског Министра Делкасеа лентом Александра Невског зато, што је преко свог изасланика у Хагу (Буржоа) потпомагао руски предлог о арбитражи и што је у Петрограду *дао уверење, да ће Француска у питањима, која се тичу* **Србије и Кине,** *ићи паралелно са Русијом.*“

На здравље Краљу Милану и српској Влади! Ова опет, као да није ни било атентата, као да нема преког суда, као да *њој* због тога није већ изречена смртна пресуда и у Петрограду и у Паризу — гледа своја посла, попуњава реформовану Управу Фондова, прибира порезу, и то не само „за текуће полгође“, него по мало и ону, која је остала ненаплаћена у ранијим годинама и о томе послу штампа у службеним „Српским Новинама“ овакав извештај:

„За шест минулих месеци ове рачунске године, од 1 марта до 31 августа ове 1899. године примиле су окружне благајне наплаћеног пореза и државног прореза — без обртног пореза наплаћеног на царинарницама — 15,848.109·93 динара и то: за рачун дужног пореза ранијих година 2,179.852·54 динара, а за рачун пореза текуће године 13,668.257·39 динара.

Кад се наплаћени и предати порез за минулих шест месеца ове године пореди са наплаћеним и предатим порезом прошлих пет година — без обртног пореза на царинарницама — онда излази, да је, до 31 августа примила државна благајна на име пореза:

1894	године	9,770.668·54	динара
1895	„	9,453.593·21	„
1896	„	8,482.628·25	„
1897	„	10,457.550·04	„
1898	„	12,871.178·54	„
1899	„	15,848.109·93	„

Више је наплаћено за шест месеци ове године, но за то исто време:

1894	године	за	6,077.441·39	динара
1895	„	„	6,394.516·72	„

1896	године за	7,365·481·68	динара
1897	„ „	5,390.559·89	„
1898	„ „	2,976.931·39	„

У првих шест месеци ове рачунске 1899. године, од 1 марта до 31. августа, са додатком 37.054·92 динара наплаћених за рачун ове године и предатих државној благајни у месецу фебруару, наплаћено је и примиле су окружне благајне, на име пореза и државног приреза, и то:

у месецу	марту	2,159.680·79	динара
„ „	априлу	2,126.239·79	„
„ „	мају	2,788.976·05	„
„ „	јуну	1,684.901·17	„
„ „	јулу	2,968.522·58	„
„ „	августу	4,082.734·63	„

Ако се наплаћени и предати порез за ових шест месеци 1899. године пореди са примљеним порезом прошлих пет година, онда излази, да је у месецу марту, априлу, мају, јуну, јулу и августу, примљено пореза и државног приреза:

	МЕСЕЦА МАРТА	АПРИЛА
1894 године	786.362·90	1,228.966·47
1895 „	430.187·03	599.010·06
1896 „	491.249·01	937.711·37
1897 „	676.175·85	1,303.810·47
1898 „	1,134.182·49	1,825.812·40
1899 „	2,159.680·79	2,126.239·79
	МЕСЕЦА МАЈА	**ЈУНА**
1894 године	1,599.439·47	1,530.492·69
1895 „	1,569.818·69	1,635·184·65
1896 „	1,704.388·89	1,422.870·36
1897 „	2,701.294·89	1,445.389·17
1898 „	1,630.052·84	1,893.006·03
1899 „	2,788.976·05	1,684.901·17
	МЕСЕЦА ЈУЛА	**АВГУСТА**
1894 године	2,385.287·47	2,169.247·26
1895 „	2,508.533·07	2,682.381·59
1896 „	1,850.420·65	2,032.840·72
1897 „	1,941.110·57	2,374.910·13
1898 „	2,871.202.01	3,452.500·95
1899 „	2,968.522·58	4,082.734·63

Више је наплаћено и предато порезе у месецу августу ове 1899 године, но у месецу августу:

1894	године	за	1,913.487·37	динара
1895	„	„	1,400.353·04	„
1896	„	„	2,049.893·91	„
1897	„	„	1,707.824·59	„
1898	„	„	630.233·68	„

Успех оволики постигнут је за шест месеца ове рачунске године, у наплати и прикупљању пореза *без продаја непокретних имања*, без икаквог давања под закуп засејаних имања и без узимања у попис општинских прихода и прореза.

Наплату пореза у свима срезовима и општинама врше државни порезници и председници општинских судова са кметовима и својим органима; а у општинама, у којима се налазе пореска одељења, врше сами државни порезници.

ПБр. 25.191. Из Пореске Управе Министарства Финансија, 4. августа 1899. године, у Београду".

Прекосавски органи шумадијског радикализма беху таман огласили, да је Живан Живановић *полудео* („Недељне Новине" од 1-ог августа) само зато што је постао шеф пресбироа код Др. Владана, а тиме ео ipso десна рука Милана Обреновића — а већ 4-ог августа 1899. у Нишу Др. Владан предлаже, а Краљ Александар потписује указ, којим се тај исти „полудели" *Живан Живановић* велики либерал, бивши председник несуђене либералне Народне Скупштине, а садашњи члан државног Савета *поставља за Министра Народне Привреде.*

Од куда alter ego Ристићев, кога је полиција под мојом владом морала да протерује из Ниша (да не организира либерални клуб Скупштине у тренутку, када Влада хоће да збрише свако партизанско обележје Скупштине, на коју се ослања као влада *над* партијама), сада наједанпут улази као Министар у мој кабинет?

Ево од куда. Политичка невоља и нужда Отаџбине „научиле су нас памети". Оне су мени показале, да је Краљ Милан имао право, када је још при саставу кабинета од 11. октобра 1897. доказивао, да ће српски ра-

дикали сваку толеранцију према политичким противницима сматрати као доказ слабости Владине, да ће они све крвничкије нападати Владу, што ова буде попустљивија према радикалима, да ће радикали противу мог кабинета водити борбу *на живот и на смрт*. И кад су радикали целокупним својим држањем од 11. октобра 1897. до атентата на Краља Милана испунили пророштво Краља Милана, онда сам чак и ја дошао до уверења, да се мој политички систем само тако може одржати, ако се искрено удружим са свима елементима реда и законитости, колико их још беше у развалинама либералне и напредњачке странке, и ако удруженом снагом примим борбу на живот и на смрт, *коју радикална странка беше натурила кабинету* и коју радикалци беху дотерали до отвореног атентата. Кад су Краљ Александар и Краљ Милан видели, да су радикали успели излечити ме од толерантности у политици, они су сваки дан и за ручком и за вечером доказивали ми, да у Србији има више либерала но напредњака и да ја треба не само у Скупштини да трпим либералну већину, него да се и у државној администрацији служим што више либералима. Тако, кад већ нисам знао, кога да узмем за шефа пресбироа, када сам морао да отерам „државног подсекретара“ племића Виловског — Краљ Милан је непрекидно обраћао моју пажњу на Живановића. „Узмите Живана, докторе, нећете се кајати“. Испрва нисам хтео, волео сам се мучити суплирањем с Барјактаровићем у „литерарном одсеку“, јер Живана још не бејах видео на послу. Кад су ми доцније догађаји и њихов ужасно и навалично фалсификован одјек у целој европској штампи доказали, да у српском пресбироу треба имати умну главу и писменог човека, ја сам узео Живана к себи и са задовољством сам видео,да је Живан не само способан него и вредан човек, који хоће и уме да ради и то са немачком издржљивошћу и консеквенцијом.

С друге стране политичка нужда и невоља показаше Живану Живановићу, да ја нисам онако црн, како му је изгледало, када је радио да ме организацијом либералнога клуба обори, видео је очајне одношаје између Ристића, Авакумовића и Рибарца, према томе изгубио

је наду, да ће либерална странка тако брзо моћи опет доћи на управу земље, и као практичан политичар нашао је, да је за сада најбоље потпомагати овај режим, који доста фаворизира либералну странку, а коме опет Краљ сваком могућном и немогућном приликом јавно гарантује сталност на дуги низ година. Зато је некадашњи Ристићев кандидат за Краљевског Намесника и Државни Саветник пристао да буде макар само шеф пресбироа код мене.

И тако, када је после одступања Јеврема Андоновића и Симе Лозанића из кабинета, ваљало тражити, ко ће њихова места да заузме, беше ми јасно, да на место либерала Јеврема и на место „неутралног“ Симе, треба узети два либерала, који што ближе стоје Ристићу. И то је био разлог, што је у кабинет ушао најпре Генчић, а после неколико дана и Живан Живановић садашњи Dauphin Ристићев.

После овог указа ваљало је одмах попунити пресбиро. Ја сам позвао старог српског новинара, Др. Михаила Розена, који је преко 30 година својим пером служио Србији, најпре у Београду (још под Кнезом Михаилом) а доцније у Бечу. Нисам га поставио и формално за шефа пресбироа, — али сам му предао, да се бакће са немачком штампом, а француској је и даље одговарао Т. Теркан.

Међу измишљотинама стране штампе, којима је она објашњавала делимичну промену, или као што она увераваше министарску кризу у Србији, беше најдражеснија она, која је наштампана у „Hrvatskoj Domovini“ од $^{2}/_{14}$ августа: Криза је букнула зато, што је Краљ Милан навалио да се *престоница Србије премести у Ниш.* Министри већ виде колико је сати, зато се извлаче један по један, докле у кабинету не остану све сами Генчићи, т.ј. људи који пристају, *да Милан опет постане Краљ у Србији.* Јакако!

Бадава је српски литерарни одсек преко „Политичке Кореспонденције“ у Бечу демантовао све сличне гласове и уверавао, да делимична промена у кабинету неће ни у чему променити досадашњи правац Владе, измишљотине су сипане као из кабла и то не само у руским

него и у германским листовима. То је побудило Србе, руске васпитанике и Немце у Србији да протестују јавно. По примеру оних 700 Срба „из војводине“, који су на јавном збору осудили несрпско непатриотско држање „пречанске“ српске штампе према Србији, сада су Панта Срећковић, Алимпије Васиљевић и многи други матадори русофилства у Србији, у име свију Срба који су се васпитавали у Русији, протестовали противу начина, како руска штампа сада пише о Србији. Немци опет из Германије, или како се они сами зову „Reichsdeutsche“, за разлику од аустријских Немаца, а који стално живе у Србији, послали су 1|13 августа 1899. уредништвима од преко стотину немачких листова једну изјаву, у којој са гнушањем осуђују измишљотине и лажи, које се у разбојничким брошурама и дописима по новинама протурају противу Србије и њенога владалачког Дома, и у којој управа немачког удружења у Београду са потписима својих чланова тврди, да је Србија баш у последње године постигла многостране напретке на културном и привредном пољу.

Ту су изјаву потписали г. *Диренбергер* као председник, трговац *Гефке* као ппредседник, фабрикант *Боас* као секретар, фабрикант Евген *Михел* као благајник, *Леве* пастор евангелички и *Фукс* трговац као одборници.

XXVII

МИНИСТРИ „УБИЦЕ“, ПОСЛАНИК „НИТКОВ“

Не знам зашто, али сад Суворинов лист наједанпут стаде мени давати очинске савете, да отворим очи Краљу: како безусловно треба извести Србију из садашњег њеног ненормалног међународног положаја, јер Краљ и не слути, како пуштајући на вољу свом оцу, да ради што хоће, сопственим рукама поткопава „владајућу“ (царствующей) Династију и отвара врата догађајима, од којих може пострадати његов сопствени положај.

Овај необичан тон у тако угледном руском листу, који, буди Бог с нама, почиње водити рачуна чак и о „господину Владану Ђорђевићу“, толико је уплашио оног великог политичара у Београду, „који није радикал“, да је одмах послао опет једну велику посланицу у Русију, која је штампана у „СПВједомостјам“ од 3-ег августа. Вреди навести неколика места из тог његовог последњег писма:

„Растакуерство нашега бившег Краља удара на целу нашу земљу жиг егзотичан и смешан тако, да се о њој не може озбиљно говорити. Ми још можемо готовим парама плаћати његово провођење у „Црвеној Воденици“ и „Црној Мачки“, али нећемо да плаћамо и морално, т.ј. нашим међународним угледом. Не можемо и нећемо да њему за љубав претворимо целу Србију у „Црвену Воденицу“ и „Мабиљ“.

„Ово последње писмо пишем вам зато да се разговоримо, како и шта би требало радити, да Србија изађе из овог садашњег положаја, који изгледа. да је сасвим без излаза, и како да се осигура правилни ток за будућност.

„Ви хоћете да се ми мирно развијамо у кругу наших економних и поглавито националних интереса, а ми баш то и тражимо од вас, да нас помажете на томе послу.

„Ми *безусловно верујемо* у сталност, и ако се може рећи *у елементарну сталност* (стихійное постоянство) *руске политике* према нама, малим словенским племенима.[1] Али ту сталност ми видимо само у врло дугачким роковима и само на врло крупним догађајима. У ситнијим догађајима нашег народа ми не видимо те сталности, а ми и у њима тражимо и увек ћемо тражити вашу потпору. Ту смо врло често опазили код ваших представника у Београду, Цариграду, Бечу ит.д. *опортунизам*, а кадшто и јавно нерасположење према нама, т.ј. *појаве које се ни мало не слажу са вашом оштом политиком насрам нас.* То нас збуњује, то нас избаци из колосека, јер онда не знамо, шта ви од нас у том тренутку тражите. Ми бисмо тако радо испунили сваку вашу жељу, али не знамо, шта ви у томе тренутку желите. Да наведем један пример. Бог један зна, шта сада Милан у Србији ради. Ми бисмо се радо борили свима силама противу тога човека, али зар ми знамо шта Русија хоће односно њега? Ја шта ћемо, ако после целе наше борбе с Миланом, после читавог низа наших жртава и наше крви проливене у тој борби, ви узмете па се помирите са Миланом? Шта ћемо онда ми, како да спасемо наше главе, наше жене и децу од ужасног гњева таквога човека, као што је Милан Обреновић, за кога нема ништа свето на овоме свету? И још приде, ми бисмо тада изгледали као да смо се борили противу ветрењача... ми бисмо се борили за словенску идеју противу Милана, а он би своја дела покривао руском државном заставом, пред којом бисмо ми морали збуњено (сконфужено) стати...

„Ви ћете ми, вероватно, на то одговорити, да је такав преврат апсолутно немогућан. И одиста он је у *руском јавном мњењу* немогућан, али у *руској политици* ми ћемо се тога преврата бојати све дотле, докле нам се са компетентне стране не каже, да то никада бити неће. Међутим, то нам надлежни још не казују, и нас

[1] Видите, то Србин пише за свој и остале народе на Балкану, да чак још нису засебни народи него само „племена“.

убијају у појам (мы сбиты съ толку) ма каква извешћа из Петербурга чак и од таквих лица, као што су П. Узелац и Пера Тодоровић. Ја шта ћемо ми, ако се обистине гласови, да ће се наименовати нов посланик Русије у Београду и ако то наименовање буде претходило вашем измирењу с Миланом? Ја шта ћемо ми, ако су у Петербургу одиста незадовољни не само са г. Жадовским, него и са бароном Таубе, и ако су њих двојица зато одазвати, да се даде Милану сатисфакција? А међутим Милан се користи пропошењем таквих гласова и говори јавно, како ће се помирити с Русијом, па ће онда „скинути главе“ својих противника!

„У овој прилици Милан има три четвртине вероватноће за свој успех само зато што ми не знамо, шта ви хоћете у нашој будућности, барем најближој. Погледајте, молим вас, колико се уплашио онако поштен човек, као што је Панта Срећковић. Њему је Милан поручио, да ће се скоро помирити с Русијом, па ће онда пречистити рачун и с њиме. Јадни Панта, и ако сумње нема, да је убеђени Русофил, толико се препао, да се распитао где треба... и одмах је написао похвалну оду државној мудрости Милановој, и у тој оди прогласио је целу радикалну странку за антидинастичаре и убице, па онда вас уверава, да је једини спас Србије у русофилству либералне странке. У пркос наше највеће симпатије за једнога Срећковића, ми не можемо а да не сажаљевамо, што је он под старост показао толико — храбрости....

„Таквих жалосних појава, разуме се, не би било, кад бисмо ми насигурно знали, хоћете ли се ви мирити с Миланом или нећете.

„Ми потпуно разумемо, да је за вас тешко, да нам за сваки случај дајете рецепте чак из Петербурга, али верујте, то је безусловно нужно, иначе може наступити катастрофа. Зато ви треба да имате међу нама свога представника, који би био потпуно компетентан у нашим пословима, који би уживао потпуно поверење управника ваше спољне политике, и који би имао врло широка пуномоћства. Ту не помаже никакав привремени отправник, који би био само телефон. Нама треба човек,

који би у сваком тренутку могао са пуним ауторитетом да нам каже мишљење и гледиште руске владе, коме бисмо смели веровати, и који би могао дотичне да натера да га слушају. За ову мисију треба даровит човек,[1] и када бисте таквога послали, видели бисте, да би он, као чаробном палицом (по мановенію волшебнаго жезла) све уредио како ваља.

„Овако, ако се ви просто будете од нас отресали (открещиваться), наступиће катастрофа, *и ако ова катастрофа захвати више него што ви желите*, немојте после нас за то кривити. Можете презирати Милана колико вам је воља, то је ваша ствар, али немојте га игнорисати... *са њим ваља рачунати*, и што је главно, *ако Бога знате, не бркајте два сасвим разна појма, Милана и Србију.*

„Запамтите једном за свагда, *да водити руску политику у Србији* или у Белгији или у Португалској није једно исто. У свима другим државама ваш представник може бити потпуно коректан, и може да има посла са владом дотичне државе. Али ако ваш представник буде хтео да се тако понаша и у Србији,[2] он ће неизоставно лутати са везаним очима, јер ће му скоро набити на нос наочари, на које ће све погрешно видети. *Ваш представник у Србији треба да је увек у вези са самим народом, како би у сваком тренутку тачно знао, шта ми желимо и чему се*[3] *надамо. Истина је, да су се политичке страсти у нас и сувише разбуктале, али ако их ико може угасити, верујте, то није Милан Обреновић, него једино силан посланик Русије, који нас добро познаје.*

„*Нама се често чини да ви и не слутите, колика је ваша сила међу нама* . . . .

„Ви имате право гласа при решавању наше судбине, *у то не сумња ни један прави Србин.* Русија не може да се понаша према маленој Србији „на равной ногѣ“, *јер ако њу ви не подржите, ње ће нестати са лица*

---

[1] Три године доцније Руска Влада је послушала вапај својих људи у Србији и послала је за посланика у Београд једног од тројице својих најдаровитијих дипломата — Чарикова, али су и њему српски русофили сломили политичка ребра („..ils lui ont cassé les reins“, казао је приликом: А. И. Нелидов).

[2] То јест да буде потпуно коректан и да има посла само са српском владом.

[3] Наравно од Русије.

земље. Русија има право тражити, да је Србија не вређа присуством у њој таквог лица, као што је Милан Обреновић. И зато: *спасавајте нас од Милана, спасавајте нас од неминовне пропасти, у коју нас он води.*"

Све ово садржи такво издајство своје отаџбине, да ја никако не могу да верујем, да је то писао Србин, па макар он по сто пута био русофил. Али за сваки случај нека ова изјава остане јавно прикована за историју. Из ње ће доцнија покољења тек разумети, од куда су поједини руски посланици у Србији крили дрскост, да третирају српске владаоце онако, како поступају енглески резиденти у Индији са појединим рајама и махарајама.

На ово запомагање из Београда у „СПВједомостима", да Русија спасе Србију од њенога првог Краља после Косова, на ову дисертацију, како и шта треба да ради руски посланик у Србији, па да у њој буде само оно, што Русија хоће — одговорио је чак лондонски „Тајмс" од 11 августа 1899 и то одговорио је очевидно по инспирацији из Петрбурга овако:

„Због принципа немешања у унутрашње ствари, који је и Русија усвојила, ова не може за сада пружити Србији помоћ, коју *она* (?!) тражи и од Русије очекује, али Русија види добро, да *садашњи систем владавине у Србији мора проћи, као што је прошао и Стамбуловљев у Бугарској*".

All right! Знали смо ми то поодавно и равнали смо се према томе.

Али хајдемо даље.

Одлазак Краљев у Ниш представила је фабрика лажи у Земуну као *бегство* Двора из Београда. „Народна олуја која грми са свих страна" тако је уплашила Краља и његовог оца, да су се „склонили и сакрили" у Нишу, као да би им то нешто помогло, када би „народна олуја" одиста грмела са свих страна, како се прижељкивало у Земуну.

Сигурно из тог великог страха Краљ је о свом рођендану, 2-ог августа помиловао 117 осуђеника, а већ она бакљада Нишлија том приликом, то је, разуме се, полицијско масло.

Оно што је Краљ, приликом те бакљаде, говорио са балкона Нишкога Двора његовим верним Нишлијама, то је ваљало ћутањем „todtschweigen“, јер та беседа доказиваше, да се Краљ Александар није баш тако зорли поплашио од земунске „олује“.

У толико је више требало говорити и у све светске листове писати о нечувено неправедним пресудама у Београду, о пресудама од 28, 29 и 30 јула 1899. Помислите само, то чудовиште, тај преки суд Миланов осудио је на пет година тамнице Николу Јевтовића само зато, што је он на улици нашао и сачувао једно писмо, у коме се грди „Краљ“ Милан! Или, преки суд узео сада на ново да суди једну паљевину, која је извршена пре девет година и која је била већ пресуђена. Бадава је Никола Ивковић доказивао, да није он упалио сламу Адама Ивковића, бадава је оштећени Адам изјављивао, да он одустаје од тужбе и да тражи само 10 динара дангубе, бадава је бранилац оптуженога доказао, да су паљевину учинила деца, преки суд, кад већ није могао да осуди Николу Ивковића за паљевину, осудио га је на плаћање судских такса! И знате зашто? Зато што се доказало, да је Никола био „около соломы“, кад је ова упаљена. Тако исто преки суд осудио је и Дамњана Кондића на плаћање судских такса и дангубе тужиоцу, и ако се није доказало, да је Дамњан пуцао на пудара, а осудио га је зато, што је на њега пало подозрење, па се из тога изродила парница. Све то, само много опширније могло се читати у „СПетербургским Вједомостјам“ од 4 августа 1899. Али што је најдражесније, то је прочитати, како тај *иравославни руски* лист, који у Русији напада крвнички сваку раскол и сваку јерес, живо *брани Назарене у Србији*, јер у Србији, по њеним законима, сваки може да верује шта хоће. Он се наслађава сјајном одбраном адвоката Николе Капетановића, којом је пред преким судом бранио Назарене: Милоша Тешића, Радивоја Јанковића, Милоша Милинковића, Радивоја Спасеновића и жене Милошеву и Радивојеву — али ни та сјајна одбрана њиховог адвоката није им помогла, јер је преки суд осудио Назарене на годину, а Спасеновића зато што се покајао, на месец дана затвора! И сад

идите па чекајте правду од таквога суда за похапшене вође Русији одане радикалне странке, кад он овако драконски суди Назаренима, што су се користили законом зајемченом слободом савести!

У томе стиже и 10 август, дан рођења Краља Милана. И ако је овај, од како беше само Командант Активне Војске, суревњиво пазио, да се према њему поступа само онако, како приличи његовом садашњем „службеном положају“, опет се ове године, када је и хала и врана скочила на Краља Милана, морало прећи преко Краљ-Миланове скромности, овога пута морао се нарочито поменути његов дан рођења и то је учињено у службеним „Српским Новинама“ само у неслужбеном делу оваквим чланчићем:

„Историја обновљене Србије, која је у исто време историја њене народне Династије славних Обреновића, има много светлих страна, много узвишено дирљивих момената.

Један такав светао, до суза дирљив моменат записан је видљиво у новој српској историји оним ретким, управо јединственим самопрегорењем Узвишенога Оца нашег Светлог Господара и Краља, Његовог Величанства Милана, којим се, као први генерал, ставио на чело активној војсци Свога Узвишенога Краља-Господара, тој најјачој узданици Србије и Српства. Он, Који је, тако рећи, до јуче био владалац ове земље, коју је знатно увећао и проширио, Који је обновио старо српско краљевство и први понео на Својој освећеној глави сјајну круну Немањића, Који је био Врховни Командант српске војске коју је поставио на нову, модерну основу, — одрекавши се својевољно Престола у корист Свога љубљеног Сина, Његовога Величанства нашег Премилостивог Господара и Краља Александра I, у тренутку, када се Престо и Отаџбина налазе усред једне озбиљне ситуације, по цену највећег самопрегоревања, хита из далеке туђине под заставу Свога Сина-Краља, да нам свима да речит пример, како се служи Краљу и Отаџбини! Зар то није призор достојан кичице и највећег уметника, достојан пера и највећег писца!

Али када је нови Узвишени Командант Краљевске Српске Активне Војске у највећем јеку био развио свој благотворни рад на усавршавању и јачању српске одбранбене снаге, пуцањ најамничког револвера објавио је Србији и целоме образованоме свету, да има некога, коме не годи, коме никако не иде у рачун, да Србија буде срећена, војнички снажна држава.

Промисао Божји очувао је Краљу Србије драгоцени живот Његова љубљена Родитеља, а Србији ненакнадиву радну снагу на њеном војничком јачању и усавршавању.

Но колико је за српски Краљевски Престо и за српски народ утешан тај појав, што се и опет у тренутку једнога тешког искушења показало, да одиста „Бог чува Србију“, исто је толико радостан и појав, који је вулканском снагом избио из срца и душе српскога народа у Краљевини, и који је много гласније но ивањ-дански пуцањ објавио на све стране света, да здрава свест српскога народа не само не стоји на страни оних, којима је јачање и снажење Србије „кост у грлу“, него да је готова, да збијајући се још у гушће редове око свога Светлог Господара и Његовога Узвишеног Владалачког Дома својим грудима одбије сваки насртај на рад око унапређивања велике Српске Мисли, којој може бити једини стожер Србија Милоша Великог.

Оне величанствене манифестације српскога народа у Краљевини, које се од зликовачког ивањ-данског насртаја још никако не могу да стишају, најјаснији су доказ, да Србија дише једним духом, духом безграничне љубави и оданости према своме Светлом Господару и Краљу и Његовом Узвишеном Владалачком Дому. А на данашњи дан, као на дан рођења Првога Краља Србије после Косова, љубав и оданост за Узвишена Краљева Оца, после оног стидног и гнусног догађаја, још силније избија разлежући се по долинама и дубравама Србије у једном одушевљеном узвику:

Да живи Његово Величанство наш Узвишени Господар и Краљ Александар I!

Да живи Његов Узвишени Отац, Први Краљ обновљене Србије, Његово Величанство Краљ Милан, Командант Краљевске Српске Активне Војске!“

На то се са — *Цетиња* одговорило оваквим чланком у „Српском Гласу“ под насловом „Русија и Црна Гора“:

„Прошла је и прва година, од када је њемачки цар био у Петрограду. Руски цар мирује и ћути. Не говори се ништа о његовој посјети. Тек послије петнаест мјесеци, октобра 1889., Александар III. иде у походе Вилхелму II. А да се ради те посјете не би сумњало о промјени руске политике, њеколико времена прије руски цар зове к себи црногорског књаза Николу. Књаз црногорски иде великом заштитнику словенскијех народа, и овај га поздравља значајнијем ријечима, као јединог искреног и вјерног својег пријатеља.

Европа је разумјела здравицу руског самодршца владаоцу мале Црне Горе. Разумио их је особито њемачки цар. Њему су највише биле намијењене. Знало се, да велика Русија неће мијењати свој политички правац. У том правцу једини јој је искрени и вјерни ослон мала и сиромашна Црна Гора. То шест ријечи била је најбоља награда црногорском господару за његово одано и искрено пријатељство према Русији.

Од тога доба прошао је дуги низ година. Европа је претурила много погибељнијех часова. Црна Гора је прекужила много мука. И силнији и слабији од ње настојали су да јој убију углед, а особито да униште оно повјерење, које је Русија увијек имала према њој. Покушало се све, што људска препреденост може измислити.

У Русији је нестало човјека, који је оне ријечи посветио Црној Гори. Кормило руске лађе дошло је у руке младом цару Николи II. Непријатељи Словенства употребише ту згодну прилику, да појачаном снагом оцрне Црну Гору. Новијем измишљотинама, које се најбоље огледају у безименијем памфлетима, хтјели су да одбију Русију од Црне Горе. Црна Гора, остављена самој себи, без заштите моћне Русије, не би њекијема била толико погибељна, као што је сада. Преварише се и овога пута у својијем рачунима. Млади руски цар није никако могао заборавити вјековну привржeност

Црне Горе Русији. Увјерио се одма, какав смјер имају све те потворе. Одбио их је оном одлучношћу, која је прирођена великијем дјелима. Чекао је згодни час, кад ће не само ријечима, него виднијем дјелом доказати цијелом свијету, да је Црна Гора још увијек онако близу Русији, као што је била о здравици Александра III.

Дошла је најзгоднија прилика.

На равном Цетињу засвирао је пред мало дана весели сватовац. У сватове се окупило све, што одличнијег има Црна Гора. У исто доба, Русију је затекла велика жалост. Послије подуљег боловања умро је на Кавказу брат цара Николе, нашљедник руског пријестола. Цијела Русија, и службена и неслужбена, завила се у црно, да тијем даде одушка великој народној и државној жалости. Царева породица иде преко цијеле Русије и Црнога Мора на Кавказ, да прихвати царевог мртвог брата и нашљедника пријестола.

Руски цар у тој својој великој домаћој и државној жалости не заборавља весеље на Цетињу. У сватове шаље једног од највиђенијих чланова своје породице, стрица својег, великог књаза Константина Константиновића. Шаље га у Црну Гору, да својијем присуством буде најбољијем свједоком наклоности и уважења, које је Црна Гора увијек уживала према Русији.

Кад се узме у обзир час, у којему се Русија налазила тада, и кад се уваже прилике, у којима је Црна Гора била, шиљање великог књаза у српске сватове на Цетињу није мање значајно, него ли је била значајна здравица Александра III. Неоспорна политичка важност тог догађаја одскаче још више, кад се зна, шта се све радило потајно и писало јавно прије — смрти руског нашљедника пријестола.

У данашње доба, кад многи гавранови загракташе на Црну Гору, овај најновији догађај мора да осоколи поносне синове онијех голијех литица. Црна Гора, уживајући још увијек непомућено искрено покровитељство брижног заштитника Словенства, може са поносом и поуздањем да погледа у свијетлију будућност својега народа“.

Запамтите то, „гаврани“ Обреновићи, што вам са приморја кликћу соколи Петровићи! Ако вам ни то није доста да појмите шта вам спремају црногорски соколови на крилима моћног руског орла, а ви прочитајте шта пише у бугарско-македонском листу „*Реформи*“ од 7. августа 1899.

„Свадбене светковине на Цетињу свршене су. Црна Гора добила је престолонаследниковицу из високог владалачког дома. Цела српска штампа ликује од радости и одушевљеним чланцима жели срећу младој књажевској „двојки“, црногорској династији и целом српском племену. Али и руска штампа, нарочито полузванична, не може да нађе довољно речи, којима би исказала своју радост. Она гласно *виче* (провикватъ) да је *династија Обреновића, која је сада на престолу Српском, осуђена на скору пропаст и да ће је наследити Црногорска династија, која је омиљена и на руском двору и у целом српском народу.* Руски листови иду још даље, они проричу не само да ће црногорска династија ујединити цео српски народ, него и основати велику државу на Балканском Полуострву.

„То треба да нас натера да се добро размислимо, шта нас Македонце чека.

„Одавна се опажају озбиљни знаци, да руска политика кроји нешто опасно за нашу отаџбину. Један од тих знакова је понашање руских консула у Македонији, које ми Македонци добро знамо. Они тамо шире српску пропаганду. Руски консули постали су јавни агенти српске пропаганде; они силом натерују становништво, да се назива српским, пред турским властима не указују Бугарима никакву помоћ, а за Србе се заузимају свом снагом. Неки од тих консула путују по селима и нуде сељаке да приме српске учитеље, које им шаљу.

„Таква руска политика у Македонији објашњавала се донекле непријатељском политиком Бугарске према Русији. Али међутим се Бугарска помирила с Русијом, а руски консули у Македонији опет помажу Србе противу нас. Жарки Русофили међу Бугарима, који све очекују од Русије, тумаче ту појаву непотпуношћу и неискреношћу нашег измирења с Русијом. Лепо, нека

буде и то узрок. Али онда ми питамо, зашто Руси помажу Србији, кад је међу њима сада толико непријатељство, да су међу њима скоро са свим прекинути и сами дипломатски односаји? Одговор је овај: Русија је утврдила известан план за своју акцију на Балканском Полуострву, и она свом силом ради на остварењу тога плана. Ево какав је тај план: Да се збаци садашња српска Династија и да се створи велика српска држава под црногорском Династијом, јер би онда таква српска држава стајала под непосредним заповестима Русије. Али да би се тај руски план могао остварити, треба најпре раздробити Македонију. Без раздробљења наше отаџбине не може се основати велика и силна српска држава. Ето зашто сада руска политика ради свом снагом, да сруши садашњу српску Династију и да ствара што више Срба у Македонији. С тога ми не треба да чекамо руске милости, него да се спремамо за борбу итд.“

Док се овако писало у Бугарској — у Русији „забринути што живот најбољих људи и најопробанијих српских патриота“ данас у Србији о концу виси — трудили су се да сазнаду *праву истину* о атентату. Зато је уредништво листа „Россія“ обратило се једном „умереном и непристрасном човеку, који није умешан у партизанску борбу, и који ни најмање не исповеда начела радикалне странке“ и томе човеку, кога је уредништво, за дивно чудо, нашло баш у Србији, поставило је ова питања:

Ко је аутор атентата?

Је ли тај атентат истински или само фиктиван?

Шта се хтело са тим атентатом?

Какве могу бити последице тог атентата?

Ево како је на та питања одговорио онај идеални човек у Србији[1]

„Већина европске штампе држи, да је Милан сам приредио атентат, да би само уништио радикале. Ја *нисам* тога мишљења, не зато што Милан не би био способан за такво што, него на основу мојих посматрања после атентата. Ја мислим да Милан није ништа знао,

[1] Тај одговор је штампан у „Россіи“ од 6 августа 1899.

да ће бити атентата. Да га радикали *нису* приредили, то је изван сваке сумње. Да Карађорђевић нема у њему учешћа и то је неоспорно, Кнежевић није имао никаквог разлога да лично мрзи Милана, јер тај човек није бесомучан (маніакь), и према томе он то није учинио по својој иницијативи. Не остаје ништа друго, до да се, на основу свију података, које имамо, са потпуном вероватношћом закључи: *да је атентат приредила садашња влада.* Пробаћу да вам објасним, шта је хтела да постигне Влада, та креатура Миланова, која се без њега не би могла ни замислити на управи земље.

„Повратак Миланов у Србију десио се тек пошто се Милан тотално упропастио (материјално), пошто није имао више ни новаца, ни кредита, пошто су га сви напустили тако, да није више имао од чега да живи. Тек тада вратио се Милан свом бескарактерном сину, који није могао да претпостави добро свога народа својој синовљој љубави.

„Све беше профућкано. Да се Милан услед толике несреће, раздора у породици, стида и срама — колико толико опаметио, па да је вративши се у Србију почео да живи скромно и поштено, радикали би се на крај крајева помирили с Миланом, ако ни зашто друго, а оно за љубав младоме Краљу. Али Милан није умео да живи скромно, његов апетит постајаше све већи, стотине хиљада не беху му доста, он је захтевао милионе. Влада му је давала и давала, али је најзад осетила да ће ускоро настати моменат, када ни она, поред најбоље своје воље, неће моћи више да даје, јер неће имати од куда. А чим би влада престала давати, она је знала да ће је Милан отерати и тражити друге комбинације. Ђорђевић видећи да је крај његове владе неизбежан, реши се да једним ударцем убије две муве (однимъ выстрѣломь убить двухъ зайцевь).

„Ако атентат пође за руком, нестаће Милана,[1] а Краљу ће казати, да су његовог оца убили радикали, који ће сада и њему радити о глави, и тада ће сам Краљ помоћи *Министрима-убицама*, да униште све своје личне и политичке непријатеље.

[1] Дакле нестаће онога, „који једини држи кабинет Др. Владана, јер без Милана таква Влада не би се могла замислити у Србији"!

„Ако атентат не испадне за руком, онда ће већ Милан сам окривити радикале и Карађорђевићевце, онда ће он са̂м предузети све што треба, да их уништи.

„Ама, рећи ћете ми ви, Милан може најзад сазнати праву истину, па шта ће онда Влада? То је већ настало, Милан сад зна све, али Ђорђевић и кумпанија умели су се и ту наћи.

„— Ми смо, Величанство, погодили Вашу најтајнију мисао, и ми смо урадили, без икакве Ваше заповести, то што сте Ви само смишљали. Ваша је ствар, да се сада не упусти ова згодна прилика, а ми смо Вам на расположењу. —

„Неки чланови кабинета, који очевидно нису знали за ову заверу, дали су своје оставке.

„Питате ме још, чиме ће се то све свршити?

„Свршиће се тиме, да ће се један или двојица поглавара,[1] и то они, које највише мрзе Милан и Ђорђевић, ма на који начин отправити на онај свет, а остали ће остати у гвожђу (въ кандалю) за дуго време.

„Ове невине људе може спасти једино интервенција Русије, па макар и *неактивна интервенција руске владе*.[2]

На све то уредништво додаје:

„Кад се с овим упореде најновија саопштења о бављењу Кнежевића у Румунији, онда излази, да је горе изложено гледиште „правдоподобно“.

„*Ако ми допустимо да погину невини људи, на нашу савест навалиће се велики грех*“.

Што у овом „правдоподобном“ мишљењу непристрасног и поштеног дописника из Србије, који *није* радикал — највише поражава, то је гвоздена његова *логика*, која подсећа на једну философску распру, вођену пре 20—30 година под насловом „Питагора или Тал?“ Јер, ако су се српски *Министри* решили да постану *убице*, само зато да их Милан не отера, што нису у стању да му и даље дају милионе, шта ће им помоћи онај други убивен зец (уништење радикала и Карађорђеваца)? Они опет неће моћи наћи оне милионе, да зајазе Милана, и овај ће их опет отерати?

---

[1] Народних?

[2] То јест преко другога, на пример преко Аустрије...

Пошто су тако српски Министри представљени пред европским јавним мњењем као људи, који су готови постати убице, само да сачувају своје портфеље, јер су ови, нарочито сада *били неоцењиво завидно благо* — а међутим су, не само великошколци београдски, који су дотле били највећи поборници радикализма, ишли у Двор да честитају Краљу Милану спасење од атентата „кога није ни било[1]", него је то урадило 700 Срба „из Војводине" и чак — страшно је рећи — 40 Срба, који су се васпитавали у Русији — ваљало је још здерати последњи „ауреолъ", којим се Милан Обреновић китио, а то је, да је „он обновио српску Краљевину, да је он био први српски Краљ после Косова". И зато се нашао један Србин, који је у новосадској „Застави" доказао, да Милан срамоти Србију. Тај патриотски српски чланак одмах је прештампан у свима руским листовима[2]. Ево неколико реченица тога радикалског српског родољубља:

„Истина је, да је под Миланом проглашена Србија за Краљевину, *али баш у томе и лежи почетак несреће српске.* Да добије ту пусту титулу, Краљ Милан се није зауставио ни пред каквим пониженьем Србије (?), он је упропастио углед државе (?!). У место да се брине о унутрашњем развитку своје државе, он је замазао очи своме народу громком титулом, па је одмах тражио да му се повећа цивилна листа. И тада ова несрећна земља, да би задовољила прохтеве свога Краља, стаде све дубље газити у дугове, губећи све више и више своју самосталност. Кнежевина Србија била је срећнија и силнија него што је, од како је Миланова Краљевина. Жалосно је, да је Милан после „атентата" својим терором натерао цео народ, да се тако дубоко поклони пред главним кривцем народне несреће" итд.[3]

Док је преки суд у Београду настављао суђење споредних кривица, које су му упућене, док је Т. Мишић

---

[1] Для поздравленія съ спасеніем отъ небывалаго покушенія („Новое Время") од 7-ог августа 1899.

[2] Ми смо га нашли у „СПВедомостима" од 7-ог августа 1899.

[3] Ово је превод са рускога, јер тај број „Заставе" није нађен у овим хартијама.

ослобођен, јер је био обухваћен амнестијом од 1 јануара 1897, док је суд изрицао другим оптуженицима казне од 20 и 30 дана затвора, док је суђено оној шеснајсторици сељака из Врбовца, што су 29 јануара 1897 изјавили, да неће да плате порезу и напали на власт, при чему су четворица оглашени за невине, један осуђен на две, остали на по једну годину затвора, дотле се у Нишу, у Краљевом Двору, десила оваква неочекивана сцена:

Краљ Александар је дао звати Министра Председника и наредио му, да одмах напише указ, којим се Михаило Кр. Ђорђевић, изванредни Посланик и опуномоћени Министар I класе на Двору Његовог Величанства Краља Румунског, разрешава од те дужности и ставља на расположење Влади.

Мора бити да је Председник Владе занемио од чуда, када му је Краљ издао овакву заповест.

— Осем тог указа написаћете одмах томе „*ниткову*“ телеграфску заповест, да одмах преда дужност секретару, који ће бити отправник послова, а он да *одмах*, јесте ли чули, *одмах* крене из Букурешта, и то не у Београд, него право овамо у Ниш, где ће одмах бити стављен под стражу, да ни с ким не може ни речи проговорити, *докле га ја не саслушам.* Јесте ли ме разумели?

— Чујем — рече запрепаштени шеф Владе — чујем, Господару, али не разумем ни речи. Хоће ли Ваше Величанство благоволети да ми каже, зашто издаје тако неочекиване и невероватне наредбе? —

— Ствар је врло проста, докторе. Имам доказа, да је Мика издајник Династије. —

— Мика Крлетов?! —

— Да, да, тај исти Мика Крлетов, кога сте Ви у Бечу хтели à tout prix да узмете у свој кабинет, држећи да је његов радикализам „дворски“ и да би добро било имати у кабинету бар једног „умереног“ радикала. Тај исти велики Обреновићевац ишчаурио се сада као најжешћи Карађорђевићевац и као руски шпијон. —

— Опростите, Господару — рекох — али такав монструозитет не иде у моју главу. —

— И ја нисам дуго хтео да верујем. Бадава ми је Па̀па доказивао, да је Мика преко Сарке Карађорђевићке у вези са Пером, бадава ми је причао, шта је Мика рекао, кад је после оног врло загонетног атентата, који је некакав анархиста у Паризу против њега извршио, и када је сам Мика мислио да ће умрети — ја нисам хтео да верујем. Бадава ми је Па̀па обраћао пажњу на то, да Мика држи у посланству Свилокосића, у пркос вашем наваљивању, да га отпусти из службе, бадава ми је обраћао пажњу на то, да је и после, кад сте Ви дефинитивно отпустили из службе тог отвореног Карађорђевца, Свилокосић остао десна рука Микина и није никако избијао из посланства. Ја нисам хтео да верујем. Када су, пре неколико дана, стране новине јавиле, да је атентатор после свога путовања у Букурешт био у Пешти, да је тамо виђен у друштву са Свилокосићем и са Послаником Србије у Угарској, и кад сам ја мислио да је то случајна погрешка новинарског извештача, јер ми у Угарској немамо Посланика, него само консула, и да није вероватно, да је Ђока Барловац био у друштву са Свилокосићем и атентатором, мени је Па̀па казао, да то треће лице није био нико други до Мика. Ја опет нисам веровао. Али кад је истрага по делу атентата показала, да треба највећу пажњу поклонити трагању у Румунији, када сте Ви велики део кредита од 100,000 динара, који смо вам ставили на расположење, бацили у Букурешт, када смо на тај начин, *без помоћи Микине*, ушли у главни траг, када смо фотографисали кућу у којој је Кнежевић добио хиљаду наполеона, када је атентатор на фотографији познао ту кућу и признао, да је у тој кући погођен да убије Краља Милана, да је у тој кући примио паре, када је то атентатор написмено признао и потписао на самој фотографији куће, када се доказало, *да у тој кући станује пуковник Грабов, шеф руске тајне полиције за Балканско Полуострво*, онда Мика свом спагом почиње да контркарира *као посланик Србије* све наше даље кораке у томе правцу, а мени пише, да за име Бога обуставимо даље трагање у томе правцу, јер ћемо само навући на Династију страшан гњев свемогуће Русије... Од тога тренутка верујем, да

је Мика издајник. Ја нећу да говорим о држању румунског листа „Адеверула“ противу нас, јер је то, као што знате, орган Карађорђевића, јер је Миле, главни уредник и директор тога листа, надзорник Карађорђевићевог имања у Букурешту, али што можда не знате, то је, да је наш Мика врло интиман пријатељ са тим Милеом, да му је Мика дао вест, како је бајаги српска Влада тражила од румунске екстрадицију Свилокосића, а Ви најбоље знате, да нам такав захтев није ни на ум пао, а камо ли да сте Ви одиста учинили такав корак код румунске Владе. Али то је ситница, то помињем онако узгред. Али ево да видите најновији доказ. Прочитајте ову депешу. —

Прочитах депешу. У њој сâм Мика јавља Краљу, да је момак његов у посланству извршио *самоубиство*. Полиција румунска је констатовала, да нема никаквог злочина, да се одиста момак сам убио...

Док сам ја укочено гледао у ту депешу, Краљ настави:

— А знате ли докторе, који је то Микин момак, што се сâм убио? Не знате? То је онај исти, кога смо ми дали саслушати и који је на саслушању, које је потписао, казао да је *видео Кнежевића, када је овај долазио у посланство, и да је Посланик разговарао са Кнежевићем.* Верујете ли сада, докторе, да је овај момак, који је одиста мртав, извршио самоубиство? —

— Господару — рекох — Ваше Величанство ми је на пречац отворило једну *ужасну* перспективу, коју психолошки *апсолутно* не могу да објасним. *Зашто? Зашто* Мика *Крлетов* да постане издајник Обреновића, који су га увек пазили и чували као мало воде на длану? *Зашто?*

— Зато докторе, што Мика, као интиман пријатељ руског Посланика у Букурешту и као интиман пријатељ пуковника Грабова, тачно зна, какав је колач спремила његова „свемогућа“ Русија нама, Обреновићима, па као шпекуланат-човек гледа за времена, да себе осигура. —

— Ама, Господару, то би било да се човек стиди, што је људско створење. Морам признати, да су ови подаци, које сам сада први пут чуо из уста Вашега

Величанства, довољан основ подозрења, да ли је Мика као Посланик Србије у Букурешту био коректан или не, али да бих могао веровати у издајство Микино требало би... —

Овде Краљ упаде љутито у реч.

— Династија и Србија налазе се у сувише критичној ситуацији, да би ми данас имали времена за психолошке дисертације, сада треба радити и то *брзо* радити. За мене је све, што је Мика урадио од 24. јуна до данас, у вези са овим „самоубиством“ његовога момка довољно доказа, да је он према Мени и Моме Дому издајник, и узевши у обзир, да би сваки дан његовог даљег задржавања у Букурешту само могао допринети, да се осујети свака даља истрага у Румунији, ја захтевам од Вас, да га с места ставите на расположење и да га телеграфом овамо позовете. Ако се ви уверите, да Мика није крив, па о томе и *мене* убедите, ласно ћемо га из расположења вратити у службу и послати га у неко посланство, у коме нема ни Свилокосића ни Милеа, и на коме тај велики Обреновићевац не може барем чинити никакву штету. —

Ово беше тачно.

Ја му рекох „Разумем“ и 11. августа 1899. потписан је указ, којим се Михаило Кр. Ђорђевић ставља на расположење, а у исто време послат му је налог по телеграфу, да одмах преда дужност и да најкраћим путем дође у Ниш.

XXVIII

СРБИЈАНСКЕ И ЦРНОГОРСКЕ — ФИНАНСИЈЕ

6-ог августа 1899. у српском листу „Слободи“, који излази у Сан-Франциску у Америци, и то у броју 49. наштампана су два чланка. Један се зове „Српски јади“. Из њега ево неколико врста.

„Пуче пушка, али несрећа Србинова није пала...

„У Београду, младић пун патриотичког заноса, у нади да ослободи Српство од тирјана, жртвова живот, хтједе да покаже да још живи Србин, који би могао да изврши то дјело. Али на општу жалост цјелога Српства циљ промаши!!

„Рука која хтједе да нас ослободи домаћег тирјанина и Аустријског утицаја, није постигла своју цјељ, али ипак ми је морамо *благосиљати* и похвалити као племениту намјеру, и да препоручимо вриједним патриотама и свјестним младићима... не би ли се још ко жртвовао за спасеније своје домовине.

„Србијо, тужна Србијо, шта си дочекала, да твој заклети непријатељ и издајник сједи на кормилу твоме, а твоје вође не стиде се, да му јавно исказују своју наклоност и одобравање.“

Је ли доста? Је ли довољно — американски и ако испод чланка пише да је писан у *Боки Которској*, па само зато, што се оваква хвала Кнежевићевом атентату и овакав позив на убиство неби нигде у Европи могла штампати, послато је то преко Океана. У осталом, да би се видело, да ли је ово писано у Боки Которској или мало више, где има бољих „редактора“ ваља цитирати неколико врста и из другог чланка, који се зове „*Србија у опсадном стању.*“

„Свакако устанак народни неизбежив је, и ето Србија ће огрезнути у крви својих синова и хиљадама жртава ће пасти на братском грдилишту, само због једног човјека, који нема никаквог начела, никаквог људства...

„Карађорђевићи су већ искали савјет и помоћ руског Императора, не би ли се како вратила стара династија...[1]

„Сада стоји питање, да ли би Србија боље успјела под владом Карађорђевића? *Не, никако! Ако не би грђе, а оно не би боље било.* Смутњи не би краја било, и када би се *то* учинило, на Србију би навалило грђе стање него што је сад, јер увјек би остао елеменат Обреновића и борба би била непрестана.

„Једини спас Србије састојао би се у овоме: Ако Краљ Александар буде и даље подржавао несрпске мисли свог поквареног оца и његове погане жеље, онда и њему треба показати пут преко граница, *па ма колико се за то жртвовало*, а на престо поставити *не* Карађорђевића, већ *јуначкога Књаза Црне Горе*, Србина од искони, од добре владалачке куће, из које су сви патриоти. *Он би уредио Србију као што је и Црну Гору* и кроз мало времена саставио би ове двије српске државе, које би се у јединству могле одупријети свакој сили непријатеља, и боље би помогле не само Српству, него и Великом Цару Руском да се оствари *Славјанска Царевина.*“

Испод овога има забележено, сигурно руком каквог пакосног Обреновићевца ово:

„Подржи Боже ову слогу између Женеве и Цетиња, иначе ће нас Господар уредити, као што је уредио Црну Гору, па ће нам пуцати ребра и кукаћемо за нашим србијанским тирјанима“.

Док су се овако преко читавог Океана шалили неки „Бокељи“ из Сан-Франциска и некакав „погани“ Милановац из Биограда — дотле се Кнез Никола спремао да иде у Цариград... Ко зна шта носи дан, а шта носи ноћ у Србији, а ако настану такве прилике, да се кандидатура, лансирана са два краја земнога шара, из Москве

[1] Кад пре за то сазнаше чак у Сан-Франциску?

и Сан-Франциска, узме озбиљно — није доста титула „јединог пријатеља“ Царевог, добро је притврдити и пријатељство — Султаново.

Раније било је речи о томе, како су се рђави људи користили догађајима у Србији после атентата, да се „наплате“ са својим личним непријатељима, протурујући о њима најпакосније измишљотине. Како је то дејствовало на иначе нервозне људе, види се из једног писма, које ми је 11 августа 1899 писао један од најуваженијих београдских великих трговаца, Димитрије Стаменковић, кога сам ја поштовао и као одличног грађанина и као основаоца трговачког удружења и београдске берзе. Ситне душице нашле су, да је згодно време, да се протури — колико тек да се „говори — како је у атентату компромитован чак и Мита Стаменковић!“ Нашле су чак и некаквог странца, који ће Мити саветовати, да остане у Кисингену, где се тада бавио, да опорави своје порушено здравље, или ако оде из Кисингена, да ни пошто не иде у Београд, јер ће одмах бити ухапшен. Мита је и онако имао разорене живце и патио је од онога, што Немци зову „Verfolgungswahn“. Ови гласови, који су тако вешто дотурени чак до Кисингена, довели су га чак до идеје, да изврши самоубијство. Али брига за братом, који беше такође тешко болестан, и за братовљевом децом учинише да покуша обратити се Краљу и Председнику Владе са једном чудноватом молбом: да га не хапсе за 6 месеци, док он ликвидира своју и братовљеву велику радњу и док осигура братову децу, па после нека раде с њиме шта хоће, ако треба, он ће се убити!! Краљ и Председник Владе, који су имали најбоље мишљење о Мити Стаменковићу, нашли су се у чуду, када су добили ова његова писма.

Мени се, као лекару, учинило, да је овде у опасности *душевно здравље* једног одличног човека и зато сам, и ако сам био у ужасном послу, написао Мити Стаменковићу једно опширно писмо, у коме сам му доказао, да нико у Србији ни у сну не би могао ништа ружно о њему веровати, а камо ли такве глупости, које су му достављене, и зато нека се он слободно врати у Београд и нека гледа своја посла, а ја му по нарочитој запо-

вести Краљевој и као шеф Владе гарантујем, да му ни једна влас на глави неће фалити.

Ово моје писмо од 13-ог августа 1899 било је *препоручено,* па ипак га Мита *није* примио. Зашто? Можда из истог узрока, из кога је, при хапшењу Стојана Протића, у његовим хартијама нађено и једно *моје* писмо, које сам из Цариграда писао Др. Милану Јовановићу „Прекоморском" у Београд, и у коме није било ни речи о политици. Ова амишност наше полиције за хватање писама политичких противника, која је, види се, и под *мојом* владом била похлапна на *моја* писма, могла је отерати једног поштеног али болесног човека у самоубиство. Срећом сам ја причао Живану Живановићу, шта ми је Мита писао и шта сам му ја одговорио, па сам му још рекао, да му и он, као Митин лични пријатељ пише, нека се слободно врати у отаџбину. Живан је то учинио и Стаменковић се врати у Београд, али у највећем страху. Требало је још много психијатрије, да се овај без нужде заплашен човек умири, као што се види из овог писма Живана Живановића Председнику:

У Београду 20 августа 1899

Поштовани Господине Председниче!

Имао сам част, мало час, испоручити Вам, преко Вашег чиновника Винтеровића, свој поздрав (телеграмом) пред полазак на пут у Сегедин. Идући тамо, ја ћу тачно испунити све поруке Његовог Величанства Краља и Ваше, и наши домаћини, код којих идемо, неће имати узрока, да се на српске госте буди у чему потуже.

Писао сам Вам о Димитрију Стаменковићу. Сад имам и лепих ствари да Вам јавим, благодарећи Вашој психотерапији.

Рекох у јучерашњем писму да сам постојано ћутао о томе, да знам за његова писма Његовом Величанству и Вама. Нисам хтео и са тим да га поплашим. Али, кад је, у дугом разговору, синоћ, претурио преко језика: *да је писао Његовом Величанству Краљу и Вама о мени,* онда ја са штедњом, изнесем му: да сте му Ви писали и телеграфисали, и покажем му одмах ону депешу, коју

сте ми јуче послали, и за тим и онај део писма, што говори о њему и Вашем *пријатељском* писму, *човек се чисто препороди.*

Наједанпут, истина после питања, може ли се на то ослонити, он рече, да се сад осећа уверен, и да тек сад и мени верује о оном, што сам га већ ево три дана уверавао, да се не боји ничега и никога. Он је спасен, и то Вашом добротом. Хвала Вам!

Сад једну молбу у том погледу.

Пошто Мита није добио ни Вашега писма, ни депеше, и само посредно говори о том Вашем писму мени, то, не би ли било тешко за Вас, Господине Председниче, да га у једном писму уверите:

Да се ништа не боји;

Да потврдите, да су и моја уверења њему давата тачна и да одговарају Вашим назорима.

Ја, ценећи утицај последњег саопштења на њега, држим, да би му ово био прави мелем на рану. А кад Вам испричам, шта је све тај сиромах човек претрпео тамо, Ви ћете се чудити, да је у опште дошао жив.

Материјал за више указа ја ћу, Господине Председниче, донети при свом доласку у Ниш, и пошто се све то пречисти, биће у облику прописном поднесено Његовом Величанству Краљу, чијих више порука имам да, том приликом, извршим.

С одличним поштовањем и поздравом

ЖИВ. ЖИВАНОВИЋ"

Јавно мњење у Европи почело је међутим да о Србији другаче мисли. То се нарочито опажало у германској штампи, да ли услед горе цитиране изјаве немачког удружења у Београду, или само после њега, то не знам. Тек велики листови као што су минхенска „Allgemeine Zeitung" и „Франкфуртске Новине" од 10|12 августа пишу много повољније. Франкфуртски лист констатује значајну промену, која се опажа у партијском животу Србије. Највећа странка, радикална, јако је потресена у свом унутрашњем склопу. У депутацијама, које су долазиле у Београд да честитају Краљу Милану спасење, било је много и радикала. Листови доносе изјаве, од којих су по неке снабдевене и са 500 потписа, у

којима се радикали одричу своје странке и њених првака. Тако исто доносе листови многе изјаве, у којима поједини радикали тврде, да су њихови потписи на честитки Пашићу, кад је овај из затвора пуштен, фалсификовани. Гига Гершић, бивши Министар у радикалном кабинету, јавно је осудио држање српске штампе у Угарској као лажно, изазивачко, нелојално и несрпско. 150 великошколаца изјавише Краљу Милану оданост целе омладине итд.

Наравно да су руски листови продужили своју паљбу. Нарочито их је заболела манифестација великошколаца и руских васпитаника. „Россія“ од 9 августа упутила је српској омладини овакав апел:

„*Српској омладини.* Ми не можемо да верујемо да је омладина по школама, која се увек одушевљавала за оно што је узвишено, истинито и праведно — могла да изјави своје симпатије човеку, осрамоћеном и у приватном и у државном животу, који је својим кобним делима и политички и материјално разорио отаџбину. Уверени смо, да је тај глас гнусна клевета из Милановог логора. Могућно је, да се и у Београду нашло неколико изрода, јер у свакој пшеници има кукоља, али да су ти изроди опуномоћени да говоре у име целе српске великошколске омладине — у то никако не верујемо и за то српска омладина, која се учи у Русији, и која најбоље зна, да је узурпатор Милан довео Србију до пропасти, треба да најенергичније протестује ит.д.“

Француски орган руске владе „Le Nord“ био је донео оштар чланак противу Краља Милана и његовог сина, чија се садржина може погодити по наслову „Неблагодарност и лаж“, али ми у овим хартијама налазимо само одговор на тај чланак, који је изашао у *бугарском* листу „Народна Защита“ од 11. августа:

„За стање у Србији нису криви само Краљ Милан и син му Александар, већ ту има и других криваца, који се налазе на *Неви.* Нити би Аустрија била данас у Босни и Херцеговини, нити би се данас Русија могла жалити на прилике у Србији, нити би Александар Батемберг, без икакве своје кривице, био лишен престола, да тако није хтела *руска* дипломација“.

Та руска дипломација шаље сада и Кнеза Николу у Цариград, јер „Frankfurter Zeitung“ од 11. августа има депешу из Цариграда: „Кнез Никола и Кнегиња Милена посећују Султана *по нарочитој жељи Рускога Цара* и провешће у Цариграду девет дана“.

Руска цензура пуштала је да се у „СПБ.Вједомостјам“ од 12. августа штампају невероватне измишљотине о интимним одношајима између Краља Милана и Петра Узелца, који је представљен као главни саветник (!!) Краља Милана. Те измишљотине завршују се овако:

„У Нишу се скупљају посланици Народне Скупштине да реше судбину Србије, т.ј. да ћефове Миланове претворе у закон. Велим да *реше судбину Србије* зато, што ће иза узакоњавања садашњег терора *брзо* доћи до револуције. Њу већ предвиђају и поједини Министри. За то су иступили из кабинета Лозанић и Андоновић. Једно само не знам, да ли ће та револуција бити покољ по улицама, или ће се *извршити* по рецепту од 1858.“

И тако револуција у Србији, по руском уверењу, тек што није букнула. То нимало није сметало новоме Министру Народне Привреде да ради не само у свом новом ресору, него и да финализира неке послове, које је започео био као шеф пресбироа. Шандор Петровић беше у Келнским Новинама између осталих измишљотина избацио и ову, да ће Народна Банка пустити у циркулацију нове серије својих новчаница. Да би то могао демантовати, Ж. Живановић је одмах писао Банци и тражио извешће о томе. Као шеф пресбироа Живан је засновао некакву акцију, да придобије једну новинарску бритку сабљу великог редактора са Цетиња, некога Митровића. У Министарству опет Гикић је наваљивао на новог Министра Привреде, да час пре потпише концесије за истраживање или експлоатисање златних руда у Тимочкој крајини. Како је Председник Владе био у Нишу, а Министар Народне Привреде беше остао у Београду, то је он о сваком свом послу извештавао председника. Писмо Живаново о сада поменутим пословима гласи:

„У Београду 17. августа 1899.

Поштовани Господине Председниче,

Народна Банка одговорила ми је јуче, у пробраним изразима, да она не намерава пуштати у оптицај нове серије новчаница, поткрепивши то и неким подацима. Гласови, вели, о томе неистинити су.

У толико боље; и то је важније, што је *овакав* одговор следовао на постављено питање.

Мало час донесе ми г. Дан. Живаљевић приложено писмо из Задра. Писац се ту изражава повољно; али из саопштења г. Живаљевића као провирује бојазан Митровићева од власти. То он вели и у писму, да му се од г. Генчића набави уверење, о коме говори у свом писму.

Та добро га је сломити, па нек има и ту гаранцију. Није толики ћар, колико ће он амо помоћи, колико у томе, *да онај десиот исиод Ловћена види, да му се ко може и отргнути.* А Ви знате из прошлог писма, да је он у његовој канци био. —

Синоћ ми поднесе Гикић акта да потпишем, да се разним познатим вам ловцима на злато у Крајини и Тимоку даде право искључног истраживања. Скептично посматрајући ово све..., ја одбијем ову крупну ствар, ради студије. И, акурат: *јутрос* Његово Величанство Краљ, ко за срећу, пита ме о том, и поручи ми: да се то све резервише и не упушта, и да може бити везано за евентуалну концесију тимочке пруге. Њ. В. Краљ именова и његова кандидата, Енглеза велика имена. Кад сам дошао с телефона, дође г. Гикић опет да прими потпис. Коначно је одбијено. Молим Вас, да изволите ово саопштити Њ. В. Краљу, пошто ја из говора Њ. В. видим, да се интересује.

Ново ништа више. До новог виђења овим путем.

С одличним поштовањем и поздравом, Вама госп. Председниче и г.г. колегама. ЖИВ. ЖИВАНОВИЋ

П. П.

После подне идемо сви да предамо мајци земљи старог Јакшића, начелника Министарства Привреде у пенсији“.

„Преки“ суд бави се још кривицама, које не беху у вези с атентатом; суђено је Владимиру Грбићу, Деспоту Стевићу и Душану Глигоровићу због судара возова између Рипња и Раље, па је први осуђен на две године затвора, а друга двојица су пуштени као невини. За тим је Ђорђе Павловић осуђен на 10 дана затвора, што је штампом увредио окружног начелника.

Дописници страних новина, који се беху скупили у Београду због *политичке* парнице, због суђења атентатору и завереницима, нису могли да се довољно наругају таквом „преком“ суду, који у место да за 24 сахата пресуди главну ствар, како би приличило једном преком или „ратном“ суду — гњави два месеца које какве ситнице. Да би себи прекинули време, дописници из Београда утркивали су се са земунским и пештанским Шандором у измишљању свакојаких сензационалних новости. Примера ради ево неколико од њих: Девети пук пешадије у српској војсци растурен је „у највећој тишини само зато што је том пуку био почасни поглавар Кнез Никола (Pester Loyd од 18|30 августа), и кад је Кнез Никола зато сазнао, он се слатко насмејао (N. W Journal од 19 августа). — Срби емигранти у Женеви спремају меморандум великим силама, у коме захтевају, да се Краљ Милан одлуком великих сила протера из Србије, иначе ће револуција у Србији приморати велике силе на интервенцију (Neue Freie Presse од 18|30 августа)“. То је Шандору Петровићу било доста да телеграфише „Келнским Новинама“ (31 августа по новом): „Гласови о нередима, који су букнули у округу ужичком, своде се на то, да су тамо сељаци истукли на мртво име окружног начелника и његових осам жандарма, зато што су наговарали сељаке, да лажно сведоче противу Пашића и проте Ђурића“.

Кад су беспослени дописници новинарски видели, да се у двориштy београдске полиције подиже нарочита дворана од дасака и то врло велика за јавни претрес окривљенима због атентата, онда они дахнуше душом и послаше својим листовима овакву депешу:

„*Једва једном* коначно је решено, да суђење по делу атентата отпочне кроз четири дана. Да се окривљеници

не би спроводили кроз улице,[1] подиже се у двориштy главне полиције велика барака у непосредној близини апсане. *Суђењу ће моћи присуствовати многобројна публика*".

На питање „*Шта тражи Кнез Никола у Стамболу?*" које су себи поставиле берлинске новине „*Vossische Zeitung*" одговарају саме у броју од $^{18}|_{30}$. августа овако:

„Кнез Никола *навикао* је, да на Цетиње долазе *знатне суме новаца*. Колико је, поред Русије, лично цар Франц Јозеф дао Кнезу Николи новаца, то живи човек неће никад сазнати[2]. Црногорски Кнез није васал Султанов као што је Кнез Бугарски, напротив, он је његов непријатељ. Па ипак Кнез Никола иде у Цариград, да од Султана добије знатну суму новаца. *О томе нас је известила Отоманска Банка*, која ту суму, на гаранцију Султанову, узајмљује Кнезу Николи и коју он, разуме се, неће никад вратити".[3] — —

Али да оставимо мало новине.

Српски Министри који беху остали у Београду, док је Краљ био у Нишу, долазили су свако јутро на рапорт Краљу на телефон у Двору.

17-ог августа изјутра били су у телефонској соби у београдском Двору неизбежни Настас Антоновић, за тим два Министра, Правде и Привреде. Кад је се Краљ из Ниша јавио на телефону, затражио је најпре Министра Правде. Овај приђе телефону.

— Hallo! —

— Јесте Ви то г. Ђоко? —

— Ја сам Господару. —

— А, добро јутро. Ама имао бих нешто да вас молим. —

— Заповедајте Величанство! —

— Министар Унутрашњих Дела незадовољан је са начелником округа моравског, и неће да га више трпи у полицијској служби. Хоћете ли да нам учините љубав, да Бицу узмете за члана у Касационом Суду? —

---

[1] Раније су ти исти били јавили, да ће им се судити у граду.

[2] А тако исто ни колико му је Србија поред све своје сиротиње давала.

[3] И није вратио. Тај подруг милион поклонио је Султан после четири године Кнезу Николи само да седи с миром, докле Арнаути сврше свој посао у Старој Србији...

Ђоки Стефановићу беше као да га Краљ поли врелом водом. Зар Бица у Касацију? Буди Бог с нама! Он поћута мало, погледа у Живана и у Настаса, који стајаху ту поред њега и слушаху сваку реч, па му беше незгодно да пред њима каже Краљу, какво он има мишљење о Бици. Краљу, на телефону у Нишу беше и то неколико тренутака Министровог размишљања много. Он стаде звонити врло нестрпљиво.

— Јесте ли ту г. Ђоко? —

— Ту сам Господару. —

— Па шта велите? Јел' те, да ћете нам учинити ту љубав? —

— Био бих срећан Ваше Величанство да испуним сваку и најмању жељу свога Господара, али Ђорђе Петровић има такву прошлост, да би било, нарочито у данашњим приликама, врло незгодно да таквог човека увлачим у Касацију... Ако Министар Унутрашњих Дела неће више да га задржи у својој струци, најбоље је метнути га у пенсију, он је и онако стар и има много година службе... —

— Знам, прекиде га Краљев глас — али Ви знате, да је Бица блиски род Сими Лозанићу, да је зато и узет за окружног начелника. Ставити га сада у пенсију, то би значило врећати Симу Лозанића, кога сада треба штедити. Па онда, Бица је врло добро извршио изборе за Народну Скупштину, јер је умео да сузбије чак једнога Димитрија Катића. Тога човека сада бацити у пенсију, не би било лепо. Апсолутно је нужно, да га Ви узмете у Касацију, и ја сам уверен, да ћете Ви то мени за љубав учинити! —

— Онда немам куд, Господару, нека тако и буде! —

— Хвала вам, драги г. Ђоко, много вам хвала. Је ли ту Настас?

— Овде је Господару и он и г. Министар Народне Привреде. —

— Онда нећу да Вас дуже задржавам од посла. Збогом и хвала још једанпут. Нека Настас дође на телефон. —

Настас узе слушаљке, а Министар Правде изађе из Двора збуњен, као да се опио. Дао је реч, да ће узети

у највиши земаљски суд човека, за кога је имао уверења, да није за то место. Цео дан и сву ноћ није имао мира Министар Правде због овог обећања, које је дао Краљу. Сутра дан је написао Министру Председнику једно дугачко писмо, које гласи овако:

„Господине Председниче,

— — — — — — — — — — — —

Г. Петровић има таквих мана, да би сви чиновници у Србији били пренеражени, када би прочитали указ о његовом постављању за судију Касационог Суда. Ја бих изгубио сваки углед. Да се добошем тражи неподеснији човек за то место, не би се могао наћи. Кога год бих од чланова Касације уклонио, да направим њему место, сваки је бољи од њега. И како бих ја онда пред светом изгледао, да уклањам бољега за љубав горему. Биће далеко мања штета да се г. Петровић, ако се остане при томе, да не иде у пенсију — задржи на садашњем положају.

По моме мишљењу не би требало водити рачуна о томе, хоће ли пензионисање овог Петровића бити неповољно г. Лозанићу, јер кад г. Лозанић није хтео да води рачуна, да ли ће својевољно његово одступање из кабинета у најнезгоднијим тренуцима бити неповољно његовим друговима у кабинету, онда ни ови не морају водити рачуна о томе, шта би њему било неповољно.

Ја вас, г. Председниче, молим, да све ово изволите саопштити Његовом Величанству и уједно да подејствујете, да ме Он благоволи ослободити од речи, коју сам у изненађењу дао. Ја од јуче немам мира, одвећ сам неспокојан, и бојим се изгубићу и дух и вољу за рад.

Примите итд.

Ђ. СТЕФАНОВИЋ
Министар Правде“.

На овом писму има мојом руком написано:

„Ђорђе Петровић неће бити постављен у Касацију“.

Сутра дан, 18 августа, Министар Правде није био на телефону у Двору. Живан је био ту, али је забадава изгубио неколико сати најбољих за рад, јер Краљ није био у Нишу, већ у Бањи Нишкој, а нико из Двора у Нишу није нашао за вредно да о томе извести Министре у Београду, да не дрежде заба-

дава на телефону. На то се Министар Привреде пожалио Председнику у првом свом наредном писму од 18 августа у коме му јавља, да су Калтроп и Комп. тражили засебну концесију о истраживању руда дуж железничких линија, које они буду саградили. „Одговорио сам им да им се до јесени, до Скупштине, не може издати никакво законодавно решење, а и не треба им, јер имају оно писмо Владино, којим им се све то гарантује. Само бих волео да је мој начелник Гикић гипчија пера. Ја сам му тачно написао главне мисли за одговор, али он је све то згужвао у једно“.

Политички је интересантније ово место из истог писма:

„Овде се чак причаше јутрос, да г. Атанацковић жели да буде смењен и да ће на његово место доћи г. Касидолац. Ја имам толико посла, да немам каде да се бавим и таквим гласовима. Чисто бих запушио уши, само да не чујем које какве сокаклакрдије, у које спадају и она бубања у новинама о некаквим мојим „похвалним“ делима, против којих сам се чак морао оградити и молити да ме поштеде са њиховим комплиментима“.

Хм! Дакле у августу 1899 већ је потпуковник Касидолац кандидат за Министра. Тај официр беше некакав блиски рођак Пери Петровићу директору београдског Кредитног Завода, дакле и г-ђи Христини, сестри госпође Драге Машин, која му је зато израдила лукративну мисију, да надзирава израду поручених топова у Крезоу...

Опозиција је међутим савесно измишљавала и растурала по страној штампи овакве красоте о Србији: Устав ће се у Србији обуставити и завешће се војна диктатура (Pester Lloyd 16|28. августа вечерње издање). Милан се вратио на свој првобитни план, да и железницу и сва државна добра изда странцима под најам, али му то не иде лако, јер се железнице не могу издати док не пристану страни кредитори Србије, и на томе сад ради Министар Финансија, који у осталом за пуних седам месеци није издао плату чиновницима и официрима, па се решио да их исплати државним новчаницама (Politik 15|27. августа). Финансијски „Misswirthschaft“ у Србији дотерао је дотле, да страни кредитори Србије озбиљно размишљају о томе, да српске Финан-

сије ставе под европску контролу. Истина пронађени су још некакви новчани извори, али они су одиста најпоследњи. Један је од тих извора продавање државног имања, што се већ у велико врши. Други је извор узапћавање имања осуђених. Та се тенденција види и на пресудама преког суда. И нехотице мора човек да се упита, од куда је то да девет десетина осуђених спада у *имућне људе,* кад се зна да у завере улазе само они људи, који немају шта да изгубе (Бечка „Information“).

А како је *у ствари* стајало у српским Финансијама у августу 1899?

Случајно је баш овога месеца Министар Финансија о томе писао двапут Министру Председнику и поднео Краљу нарочити рапорт.

Прво писмо Вукашиново је од 20-ог августа 1899. и гласи овако:

„Драги Владане!

Јуче је монополска управа примила мој предлог, да се приходи железнички ослободе од гарантије за зајам 1895 године; а на место њих да се узму приходи од нових монопола. Још нисам добио службени акт о томе; али ме је управник Ћирић телефоном известио, да је тако решено. Хтео сам ти јуче телефоном јавити ову корисну одлуку, али не беше у Нишу ни ти ни Његово Величанство Краљ. Сада ћу, на основу те одлуке, даље да радим са Минкусом. Ударио сам тим путем зато, што нисам могао да добијем од Отоманске Банке писмени пристанак на замену, о којој је реч; а Унион-Банка ургира за одговор. Ствар је тако удешена, да се у одлуци Монополске Управе садржи и изјава преставника страних поверилаца, којом дају свој пристанак не само као чланови Монополске Управе, него и као преставници банака уговорница и као заступници страних поверилаца. Сада ћемо, споразумно с Унијон-Банком одредити куратора код нашег суда, па ће ствар бити на чисто изведена.

Писао сам Генчићу о Ристићевој сарани. Време је да се о томе размишља и одлука донесе. Моје мишљење наћи ћеш у Генчићевом писму.

Хоћете ли и када звати Скупштину?

Ја сам синоћ довршио извештај о раду финансијске управе у I полгођу ове године, упоређено са радом у истој перијоди прошле године. Извештај је адресован Краљу; али ћу га отворено послати теби, да га најпре прочиташ, те да Му га предаш. Нисам га могао довршити пре због тога, што ми је Монополска Управа тек јуче могла да стави податке на расположење. Данас ћу извештај преписати и, ако стигнем, експедовати пред вече. Резултат је доста повољан. Дали су вишке:

Монополска Управа	470.000	(округло)
Царинаре	700.000	„
Порез	2300.000	„
Железница	100.000	„
Штампарија	300.000	„
Око	4,000.000	„

Но ја полажем главну вредност на увеличање царинског прихода и оних од монопола. Тим вишцима доказаће се и доказује се, да су закони донесени у прошлој години одговорили очекивању.

За идућу годину даће непосредни порез бар 1½ мил. више но ове године, јер ће се јесенас предузети и извршити распоред за идућу трогодишњу периоду. То се је пропустило урадити од 1894. до сада! Ја спремам све што је потребно, да се тај посао предузме и изврши, како најбоље може. Још који дан, па ће све бити готово тако, да ће и на случај, ако ја не останем на месту на коме сам, *сваки* бити кадар да настави рад.

С пријатељским поздравом твој ВУКАШИН“

20|VIII

На неочекивани завршетак овога писма, који као да имађаше намеру да га спреми на некакву промену и у управи Министарства Финансија, Др. Владан је одговорио Вукашину оваквим питањем на немачком језику: Was ist dir über die Leber gelofen?

Ово питање беше у толико више оправдано, што Вукашин Петровић за релативно кратко време, од како управљаше Министарством Финансија, беше постигао сјајне ресултате, као што се види из његовог извештаја Краљу, који је написао 21-ог августа 1899. и који гласи овако:

„Ваше Величанство,
Премилостиви Господару!

Вашем Величанству позната је сарадња моја, у скупштинској сесији, која беше на окупу, када ступих у кабинет г. Дра Владана Ђорђевића.

Закони, донесени по мом предлогу, имали су, саообразно моме програму, да крену у напред наше државне финансије, а без икаквога новога оптерећења производне народне снаге. Основна замисао моја беше: да се реорганизацијом финансијске управе и бољом експлоатацијом већ отворених извора прихода може у много које чему да исправи слабо финансијско стање Краљевине Ваше.

Политички разлози побудили су ме тада, а не тајим да утичу још и дан данји на ме, те сам створио мишљење, да се за све време трајања садашње Народне Скупштине, не удара никакав нов намет на народ. Ваља се помагати како му драго, само се не смеју доносити пред садашњу Народну Скупштину законски предлози, који би могли депопуларисати садашње народне посланике у очима народа. Ово сматрам као важну меру, да би *систем* владавине, заснован 11. октобра 1897., ухватио корена у народу.

Може се мислити како се хоће о особинама нашега народа, свакојако у једноме ћемо се сви сложити, а то је, да је наш народ осетљив на спрам свакога новога терета финансијског. Дојакошње владе, без обзира којој су странци припадале, оставиле су неповољан утисак на масу народа поглавито зато, што су непрекидно, а без икаквога система, оптерећавале народ разним финансијским дацијама.

Садашња влада Вашега Величанства пошла је другим правцем. Она је, усвојивши мој финансијски програм, који сам изнео у седници скупштинској од 27. новембра пр. године, оступила од дојакошње практике и стала на сасвим ново гледиште. Ово гледиште обележено је у финансијским законима, донесеним у прошлогодишњој сесији Народнога Преставништва.

И ако сви, том приликом вотирани финансијски закони нису још ступили у живот, утицај њихов опажа се већ у ресултатима финансијске управе за прво полгође 1899. године.

Уверен да се Ваше Величанство живо интересује за сваку појаву у јавном животу Србије, а нарочито за финансијско стање њено, слободан сам, у највећој покорности, поднети Вашему Величанству овај кратак извештај о постигнутим ресултатима у финансијској управи за време од 1. јануара до 30. јуна ове године.

I

У Царинској Управи

Да би се правилно оценио ресултат, који ћу имати част одмах у цифрама да покажем, нужно је да напоменем, да је нов царински закон ступио у живот 20. јануара ов. год., а да се на његовом извршењу још ради. Царински поступак, који до сада никада није постојао, израђен је и дат у штампу. То је читаво дѐло, које ће бити од јакога утицаја по приходе царинске и по ред у царинској служби.

Даље сам слободан скренути високу пажњу Вашега Величанства и на ту околност, да је увоз, у првом полгођу ове године, био много мањи, него ли у истој периоди прошле године, а извоз знатно већи. Међутим на царинске приходе јаче утиче увоз, него ли извоз; јер су царинске дажбине за извозну робу много мање него ли за увозну.

Па ипак је царински приход у првом полгођу ове године већи у 700.937 динара, него ли у истој перијоди прошле године.

1898	*1899*
4,303.196 динара	5,004.132 динара.

Увоз

1898	*1899*
70,471.371 килогр. вредн. 19,704.868 —	35,357.743 килогр. вредност 17,919.708

Извоз

1898	*1899*
32,600.585 килогр. вредност: 15,741.639	61,907.731 кила; вредност 19,353.892 динара.

Ја сам, у Скупштини прошле године тврдио, да ће се новим царинским законом постићи вишак у приходима од 1—1½ милиона динара годишње.

Срећан сам, што могу пред Ваше Величанство изнети податке, који доказују, да се нисам преварио у процени мерâ, које сам предлагао.

II

Непосредни порез

Овај важни извор прихода наше државне благајне показао је, у првом полгођу ове године, вишак од 2,361.748 динара на спрам прихода за исто време у прошлој години.

Слободан сам скренути високу пажњу Вашега Величанства, да се овај успех постигао без егзекутивних мерâ. Напротив, све мере, које сам употребљавао, више су благе природе, упућене у правцу, да народ опази разлику система владавине и у начину наплаћивања пореза.

Наш народ мање је кадар да одговори својим пореским обавезама у првом полгођу него ли у другом. Узрок је јасан. Наш се народ занима пољопривредом, од које се не могу видети резултати пре краја месеца јула. С тога сам и наредио, да се наспрам пореских дужника не предузимљу строге законске мере до тога рока. И при свему томе успех је релативно задовољавајући. Знатно је већи и бољи него што беше у прошлој години.

На раду око наплаћивања пореза, било је свега 474 државних службеника.

III

Приходи Монополске Управе

Приходи од монополских предмета (дувана, соли, петролеја, таксених марака, алкохола, жигица и цигарпапира) дали су укупан вишак, у I полгођу ове године, 439.389 динара. Уштеда у расходима била је 544.316 динара. Од ове уштеде ваља одбити 275.301 динар, као уштеду формалне природе; стварна уштеда износи, према томе, 269,015 динара.

Од монополских прихода главна државна благајна није више изузела него 400.000 динара, а то није ни

цела сума од незаложених монопола, која је изнела, до краја јуна, 482.142.

Врло је вероватно, да ће приходи монополски у другом полгођу бити већи него што су били у првом. Повећане цене дувану почеле су да важе тек од 1 маја, те ће се утицај њихов јаче осетити у приходима у другом полгођу него ли у првом.

Остале врсте државних прихода, као што су: приходи железнички, поштанско-телеграфски, државне штампарије и т. п. показују напредак. Али пошто ови не утичу у главну благајну, то немам о њима потребе да говорим у овом понизном извешћу, које се ограничава *само* на радњу финансијске управе. Но ради потпуности слике, која нам се ствара за изглед њених државних финансија у будућности, проучио сам извештаје и о овим приходима, па сам, као што имадох част рећи, нашао, да се у свакој грани државне управе опажа напредак у приходима.

Овај појав је утешан, јер нам може да послужи као основ за наду, да ћемо се збиља курталисати дефицита у државном буџету. Наравно, да нас не сме да занесе успех у I полгођу ове године, па да предајући се оптимизму увеличавамо, без јаких потреба, државне расходе у буџету за 1900 годину. Напротив, сада када се дознало да је нут, којим су поведене финансије, исправан, ваља настати свом снагом, да се до краја изведе онај програм, који је Ваше Величанство одредило, Влада прихватила и Народно Преставништво усвојило.

Слободан сам додати, да, по мом најдубљем уверењу, за извршење тога програма не треба сталности у личностима Министара (Финансија), али је потребно држати га се у свима приликама. Програм је не само написан, него и упућен извршењу. Он је у рукама Вашег Величанства, те се ни његово извршење не може доводити у зависност од личности.

Рачун расхода показује, да је у првом полгођу ове године највише трошено на војску. Предато је војној управи:

1898 године	*1899 године*
5,009.785 динара	6,333,600 динара

По дивизијама дато је:

1898		*1899*
369.661	шумадијској	525.973
710.433	моравској	1,003.826
359.128	тимочкој	606.152
281.800	дринској	453.800

Главна државна благајна дала је Министарству Војном од 1. јануара до 30. јуна

1898	*1899*
2,925.928	4,220.338 динара.

Остале гране државне управе, добиле су, која више а која мање, него у прошлој години. Више су добиле: Министарство Правде, 40.000; Министарство Унутрашњих Послова, 300.000 дин.; Министарство Финансија 170.000 динара; Министарство Грађевина 350.000 динара. Мање су добиле: Министарство Просвете 900.000. Узрок овоме је, што је законом од 1898. расход за основну наставу прешао на самоуправна тела. Министарство Привреде, 450.000 дин. Узрок је што се образовала Централна поштанско-телеграфска каса, која не шиље свој приход глав. благајни, него непосредно и самостално подмирује трошкове у поштанско-телеграфској струци, која стоји под Министарством Народне Привреде. Министарство Спољних Послова, 70.000 динара. Тај мањак је већ накнађен у току месеца јула и августа.

Као што се Ваше Величанство може уверити, приходи су, у првом полгођу, порасли преко четири милијона. Но то још не значи, да је у изгледу уклањање дефицита. Њега ће ипак бити; а биће га поглавито зато, што је буџет расхода за 1899. годину нетачан, те су се многи расходи морали да увеличају на рачун готовине, која, као што Ваше Величанство зна, не постоји.

Вашега Величанства

У Београду, најпокорнији слуга

21. августа 1899. год. ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ“

Као што видимо Министар Финансија имао је пуно разлога бити потпуно задовољан успехом, који је постигао за осам месеци свог Министровања. Па при свем том Вукашин осећа потребу, да пред Краљем заступа мишљење, да за извршење програма државног не треба

сталности у личностима Министара Финансија, него сталности у вршењу самога програма, а ово је у рукама Његовог Величанства... Председник је напротив, још при састављању кабинета од 11. октобра 1897, казао Краљу нека узме, ако хоће, и 8 Цигана за Мипистре, али кад их узме, нека их држи, па ће и они временом учинити више него најгенијалнији државници, који немају ни толико времена, да се оријентирају у својим Министарствима.

Из писма Вукашиновог Председнику, писаног 22. августа 1899. види се, да је стање његовога здравља могло бити узрок овој његовој наопакој теорији, да се личности могу мењати по вољи, ако само програм стоји. Ево како је то писмо гласило:

„Драги Председниче!

Интересоваћете, — па зато ти и јављам, — да чујеш, како се креће наша извозна трговина у храни. Извезено је до сада, т.ј. до 15. августа

1898		*1899*	
18,538.394	пшенице и ражи	28,353.003	кила
6,696.145	овса	8,842.601	„
2,295.964	јечма	6,965.748	„
2,384.701	кукуруза	22,258.597	„

Од 1. јануара до 15. августа ове године *више*, него ли у истој перијоди прошле године:

Пшенице и ражи	9,814.709	кила
Овса	2,146.489	„
Кукуруза	9,873.896	„
Јечма	4,669.784	„

Јуче сам испратио Минкусу превод решења самосталне Монополске Управе о замени прихода железничких приходима нових Монопола. То је тражио, па да учини даље кораке за наш зајам. Сада ће доћи на ред наименовање куратора, зарад рашчишћења са приватним имаоцима наших артија. И то ћу свршити, споразумно с Унијон-Банком, за 5—6 дана. И онда нема српска влада ништа више да ради на остварењу зајма. Има само да чека шта ће доћи из Беча.

Чујеш, Владане! Ти можеш са мном да говориш цело пре подне, јер могу да те чујем и у Министарству Финансија. Јуче сам лепо разговарао с Генчићем.

Андра и Вучковић су дошли. Обојица су ме посетили.

Вучковић је спремио предлог буџета за 1900. год. Први пројекат (brouillon) износи 25,000.000 дин., но вели да ће га смањити на 23,000.000. Према томе и према одредбама закона о буџету и према вероватноћи, да ће сва Министарства тражити повећање кредита, можемо очекивати, да ће буџетски предлог за 1900 год. изнети 80—82,000.000 динара.

Ја се не осећам добро. Већ неколико дана ме мучи мој катар у цревима. Још се вучем, да бих довршио све што треба за остварење зајма и за распоред пореза. После ћу да легнем, па шта Бог да. Ако умрем, моћи ће *сваки* да прихвати и продужи рад у Министарству Финансија".

Истога дана, када је Вукашин писао горњи извештај Краљу о стању државних финансија, отправник послова Србије у Цариграду био је позват у Јилдиз. Како је у исто време имао са дипломатским кором да буде примљен код — Кнеза Црногорског, који већ беше у Цариграду и мислећи да га у Јилдиз зову због владичанског питања, које је још увек било на дневном реду, он је место себе послао драгомана посланства, а лично је отишао Кнезу Николи, јер би се одсуство српског представника могло протумачити као нарочита демонстрација.

Драгоман Посланства, кад се вратио из Јилдиза, поднео је отправнику послова овакав писмени рапорт:

„Саопштење, које ћете сад прочитати, врло је важно и апсолутно поверљиве природе. Султан, наређујући Тахсин-беју, да ми то саопштење учини, наредио му је, да та ствар треба да остане тајна, за коју знамо само Г. Председник, Ви и ја. Тахсин-беј ми је рекао, да ће ми саопштити сопствене речи Султанове, и ја му верујем, јер их је читао из једног џепног бележника. Ево тих речи Султанових:

„Дошло ми је до знања, да се претпоставља, као да су овде речене или да ће се казати ствари непријатне за Србију. Ја нећу да се може тако што претпостављати.

Ја сам човек сталан у политици, коју сам изабрао, и моја политика наспрам Србије неће се променити. Ја хоћу да се тамо доле (у Београду) зна: да овде нити је било, нити ће бити, нити у опште може бити речено нешто, што би било штетно за Србију".

„Овај је превод од речи до речи веран. Султан је наредио Фети-беју, да Г. Председнику каже то исто усмено, али је желео, да и ми учинимо писмено. Ја вас дакле молим, драги г. Христићу, да то учините строго поверљивим писмом, које се не би могло повлачити по канцеларијама. Ово ми је Тахсин-бој бар сто пута препоручио јер, рече, ако би се ово саопштење прокљувило, онда се они неће више Вама служити за подобна саопштења. У исто време ми је Тахсин-бој казао, да је Султан врло ласкаво одговорио Њиховим Величанствима на депеше, којима су му честитали годишњицу ступања на Престо Ваш Ђ. САМАНЏИ"

Ј. Ф. Христић шаље ми ово извешће и пропраћа га овако:

„Султан је изабрао рђав моменат да позове у госте Кнеза Николу. Абдул Хамид то врло добро осећа и, плашљив као што је, он сада гледа да нас у *највећој тајности* увери, да је према нама остао онакав, какав је био — ce qui n'est pas beaucoup, et il aurait mieux fait d'être un peu „autre". Ако је Кнез из своје иницијативе хтео да посети Султана, овај је могао то огласити sans offenser son hôte. На сваки начин, Султан је имао начина да овој посети одузме политички значај. Он то није учинио, напротив њему иде у рачун, да се овом састанку даде политички карактер, и онда су сва његова уверења излишна.

Ја сам скромног мишљења, да ми ову Султанову изјаву очувамо у тајности, али да му дамо знати, да је нисмо ни тражили et que nous apprécions à sa juste valeur la visite du Prince, qu' elle ne nous inquiète nullement, et que Cettigné, n'ayant pas une route à soi, il faudra tout de même, pour y arriver, passer par Belgrade.

Изволите примити итд. ЈОВ. Ф. ХРИСТИЋ"

Како је у Европи схваћено ово садашње путовање Кнеза Николе у Цариград, види се из „Франкфуртских Новина“ у којима се каже:

„Русија није имала раније никаквог интереса, да протежира једног од двојице српских владалаца на штету другога, и пазила је чак и на то, да и Султан не претпоставља једнога другоме, јер би то имало свога дејства на многобројно српско и арбанашко становништво у Македонији. Али од како су односи између Београда и Цетиња покварени, а нарочито од како се Краљ Милан вратио у Србију, Русија је предузела да подигне престиж Црногораца у очима свију јужних Словена, а нарочито у очима Срба у Турској. Зато је најпре, под протекторством Русије, за црногорског Престолонаследника удата принцеза Мекленбуршка, а пристојна (standgemässe) женидба Краља Србије спречавана је свима силама. Зато је сада, по жељи Русије, Кнез Црногорски дошао у Цариград. Овом приликом гледаће се, да се она питања, на којима Србија у Цариграду толико година ради без успеха, реше у корист отоманских Срба, те да се заслуга за то може пред српским народом приписати Кнезу Црногорском. Због овога ће се с правом забринути београдски меродавни кругови. Да ће Кнез Никола узгред гледати, да задовољи своје личне материјалне интересе, зато гарантује Кнежев трговачки дух, и Султанова „издашност према његовим гостима.““

Ах, камо те лепе среће, да се Кнез Никола у Цариграду сетио, да је владалац једне српске државе и да је одиста штогод урадио за Србе у Турској! То је можда мислила Русија, да би подигла престиж „своме јединому пријатељу“ у Европи; њему самом било је важније да уреди — црногорске финансије...

XXIX

СМРТ ЈОВАНА РИСТИЋА

23 августа примих овакву депешу од Министра Финансија из Београда:

„У 4½ часа издахнуо је Јован Ристић, бивши Краљевски Намесник. Налазећи се поред његовог самртничког одра шаљем ти ову тужну вест молећи за упуства

ВУК. ПЕТРОВИЋ“

Како је Вукашин благовремено био обратио пажњу Председнику на то, да су дани Ристићевог живота избројани, то је сада Председник могао одмах да одговори, да ће се Јован Ристић саранити о државном трошку, да према томе Вукашин у споразуму с осталим Министрима у Београду састави одбор, који ће приредити све што треба, да ће за његову сарану доћи у Београд и Краљ Милан и шеф Владе, први да заступа Краља, а други да се у име Владе опрости са великим покојником.

Краљ је одмах послао госпођи Софији Ј. Ристићки овакав телеграм:

„Дубоко потресен вешћу о смрти вашега мужа, Ја се с болом у души придружујем вашој тузи за узоритим покојником. Мудри сарадник неумрлог Кнеза Михаила при задобијању градова, он је као вазда верни и одани пријатељ Мога Дома, вршећи два пута највишу власт, сачувао Моме Оцу и Мени Круну Обреновића неповређену од напада њених непријатеља и развратних елемената. Његова државничка вештина помогла је Моме Оцу, да Србија осигура успехе рата за независност и ослобођење крајева, из којих се у овоме тренутку с благодарношћу и поштовањем сећам његових великих заслуга, а у последњим годинама његовог богатог живота

он је искреном потпором Мојих трудова, да Своју Отаџбину изведем из страначког нереда бољој и срећнијој будућности дао сâм свој ауторитет и у земљи и на страни у службу Моје замисли и среће српскога народа. Његова дела велика су и трајна. Благодарност Моја и Мога Дома његовој сени вечита је. А српски народ увек ће помињати његово име с поносом, што је родио таквог сина. АЛЕКСАНДАР"

Депеша Краља Милана удовици Ристићевој гласила је овако:

„Са осећајима дубоке туге примио сам вест о смрти вашега мужа. Будите уверени с децом о Моме најживљем учешћу. Казати шта осећам, то је у овим тужним тренуцима немогуће. Требало би написати историју Србије од ранога детињства Мога па до данашњих времена, историју где светли име великог покојника. Слава вечита врлом пријатељу и родољубу, слава Јовану Ристићу! МИЛАН"

О погребу Ристићевом донеле су службене „Српске Новине" овакво извешће:

„У среду 25 о. м. положила је Србија у гроб једног од својих највећих државника новијега времена. Тога дана пре подне сахрањен је у гробници под аркадама на Новоме Гробљу Јован Ристић, човек, који је пуне четири деценије са највиших положаја у државној служби утицао на судбину ове земље, који је, у њеним тешким часовима, у два маха бивао намесник малолетним српским Владаоцима, а свагда савестан и одан саветник и слуга својих Господара, какав је остао и до последњег даха свога.

Да би била потпуна последња почаст, коју је Србија одала овом своме великану, присуствовао је погребу његову и Његово Величанство Краљ Милан, Командант Активне Војске у име Његовог Величанства Краља Господара и у име Своје. Његово Величанство Краљ Милан стигао је из Ниша нарочитим дворским возом око 10 часова пре подне и одвезао се на дворским колима право кући покојниковој, где су Га дочекали Г.Г. Председник и чланови Краљевске Владе, и изјавио је ожалошћеној породици топло учешће, како у име Његовог Величанства Краља, тако и у име Своје.

После извршеног помена и пошто су сандук с мртвим телом изнели до мртвачких кола, г. Министар-Председник с гг. члановима Владе, два ђенерала и заступник Председника општине, спровод се кренуо улицама Краља Милана, Кнеза Михаила и Дубровачком улицом ка Саборној Цркви.

На челу спровода ишао је један вод жандарма коњаника, за тим су ношени крст, крстача, жито и венци, који су положени на одар покојников и којих је било 34, међу којима су се својом лепотом нарочито истицали венци Његовог Величанства Краља и Његовог Величанства Краља Милана. По том су ишли ученици виших разреда средњих и стручних школа са својим старешинама, слушаоци Велике Школе, наставници и наставнице народних школа, за којима је ишла војска овим редом: четири батерије артилерије, војна музика, пешадијска подофицирска школа, шести пешадијски пук „Краља Карола“.

За тим су ишли шест носилаца покојникових одличија, по три и три са стране, а у средини носилац књижевних дела покојникових, по томе шест певачких дружина, са својим у црно увијеним заставама, ђаци са чирацима и рипидама, Његово Високопреосвештенство Архиепископ Београдски и Митрополит Србије Г. Инокентије са Преосвећеним Епископом Жичким Г. Савом, 49 свештеника и четири ђакона, па свечана кола с покојниковим телом, око којих су са стране почасне траке наизменце држали г. г. државни саветници, а велике свеће поред самртника носили су осам секретара министарстава.

Иза кола ишла је породица покојникова, а за овом Његово Величанство Краљ Милан са бив. Краљевским намесником г. ђенералом Белимарковићем и Председником Министарскога Савета, Министром Спољних Послова, г. Д-р Владаном Ђорђевићем и Својом свитом, г. г. Министри, ђенерали, државни саветници, активни, на расположењу и у пензији, председник и чланови Касационог Суда и Главне Контроле, Краљевска Академија Наука, ректор и професори Велике Школе, официрски кор, начелници министарстава, управници виших надлештава,

председник и чланови Апелационог Суда, управитељ Београда, управници Државне Штампарије, Народнога Позоришта и Управе Фондова, председници првостепених судова, гувернер Народне Банке, представници Београдске Општине, изасланици са стране, пријатељи покојникови, представници разних удружења, чиновништво и грађанство.

Спровод су завршила три пешадијска пука са заставама и добошима, у црно увијеним.

У Саборној Цркви дочекали су спровод и присуствовали опелу чланови овдашњег дипломатског тела, сви у парадним униформама.

Пошто је спровод приспео Саборној Цркви, учесници су се распоредили према објављеном програму, а сандук са посмртним остацима унели су у цркву и положили на катафалк г. г. државни саветници са два виша официра.

У средини свечанога опела изговорио је Г. Митрополит красну беседу, коју смо донели у јучерашњем броју нашега листа, а када се свршило опело опростио се с покојником Председник Министарског Савета, Министар Спољних Послова г. Др. Владан Ђорђевић значајним и дирљивим говором, који ћемо се постарати да донесемо у једном од идућих бројева.

Кад је г. Министар-Председник завршио свој говор, Његово Величанство Краљ Милан са места испод Краљевог стола, где је одстојао цело опело, изјавио је од узбуђења потресеним гласом да се, по заповести Његовог Величанства Краља, Свога узвишеног Врховног Команданта, придружује топлим молитвама наше свете православне автокефалне цркве за покој душе покојникове и позвао присутне да с Њим заједно довикну на растанку великану српскога народа, Јовану Ристићу: Слава! — наштa се у цркви као из једног грла захори громки узвик: Слава му!

Затим су чланови Академије Наука изнели и поставили на кола посмртне остатке покојникове, па се спровод кренуо Дубровачком улицом, па поред Чарапићеве улице изашао на Теразије.

Ту код теразијске чесме Његово Величанство Краљ Милан одвоји се са Својом свитом, да се убрзо по том

врати железничким дворским возом у Ниш, а спровод је продужио пут Марковом и Краља Александра улицом до Новога Гробља, где су сандук с мртвим телом скинули с кола и однели до ново озидане гробнице представници београдског грађанства, и где се с покојником опростио његов најинтимнији пријатељ г. Живан Живановић, Министар Народне Привреде беседом, која је учинила дубок утисак на слушаоце, и коју ћемо такође донети у једном од идућих бројева.

При полагању земних остатака покојникових у гроб, војска је на Тркалишту топовским и пушчаним плотунима одала последњу почаст Министру Спољних Послова Кнеза Милана у ратовима за независност Србије, а за тим се за увек затвори српска земља над земним остацима овога свог великог сина".

Беседа, коју је Председник Владе изговорио на опелу у Саборној Цркви над мртвим Јованом Ристићем гласила је овако:

„Величанство,

Одлични зборе,

Ми смо се на овоме светоме месту искупили да одамо последње почасти смртним остацима Јована Ристића, пре него што их вратимо у крило наше заједничке мајке, пре него што их спустимо у црну земљу, у ову српском крвљу и српским сузама натопљену земљу Србинову.

Када би у нашој отаџбини могло бити човека, који не би знао, ко је био Јован Ристић, па би погледао овај величанствени збор, само он или какав странац, који би се овде случајно десио, могао би упитати:

Ко је тај покојник, што га до вечите куће испраћају представници целе Србије? Какве су то заслуге да хоће још једном да их поздраве и Краљевски Дом и Краљева Влада и представници свију европских држава у Србији и великодостојници цркве и државе и цела војска, цело чиновништво и све грађанство? Зашто, на сам глас о смрти тога човека, хитају из најудаљенијих крајева Србије депутације да положе и своје венце захвалности на његов гроб?

На та питања одговорено је безбројем биографија, чланака, депеша и књига. О заслугама Јована Ристића за Краља и Отаџбину писаће историја српскога народа и далеко лепше и много објективније него што то могу његови сувременици, јер су ови учествовали у његовим великим борбама било као његови једномишљеници било као његови противници.

Па ипак, још данас може се слободно рећи с уверењем, да ће то и беспристрасна историја потврдити, да је Јован Ристић био један од највернијих пријатеља Народне Династије Обреновића, један од највећих државника нове српске државе, који је, нарочито на пољу спољне политике, имао сјајних успеха, да је као саветник Круне био најконсеквентнији поборник мирнога, поступнога развитка и прилагођавања модерних државних установа правим потребама и карактеру нашега народа.

Ја нећу причати, како је од једног сиромашног сељачета из Шумадије, сопственим трудом, кроз страшну борбу за опстанак, постао најпре млади доктор философије, који на страним језицима казује Европи душевно и етично стање свога народа, који приказује страном свету новију књижевност српског народа а уједно ову обогаћава својим студијама литерарно-историјским, филолошким и археолошким.

Није овде место ни да улазим у рад младога чиновника Ристића, у његове студије о законитости и реформама у Србији, у којима се он борио за министарску одговорност и за савршеније уређење Народне Скупштине. Он је та начела заступао и као секретар Народне Скупштине 1861. тако, да му је Скупштина вотирала нарочиту своју захвалност.

Али право поље за своју способност нашао је млади научник, публициста и скупштинар тек у дипломатским мисијама. То доказује његов рад као секретара српске депутације у Цариграду, која је радила на извршењу хатишерифа од 1830. и на утврђењу наследства у Народној Династији; то доказује мисија, коју му је Кнез Михаило поверио за зближење између Срба и Мађара и за сазив српскога конгреса у Карловцима; то нарочито доказује мисија, коју је Кнез Михаило поверио Ристићу у Цариграду, да Србији задобије тврђаве. Сваки

писмен човек у Србији зна, да је Јован Ристић својом умешношћу, својим усрдним, родољубивим, неуморним радом тако и толико помагао Кнезу Михаилу да оствари ову своју и свога народа давнашњу жудњу, да га је за то његов Господар јавно назвао својом десном руком. Када је Кнез Михаило приступио раду код Великих Сила да ослободи Србију и од консуларне јурисдикције, он је и ту мисију поверио Ристићу, и судећи по његовим успесима у Петрограду и Берлину врло је вероватно, да би он још тада и то питање решио на задовољство свога Господара, да га у Берлину није задесио црн глас о страшној несрећи, која беше Србију снашла мученичком смрћу Кнеза Михаила.

То беше ужасан тренутак у историји нове српске државе. Све што беше стечено надчовечанским напорима Милоша Великог и Кнеза Михаила, све беше у опасности да пропадне, јер су непријатељи Србије и Српства, који су ометали живот и напредак Србије од почетка нове српске државе до данас, поглавито рачунали за своје паклене намере на то, што Кнез Михаило није имао деце...

Али велике политичке ситуације стварају и велике људе.

Јован Ристић са својим друговима покварио је све те паклене рачуне, јер је Народна Скупштина прогласила за Кнеза законитога наследника Престола Милана Обреновића IV., а Јован Ристић, као душа Намесништва за време владаочевог малолетства, сачувао је Престо Србије Народној Династији. Како је сјајно извршио Јован Ристић ту узвишену мисију, доказује прокламација Кнеза Милана од 10. августа 1872 и нарочити акт Народне Скупштине.

О доцнијој министарској радњи Ристићевој не може се говорити у уском оквиру једне беседе. Довољно је да поменем, да је у ратовима, које је Обреновић IV. водио за ослобођење и независност, и који су од васалне Кнежевине створили независну и повећану српску државу — Јован Ристић био Министар Спољних Послова. Требало је много одважности, да малена Србија са својом милицијом загази у рат противу једне силне царевине

са најбољом регуларном војском; требало је велике *способности државничке*, да се после неуспеха у првом рату добије мир, какав никада побеђена страна није добила; требало је још више и храбрости и државничке мудрости да се на неколико месеца после тога понова загази у рат, и да се у овоме успе.

Срећом за Србију, Кнез Милан и Јован Ристић имали су и ту одважност и ту државничку мудрост.

Али када су свршени ратови, када је требало да се ресултати њихови међународно утврде — тада је те ресултате ваљало бранити на дипломатском пољу. За време Берлинског Конгреса стекао је Јован Ристић највеће заслуге за свога Господара и за Отаџбину. И ако је српска војска стајала код Грачанице на Косову и код Брезника — било је врло силних фактора, који су нову српску границу хтели да повуку Кутинском реком и код Грделице... На томе конгресу Румунија није постигла ништа од онога, што је захтевала; Црна Гора изгубила је половину земљишта, које јој је било у Сан-Стефану намењено; санстефанска Бугарска смањена је за трећину а и остатак је разбијен на два дела. Једина је Србија на Берлинском Конгресу добила знатно више него што јој је у Сан-Стефану намењено.

И то је бесмртна заслуга Кнеза Милана и Јована Ристића.

На Берлинском Конгресу учинио је Јован Ристић још једну велику услугу не само својој Отаџбини, него и пријатељској нам Румунији. Он је спасао и Србију и Румунију од капиталисања дотадашњега данка Порти.

Оволико само о министровању Јована Ристића.

Кад год су промене, и сувише честе у уставном животу, донеле, да Јован Ристић није био на управи, он се враћао својим књижевним и научним радовима, радећи поглавито на историји.

Овим његовим одморима посвећеним науци имамо да благодаримо за три капитална дела Ристићева, која ће остати најбогатији извор за новију историју Србије. Та су дела: „Бомбардовање Београда,“ „Спољни односаји Србије“ и „Дипломатска историја Србије првог и другог рата.“

Када је Јован Ристић, као први потпредседник великог уставотворног одбора од 1888, свом снагом радио

да у новом Уставу осигура начела умерености и политичке мудрости, он није ни слутио, како ће његови политички противници злоупотребити то дело великодушне иницијативе Краља Милана, а још мање је мислио, да ће доживети, да по други пут буде Владаочев Намесник.

Али он је већ 1889. постао први Краљевски Намесник.

То је ваљда први случај у Историји, да је један државник био намесник за малолетства двојице Владалаца.

И овога пута показао се Јован Ристић достојан тога највишег поверења.

Као што је из крви Кнеза Мученика спасао Крупу Обреновића и предао је Обреновићу IV, тако је исто умео сачувати ту Крупу и из узбурканих мутних таласа сумануте партизанске борбе и предати је чисту и сјајну Обреновићу V.

И то је бесмртна заслуга Јована Ристића.

Када је наш премилостиви Господар и Краљ Александар I. прекинуо страшну партизанску борбу у Србији, када је на место начела „све за партију“ поставио начело „Србија дража од свега“, Јован Ристић, и ако је целога живота био шеф најстарије и велике политичке странке, имао је довољно родољубивог самопрегорења, да се сав са својим пријатељима стави у службу Краља и Његовог државног програма.

Ово политичко самопрегорење за Краља и Отаџбину крунисало је и завршило богату државничку каријеру Јована Ристића и са свешћу до краја верно испуњене дужности он се у сутон свога живота вратио полазној тачци свог јавног рада: вратио се науци и умро је као Председник Краљевске Академије Наука.

Овај живот пун борбе и рада, пун успеха и пораза, пун радости и горких осећања завршио се као најлепши музички акорд.

Па кад је тако, онда откуд сузе, које видим, откуд плач и јецање, које чујем?

Не, не!

Са узвишеним осећањима, што смо имали таквога човека, који је умео тако достојно да живи и да умре за оно, што је свима нама најсветије — а не са сузама треба да испратимо Јована Ристића.

Ја сам уверен да ћу исказати осећања свију вас, ако се са њим опростим овим ускликом:

Ономе, који је имао срећу да служи као одличан чиновник још Милошу Великом, десној руци Кнеза Михаила, Намеснику и првом Министру Кнеза и Краља Милана, Намеснику и верном слузи Краља Александра, великом Крснику Милоша Великог и Таковскоме, Председнику Краљевске Академије Наука, Доктору Јовану Ристићу: Слава! Слава! Слава!" — —

Преки суд, као да је и са своје стране хтео да штогод допринесе „музичком акорду", који се огледао у овом необичном и ретком појаву српске благодарности према једном одиста заслужном Србину — трудио се, да што више људи похапшених после атентата пусти као невине у слободу. *Последњих дана ослобођено их је 16.* Међу њима беху: професор *Јаша Ненадовић*, прота Алекса Илић, Др. Ђока Николић и Др. Влада Ђорђевић. За Јашу Ненадовића, професора Велике Школе, Председник Владе није ни знао, зашто је био ухапшен. Вероватно зато што је брат од тетке Пери Карађорђевићу. Хвала Богу те преки суд то сродство није нашао за довољан доказ некакве кривице.

Шандор Петровић у „Келнским Новинама" није имао рачуна, да јавља за ових 16 ослобођених, него је усред своје велике туге за Јованом Ристићем, о коме је читавом расправом доказивао, да је био *једини* прави државник Балканског Полуострва — причао, како су Таушановић и Анђелковић услед мучења у тамници тешко оболели, како је лекар апсански услед тога тражио, да им се скину окови, „који су преостали још из турског доба", али чим је Краљ Милан сазнао, да су им скинути окови, он је опет наредио, да се поново окују...

„Россія" од 19. августа доказује, како је Милан одиста успео, да у Србији нема више политичких партија. Сада се цела земља дели на двоје, на огромну масу „напредњака" и на малену групу династичара. Све бивше политичке партије ујединиле су се у једну *антидинастичку струју*, која хоће да спасе земљу од политичке и економне пропасти. Услед тога хоће Обреновићи да преместе престоницу у Ниш. „Али неће побећи ни од људског ни од Божјег суда".

XXX

ГУЈЕ И АКРЕПИ

Небројене приче о мучењу притвореника у страшним тамницама, пуним гуја и акрепа, у којима мученици *и дан и ноћ морају да стоје раскречени* над једном смрдљивом рупом, док не полуде или не издахну од глади, жеђи и непрекидног стајања — те грозне приче, које је под својим потписом у новинама тврдио некакав Рус карактеристичног имена (звао се д'опростите Содомски), па их после прештампавали сви руски и радикалски листови, досадише се чак и једном мирном Шваби, *Др. Фридриху Пфајферу,* те се дигне до свог познаника Мостића, члана београдске полиције и замоли га, да му изради допуштење, да прегледа апсане и да у њима види притворене због атентата. То му се допустило и он је о томе написао овакав извештај, који је наштампан у „Neue Züricher Zeitung", у броју 246 од 1899:

„Руски, француски, немачки, па чак и аустријски листови донели су приликом преког суда у Београду описе српског правосуђа и српских тамница, који мени изгледаху сасвим неистинити, јер ја овде никада нисам чуо о тим стварима и ако овде живим двадесет година, и ако лично познајем многе људе, који су своје казне одлежали у затвору. Никада нисам ни од њих нити од иког другог чуо такво што. Ти описи побудили су ме, да замолим за допуштење видети све тамнице, у којима су сада притвореници сви они, који су оптужени за саучешће у атентату и велеиздаји. Посредовањем мог познаника, члана Мостића добио сам од Владиног комесара при преком суду допуштење, да прегледам те хапсане.

Са чланом полиције, начелником страже и једним другим полицијским чиновником отишао сам кроз јака

гвоздена врата у авлију главне полиције, у којој се налази двоспратна зграда са истражним ћелијама, и у којој сада беше појачана стража.

Прво ми показаше ћелију атентатора Кнежевића. То је такозвана корекционска ћелија, каквих има само две у овој згради. Оне су при земљи и свака је три метра дугачка и метар и по широка, а над вратима имају мали прозор, тридесет сантиметара висок. Ја сам Кнежевићеву ћелију могао добро да разгледам, јер атентатор беше одведен на испит. Под ћелије беше бетониран и чист. Свака од осталих ћелија дугачка је четири а широка три и по метра, и свака има над вратима прозор $^3/_4$ метра висок и $^3/_4$ метра широк са гвозденим шипкама. У једној од тих ћелија нађох једног бледог младића, који лежаше на постељи састављеној од душека, јастука и чистих чаршава. Притвореници имају допуштење, да од својих породица добијају постељне ствари и храну, јер у затвору добијају само хлеба. Осуђеници напротив добијају, као што сам од бивших осуђеника сазнао, релативно добру храну, т.ј. имају сваки дан 100 грама меса, 500 грама зеља или варива и килограм хлеба. Онај младић зове се Милан Марковић, био је великошколац и сурадник радикалског листа „Народ“, сада је под истрагом за велеиздају. У његовој ћелији као и у свима осталим, видео сам суд за пијаћу воду и дотични ноћни суд. У једној ћелији, коју замолих да ми отворе, становаше сада Стојан Протић, бивши начелник Министарства Унутрашњих Дела, сада уредник једног радикалског листа, оптужен такође за велеиздају.

Ћелије на доњем спрату нису тако видне као оне на горњем, јер је пред доњима ходник на сводове, кроз које мање светлости улази. На горњем спрату ћелије су не само видније, него имају и под патосан даском. Неке од њих имају дупла врата, споља дрвена изнутра стаклена и над њима прозор.

На горњем спрату прегледао сам најпре ћелију, у којој беше адвокат Никола Николић. Ћелија беше видна и чиста. На кревету видех отворену књигу. Значи да притвореницима није забрањено читати. Загледао сам и у ћелије Пашића и Таушановића. Ове поздравих, јер

се познајем с њима. Они ме погледаше зачуђено и одговорише на мој поздрав климнувши главом. Пашић је читао, а Таушановић је седео за столом и писаше. Њихове постеље беху превучене чистим чаршавима. Таушановић беше блед у лицу, а Пашић је изгледао као и обично, само коса и брада не беше одавно шишана, као и код осталих притвореника.

За тим сам прегледао ћелије: лекара В. Ђорђевића, професорâ Веснића и Мила Павловића и бившег благајника Министарства Иностраних Дела Милутина Степановића. Свуда сам нашао чистоту, и изглед притвореника не показиваше ни трага какве телесне непријатности, а камо ли физичког злостављања. Са Др. Веснићем и професором Павловићем разговарао сам. Павловић, кад га поздравих рече: „Ах, Ви сте за цело дошли, да се уверите како нам је у апсу. Сигурно су новине причале страшне ствари. То није истина, јер као што видите није тако зло с нама". Ја му наговестих, какве се ужасне слике протурају кроз новине о њиховом злостављању и о њиховим мукама. Смешећи се рече на то професор Павловић: „То није истина. Нити смо злостављани, нити имамо да се жалимо на храну или због нечистоте". Ово ми је потврдио и Др. Веснић. Њихове речи растераше ми и последњу сумњу, коју сам још имао посматрајући.

Желео сам још да видим пуковника Николића, али њега беху баш одвели на саслушање. Најзад прегледао сам и ћелију, у којој је био Рус Др. Содомски. Као „тамница" ни она не беше ни мало страшна, на против прилично пространа и видна".

Ето шта је Др. Пфајфер видео у „азачким тамницама" преког суда у Београду, и шта је под својим потписом испричао Европи. Таушановић је истина умро, али су, хвала Богу, живи: Пашић, Стојан Протић, Др. Веснић, Миле Павловић, Милан Марковић и многи други, који данас прибирају награде за претрпљена мучења у азачким тамницама Владановштине, па нека кажу, ко је у овоме говорио истину: „брат" Содомски или „Шваба" Пфајфер...

26-ог августа изненађен је био Председник Владе, који још није био ни видео оптужбу притворених по делу

атентата, када је прочитао једну денешу наштампану у бечком полузваничном листу „N. W. Tagblatt“-у, у којој се видело, да је дописник одиста завирио у тужбу државног тужиоца пре самог шефа српске Владе. Та је депеша гласила:

„Ваш дописник сазнаје, да је према оптужби *Анђелић* највише крив. Код њега је нађено писмо А. Карађорђевића, за тим писмо, које је он послао по атентатору у Ђурђево једном агенту руског паробродског друштва, у коме му јавља, да ће за неколико дана бити оба Краља уклоњена из Србије. За Пашића има, да је у затвору пожаревачком некоме казао, да ће се осветити Милану. Нађен је и његов распис народу, да не плаћа порезу. У хартијама Таушановића нађено је и ово: „Краљ Милан је необичан човек, зато га ваља на необичан начин комбатисати.“ Пуковник Николић хтео је у очи атентата да прода цео свој кућни намештај.“

Председник је ове новине одмах послао управнику Београда с молбом, да протрага одакле је потекла ова депеша. Р. Бадемлијић је одговорио:

„Част ми је да вас известим, да горњи телеграм није предат у Београду. Садржина је искомбинирана према ономе, што се по вароши говори. Дело, које знају најмање њих десеторица, не може остати у тајности, а како су коресподенти као ловци, који се свуда завлаче, то је и писац могао ласно по нешто нањушити.

Р. БАДЕМЛИЈЋ“

28 августа добио сам од Министра Финансија овакво писмо:

„Драги Председниче! Јуче сам на телефону говорио с Њ. В. Краљем о војном буџету. Господар је сам почео о томе са мном да говори. Ја сам био слободан да изјавим, да ми се чини, да је сума од 23 милиона велика и да ће, ако је усвојимо, не само увеличати дефицит у буџету, него ће шкодити нашем државном кредиту на страни. На питање: колики треба по мом нахођењу, да буде војни буџет за идућу годину, одговорио сам: онолики колики је био овогодишњи — више у онолико, колико износе накнадно одобрени кредити у овој години. Мишљење Господарево, да у буџет за 1900.

не треба да улазе фондовни приходи (оружног, инвалидског ит.д.) не делим. Закон о буџету тражи, да сва државна примања и давања морају да се показују у буџету; према чему не може да отпадне ни један приход, ни један расход. Не треба се бојати, што ће се укупна цифра у буџету увеличати. Главно је да се постигне по могућству билансирање у приходима и расходима; а споредно је све друго, па и висина укупне буџетске суме.

Ја ти ово саопштавам да знаш, јер буџет за 1900. год., *ако га ја будем састављао и Скупштини износио,* треба и мора да буде прави израз нашега финансијског стања.

Ти ћеш ме опет запитати: „Was ist Dir (d. h. mir) über die Leber gelofen? То питање изазваће подвученост горњих врстâ.

Ево ти, драги Владане, отвореног одговора: Никада ми, до сада, није било суђено, да изнесем мој буџетски предлог пред Скупштину. Верујем, дакле, у фаму, да је лако могуће да и сада тако буде.

Ја не смем да изиђем са буди каквим предлогом буџета. То не смем ни себе ради, ни Краља ради и вас, другова мојих ради. Ви сви верујете да сам мајстор у томе послу. Ви ме сви познајете — ти понајбоље, као човека, који нема никаквих већих амбиција но што су оне, које су садашњим положајем засићене. За мене је довољно и части и признања, што сам Министар Финансија. Чак налазим, да је и то за ме тешко; тешко, јер су прилике у којима сам ушао у твој кабинет незгодне биле. Но благодарећи твом другарском помагању и јаком ослонцу, који сам имао код Њ. В. Краља, могао сам како-тако да отаљавам послове у повереној ми струци. Шта ће ми више?

Али баш зато што је све тако, како ти овде исписујем, баш зато *не смем* да рескирам поверење владаочево ни вашу веру у моју скромну способност.

И ако се између вас и мене буду, при склапању буџета за 1900. годину појавиле несугласице, молим да још сада примиш изразе мога другарскога уверења, да ћу се свима силама трудити да задовољим и Краља и вас, другове моје. Али ако бисмо се у томе разишли, немој приписивати ничему другом, него баш жељи и решености

мојој, да до краја послужим поверењу, које сте ми поклонили: Краљ, ти и другови. Није врлина увек бити у опреци; али је још мање лепо радити противу своје савести.

Ово је писмо, за сада, намењено само теби. Не бих хтео да се из садржине његове испредају консеквенције, које не би биле сагласне са побудама, које су ми га диктовале. Сматрао сам и сматрам, да је добро да смо на чисто пре него уђемо у крупни рад око састављања буџета. С пријатељским поздравом твој ВУКАШИН"

Тек из овога писма разумео сам, од куда Вукашин Петровић за последњу недељу дана трипут говори о могућности свог одступања усред свог најуспешнијег рада. Вукашин је био четири пута Министар Финансија и ниједанпут није му било суђено да свој буџет брани пред Скупштином, јер га је свакипут оборила некаква *дворска* интрига. Зато је он сада, када се из Министарства Војног и *из Двора* стало наваљивати, да буџет Министарства Војног буде 23 милиона и да се извесни државни приходи не мећу у државни буџет противно изричним одредбама, које је Влада метнула у закон о грађењу државног буџета, само да осигура његову реалну основу — разумео, да ће му се и на овом буџету „подметнути нога", као што је и раније било. Вукашин је Краља Александра много боље познавао него Др. Владан, јер овај првих шест година владавине Александрове не беше у Србији него на страни, и према томе бољем познавању, Вукашин у новембру 1898. за цело неби понова постао Министар Финансија, да му Краљ Милан није метнуо на прси онај исти револвер, којим је и Др. Владана натерао да састави кабинет од 11. октобра. Тај револвер у рукама Краља Милана, беше меница личне благодарности.

Када сам прочитао ово писмо Вукашиново од 28. августа 1899. ја сам толико веровао у искреност Краљеву, да одржи цео политички систем, основан на принципу „Србија преча од свега" — да сам своме колеги са највећим самопоуздањем одговорио, нека он без бриге саставља државни буџет за 1900-ту годину онако, како *он* налази, да је у интересу Србије и према закону о

грађењу буџета, па нека се хич не брине о томе, ко ће га пред Скупштином заступати, јер док сам ја на челу Владе, Вукашин може бити сигуран, да ће он бити тај Министар Финансија.

Како се већ беше примакао дан за јавно суђење атентатору и завереницима, а ни Руска Влада ни њена савезница на Балкану Аустроугарска не беху још учиниле ништа за спасавање похапшених вођа радикалне странке у Србији, то је изгледало, да ће пропасти сви руски људи у Србији, то се ових дана осу нова ватра из руских листова, али сад већ не само против Милана Обреновића, противу кога се сад мобилисала и Краљица Наталија, *него поглавито — противу Аустрије.* Примера ради, ево једног чланка који је „*Новоје Времја*“ од 24-ог августа донело:

„*Аустрија и Милан.* Болесни су и туторка и пупила. Аустрију су Инглези одавно крстили „Болесна жена на Дунаву“. Милан је целим својим животом доказао, да је морално болестан. Дијагноза Аустријине болести могла би гласити „Hyperaesthesia nationalis“. У њој се вечно гложе Чеси са Немцима, Немци са Словенцима, Словенци са Талијанима, Хрвати са Србима, Пољаци са Русима ит.д. Да би се разумела та борба, требало би најпре прочитати Исијодову „ватрахомиомахију“ т.ј. бој жаба с мишевима. Криза у овој болести Аустрије неизбежна је, и она није далеко.

„Други болесник Милан већ се налази у очајном стању. Последње његове бујности доказују, да је криза већ настала. Краљица Наталија, која га најбоље зна, пише у својим мемоарима, који су ту скоро штампани у Паризу: „Милан није нормалан човек. Он је морално болестан, што је много пута доказао у нашем брачном животу. Само његова болест није упадала у очи његовој околини у толиком степену, да би ова имала разлога огласити га за суманутог. Сада изгледа, да је и до тога дошло, само његова околина стрепи од тог корака. Изгледа да ће то морати да уради цела Европа“.

„Таман ја ово написах, а дође ми један од бивших српских радикалних Министара. Када му прочитах што сам горе написао, он ми рече: „Ласно је вама шалити се,

али би требало да помислите, како је нама. Ја сам овога часа из Београда. У нас је настало доба Суле и Марија. Гоњења радикала дошла су до Херкулових стубова. Који год радикал не дође преком суду, тога оглашују за хајдука, т.ј. сваки има право да га убије. Тако је Влада поступила са неколико чланова најугледнијих породица, н. пр. са Ненадовићима само зато, што су *некада* били род с Карађорђевићима. Да би напунио касе, Милан је измислио закон, по коме узапћује имање свију оних, које он огласи за непријатеље отаџбине. Он сада отворено грди и Црну Гору и саму Русију. Кад су дошли великошколци да га поздраве, он им је изговорио ово: „А где сте ви до сад? Већ су ми и Цигани долазили, а српских ђака нема. Добро те сте и сад дошли. Мени су као у маторог коња, већ поиспадали сви зуби, али ја још вучем узду Србије, јер ја сам „Србин". Шта хоће они Кртоловићи (ѣдящіє картофель, намекъ на черногорскую династію). Ми, који се хранимо пшеницом и кукурузом, ми једини можемо бити Пијемонат српства. А шта хоће они медведи на Неви? Шта се они мешају у туђа посла? Они већ траже да се са мном погоде, и ја не сумњам да ће они пристати на све, што ја хоћу. Зато пљуните ви и на Русију и на Црну Гору, па слушајте мене". Такву исту „беседу" држао је и пред депутацијом Срба, који су се учили у Русији. Пре неколико дана, пред једном депутацијом, Краљ Александар у својој наивности, казао је једну велику истину, „Знајте: ко је против мог Па̀пе, тај је не само против Србије, него и против Аустроугарске". Крајње је време да се Милан „обузда". И ту не треба ви Руси да улазите ни у какве погодбе с Аустријом — завршио је јетко мој сабеседник. То је тачно (сљедује историја конвенције од 1883. Барон Темел хтео је да је обнови 1893., али „ми радикали нисмо хтели да чујемо за то"). Треба ли још доказа да је Аустрија и сад послала Милана у Србију? Она је тиме погазила аустро-руски споразум од 1897. о „немешању".

Толико из „Вјестуновог" чланка у „Новом Времену".

Одмах, мало даље, видећемо да нису само руске новине правиле пресију на Аустроугарску, да спасава

радикалне вође, него да је и руска влада чинила у Бечу нарочите кораке у томе правцу.

За сада морамо се вратити за недељу дана у назад.

Краљ Милан, који је лично руководио свим, што се радило после атентата на њега, који је управљао целом истрагом, који је по неколико пута на дан примао рапорте од Настаса Антоновића о свакој фази истраге, имао је 14-ог августа у рукама целу грађу за оптужбу окривљених за атентат и за заверу, и тога дана тек зовнуо ме је к себи, да ми ту „грађу“ покаже. Краљ Милан је сам читао претурајући грдну хрпу аката истеђења, у коме је био забележио, шта треба употребити за оптужбу.

Ево из чега се састојала та „грађа“:

Осим за самог атентатора највише доказа има за кривицу Живка Анђелијћа: једно писмо Алексија Карађорђевића, писмена препорука, коју је Анђелић предао атентатору, кад му је издао пасош и кад је Кнежевић полазио за Румунију. У томе писму Живко уверава, да ће оба Краља скоро бити уклоњена из Србије. За Пашића се тврдило да је у пожаревачком затвору казао једном апсенику, да ће се осветити Краљу Милану. За ово има неколико сведока. У једној седници главног радикалног одбора под Пашићевим председништвом решавано је о томе, да ли да се народ позове, да не плаћа порезу. Пуковника Влајка Николића терети једино исказ атентаторов. Влајко не признаје ништа. Терети га једна околност, што је у очи атентата погађао с неким да му прода цео свој кућни намештај с тим, да га купац узме тек прексутра т.ј. сутра дан по атентату. Противу Љубе Живковића има тврђење, да је он писац „Демона Србије“, јер је Ђаковић код Љубе видео рукопис; да је Живковић на погребу Дим. Катића глорифицирао Карађорђа. За Стојана Протића само докази, да је у целом свом јавном раду револуционар. Помињу се и некаква писма из Црне Горе, виђена у њега. За Таушановића његове нађене цедуље, за проту Ђурића писма Ранка Таисића.

Кад је Краљ Милан свршио своје прелиставање и читање, ја у неверици рекох:

— По Богу, Величанство, зар је то све? —

— Пошто се главне ствари, учешће Русије и Црне Горе *морају*, из виших државних разлога, *ирећутати* у самој оптужби, онда наравно не остаје много...

— Ама, Величанство, у колико сам ја могао запамтити, што сте ми прочитали, од свију окривљених доказа за кривицу има једино за Кнежевића и Анђелића. Остало је историја партизанске борбе у Србији, реминисценције на фактичну побуну радикала, јер, колико разумедох, н. пр. за Апу Станојевића нема ништа друго, него да је већ једном био осуђен на смрт. Остало је само писање радикалско по новинама. Цела та грађа доказује, да су напабирчена разна факта, која терете окривљене, али доказа, да су они сви били у завери да постигну једну заједничку мету, тога доказа апсолутно нема. Цела та грађа није довољна чак ни да оправда прокламовање преког суда, а камо ли икакву тежу осуду за радикалне вође. —

— Дакле, по вашем мишљењу, докторе, радикалци су невини? — рече Краљ Милан прилично пикирано.

— То није моје мишљење, Величанство. Моје је дубоко уверење, да Династија Обреновића нема већих непријатеља баш од тих радикалских вођа, али ја не видим ни једнога *доказа*, судскога доказа, да су они учествовали у *овом* атентату противу Вашег Величанства, напротив, једини за кога је доказано да је знао за атентат и да је помагао атентатору да га изврши, — тај није ни радикал, а камо ли радикалски вођа, то је напредњак Живко Анђелијић, интимни пријатељ Милутина Гарашанина, који се толико година борио с радикалима, и кога смо зато и ми задржали као окружног начелника.

Краљ Милан је дуго ходао ћутећи, па онда рече:

— Имате право, докторе. Грађа је сасвим недовољна, нарочито кад морамо да прећутимо оно, што је нађено у Букурешту. Али сад, шта је ту је, ми морамо гледати да из овог материјала истешемо тужбу, која се колико толико може бранити пред иностранством. То не могу извршити оне џмоље у главној полицији. Колико сам им помагао и дан и ноћ па ништа. Такви се послови не раде са букварцима. Ту сама оданост ништа не помаже,

него треба имати мало фосфора. Него знате шта, докторе? Да узмемо нас двојица ову грађу, па да пробамо да од ње нешто направимо, што се може показати. Овде има маса брошура, које су радикалци штампали у иностранству, па онда кријумчарећи увлачили у Србију, да њима систематски и тајно поткопавају Династију. Ја ћу све то прочитати и забележити у њима она места, која би требало цитирати. Кад са тим будем готов, ја ћу вам све то послати, па Ви то скувајте како треба; нарочито у немачком ја нисам довољно јак — Ви знате, да сам од Антона[1] научио немачки — и зато немачке брошуре треба да узмете на себе. —

— Узећу, Величанство, али мрка капа, зла прилика. Целом том грађом може се, у *литератури,* доказати непријатељство радикалне странке према Династији Обреновића, али се ни пред нашим *иреким* судом, ни пред судом европског јавног мњења никада тиме не може доказати кривица похапшених радикалних вођа у овом *специјалном покушају* против Вашега Величанства, а то је главно.

— Tout de même докторе, покушајте, мени за љубав. —

— Разумем, Величанство. —

Тај је разговор вођен 13-ог или 14-ог августа. Краљ Милан је брзо све прегледао, и послао ми цео пакет с оваквим писмом:

„Драги Докторе,

Прегледао сам брошуре. Забележио сам плавим плајвазом неке моменте, који би се могли употребити у тужби. Те брошуре, које заслужују пажње, налазе се под кувертом. Важно је, што су оне изашле све у *последње време.* Пелагићеве брошуре пак, као старије, не треба узимати у обзир. Немачке две нисам прегледао, јер то спада у посао, који сте на себе узели.

С поздравом Ваш МИЛАН"

15. VIII.

Ја сам проучио све што је Краљ Милан обележио плавом писаљком, прочитао сам оне две брошуре на немачком језику, зауставио сам се мало на једној записци Милована Ђ. Миловановића о разговорима, што их

[1] Краљев „камердинер".

је он водио са г. Лависом и са г. Реверес-ом, француским амбасадором у Бечу, и уверио сам се, да се од свега тога не може направити тужба за суд, али ut aliquid firi videatur за Краља Милана, скрпио сам неку муку на двоје на троје, и предао сам му је. Краљ Милан беше пресрећан што је макар и то добио, јер, рече: „Настас и tutti quanti у главној полицији не би ни то били у стању написати". Шта је Краљ Милан са тим мојим за невољу „елаборатом" даље урадио, то нисам имао каде ни да разбирам, јер послови мог ресора нису никако допуштали, да ја радим посао државног тужиоца.

XXXI

„САМОУБИСТВО“ ЖИВКА АНЂЕЛИЋА

26-ог августа у вече, у очи дана, када је имао отпочети јавни претрес на преком суду, отишао сам по обичају у Нишки Двор на „ручак“ и пошто је само неколико минута фалило до сахата одређеног зато, одох право у дворску башту где, око некадашњег шедрвана, нађох већ све званице. Ту ми рекоше, да је Краљ у телефонској соби већ поодавно, јер има некакав дугачак разговор с Управником Београда.

Ја се упутих такође у телефонску собу, али већ на њеном прагу сретох Краља, који је излазио.

Сасвим мирно и без и најмање узбуђености у лицу Краљ ми рече:

— Анђелић се обесио у својој ћелији. Нашли су га мртва. —

У том тренутку учинило ми се као да ме је неко силно ударио по глави. Краљ није ни приметио, или се правио да није приметио, како је на ме дејствовала та његова новост, и он продужи овако:

— Још око 6 сати молио је стражара да остави врата од његове ћелије још мало отворена, да уђе још мало свежега ваздуха. Жандар му је учинио по вољи и наставио је да хода пред ћелијама. Кад се вратио Анђелићевој ћелији и кад је хтео да затвори врата, видео је, да се Анђелић обесио о један велики клин на вратима. Жандар је одмах известио начелника страже, овај је то одмах јавио управнику, а Бадемлић је одмах телефоном јавио Вукашину, који је одмах дојурио у полицију, да прегледа у каквом је стању нађен Анђелић и његова ћелија, и он је тај преглед извршио још пре него што је стигла комисија за извиђај. Вукашин ми

је баш сад на телефону све испричао и јавио своје убеђење, да је Живко извршио самоубиство, што је доцније и судско-лекарска комисија, у Вукашиновом присуству, службено потврдила. Хајдемо, докторе, чекају нас, а и Па́па још ништа не зна о овоме, што се догодило. —

Ја сам аутоматски ишао за Краљем и слушао сам, како Краљ то исто исприча своме оцу пред гостима у башти.

И ако је Краљ Милан умео да у друштву потпуно влада собом и сваким покретом свога лица, па ма како га некакав неповољан извештај пренеразио, опет је вест о овом самоубиству дејствовала на њега онако исто као и на мене. Његово лице се грчевито натушти, и док су сви присутни врло живо дебатовали о тако изненадном догађају — Краљ Милан је укочено гледао преда се, баш као и ја. За време ручка јављали су Краљу нове детаље тога догађаја, јер је било наређено дворском телеграфисти, да сваки даљи извештај одмах пошље у башту, где је служен ручак. У паузама између појединих комада што је војна музика свирала у авлији дворској, слушао сам поједине одломке разговора, који се водио за Краљевим столом.

— Ама зашто да изврши самоубиство? —

— Па сутра има да почне јавни претрес на преком суду. Живко је знао да је његова кривица на ислеђењу потпуно доказана, и као интелигентан човек знао је, да је свој живот проиграо. У таквим околностима он је претпоставио да сам себи одузме живот, па да себи барем уштеди срамоту, да мора јавно признати, да је био прост злочинац. —

— Има и других разлога — рече Краљ — Анђелић је знао, да ће сигурно бити осуђен на смрт, и да онда његова породица нема право на његову пенсију. Да би својој жени спасао бар пенсију, он је претпоставио да се убије пре претреса и осуде судске. —

У том тренутку донеше један телеграм из дворске стације. Краљ га прочита и пружајући га преко стола свом оцу рече:

— Ево ти потврде да је моје схватање догађаја, које баш сад казах, сасвим тачно. У ћелији самоубице нађене су неке цедуље, на којима он својој жени пише, зашто одузима себи живот. Из главне полиције тврде, да сваки, који познаје Живков рукопис, може из ових цедуља да се увери, да их је он сопственоручно написао. —

Краљ Милан, чим је прочитао депешу рече гласно, да би требало одмах наредити, да се те цедуље фотографишу и да се факсимилисане у новинама штампају.

Краљ нареди дежурном ордонансу, да такву заповест одмах по телефону саопшти Управнику Београда, и ордонанс Краљев одмах одјури у телефонску собу.

Неко се за столом усуди да примети, како је чудновато, да је Живко у својој ћелији могао да има хартије, пера и мастила...

Краљ на то рече:

— Изгледа да је он писао на откинутим парчетима хартије и то жигицом у место пера и својом крвљу у место мастила...

За Краљевим столом наста тајац.

Краљ настави:

— Познато је да је Анђелић патио од шуљева, и зато му је ласно било писати крвљу. —

Најзад прекиде Краљ Милан своје упорно ћутање, па рече:

— Што мене у овом случају нарочито изненађује, то је овај факт: Јављано ми је да је Живков брат, Светозар Анђелић, кад год се вратио из полиције после својих посета код брата, свагда причао у фамилији, да је Живко весео и пун самопоуздања, да је својој жени увек поручивао, нека се ништа не брине, јер ће он на јавном претресу не само доказати, да је потпуно невин, него да ће том приликом испричати и врло, врло чудне ствари... Светозар је даље причао, да је Живко већ почео да пише своју одбрану... и сад, у очи дана, који је он с нестрпљењем чекао, да изврши самоубиство? —

— И ја сам — рече Краљ — слушао о тим причама Светозаревим, а мало час ми рекоше на телефону, да су у Живковој ћелији одиста нашли почетак његове

одбране. Али, и ако је он имао довољно времена да напише целу своју одбрану, он је ипак ту намеру после неколико врста напустио, вероватно с тога што је сам себи морао признати, да никаква софистичка одбрана није у стању оборити уништавајуће доказе његове кривице. —

Ја сам из грађе за државну тужбу знао, како стоји са тим доказима, али кад је Краљ Милан, који их је тако исто знао, нашао да их не треба износити пре јавног претреса за столом Краљевим, ћутао сам и ја и једва сам дочекао моменат, када Краљ устаде од стола, те га замолих да ме вечерас раније пусти, јер се не осећам сасвим добро.

Желео сам што скорије да дођем у телефонску везу са Вукашином, те да од њега самог чујем, шта је својим очима видео.

Ево шта сам од Вукашина сазнао:

„На унутрашњој страни врата од ћелије, на ономе месту где се горњи попречни део оквира сучељава са предњим уздужним делом тог оквира од врата, беше углављен дугачак јексер. На овом јексеру беше Живко утврдио замку, направљену од једног кајиша платна, који је одцепио са постељног чаршава. Он је поред самих врата наместио преврнут ноћни суд, попео се на њега, завукао је главу кроз замку, па је онда ногом одгурнуо ноћни суд, и тако се обесио о полуотворена врата. Тако ми је ствар *испричана*. Али ја сам био полицијски чиновник, зато сам тачно разгледао све и нашао сам: да нигде у соби не фали ни један јексер, ни са врата, ни с прозора, ни с патоса, на коме свуд у наоколо има дрвен перваз прикован за патос јексерима. Даље, јексер на коме се Живко обесио, беше сасвим нов и сасвим другог облика него што беху сви јексери у ћелији, — беше дугачак, округао; беше такозвани тишлерски јексер. Треће хтео сам да видим чаршав, са кога је Живко одцепио оно парче, од кога је направио замку, али тај чаршав не могоше нигде наћи. Даље, онај жандар, који је био на стражи пред ћелијом уверавао, да између онога момента, кад га је Живко молио да остави врата још мало отворена, и онога, када га је нашао на вратима обешена, није прошло више вре-

мена, него колико је њему требало да од врата оде до на крај ходника и да се врати. Ја извадих мој часовник и наредих жандару, да истим кораком оде од врата до на крај ходника и да се врати. Он то учини и ја констатовах, да му зато није више требало од једног пуног минута... С друге стране опет, ако је неко други обесио Живка, морао би га жандар видети, било кад је ушао, било кад је изашао из ћелије... а жандар није никога видео... Ја моја истраживања нисам могао да наставим, јер међутим стигоше лекари и предузеше преглед мртвог тела Живковог. Они брзо нађоше и онај специјалан знак, који увек у странгулацији наступа и изјаснише, да се Живко одиста сам обесио. Нисам хтео да даље сметам комисијском раду, па одох из полиције кући“.

Оволико Вукашин. За мене излив сперме, који је нађен на лешу не беше никакав доказ за *самоубиство*, јер се тај појав налази на мушкима при свима видовима странгулације... Целу благу ноћ сам размишљао... По Богу, шта је ово опет сад? Је ли се одиста Анђелић сам убио или... Али од ове друге алтернативе беше ме страх, да је мислим до краја. Грчевито се ухватих за оне цедуље, на којима сваки, који познаје Живков рукопис, може да се увери, да је то његов рукопис. Али ту се сетих, шта се мени самом десило пре толико година. За време малолетства Краља Александра, хтело је Намесништво да пошље мене за посланика у Атине и та намера беше се прочула у Београду. Одмах радикалски листови донеше текст некакве депеше са мојим потписом, коју сам ја бајаги послао радикалском збору у Зајечару и у коме ја(!) глорификујем оне радикале, који су стрељани због зајечарске буне. Ја сам одмах у истим новинама изјавио, да то није моја депеша, па одмах за тим одох у главну телеграфску станицу, и захтевах да ми покажу оригинал те депеше. Показаше ми је. Рукопис на тој депеши беше тако сличан мом рукопису, да сам просто занемео од чуда. Да нисам позитивно знао, да то није моја депеша, морао бих и сам признати, да је оно мој рукопис. Кад сам се сад сетио тога догађаја из мог сопственог живота, и нехотице запитах, да није тај исти мајстор за подражавање туђих рукописа употребљен за фабрикацију ових Живкових

цедуљица? Знао сам, да је то мали чиновник, одавно истеран из службе, који има нешто од куће, али не толико да лепо живи, као што је навикао. Али не, не! То је немогућно. Фалсификација моје „депеше радикалском збору“ беше политички чапкунлук да се поквари моје наименовање за посланика, али фалсификација ових Живкових цедуљица, то би било демонско злочинство, које не би урадио ни такав политички чапкун.

Што сам се дубље спуштао у испитивање те крваве загонетке, све више сам се уверавао, да је не могу разрешити. Јер кад сам пошао даље од једне претпоставке другој: ако се Живко није сам обесио, него је *удављен*, онда зато би требало најмање два човека да савладају онакву људескару, као што беше Живко, и онда како су могла та два човека проћи кроз целу зграду главне полиције и доћи до Живкове ћелије, а да их нико не опази, па чак ни стража пред ћелијом? У ту ћелију Живкову и до ње, могли су у свако доба доћи: Управник Београда, „Владин“ комесар, судије, начелник страже и стражари... А може ли се, сме ли се зачети таква чудовишна мисао, да би Риста, да би Настас, да би који од судија, да би макар и који од стражара могао само помислити на такво злочинство, а камо ли извршити га? Па баш и у претпоставци да им је таква зверска *наредба* издата, ко би могао бити толико нечовек, толико дивља звер да *такву* наредбу изда? Руске новине ће насигурно рећи, да је Краљ Милан одговоран и за ово убиство,[1] али оне су тврдиле и то, да је Кнежевић пуцао ћорфишецима, а ко год је хтео, могао је видети и рану Лукићеву и куршумима прорешетане хаљине Краља Милана и ми знамо колики је апсурдум тврдити, да је Краљ Милан удесио цео атентат. И какав би Краљ Милан имао интерес да нестане Анђелића, јединог човека, који је могао боље него ико други показати, ко је најмио атентатора?

У овом лавиринту питања и претпоставака, дошао сам и на овако сумануту мисао: да се није, буди Бог с нама, сам Краљ Александар користио тешком увре-

[1] Тако је и било, то су руске новине одиста и тврдиле после неколико дана.

дом, коју је Краљ Милан у Шапцу нанео Живку, да преко Анђелића нађе и погоди атентатора? У таквом ужасном случају, и ако је Живков брат Светозар одиста свуда причао, да ће Живко на јавном претресу причати врло, врло чудновате ствари, зар се онда не би могло замислити, да је Краљ наредио, да се Живко у очи самога претреса смакне, али да се то удеси тако, као да је Живко сам себи живот одузео?... Господе! Јесам ли ја још при чистој свести, кад могу да размишљам и о таквој претпоставци? Та то би значило, да је Краљ хтео да убије свог рођеног оца? И *зашто* да Краљ Александар постане тако ужасан зликовац, *зашто?*...

У томе освану 27-ми август, освану дан, у који је отпочео *јаван* претрес у преком суду.

О претресу за прва два дана донеле су минхенске „Allgemeine Zeitung“ од свог нарочитог изасланика у Београду г. Ротхајта[1] овакав телеграм:

„Већ прва два дана претреса доказала су са потпуном сигурношћу, да постоји завера противу Краља Милана, а можда и противу Династије Обреновића; али се тако исто са потпуном сигурношћу може већ данас рећи, да ови људи, који су оптужени, нису прави кривци, нису ухваћени. Револвер Кнежевићев није се сâм окинуо. Доказ је чудна веза између атентатора и бившег окружног начелника Анђелића, који је међутим као самоубица свршио, доказ су несумњиве везе Анђелића са Карађорђевићима. Анђелић је међу свима оптуженима био једини човек, који је, осем самог атентатора, знао шта је у ствари. Ислеђење му је показало, да је његова кривица потпуно доказана, и он је сам себи одузео живот! Што се осталих оптужених тиче, и ако је ислеђење трајало два месеца, оптужба чак и не покушава да доведе у везу радње појединих оптужених, она у опште зачуђава својом оскудношћу. Оно што се износи против њих, изазвало би у свакој другој земљи општи смех. У таквим околностима понова се истиче питање, које је искрсло још одмах после атентата: Зашто ванредно стање и преки суд?“ —

[1] Сада главног уредника „Vossische Zeitung“ у Берлину.

А шта сад пишу *руске* новине?

„СПБВједомости“ (28 августа) доноси велики чланак под насловом: „*У позорнога столба*“, у коме је овај низ мисли: При садашњим односима између Русије и Хапсбуршке монархије не може се допустити оно, што Милан ради у Србији. Споразум руско-аустријски односно Балкана претпостављао је, да ће Аустрија, из обзира према својим Словенима, подједнако са Русијом заштићавати словенске интересе на Балкану. Словенско јавно мњење у Аустрији мора тражити, да се његови интереси заштићавају у спољној политици монархије. У садашњем тренутку Милан баца Србију у опозицију према целокупном Словенству. Мисао о федерацији балканских држава била је намењена чувању мира и реда на Балканима. Милан је, дочепавши се места Главног Команданта српске војске и изазвавши многе сукобе на граници, онемогућио остварење оне мирољубиве федерације и завадио је Србију са њеним суседима, јер он има освајачке намере, које се не могу остварити без братоубилачког рата међу балканским Словенима. Говори се као да планови Миланови иду у рачун Хапсбуршкој монархији, и да зато он гони радикале, који су одани Русији. Али се варају они, који мисле, да Милан може нешто урадити за Аустрију. Рат на Балканима био би сигнал за распадање Аустроугарске, које би отворило пут Немачкој да заузме све до Трста. „Када је Милан дао Србији устав, он се надао тиме ишчупати из корена руски уплив из Србије и развити у њој западни, аустријски. Али он се преварио у рачуну, заборавио је, да се са једним народом не може свађати о његовој души и његовој историји. Народ српски воли *велику и силну* Русију. Милан је отишао, али је Русија остала, и њен утицај у Србији је остао. Сада се је Милан вратио *као погођени убица* (какь наемный убійца), али се опет преварио, ситуација се променила, Словенство је порасло, Словенство хоће мира на Балканима. Узурпатор само баца своју срамоту на Србију. И Србија данас стоји привезана за стуб срама. Од даљих догађаја зависи, да ли ће Словенство окренути своје лице од Србије и да ли ће српско име постати поруга у Европи. Оно што

је *прорицано*, оно што се *са страхом очекивало*, самоубиства оптужених, *почело се остваривати!* Каква ли је мучења, извршена под покровом тамничкога мрака, однео собом у гроб несрећни Живко Анђелић? Зашто ли су то Милан и његови „клеврети“ нашли, да тога мученика не треба пустити да изађе пред очи представника јавног мњења? *Ко може доказати, да Живко Анђелић није умро од мучења у српској тамници?* То је нова чаша срама, коју је Милан дао својим Србима, натеравши их да је испију“. —

Шандор Петровић телеграфира 28-ог августа (9 септембра) „Келнским Новинама“, да је атентатор и на претресу другога дана остао при томе, да нема никаквих саучесника у делу, које је учинио једино зато, што није могао добити службу, а у кавани су му казали, да је неће никада добити, јер је Краљ Милан *непријатељ свију Бошњака.*

Истога дана говори и берлински лист „Vossische Zeitung“ о томе, да је Кнежевић порекао своје исказе код иследне власти, па онда вели:

„Не вреди много, кад један убица повлачи своје раније исказе, али у овом случају Кнежевић још није избегао смртну казну, па према томе изгледа, да је истина оно, да га је *полиција* присилила да учини онакав ранији исказ. И поред званичног уверавања из Београда, самоубиство Анђелића још није објашњено. Цео опис тога самоубиства изгледа невероватан, а не добија вероватности ни оним званичним тврђењем, да је Анђелић писао својом крвљу писмо Краљу и својој жени. То су чинили и до сада српски политички заточеници, али је влада те документе увек склањала“.

Истога дана два бечка листа („Neue Freie Presse“ и „Neues Wiener Journal“) доносе, како се „у Београду говори“ односно, како „постоји сумња“, да су Анђелића обесили апсански чувари...

И „Тајмсов“ дописник у Београду Mr. Bell слао је прилично непријатељски расположена извешћа у тај највећи светски лист тврдећи, да београдски процес јако подсећа на Драјфусов процес у Француској. Па ипак је

тај Mr. Bell казао једном чиновнику нашег Министарства Иностраних Дела ово:

— Врло сам задовољан седницама преког суда, којима сам присуствовао. —

Чиновник му је одговорио: „Ми смо врло срећни што сте ви овде, јер смо убеђени да „Тајмс“, који служи само Инглеској, неће доносити ништа друго до *истину*, коју ћете му Ви слати, да неће бранити *руску* политику, као што то чини већина француских листова доносећи најодвратније измишљотине“. —

— То је, рече мистр Бел, у начелу тако. Али има момената, када је *чак и Инглеска приморана да не прави опозицију Русији.* —

Дотични чиновник поднео ми је писмени рапорт о том разговору са дописником „Тајмса“, и завршује га овако: „Да ли се сад налазимо у једном таквом моменту? Једно је сигурно: Русија се толико ангажовала у овој ствари, за њу су на коцки тако крупни интереси, да ће, ако затреба, напустити Инглеској какво парче Кине, само да Србију казни“.

XXXII

НА ЖИВОТ И НА СМРТ

За време претреса на преком суду ја сам у Нишу имао пуне руке посла у Министарству Иностраних Дела.

Трећег септембра, баш када сам радио на Фирмилијановом Митрополитству, на спреми Нићифора за владику у Велесу, на сузбијању интрига грчких консула у Старој Србији и Македонији, које не престајаху ни после мисије Др. Мише Милићевића у Атинама, донеше ми пошту из Београда. Прво отворих једно писмо на коме беше наштампано: „Министарство Финансија. Министрова канцеларија". Унутра нађох само ову, очевидно у највећој хитњи написану цедуљу:

„2 септембра 1899.

Владане!

Ја сам одсудно зато, да се не претерује. Нека живи и Пашић и Таушановић, када нема доказа за смртну осуду. Бојим се, да њихова осуда на смрт не стане Србију много скупље, него што вреди њихов живот. Ово утуви, размисли добро, па ради паметно, кад те је Бог паметна створио ВУКАШИН"

Ја се згранух, кад ово прочитах. Је ли Вукашин полудео, или је други неко полудео, који мисли, да се са онако тричавим доказима може Пашић и Таушановић осудити на смрт, па Вукашин хита, да обавести Председника, шта се спрема?

У највећем узбуђењу оставих све друге послове и одјурих у Двор. У ађутантској соби ми рекоше, да Краљ није сâм. Код њега је аустријски војни аташе мајор Хордличка, који је јутрос стигао из Београда и одмах тражио аудијенцију код Краља, који га је одмах

примио. Поред свег нестрпљења, које ме је растрзало, нисам хтео да прекидам ту аудијенцију. Знао сам, да је г. Хордличка био у Бечу, вероватно је сондирао за брзометне топове, можда је због наше жеље, да те топове набавимо у Аустрији, излазио и пред самога Цара, и сада сигурно има важних ствари да саопшти Краљу *о томе питању*. С тога рекох дежурном ађутанту, да ћу у башти чекати, док се сврши та аудијенција, али да ми одмах јави, чим Краљ буде сам.

По башти ходао сам, љут као звер у кавезу, око оног бившег шедрвана у башти, од кога Срби беху оставили у животу само још мермерни оквир. Осудити на смрт не једног Министра Председника и посланика, не шефа једне велике политичке странке, него осудити на смрт последњег просјака само зато, што је неко казао, да му је тај просјак *рекао*, да ће се он осветити Краљу Милану?! Осудити на смрт другог човека само зато, што је код њега нађен некакав чланак, што ли, у коме се правда политички атентат, или зато, што је постао акционар некакве пиваре у Варадину, те тако нашао изговор, да сваки час трчкара на састанке са Јашом Томићем и њему подобним бунтовницима? Таман посла! И онако је цела Европа скочила на Србију, као на некакво средњевековно чудовиште, само нам сад фали неколико очевидних Justizmord-а! Та то је сумануто, сумануто, сумануто!

У том тренутку јавише ми, да је г. мајор отишао и да је Краљ сам.

Устрчао сам уз басамаке и још задуван ушао у Краљеву канцеларију.

— Шта је вама, докторе — рече Краљ зачуђено — како Ви то данас изгледате? Седите, молим Вас, шта је? —

— Господару, рекох, ја још нисам ни прочитао тужбу државног тужиоца противу окривљених за дело атентата... —

— Наредио сам — упаде ми Краљ у реч — да се тужба наштампа засебно, и да нам се одмах пошље. Сутра ћемо је имати у целости. —

— ... али према ономе — наставих — што ми је Његово Величанство Краљ Милан из грађе за њу прочитао, знам да се сада, пошто се Живко Анђелић обесио, нико, али апсолутно нико од оптужених, осем једног јединог атентатора, не може осудити на смрт. Међутим овога часа добио сам од Вукашина овакву цедуљицу, која ми је даску померила. Шта значи ово, Господару? —

— То значи, докторе, да, и ако невешта истрага није умела наћи доказа, да су Пашић и Таушановић приредили *последњи* атентат, ипак највиши државни разлог захтева, да се они овом приликом униште за све досадашње атентате, које су починили противу Династије и противу Отаџбине, они су као издајници Краља и Отаџбине одавно заслужили смртну казну. —

— Извините, Господару, али прво, никакав ма како висок државни разлог не може оправдати да се поништи сам основ правне државе, никакав државни разлог не може оправдати судско убиство, а у овом случају смртна пресуда Пашићу и Таушановићу направила би од Србије убицу. За *доказане* њихове буне и атентате они су у своје време сасвим правилно били осуђени на смрт. Краљ Милан их је најпре помиловао на казамате, а после их је сам сопственоручно извео из казамата и довео у Ниш, да с њима преговара о фузији напредњачко-радикалној. За оно, што је **пре** било, Пашић и Таушановић су *помиловани*. За те кривице они се не могу *понова* осудити на смрт, за те кривице они су *квит*. Пошто поред свију данонoћних напрезања и Вашег Величанства и Његовог Величанства Краља Милана за пуна два месеца није било могућно *доказати*, да су они криви за последњи атентат, то ниједан човек здравог разума, ниједан искрен пријатељ Србије и њене народне Династије не може пристати да огреши душу и убија невине људе.

— Ви бисте их дакле као „невине“ пустили, да и даље подривају и државу и Династију, да својим вечним заверама и бунама онемогућавају правилан живот Србије, да осујећавају сваки напредак државе? —

— То не, Господару, јер ако истрага, коју су Ваша Величанства лично водила, *не само без учешћа, него и без знања Владе*, која је и пред Богом и пред земаљ-

ским законима једино одговорна, није прибавила доказа потребних за смртну пресуду, ипак их је можда напабирчила толико да *ирекн суд* може, баш из разлога за сигурност државе од даљих превратних покушаја тих људи, са више или мање оправданости, осудити их на дужи или краћи затвор, у коме ће они бити безопасни за државу а после kommt Zeit, kommt Rath, као што кажу Немци.

— Знате ли ви, докторе, да би пола Србије, кад би се могао наредити suffrage universel, гласало за смртну пресуду Пашићу и Таушановићу, и да би ваша рођена Скупштина, када бисте је упитали, са свима противу два гласа решила, да се ти окорели бунтовници једанпут стрељају, те да се ова несрећна земља једанпут смири? Чак нисам сигуран, да ли би Илић и Радуловић гласали против! —

— Ја знам, Ваше Величанство, да многи угледни либерали и напредњаци као кртице испод земље ију, да се овом приликом курталишу својих опасних конкурената *за власт у овој земљи*, али то је *иартизански* разлог, а Ваше је Величанство јавно, свечано и небројено пута изјавило, да партизански рачуни неће више утицати на судбину Србије. Ја сумњам, да би пола Србије осудило Пашића и Таушановића на смрт, али баш ако бисмо ми то опште гласање тако вешто удесили као Наполеон III. своје, баш кад би *цела Србија* осудила два невина човека на смрт, то не би била пресуда него линчовање; а ја сам човек од реда и закона, и за то ја не само што не бих хтео да будем на влади, када се врши такво линчовање, него не бих пристао да останем грађанин у једној таквој држави.

— Браво, докторе, и ја тако мислим, рече Краљ. Ја сам до сад противно доказивао, само да видим, шта ћете Ви рећи, али у души ја сам, и пре Ваше категоричне изјаве, био уверен, да се осем атентатора нико не може осудити на смрт. —

Мени паде сињи терет с груди. Убрисах зној са чела, уздахнух дубоко и рекох:

— Хвала, Господару! —

— Али, драги докторе, имаћемо обојица још доста муке, док убедимо и Па̀пу о томе. Он је ужасно љут и не одступа од свог захтева, да се „барем“ Пашић и Таушановић стрељају... —

— Господару, Краљ Милан је Ваш Отац а мој пријатељ и добротвор, али ни моја лична благодарност према њему, ни синовља осећања Вашега Величанства не могу нас натерати, да њему за љубав убијамо људе без доказане кривице, да их убијамо само зато, што смо ми лично уверени да нам о глави раде. —

— Ама, докторе, ја вам кажем, да ћемо имати муке с њиме. Па̀па прети, да ће за навек оставити Србију, ако пустимо да се Пашић и Таушановић и овом приликом извуку...

— То би ми било до срца жао, јер Краљ Милан је својим великим ауторитетом у војсци много добра учинио, и у интересу војске српске било би да он остане на челу њеном. Али ако он због једног незадовољеног тврдоглавства свог напусти једну тако части пуну мисију — нека иде, срећан му пут. Остала је Србија жива и кад је Кнеза Михаила нестало, остаће она жива и кад свију нас нестане. —

У том тренутку уђе Краљ Милан у собу. Ја устадох.

Пошто се поздравио са сином и са мном, Краљ Милан се окрете Краљу.

— Чујем да је Хордличка био код тебе? Је ли што интересантно донео?

— Мало час је отишао од мене. Дошао је у врло важној мисији. Али о томе доцније. Седи да чујеш најпре, шта смо ја и доктор доконали. —

— Нећу да седим — рече Краљ Милан палећи цигарету. — До сад сам седео. Деде, да чујем шта сте то решили? —

Краљ Александар му исприча цео разговор.

Краљ Милан само погледа свога сина, па онда мене — никада дотле нисам видео такав крвнички поглед свога пријатеља — баци запаљену цигарету на ћилим, па само рече:

— Нити си ти Краљ, нити је Владан Председник Владе. Обојица нисте ништа друго до две задушне бабе!

Иза ових речи Краљ Милан одјури из собе као смушен и тако залупи врата за собом, да се зидови од бондрука затресоше.

— Ето, јесам ли вам казао, докторе? — рече Краљ.

— Ништа то, Величанство — рекох и сагнух се те дигох са ћилима Краљ Миланову цигарету, која је још горела, спустих је на пепеоник на Краљевом столу, седох опет, и наставих:

— Знам ја плаховитост Краља Милана. После по сахата моћи ће се с њиме опет лепо разговарати. Ја чак мислим, да ће он не само пристати на наше гледиште, него ће чак напустити своју мисао да иде из Србије. Неће он тако ласно напустити војску, коју искрено воли. *Али* у томе ћемо успети *само тако*, ако останемо *чврсти* у нашој одлуци. Ако икада, *сада* не треба да заборавите Величанство, *да сте Ви Господар у овој земљи*, да сте Ви одговорни за све, што се у њој уради, да сте одговорни не као ја пред земаљским, него као Краљ пред Божанским законима. —

Кад сам изговорио речи: „да сте Ви Господар у овој земљи“, Краљево лице се разведри необично, а кад свршиx, Краљ ми пружи руку:

— Ево вам дајем и реч и руку, да вас нећу напустити у овом сукобу с Па̀пом, и ја сам уверен да ћемо успети у толико пре, што ћемо имати једног савезника у томе питању, на кога нисмо ни мислили, а на кога Па̀па врло много полаже. —

— Ко је тај савезник? — упитах зачуђено.

— Његово Величанство Цар Аустријски! — рече Краљ. — То је баш мисија Хордличкина. Он је послат од самога Цара, да ми каже од прилике ово: Пошто се из оптужбе окривљених за атентат види јасно, да је само кривица атентаторова доказана, то и не сме нико други бити осуђен на смрт, и ако ми не бисмо послушали Царев искрен и пријатељски савет, да тако и буде, ако бисмо покушали да стрељамо и кога од радикалних првака, доћи ће аустријски монитори под Карабурму да спрече то убиство. —

Председник Владе скочи са столице као опарен.

— Шта кажете, Господару? —

— Не гарантујем за употребљене речи, али то је *суштина* Цареве поруке. —

— Смем ли замолити Ваше Величанство, да ми каже, шта је благоволело одговорити на такву, у међународним односима *нечувену интервенцију једног Владаоца стране државе* у чисто унутрашњим питањима Ваше државе? —

— Шта сам могао друго одговорити, него да сам ја врло захвалан Његовом Царском и Краљевском Апостолском Величанству за тај очински савет, који ћемо ми послушати. —

— Ама, Господару, је ли Србија независна држава, или је Краљ Србије васал Цара Аустријског и Краља Угарског? — питао је Председник Владе гласом, који је дрхтао од узбуђења.

Краљ само слеже раменима и *смешећи се* рече:

— То вам је, докторе. Ваљда бисте Ви одговорили, да ће цела српска артиљерија чекати аустријске мониторе на Карабурми? —

— Покорно молим Ваше Величанство — рекох одсудно — да благоволи још данас разрешити ме од дужности Председника Министарског Савета и Министра Иностраних Дела. —

— Јесте ли Ви при себи, докторе? Мало час сте хтели да ме баците у топ само зато, што сам се претварао, да хоћу да стрељам Пашића и Таушановића, а сада када сте се уверили, да је и Цар Аустријски дошао у помоћ ономе, што *Ви* браните — Ви подносите оставку?! —

— Pardon, Величанство, али овај моменат није за Височајше шале. Између мисије Валерија Всеволодича Жадовског и ове мисије мајора Хордличке са међународног гледишта нема никакве разлике. Русија је хтела да пресуђује, који члан Краљевскога Дома Србије сме у Србији живети а који не. Аустрија хоће да пресуђује, кога српски судови могу осудити на смрт а кога не. Одговорни Министар једне независне државе не сме ни

за тренутак пристати на такву интервенцију стране државе. Када је Жадовски почео да ради на томе, да се Краљ Милан отера из Србије, ја сам брискирао осећања целог српског народа према Русији, ја сам на моју јадну главу навукао мржњу свемоћне Русије, пред којом цела Европа у прашини пузи, и ја сам, благодарећи држању Вашега Величанства, успео да одбијем то мешање једне велике силе у унутрашње послове Србијине и да отерам из Србије посланика Русије, који је био безобразан према Круни Србије. Данас, када та иста Русија покушава, да своју мету у Србији постигне обилазним путем, када је успела да толико застраши све Велике Силе, да чак један Цар Аустријски пристаје, да послужи Русији као машице, којима ће *она* да извлачи русофилско кестење из ватре, данас, када друга Велика Сила проба интервенцију у Србији, Ваше Величанство није нашло за вредно ни да ме упита, какав ће одговор дати на тај покушај стране интервенције, данас Ваше Величанство одговара само, и одговара напуштајући суверенитет своје Круне и Државе. После тога ја не могу више бити Министар Вашег Величанства! —

Краљ се непрекидно смешио.

— Бог с вама, докторе, та ваљда не мислите да би Србија могла да ратује с Аустријом?

— Толико нисам луд, али као што нам Русија није огласила рат, и ако смо је до срца ујели, што смо је приморали, да одазове свог посланика — тако исто не би нам ни Аустрија огласила рат, да је Ваше Величанство одговорило мајору Хордлички, како сте врло захвални на очинском савету, али како Владалац Србије нити може нити хоће да се меша у пресуде земаљских судова, а још мање може допустити, да се Владалац једне стране државе у то меша. То би била опет једна лекција из међународног права, коју би малена Србија дала једној другој Великој Сили, коју би ова у толико лакше могла отрпети, што за њу нико не би знао, што не би била дата јавно на очи целога света, као што је дата Русији са Жадовским; Аустрија би тај мали неуспех у толико лакше отрпела, што по нашој *сопственој* иницијативи ниједан од окривљених за атентат не би био

осуђен на смрт, осем јединог атентатора, и тако Његово Царско и Краљевско Апостолско Величанство не би ни имало потребе, да креће своје дунавске мониторе. —

— Знате шта, докторе? Ви сувише трагично узимате целу ствар. Немојте да сте и Ви пргави као Па̀па. Признајем, боље би било, да сам Хордлички рекао, да ћемо ми размислити, да ћу му сутра одговорити, да сам се најпре с Вама посаветовао, да смо заједно утврдили текст одговора, али шта ћете? Ја сам се тако обрадовао овој ненадној помоћи да сломијемо Па̀пино тврдоглавство у овом питању, да сам се затрчао, па сам одмах одговорио. Али тај одговор неће нико знати, то ће остати између нас, Цара и његовог поузданог повереника у овој ствари. —

— Довољно је, Величанство, што ја знам, како се лако решавате у питањима државног суверенства, па да не останем даље Министар. —

— Е, знате шта, докторе? Ви опет почињете да ме љутите. Шта ће те Ви радити, ако ја истина примим Вашу оставку, али ако кажем целом свету, да сте одступили зато, што ја нисам дао да се стрељају Пашић и Таушановић?

Погледах Краља разрогаченим очима.

— У таквом случају, Господару, ја ћу ћутати. —

После тих речи ја сам безобзирце оставио Краљеву собу.

Дошавши у своју канцеларију телеграфисао сам Вукашину Петровићу, да одмах дође у Ниш, где ћу га ја на станици чекати.

После подне јавише ми — мајора Хордличку...

И ако сам ја високо ценио г. Хордличку као одличног официра и врло вредног човека, и ако су наши лични одношаји били врло пријатељски, опет сам данас био принуђен да га примим необично хладно. Ако се добро сећам, нисам га понудио ни да седне, него сам и сам стајао и упитао га, зашто је дошао?

— Г. Председниче — рече г. мајор врло изненађен — сматрао сам за дужност, да вас известим о једној поверљивој мисији, коју сам добио... —

— Извините, господине мајоре — упадох му у реч — али ја сам сувише мало стручњак, да бих се мешао у мисије војних изасланика. То је надлежност Г. Министра Војног, евентуално главног генералштаба. —

Мајор Хордличка није веровао својим ушима. После кратког ћутања он рече:

— Када би се ова моја мисија тицала војних питања, ја зацело не бих досађивао Вашем Превасходству. Толико знам и сâм. Али пошто имам наредбу, да Његовом Величанству Краљу и високој Краљевској Влади обратим пажњу на једно *политичко* питање од највеће важности, то сам сматрао за дужност...

— Опростите, г. мајоре, што сам принуђен да вам упаднем у реч, али Ви сте вашу дужност војног изасланика при ц. и кр. аустроугарском посланству у Србији до сада тако коректно и са тако пуно такта вршили, да сам управо јако изненађен, што из ваших уста чујем, да сте нашли за умесно примити на се и једну *политичку* мисију. Молим вас, г. мајоре, да ми не замерите, али поред свег високог поштовања, које имам за вас лично, ја нисам у стању да примим од вас никаква политичка саопштења, јер принципијелно са војним изасланицима страних држава никада не говорим о политици. Висока царска и краљевска влада има за саопштавање *политичких* порука српској влади своје посланство у Србији, а има на расположењу и посланика Србије у Бечу. То је једини пут за третирање политичких питања у *међународним* односима.

— То је апсолутно тачно, Г. Министре Председниче, када је питање о *обичним* политичким пословима и кад би се ствар тицала таквог политичког посла, онда за цело не бих ја био одређен да га извршим, него би Његово Превасходство г. фон Шисл имао част да вам о њему говори, или би Ваше Превасходство добило о томе рапорт од г. Михаиловића. Морам изрично напоменути, да је моја мисија строго поверљиве и врло деликатне природе, и да ми она није поверена од Царске и Краљевске Владе, него директно од Његовог Величанства Цара . . .

— У таквом случају, г. мајоре, порука Његовог Царског и Краљевског Апостолског Величанства може се тицати само Његовог Величанства Краља мога узвишеног Господара *лично,* и пошто ја нисам овлашћен да за Краља примам и тако високе поруке једног страног Суверена, то вас молим, да ту највишу поруку испоручите непосредно Његовом Величанству Краљу. —

— То сам већ урадио г. Председниче, али... —

— Онда сте, по моме мишљењу, поверену вам мисију *извршили.* Ако мој Краљ и Господар нађе за потребно, да ми *он* нешто саопшти о тој вашој мисији, будите уверени, да ћу ја учинити све, што будем сматрао *за своју дужност*, ако питање буде спадало у моју надлежност као шефа Владе и као Министра *Спољних* Послова. Ако ли се ствар тиче туђе надлежности, или, што је у оваквом случају са свим невероватно, ако би се од мене тражило, да нешто урадим, што би се противило уставу и законима земаљским, ја ћу и онда знати, шта ми је дужност да урадим. Тако, сад смо тај разговор свршили, па сад да седнемо да попушимо по једну. Ви сте били на одсуству? —

— Благодарим, Г. Председниче, али после начина на који сте ме данас примили, ја не бих смео да вам и даље крњим драгоцено време, част ми је... —

— Будите уверени г. мајоре, да је мени још више жао што сам, у пркос наших личних одношаја, данас *морао* овако да вас примим, али обојица смо у томе вршили своју дужност: ја нисам могао заборавити ни за тренутак, да сам још шеф Владе једне мале, али независне државе, а ви сте извршили као официр заповест свог узвишеног Kriegsherrn.

— Збогом, Г. Председниче. —

— Збогом, г. мајоре. —

После неколико дана десила се у истој соби друга једна сцена, која је очевидно стајала у вези са овом мисијом г. Хордличке, и зато ћемо је, противно хронолошкоме реду, кога се држимо у овим прилозима за историју, овде испричати.

Жандар улази у собу и јавља, да г. Мансуров и г. Чахотин желе да виде г. Председника.

— Нека изволе ући — рекох зачуђен, од куда Чахотин, који дотле *никада* није био код шефа Владе, и ако је руски консул у Нишу.

Када гости уђоше, ја сам их дочекао не може бити љубазније и говорио сам с њима на руском језику.

— Здравствујте Павле Борисовићу. Какво пријатно изненађење! Од када се нисмо видели! Какими судьбами?

— Допустите, Г. Председниче, да Вам представим нашега консула у Нишу г. Чахотина — рече Мансуров.

— Драго ми је. Ја одавно знам г. Чахотина, али само из виђења, јер до сада још нисам имао задовољство да га видим код себе, и ако је било прилика за то — овде сам мислио на српски орден, који сам израдио г. Чахотину приликом светковине на руском пароброду „Александар I“ у Београду — милости просим, седите.

— Ја сам само консул — рече Чахотин седајући — и мислио сам, да немам права узнемиривати самога шефа Владе, пошто ја све моје консулске послове свршавам са локалним и окружним властима, а ретко кад имам посла са ресорним Министрима. Ја не бих ни данас досађивао Вашем Превасходству, да ми мој претпостављени није наредио да га пратим. —

— Само могу бити захвалан Павлу Борисовићу што ми је том наредбом прибавио задовољство да вас примим.

— Нема на чему — рече г. Мансуров. — Ја имам заповест да Вашем Превасходству учиним једно усмено саопштење Императорске Владе, и то у присуству г. Чахотина. —

Ја погледах Мансурова зачуђено, па му онда рекох и то на француском језику:

— Господине отправниче послова, мени није позната та практика у међународним одношајима, да представник једне стране државе шефу Владе, код које је акредитован, чини саопштења своје владе *у присуству сведока*. Саопштење, које имате да учините, или је обичне пословне природе и онда је присуство трећег лица излишно, или је поверљиве природе, и онда се још мање може чинити пред сведоцима. Ако се Ваша Влада боји каквог евентуалног неспоразума због тога, што саопштење усмено може случајно нетачно да се испоручи или нетачно да

се разуме, ништа Вама не смета, да ми то саопштење учините написмено, па ћу вам ја написмено и одговорити.

— Ја имам прецизну заповест, да то саопштење учиним само усмено и само у присуству г. Чахотина. —

Ја устадох и рекох:

— У таквом случају, г. отправниче послова, ја жалим, али морам категорички изјавити, да ја немам обичај разговарати пред сведоцима, и док ја будем имао част бити на челу Краљеве Владе, ниједан представник стране државе неће моћи да ми учини никакво саопштење у присуству сасвим излишних сведока. —

— То је Ваша последња реч Г. Председниче? — упита Мансуров стојећи.

— Последња, г. отправниче послова. —

— Збогом. —

— У здрављу. —

И Руси одоше!...

Последица је била, да је царско-руски отправник послова сутра дан написао Председнику писмо, у коме му јавља, да ће му учинити дотично саопштење онако, како је Председник захтевао, на само. Председник му је одредио аудијенцију и Мансуров је на њу дошао са̂м.

То писмо г. Мансурова и његово саопштење доћи ће на своје место по хронолошком реду.

3-ег септембра 1899, после одласка мајора Хордличке, ја сам само једно желео, да Вукашин што пре дође, те да га покушам приволети, да заузме место Председника. Као за пакост Вукашин није могао директно путовати. Срушио се један део свода у Раљском Тунелу и с тога је морао да се прекине директни железнички саобраћај између Ниша и Београда. Вукашин је морао лађом у Смедерево а одатле железницом у Велику Плану да изађе на главну линију.

Једновремено са депешом о прекиду железничког саобраћаја између Ниша и Београда Председник је добио и извештај свог „литерарног“ одсека од 2-ог септембра. У њему се јавља, да је пресбиро демантовао тврђење париског листа „*Le Temps*“, по коме су Русија и Аустрија учиниле заједнички корак код српске владе да спрече осуду на смрт окривљених за велеиздају...

Већ! Ако је у опште могло бити сумње, да је мисија мајора Хордличке потекла једино за љубав или на молбу Русије — сада беше јасно, да је и то руско масло, јер највећи и најугледнији лист Француске, тога јединог савезника Русије (поред јединог пријатеља на Цетињу) беше у стању да јави у Паризу за ту интервенцију онога истога дана, када је она покушана у Нишу.

У томе рапорту има даље, како г. Бел непрекидно шаље непријатељске депеше „Тајмсу". Ако нема ништа друго за нас непријатно да каже, он телеграфише у Лондон, како седнице преког суда не почињу тачно у заказано време, или како дашчара, у којој се држи претрес, прокишњава. Али главна кеба, коју сваки час потеже, то су сведоци, чија the evidence not weighty.

4-ог септембра 1899. отишао сам на нишку железничку станицу да дочекам Министра Финансија Вукашина Петровића. Колико је његов долазак нестрпљиво очекивао не само шеф Кабинета него и сâм Краљ, види се по томе, што је Краљ послао Министру Председнику за овај излазак на станицу дворска кола са поруком, да обојица одмах са станице дођу у Двор.

У 7½ часова у вече стиже воз, у коме је дошао Вукашин Петровић.

Здравећи се са мном и упутивши се излазу, где су чекала кола, Вукашин ми је благодарио, што га ја дочеках на станици, јер има са мном да говори пре него се и с ким другим види у Нишу.

— Донео сам — рече — тужбу државног тужиоца, која ће се поднети преком суду. Видећеш, ужас! —

— Верујем — рекох — зато сам и изашао преда те, да ти кажем једну крупну ствар пре него изађеш пред Краља. —

— Онда да кажемо кочијашу да не тера врло брзо, да имамо времена до Двора разговарати се. —

Очевидно Вукашин имађаше већ Краљеву заповест по телеграфу, да са станице дође право у Двор. И он нареди кочијашу, да иде ходом. Чим се кола кренуше:

— Шта је? — упитао је Председника — изгледаш ми брижан? —

— Има и зашто. Ја сам јуче Краљу усмено поднео оставку и зато сам тебе звао, да те молим, да примиш ти Председништво у кабинету. —

— То због Хордличкине мисије? — упита Вукашин.

— Да. Од куда знаш? —

— Срео сам га заједно с Генчићем у Великој Плани, али како су и мој и њихов воз у Плани стали само толико минута, колико им је требало да се мимоиђу, нисам имао када да са њима више говорим. Хордличка ми је само наговестио своју мисију и жалио ми се, да си га ти врло рђаво примио, а Генчић ми је само шануо, зашто иде у Београд. То сигурно знаш? —

— Ја јок! Генчић ми се није јавио, кад је пошао. —

— Рече ми, да му је Краљ наредио да говори с Пашићем, пре него на преком суду дође до завршног јавног претреса. —

— То личи и на Краља Милана и на Генчића. Направиће опет некакав пачариз као онај са хартијама Наумова. Зато нису смели мени ни једне речи казати. Сада, кад су из јучерашњег саопштења Хордличкиног видели, да противу смртне пресуде није само Др. Владан, него и сâм Цар Аустријски, сада хоће да петљају директно с Пашићем, не би ли он, дрхтећи од сигурне смрти, и док још не сазна да су се две Велике Силе заложиле, да спасу његову драгоцену главу, признао макар штогод, што би оправдало сувише „благу“ пресуду према њему. Тфу ти пропасть, просто плюнуть да уѣхать! —

— Молим те, Владане, умири се. О тим стварима ваља говорити мирно. Сва твоја и моја и свију наших другова опозиција смртној казни не би оптуженим радикалима ништа помогла. Сећаш се, колико је пута пред Краљем крештано: „Свима њима треба одфикарити главе, па да се једанпут ова земља смири, иначе ће они једног дана одфикарити наше главе“. То је не само уверење појединих људи, него и врло многих људи у Србији, управо свију, који су од 1858 на овамо метали главу у торбу за Обреновиће. Ми смо међу верним Обреновићевцима ваљда једини, који налазимо, да ни преки суд без доказане кривице не сме никог осудити на смрт.

Али шта можемо ми учинити у овако несрећним околностима? Дати оставку? Да оставим на страну што би цео свет имао права, да нашу оставку сматра као кукавичлук, као бегство с изгубљеног мегдана, као страх да не покусамо што смо удробили, кад смо пристали на ванредне мере и преки суд — али шта ће помоћи наша оставка? Србија је ово. Нашао би Краљ колико хоћеш Министара да му ово изврше, али одговорност за ова судска убиства остала би на нама. Ето, само кад би Краљ викнуо једног ђенерала, па би му казао: „Побјеже ни Владан, хај бритка сабљо, посјеци ми ове бунтовнике“, мислиш да их овај не би „посјека“? Он би са *свога* гледишта имао чак и право. Али то би можда довело до буне, а што је сигурно, довело би до *отворене* стране интервенције, и све то зашто? Зато што није Краљ *нас* послушао, кад смо доказивали, да се нико осем Кнежевића не може осудити на смрт, него је тек послушао Цара Аустријског. Не да ти дајеш оставку, него треба да благодариш Богу, што нам је стари Ћесар прискочио у помоћ, да се не догоди и то чудо, да некакав суд у Србији осуди људе на смрт, чија кривица није доказана. — А што се тиче Генчићеве мисије код Пашића, шта се то нас тиче, кад је наређена без нашег знања? Ако Генчић успе да од Пашића искамчи какав такав смоков лист за ову нашу бруку, у коју су нас увалили Краљ и његов отац, у толико боље. —

— Јес' чуо, Вукашине? Ја сам за ове две године толико живих жаба прогутао, да већ више не могу. Зар да прогутам и то, да нам се и Аустрија меша у наша унутрашња питања? Србија је независна држава и ниједна, разуми, ниједна Велика Сила на свету нема права да се меша у њене унутрашње прилике. Док сам ја на челу Владе у Србији, неће га ниједна страна држава у њој интервенцију...

— Pardon, то није интервенција. То је пријатељска порука, то је лични савет једног Владаоца другоме. Воља му послушати или не послушати. —

— Није тако — рекох. — Ако не послуша, прети му се мониторима!... —

— Од куда ти то знаш? Је ли Хордличка *теби* то казао? —

— Таман посла. Нисам му дао ни да заусти. —

— Добро. Је ли ти говорио Шисл? Није. Је ли ти он као Аустроугарски Посланик упутио ноту, у којој прети мониторима, ако се радикални прваци осуде на смрт? То би била интервенција стране државе, то би чак био ултиматум, ако хоћеш. Али од свега тога ни трага ни гласа. Шисл мирно седи у Београду, он се чак прави и да незна, што је његов аташе отишао до Ниша. Нема никакве *државне* акције, због које би ти морао да даш оставку. —

— Ја сам је већ дао. За мене је главно да ја не могу бранити суверенитет Србије, кад га напушта носилац њене круне, кад Краљ прима такве поруке страног владара, као да је то некаква њихова приватна ствар.

— Ти ћеш ту оставку узети натраг *бар за сада*, док ова олуја пређе преко Србије, а после кад све пође опет својим правилним током, ако се уверимо да више не можемо служити оваквога Краља, ласно ћемо наћи некакав унутрашњи политички разлог па одступити. —

Кола већ окретаху са пијаце у парк пред Нишким Двором.

— Молим те Вукашине, прими се Председништва — уграбих још времена да му кажем.

— Не само — рече Вукашин — да нећу примити мисију да образујем кабинет, него без тебе нећу остати у Влади. —

Кола стадоше пред Двором. Министри сиђоше и одоше у ађутантску собу.

Што је даље било, то је у Дневнику Вукашина Петровића под четвртим септембром овако записано:

„Изгледаше ми, да је Владан у неколико испуњен осећајима неповерења наспрам мене. Изгледаше ми, да је рад да ме проба, да ли не жудим за Председништвом? Међутим мени то ни на ум не пада. Владан је тако добар друг и тако добар шеф Владе, какав ја не бих могао да будем. Не само да се не пача у моје ресорне послове него напротив, свуда и у свакој прилици подржава ме.

Г. Шисл нити је долазио нити је писмено чинио какве кораке. Према томе лако ће ми бити убедити и Краља Милана и Владана, да прецењују важност Хордличкове мисије. Владан ће, уверен сам, повући своју оставку, чим се буде са мном објаснио. А Краљ Милан је, као што знате, човек моментаног расположења. Није ми првина да с Његовим Величанством разбистравам врло тешка питања. Он мени верује и полаже извесну вредност у моје савете".

„То знам — рече Краљ.

„За мене је — наставих — најважније да знам: Је ли Ваше Величанство убеђено, да не треба дозволити, да се ма ко, осем атентатора, осуђује на смрт. Све друго, лако ће се удесити. Молим, Величанство, да ме удостојите отвореним одговором на то моје понизно питање. —

„Јесам — рече Краљ — убеђен сам, да не треба никог од оптужених политичких људи осудити на смрт. Ја вам то отворено исповедам, али вас молим *да до сутра никоме не казујете ово, што сам вам рекао*".[1]

„Ја му дадох реч да ћу ћутати све донде, докле ме он не овласти, да смем што о овоме говорити.[2]

„Краљ ми ласкавим речима заблагодари на искреној и верној служби, и позва ме да му дођем сутра у 10½ часова, а дотле да гледам да видим Владана и Краља Милана, па да му донесем ресултат мојих посета код једног и код другог.

„А — запита ме Краљ стојећи — ако Владан остане при својој одлуци да одступи, шта онда? —

„Онда тражите себи другог Министра Председника — одговорих — само, знајте, Величанство да на мене за то не можете рачунати, јер ја не бих остао ни у Влади, коју би други састављао. Ја се од Владана одвајати нећу. —

„Добро — рече Краљ — а ако Владан буде Вас предложио за свога заменика, могу ли онда рачунати на Вас? —

---

[1] Очевидно док се Генчић не врати из Београда!... Ако би се прочуло, да је Краљ против смртне казне, онда би то могло транспирирати и у хапсане београдске полиције, и онда би се осујетила мисија Генчићева!

[2] Видра Вукашин разумео је одмах шта значи оно Краљево „до сутра".

„Не, Величанство! На мене можете рачунати само као на члана у кабинету Др. Владана Ђорђевића, докле Ви хоћете и докле Владан то жели. Мимо тога немојте ме узимати ни у какве комбинације. Но ја се надам да ће Владан сутра пре подне доћи к Вашем Величанству да тргне натраг своју оставку, те да нећете имати потребе да тражите другога шефа владе“.

„У један по поноћи одох у мој стан“.

Сутра дан 5-ог септембра рано био је Вукашин код мене и пошто ми је опширно разложио оне разлоге, које смо напред видели из разговора у колима, успео је убедити ме, да бар *за сада* тргнем своју оставку натраг.

Изгледа, да је после успео и код Краља Милана, јер овај није више помињао свој одлазак из Србије.

XXXIII

„ОДЕ КНЕЖЕ ЦАРУ НА ДИВАНЕ“

И ако за ову министарску кризу због мисије Хордличкове нису сазнали ни сви чланови мога кабинета, опет је оно новинарско њушкало Шандор Петровић (21 септембра по новом) писало у „Келнским Новинама“, да криза постоји, да бих *ја* хтео да се извучем, али да ме Краљ Милан не пушта, јер не може да ми нађе заменика. Нуђено је, вели, Стојану Новаковићу, да састави нови кабинет, али је Стојан поставио услове: Оставка Миланова на Команду Активне Војске, ослобођење свију оптужених сем Кнежевића, састав неутралног кабинета, у који би ушли и Др. Миша Вујић и Андра Николић.

После три дана излази у „Revue Diplomatique“ у Паризу (број од 12|24 септембра) ово:

„Један дипломата, који добро познаје дипломатске ствари, послао нам је овакав чланак:

„Рептилије у служби Русије преплавише све листове својим фантастичкима али добро плаћеним измишљотинама противу Владе у Србији, а у корист београдских убица. Допустите ми, да вам изнесем у најкраћим потезима право стање у Србији, па ће сваки читалац признати, да је под утицајем Русије цела Европа врло рђаво обавештена о тој малој, али доброј држави, која се зове Србија, и која ни од кога ништа не тражи, него се само бори, да очува своју независност и слободу, о којој нема ни трага у оној огромној мрачњачкој држави, која се зове Русија.

Листови, који стоје под ајлуком Романова, проповедају милосрђе према зликовцима. Ми смо у стању доказати, да би Србија видела огромну штету, ако би се дала ухватити у ову замку, коју јој намештају људи,

који у себе дома никада ни најблаже не протестују противу страшних злоупотреба, које се непрекидно настављају под свима наследницима Петра Великог. Јер, када би ови завереници данас били пуштени на слободу, сутра би приступили организацији нове завере. О томе не може бити ни најмање сумње. Ове вечите бунџије, ослањајући се на свемоћну потпору Русије, сматрале би за своју „свету“ дужност, да наставе свој посао, коме је циљ, да Србије нестане као самосталне државе.

Одавно се Русија труди да збаци народну Династију Србије. Кратко време пре овог атентата дошао је руски војни изасланик у Београд. Одмах је руско посланство постало центар завереника. А да би се још боље маркирало, шта жели Никола II, одмах је принц Карађорђевић обасут новим знацима благовољења Царевог.

Благодарећи споразуму међу свима непријатељима Обреновића, један руски банкар ставио је завереницима на расположење два милиона. Да би се што скорије постигло уништење Династије Обреновића, послат је Кнез Црногорски у Цариград, да задобије и Султанову помоћ у тој ствари. И Кнез Никола усудио се јавити се у Цариграду као *претенденат*, који би хтео да веже круну Србије за тојагу (bâton) црногорску. Сиромах Кнез Никола! Пошто се тако направио смешан, отеран је из Султановог Двора као да је васал, који се усудио да свога Господара третира, као да је њему раван.

Зар све то није чудновато? Шта хоће управо Русија? Не треба бити велика мудрица (grand clerc) да се то разуме. Русији није било доста, што је разорила породицу Обреновића, што је од Миланове жене направила своје политичко оруђе, и тиме их довела до развода брака, што је сина отргла и од оца и од мајке, што је најгнуснијим измишљотинама убила углед оцу, што је својим интригама осујетила пристојну женидбу сина — све јој то није било доста, данас Русији треба го живот Обреновића и зато се она отворено истиче као протекторка њихових убица.

Зашто све то? Ко год је пажљиво пратио политику руску на Балканском Полуострву од почетка овога века

појмиће, зашто Русија не само поткопава Турску, него не да ни једној балканској држави да се смири, ни једном балканском Владаоцу да утврди свој престо. Треба бити ограничен или наиван, па да човек верује у некористољубље руске балканске политике.

Русија није помагала балканским народима, да се ослободе турског јама ни зашто друго, него да она с њима може располагати по својој вољи. Али што више балканске државе постају самосталне, што се више у њима јача народна свест, што више се оне труде, да своје унутрашње послове ослободе од сваког туђинског мешања — то их више напушта благовољење и милост Русије. Тешко оној балканској држави, тешко оном балканском владаоцу, коме је интерес отаџбине пречи од интереса Русије. Револуције, збацивање с престола, убиства, касапљења одмах настају.

Србија и њена народна Династија усудиле су се да организују једну независну и мирољубиву државу, у којој сви људи гледају своја посла, у којој се и Владалац и народ напрежу свима силама, да унапреде народно благостање, и то је већ било за Русију доста, да круну те Династије изнесе на добош (mise aux enchères).. Глава онога човека, који се усудио замислити своју отаџбину независном и од руских заповести, одмах је уцењена,.. Тај човек, кога Русија црта у јавноме мњењу као најгорега звера, није ништа друго него добар патриота и државник, који јасно види, шта хоће Русија, па зато не пристаје, да буде њено слепо и сервилно оруђе.

И одиста! Да је Краљ Милан пристао да буде лутка у рукама Русије, да га његова интелигенција, због које сваку ствар види у њеној правој светлости, није приморала да истргне Србију испод утицаја Русије, он би још и данас био на престолу Србије, он би још био Царев љубимац, и никада никакав Кнежевић не би пуцао на њега, као што никада не би из Петрбурга пошла заповест, да га сви најамнички листови нападну недостојним клеветама.

То су прави мотиви за београдски атентат и за мржњу против Обреновића.

Спас династије зависи од тога, да ли ће она умети да покаже довољно сталне чврстине према завереницима и убицама. Она мора бити без милосрђа, ако хоће да спасе независност Србије и своју круну.

Не треба мислити, да би они, који су хтели да убију Краља Милана и да оборе Александра I, када би се великодушно помиловали, као какве Магдалене-покајнице клекли на подножју престола. Била би права лудост имати милосрђа према онима, који су већ толико пута доказали не само своју неблагодарност, него и своју неутољиву мржњу према Обреновићима. Помиловати те исте људе још једанпут, значило би срљати насигурно у своју пропаст.

Ако се ови људи, благодарећи моћној заштити Русије, извуку и овога пута од сваке казне и за последњи атентат, они ће постати много силнији, него што су икада били, и како унутрашњи тако и спољашњи мир Србије и сама Династија биће за навек компромитовани.

Ваља једном показати земљи, да се такви покушаји љуто казне, ваља показати иностранству, ко је госа на дому.

Кад једном нестане ових радикалних вођа, који су се било за новац, било из сујете, или због незадовољене амбиције дали употребити као туђинске машице за преврате у Србији — радикална странка доћи ће к себи, вратиће се здравом разуму и групираће се око Престола, као што су већ учиниле и друге странке“. — —

Морам признати, да и данас не знам, који је то дипломата, који је био у стању овакав чланак објавити у *француској* штампи. Из мога литерарног одсека није послат.

На овај чланак одговорила је одмах „Россія“ овако:

„Србија је творевина Великих Сила на Берлинском Конгресу. С тога Велике Силе имају *морално право* да се умешају у терор, који сада у Србији влада. И према најновијој *конвенцији* између Русије и Аустрије (од 1897?), ове две Велике Силе имају право интервенције у Србији(!). У Србији може бити само један Краљ и то Александар. Али сада тамо имају два краља, једног легитимног и једног узурпатора. *Овај се мора отерати из земље.* Ако

је синовља љубав Краља Александра тако велика да он не може да се растави од свог оца, лепо, *Европа је довољно велика да прими не само старе него и младе rois en exil.* У Србији има нешто, што је драже од Обреновића, то је Отаџбина. Та љубав према отаџбини може на се узети облик таквог револуционарног покрета, који би се могао раширити и преко граница Србије, чиме би се повредио status quo, на коме је основана последња руско-аустријска *конвенција.* За то је не само са *правног* него и *међународно-политичког* гледишта *безусловно нужно*, да се једном учини крај Милановим баханалијама тероризма. Прошло је време подсмеха и усмених опомена. Сада треба активна интервенција противу српског Стамбулова. Атентатски процес даје законску основу за ту интервенцију. — — —[1]

Е, онда наравно та активна интервенција наступа, и аустријски монитори доћи ће под Карабурму... Ама зар и Аустрија пристаје на то, да се из Србије оружаном силом страних држава протера не само „њен љубимац" и „њен агенат" Краљ Милан, него и Краљ Александар? Зар и Аустрија пристаје, да од Краља Александра направи једног Roi en exil? Тако изгледа, јер 4-ог септембра 1899 Краљ Милан је у Нишу, пред својим сином и пред Министрима, Др. Владаном и Вукашином Петровићем, говорећи о мисији мајора Хордличке казао од речи до речи ово:

„Аустрија је постала такође задушна баба. Она дрхти пред Русијом као каква баба".

Има за то схватање, као да је Аустрија из већега страха од Русије пристала, да се цела Династија Обреновића отера из Србије, и један ситни али карактеристични симптом. У Бечу и у целој Доњој Аустрији беше на свима политичким изборима победила антисемитска, или како се званично зове, хришћанско-социјална странка, коју воде бечки кмет Др. Луегер и кнез Алоиз Лихтенштајн. Та странка беше већ срушила хегемонију чивутско-либералне (тако зване уставне, у ствари центра-

[1] Преведено са цитата из „Россіе" у прашкој „Политици" од 12-ог септембра 1899.

листичко-немачке странке) и беше се толико осилила, да је натерала и самога Цара, да потврди Др. Луегера за главнога кмета своје Престонице, и ако је Цар дотле неколико пута поништавао избор Др. Луегера. Сада га је не само потврдио, него га је морао примити у свечаној аудијенцији.

Та, сада свемогућна политичка партија у Бечу има као своје органе у штампи „Deutsches Volksblatt“ и шаљиви лист „Kikeriki“. Овај је при крају атентатског процеса у Београду донео једну слику, докле је политички орган странке бомбардовао Династију Обреновића чланцима, дописима и депешама. На слици је лепа жена, којој на шамији пише „Србија“. Та је жена осуђена да носи тешко гвожђе на рукама. Свака карика на тим букагијама саставља нарочито писме, а сва та писмена заједно дају реч „Обреновић“.

Дакле баш тако! Обреновићи су карике на тешком ланцу, којим је окована лепа Србија и зато треба монитори наше „Прије“ да јој скину те ланце!

Па лепо. А да ли су се господари Беча упитали, шта ће после бити? Ако страна интервенција отера и последњег Обреновића из Србије у прогонство, ко ће то засести на упражњени престо Србије?

Јесу ли се и о томе споразумеле Русија и Аустрија?

Ми не знамо, да ли су господари Беча, који су се увесељавали оваквим шалама свога „Кикирикија“, себи задавали и то питање, али мора бити да је Аустрија била готова и у том случају учинити *оно, што Русија хоће,* јер у Бечу су већ знали, да су одговор на то питање дали *топови* руских војних бродова „*Тереца*“ и „*Колхиде*“ још 22-ог августа (3-ег септембра) 1899 на Босфору. Тога дана Кнез Црне Горе и Брда, Николај I одвезао се на Султановиј лађици „Бејлербеју“, која је била истакла „штандарту“ Кнеза Црногорског из Емиргијана у Бујугдере, да посети руског амбасадора г. Зиновјева. И ако су и овом приликом Кнеза пратили турске паше, који му беху придати на почасну службу (михмендари) и ако је Султан строго забранио свако пуцање из топова на Босфору, и ако због те забране стационери

страних амбасада на Босфору нису више вршили прописе своје службе, и нису више из топова поздрављали ни Царске ни Краљевске заставе, које су се са времена на време лепршале пред Цариградом, опет су 22-ог августа 1899 руске канонијерке на Босфору грмљавином из топова поздравиле „Кнеза Черногорскаго Николаја“.

Таква одступања од правила, која владаху на Босфору, такво игнорисање Султанове заповести у његовој престоници, није могло измаћи онако оштром посматрачу, какав је барон Каличе, и он је за цело о томе јавио бечком Балплацу. Али баш ако је аустроугарски амбасадор и пропустио, да о тој руској демонстрацији на Босфору извести свога шефа, овоме је о томе морао реферисати начелник аустријског „књижевног одељења“ Доци-бачи, јер је у „Россіи“ од 29. августа г. Т. Духовецки наштампао нарочиту дугачку кореспонденцију о том руском „празнику“ на Босфору, у којој је нарочито подвукао Султанову забрану, да страни стационери пуцају из топова, па је онда у сласт описивао, како су грмели руски топови на Босфору и ако за сада само са „Терепа“ и „Колхиде“, и ако за сада само у част Кнеза Црногорског.

Гроф Голуховски знао је дакле за тај руски топовски одговор на горње питање, и при свем том што ама баш ни најмање не воли Кнеза Николу, стегао је своје јуначко пољско срце, зажмурио је, да не види са каквом мисијом оде мајор Хордличка у Ниш.

Једина наивчина у Европи, која се није бојала Русије — то беше Др. Владан, и кад је он прочитао допис г. Духовецког, он је упитао на Порти, шта значи она канонада на Босфору и да ли је она била по одобрењу Султанову или противно његовој изричној забрани?

Одговор је гласио, као и сви одговори са Златнога Рога — врдателно.

„Та канонада је један неспоразум... Знате, руски амбасадор нов је човек, није знао за забрану Султанову, па наредио да се пуца из топова са његових стационера... Његовом Царском Величанству било би јако жао, ако би се тој случајној погрешци у Србији придавао значај, који она никако не може имати, узевши у обзир осе-

ћања Његовог Царског Величанства за Краља-Хазретлери,[1] у која за цело Србистан-Баш-Већил[2] не може сумњати.“

Интересантно је, да је десетак париских листова једног истог дана (3|15. септембра 1899.) прештампало из *грчког* листа „Неологоса“ један чланак, јер у њему нађоше „la chef de la situation en Serbie“, јер нађоше, да је тај чланак „plein de révélations sur la politique des Balkans“.

Ево како је гласио тај чланак грчкога листа:

„*Лекција из Србије.* Грци треба пажљиво да прате, шта се догађа сад у Србији. Видеће и научиће много што-шта.

Две политике ухватиле су се тамо сад у коштац и бију се на живот и на смрт. Те су две политике: једна српске народне династије, а друга српске радикалне странке.

Међутим Милан и радикалци само су први глумци на тој сцени. Грци треба да загледају мало дубље, па ће видети, да се та борба тиче и њихове коже и њихове народне политике. Ако дубље загледају, видеће, да иза Краља стоји народно осећање Срба, а иза радикала да стоји руска политика, дух панславизма. То су прави борци у овој очајној борби.

Панславизам, увек бујан и неуморан, бори се данас у Србији сасвим отворено. У Грчкој он корача тихим, нечујним корацима, напредује полако, али сигурно. У Црној Гори је панславизам свемогућ. У Бугарској се борио и победио. У Србији је панславизам наишао на озбиљан отпор, зато је побеспео.

Још од оног тренутка, када се Краљица Наталија ставила на чело руске партије, Србија је осетила, како се тресе земља на којој стоји, и она је стављена пред дилему: или да са Наталијом постане покорно оруђе Русије, или да се без Наталије бори за своју слободу и независност.

Српско народно осећање је надвладало. Наталија је изгубила и круну и мужа. Борба постаде ужасна.

Пробало се да између те две противне струје направе компромис: Краљ Милан је абдицирао, млади Александар

[1] Светлога Краља.
[2] Српски Први Министар

ступио је на престо. Али дух панславизма је суревњив. Он хоће све за себе.

Пред младим Краљем беху два пута: Или да се покори свима заповестима Русије, или да постане оваплоћење народног духа српског и да се бори. Млади Краљ претпоставио је борбу, макар у њој пропао, него да капитулира на штету своје државе и свог дома. Али у тој борби нашла је Русија у земљи самој јаку партију, која се за њу бори: то су радикали. Борба постаде драматична. Она се више не води само дипломатским, него личним срествима. Русија је не само раставила Краља Милана и Краљицу Наталију, него је на најнедостојнији начин, какав се само могао видети у политици наших дана, спречила и женидбу Краља Александра, и млади Краљ је тек после тога видео амбис, који се отворио пред њим. Зато је позвао натраг свог оца, иницијатора народне политике у Србији, противника руске политике, да му помогне у неравној борби. Тај повратак Краља Милана у Србију беше рукавица бачена у лице панславизму, и овај је одмах послао у Србију као руског посланика човека, који је на првом кораку увредио Краљевог оца, а његову владу стао третирати, као да су руски чиновници. Српска влада, свесна свог достојанства, понашала се као влада једне независне државе и натерала је велику и свемоћну Русију, да одазове таквог свог посланика. Одговор је био атентат на Краља Милана.

Хоће ли Краљ Александар издржати ову страшну борбу? Легитимност онога, што он брани, стоји изван сваке сумње, али његов народ је заслепљен руском политиком, која се ево сто година консеквентно води на Балкану, и којој, односно махинација, нема равне у историји до политике римских Цезара према источним народима.

Та иста политика учинила је, да је Хеленизам данас и у Грчкој дотерао до агоније, као што доказује борба црквена, искључивање праве интелигенције из свију врхова цркве, трајно опадање богословских наука и богословског беседништва. Све већи недостатак способних људи у Грчкој није последица њене стерилности, него је последица једног притиска, који Грчка подноси а не опажа га.

Ако протеривање Батемберга, ако грозна смрт Стамбуловљева, ако свемоћно протекторство његових убица, ако развод брака Милана и Наталије, ако осујећена женидба Краља Александра, ако све то није било довољно, да привуче на се пажњу балканских политичара, онда их барем ово, што се сад догађа у Србији, треба да нагна да прогледају. Кад један посланик Русије каже Владаоцу једне балканске државе: „Ја стојим добар, ја јемчим за Ваше радикале“, онда то није више дипломатски заступник једне стране државе, то је претор Рима, који оглашује улазак римских легиона у туђу земљу.

Те речи руског „дипломате“ одјекују јаче од пуцња револверског противу Краља Милана. Куршуми оног револвера угрожаваху живот једног човека. Онакве речи страног представника угрожавају живот и опстанак читаве једне државе, читавог једног народа.

Нека балкански народи добро отворе очи гледајући оно, што сада бива у Србији, и нека се користе том лекцијом“.

Да ли су догађаји у Србији сами собом отворили очи Грцима, те су написали овај чланак и извадили за себе наравоученије из руске политике на Балканима, или им је неко из Београда отворио очи, то није забележено у мојим хартијама, али налазим преписку, из које се види, да је чланак „Неологоса“ у литерарном отсеку Министарства у Београду преведен на француски и послат у Париз Посланику Србије са препоруком, да га протури у париске листове. Рајовић, имајући за те послове при руци врло окретног публицисту, успео је да десет париских листова донесе тај чланак из „Неологоса“. То ме није изненадило, али када сам видео, да је чак *руски* орган у Паризу „*Le Nord*“ донео без икакве примедбе са своје стране тај исти „наш чланак“ (тако га зове г. Рајовић у овој преписци) — онда сам се прекрстио од чуда. Међутим једновремено с овим бројем „Нора“ добио сам у Нишу и једно приватно писмо Драгомира Ц. Рајовића, које ми је одмах објаснило ту загонетку.

Ово је писмо врло занимљив податак, да се види, како се прави „јавно мњење Европе“, од кога тако често пуцају леђа онима, који не умеју да се бране. Али о њему други пут.

Председник преког суда у Београду, отварајући трећи дан претреса, констатовао је, да је дописник једног страног листа овоме јавио, да многи оптужени немају својих бранилаца. „То није истина — објави председник. — Многи оптужени имају и по два браниоца. Захтевам мало више објективности од стране господе, која шаљу своје извештаје с овога претреса, иначе ћу бити приморан, да такве известиоце због злонамерног извртања истине уклоним из суднице“.

Истога дана познати публициста Живојин Балугџић, шеф Претендентовог пресбироа телеграфише из Цириха „Новој Слободној Преси“ у Беч, да је он писац оне брошуре, којом се народ у Србији позива, да не плаћа порез. Наравно, кад се јавио сâм писац те брошуре, онда за њу не може бити крив ниједан члан главног радикалног одбора, који је донео одлуку у истом питању. „Neue Freie Presse“, да би дала мало више рељефа овој депеши Балугџићевој, јавља у истом свом броју а у видној рубрици „Ausland“, да се у Петрограду очекује долазак Петра Карађорђевића, „чије се име провлачи кроз цео рад преког суда у Београду“. — „Келнским Новинама“ од 2|14 септембра изгледа, да се ствари на преком суду почињу озбиљно окретати, бар за оптужене: пуковника Николића, Перу Ковачевића и Михаила Димића, јер сада главни кривац Кнежевић поново тврди оно, што беше првог дана на претресу од својих ранијих исказа код иследника назад тргао. Према томе су га именовани (који, хита да дода „Kölnische Zeitung“, не припадају радикалној странци) одиста навели, да изврши атентат. Осем једног Љубе Живковића, који се дрско брани, држећи Краљу Милану огледало, да се у њему види какав је, сви други оптуженици падају у очи са свог плашљивог држања... Очевидно је, да ове врсте не беху од Шандора Петровића. То се први пут у овој ствари уредништво „Келнских Новина“ усудило, да гледа својим очима. — У осталим европским листовима јавља се поређење београдског атентатског процеса са Драјфусовим

процесом у Рену, због кога цела Европа беше гракнула против Француске. Инглески митинзи захтеваху, да инглески индустријалци не учествују на светској изложби у Паризу, која се имала отворити 1900 „јер инглески народ не може учинити ту част варварима, који су осудили човека ни крива ни дужна“. „Allgemeine Zeitung“ од 2|14 септембра завршује свој чланак о процесу у Београду оваквим питањем: „Да ли ће београдске судије при изрицању своје пресуде бити објективнији (unbefangener) него што су судије у Rennes?“ — Вест, да су Велике Силе предузеле нарочите кораке код *Српске Владе*, да упливишу на пресуду преког суда у смислу умерености и благости, ширила се по свима новинама, и кад су ове почеле тврдити, да је Аустрија тај корак учинила преко свог посланика у Србији г. Шисла, онда је „Pester Lloyd“ (од 3|15 септембра) похитао, да то тврђење демантује. Није, вели, г. фон Шисл чинио никакве кораке код Српске Владе, „и ако цео поступак при суђењу по делу атентата изазива оправдану зебњу у цивилизованом политичком свету“. Лондонски „Тајмс“ продужава да пише у непријатељском духу о Србији. На то сам обратио пажњу једном члану инглеског парламента г. Бартлету, који се баш у то време, враћајући се из Цариграда, зауставио неколико дана у Србији, да својим очима види, како у њој ствари изгледају. Пошто се лично о свему уверио, г. Бартлет ми је обећао, да ће, чим се врати у Инглеску, гледати да боље обавести инглеско јавно мњење. И он је још с пута, из Линца, послао великом лондонском листу „Morning Post“ овако писмо:

„Господине! Цариград је врло плодан новинарским паткама. Најсмешнија је међ овима она, да је Кнез Црногорски покушао да задобије Султана за своје аспирације на престо Србије. Султан врло лепо дочекује своје госте, па је тако дочекао и Кнеза Црногорског и дао му је чак 20,000 фуната стерлина у зајам, али да ће Његово Величанство Султан — one of the shrewdest Sovereigns in the world — увећавати силу једног Кнеза, који је увек био непријатељ Турске и покорни henchman руског Цара — то је којешта. Један од турских држав-

ника казао ми је ономад: „Таман посла, да се ми заузимамо за оног црногорског разбојника, који је до пре 20 година нашим људима секао уши и носеве“. Што се тиче Србије, желим да кажем и да лично посведочим, да је она у неколико последњих година учинила велике напретке, да је свуда у земљи ред, да је народ напредан и задовољан.

Политичке анархије, која ја у земљи владала, нестало је сасвим. Нема више политичких убистава — каквих је за 8 година до 1896 било на четири стотине — све је сада мирно. Томе је допринео доста и мудри утецај Краља Милана. Ма какве биле прошле погрешке, г. Стед има право кад каже, да се сада Краљ Милан сав посветио служби отаџбине и свога сина, и то са много успеха. Нико и никада није Краљу Милану одрицао способност. Когод посумња у моје тврђење, да земља сада одиста напредује, ја га позивам да посети Србију, па ће се уверити, да је народу одиста добро. Оно, што је у Србији сада непријатно и тешко, подстакнуто је споља. Оно, што Русија не трпи ни у Турској, ни у свима балканским државама, па чак ни у далекој Кини — то је мирну и уредну владавину. Само у политичким трзавицама и анархији налази Русија она сресства, која јој требају да суседним народима наметне своју вољу. Ономад сам у руским новинама „Новоје Времја“ прочитао, да „Милана Обреновића треба по што по то уклонити из Србије“. То је кључ целе позиције. Ту је узрок и најновијем атентату противу живота Милановог. Он је грудобран против руске превласти и против српске анархије. За то мора Милан по што по то из Србије.

Линц 18. септембра. Ваш K. ASHMEAD BARTLETT“

Много прецизније него г. Бартлет пише о главном циљу Кнеза Николе приликом његовог путовања у Цариград један хрватски лист. Ево шта је о томе донела ових дана „Hrvatska Sloga“:

„**Оде кнеже цару на диване.** Бити ће, да је ова летња омарина крива, те се је опет узмигољио онај прв, који — као што недавно изведосмо на овому месту — већ кроз десетине година немилице мучи Господара Црне Горе и Брда.

А чим се тај прв почне праћакати у кнежевој глави, овај одмах притеже опанке, па одглавиња у бели свет, не помишљајући на ону пословицу: „Тешко ли га ногама. . . . !“

Нема томе ни две године, како је Кнез Никола путовао у Енглеску, где је, користећи се смрћу највећега Енглеза данашњега доба Гледстона, покушао, да баш у часовима највеће туге, којом бијаше обузета васколика Енглеска, ствара земљиште за своје себичњачке намере.

Језуитском препреденошћу подишао је најпре у Лондону Чеди Мијатовићу, српском посланику при енглеском двору, те преко њега испоручио Краљу Александру „осећаје свога срдачнога пријатељства и братинства.“

Али у исто време, док је још путовала у Београд брзојавка с уверавањем тога некога пријатељства и братинства, у то исто време беше Кнез у Лондону већ упао у сасвим противну улогу.

Клеветајући најподлијим начином династију Обреновића представљао је, наиме, краљици Викторији и лорду Солсберију, да Краљ Александар пати од неизлечиве кроничне болести, те, пошто је и Милан изгубио свако поверење у Србији, то да ће Обреновићима скоро куцнути последњи час! — „И пошто — надовезује Кнез — целокупни српски народ, већ више нег пет векова чезне за ускрснућем на Косову пропалога царства, то не само Србија, него и цели српски живаљ, раштркан по свих пет делова света, жели, шта више тражи и захтева, да ја примим српску краљевску круну!“

Енглези, као што их је Бог дао, прирођеним својим стоицизмом видећи, кога имају пред собом, са сажаљењем климнуше главом и забашурише Кнеза празним обећањем. Сигурно и у Енглеској знаду за ону пословицу: „*празно обећање лудом радост!*“

Садашњи пут кнежев у Цариград имати ће, без сумње, исте смерове, као и онај у Енглеску, само с том разликом, што су с овим скопчани још и други неки интереси. Ово произлази већ одатле, што је Кнез на овај пут повео и кнегињу Милену, акопрем је јако оронила

здрављем; те што је одвео и кнежевића Мирка, кога је промућурни отац већ добро дресирао за којекакве политичке сплетке.

Познавајући велику дарежљивост Падише, који је баш у најновије време црногорског Кнеза обасуо разним богатим даровима, као што је палата на Босфору, коњушница и поносита јахта, Кнез Никола се у тврдо нада, да ће Султан и овога пута отворити црногорским гладницама своју богату ризницу, као што је ето ту недавно својим особним упливом склонио отоманску банку, да помогне Црну Гору у нужди и невољи са примерним зајмом, који јој узкратише у Немачкој, Енглеској, Русији и Италији.

Ну, да ли ће дарежљивот Султанова тако далеко ићи, да пристане на неку регулацију границе на југу Црне Горе, то сумњамо, и ако се овому царском поклону у велико надају они на Цетињу. —

Из свега кнежева рада и поступања види се, на жалост, да је Кнез Никола, јурећи за неким илузорним политичким успесима, сасвим заборавио на животна питања својих несретних Црногораца.

Кроз дуги низ од неколико десетина година Црна Гора није учинила ама ни најмањега корака на културном пољу. Кнез је увек само тражио своје особне интересе, ишао у потеру за богатим зетовима и јаким тастовима, остављајући Црну Гору и Црногорце њиховој црној судбини. — Судство, управа, финанције, школство и народно господарство, све то налази се у Црној Гори још мало не на истом оном ступњу, на кому је стајало под покојним владиком, те се о Црној Гори слободно може рећи „Црна Горо и Богу си тешка!“

Кнез Никола је у својој владалачкој дужности далеко заостао иза својих пређа, јер ови се нису бавили пустоловинама, него, живући у најлепшим одношајима са свима суседима, пазили су свој јуначки народ и чували оно пусто стење од нападаја оних Турака, чијему Цару Кнез Никола, из себичних обзира, у овом часу „љуби скуте и колена.“

Sic transit gloria mundi!“

Али, могло би се рећи, да је овај чланак послат из Београда? На основу свега писменог материјала, који је нама стајао на расположењу, можемо тврдити, да кабинет Др. Владана није имао везе ни са једним хрватским листом. Врло је вероватно, да су велико-хрватска осећања диктирала овај чланак. Али ево другог једног чланка, који доказује, да је Кнез Никола у Цариграду одиста нешто пробао противу Обреновића, али да му није упалило, и да се морао задовољити новчаним „кшефтом“. Бечки лист „Neues Wiener Tagblatt“ не само да није имао никаквих веза са београдском Владом, него је напротив у ове дане доносио непријатељске дописе са претреса у Београду, који су били сасвим у духу Хордличкине мисије. И тај лист, који сваки дан у подне мора да пошље једног свог редактора на бечки Балплац за инструкције о свему, што се тиче политике, који дакле не може да донесе ништа без благослова Доци-бачија, донео је у свом броју 258 овакав чланак:

„*Султан и Кнез Црногорски.* Из дипломатског извора добили смо овај извештај: Докле листови, који се инспиришу са Цетиња, не могу да се уморе доказујући, како велику политичку важност има садашње путовање Кнеза Николе у Цариград, очекујући чак и велике територијалне добитке за Црну Гору, извештаји *из апсолутно сигурног извора* доказују, да Кнез Никола није овом приликом додирнуо чак ни *Беранско* питање. Једина мета његовог садашњег путовања у Цариград, била је *да сондира Султана, како би његово евентуално ступање на Престо Србије било примљено у Јилдиз-Кјоску.* Кнез је Султану насликао стање у Србији најочајнијим бојама; доказао му је, да је револуција у Србији неизбежна, да је та револуција опасна за све околне државе, јер она може постати узрок за велике заплете на Балканском Полуострву. Кнез Никола трудио се да докаже Султану, како интереси његовога Царства захтевају, да се Краљ Милан што скорије протера из Србије. Стање у Србији представио је тако, као да свакога дана ваља очекивати буну. У вези са тим Кнез је положио Султану без околишења питање, да ли би Он евентуално његово (Кнежево) ступање на Престо Србије са благо-

вољењем прихватио? Он, Кнез Никола, трудио би се, да консолидује добре односе са Турском, а већ сједињење Србије са Црном Гором било би и с друге стране корисно за Турску, што би ова онда лакше држала Арнауте у шкрипцу. Шта је Султан на све ово одговорио, није познато. Све што се зна то је, да *галаручак*, који се у част Кнежеву спремао, и на коме су имали бити све стране мисије, *није дават*, и да Кнез за свој *повратак* није добио Султанову јахту... Кнез је за повратак морао, као и сви други обични смртни, да се укрца на једном пароброду друштва „Махсусе". Из овог *завршетка* Кнежеве посете у Цариграду можда би се могао извести закључак, да Кнез Никола није нашао за своје далеке планове онај пријем у Цариграду, коме се надао".

Ето, ако хоћете да знате, шта је Кнеже диванио с Царем у Стамболу...

Изгледа да је Инглеској Амбасади у Цариграду било јасно, шта је Кнез Никола, осем пара, тражио у Цариграду, јер његов руски химнопевац Т. Духовецки жали се у „Россіи" од 3-ег септембра, како га је „поразило" снисходљиво *презрење*, са којим је Инглеска Амбасада третирала Кнеза Николу том приликом.

XXXIV

СА ЈАВНОГ ПРЕТРЕСА НА ПРЕКОМ СУДУ

Кад је дошао на ред *Никола Пашић*, он је доказивао, да није никада имао никаквих веза са Кнежевићем, и да никада није ни помислио на збацивање Обреновића са престола, јер је он *увек* био тог уверења, *да би промена Династије била несрећа за Србију*, и то без обзира на велике заслуге, које су, по његовом уверењу, стекли Обреновићи за Србију. Једино је признао Никола Пашић, да је онда, када је био у емиграцији, мало врднуо с овог правог пута, али опет, чим је дошло до српско-бугарског рата, *радикали су нашустили оно, што су спремали, они нису хтели да се користе несрећом Србије за своје партијске рачуне.*

Наста саслушавање сведока, који су теретили Пашића (Паић, Марић, Милосављевић, Стаменковић, Милић).

Кад је Рајко Милић казао, што је имао, Пашић је пред судом упитао Милића, познаје ли он њега; овај је одговорио:

— Како да те не знам. Тебе би прво требало стрељати. —

— Што? — упита председник.

— Како што? — чудио се Милић. — Та он је хтео да убије Краља Милана! —

— Ама није он пуцао на Краља Милана. —

— Знам да није, али цела је ствар његово масло. —

На то су се слатко насмејали Мансуров, Ђорђе Нелидов и Мамулов, који присуствоваху претресу, а председник је „прекинуо седницу, јер није било других сведока за саслушање“ („Београдске Новине“ Стеве Ћурчијића).

Онда није чудо, што је „Россія“ од 2-ог септембра у уводном чланку доказивала, да је атентатор Кнежевић, који је ћорфишецима (холостыми зарядами) пуцао на Милана, најсимпатичнији враголан (симпатичнѣйшій мошенникъ), кад се упореди са члановима садашњег српског кабинета. „Тај кабинет, творевина Миланова, састављен је од самих протува (проходимцевъ)“. Само што не каже, да су Министри сопственоручно удавили Анђелића, али то је лако извести из онога, што „Россія“ пише о томе. „Зашто се убио нещастный Анђелијић? Из страха од казне? Та већа од смртне казне није му могла претити? Зашто да се сâм убије, кад је знао да Милан има пуно џелата? Грижа савести? Ако је он одиста радио на томе, да избави Србију од Милана, зато га савест није могла гристи! Не, Анђелић није имао никаквог разлога да мете руку на себе. Али *он је много што-шта знао и могао је много што-шта да исприча* и зато га се *Милан* курталисао на његовски начин, као што се курталисавао и других њему непријатних личности, кад год је морао да „спасава отаџбину“, за коју се не гледа на тако ситне жртве, и жртва је принесена. Али, зар младо и великодушно срце Краља Александра неће најзад устати противу свију тих грозота? Зар се он не сећа више целог ужаса, којим је Милан окружио његово детињство, зар је заборавио мајчине сузе проливене због њеног развратног мужа? Зар и плач Касандре Краљице Наталије, која му је ту скоро писала, да ће Милан упропастити целу Династију — неће подејствовати на Краља Александра? Народ је дете. Он не испитује много, он ће за сва своја страдања бацити кривицу на Династију Обреновића, и у Србији може лако да букне буна, која може да захвати цело Балканско Полуострво, а то Европа не може допустити. Садашња српска влада не води рачуна о изјавама целокупне руске штампе. Нека барем обрати пажњу на оно, што сада пише *аустријска* штампа. Још је време да се поправи, што је учињено. Кроз месец, два дана биће доцкан. *Нека Краљ Александар не заборави судбину другог једног Александра — Батенберга*“ . . . .

Ово руско указивање на аустријску штампу односи се поглавито на један чланак у полузваничном листу

бечке владе „Fremdenblatt“-у, који као да беше одговор грофа Голуховског на пријем, који је мајор Хордличка нашао у Нишу код шефа Српске Владе. У том чланку бечка влада поручује београдској, да добро отвори очи, јер ако њена даља радња изазове врло непријатне последице, имаће сама себи да их припише.

И тако из Русије се претило судбином Батемберга а из Беча мониторима, а што је најлепше претило се српској *Влади*, која такође не налажаше никаквих доказа за *ову* кривицу похапшених радикала и која беше готова из сопствене иницијативе пре да одступи, него што би се њима изрекла смртна пресуда! Како ће, ђавола, да се стрељa Таушановић, зато што је код њега нађена нека теоријска одбрана политичких атентата, или некаква белешка из — Ранкеа! Како ће да се осуди прота Ђурић зато, што му је Ранко Таисић са Цетиња писао некакво писмо? Истина, племенито ујкино дете, Радоје Радојловић причало је пред преким судом, како му је прота Ђурић 1890 говорио у кавани код „Црног Коња“, да би његов ујка Милутин Гарашанин могао загладити све, што је дотле Богу и радикалима згрешио, кад би хтео да се стави на чело антидинастичког покрета у Србији, али прво то је било још 1890 године, а друго једини сведок, на кога се Радоје Радојловић позива за то своје тврђење, већ је мртав, јер то беше Јован Ристић, коме је тај чистунац напредњачки одмах доставио, шта му је радикални прота у „Црном Коњу“ говорио... Истина сведок Крезовић на суду сведочи, да су радикални вођи држали своје тајне састанке и на њима доносили своје антидинастичке одлуке у — штампарији „Одјека“, али нико му не може веровати, да су радикални прваци тако невина јагњад, да тако опасне седнице држе у локалу, на који је београдска полиција нарочито пазила. У опште тај Крезовић, који је готово највише теретио све похапшене радикале, изгледао је врло сумњив човек целоме свету, па и мени. Он се издаје за повереника Кнеза Николе, Петра Карађорђевића и Ранка Таисића. Људи, којима владаоци и претенденти одиста поверавају такве мисије, као што се Крезовић хвали, да их је вршио у Србији, не причају о томе и не хвале

се тим мисијама. Никаквих писмених доказа у њега није нађено, који би доказивали његову кривицу, за коју се главом плаћа. Зашто онда тај човек за себе тврди, да је био посредник између Цетиња с једне и Таушановића, Николића, Ђурића, Станојевића и Протића с друге стране? Једино што је мени сметало, да у Крезовићу видим најмљеног сведока, беше факат, да је Крезовић ухапшен кад још нико није слутио, да ће доћи до атентата од 24 јуна. Крезовићеви искази код полицијске власти у Чачку беху познати Краљу Милану још *пре* атентата, и зато је он одмах на лицу места, где је атентат извршен, могао јавно да окриви радикалне вође као иницијаторе атентата. Па ипак, ипак! Само да моји другови нису уграбили мој одлазак у Цариград (да предам опозивна писма) да врате Шурдиловића за окружног начелника... Томе Шурди никако не могах да верујем и ако сам морао да га трпим као окружног начелника, а баш тај Шурда је и стекао велику заслугу, што је Крезовића ухапсио...

Али да идемо даље. Раде Милинковић—Алавантић био је посредник између Анђелијћа и Алексе Карађорђевића, он је Анђелијћу доносио антидинастичке брошуре, код њега је нађено и ово писмо тога Карађорђевића, писано 25 октобра 1898 у Паризу:

„Ја сам одавно хтео да идем у Румунију, па сам се надао, да ћу вас том приликом видети и усмено вам одговорити на писмо и на *план, који сте ми поднели.* Зато се мој одговор задоцнио. Ја на жалост нисам у стању учинити, што Ви од мене тражите. Ја из далека пратим политику и ја сам и као Србин и као Карађорђевић ожалошћен догађајима. Жао ме је што не могу помоћи онима, који страдају. Благодарим за осећања, која према мени гајите и уверавам вас о моме високом поштовању

АЛЕКСА КАРАЂОРЂЕВИЋ"

Истина, тај Алекса је син Ђорђа Карађорђевића и Сарке Мајор-Мишине, он нема ни онолико права на претенденство колико његов брат од стрица — али тек овде има каквог таквог доказа о везама између Живка Анђелијћа и Карађорђевића. Само пошто иследна власт односно атентата није ни слутила, да тамо у сремској

Митровици може наћи овај доказ, од куд, како и зашто се Раде Милинковић—Алавантић сâм јавио Вукашину Петровићу, да има тај доказ, и кад га је Вукашин упутио без икакве пратње у полицију, зашто је драговољно отишао у хапс?

Пашић и другови оптужују се и за антидинастичке брошире, нарочито за ону, у којој се народ позива на буну. Али ето се Балугџић сам јавља као писац те брошире и нуди преко „Neue Freie Presse“ преком суду доказе за то...

Па онда! Сваком детету мора пасти у очи, да су *главни* сведоци у овом процесу уједно *оптужени* за исто дело, јер оно, што је Ђока Новаковић пре годину дана казао („Ако ово овако потраје, мораћу ја сам са мојом четом да протерам једнога Краља из Србије“) или што је Гаја Милорадовић исказао своје уверење, да се у скоро мора мењати систем, или што је сељак Стевановић пре неколико месеци казао у механи („Краљ Милан упропашћује свога сина и, ако овако потраје, биће обојица протерани“), што је Настас Маринковић казао, да је Краљ Милан туђински шпијун, што је Ј. Тодоровић сељацима пред црквом казао (да ће им скоро нешто причати због чега ће му од радости табане лизати), што су Ј. и М. Стевановић скупљали прилоге за радикалну странку, што је Аврам Савић хвалио Карађорђевиће, што је Тома Рајковић казао, да ће Краљ Миланово „лонче скоро да прекипи“ — све то не доказује, да је постојала завера за велеиздају.

Па ипак не само Српској Влади, него већ и појединим органима европског јавног мњења беше јасно, да се у Србији води *борба на живот и на смрт између Династије Обреновића и силних протектора радикалне странке у Србији.* Ево шта о томе пише „Allgemeine Zeitung“ од 6|18 септембра 1899:

„Радикална странка у Србији много је више развијена, него што би се у опште могло мислити. Кад би она у својим антидинастичким тенденцијама била сложна, кад би радила у једном правцу, онда би борба између ње и Дома Обреновића била много даље доспела, него што је данас. У ствари радикална странка ни сама не зна

шта хоће, и то кочи сваку њену акцију. Док једни мисле на Петра, други мисле на Алексу Карађорђевића; док једни чекају спас из Петрограда, други га изглѐдају и прижељкују са Цетиња. Они су између себе завађени, они интригирају једни против других, о међусобном поверењу нема ни речи, сваки се боји, да га други првом приликом не изда и прокаже. У њима нема озбиљне политичке воље и одсудне решености, а најмање има у њима грађе за политичке мученике. Сви њихови вођи на оптуженичкој клупи садашњег процеса владају се кукавички уверавајући о својој лојалности према Обреновићима. Једини Љуба Живковић имао је храброст да каже своје убеђење отворено. Сви остали превијају се од лојалности, изумиру од пужења. Нису јунаци ти људи, који су оптужени по параграфу, који доноси смртну пресуду.

„Зато Династија Обреновића и не дршће од њих, него *од сасвим других људи*. Политичко земљиште Балканског Полуострва има ову чудну особину, да се његови вулкани отварају само онда, када их *туђа рука дарне*, или када туђ дах у њих духне. Била би пакост доказивати, да је официјална политика ма какве стране државе дала правац Кнежевићевом револверу. Прошла су та времена. Русија Цара Николе II није више Русија Александра III. Па ипак револвер Кнежевићев не би се окинуо, да цео свет не зна, како Русија мрзи Краља Милана, да то није доказано афером Жадовскога. Шта ћете, Словени на Балканском Полуострву нису друкчији. У њих се не само огртач, него и револвер окреће према ветру, који са севера дува. Непрекидно се доказује старо политичко искуство, да је свака влада у балканским државама немогућна, која не ужива благовољење Русије. Јадни Александар Батемберг скрхао се на томе; Фердинанд Бугарски не само да није био признат, него није ни за свој живот био сигуран, докле год није учинио, што је Русија од њега тражила, а већ Краљеви Србије, од како им је Русија окренула леђа, остављени су на милост и немилост непријатељским политичким пожудама. Ако се још погледа, какав је изузетни положај стекао Кнез Никола Црногорски благодарећи потпори Русије,

а противно свима напорима Аустрије, онда је за свакога јасно, шта значи руска политика на Балканима. Тамо пријатељство Аустрије не може никада накнадити изгубљено благовољење Русије. То пријатељство донело је Краљу Милану само надимак „маторог Швабе“ и аустријског „агента“. —

Додајте томе чланку, да је Русија отерала у пријатељство с Аустријом и то отерала силом (на Берлинском Конгресу) Краља Милана, кога тада немађаше још ни најмањег разлога да мрзи, јер беше њен веран клетвеник и савезник у рату са Турском, па ћете тек онда разумети, колико добра жели Русија једнокрвним и једноверним балканским државама.

Још боље се то види из једног чланка, који је „Wiener Tagblatt“ (али не „Neues Wiener Tagblatt“, који је полуслужбени лист) сутра дан (9|21 септембра) донео. Ево тога чланка:

„Зар су сувременици већ са свим заборавили, како је прошао Александар Батемберг? Онога Кнеза Бугарског, који је бугарску војску водио од победе победи, који је без капи крви целу Источну Румелију присајединио Бугарској, који је бугарској војсци дао угледа и славе, који је био бугарским официрима лични добротвор, тога свога добротвора напали су неколики бугарски официри ноћу, разбојнички. Ти официри, који су погазили и своју заклетву и свој образ, врећали су свог врховног команданта, као да нису војници, него последњи мангупи (Lotterbuben), и одвукли су га као каквог зликовца у Рени. Као заробљеник стигао је Кнез на аустријску границу, а као тријумфатор вратио се у своју државу. Један од првих, који га је у Софији посетио, беше представник Немачкога Царства, барон Салдерн, који му је по наредби самога Кнеза Бизмарка саопштио категорички захтев немачке владе, да се не усуди казнити оне официре, који су се огрешили о своју заклетву, част и отаџбину. Не желећи да дође у сукоб са најмоћнијом државом на континенту, са земљом, која му је прва отаџбина — Кнез је абдицирао и отишао из Бугарске.

Сумње нема, Бизмарк је и у тој наредби барону Салдерну имао на уму само поверени му интерес Цар-

ства, али је тако исто изван сваке сумње, да је овај корак, учињен за љубав Русији, нанео Бугарској огромну штету. Крв њених најбољих синова морала је да се лије, само да неколико криваца не буде кажњено. Много што-шта што је Европу запрепастило и што је убило углед Бугарској у свету, не би се десило да није било оне наредбе Кнеза Бизмарка.

„Одмах после атентата на Краља Милана покушала је Русија да задобије све Велике Силе, да учине заједнички корак у Београду, који би имао да узме у заштиту она лица, која су похапшена и која се имађаху ставити под преки суд. Тврди се, да је Делкасе имао у Петрбургу више да говори о томе, него о Драјфусовој ствари. Русија није успела да приволи све Велике Силе на тај заједнички корак у Београду. Нису хтеле да ризикују, да им Српска Влада одговори, нека гдекоја од њих најпре почисти пред својом кућом. Осем тога све Велике Силе нађоше, да се не могу мешати у судове једне независне државе и тиме узети на се одговорност за могуће последице тога мешања. То је сасвим правилно гледиште. Али с друге стране Српска Влада не треба да заборави, да је за много што-шта упућена на благовољење Европе, и да је јавно мњење у Европи баш сада врло раздражено због толиких неупутности у разним државама. Оно са већом пажњом него икада до сада прати сваки судски претрес, који има везе са политиком, па у ма којој се држави тај процес водио. И јавно мњење Европе тражи, и то с правом тражи, да се нико не осуди без несумњивих доказа кривице. Осем тога, оно захтева, да се добро пази, да се нигде не изврши пресуда, која би учинила немогућном доцнију исправку, ако би се суд случајно о некога огрешио (Rechtsirrthum).

„Једном речју, и онај део европске штампе, који је увек био пријатељски расположен према Србији, који је увек признавао важност Династији Обреновића, а нарочито Краљу Милану, веома би жалио, ако би се ико други осем атентатора Кнежевића осудио на смрт. Ми нарочито поменусмо Краљевог оца. У последње време дигла се и хала и врана противу Краља Милана. Ми не знамо, да ли су сви оптужени умешани у атентат и у заверу

противу Династије Обреновића, то је одовуд тешко пресудити. Али што позитивно знамо, то је, да завера постоји и то не тек сада, него одавно, да се та завера увек подржавала са Цетиња, да зет Кнеза Николе, принц Петар Карађорђевић и зет мајор Мише, принц Карађорђевић, увек стоје у споразуму са завереницима, то је неоспоран факт. И већ због тога било би неопростиво (es wäre gerade zu unverantwortlich) отргнути Краљу његовог најбољег и највернијег саветника, његовог оца, јер би отуда било опасности за мир не само Србије него и Европе. Све грдње па чак и оправдани прекори, који се износе противу Краља Милана, не треба да одведу пажњу од факта, да отац Краљев није више онај Милан што је био, да је он данас најдаровитији, најспособнији и најумеренији државник Србије, и да нико нема права да лиши ову младу државу, која и онако нема сувише способних људи, њеног најмудријег државника.“

Да, да, и велики Бизмарк морао је за благовољење Русије да заборави на своју славну кирасирску униформу *немачког официра* и да преко барона Салдерна спасава главе оних бугарских официра а руских штићеника, који су погазили своју официрску заклетву и укаљали своју униформу, збацивши свога Кнеза и добротвора са престола. И најсилнији државник у Европи, персонификација немачког појма о Pflichttreue и о специјалној официрској части, Бизмарк, који је апелом на официрски темњак сачувао Краља Вилхелма I од абдикације, и који је главни творац Немачке Царевине, жртвовао је једног немачког принца и одличног официра само зато, да не фали ни једна длака на глави оних бугарских официра, који су издали свога врховног Команданта и свог владаоца.

Па што се онда чуди Краљ Милан поруци, коју је мајор Хордличка донео у Ниш? Зашто он своју пријатељицу сада зове „задушном бабом?“ Зар он мисли да Први Министар једне државе од 17 центрифугалних народности, међу којима је nota bene већина Словена, што ће рећи већина састављена из народа хипнотизираних Русијом — може дати Русији јачи отпор, него што га је у своје време дао државни канцелар уједињене Не-

мачке. Куд ће фини и питоми гроф Голуховски, који као Пољак најбоље зна, колико је силна Русија, јер му је она раздробила отаџбину, куд ће он бити гвозденији од једног Бизмарка? Та жртвоваће Аустрија Краља Милана, па да јој је за срце прирастао!

И што није смео да уради ни Први Министар једне Велике Силе, као што је Аустроугарска, то хоће да покуша онај српски Министар шуша у Нишу? То српско Министарче неће ни да саслуша саопштење, које има да му учини г. Мансуров од стране Русије!

То је просто смешно!...

И док је ова силна олуја са севера ломила не само ону сламку, што се звала кабинет Др. Владана, него чак и стогодишње стабло Таковскога Грма — дотле се у *Београду* цела ствар посматрала са најужег партизанског гледишта.

Ево шта се мислило и говорило у *најинтелигентнијим* круговима у Београду, међу професорима, лекарима, инжињерима, судијама и књижевницима, што је забележено у једном приватном писму од 9. септембра, које је један интиман пријатељ писао Председнику Владе у Ниш:

„Драги Владане,

Суђење заверенцима дошло је до краја. Преки Суд има само још да изрекне своју поротску пресуду, па да се заврши ова жалосна афера, која нам је толико наудила у материјалном погледу, као и у моралном. Наравно, да је сада било довољно прилике, да многи каже, како мисли о тој ствари и ја држим, да неће бити на одмет, ако ти мњење поводом тога по неких људи изнесем, у колико се суђење доводи у везу с тобом и твојим друговима.

Једни мисле овако:

Истрага по целој тој ствари вођена је врло лабаво. Преки Суд није био оно, што је требало да буде, њему се сметало баш отуда, од куда се најмање могло надати — постављањем некаквог државног комисара, који је уз то још и напредњак. Полиција је, у опште, испод сваке критике. — Под једним обичним букварцем, који је управитељ вароши Београда и Државни Саветник,

дешава се атентат, у току саме истраге дешава се и самоубиство Ж. Анђелића, најважнијег кривца и сведока; полиција апсолутно ништа незна о оптуженим људима, ни о њиховом састајању, у опште ништа, што би за Суд било од стварне вредности. Ништа се боље не мисли ни о другој истражној власти, што је придата Преком Суду; ни она, ни полиција не умеше да изврше свој задатак, поред тога, обе су једна другој само сметале. Даље вели се и то, како је напредњацима баш у интересу, да овај процес испадне овако и у истрази били су врло лабави, како би докази за Суд били врло непоуздани; њима је у рачун ишло, да се убије Анђелић, па му се у томе и ишло на руку, да то и уради; затварани су од реда радикали, како би се дао известан карактер целом послу, па затим исти људи пуштани као невини — а све то као оружје противу садашње владе, која ће за све то као и за неуспех у истрази морати да плати, другим речима, нађен је пут, како она да се уклони. Напредњаци морају да штите оптуженике, јер тиме и себе заклањају, пошто и по неки њихов човек не стоји далеко од завереника — тако се овде резонује, онако у опште речено, о току и резултату истраге. То значи, истражна власт или није хтела, или није умела да нађе све оно, што је за Суд потребно било.

Други мисле овако:

Либералима ово иде највише у рачун, јер они сами казују, како Преки Суд неће моћи осудити никога више осим атентатора, јер нема никаквих стварних доказâ за њихову кривицу. Крезовић је пронађен да само терети радикале. И они налазе, да ће, ако се они ипак осуде, јавно мњење у осталом свету бити против садашње владе, а тако исто, да ће се у ствар умешати и стране силе, на првом месту Аустрија, за љубав Русије, што је она већ и учинила, као што се чује — све то иде тому, да ће ова влада морати пасти и, разуме се, управа земље предаје се опробаним патриотима и државницима, либералима.

Казује се, даље, како су се сви овдашњи дописници страних листова договорили, да заједнички издаду једну изјаву, у којој ће изнети своје утиске из овога суђења:

да је цела ствар само удешена противу радикала, пошто се на самом Суду није могла доказати њихова кривица.

Ово је у кратко речено, како се у Београду мисли, и ја ти то јављам ради знања. Ако за тебе ово нема никакве вредности, а ти сматрај да није ништа ни било, па исцепај писмо. Ја сам међутим држао, како ти треба знати, колико се ова ствар доводи с тобом и твојим друштвом у везу. Јавио сам ти онолико, колико иде у оквир једног писма.

9. септембра 1899. У Београду. Твој Н"

8-ог септембра 1899. на јавном претресу преког суда, пошто је државни тужилац одговорио на све одбране оптужених и њихових бранилаца, устаје атентатор Кнежевић, који је дотле двапут тврдио, да је имао сукриваца, а једанпут све то порекао, па је по други пут сада све одрицао, што је код иследне власти и на претресу тврдио. Он сад рече, како зна, да је живот проиграо, али хоће барем душу да спасе. Он је, вели, петшест људи окривио као сукривце и у мало није и те људе и њихове жене и децу упропастио. Анђелић је и онако због њега умро. Он не сме и неће даље да ћути, зато изјављује, да Николић, Димић, Ковачевић, капетан Јовановић и његова жена нису били ни у каквој вези с њиме за ову ствар. Он их је до сада теретио надајући се, да ће себи помоћи или барем да ће добити времена. Он је сам хтео да убије Краља Милана зато, што је био без службе, што је био љут на све чиновнике, који су га одасвуда отерали, што је био љут на Краља Милана, јер му је неко казао, да Краљ Милан не трпи Бошњаке и зато му нико не сме да дâ службу, а ако га негде и приме, Краљ Милан ће га за цело отерати. Испрва је мислио, да његово терећење поменутих људи овима неће много шкодити, да ће се они лако извући. Он те људе није ни познавао, и сад се куне на еванђељу да су невини. Перу Ковачевића је мрзио, што је овај био прави вампир за сиротињу, и што му је псовао матер. Он је пожарничку службу напустио, јер није могао да живи са 60 динара месечно. Тражио је бољу зараду, па је отишао у Букурешт, где је стао у службу код Урошевића, али како није знао влашки,

морао је напустити ту службу и вратити се у Београд. Он отуда није донео никакво писмо за пуковника Николића. Он је вели, раније причао, да су му у Букурешту хтели дати две хиљаде наполеона да изврши атентат. То је пука лаж. Ко би њему дао и две хиљаде пара?!

После ове изјаве атентаторове, Николић, Димић и Ковачевић имађаху само да се позову на њу.

Од куда и зашто је Кнежевић два пут тврдио, да је имао сукриваца, и два пута то порицао?

О томе имају у актима прекога суда оваква чудновата наговештења: Начелник страже, која је чувала оптужене у главној полицији, капетан *Јован Ђорђевић* беше такође родом из Босне; као земљак атентаторов он је првих недеља истраге још наваљивао на Кнежевића, да опореče, што је теретио пуковника Николића, коме је Јован Ђорђевић био обвезан, јер му је као члан испитне комисије помогао да положи официрски испит. Услед тога наваљивања капетана Јована Ђорђевића, атентатор је, као што смо видели, на првој јавној седници преког суда тргао натраг све, што је на ислеђењу признао. Доцније се Кнежевић покајао што је то учинио, „јер кад он мора главом платити, не види зашто да он спасава друге кривце“, и он је поновио своје исказе пред иследном влашћу. Али капетан Јован Ђорђевић није попуштао у својим наваљивањима на атентатора, да спасе барем пуковника Влајка, који има четворо деце „као четири златне јабуке“ — зар га срце не боли, да упропасти и ту невину децу? Кнежевић се дао умекшати, и он је 8-ог септембра по други пут опозвао све, су чим је друге теретио. Сад је капетан Јован Ђорђевић стао доказивати своме „земљаку“, да за њега није лепо, да га као какву кукавицу одвуку на Карабурму и да га тамо стрељају, као каквог разбојника, него, кад је већ изван сваке сумње да мора погинути, боље је, да се као прави јунак сâм убије, *и капетан Јован Ђорђевић дао је Стевану Кнежевићу један дугачак оштар јексер, који је јексер атентатор Кнежевић неколико дана држао сакривен у постави од свог рукава.*[1]

[1] Било би веома важно, када би се могло доказати, да је тај јексер био исте форме и величине, као и онај, на коме је нађен обешен Живко Анђелић.

Чим сам у Нишу из бечке „Политичке Кореспонденције“ сазнао за ове махинације капетана Јована Ђорђевића, и чим сам се код Краља Милана уверио, да су оне одиста забележене у актима преког суда, захтевао сам, да се тај жандармеријски официр ухапси, и то је одмах извршено. Истрага се водила над тим ухапшеним официром више од недељу дана, али се никаква његова *кривица није могла доказати.* Тада сам захтевао, да се тај официр отпусти из службе, зато што се један оптуженик, који је био поверен његовом чувању, могао обесити, и тако је осујетио да се сазна прави кривац толике Србијине несреће и срамоте. Но како је тај официр имао више од десет година службе, он се није могао отпустити. Онда сам категорички захтевао од Краља, да се тај официр стави у пенсију. То је Краљ учинио, и 23 септембра 1899 потписао је указ, којим се жандармеријски капетан II класе Јован Ђорђевић, на основу члана 40 закона о устројству војске, ставља у стање покоја са пенсијом, која му припада по годинама службе“.[1]

Али да се вратимо завршном претресу преког суда од 8-ог септембра 1899. После сензационалне изјаве атентатора Кнежевића, узео је реч шеф радикалне странке Никола Пашић, да учини једну изјаву, која је запрепастила не само присутне на претресу — него и цео свет.

Пошто је још једном уверио суд о својој невиности у овој оптужби, Никола Пашић је признао, да је као политичар и као шеф странке за много што-шта одиста крив, и о тој својој кривици хоће отворено да говори пред судом. Кривица му је, што није благовремено предузео све што треба, да се у највишим круговима не утврди неповерење према њему. Тако н. пр. крив је, што није предузео све мере да се обуздају или да се из његове странке искључе *антидинастички елементи*, да странка не прелази границе лојалности и оданости. То су његове погрешке, које су учиниле, да се на највишем месту утврди неповерење према њему. Даље је погрешио што није појмио сву важност политичке промене која је

[1] Када је настала у Србији Драгијада, један од првих официра, који су реактивирани, био је овај исти капетан Јован Ђорђевић...

наступила 11. октобра 1897. Инаугурисањем ванпартијског режима задовољавали су се интереси и Краља и Отаџбине. Али то је Пашић разумео тек доцније, када је Краљ оштрим речима осудио радикалну странку. Тек тада је разумео, да та политичка промена има много дубљи значај, него што је он испрва мислио. Када је то појмио, он је сазвао главни одбор радикалне странке да се донесе одлука о распуштању странке, као што су то и друге политичке странке учиниле. Јер, кад владалац отворено изјављује да хоће да прекине сваку партијску владавину, онда никаква политичка странка не може више постојати, докле год траје нови ванпартијски систем владавине. На томе састанку главног одбора радикалне странке изнео је Љуба Живковић свој предлог да се народ позове да не плаћа порезу, један предлог који по његовом мишљењу не искључаваше могућност да странка ипак остане у границама лојалности. Тај предлог није нашао одобравања, и сад је требало приступити решавању о распуштању странке. Али баш у томе је Пашић погрешио што, вели, није свом енергијом навалио да се то питање реши, него је напротив допустио да се партијска борба настави. Последице су морале изазвати огорчење и код Краља и у народу. Та погрешка само је повећала неповерење према њему као шефу странке. Још је, вели Пашић, и лично погрешио што је у штампи увредио Његово Величанство Краља Милана, те је за то био осуђен на затвор. Ову своју погрешку осећао је Пашић у толико тежс што није одмах молио Његово Величанство Краља Александра да му милостиво опрости казну. Пошто је издржао затвор у Пожаревцу, Пашић је, рече, одлучио да се са свим повуче из политичког живота. Он уверава господу судије да је та његова одлука искрена, а кад *он једанпут да реч, он ће је увек одржати.* До такве одлуке дошао је, јер се уверио, да се партијска борба не може даље водити а да се не дође у сукоб са Владаоцем, а сваки мора признати да реч Владаочева има више ауторитета него ма којега политичара у земљи. Баш у времену када је Пашић хтео да изврши ту своју одлуку, десио се несрећни догађај који је потресао „наша“ срца и срце це-

лога народа, десио се атентат на Краља Милана. Њему, Пашићу, пао је тај догађај у толико теже на срце, што он као шеф странке, није спречио, да се у органима странке напада Командант Активне Војске Краљ Милан, који је, као што сви знамо, толико допринео да се одржи мир и да се увећа и ојача српска војска. Пашић гледа на тај жалосни догађај са гледишта српског политичара и родољуба и може само Богу да благодари што је сачувао Србију и што је атентаторов куршум промашио. Да је несрећа постигла да нестане Краља Милана, онда би остао само још један једини представник народне Династије, и они, који су водили руку атентаторову, окренули би се и противу последњег изданка Обреновићеве лозе, да и њега уклоне. То би у Србији изазвало забуну и династичко питање, стране би се силе умешале, и Србија би дошла у положај у коме је некада Пољска била. У Пољској је партизанска борба створила династичко питање које је довело до мешања страних сила и до поделе Пољске. Тиме што је милост Божија спасла Краља Милана, спасла је и све нас, *спасла је Србију*! Али осим поменутих његових погрешака које су у Краљу Милану утврдиле неповерење према шефу радикалне странке, било је и других погрешака које су разни радикални кабинети починили, и које су њему као шефу странке на терет стављане. Када је Краљ Александар узео све у своје руке (1-ог априла) он је узео у своје руке и питање својих родитеља, и сам га решио. Кад је Краљев отац 1894 хтео да се врати у Србију, тадашњи радикални кабинет је погрешио што није водио рачуна о тој Краљевој жељи и што није легалним путем уклонио све сметње, јер би се тиме уштедила трвења противу Владе, њене странке и њенога шефа. И г. Симић је погрешио, као што доказује његово писмо. У место да се у питању Краљевих родитеља стави на неутрално земљиште, он је тражио страну интервенцију да уклони Краља Милана. Симић је мислио да тиме себи олакша положај, а у ствари он је таквим држањем изазвао неповерење које се са свим природно пренело на странку и њенога шефа... Па и друге појаве у политичком животу довеле су странку и њеног шефа у лажан положај,

као што доказују оне брошуре и чланци у страним новинама, које Пашић још жешће осуђује, него што је то државни тужилац учинио, јер су они нанели штету и Србији и радикалној странци, која је радила на решењу уставног питања. Пашић осуђује и жигоше све оне који су били узрок и помоћници тих публикација. Али он о свему томе није ништа знао, докле државни тужилац није о тим публикацијама говорио. Не само да је он у овом злочину невин, завршио је Пашић ову своју беседу, него се сва његова осећања и политичка убеђења буне против тога. Он би остатак свог живота употребио на то, да се бори противу свију оних, који би покушавали да ремете државни поредак, или да изазову династичко питање, и он позива судије да ствар реше онако, како ће бити задовољни и Краљ и народ...

Кад је Пашић завршио своју одбрану, председник суда упитао га је: зашто он није комбатирао антидинастичке елементе у својој странци?

Пашић је одговорио, да тих елемената има у свима странкама. У својој странци није их све добро познавао, али најпознатије антидинастичаре он је уклонио из своје странке као што су: Драгиша Станојевић, Милорад Карамарковић и Ранко Таисић.

Ова беседа шефа радикалне странке морала је на остале оптужене прваке те странке дејствовати као гром из ведра неба.

Таушановић је изјавио, да се он већ три године не бави политиком, да се са Пашићем и не здрави, да са Стојаном Протићем не говори већ девет година, а са Љубом Живковићем је у највећем непријатељству. Према томе он не може да одговара за погрешке радикалне странке.

Љуба Живковић је изјавио, да он прима одговорност за све што је радио, јер он никада не лаже, никада не узима натраг што је један пут казао. Он није никада напуштао легално земљиште, али он је као политичар увек захтевао, да се поштује Устав и закони. Само ако тога не буде у Србији, само онда јој прети судбина Пољске... „Главу не жалим — узвикнуо је Љуба —

поштен човек умире мирно. Ја никада нећу учинити, да одлете главе невиних људи. Ако падну њихове главе, нека падне и моја!"[1]

На велико разочарање новинара и публике, суд није одмах, чим је свршен претрес, изрекао своју пресуду. Ова је одложена за дан два. Стране новине су гунђале, да се пресуда одлаже зато, док се судије не договоре с Краљем Миланом, шта да раде, кад баш нема никаквих доказа, и ругаху се таквој „прекости" „ванредног" суда, за који увераваху, да је достигао највећи „record" у брзини суђења. Да ли због овог новог одлагања пресуде, или као одговор на пријем који је нашао мајор Хордличка код Председника Владе у Нишу, тек „Будапешти Хирлап" од 9|21. септембра донесе новост да су аустроугарски монитори „*Самош*" и „*Кереш*" са два торпедска чамца отпловили у Београд, јер „по гласовима из јужне Угарске, у Србији ће букнути устанак ако радикални прваци буду осуђени на смрт". У „Келнским Новинама" од истог дана има депеша из Будимпеште: „И у редовним приликама крстаре мали монитори аустроугарске ратне марине између Новог Сада, Земуна и Оршаве. Али је могућно да је зебња од какве буне у Србији која би могла пореметити мир и на угарској Савској и Дунавској обали изазвала ово појачање пограничне страже".

Да су на бечком Балплацу знали колико се сама српска Влада опирала смртној пресуди за оне, за које није доказано саучешће у атентату, сигурно не би узнемиривали ни најмање своје ратне лађе. А што се тиче одлагања пресуде преког суда, за пуна четири дана, ево шта је био узрок:

Атентатор Кнежевић није имао куражи да се послужи јексером који му је дао капетан Јован Ђорђевић или *можда* му је са једне стране, којој је он апсолутно веровао, дошануто да се ништа не боји, да ће сигурно бити помилован макар на самој Карабурми, јер било једно или друго, он је фактички зауставио изрицање пресуде, захтевајући, после свршеног претреса, да му

[1] „Српски Вјесник", Мостар 13 септембра.

дође наредник страже. Кад је наредник дошао у ћелију атентаторову, Кнежевић му је казао да има врло важне ствари да каже преком суду. Овај се за то морао на ново састати и то тако брзо, да се није имала каде заказивати јавна седница. Кад су га довели пред суд, Кнежевић је извукао из свога рукава онај капетанов јексер, положио га је на судски сто, испричао је све на што га је капетан Јован Ђорђевић наговарао, и завршио је: „Што да ја сâм : чем, а они који су ме наговорили да пуцам на Краља Милана да остану живи? Кад ће мене да стрељају, нека стрељају и њих, јер су они тако исто криви као ја.“

Али ово ново тотално порицање онога, што је атентатор на завршном претресу казао, не би за цело зауставило пресуду преког суда пуна четири дана, да се изненада није суду јавило: да жена оптуженога Рада Милинковића-Алавантића има врло важна саопштења да учини пред судом о — Карађорђевићима. Та жена није била у Београду, ваљало је телеграфисати српском консулату у Будимпешти, пред којим је она изјавила жељу, да предстане преком суду, да ту жену одмах пошље у Београд. Али кад је та жена дошла и казала све што је знала, видело се да интимни односи те женске са А. Карађорђевићем нису били „политичке природе“. И преки суд само је забадава одлагао своју пресуду, коју је најзад, 13-ог септембра, у јавној седници саопштио.

По тој пресуди преког суда осуђени су *на смрт:* Кнежевић и Ранко Таисић, *на 20 година затвора:* Влајко Николић, Пера Ковачевић, Мијаило Димић, Урошевић (у Букурешту), Димитрије Крезовић, прота Ђурић, Раде Милинковић Алавантић, Љуба Живковић, Павићевић, Новаковић, Стојан Протић; *на девет година затвора:* Таушановић; *на аег година затвора:* Никола Пашић, Гаја Милорадовић, Јован Стевановић, Тодоровић, Анђа Јовановићка, М. Стевановић, Рајковић. *Ослобођени су:* проф. Стојковић, Аца Станојевић, Пантелић, капетан Младен Јовановић, Настас Маринковић и Аврам Савић.

Кад је ова пресуда саопштена оптуженима, Влајко Николић се (по новинарским извештајима) заплакао и обасуо Кнежевића прекорима, да га је он у несрећу

увалио, а један од осуђених (Љуба Живковић) узвикнуо је (и ово бележимо по новинарским извештајима) „Живео Краљ Александар, али нека га Бог сачува од таквих пријатеља као што су му ове судије!“

Чим је пресуда телефонски саопштена Краљу у Ниш, Краљ је депешом помиловао Николу Пашића...

На то је Никола Пашић, сад већ у кругу своје породице, послао Краљу по телеграфу своју благодарност, у којој вели како у овом, за њега и његову породицу најсвечанијем и најсрећнијем тренутку, хита да Његовом Величанству изјави своју најискренију и дубоку подајничку захвалност за велику милост са којом га је, са висине свога Престола, обасјао. Под утиском те безграничне захвалности стојећи, Никола Пашић уверава свога Господара свечано, да ће се од тога дана отргнути од своје бурне политичке прошлости, и заклиње се да ће од сада радити на учвршћењу државног поретка, који је Његово Величанство засновало 1897, и који је, благодарећи неуморној и енергичној сурадњи Краљевог узвишеног Оца, Његовог Величанства Краља Милана, као Команданта Активне војске, донео већ толике користи престолу Његовог Величанства и отаџбини. Даље се у тој депеши Никола Пашић заклиње да ће остатак свога живота посветити искључиво служби свога Краља и Отаџбине, и да ће се уједно старати да сузбија елементе нереда, који би, речју или делом хтели да поремете постојећи поредак и мир у земљи. Још једном, у име своје и своје породице подноси Никола Пашић Његовом Величанству, из дубине срца своју захвалност за велику и неисцрпну милост и кличе „Живела узданица целог српског народа, наш Краљ и Господар Александар“. Ова депеша потписана је овако:

„Највернији и најоданији слуга Дома Обреновића и престола Вашег Величанства. НИКОЛА ПАШИЋ“

Одмах иза ове депеше Пашић је допутовао у Ниш и молио за аудијенцију код Краља, да му и лично изјави своју благодарност.

Аудијенција му је одобрена.

Сви Министри који беху у Београду дођоше у Ниш и одмах се одлучи да се сазове Народна Скупштина, и то не у ванредни, него у редовни сазив.

14. септембра 1899. потписан је указ којим се сазива редовна Народна Скупштина за 1899. у Ниш на дан двадесетог септембра.

Кад је потписиван овај указ, Краљ ме је смешећи се упитао:

— Знате ли, докторе, кога сам мало час примио? —

— Не знам, Господару —

— Примио сам Николу Пашића. —

— А!? Честитам. A quand le grand Dîner? —

Краљ се гласно насмеја.

— А што докторе? —

— Зато што у случају да тај дворски гала-ручак у част Николе Пашића буде док сам и ја у Двору, морам и ја да молим Ваше Величанство за једну милост.

— А то би било?

— Да ме Ваше Величанство помилује да не морам и ја бити на томе ручку, јер апсолутно не бих могао на њему ништа окусити, па да га стари Михл лично спреми. —

— Ех, ех, докторе! Бајаги је вама криво што се Пашић јавно одрекао целе своје прошлости и што свечано обећава да ће цео остатак свог живота посветити Нама и Отаџбини? —

— Не само да ми није криво, Господару, него сам ја г. Пашићу искрено захвалан, што је својим држањем на преком суду колико-толико оправдао све ванредне мере које су без мога знања а у име моје Владе наређене, јер да није било његове изјаве, моји другови и Ја морали би од бруке у земљу пропасти. Г. Пашић је био тако љубазан, да је у својој депеши Вашем Величанству свечано обећао да ће потпомагати режим од 11. октобра 1897. Као представник тога режима ја сам му и за ту изјаву врло захвалан, јер ако буде искрено потпомагао моју Владу, та ће помоћ за нас бити врло драгоцена, јер ће нам она придобити потпору свију радикалаца који нису неизлечиви антидинастичари. Ја се дакле чак надам, да ћемо г. Пашић и ја ускоро постати *политички пријатељи*. Само... само... не верујем да ћу икада моћи *ручати* с њиме за једним столом... —

— Још ће те ви страдати са тога Вашег пакосног језика, докторе, Ваша иронија... —

— Опростите, Величанство, што Вам упадам у реч, али најбољи доказ да ја не говорим у иронији то је што сам данас дошао да предложим одликовање Ђ. Генчића таковском звездом. —

Краљ ме погледа изненађено. У погледу му се видело да сумња да ли се ја шалим или озбиља предлажем то одликовање.

— Господару — наставих — Направити за неколико сахата од једног Николе Пашића „најоданијег слугу дома Обреновића“ како се он сад потписује, то је такав политички Kunststück, то је толика заслуга према Дидинастији, да би заслуживала чак и ленту Таковску, и ја само из обзира на велику младост Ђокину и као чиновника и као Министра, предлажем да се за сада одликује другим степеном тога династичког ордена, а ленту нека заради новим заслугама у служби Краљу и Отаџбини. —

— Добро докторе, Ја се слажем. Нека се спреми указ за то одликовање. Генчић је одиста заслужио звезду, а и онако је за државног Министра ружно, кад на фраку нема бар једну звезду. —

Д-р ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

Моја Одбрана пред Судом

У БЕОГРАДУ
Народна Штампарија, Обилићев Венац бр. 10.
1906.

СВОМЕ СТАРОМ, ДРАГОМ ПРИЈАТЕЉУ

Марку Стојаковићу

адвокату

посвећује ову реч

Писац.

Драги Марко,

Ако борба за опстанак осем одржања феле има у опште још каквога смисла, онда ће бити тај: да надувени мрав, који је уобразио да је Господар васионе, покуша у оном тренутку, који траје од колевке до гроба, и који он животом велича, да учини какво добро.

Ти си у твоме животу учинио толико добра, да ниси забадава живео. Нико на свету не зна, шта је суштина твога живота, јер сви они, којима си добро учинио, не смеју од тебе да те хвале. И ја нећу да ређам како си ми у сваком тешком часу живота био пријатељ у невољи; то само моја деца знају.

Али хоћу барем да ти једанпут кажем: хвала! Ко зна да ли ћу за то доспети још који пут, пре него ме понесу на Владановац, и пре него потеку крокодилске сузе оних, који су ме за живота на крст распињали.

У мален знак те моје искрене захвалности ја ти посвећујем ово неколико страна моје одбране на суду, који ме је осудио зато, што другаче него он схватам дужност према Отаџбини.

У Београду 15. фебруара 1906. Твој

Владан.

ИЗВОРИ

за историска факта, која се помињу у овој одбрани:

1. Миклошић, „Monumenta Serbica“, стр. 119, 186, 200, 227, 438 и 476.
2. Ст. Новаковић, „Историја српске Књижевности“, стр. 51, 53.
3. И. Порфирьевъ, „Исторія Русской Словесности“, часть I, Казанъ 1876, стр. 434.
4. Brückner, „Peter der Grosse“, 1879, стр. 473 и 474.
5. Јаковъ Орловъ, „Духъ россійскихъ Государей Рюрикова Дома“, СПБ. 1818, ч. I, стр. 219.
6. В. И. Григоровичь, у његовом предавању од 11. маја 1876. штампаном у „Записки Императорскаго Новоросійскаго Университета“, Томъ XX, Одеса, 1786.
7. К. Неволина, „Исторія россійскихъ гражданских законовъ“, СПБ. Томъ I, стр, 1.
8. И. Ђ. Вукићевић, „Српске школе у XVIII столећу“, Сомбор 1863.
9. А. С. Вороновъ, „Матеріяли для исторіи просвѣщенія въ Россіи въ XVIII столѣтіи: Теодоръ Ивановичъ Янковичъ.
10. Лазар Боић, „Помятникъ мужемъ въ славяно-сербскомъ книжевству славнымъ. 1815“, стр. 67.
11. Терлаић, „Писмо о отварању правничке школе у Русији“, штампано „Српском Летопису“ за за 1825, стр. 133.
12. Б. Ламански, „Сербія и южнославянскіе провинціи Австріи“, СПБ. 1864., стр. 8, 10, 15, 27, 28, 35.
13. Нила Попова, „Россія и Сербія“, историческій очеркъ русскаго покровительства Сербіи съ 1806 по 1856. Москва, 1869, свих 1178 страна.

14. Нила Попова, Военныя поселенія Сербовъ въ Австріи и Россіи, штампано у „Вѣстникъ Европи“ 1870, Томъ III, стр. 585—614.
15. П. Кепенна, „Хронологическій указатель матеріаловъ для исторіи инородцевъ европской Россіи, стр. 419.
16. С. П. Ешевскаго, „Очеркъ Царствованія Елисаветы Петровны“, стр. 548.
17. А. Скальковскога, „Хронологійское обозрѣніе исторіи новороссійскаго края“ (Голубица“ II, стр. 270—287).
18. Милаковић, „Историја Црне Горе“, стр. 108—123, 136—139, 141—143, 153—175, 176—180, 208, 209, 218—312.
19. М. Медаковић, „Повесница Црне Горе“ стр. 75.
20. В. Богишичъ, Разборъ сочиненія Н. А. Попова „Россія и Сербія“ съ приложеніемъ нѣкоторихъ документовъ почерпнутыхъ преимущественно изъ Архива Министерства Иностранихъ Дѣлъ въ СПБ., 1872, страна 247. (Већина ових докумената штампана је и српски у мојој „Отаџбини“, књ. XV, стр. 419—434, 591—609; књ. XVI, стр. 72—82, 440—448; књ. XVII стр. 268, 624—634; књ. XVIII, стр. 315—319.
21. Adolphe Thiers, „Histoire du Consulat et de l'Empire“ (издање од 1849), стр. 449: „Dans le cas de ce plus vaste partage, l'Empereur Alexandre désirerait, cherchant à faire une part honorable et très avantageuse à la Maison d'Autriche *que la Servie fût incorporée à la masse des états autrichiens et que l'on y ajoutat la Macédoine*“ итд.
22. Adolf Beer: „Die orientalische Politik Oesterreich's seit 1774“, Prag und Leipzig, 1883, стр. 184, 259. (вреди прочитати целу књигу).
23. Leopold von Ranke: „Serbien u. die Türkei im XIX Jahrhundert“, Leipzig-Berlin, 1879, стр. 125, 141, 156, 157 и 177.
24. Сима Милутиновић Сарајлија: „Трогодишња историја Србије“, стр. 20—21.

25. B. S. Cunibert: „Essai historique sur les révolutions et l'Independance de la Serbie, depuis 1804 jusqu'à 1850". Leipzig-Brockhaus, 1855. стр. 45, 46, 54.

26. Auguste Boppe: „Documents inédits sur les rélations de la Serbie avec Napoléon I". Ова документа из француских државних архива, штампана су први пут у оригиналу и у српском преводу у мојој „Отаџбини", књ. XIX, стр. 116, 335, 603. Књ. XX, стр. 91, 222.

27. Нила А. Попова: Переписка барона Григорія Строганова съ Милошемъ Обреновичемъ въ 1816—1826 годахъ. „Московскія университетскія Извѣстія" за 1866-7, број 2., страна 67—95.

28. Јаков Живановић: Неколико примѣчанія на књигу „Славени у Турской" од Кипријана Роберта. *Рукопис*, који се чува у Народној Библиотеци под Бр. 224. fol.

29. Јован Ристић: „Спољашњи Одношаји Србије новијега времена". *Књига прва* (1848—1860) Београд, 1887, стр. 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 126, 127, 130, 136, 137, 143, 145, 153, 154, 155, 221, 225, 375, 380, 385. *Књига друга*, стр: 80, 81, 354, 365, 371, 487, 492, 495, 510, 511, 516, 517, 547. *Књига трећа*, Београд, 1901. Стр. 3, 5, 7, 8, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 38, 39, 40, 43, 55. 59, 60, 61, 62, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 87—115, 140—144, 163, 173, 202, 204, 205, 206, 217 и 222.

30. Јован Ристић: „Дипломатска историја Србије" (1875—1878), Београд, 1896. *Књига прва*, стр. 83, 139, 150, 151, 152, 154, 232, 241. *Књига друга*, Београд, 1898, стр. 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 91, 92, 93, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 129, 132, 133, 141, 142, 143, 147, 161, 186, 187, 188, 213—215, 236, 237, 243, 250, 251.

МОЈА ОДБРАНА ПРЕД СУДОМ

Дакле опет велики политички процес, који ће можда, ако ни по чему другом, а оно по количини на њ утрошене хартије, такође постати оно што се у Европи зове „cause célèbre". Ни мање ни више него мојој маленкости предстоји та велика опасност да га силом направе грофом Арнимом нумера два, јер сам и ја оптужен за издавање „државне тајне". А ко је у овом случају Бизмарк II, који хоће да од мене начини Арнима II? То је г. Пећић, садашњи наш Министар Правде, јер он је наредио управи вароши Београда да ме тужи суду што ја, у мојим прилозима за историју Србије, износим на јавност државне тајне. Кад је г. Пећић постао Министар Правде у Србији, једне велике европске новине послале су једног свог сарадника у Београд да мене интервјувише о новој српској влади. Ја сам ту част одбио и рекао сам му, да ја од свију садашњих Министара познајем само тројицу, па и то знам, да су двојица добри професори а трећега знам као доброг ађутанта Краља Милана, али да о њиховим политичким заслугама, које су их подигле на тако висока места у државној служби, не знам ништа. За осталих пет Министара, рекох, да апсолутно ништа не знам, да их никада нисам ни чуо ни видео, и да их на сокаку не бих познао, када бих имао част да их сретнем, те зато нисам у стању о њима ни толико рећи. Страном новинару није ишло у главу, да један бивши Министар Председник не познаје ни тако угледне политичке људе у својој отаџбини, који долазе за Министре, и он је хтео пошто пото да му кажем политичке заслуге нових министара. Рекох му, да се ове махом састоје

у политичком мучеништву, да су неки од тих људи били гоњени под конзервативним владама, да су чак били у хапсу, што су радили противу бивше владалачке династије. Новинар је мислио, да се шалим „јер ваљда није доста бити у хапсу па да се постане Министар“, али је одмах умукао, када сам му рекао, да је то у свакој истински слободоумној земљи довољно, кад је човек био у хапсу зато, што се борио за слободу збора и договора и за слободу штампе, без којих један земљораднички народ не може да живи, и ако је у њему већина аналфабета.

И одиста г. Пећић је и као Министар Правде остао онако исто велики поборник за слободу штампе, какав је био и у опозицији. Најсјајнији доказ за то лежи баш у овој његовој тужби. Истина Управа вароши Београда, када је примила ту тужбу, усудила се посумњати у правничко знање једног таквог ауторитета у правној науци, као што је г. Пећић сам по себи, и без терезијанске правничке поставе, којом сада као Министар располаже, усудила се посумњати да се моја књига може оптужити на основу *кривичног* закона, и вратила је тужбу, да се преправи на основу закона о штампи.

Велики правници у нашем Министарству Правде пристали су на то, само зато, да се не би препирали чак и са полицијом о високим начелима права, и тужба је преправљена и понова послата Управи, а ова ју је поднела суду, који ме је одмах „кратким позивом“ позвао да ме саслуша по мојој „кривици“.

Ја сам наравно одмах „следовао позиву“ и радовао сам се, што ћу познати бар неке од поштованих стараца, који деле правду у овој земљи.

Кад сам ушао у кривично одељење суда и показао мој „кратки позив“ представише ми се два младића, један као судија а други као писар, наредише да се донесе једна столица, понудише ме да седнем и отпочеше моје „саслушање“:

— Како вам је име?

Бејах у искушењу да кажем оно име, које је заведено у протоколу крешчајемих Београдске саборне цркве, али онда од целог овог процеса не би било ништа, а то би била велика штета, за то рекох име, којим ме је крстио Ђуро Даничић, онда када је од једнога Косте направио Стојана Новаковића а од Јанићија — Милана Кујунџића.

— Колико вам је година?

— Шездесет и једна.

— Где сте рођени?

— У Београду.

Млади писар погледа ме зачуђено. Јадно дете! Толико је по радикалским новинама читало, да ја нисам Србин, да није могло да верује да сам ја рођен у Београду. Морао сам да му кажем и ону кућу мога деде у некадашњој Господској, а сада Бранковој улици, у којој сам имао ту проблематичну срећу да се родим, те да писар запише „у Београду".

Кад ме је писар упитао за занимање, био сам у искушењу да му одговорим „бавим се срећивањем рачуна једног бурног живота, пре него што одем на вечити одмор". Али то онај младић, који ме саслушава, не би разумео, јер он се још није био ни родио, када сам ја био члан срп. ученог друштва, оператор, професор, оснивач и организатор срп. Црвеног Крста, срп. лекарског друштва, итд. Он се још играо пиљака, када сам ја организирао војни и цивилни санитет, када сам учествовао у три рата, када сам био члан Народне Скупштине, Министар Просвете, Министар Привреде, Председник општине београдске итд. За то му одговорих по списку пензионарском:

— Министар председник у пенсији.

Пошто су извршене и остале формалности „саслушања", дата ми је тужба, да по њој дам своју „реч".

У двадесет табака те фасцикуле, нема више но десет врста тужбе. Остало су све сами цитати из моје књиге „Крај једне династије". А ево шта има у оних десет врста оптужбе: Огрешио сам се о своју дужност (§. 14. закона о чиновницима грађанског реда) јер сам, на *штету интереса* државне службе, а *без овлашћења* предао јавности низ политичких извештаја и других аката *најповерљивије природе*, чиме сам нанео врло велики *врел* државним интересима. Тиме сам учинио кривицу, која се казни по § 39. закона о штампи, и за то ме управа вароши Београда, а по наредби г. Министра Правде, тужи суду да ме он на законску казну осуди. И то је све. Ни најмањег покушаја да се *докаже штета*, коју је моја књига нанела државним интересима, па чак нема ни покушаја да се *докаже*, да ли сам ја изнео на јавност *одиста најповерљивије службене* извештаје, јер би се то могло дока-

зати *само* подношењем суду *оригиналних докумената*, а то Влада апсолутно није могла учинити.

На тако мршав ресултат онако дебеле тужбе, диктирали смо и ми врло мршаву и кратку нашу „реч," сирјеч: да о једној доброј трећини свега, што се из моје књиге у тужби навело, не може бити ни речи пред судом, и то из врло простог разлога, што су ти делови моје књиге наштампани и предати на реверс Управи В. Београда шест месеци раније, него што је ова поднела суду тужбу Министарства Правде, које данас изгледа да не зна ни шта је *застарелост* у судским пословима; а што се осталих цитата из моје књиге тиче, рекосмо да у њима не може бити ни чега кажњивог, *баш и кад би се доказало*, да у њима има и каквих службених података најповерљивије природе, из врло простог разлога, што данас све то припада једној завршеној епоси српске историје, и према томе је само грађа за писање историје. Мишљасмо да је доста толико рећи, јер барем писање историје није никаквим законом у овој земљи забрањено. Оно из тужбе, да смо *без овлашћења* приступили публиковању грађе за новију историју Србије, нисмо ни поменули, јер кад би то овлашћење *одиста било по закону потребно*, онда би и покојни Јован Ристић, који је два пут био Намесник Краљевског Достојанства у Србији, морао изгубити пенсију као чиновник и умрети у пожаревачком затвору, јер он је наштампао три велике књиге пуне службене најповерљивије преписке, и то не „према" званичним актима, као што се вели за мене у једном писму Министра Иностраних Дела, приложеном овој тужби, него од речи до речи и под нумерама дотичних протокола. То подвлачење потребе *овлашћења* за штампање историјске грађе одбио сам на дару терезијанско-јагодинског разумевања србијанских закона.

Али баш ово што смо ми тужиоцу великодушно опростили, као случајну *погрешку пера*, то је у решењу првостепеног суда београдског, којим ме, без икакве шале, ставља под суд за ову страшну кривицу, постало *главно* оружје противу мене, ту је баш суд нашао *суштину моје кривице*, у томе што нисам имао овлашћење „надлежне власти" да пишем прилоге за историју наше земље.

То звони тако невероватно да морам из тих две стотине

страна, колико износи то судско решење, цитирати макар само неколико речи:

„Одбрана оптуженога, да је публикација имала чисто историјски карактер, *отпада у основу*, јер *дело* из чл. 39. закона о штампи *постоји: чим недостаје овлашћење за публиковање*, без обзира на циљ који се штампањем таквих докумената жели да постигне, — пошто је *државна власт, задржавајући за себе овлашћење за одобрење штампања баш хтела да ограничи слободу штампања оваких докумената*, износећи као *кривично дело само повреду овог њеног права*, која се у овом случају од стране оптуженог јавља.“

То право државне власти да одобрава писање историје учинило се овом суду тако важно, да ме је ослободио кривице за оно, што је у сиротој тужби Г. Министра Правде било *главно*, ослободио ме је од сваке одговорности за штампање наопако поверљивих извештаја г. Жадовског Рускоме Министру Иностраних Дела.

Да ли је та преписка руског посланика у Србији са његовим шефом у Петрограду, која је публикована у мојој књизи, била главна побуда за тужбу *српске* владе противу мене?

Да видимо.

Београдски лист „Вечерње Новости“ у своме бр. 262 од 23. Септембра 1905. донео је овакву вест:

„**Протест посланства.** У вишим политичким и дипломатским круговима српске престонице говори се, да је из овдашњег царско-руског посланства на надлежном месту уложен протест због књиге г. др. Владана Ђорђевића „Крај једне династије.“ Протест је, како се вели, уложен због тога, што се у књигама г. Владана износе неки разговори са руским државницима. На сву прилику, биће да се има у виду онај разговор са Жадовским па после и разговор са Голуховским, који разговори веома компромитују руско пријатељство према Србији. Да би се забашурио свему томе траг, г. др. Владан биће оптужен суду, „што публикује тајна државна документа.“ Међу тим, то ће бити изговор, јер је тешко наћи други начин, како да се учини по вољи руском захтеву.

„Ако се ови гласови обистине, онда ћемо ми и опет показати да волимо другоме да пандуришемо. Јер, ма како да су они публиковани разговори са Жадовским за несловенску званичну Русију непријатни, опет су они за нас веома ко-

рисни, да би смо једном видели да нам званична Русија шаље о именданима пријатељске честитке, а ништа више.

„Руско посланство, ако је и учинило такав протест, баш у интересу добрих односа између Србије и Русије, боље би урадило да не протестује, пошто Србија није руска губернија и пошто је у њој слободна штампа, која свачије неупутне радње подвргава критици."

На то је сутра дан владин лист „Одјек" донео овакав одговор (24 Септембра 1905):

„Поуздано смо извештени, да је г. Владан оптужен једино по иницијативи и на предлог Министра Спољних Послова г. Жујовића; јер је он својим публикацијама изнео на јавност ствари које за сада, у интересу земље, није смео да износи. Г. Владан је многе ствари сазнао не као Владан Ђорђевић него као српски Министар Председник. А пошто су то ствари из најближе прошлости, то су оне још државне тајне, чије је издавање кажњиво по одредбама *Кривичног Законика.*"

Ја хитам да овај владин деманти и с моје стране поткрепим једним фактом, који није избио у јавност.

Садашњи Царски Руски Посланик на нашем двору г. Губастов нашао се побуђен замолити једног свог колегу, који се са мном познаје, да ми од његове стране каже: како он није ни мало допринео да ја будем оптужен. Овај је то учинио, казао ми је то сопственим речима г. Губастова: „Je n'y suis pour rien". Одговорио сам да сам у толико захвалнији за то саопштење, што ми је с друге стране саопштено, *да је г. Јован Жујовић у кругу пријатеља признао, да он ову тужбу противу мене не би никада поднео суду, да није морао то учинити због — Русије...* Дотични посланик стране државе у Београду доставио је мој одговор г. Губастову, а овај га је замолио да понова дође к мени, и да ме понова увери, како он није дао повода за ову тужбу. То је учињено, са додатком, да г. Губастов није човек какав је г. Жадовски, и да он — колега г. Губастова — апсолутно верује оно, што г. Губастов каже.

И ако нико до овог тренутка није знао о овим порукама, које сам ја са две стране добијао, јавност се задовољила „Одјековим" демантијем, а „Вечерње Новости" које су тврдиле да је тужба поднесена услед протеста овдашњег Царског Руског Посланства, чак су се обрадовале томе демантију вла-

диног листа „Одјека“, и ту радост исказале су оваквом белешком:

„Ми би се јако радовали, ако се обистини, да је данашња влада тужила др. Владана по својој иницијативи, а не по жељи са стране. Нарочито би нам драго било, ако се обистини уверење, да др. Владан није оптужен зато, што је публиковао онај разговор са руским послаником Жадовским, где је показана сва мизерија званичне Русије и њено непријатељство према Србији. Нама се све нешто чини, да се због Владанових књига: „Крај једне династије“, више застидела званична Русија, која је у њима одголићена пред целом Европом, но што су се наши надлежни уплашили од рђавог председана објављивањем државних тајна.

„На крају треба да запитамо како надлежни разумеју државне тајне? Да ли се као државна тајна сматра и оно, што припада историји или само, што је у току рада? У демократским државама — Србија жели да буде таква — мало је државних тајна (сем оружања, војних кретања и преговора у току). У Француској из области спољашње политике сваке године ставља се парламенту на расположење жута књига са свима документима. Све је ту изређано и предато јавности на увиђај. У осталом кад би и било оно, што је др. Владан саопштио, државна тајна, опет је од тог саопштења српски народ видео велику корист, јер су у правој боји тамо представљени сви они, који се у речима и депешама издају за његове пријатеље, а овамо му раде о глави.“— —

И ја, у интересу српског образа, хоћу радо да верујем, да г. Јован Жујовић, као Министар Спољних Послова Краљевине Србије, није захтевао моју оптужбу само зато, да једној страној држави учини једну услугу, коју су „Вечерње Новости“ према тону што у последње време у нашој штампи влада, драстично назвале „пандурском услугом“. Не верујем ни то, да се г. Жујовић овом мојом оптужбом хтео лично мени да освети што је под мојом владом изгубио службу и што је од атентата до женидбе морао да живи у иностранству, јер он врло добро зна, да ја за то нисам био ни најмање крив.

Па кад у то не верујем, онда од куда могу да тврдим да је публикација Жадовскових извештаја *главно* у тужби?

Ево од куда.

Кад сам ја као приватан човек, који не познајем садашњег г. руског посланика могао чути једну његову изјаву, онда ју је г. Жујовић, као активни Министар спољних послова, позитивно чуо и пре мене, а можда од самога Губастова.

А ево како је гласила та изјава:

„Ако би г. Владан, после овакве његове књиге, опет постао Министар у Србији, Русија би морала одазвати своје Посланство из Србије, и морала би прекинути своје одношаје са државом, у којој такав човек може бити Министар".

А у оно, што каже г. Губастов, може се, као што смо видели, апсолутно веровати.

Та ужасна перспектива, да би се због моје маленкости могла Србији десити тако велика несрећа, да велика и силна, православна и братска нам Русија прекине с њом дипломатске одношаје, и да је без милости напусти њеној судбини, та перспектива, и без обзира на несрећу у унутрашњој политици Србије, која би неминовно наступила, ако би се не дао Бог, моја маленкост вратила на управу земље, састављаше за Министра Спољних Послова Србије категорички императив да учини све што може, само да Србију спасе од толике несреће.

И зато је првобитна тужба, која је била послата Управи вароши Београда захтевала да ми се суди по параграфу *кривичног* закона, по коме би могао бити осуђен *на пет година робије*. На тај начин постало би за навек немогућно прекидање дипломатских одношаја између Русије и Србије, а овој би се за навек уштедила „црна редакција" или какво ново издање „проклете Владановштине".

Али, наравно, они тамо доле у полицији, не знају шта је *виша политика*, и пошто се међу њима, лека ради, нашао и један правник, то су они доказали Министру Правде, да се ја не могу оптужити на основу кривичног законика, јер је дотична одредба из њега извађена и са много блажом казном до три године затвора, пренесена у најновији закон о штампи.

То откровеније београдске полиције јако је изненадило наше највеће правне капацитете у Министарству Правде, изненадило их је, али их није збунило.

И тако прерадише тужбу на основу закона о штампи и послаше је на ново полицији, и ова је преда суду, и у њој

осташе сви рапорти г. Жадовског, као *главни* докази моје ужасне кривице, са рачуном да ће барем судије разумети оно, што полиција није разумела, *вишу политику*, и да ће учинити своју патриотску дужност...

Али хвала Богу, наше судије не суде по политичким обзирима ни више ни ниже политике, него по позитивним законима, и они су својим решењем о моме стављању под суд, најсјајније доказали да су несавесне клевете тврђења свију оних, који тврде да се у нашим судовима партизански суди, јер ево како гласи дотично места судског решења:

„Публиковање извештаја, које је руски посланик Жадовски, према представци у инкриминисаним књигама, шиљао својој влади, без обзира на то, што се истих види, да су они поверљиве природе, и да се односе на политичке прилике и односе наше земље, не представља дело из члана 39-ог закона о штампи, *јер не постоји никаква повреда одобрења наше власти* за слободу штампања таквих докумената, *која повреда саставља суштину овога дела*. За то суд налази, да се оптужени за публиковање ових извештаја *не може ни ставити под суд*“.

Слава суду што бар он не тражи одобрење *наших* власти за штампање поверљивих извештаја из *страних* архива!

Али, ако је из тужбе отпало оно, што је за тужиоца било *главно*, остало је опет у њој доста онога што, по схватању суда, остаје *суштина овог мог кривичног* дела, остаје да сам и неке *наше* поверљиве извештаје штампао без одобрења *наше* власти, а то је неопростива кривица „јер—као што у решењу суда стоји—публиковање оваквих састава *наноси штету јавним интересима наше земље*. Штета ова састоји се: у поколебаном међународном кредиту и стварању сталног неповерења према нашој земљи као правној држави, и дискредитованом угледу земље, који стално у след тога трпи, што се све јавља као неизбежна последица публиковања поверљивих државних докумената ове врсте“.

Кад сам ове врсте у судском решењу прочитао, ја сам се и нехотице сетио једне тако исто разумљиве тираде, наштампане у некадашњем „Видовдану“, која гласи:

„Цела констелација и хаоса пуна мистификација ових лојалних мисли, кад се групише и парализује, сљедује ресултат имагинације“.

Све до наведених речи из решења судског, којим сам

стављен под суд, ја нисам ни слутио, да је наш међународни *кредит* поколебан, јер бар за последњу годину дана утркивали су се највећи новчани заводи у Европи да Србији понуде што већи кредит. Ако суд није овим мислио на новчани него на *политички* кредит наше земље, ја не видим да је и овај страдао. Напротив видим, да се и велике и мале државе утркују, која ће пре направити међународне уговоре па чак и савезе са Србијом. Нисам знао да има игде у свету *сталног неповерења* према нашој земљи као *правној држави*, јер та околност, што једна једина велика сила неће још да наименује свога представника у садашњој Србији, није нимало доказ *сталног* неповерења те велике силе према нама као правној држави, њега ће одмах нестати, чим Србија учини једну концесију *монархистичном* схватању извесног догађаја, у коме се без икакве политичке нужде, један пар рђавих људи претворио назор у мученике...

Веома ме је изненадило и ожалостило тврђење суда да је наш међународни кредит поколебан, да је створено стално неповерење према нама као правној држави, да наша отаџбина стално трпи од туда што је њен углед дискредитован, али кад сам најзад прочитао, да се цела та несрећа Србије да се „све то јавља као неизбежна последица публиковања поверљивих државних докумената ове врсте“ ја сам са свим *весело* испод свог решења написао, да ми је оно саопштено, и да за мог браниоца одређујем г. Марка Стојановића адвоката овде.

Али можда је мене овај пирамидалии завршетак решења о моме стављању под суд само за то *развеселио* што ја, као лајик у правним питањима, у пркос законима логике, нисам био у стању ни да наслутим дубину *правничких разлога* за овакво решење?

Може бити. Али је ово решење учинило сличан утисак и на једног од најстаријих и најзаслужнијих *стручњака у правним питањима*, што их данас има у Србији. Један од првих адвоката у нашој отаџбини, мој пријатељ Марко Стојановић, који ми је и овом приликом учинио част да буде мој бранилац, поднео је против горњег решења првостепеног суда о мом стављању под суд Касационом Суду овакву жалбу:

„Главно што овом решењу не доста̂је, то је, што оно није старије за пуну 21 годину, што није изречено још у години 1884, јер у закону о штампи од год. 1884 заиста стоји: како

није дозвољено предавати јавности службену преписку, ако то дотична власт није нарочито допустила.

„Истина у решењу се казује двоје, на чему је решење основано. *Казује* се: како од овог публиковања има и штете по јавне интересе наше земље; али се за тим доказује као *главно* ово, што стоји у закону од 1884, како овом публиковању не достаје овлашћење државне власти, те је оно *зато* кривично дело.

„Што се тиче оних празних речи о казивању штете, речи савршено голих, без и трунке чега позитивног, ја мислим да ћу суду учинити много веће поштовање, ако узмем да ни он сам ни у колико у оне речи не верује, него ли ако узмем, да он збиља онако мисли, како те изређане речи гласе.

„И зато ће бити да се суд целом својом снагом бацио на ово друго своје казивање *о недостатку овлашћења државне власти*. Ту је за суд *суштина* овог дела. Код којих публикација *постоји та суштина*, за њих се Др. Владан ставља под суд. Код којих не постоји та суштина, Др Владан слободан.

„Али, пошто је по тој *суштини* публикација службене преписке кривично дело *само* по закону о штампи од 1884, *који сад не вреди*, а *није* по закону од године 1904-те који сад вреди, то би и ово довде била довољна жалба на такво решење, које је основано на закону, који је давно укинут.

„Али нека се пође и мало даље, кад је овако згодна низбрдица.

„Пре свега, за штампу и за јавност свет се баш зато и бори што је то *контрола* над властима. Шта је могло бити године 1884, под ондашњим Уставом од 1879, и под ондашњим законом о штампи, то је друга ствар. По данашњем нашем Уставу, и по данашњем нашем закону о штампи, нико ни од кога ни за што и ни за које публикације није дужан тражити допуштење.

„Није свако штампање преписке, па ма та преписка била и *несумњиво* службена и *несумњиво* поверљива, свакад кривично дело, које се казни по чл. 39. закона о штампи.

„Штампање службене поверљиве преписке *може бити* по закону кривичним делом *само у случају*: ако од тог штампања *има* какве *штете по јавне интересе земље*.

„То је најбитнији услов за постојање овог дела.

„Под службеном разуме се само она преписка, која се чува у српским архивама.

„Под поверљивом разуме се само она преписка, која је поверљива по својој природи, која је поверљива *у истини*, а не зато што би се на њу метнула „Пов. Н.“; *која је била поверљива и у времену штампања*, а не која је само *некад* била поверљива; другим речима за коју је било *праве потребе* да буде поверљива и *тада*, када је штампана, јер све на свету, па и поверљивост, има свој живот и крај, и ништа не остаје довека поверљиво, баш и ако је кадшто поверљиво било.

„Под штетом разуме се овде *права штета а не уображена*, или још мање *само казана*.

„То су битни састојци дела, које предвиђа овај закон, и ако нема њих свију, и ако тужба њих све није *доказала*, онда нема дела.

„Под оценом суда ту има да се разуме само оно, што и свуда у судском раду извиђања и суђења, а то је: оцена *доказа*, оцена ствари *по доказима*, који су о њој од тужилачке стране *у тужби наведени и поднесени*.

„Таква тужба морала би поднети у *оригиналу* и саму службену поверљиву преписку, за коју се наводи, да је штампана. Ако је та преписка уништена, украђена итд. морају се и о томе имати поуздани *докази*. Јер у кривичној парници *тражи се материјална истина*. И онда не помаже ту ничије причање и признање, да штампано садржи заиста некакву службену поверљиву преписку, *кад се то никаквом оригиналном службеном преписком не доказује*.

„Иначе слободна штампа била би празна реч, нарочито што се тиче разних власти и њихових радова, због којих се она управо у свету на првом месту и цени. Место: „Бој се Бога, чини право, па се не бој никога“ било би: „Ради и пиши у државној служби шта хоћеш, и законито и незаконито, и морално и неморално, само мећи на све поверљиву нумеру, и трпај све у архиву, па се не бој никога“.

„Најпосле, о штампању какве преписке, као о кривичном делу, може се говорити само донде, *докле је потребно да је та преписка поверљива*; може се о томе говорити *само у неком извесном времену*, а не може се због тога дизати тужба и свакад на сва времена, вавек, кад год би се та преписка штампала.

„Основа је том кривичном делу оно што се у праву зове *државна тајна*. Кривично је дело у издавању те тајне. Оно што се за тајну државну може са разлогом тражити, то је да она остане тајном, да се не износи и не штампа само донде, докле за то има *праве потребе*, док се који посао *не сврши*, *не оконча*.

„Али кад је посао већ свршен и извршен, онда је он даље — *историја*, а не тајна, и о каквој штети од његовог штампања не може се ни говорити, ни зашто тужити. Он је даље, баш *на корист земље* а не на штету — за изношење, за штампање, за претрес, за критику....

„По закону кривична тужба може се оснивати само *на фактима* и *само на доказима*.

„Штампање службене преписке *не може се направити кривичним делом*, тек тако, ма чим, како је овом тужбом прављено: Тек што ће се после нечег штампаног *само поднети* кривична тужба; што ће се у тој тужби оно штампано *само назвати* службеном преписком „*најповерљивије природе*"; што ће се у тој тужби *само казати*, да је тим штампањем нанет „врло велики вред државним интересима"; што ће се у тој тужби то штампање још *назвати* и „прекршајем службене дужности", што ће се уз такву тужбу написати и једно писамце Министарства Спољних Послова, у коме кадија тужи и кадија сведочи, те да то писамце послужи као тужбени „доказ" (!) — што ће се управо у таквој тужби само подићи споменик Гогољу...

„Кад се одбију они цитати из тужбе, за које је и сам суд признао застарелост, кад се одбију они силни извештаји Жадовскови, за које је и сам суд ослободио др. Владана од сваке одговорности, остају за суђење свега *три ствари*. *Прва* је: како се још у 1898. г. радило на томе да *покојног* Краља Александра прими *покојна* Краљица Викторија и како то није могло бити због старости и *слабости* Краљичине. *Друга* је: како су се, опет још у 1898 год. имали *некакви гласови*, нагађања и извештаји, да ће Бугарска заратити на Србију! *Трећа* ствар то су оне многоструке интриге, које је на штету Србије развијао Жадовски у улози руског посланика код српског Краља и какве су онда мере због тога против њега предузимане у Петрограду.

„И то је све. И онда — *не* какве су још *сад*, него какве

су то *некад биле државне тајне*? 1. Што је Краљ Александар хтео посетити Краљицу Викторију, а она га није могла примити због своје слабости. 2. Што су разним интригама били наведени представници Србије у Софији да поверују да ће Бугарска заратити на Србију. 3. Што је један руски дипломат, на штету Србије развијао против ње највеће интриге и што је Србија тражила против њега заштите код његове власти, која је одговорила, да га и сама осуђује! Рад г. Грујића код г. Муравјова, којим је тражена заштита од интрига Жадовскових не може се одвојити од извештаја Жадовскових, из којих се виде те интриге, па ипак је суд ослободио писца ове књиге за штампање тих извештаја, а за оно што је последица њихова, ставља га под суд, као да ово ваља одвајати од онога, чиме је изазвано!?

„Што се тиче прве ствари, она је очевидно равнодушна Од ње нема никакве ни штете ни користи ни по које интересе наше земље. А боље је ипак, да се и она зна, него да се не зна. И боље је то баш за данашње време. Може се у томе наћи неког разлога и рећи, како се Енглеска ни раније није тако много трудила за наше пријатељство и за примање наших владалаца.

„Ни од друге ствари нема никакве штете, а користи неке и може бити, ако ни у чем другом а оно барем у томе, што нам је обогаћено искуство за посматрање сличних прилика, те да се оне могу боље разумевати.

А што се тиче треће ствари, она је, кад се зна, само корист по земљу — корист јасна и многострука. И сви смо ми у свако доба својој земљи дужни учинити све, што можемо, да се она сачува од свачијег таквог туђинског насртања и пачања у њене послове, да је сачувамо од свију туђинаца без разлике, ма каква имена, звања и титуле они носили. А један од начина за чување земље од таквих смутљиваца и насртљиваца на њу, зацело је у томе да се мрачни радови њихови износе на јавност.

„Молим да се ово решење суда уништи“.

Овако гласи жалба мога одличног браниоца Касационом Суду.

Ја мислим да нема *правника* не само у Србији, него у целом свету, који би после овако челичне логике, после овако необоривих правничких разлога, могао одобрити решење

суда, којим се ја за ово дело стављам под суд. Могло би их бити, који би нашли, да су млади људи, који случајно данас састављају првостепени суд вароши Београда, имали право што су зазирали да пре јавног претреса, пре консултовања виших судских инстанција, пре исцрпне одбране оптуженога — узму на се одговорност изрећи, да *нема* кривичног дела у једној ствари, у којој највиши представници *државе* налазе да га *има*, те да је зато суд, и ако је видео да нема потребних *доказа* за суђење, ипак донео решење о стављању под суд, да би и вишим судовима дао прилике да кажу своју оцену овог дела, те да он не понесе сам одговорност за ослобађање једнога писца, који је, по уверењу државне владе, својом књигом нанео велику штету српској држави. Али правници, који би тако схватили ово решење, којим се ја стављам под суд, насигурно би очекивали, да ће највиши чувар правде у држави, Касациони Суд, позитивно својим решењем показати: да ни најмлађи судија не треба да зазире од политичких консеквенција, него да треба да суди само на основу доказа материјалне истине.

И ја сам, и ако нисам правник, на основу мог општег образовања, и на основу разумевања свију невоља, у којима се мора налазити сваки млад судија, у једној политичким партизанством разривеној земљи, у којој ниједан чиновник није сигуран за свој насушни хлеб, ако гледа само на оно што у законима пише — и ја сам тако схватио решење о мом стављању под суд, и ја сам са математичком сигурношћу очекивао, да ће стари, искусни, заслужни и релативно чак и материјално независни чланови Касационог Суда, после онакве жалбе мога пријатеља Марка, у којој се чак и рукама може ухватити неправда, која се овом тужбом државне власти може учинити — поништити решење, којим се ја за моју књигу стављам под суд.

Али се догодило оно, што не само правничко знање него ни најобичнији здрав разум није могао очекивати.

Један део једног одељења Касационог Суда Краљевине Србије оснажио је решење првостепеног суда, којим се ја стављам под суд. Три противу два гласа у том одељењу највишега суда оснажила су ово монструозно решење.

И тако ево ме у 62-ој години живота по други пут на оптуженичкој клупи. Да, по *други* пут, и опет за мој књи-

жевни рад. За тај књижевни рад, који је зашао у 46-ту своју годину, ја сам истина постао велики крстоноша Светога Саве и прави члан Српске Краљевске Академије Наука, али сам због њега доживео, да ево и по други пут седнем на оптуженичку клупу. Само има неке разлике између 1887 и 1906 године. И онда сам написао једно парче наше новије историје, као ово сада, и онда сам изнео неколико за наше власнике горких истина, и онда сам те истине доказао несумњивим службеним и најповерљивијим подацима, из којих се видело, зашто су ти власници осрамотили храбру српску војску на Сливници, и онда ме је државна влада Србије тужила суду за издавање државне тајне, и тражила је од суда, да ме осуди на губитак свију чиновничких права. И онда је та тужба за мене и за целу моју кућу била врло опасна, јер сам и онда због моје историје „Сливнице" био у највећој немилости код једног великог „тиранина", као што сам и данас. Тај се „тиранин" онда звао Краљ Милан, а данас се зове Његово Величанство — тако звано јавно мњење, које данас праве махом људи, који су под мојом владом као бунџије гоњени и хапшени. Па ипак данас се још нађе по који орган јавног мњења, који ризикује да га остали назову издајником отаџбине само зато, што моју маленкост брани од какве ашићаре неправде а онда, 1887 године, тешко ономе, који би се усудио да брани некога, на кога се Краљ Милан наљутио. А беше се Краљ тако наљутио на свог некадашњег љубимца, што је изнео целу голу истину о Сливници, да је сопственоручно писао тужбу суду, а његов ондашњи Кавур, само ју је преписао. То се знало у вароши, то су знале и судије, који имађаху да ми суде по тој височајшој тужби, а знали су и то да ће барем „видети Прокупље или Врање", ако не и службу изгубити, чим „врдну." Још ми ваља признати, да сам у мојој историји „Сливнице" одиста публиковао и једну државну тајну, која је две године после рата можда требало да остане још државна тајна — штампао сам текст оног телеграма, којим је врховна команда наредила команданту једног одреда наше војске на бугарској граници да нападне непријатеља, али да удеси тако *да изгледа*, као да смо ми нападнути. Да ме је суд за ово осудио, имао би право, али ја нисам могао као историк друкчије показати, колико је онда било памети у нашој врховној команди, него штампајући и ту депешу. У толико

је већа разлика између некада и сад. Године 1887, под „тиранијом“ једног напраситог Краља, судије, које не бску толико независне као што су данас, и које су дрхтале за свој и својих фамилија насуштни хлеб, нађоше као и мој бранилац, који и онда беше Марко Стојановић, да нисам крив чак ни за ону депешу, за коју ја данас признајем да је 1887 можда требала још да остане државна тајна. И године 1887 нађоше и пресудише сва три степена нашега судства да у овој земљи *нема закона који забрањује писати историју*, и ђенерал Коста С. Протић јавио ми је на једној карти да су ме сви судови ослободили овим речима „Живела слобода!“ Црни реакционар!.. Тако је било 1887. А данас 1906, после деветнаест година, у сред највећих грађанских слобода, у сред најшире слободе штампе? Данас ме и првостепени и три члана касационог суда довлаче на оптуженичку клупу само за то, што сам наштампао прилоге за историју Србије од 1897 до 1900, једне епохе, која је чак и смрћу једне династије дефинитивно завршена и која несумњиво припада историји, и ако ја у тим историјским податцима нисам наштампао ни једну реч од онога што треба и *данас* да остане државна тајна, него сам све то, што износи једну трећину моје књиге, оставио да се штампа после моје смрти, па и то онда када дође време да се без штете за државне интересе може предати јавности. Ако суд хоће да види, колико сам ја умео ценити шта је државна тајна, а шта није, колико сам се чувао чак да мојом књигом не направим ни најмању тешкоћу *мојим политичким противницима*, који су данас на влади, а камо ли да наштампам нешто што би шкодило јавним интересима моје отаџбине, онда нека ме суд овласти да му из оног, што сам оставио да се штампа после моје смрти, прочитам у тајној седници, само два моја мемоара Краљу Александру, један о томе, за што је грчко-турски рат прошао без икакве користи за Србију а други о томе: каква треба да буде спољна политика Србије па да се дође до уједињења Српства? Онда би се тек уверио суд, да сам и у овом послу жртвовао свој лични интерес отаџбини, да ми је и у овом послу као и целога мог живота била „Србија преча од свега“.

На жалост изгледа, да у нашој земљи има и високо образованих и високо постављених људи, којима је „*партијски интерес пречи од свега*“. Иначе се апсолутно не би могло ра-

зумети ово, са тако високог места у нашем судству, изречено снажење једног решења, које очевидно и рукопипателно *није* основано на *закону* који *данас* важи.

Партизанство је болест, која упропашћује наш народ ево већ седам векова. Та болест подгризала је основе српске државе кроз цео средњи век, докле је није довела до Косова; она и данас не допушта новој српској држави да стане на снагу и да изврши своју народну мисију, и, ако се не излечимо од те ужасне болести, она ће данашњој Србији спремити ону исту судбину, коју је она спремила и некадашњем великом и силном царству Пољском. У средњевековној Србији делили су се крвно завађени партизани по религији. Партије, које су онда раздирале отаџбину, звале су се православни, богумили и католици. Данас указују исту услугу отаџбини партизани, који се групирају нешто по политичким начелима а поглавито по именима и по интересима својих вођа. У почетку XIX века, још за време првога устанка, партизани су се делили на вождову и војводску партију, затим на уставобранитеље и књажеву партију, за тим на Вучићевце и Обреновићевце, па онда на Карађорђевићевце и Обреновићевце, на дукатовце и либерале, док се у наше дане нису групирали у социјалисте, радикале, напредњаке, фузионаше, народњаке, самосталце, заверенике, антизаверенике, у сељачку и радничку странку.

И ако су им у току векова имена била различна, партизани су и у старој и у новој српској држави били по своме *раду* једнаки. И онда и сада убијали су и протеривали су своје владаоце, убијали су и протеривали се међусобно, и онда као и данас сваки Србин, који није мислио као партизани, проглашен је од свију партизана као издајник отаџбине, а издајника убити то је увек било патриотско дело. Само је у томе разлика, што се у средњем веку политички противник спаљивао на ломачи, или му је одсецана рука или нога, или су му избодене очи, или му је ишчупан језик, а у просвећено доба XIX и XX века политички противник се баца у врачарске рупе, удара на точкове, шиба, стреља, линчује, јаши, кува у џибри, поткива, пржи на тихој али дуготрајној ватри партизанских новина; данас у место руке, ноге, језика или очију, ишчупају му част и образ, и вуцарају их по блату годинама; данас им само каљају дућане, фирме и

породичну срећу, и разоравају им домаће огњиште, дан ас их трпају у казамате, апсе, лудница, или им отимљу хлебац и терају их из отаџбине да се потуцају у туђини од немила до недрага, или им пале сена, секу воћњаке, чупају винограде итд. Могао бих вам изнети неколико хиљада имена са датумима, када су те хиљаде невиних људи упропашћени само за то што о јавним пословима своје отаџбине не мисле онако, како мисле партизани, који су *бројем* или *влашћу* јачи, али на што? Стотине од тих хиљада знате и ви сви лично, или их се сећате из детињства.

Има још једна сличност између српског партизанског беснила у средњем веку и у XIX и XX. Чим се која религиозна или политичка, лична или „начелна" партија не осећа довољно јака, да сруши противну партију и да се она дочепа престола, власти, или само лиферација и државне касе, она тражи помоћ од туђина, па ма како му име било, и ма које вере био. У средњем веку су наши партизани тражили и добијали помоћ или из Византије или из Рима или од наших крвних непријатеља, од Турака. У новој српској држави траже партизани ту помоћ од Аустрије, Русије, Француске, Енглеске, а у најновије време од наше „браће" Бугара, који, од како су се нашом просветом и руском војском ослободили, непрекидно, систематски убијају сваког човека у Старој Србији који се усуди назвати Србином, траже и ослањају се на помоћ такве браће, која од средњег века па до данас систематски убијају свагдашњу будућност и српске државе и српскога народа.

Те стране државе, позиване од наших партизана да се у *њихову* корист умешају у наше *унутрашње* послове, примале су се покадшто те мисије, гледајући при томе наравно да очувају само *своје* интересе. А како је било Србији и целом српском народу од те туђинске помоћи — то сам ја, на основу поузданих историјских докумената наштампао у мом часопису „Отаџбини", а у мојим расправама: „Неблагодарност Срба према Русији", — „Карађорђе и Аустрија", — „Карађорђе и Русија" — „Карађорђе и Француска" — „Кнез Милош и Русија", — „Србија на Берлинском Конгресу". Оне партије у тој историји спољне политике нове српске државе, које ја нисам стигао да израдим, израдио је много боље и потпуније велики српски државник Јован Ристић у својим књи-

гама „Спољна политика Србије“, велим много потпуније, јер је њему стајао на расположењу цео службени материјал и за време кнеза Александра Карађорђевића, и за време ресторације Обреновића, и за време Мађарске Буне, и за време Кримског Рата, и за време ратова, које смо ми водили за ослобођење и независност Србије. Јован Ристић је умро за време последњег покушаја, да се наша отаџбина спасе од политичког партизанског беснила. Како сам у том покушају био и ја један од главних фактора, то сам, кад је тај покушај пропао, сматрао за патриотску дужност да историју спољне политике нове српске државе доведем до наших дана, и да узгред покажем, зашто је пропао покушај, да се Србија спасе од партизанства. Тако је постала моја књига „Крај једне династије“, за коју сам данас на опуженичкој клупи. То је појамно. У тој књизи здерана је маска лажног патриотизма баш оним партизанима, који данас имају сву државну власт у својим рукама. Пробали су да онемогуће њено излажење систематским сметњама на пошти, пробали су да је премлате или ћутањем или грдњама по новинама, а кад све то није помогло, оптужили су ме суду за издавање државне тајне, рачунајући да ће њихови „једномишљеници“, који данас састављају већину у свима земаљским судовима судити не по законима него по *партијској дисциплини.*

Изгледа да се у том рачуну нису преварили бар довде, јер су три судије првостепеног и три судије Касационог Суда нашли да има кривице у једном послу, у коме сваки беспристрастан човек мора видети само вршење патриотске дужности.

Како се могло то догодити код онако јасних законских прописа и у пркос свакој логици?

Ево како.

Политички партизани болују од једне чудне болести, која се у науци зове Farbenblindheit, слепило боја. То је тако страшна болест, да када од ње болује какав влаковођа или скретничар на железници, па се ноћу у сигналима уместо једне боје истакне друга, настају ужасни судари влакова у којима може да погине стотинама људи. Још је већа штета кад од те болести, од слепила за боје, болују политичари и државници. Онда пропадају читаве државе, читави народи. Кад се године 1889 у Краљевом Двору у Београду састао

велики уставотворни одбор, да изради овај исти државни устав, који, само са неким погоршањима од 1903, саставља и данас основни закон наше државе, и када је у саветовањима тога идеалног „Горњег дома Србије", у коме су били први људи свију политичких партија српских, дошло на ред питање о смртној казни за политичке кривице, онда је један од организатора велике српске *радикалне* странке, који је био већ осуђиван на смрт за политичку кривицу, доказивао да треба *задржати* смртну казну за политичке кривице. Кад га је један од тадашњих *консервативних* Министара за то прекорео, кад му је казао да је то питање у науци решено са свим противно, т. ј. да смртна казна нема смисла за политичке кривице, онда је тај велики партизан у политици, који је првобитну социјалистичку странку Светозара Марковића управо и претворио у странку способну за владу у једној уставној монархији, који је управо творац опортунистичке фузионашке и бугарашке странке Николе Пашића — овако одговорио: „на основу слепила боја, ја могу доказати да је *снег* управо *црн*, а не бео".

Ово слепило за распознавање боја спада у *прилепчиве болести:* оно кад се тиче избора савезника у политици може да ухвати *читаве народе*, и онда та појава води правце у једну страшну *народну болест*, која је нарочито опасна за мале и слабе народе, и њихове *младе државе*, међу којима и онако влада велико умирање од државних дечијих болести, од политичког шарлаха, од политичке дифтерије и т. д.

Та народна болест зове се *народна хипноза*.

Познато је, какве страшне ствари може да учини појединн човек у хипнози, а ја ћу вам доказати, да је за народе хипноза још опаснија, и то не само за младе и слабе народе и државе, него и за старе културне државе, за велике силе као што је н. пр. Француска.

После пораза француске надувености у сукобу са немачком Pflichttreue у години 1870—1871, републикански заставници слободе, браства и једнакости пали су на колена пред највећим автократором и деспотом Азије и Европе, певали су гологлави „Боже Царја храни", постадоше идолопоклоници онога деспотизма, који сваку слободнију мисао и реч казни кнутом и Сибиром. По Богу, како је то постало могућно? Врло просто. Француска је, у својој мегаломанији, хтела да казни

Прајскога краља, што је допустио да један од принчева Хохенцолернских постане кандидат за Шпански Престо, па је певајући „à Berlin“ пошла с војском у Немачку, али не само да није могла прећи Рајну, него је у Седану положила оружје, цела њена војска је заробљена, а у Франкфуртском Миру је Француска морала да уступи Немачкој своју — Босну и Херцеговину. Да би повратила Елзас и Лотрингију, Француска је запала у *руску хипнозу*, која је трајала преко двадесет година. Пуних двадесет година очекивала је силна и велика Француска, да јој Русија извади из немачке ватре алзашко и лотринско кестење, и знајући да руски деспотизам нема рачуна за толики алтруизам, Француска му је дала тринаест милијарада готових пара своје крваве народне уштеђевине. Тек кад је Русија страћила и тих тринаест хиљада милиона на политичку хипнозу даљнога Истока, тек после Мугдена и Цушиме пробудила се Француска из своје руске хипнозе да падне на аман својој „вековној непријатељици“ Инглеској. То је такође требало да остане *државна тајна*. Али Теофило Делкасе налазио је да савез с Инглеском, који је он направио, не треба крити у кучине, налазио је да његов народ треба да заборави и Трафалгар и Ватерло и Фашоду, и да треба отворено да направи савез са Инглеском противу Немачке, и тако данас цео свет зна за ту *јучерашњу* државну тајну Француске, и о томе говоре све новине на свету, и ако још није свршено Мароканско Питање. Па је ли париски првостепени суд донео решење, да се Теофило Делкасе стави под суд за издавање овако крупне државне тајне, кад услед тог издајства, може доћи до новог страшног рата између Немачке и Француске? Нађоше ли се у Француској Касацији барем три члана да оснаже то решење? Диби јок!

Све то знају моје судије; они су тако исто добри правници као и њихове француске колеге, они, ако нису већи за цело нису мањи ни у родољубљу. Па? Па ипак они мене стављају на оптуженичку клупу само зато, што сам јавно испричао како краљица Викторија није могла да прими посету Краља Александра, само зато што сам предао јавности извештаје о спремању Бугарске да нас нападне, само зато што сам изнео, како смо се жалили у Петрограду на интриге г. Жадовског, који је са Краљем Србије поступао онако, како поступају инглески резиденти у Индији са махарацама!

Али и то само *изгледа* невероватно.

У ствари је и то врло појмљиво. Треба само знати историју српскога народа, па да се и то разуме и опрости.

Разлика у поступку између француских и српских судова у схватању, шта је државна тајна, долази од *трајања* народне хипнозе.

Французи су стајали само двадесет година под руском хипнозом. Срби стоје под њом шест стотина година.

Још онда, када није ни појма било о народностима, када су се народи делили само по религији, када Срби нису ни знали да су и по крви род са Русима, када их је везивало само православље, Срби су били Русима *права браћа*. Кад су Руси били под јармом Татарштине, српски краљ Стеван Драгутин слао је многе изасланике са богатим поклонима за цркве и манастире и обилатом потпором за сиротињу у руској земљи, а српски цар Стеван Душан, видећи да Руси нису више у стању да издржавају свој манастир у Светој Гори, потписао је 1347 две хрисовуље, којима је томе манастиру дао толико земље и прихода да се одржао. То су исто чинили и сви владаоци до Ђурђа Бранковића.

Кроз цео XIII, XIV и XV век ишли су многи српски калуђери, научници и писци из Србије, где је онда цветала, једина тада позната, црквена књижевност и носили су у Русију књиге и рукописе. Од њих ћемо поменути само Кипријана, Пахомија и Исајија, Макарија Петровића и Софронија Младеновића, који су створили руску *црквену књижевност*. Други један Србин Ђурђе Крижанић научио је Русе да постану *трговачки посредници* између Азије и Европе, да отворе прве руске консулате у главним азијским варошима и да поседну Каспијско Море.

Срби Д-р Филиповић, Атан. Стојковић, Д. Кнежевић. Ј. Рајић, Зорић и Тодор Јанковић из Миријева код Београда основали су *народну просвету* у Русији.

Србин *Терлајић* зачео је *руско грађанско законодавство*

На основу *руских* историјских података могли бисмо, да му је овде место, доказати: да се и за основне школе и за прве учитељске школе, и за развитак из основних у средње школе а доцније у универзитете, и за завођење очигледне наставе у руским школама, има да благодари српској иницијативи.

Руски историци даље признају, да су 23 Србина из При-

морја, које поименце помињу, ударили *прве основе руској трговачкој* црноморској *флоти*. Ова је флота под руском заставом али под српским поморским капетанима и Србима морнарима имала огромну важност за целу јужну Русију, вели руски професор Григоровић.

Срби из аустријске војне границе населише у почетку седамнаестог века две велике провинције у јужној Русији, које су се звале „Новаја Сербија“ и „Славјано Сербија“. Од тих Срба погинуло је за свету Русију у једној јединој битци, 12-ог јануара 1769., десет хиљада, а седам хиљада је допало у татарско ропство Крим-Гараја. Пуковници граничарски Шевић, Прерадовић, Хорват и Пишчевић доведоше нове масе српских насељеника, организираше их у компаније, које су свака за се подигле свој „шанац“. Из тих њихових шанчева развили су се доцније руске вароши: Миргород, Елисаветоград ит.д. У седмогодишњем рату састављали су ови Срби четири коњичка пука. Срби, руски ђенерали Милорадовић, Стојановић, Витковић, Панић, Божић, Перић и Текелија тако су се одликовали у овом и у првом руско-турском рату, да су *сви* нови *пукови руске војске*, који су организовани под царицом Катарином II добили Србе за официре. Поименце се помињу 8 ђенераллајтнанта, 12 ђенералмајора, 4 бригадна команданта, 17 пуковника, 38 мајора и т. д. и т. д.

Али не само ови српски духовници, књижевници, научници, морнари и војници, који су ишли у Русију да у њој живе и да се за њу боре, него и *сви Срби*, колико их год има, у свима земљама у којима живе, и у сва времена, толико су Русима били браћа, да су сваком приликом били готови жртвовати живот и имање за „Свјатују Рус“.

Кад је Русија 1711 заратила противу Турске, један миг руског Цара био је довољан да сви Срби у Црној Гори устану на оружје и да нападну на Турску. Кад је Цар на Пруту направио мир с Турском, ова је бацила најпре 50.000, а кад то није било доста, послала је 100.000 своје војске на Црну Гору, и казнила је страшно за ту помоћ Русији. Цар, сазнавши за то, наредио је да се у свима руским црквама држе парастоси за оне хиљаде Црногораца који су „заслужили мученички венац за Христа,“ а оним Црногорцима, који су остали живи на своме згаришту, послао је 150 медаља, 5000 рубаља да се подигну разрушене куће, и 5000 рубаља црногорском

Митрополиту да оправи све цркве и манастире. „За сада — завршује се ова царска порука — нека Црногорци остану мирни, али ако би Турска опет напала на Русију, нека јој опет помогну".

И послушаше Црногорци Цара Православног, и кад 1736. наста нов руско-турски рат, скочише опет на оружје противу Турске, и опет том својом диверсијом привукоше на се добар део турске силе, и опет помогоше светој Русији, а ова опет при закључку мира 1739. заборави да уради што год за своје савезнике, те Турци понова прегазише и опустошише Црну Гору. Сада је Владика Црногорски Сава пуне две године обијао прагове у Петрограду, просећи мало рубља да опет покрпи разорене цркве и манастире, док је за то добио тачно избројаних 7660 рубља, и још преко тога хиљаду рубља за његов трошак у Петрсбургу за две године (1742—1744).

Султан Мустафа III. објављује 1768 Русији рат, али у исти мах шаље 67.000 своје војске противу Црне Горе, да је спречи од сваке диверсије у корист Русије. Јест, али и Царица Руска шаље у Црну Гору кнеза Ђорђа Долгоруког са новим медаљама, муницијом и „нешто пара". 29-ог јануара 1769 излази манифест Царичин у коме се Црногорци позивљу да нападну Турке и да их гоне до Цариграда „што ће им у толико лакше бити, јер ће главна сила Турске бити против Русије". За ову услугу гарантира Царица Црногорцима *светињом Своје царске речи* да при закључку мира *по могућству* неће заборавити на Црногорце него ће им осигурати *довољну* безбедност и слободу вероисповести"?!

И то је било доста да Црногорци полете у бој. Сам кнез Долгоруки, у својим извештајима Царици, признаје да су Црногорци учинили да цела Босанска војска није могла кренути противу Русије. Кад се потписао мир у Кучук-Кајнарџи, Русија је добила цео Крим, целу Бесарабију, Кубан, Азов, Керч, Јеникале—а Црна Гора није добила *ништа*, сем ако су руски преговорачи и пуномоћници за мир, под „амнестијом за све Турској потчињене Славјане" подразумевали и независне Црногорце...

Године 1784. спреми Бушатли паша експедицију да казни Црну Гору. Владика Петар I. одјури у Петроград да испроси барута и олова. Кнез Потемкин му је наредио да

за 24 сахата напусти Петроград. Међутим је Бушатлија на ново опустошио Црну Гору..

13. августа 1787. нов рат између Турске с једне а Русије и Аустрије с друге стране. Сад цар Аустријски шаље у Црну Гору мајора Вукасовића, али не са 150 медаља него са 400 војника, и не са 5000 рубаља него са 100.000 дуката, са великим количинима хране и џебане. Јес ал' Србо неће да помаже Лацманима. Владика Петар I., онај исти што је протеран из Петрбурга, неће за све благо Аустрије да жртвује кости ни једног свог Црногорца, докле га год Цар Православни не позове у бој за крст часни... И тек када је у Црну Гору стигао пуковник Тутолмин, са једном иконицом која се на грудима носи, и са манифестом свога Господара: да Црногорци устају на оружје, тек тада Црногорци јурнуше и у овај рат. При закључку мира у Свиштову и у Јашу Црногорци добише.... опет амнестију, као да беху турски поданици! Турци су врло добро знали да се ова уговорена амнестија не може тицати слободних Црногораца, и за то одмах послаше Кара Махмуд пашу с војском противу Црне Горе. Владика Петар потукао је ову војску до ноге. За то га је аустријски ћесар одликовао бојевом муницијом, а Цар Православни — орденом Александра Невског.-.

11. Јануара 1799 наредио је Руски Цар Павле да се Црној Гори издаје огромна помоћ у новцу, пуних хиљаду дуката годишње. После 4 године Цар Александар I укинуо је Црној Гори ту помоћ, јер је чуо и одмах поверовао, да се Владика Петар погађа са Француском да јој *прода* Црну Гору за 25.000 дуката... Па не само да је Црној Гори одузета та помоћ у хиљаду цесарских годишње, него је Свјатјејши Синод у Петерсбургу позвао Владику Петра I на суд са поруком да ће, ако се не покори и не дође пред суд, бити лишен владичанског чина, а црногорски народ имаће да изабере себи новог владику, који ће доћи у Петроград да се тамо хиротонише за владику. За извршење свега овога братства послао је Цар грофа Ивелића у Црну Гору.

Изгледало је да ће се најзад и Црна Гора пробудити из својн руске хипнозе. Секретар владике Петра, Сладић, накитио је Свјатјејшем Синоду такву књигу о автокефалности црногорске цркве, као што је пребогу ова моја писанија о Жадовсковом пачању у наше унутрашње ствари. Сва је разлика

у томе што је је Сладић за ту своју ситну књигу, као што пише у Историји Црне Горе „уклоњен са овога света“ а ја сам само стављен под суд.

Године 1806 отеше Црногорци себи плућа за дисање, отеше Боку Которску. Православни Цар Александар I наредио је Црној Гори да одмах уступи своја плућа Француској. Сладићева смрт и оптужба владике Петра беху већ заборављене. руска хипноза беше опет свемогућна и Црногорци предадоше без једне речи Боку Которску Французима... У награду за такву послушност, Цар им је послао добро избројаних 2567 дуката и 58 лира...

Када 1813 Црногорци понова освојише Боку Которску, Цар Александар I наредио им је да овај свој једини излаз на море, одмах уступе Аустрији. И Црна Гора опет саже главу, и опет послуша Цара Православног, и опет предаде крваво стечену Боку Которску... Никола I, Цар Всеросијски наградио их је за тај нов доказ самопрегорења у служби Русије, вративши Црној Гори ону хиљаду дуката годишње помоћи.

До сада смо само видели шта су Срби из Србије, из Угарске, из Далмације, из Црне Горе учинили за Русију, и како су им руски власници за то благодарили.

А сада да видимо шта је руска хипноза учинила у нашој ужој отаџбини, у Србији, за првих сто година њеног новог државног живота,

Кад је Карађорђе послао своју прву депутацију у свету Русију, да је замоли за њену помоћ у његовој исполинској борби противу Турске, руски власници му по тој депутацији поручише да пре свега установи „*Правитељствујушчи Совјет*“. Срби помислише да им Русија само за то ову спасоносну мисао поклања, да би руска влада имала с киме преговарати о даљој материјалној својој помоћи једнокрвној и једноверној браћи, и они одмах послушаше, и одмах установише Правитељствујушчи Совјет, и овај стаде суревњиво осујећавати сваки напор Карађорђев за дефинитивно ослобобођење Србије — али руска помоћ не дође...

Тек 28 Јуна 1807, потписан је у Кладову између Карађорђа и пуномоћника руске владе, пуковника Маркиза Паулучија оваква српско-руска конвенција:

„1. Прва је жеља српскога народа да дође под заштиту

Њ. В. Цара Руског Александра I. Српски народ најпокорније моли ЊЦВ. да што скорије пошље једног способног управника, који ће земљу као државу организовати, и који ће јој у име ЊЦВ. Александра I дати устав.

„2. Пошто се Српски Народ ставља под заштиту Њ. В. Цара Руског и од њега очекује све што је потребно, то се народ нада да никада ни једно парче његове земље неће никада бити никоме уступљено, и да се у њој неће никада завести робовање властели.

„3. Њ. Ц. Величанство постављаће све грађанске и војничке чиновние, само не Грке.

„4. У свакој тврђави, коју сада Срби држе, и у свакоме другом граду, који би помоћу руске војске освојили, биће руски команданти и руски гарнизони регуларне војске.

„5. За заједничку акцију код Видина, с руске стране ће се ставити 3000 пешака, један пук козака, 2 ескадрона коњице, а са српске стране ставиће се 20,000 борца.

„6. Апсолутно је потребно да се постигне војничка веза између Србије и Црне Горе, те да се осујети тамошња акција Турака и Француза. За то ће се на Босанској граници концентрисати 15.000 оружаних Срба, 3000 руске пешадије, један козачки пук и 2 ескадрона коњаријe.

7. Српски народ исцрпео је у овом четиригодишњем рату своја средства. За то треба да одређени управник земље донесе довољно новаца да у Београду организира касу.

„8. У Београду и осталим српским тврђавама има много покварених топова, које ваља поправити. За то треба послати мајсторе, и топовске муниције.

„9. Највећу оскудицу трпе Срби што немају праха и олова. За то треба што скорије у Београду установити магацин за муницију. Топова не треба, јер се претпоставља да ће се руски контингенти који се овим утврђују, имати са собом прописну артиљерију.

„10. У београдском магацину треба да буде резерва од 10.000 пушака за случај да се увећа број српских борца.

„11. Шест артиљеријских и женијских официра треба одмах да се пошљу за инструкторе српској војсци.

„12. Тако исто треба благовремено да се пошље једна чета градске артиљерије са бомбардирерима.

„13. Јадни рањеници српске војске немају ни лекара ни

апотеке. За то треба послати пољске болнице, а у Београду треба установити главну болницу с апотеком.

„Све што је довде наведено то је безусловно нужно. За остало што ми не можемо знати, рачунамо и ослањамо се на великодушност и очинску милост Њ. Ц. В. Александра I".

Ова је конвенција ратифицирана од руске владе, јер командант руске војске на Дунаву, ђенерал Михелзон јавља „Поштованоме Правитељствујушчему Совјету" да је руски дејствитељни статски совјетник К. Родофиникин од руске Владе одређен да дође у Србију да организира срп. државу, да по могућству испуни све жеље Срба и да се стара постићи што веће успехе од сурадништва руске и српске војске. Уједно Михелсон шаље *две* почасне сабље, једну Карађорђу, другу *Миленку*. Родофиникин чим је дошао даје од новаца које је собом донео: Србима 550 дуката да купе соли у Влашкој, Карађорђу *хиљаду* дуката да купи муниције у Аустрији а *војводи Миленку* три хиљаде дуката, за што? „Јер се Миленко бори близу наших" стоји у рапорту Радофиникиновом влади.

Кад су Турци преко Видинског Митрополита понудили Србији она иста права, која су онда имале Влашка и Молдавија, Срби су ту ствар поверили Радофиникину, и он је, преобучен као српски делегат, осујетио те преговоре у Видину.

У исто време док се овако вршила руско-српска конвенција, руски посланик у Бечу гроф Шувалов, изјавио је у име Руске владе од речи до речи ово: *Русија би била срећна ако би Србија опет постала турска провинција.*

11-ог Фебруара 1811 понудио је Руски Цар Александар I. аустријскоме цару Францу да Аустрија поседне Модавију, Влашку до Серета и *целу Србију*. И то сопственоручно писмо писао је Руски Цар 24 сахата после уласка *руског* гарнизона од 500 људи у Београдску тврђаву.

Кад Аустрија није пристала да узме Србију, Русија је послала у Србију у јесен 1812, ђенерала Ивелића, и овај је од српске Народне Скупштине у Манастиру Враћевшници, у име Рускога Цара захтевао: да све народне старешине ударе на једном чистом табаку хартије своје потписе и печате и кад су они то урадили, онда је Ивелић над тим потписима написао изјаву: да Србија пристаје на онакав мир какав Русија

закључи са Турском, да пристаје да постане опет пашалук турски, као што је била пре устанка.

И ако је и Карађорђе морао да потпише оваку изјаву, он је Ивелићу отворено казао: да он садржину те изјаве не сме саопштити своме народу. Ивелић му је одговорио „Русија је у невољи. Турска не пристаје на мир, док јој се не изда Србија. *Превари народ, превари!* Бог ће ти опростити, а Русија ће признати и теби и твоме народу, и неће никад заборавити ову вашу велику жртву. Предај народ Султану! Хајде са твојом пратњом у Аустрију и у Русију, па нека буде воља Божја.“

Карађорђе није могао да верује у овакво издајство Русије; он је морао помислити да је Ивелић сумњут, и послао је у Петрбург депутацију да моли за заштиту Србије. Тој депутацији речено је у Петрбургу *да Русија никада неће Србију издати Турцима.* Међутим неколико дана пре те свечане изјаве руске владе Ђорђу Ненадовићу, Сими Марковићу и Михаилу Грујевићу, 28 Маја 1812 био, је у Букурешту већ потписан мир између Турске и Русије. У томе вечном споменику руске благодарности, Русија, у пркос великој невољи у којој се налазила, оте понова од Турске за себе Бесарабију, а Србију предаде „*милосрђу и великодушности Блистателне Порте*“ Исти члан Букурешког уговора утврђује: да сви Срби имају да положе оружје, да све градове (тврдиње) имају предати Турцима, да сва нова утврђења морају срушити итд.

Да би се видело колика је несрећа нашега народа била у овом случају само за то што је био хипнотизиран братском Русијом, морамо поменути још и ова факта: Само годину дана раније, нудио је Хуршид Паша у име Турске Карађорђу онакав исти положај, какав већ имађаху Господари Влашке и Молдавије, само да не помаже Русима. Карађорђе је ту понуду послао руском Главнокомандујућем. Нико мањи него Леополд Ранке тврди: да је *Турска нудила Србији полусамосталност и то под гарантијом Француске.* Карађорђе је то одбио. Куд могу Срби напустити Русију!

Наполеон I, поимајући колико је важна помоћ коју Србија указује Русији у овом рату, послао је два своја човека у Србију, који су у његово име понудили Србији, да јој Наполеон изради мир са Турском под овим условима: Да Срби плаћају Султану умерен трибут, да градови остану у српским

рукама, да Србија добије потпуну унутрашњу автономију, да добију свог наследног Кнеза, да имају право ковати свој новац, и то све под *гарантијом Француске и Аустрије*, и све то само да се Србија одвоји од Русије и да засебно закључи мир с Турском.

И ову понуду послали су хипнотисани Србу у главни стан, и отуда ми је поручено нека одговоре, да Срби, *као савезници Русије*, не могу улазити ни у какве засебне преговоре с Турском. И би тако.

И наш велики *савезник* закључи и у наше име мир с Турском, и у Августу 1812 и оно мало Руса, што је било у Србији, оставише нас „милосрђу и великодушности блистателне Порте", и наста последње очајно клање са Турцима, и ужасне масе турске војске јурнуше са свију страна у Србију, и претворише је у згариште, и девет хиљаде српске нејачи пребеже у Аустрију да благосиља великог српског заштитника Цара Православног, и Карађорђе је морао да послуша савет који му је донео изванредни посланик Русије гроф Ивелић... И тај савет послушаше и остале војводе српске. Само један није хтео да послуша тај савет. Тај једини војвода беше Милош Обреновић. Он је остао да погине са својима. Бог и народ, његова памет и јунаштво помогоше му да од згаришта 1813 ипак направи Србију васалном кнежевином, а захвални народ изабра га за *наследног Кнеза*, (1817) Руски посланик у Цариграду барон Строганов протествовао је против тога на Порти, а Кнезу Милошу је писао: да не рачуна на руску потпору да се призна кнежевско достојанство, а камо ли наследство тога достојанства, јер то *није у интересу српскога народа*, него је то само Милошев *лични интерес*. Кад је Кнез Милош Строганову писао и молио га да потпомогне његову депутацију за народна права, барон му је одговорио 2-ог Јан. 1819 да су та права „прерана за интересе Србије". 1-ог Децембра 1819 пише барон Строганов Михаилу Герману, агенту Милошевом у Букурешту „Никако не могу да верујем да ће *господин* Милош Обреновић за своју личну корист жртвовати интересе свога народа", а самоме Кнезу пише овако „Порта, видећи колико сте Ви запели да добијете наследство кнежевског достојанства, одлучила је да се користи овом за њу згодном приликом те да, ласкајући вашим намерама, са свим упропасти Србију." — — „Она сад

хоће да од народа измами један свечан акт, *којим би се свака даља интервенција Русије у ваше послове искључила.*"

А то би наравно била пропаст за Србију...

Кад се Кнез Милош уверио да не може рачунати на помоћ Русије, он је почео да ради директно са Турцима, и успео је.

Руска дипломација, видећи да ће да изгуби ову партију шаха, коју је играла с Милошем успела је да се у Хатишериф од 1830 године, којим се Србији дају њена државна права, унесе и одредба да се у Србији мора установити *совјет*, чије чланове Кнез не може збацити, док се не би доказало да су што против Порте скривили... И сам историк руског покровитељства Србији, Нил Попов, признаје да је у тој одредби основа за све несреће које су доцније Србију снашле.

У хатишерифу од 1830 стајало је да се сви Турци, осем гарнизона у тврђињама, имају иселити из Србије, и ерлије беху већ онога дана, када је тај хатишериф прочитан у Београду, понудили своја имања Србима, и хтели су их продати одмах да оставе Србију. По доброти срца свога Кнез Милош им је допустио да са својом нејачи не путују по оној врло тешкој зими, него да остану у Србији до пролећа. Туђинске интриге дочепаше се тога и једно јасно право Србије претворише у спорно питање. Порта је предложила да се оно преда Руском Цару да га он, као Покровитељ Србије реши. Србија радосно на то пристаде и *Цар Никола I решио је да Турци ерлије остану у Србији.* Сада је Султан забранио ерлијама да изврше погођену продају својих имања и наредио им да остану где су. И тако благодарећи моћној речи протектора Србије, православнога Цара Николе I, осташе поред турских гарнизона у српским градовима и Турци ерлије у Србији још пуних 37 година.

За што је то урадио Цар Православни? Кунибертцитира овакав одговор једног руског агента на то питање:

„Срби треба увек да имају нешто да жуде, што им само Русија може дати, треба их увек одржавати у стању у коме не могу живети без руског покровитељства и туторства. Становништво Београда, састављено од Хришћана и Муслимана, биће увек врело нових трвења и сукоба између Срба и Турака, који ће увек давати прилике Русији да се меша у унутрашње послове Србијине. Осем тога Русија је имала свог

интереса да у овом питању учини једну љубав Турској, те да за себе осигура Балта-Лимански уговор. Најзад Русија је морала казнити Србију што је, противно њеним саветима, израдила признање Портино за наследство кнежевског достојанства" Ово потврђује и Нил Попов.

Цар Аустријски Франц I. послао је 12 децембра 1830 по нарочитој депутацији Кнезу Милошу ленту Гвоздене Круне и својеручно писмо, у коме му честита, што је „наследством кнежевског достојанства испуњена жеља његова и српскога народа" а Цар Православни Никола I. казао је Авраму Петронијевићу и Цветку Рајовићу, које је Кнез Милош послао у Петрбург, да благодаре за једну златну дуванкесу, којом је Цар наградио Србију што му је помогла у руско-турском рату 1828, само ове ироничне речи:

„Е? Ви сад имате наследнога Кнеза? Мој комплимент".

Па пошто су Аврам и Цветко ову иронију могли схватити као истинску честитку, то им је главом Родофиникин, који сада беше директор азијатског департамента, отворено казао: да се *Цар страшно љутио*, што је Милош добио право наслеђства. Али наравно, Цветко и Аврам нису били криви за то; они добише орден Св. Владимира, добише сваки по 500 дуката и по једну *диплому рускога племства*, и одушевљени за све, што је руско, вратише се у Србију те основаше *руску партију* „уставобранитеља". Да би се ова ојачала, руски власници отказаше даље издржавање српским емигрантима из првог устанка, који су дотле живели у Бесарабији и вратише их у отаџбину. Директор Кнежеве Канцеларије Јаков Живановић записао је у својим успоменама ово:

„Кад су се Петронијевић и Рајовић године 1830 вратили из Петербурга, донели су *савет Цара покровитеља да се у Србији направи органски устав*".

Автократор Руски Никола I. препоручује Србији оно, за што у својој држави шаље сваког у Сибир... Самодржац сверуски бацио је тим својим саветом запаљену буктињу партизанства у патријархалну, тек из ропства ослобођену Србију, јер такав савет Цара Православног био је довољан, да сви Срби захтевају Устав, који ће их излечити од свију невоља, сиротиње материјалне и умне... И Кнез Милош нареди Давидовићу и Радичевићу да израде тај лек од свију зала, да спреме Устав.

Руски консул у Букурешту барон *Рикман* спремио је међутим, преко Стојана Симића и осталих Уставобранитеља, *Милетину буну* противу Кнеза Милоша. Кнез је ту буну угушио, коловођама њеним опростио, али је похитао с Уставом, и овај је прокламован на Великој Народној Скупштини 1835.

И ако је тај Устав управо донесен по савету руског Цара Николе I. ипак руски власници не само што не беху њиме задовољни, него се толико ражљутише, да су одмах послали барона Рикмана у Србију да тражи *изјашњење.*

Барон Рикман саслушао је ово „изјашњење" као судија, који саслушава на делу ухваћеног кривца, па онда је осуо горке прекоре: како су Срби уобразили да су независан народ, а заборављају да су они још турска раја, којој је Русија код Порте израдила нешто повластица. Али те повластице Срби су злоупотребили и Србија је, без одобрења свог добротвора, коме има за све да благодари, конституисала се као сасвим слободна земља. То је беспримерна дрскост прокламовати један Устав, у коме се санкционирају сва она револуционарна начела, против којих се не само Русија, него и Аустрија увек борила. Оно што ниједна велика држава у свету не би смела учинити без одобрења Русије и Аустрије, то се дрзнула урадити српска раја...

Прелазећи на поједине одредбе тог Устава, изванредни изасланик Рускога Цара обележио је *наследство кнежевског достојанства у породици Обреновића,* као прост *безобразлук* (arrogance). „Милош — рекао је барон Рикман пред искупљеним великодостојницима кнежевине — није ништа друго до поручник (Lieutenant) Султанов, кога је он поставио да у његово име управља земљом дотле, докле њему, Султану буде веран. Чланови његове породице не могу никада и ни на који начин претендовати на она права, која имају само суверене породице независних држава у Европи. Србија је само Султанова. Шта значе онај грб и круна, што их је Србија присвојила? Срби, као поданици Турске, не могу имати никакав други грб осем грба Турскога Царства. Кад је Србија нашла за добро да установи и Министарство Војно и Министарство Иностраних Дела, онда молим да ми се каже: са каквим војскама и противу које силе мисли Србија ратовати, и са каквим државама хоће она и какве уговоре да склапа? Да није случајно Србија добила ћеф да се, раме уз раме са Француском,

бори за слободе рода људског, кад је у свој Устав унела начела и институције Француске Револуције? Молим Вас, господине Живановићу, да ми одредите дан и сахат, када ћу моћи да учиним моје подворење Њиховим Високопревасходствима господи Министрима српским."

Живановић је на ове фанфаронаде и безобразлуке барона Рикмана одговорио овако:

„Ако је српска влада у чему погрешила, она то није учинила у рђавој намери, као што јој то г. барон подмеће, него зато, што није имала искуства, што није довољно познавала дипломатске захтеве. Кнез и народ Србије сувише добро знају своје дужности, од којих се никада неће удаљавати. Кнез и народ мисле да су својим сопственим напорима и помоћу Русије престали бити турска раја, у које би стање г. барон хтео да их врати. Чим је Султан признао наследство кнежевског достојанства у породици Обреновића, Србија је имала право мислити, да тиме не вређа ничије туђе право, нити га узурпира, кад у свом основном закону ближе одређује то наследство, да би тиме осигурала мирно развиће државе у будућности. Ми мислимо да Србија није никакву кривицу учинила тиме, што је одредила свој грб, јер у Европи свака варош има свој грб, па то не значи да се дотична варош тиме огласила за независну. Херцешка круна на српском грбу не може увредити Султана, као што ни грофовске и баронске круне на грбовима рускога племства не вређају Цара Руског. Можда је била детињарија установити шест министарстава за оволико мало државнога посла, али је Кнез морао то да учини, да само задовољи извесне амбиције, које би иначе направиле дар-мар у земљи. Ако су чиновници, којима су поверени одношаји Србије према Турској, Русији и према пограничним провинцијама, ако је команда трупа, које Србија, по одобрењу Порте, има да установи ради одржања реда у земљи, ако су, велим, ти српски чиновници добили називе Министра Војног и Спољних Послова, то не може изазвати никакве зебње у Русији, јер би било смешно иза тога тражити намере, које Србима ни на памет не падају, јер њима је довољно покровитељство Русије, те немају потребе да траже везу са другим државама. Што се тиче сличности између српског и француског Устава, за њу се не може ништа пребацити Кнезу Милошу, јер он за француски Устав зна само

по чувењу, а овај наш Устав он је дао *само* зато, да задовољи све, који су се жалили на његову ранију администрацију — а не зато да шири начела, која се не допадају Русији и Аустрији.“

Ова умереност у одговору само је утврдила барона у његовој намери да покаже Србији, ко јој је прави госа, и он сазва другу конференцију, у којој беху и све коловође Милетине буне и сви чланови прве конференције. Овако искупљене све главне чиновнике српске питао је барон Рикман: за што је дошло до оружаног устанка противу Кнеза? Једини, који није био у завери уставобранитеља, Давидовић одговори: да је тај покрет изазван потребом извесних реформама у земљи, потребом да се ограничи самовоља, да се стане на пут злоупотребама, да се чиновницима осигура њихов положај, да се осигура личност и имање свакога грађанина. Али, похитао је Давидовић да дода, ниједан од оних, који су учествовали у томе покрету, није имао никакве намере ни противу власти Кнежеве, а камо ли противу Кнежева живота.

Сада је барон Рикман позвао све оне, који имају што да се жале на Милоша, да изнесу опширно и да поткрепе своје жалбе. Кад је и то урађено, изасланик Рускога Цара казао је ово:

„Срби само дотле могу рачунати на заштиту Цара, мога Господара, докле буду верни поданици Блистателне Порте и верни штићеници Русије. Ако би Срби заборавили на те своје дужности, Цар, мој Господар, не само да ће их напустити њиховој судбини, него ће у савезу са Султаном да их научи памети (pour les mettre à la raison). Ви већ не показујете довољно респекта према Турцима, нити особито слушате савете Русије“.

За тим је прешао на фулминантну критику досадашњег рада Кнежевог, па се онда окренуо Давидовићу и рече му, да у Србији има неколико усијаних глава, које се труде да рашире револуционарна начела и љубав према оним страним државама, које заступају та начела, али нека знају те усијане главе, да Русија добро на њих пази, и ако се оне не тргну за времена, биће зло и за њих и за саму земљу. Рикман и овом приликом понови: да Срби нису ништа друго до турска раја, и да они не могу ни са којом другом државом имати политичких одношаја до једино са Турском. Ову своју

беседу закључио је племенити барон свечаном изјавом: да никоме од оних, који су учествовали у Милетиној буни, неће фалити ни једна влас на глави...

„Нама свима — записао је Живановић у својим успоменама — с ове конференције *у мало није, услед бола и срубе, у место суза ударила крв из очију*". И онда наста овакав дијалог:

Рикман: Све мора остати по старом.

Живановић: Које старо мислите? Да ли онако, како је било под нашим старим Краљевима и Царевима?

Рикман: То не.

Живановић: После наших старих Краљева и Царева настала је тиранија турска. Хоћете ли то старо?

Рикман: И то не.

Живановић. После је настало доба Карађорђево, у коме се само ратовало, те се није могла ни направити Бог зна каква државна управа.

Рикман: И то није.

Живановић: Онда не остаје ништа друго него стање, које је било до Устава. Али ми смо се уверили да то „старо" и поред најбоље воље Кнежеве и свију нас, не може умирити земљу. Није нама стало ни до каквих теорија. Нама треба мир и ред у земљи, нама требају закони, по којима ће се управљати, нама треба независне судске правде; треба да знамо, шта је наша земља у свету, чиме се она разликује од осталих земаља, зато нам треба земаљски грб и народна застава; нама треба да тачно одредимо круг Кнежеве власти, његове одношаје према народу, треба нам гарантије за личност и имање, и зато нам треба Народна Скупштина, са тачно одређеним правима. У осталом Ваше Превосходитељство зна боље од нас шта све треба за једну добро уређену државу, да за једну добру државну администрацију треба много више него што је наша Кнежева канцеларија и наш једини Народни Суд.

Рикман: Одиста треба разне административне гране поделити у неколико дирекција. Из тих директора и њима потчињених саветника требало би саставити земаљски *Сенат*, са којим би се Милош саветовао односно законодавства, а већ за извршну власт били би довољни сами директори. Све

остало или је излишно или се не налази у Хатишерифу, па се према томе не може ни завести.

Живановић: Ама у основном закону треба бар толико рећи, да је Србија таква и таква Кнежевина?

Рикман: То је већ познато.

Живановић: Ни у трактатима ни у Хатишерифу не говори се о Кнежевини, него само о Србији, о српском народу. Ако Србија није Кнежевина, нека се каже шта је?

Рикман: За то немам никаквих инструкција.

Живановић: А за државни грб и заставу?

Рикман- То није потребно,

Живановић: Па како ћемо се користати слободом пловидбе без наше народне заставе?

Рикман: Све треба да остане по старом.

Живановић: Ама нема ничега „старог"?

Рикман: Немам других инструкција.

Живановић: Нико од нас не сме за живу главу народу поменути да се овај устав укине.

Рикман: У Хатишерифу нема ни помена о Народној Скупштини, а ви се не смете ни за корак удаљити од Хатишерифа.

Тек после ове друге конференције са чиновницима и незадовољницима — отишао је барон Рикман Кнезу Милошу, и, пошто му је очитао вакелу за целокупну његову владавину, казао му је, да је он једини кривац, што је дошло до буне противу њега. После је саркастичним тоном претресао цео *приватан* живот Кнежев и *његове породичне односаје*. Саветовао му је не само да се не усуди ма што на жао учинити коловођама „јануарског покрета" него, пошто су то најспособнији људи у земљи, да им повери најважније службе. Само пре свега треба да отпусти из службе — Давидовића.

Барон је завршио детаљним упуствима Кнезу, како треба да влада и како треба да удеси свој приватан живот.

Кнез Милош савладао се и саслушао је Царевог изасланика мирно до краја, па му је онда рекао: да би он желео да види, како би се извесни људи, који се хвале својом памећу и дипломатском вештином, умели наћи, када би запали у средину између унутрашњег раздора и спољашњег рата, желео би да види, да ли би они са бунтовницима боље поступили, него што је он учинио са својима. Ма ко да је крив

за буну, он је њеним коловођама искрено опростио, пре него што се ико за њих заузео, али, ако би они његово помиловање у будућности злоупотребили да направе нов неред у земљи, он ће их казнити свом строгошћу закона, па ма на каквим се они положајима у државној служби затекли, па ма ко се са стране за њих заузимао. Ако се некоме од тих људи не допада у Србији, и ако им је он искрено опростио њихову кривицу, нека иду куд им је воља, он им неће сметати. Што се тиче реформама, Кнез Милош му рече, да ће он радо примити савет од свакога, који жели добра Србији, ако му се тај савет даде с обзирима, на које он као поглавар једнога народа има права. Али ако г. барон мисли, да он може Кнезу Србије у место савета издавати заповести, он то као чувар народних права, мора најодлучније одбити; јер Порта је Србији дала право да уреди своју унутрашњу управу, како она сама за добро нађе; а кад је Кнез у Русији упитао, како да удеси унутрашњу управу, њему је одговорено, да ће он сам најбоље знати потребе свога народа, па нека је према томе уреди. Овакво понашање Руске Владе Кнез никако не може да сложи са инструкцијама, на које се данас г. барон позива, али, ако су те инструкције одиста такве, нека их г. барон покаже, и нека му остави копију од њих. Сада се Кнез спрема на пут у Цариград да посети Султана. До повратка из Цариграда он не може предузимати никакве промене у државној управи. Доцније ће видети, да ли треба да у интересу своје земље предузме и какве промене „осем ако Руска Влада не нађе да има права заповедати му, како ће он у својој држави владати."

Овај достојанствени одговор Поглавара Србије на претенсије једне стране државе, да се меша у њене унутрашње послове, само је разбуктао мржњу Русије противу Кнеза Милоша, коју је стекао уз наследство кнежевског достојанства, и барон Рикман, пре него што је отпутовао из Пожаревца, примио је још један пут све личне непријатеље Кнежеве и све незадовољнике, и дао им је тачне инструкције, шта треба даље да раде, да се постигне заједнички циљ руских власника и српских „уставобранитеља".

Није дуго потрајало, а Стојан Симић узе „одсуство" да уреди неке своје послове у Влашкој. Уз пут је Паши Видинском изјавио, да неће више да је српски поданик, него права

раја, положио му је харач, па онда је отишао у Букурешт, где га је барон Рикман поставио на чело нарочитог одбора противу Кнеза Милоша. Томе одбору придружио се за тим и Ђорђе Протић, такође виши чиновник Кнеза Милоша зато што је Кнез наредио, да му одцепе 50 батина, јер је обешчастио своју свастику, која му је поверена била. Тај одбор поднео је Цару меморандум о стању у Србији, у коме се то, стање цртало не може бити црњим бојама. Последица тог меморандума била је, да је Кнез Милош добио из Русије „Начертаније Устава за Србију." По том начертанију земљом би имао да управља Совјет и Кнез заједно, јер би Кнез био само први међу совјетницима, а ових је имало бити 14—15, и њих нико није могао збацити, нити би они о своме раду имали икоме рачуна давати. О Народној Скупштини, о кнежевим правима, о наследству не беше ни речи у том „начертанију".

Кнез Милош дао је на ноту, којом му је достављено то начертаније, одговорити, да он руској Влади благодари на послатом му мишљењу, обећавајући да ће се користити оним тачкама, у којима се говори о грађанским правима, а што се тиче совјета, да такво тело не би одговарало ни потребама ни обичајима ни политичким ни друштвеним одношајима Србије, и да је о томе убеђен не само он, него и сви први људи у његовом народу, са којима се о том саветовао.

Руска Влада није наравно могла ништа одговорити на ову ноту Кнеза Милоша, али је једна височајша личност у Русији изразила се с гнушањем' о безобразном тврдоглавству српскога шефа (un auguste personnage de ce pays avait laissé paraître son indignation contre l'insolente opiniâtreté du chef serbe).

Да би Руска Влада могла живље преко поменутог одбора радити противу Милоша, отворен је нарочити руски консулат у Оршави. Испрва је Руска Влада хтела да свога консула пошље у Београд, али онда би и друге државе послале своје консуле, за то је Вашченко постављен за руског консула у Оршави. Аустрија и Енглеска разумедоше песму ову, и послаше своје консуле право у Београд. Пуковник Хоџес био је чак лично акредитован код Кнеза, са којим је брзо постао пријатељ. Ово је алармирало и одбор уставобранитеља и руске консулате у Оршави и Букурешту. Ђорђе Протић послат је у Вознесенск, где се Цар Никола бавио на маневрима, и пре-

дао је једну адресу за Цара, у којој се покровитељ преклиње да Србију спасе од несносне тираније Милошеве. Одговорено му је, да ће Цар само тако моћи помоћи Србији, ако добије такву молбу са потписима, који би несумњиво доказали, да је цело јавно мњење у Србији против Милоша. Такав исти одговор послат је преко консулата у Букурешту и у Оршави свима незадовољницима у Србији. Ови нису могли скупити *много* потписа за тужбу, али су успели задобити два потписа, који су за Цара Николу вредели више него хиљаде других потписа. Тужбу Цару потписаше жена и рођени брат Милошев. Кнегиња Љубица и Јеврем Обреновић.

Чим је Цар Никола добио ову тужбу, он је послао у Србију по нарочитој мисији свог аћутанта, пуковника кнеза Долгоруког, и овај је стигао у Крагујевац 18 Октобра 1887.

Долгоруки је најпре подсетио Кнеза Милоша на сва доброчинства, којима је Русија засула Србију, на све оне знаке највишега благовољења, којима је Цар, његов Господар, обасуо лично Кнеза Милоша, па је онда отуда извео, да Цар има право да очекује оданост и захвалност од српскога народа и његовог поглавара, када им даје савете без икакве користи за себе, једино за срећу и благостање једног народа, који му је род по крви, вери и језику. Сви савети, које Цар даје Кнезу, немају никакав други циљ до једино срећу једнога народа, који је херојским напорима извојевао себи слободу. На несрећу Цару је дошло до знања да Кнез, заведен дошаптавањима једне друге силе, руске супарнице, као и неколицином лажних пријатеља, почиње да полаже извесно частољубље у томе да презире Цареве савете, да сматра покровитељство Русије као несносан јарам, који он хоће да скине, противно жељама већине свога народа. За тим је пребацио Милошу његову велику интимност с енглеским консулом и његову неблагодарност, која лежи у томе, што он претпоставља Велику Британију Русији. Цар зна, како је за сваког поглавара народа тешко да задовољи цео свет, он зна да многе тужбе, које долазе противу Милоша потичу из зависти, пакости и незадовољених очекивања. Зато у царевим очима ово Милошево шуровање с Енглеском саставља његову главну махну. У осталом кнез Долгоруки, путујући кроз Србију до Крагујевца, уверио се својим очима, да земља ни из далека није у тако рђавом стању, као што га неки представљају.

Жива трговина, напредак у земљорадњи, благостање и задовољство у народу, подигнуте школе и друге јавне грађевине, све то доказало му је, колико су непоштени они људи, који тврде, да је Милош све узео у свој монопол, да насилно отимље туђе имање, и о томе ће он Цару поднети свој извештај. Али све то неће бити довољно да поправи рђаво мишљење, које је Цар о Милошу стекао. Као савестан извршилац међународних уговора, Цар захтева, да се тачно испуни све оно, што је у његово име уговорено. И пошто у Хатишерифу, за који је Цар узео на се гарантију да ће се извршити, стоји одредба, да ће се у Србији установити совјет, чији чланови неће моћи да се збаце, па та одредба још није извршена, Цар има право да тражи, да се она изврши, у толико више, што у тај совјет треба да уђу људи, који имају заслуга за ослобођење земље и права на признање народа и његовога Кнеза. Овде је Долгоруки показао Милошу списак оних заслужних људи, који треба да дођу у Совјет. *У томе списку беху све сами непријатељи Кнеза Милоша, најватренији поборници Русије.* На сваку нахију треба да дође по један совјетник, дакле да их буде 18 са Председником и једним секретаром, који би имао само саветодавни глас. Никакав закон и никакав указ Кнежев неће моћи вредети, ако их Совјет није одобрио. Број државних чиновника, њихова права и плате, одређује Совјет у споразуму са Кнезом. Све што се тиче државног буџета *решава* Совјет, и све што овај нађе за добро наредити у интересу општег благостања, то *мора* Кнез без икаквог околишења прогласити као закон. Совјет ће вршити контролу над радом свију чиновника. и имаће право да збаци свакога чиновника за кога нађе, да је што скривио. Совјетници се не могу збацити и имаће право, да у споразуму с Кнезом *сами* одреде, колику ће плату они примати. Таква права тражи Цар за совјет у Србији, а Милошу остаје на вољу да га назове ако хоће Сенатом, Синодом, државним или народним саветом.

По мишљењу Долгоруког остајаше Кнезу и поред таквог савета „доста леп положај". Кнез би био contrebalance савету, јер би он постављао чиновнике, јер би он имао у рукама целу извршну власт и команду над војском и право помиловања. Али било како му драго, *Царева је воља да Милош овако уради.* Ако драговољно послуша Цара, може увек рачунати на његово благовољење и заштиту; ако ли не изврши

Цареву вољу, Цар ће наћи пута и начина да га на то *примора,* па ма шта му Енглеска обећавала. Једина Русија, која је са својом војском и својом дипломацијом извојевала Србији права, која она данас има, може бити протектор Србије, и Русија неће никада допустити, да ма која друга сила дели са њом то право. При све том Русија се не би мешала у унутрашња питања Србије, да су се и остале силе држале резервирано, и да је Милош њихове понуде одбио. (Долгоруки се правио да не зна, да је Русија уметнула оне кобне чланове III и XIX у Хатишериф од 1830, и да је Цар послао барона Рикмана у Србију далеко пре, него што је икаква друга страна сила и помислила да пошље свог консула у Београд). Али кад Милош претпоставља савете оних кабинета, чији су интереси са свим противуположени интересима Русије, онда Цар има право да захтева, да се изврши све што он гарантује.

Кнез Долгоруки, као члан велике руске властеле, умео је својим финим понашањем да ублажи све, што у његовој мисији беше увредљиво за Милоша. Осим тога он је умео и да поласка Милошу, да истакне његове заслуге, и добро се чувао да грубостима и прегњама дарне у частољубље Милошево. И тако је Долгоруки успео да задобије поверење Милошево, и овај му отворено признаде, да је у последње време своје понашање према Русији променио зато, што се уверио да се она од покровитеља претворила у непријатеља, који хоће да га збаци с престола. Долгоруки је на то похитао изјавити, да је Кнез Милош у заблуди услед једног неспоразума, и да га увери да ће Русија, само ако је он послуша у овом питању, не само избегавати све, што би ограничавало његову Кнежевску власт, него ће га свима силама потпомагати да се одржи на своме положају.

„Али, говораше кнез Долгоруки, ја молим Вашу Светлост, не као политички изасланик него као лични пријатељ Ваше Светлости, попустите у питању о совјету, учините по жељи мога Господара. Као и сви силни овога света, Цар не трпи да му се противречи, и што он једном хоће, то мора бити. Ако Ваша Светлост покаже готовост учинити што Цар жели, уверавам Вас, да то неће бити на штету Ваше Светлости, јер ако би Совјет икада усудио се да прави тешкоће Влади

Ваше Светлости, Цар ће увек помоћи Вам да Совјетнике научите памети".

И ако је и Кнез Милош, као и сви Срби, стајао под руском хипнозом, и ако је он искрено желео да докаже Цару Руском своју оданост, опет је био сувише мудар, а да кроз све љубазности кнеза Долгоруког не види замку, коју хоће Совјетом да му направе, зато је одговорио евазивно: да ће он учинити све што може, да задовољи Русију и да изврши одредбе хатишерифа према потребама, политичком и друштвеном стању своје државе и према жељама свога народа.

Сада је Долгоруки изјавио да Цар жели потпуну амнестију за све оне, који су се 1835 политички компромитовали, као и да се сви ти људи врате у своја пређашња звања.

„Ја сам — одговорио је Кнез Милош — још 1835 свима опростио, који су били у завери противу мене, и оставио сам их у звањима, која су дотле имали, и ако су сви други чиновници од мене захтевали, да их казним свом строгошћу закона, претећи да ће они, ако ја то не учиним, сами повући њих пред суд. И ако сам ја мојим непријатељима тако великодушно опростио, они продужише да раде противу мене, и поцепаше ми земљу у грдно завађене партаје. Па ипак ја ни једног од њих нисам гонио, а од оне тројице, који се баве ван Србије, Симић је узео одсуство да уреди своје приватне послове, Протић је побегао од комисије, која је одређена да исследи његове злоупотребе, а Вучић је сам искао и добио пасош за иностранство. Али да бих показао, колико сам рад задовољити сваку жељу Њ. Ц. Величанства, ето ја ћу и ту тројицу позвати да се врате у отаџбину и даћу им службе, које су имали. Али ако они наставе свој стари занат, онда ћу их казнити по закону. Ви треба да знате да ти људи ништа друго неће него да Србију поделе на своје спахилуке. Не обраћају се они вама за помоћ, што санћим желе да утврде руски уплив у Србији, него њима треба ваша помоћ да се мене курталишу, и кад би они знали, да би ту помоћ могли добити и на другој страни, они би се за њу обратили не само Аустрији или Француској или Енглеској, него самоме Цару Монголскоме. Што се тиче мојих осећања према Русији, ја сам их, надам се, доказао сваковрсном помоћу коју сам указивао руској војсци у руско-турском рату 1828. До душе извесне речи, које је Коцебуе, при разграничавању између Србије

и Турске изговорио, даље подсмев, који су извесна врло високопостављена лица у Русији себи допустила на мој рачун, врло млако држање руске владе при мојим напрезањима да се изврши Хатишериф, незадовољство Русије што сам задобио наследство Кнежевског достојанства у мојој породици, безобразно понашање барона Рикмана не само према мојим чиновницима, него и према мени самоме — све то учинило је, да у неколико ослаби моја и мога народа благодарност Русији, да се уздрма наша безгранична вера у љубав Русије према Србији, али све то није у стању да раскине везе заједничких интереса, који нас везују с Русијом, а камо ли да би нас то могло навести, да се на штету Русије приближимо којој другој сили. Ја сам истина морао примити агенте оних држава, које су у пријатељству с Портом, али ја чикам све моје непријатеље, нека покажу да сам са њима ишта преговарао, што би могло Русију и најмање у присенак ставити. Моји одношаји с енглеским консулом, чисто су лични. Добар војнички глас који је он стекао у Шпанији, као и његово отворено и искрено понашање, задобило му је симпатије свакога човека у Србији, који се познао с њиме, па му је задобило и моје лично пријатељство. Ако је пуковник Хоџес кадгод себи допустио да мени што посаветује, то је увек било да савесно вршим моје дужности према Порти и према Русији као покровитељци Србије".

Чим је Долгоруки отпутовао из Србије, Кнез Милош је позвао Симића, Протића и Вучића натраг у отаџбину и помирио се с њима опет врло свечано, и дао им је њихова стара звања. И опет је у том мирењу Милош био искрен, и опет су његови непријатељи били подмукли. Они израдише да се Вашченко у Јануару 1838 постави за руског консула у *Београду*, и тако се овај руски чиновник отворено ставио на чело свију кнежевих непријатеља, и руковао је њиховим даљим завереничким радом.

Вашченко се понашао према Кнезу Милошу, како се никада и никоји Цар Руски није понашао ни према коме свом лакеју. Али му је Кнез Милош одмах запушио уста овом изјавом: „Ја сам имао прилике да кажем и барону Рикману и кнезу Долгоруком, да ћу ја радо примити сваки савет Русије, али да ја као Кнез Српски немам ни од кога да примам

никакве заповести, и да ја никоме не допуштам, да се меша у унутрашње послове моје државе."

После ових речи Кнез Милош је не само окренуо леђа Вашченку, него је отишао у Крагујевац, а Вашченка је оставио у Београду.

Баш у ово време позвао је Велики Везир Кнеза Милоша да пошље у Цариград једну депутацију, са којом би се уредило питање о исељењу ерлија из Србије. Кнез посла Аврама Петронијевића, Јакова Живановића и Јованчу Спасића у Цариград. Тамо није било ни речи о ерлијама, него им на Порти рекоше, да су звати због Устава, који треба израдити за Србију. Живановић је одмах израдио један нацрт и послао га је Кнезу на одобрење, а кад је овај одобрио, депутација га је поднела Порти. У писаним инструкцијама, које је Кнез Милош 15 Јуна 1838 послао својој депутацији има и ово место:

„Господине Петронијевићу! Прочитајте још један пут и упамтите добро оно, што Евангелист Матеја каже у гл. VI, стиху 24: да нико не може служити два Господара. И ми то не можемо. Ја шта би тек било, ако би било још више тих Господара. Што се тиче руског покровитељства, клањамо му се до земље, али ми нећемо да се Руси мешају у наше унутрашње ствари. Ми овамо спремамо законе, а ви тамо свршите Устав, па га донесите. Шта има ту Русија да се меша?"

Али Русија је тако хтела, јер је таква била „воља Царева". За то је Бутењев, који је био на одсуству, одмах послат на своје место у Цариград, а у помоћ му је дат велики пријатељ Кнеза Милоша — барон Рикман.

Кад се српска депутација представила Руском посланику, Бутењев ју је одмах избрусио, што је посетила и Француског и Енглеског посланика, изгрдио је депутате, што су у њихов нацрт Устава унели и одредбе о државном грбу, народној застави и наследству кнежевског достојанства, па онда се окренуо Живановићу с овим речима; *„Совјет се мора у Србији установити, па макар нестало и тебе и твога Кнеза"*

Кад је Кнез Милош сазнао, шта је Бутењев казао његовој депутацији, он јој пише 24. Септембра 1838:

„Ако Бутењев, кад се опет с њиме састанете, понови оно што вам је рекао, одговорите: Ко хоће да вам забрани да посећујете Ваше познанике, тај хоће да вас ограничи у вашој

личној слободи, и да од представника једнога Кнеза и једнога народа направи робље. Ми се надамо, да ће депутација храбро ићи даље путем, који смо јој ми одредили, и да се неће обзирати ни на чије претње. Особито препоручујемо нашем Петронијевићу, да остане непоколебљив у повереном му задатку, ако хоће да остане наш, а ми његови. Он најбоље зна, колико смо се година мучили, док смо скунаторили ово мало државе. Нека се добро чува, да га туђин не превари, да он све то разруши."

Али Петронијевић је из Београда понео са свим друге инструкције од консула Вашченка и од својих пријатеља, и према њима, он је у конференцијама са Нури ефендијом ћутао и пуштао да Живановић и Спасић раде, али је иза њихових леђа са Бутењевом радио да Устав испадне онако како Русија хоће. Петронијевић је потписивао и све ноте Порти противу установљења онако наопаког совјета у Србији, које је Живановић писао, али је после сваке такве ноте лично изјављивао на Порти, да они по заповести Кнежевој морају такве ноте да пишу, али народ жели да Порта и Русија даду Србији онакав Устав, какав оне за доброо нађу.

Док се то у Цариграду радило, *Вашченко* је употребио то време да побуни *масу народну* противу кнеза Милоша. Сваки час, и под најразличнијим изговорима, путовао је по Србији, заустављао се у сваком селу, у свакој друмској механи, скупљао је око себе кметове и сељаке, „частио" их је, и причао им је како Кнез Милош хоће да упропасти Србију.

Ево, примера ради, што је царски руски конзул Вашченко говорио искупљеним сељацима у механи у Белосавцима:

„Русија хоће да Србији даде Устав како *би за народ* било боље и лакше, али Кнез неће тај Устав, хоће да и даље влада, у место по закону, по своме ћефу, и да би се могао одупрети наваљивању Русије, погодио се с Енглеском за извесну суму, да га она подржи противу народа. И тако ће Срби своју стоку морати да дају Енглезима у бесцење, а Енглеска им неће давати новаца, него ће им плаћати својом робом. Кнез је све српске шуме продао Енглезима да од српског дрвета праве своје лађе, а уступио им је и све руднике, и народ ће морати кулуком да обара своје шуме и да сноси целу ту јапију Енглезима. Ко зна, можда неће дуго проћи а Србију ће преплавити луторански попови, да се боре противу

наше свете православне вере. Како је српски народ и онако попустио у вери и како скоро нико више не иде у цркву, то ће Кнезу бити ласно да пошокчи и полутерани целу Србију."

Када је Вашченко приликом ових агитација противу Кнеза Милоша наишао и на такве сељаке, који су сами имали ма каквог личног разлога бити незадовољни Кнезом, њима је на уво говорио: да је ствар свршена и да је Кнез Милош продао Србију Енглеској.

Лако је замислити како су овакве речи представника велике и за Србе свете Русије, утецале на масу простодушног народа.

Кад је Вашченко сазнао да се лорд Понсоби, енглески посланик у Цариграду, почео на Порти живље заузимати за жеље Кнеза Милоша односно Устава, он је с места одјурио у Крагујевац са тврдом одлуком, да изазове Кнеза на какву напраситост противу руског консула, која би се могла претворити у Кнежеву увреду целе Русије. Изишавши пред Кнеза Вашченко му је на најбезобразнији начин *забранио сваке даље одношаје са представником Енглеске.*

Кнез Милош одмах је видео шта би Вашченко хтео да постигне овим најновијим својим безобразлуком, за то му је, сасвим мирно одговорио овако:

„Ваша забрана је напад на нашу слободу, за коју смо ми крв пролевали, и коју ћемо умети бранити од свакога ко би на њу напао".

Ово беху последње речи које је Вашченко чуо из уста Кнеза Милоша, јер овај га никада више није хтео пустити преда се.

Кнез беше прекинуо своје односе са представником Русије у Србији.

Прва је последица била да је Бутењев поднео Султану на потпис онај и онакав Устав за Србију, какав је он у споразуму с Петронијевићем а иза леђа Живановића и Спасића израдио.

Султан је потписао Хатишериф којим се Бутењевљев Устав заводи у Србији. Срби су тај Устав педесет година звали *турским* Уставом, али он то није био, него право *руско дело*, као што и сам историк руског покровитељства Србији признаје.

Српска народна депутација није хтела да прими овај

Устав. Живановић је на Порти уложио најсвечанији протест противу оваквог *гажења народних и Кнежевог права*, а одмах затим поднео је Кнезу своју оставку која гласи овако:

„Ваша Светлост, премилостиви Господару!

„Члан XVII Устава, у коме се говори о совјетницима, унесен је противно представкама народне депутације у Цариграду, која је имала да с Портом преговара о Уставу, у којој сам имао част и ја бити. Тиме је по моме убеђењу окрњена слобода наше унутрашње управе, тиме је наша државна машина тако искварена, да ће врло често морати сасвим престати да ради, док се сасвим не сломије, а у томе ја видим огромну опасност за нашу драгу отаџбину.

„Да бих доказао да нисам ни најмање крив за такав састав поменутога члана Устава, и пошто ја нећу више да радим на државним пословима Србије у једном времену, за које предвиђам катастрофе, које ће тај члан Устава створити — у најдубљој покорности молим Вашу Светлост да ме милостиво разреши од поверене ми дужности Директора Кнежевске Канцеларије и да ми издавањем заграничног пасоша дозволити благоизволи, да се вратим у моју постојбину".

Порта је међутим руски Устав послала своме Београдском Везиру Јусуфу, ономе истоме, који је у последњем рату издао Варну Русима. Тај велики љубимац руски прокламовао је 18 фебруара 1839. у Београду нови Устав Србије, који је Србији дао 17 Господара, а њенога Кнеза направио нулом. И већ 13 Јуна 1839 Кнез Милош Обреновић I абдицира у корист свога старијег сина.

Отац отаџбине, како га називаху све Народне Скупштине, које новим Уставом беху укинуте, морао је да оде из земље, коју је ослободио и коју је државом учинио.

То беше други велики ресултат руске хипнозе у Србији.

Како је Милан Обреновић II умро после месец дана, то је на Кнежевски Престо ступио Кнез Михаило Обреновић III.

И ако је овај владалац био још тако млад, да апсолутно није *могао* имати ни једног јединог непријатеља, опет Русија није могла ни њега да трпи, јер и он беше постао Кнез Српски на основу онога, Русији тако мрскога права наследства у породици Обреновића. То право желела је Русија пошто пото да уништи. И оне силне машице, које је Русија себи створила у Државном Совјету Србије, испунише ту силну жудњу Ру-

сије и већ 1842 трећи владалац из Дома Обреновића беше збачен са престола и протеран из Србије.

То је трећи ресултат руске хипнозе у Србији.

Сада је руска олигархија, српски Совјет, сретно дошла до идеалног стања да се Српски Владалац *бира*, и она изабра Александра Карађорђевића, аћутанта Кнез Михаиловог, за Кнеза Српског.

Је ли бар сада, када се у дошло Србији до *изборног Кнеза*, било срце на месту руским власницима?

Није! Свемоћној Русији то још не беше доста. Њене машице у Србији сувише су на врат на нос извршиле овај избор. Није се народу довољно очигледно доказало, да је по заповести Русије извршена ова промена Династије у Србији. Избор Кнеза није извршен у присуству Представника Русије. За то је Кнежев избор поништен, и наређен је нов, на коме је био присутан представник Русије. Александар Карађорђевић је и на овом поновном избору проглашен за Кнеза Српског, али сада је и њему и целом народу било јасно, да у Србији само Русија заповеда. То сада постаде јасно и свима Србима ван Србије. Ево доказа:

Године 1848 борили су се угарски Срби на страни Ћесаревој противу Мађара. Да би у тој неравној борби добили помоћ своје браће из Србије, пише њихов Патријарх Јосиф Рајачић 8-ог Октобра 1848 једно писмо у Србију, али не Кнезу Српском, него руском консулу у Београду. Ево шта му пише:

„Цео терет овога рата пао је на јадне аустријске Србе. Зар може Русија допустити да нас сатру и збришу са лица земље? *Та једна реч Русије довољна је да нас све спасе.* За што Русија не би узела нас под своју моћну заштиту, кад наш Цар није више у стању да нам помогне? *Русија треба да нареди Кнежевини Србији да нам свом својом снагом помогне*". Али Руски Цар није издао ту *наредбу* Кнежевини Србији, и Патријарх Српски Јосиф Рајачић није доживео ни ту част, да му руски консул у Београду ма шта одговори на његову патријаршеску грамату.

Међутим крв није вода. Срби из Кнежевине нису ни чекали на заповест Руског Цара, него потрчаше својој браћи у помоћ, и тако сједињени, однеше такве победе над Мађарима да је млади Цар Аустријски Франц Јозеф I, својом прокламацијом од 3. Дец. 1848 признао Карловачког Митрополита

за Српског Патријарха, а свога ђенерала Стевана Шупљикца наименовао за првог Војводу свога, истом прокламацијом створеног Српског Војводства...

Године 1852. био је принуђен Кнез Александар Карађорђевић да предузме извесне промене у личностима извесних виших чиновника својих. Одмах је канцелар Рускога Царства гроф Неселроде написао Српском Заступнику у Цариграду Кости Николајевићу једно писмо, у коме у име Царске Владе изјављује: да су најновије промене међу чиновницима у Србији учиниле врло непријатан утисак у Русији, јер уклањање Вучића из државне службе имаће врло несретних последица за Кнеза, и за целу земљу. У исти мах руски консул у Београду Тумански предаје Кнезу Александру једно пријатељско писмо барона Ливена, који му јавља: да се Цар Никола јако наљутио на Кнеза што је највећи чиновнички положај поверио једном Илији Гарашанину. Барон Ливен саветује Кнезу да не навлачи на се гњев Царев, него нека одмах отпусти из службе Гарашанина и нека у њу врати Вучића... Ово писмо дејствовало је у Србији као права бомба. Кнез Александар позва на саветовање све своје попечитеље и све прваке своје земље. Ови нађоше поред све своје оданости Русији, да се не може допуститити чак и то, да Русија намешта и збацује чиновнике српске. Кад је Кнез предао Консулу Туманском свој одговор на писмо барона Ливена, и кад је тај одговор стигао у Русију, барон Жомини у руском Министарству Иностраних Дела означио је тај одговор Кнежев као „врло арогантан". 16. Фебруара 1853. дошао је Кнез Менчиков у Цариград, збацио је турског Министра Спољних Послова и казао је Српском Представнику у Цариграду: да његов Цар неће да трпи једног Кошутовог и Мацинијевог ђака на челу Српске Владе, и да зато захтева од Кнеза Српског, да *сместа* отпусти Гарашанина из службе. „Ако Кнез ову Цареву заповест не послуша, Цар ће га *ма на који начин* љуто казнити." Једновремено с овом поруком Кнеза Менчикова, *руски консул* у Београду захтева од Кнеза да *сместа* отпусти Гарашанина, иначе ће он одмах прекинути сваку службену везу са Српском Владом...

И тако је Русија приморала Кнеза Александра да потпише 24. Марта 1853. год. Указ, којим је Русија збацила Гарашанина...

Али ни ово понижење Србије и њенога владаоца не

беше довољно Русији. Сад је руски консул у Београду захтевао, да се отпусте и други чиновници српски „јер су пријатељи Гарашанинови“.

Ово је било „преко јего“ чак и креатури руској у Србији, Совјету, и овај је упутио Кнезу једну адресу, потписану од свију највећих српских русофила, у којој се каже: „Уклањање Гарашанина са једног положаја у државној служби, на коме се одликовао ванредним способностима, јако је ожалостило Државни Совјет, али се овај надао да ће се том жртвом задобити благовољење Покровитељскога Двора. Сада је пак Совјет сазнао, да је руски Консул изашао пред Кнеза са новим захтевима, који очевидно вређају земаљски Устав и газе народна права. Ова су права задобивена са толиким жртвама, да се Совјет нада да ће их Кнез умети бранити, при чему може рачунати на потпору и Државног Совјета и целога народа, јер на тим правима почива политичко биће Кнежевине.“

Кнез је одговорио, да је сасвим сагласан са мишљењем Државног Совјета.

Тај патриотски одговор Кнежев на патриотску адресу Совјета скрхао је врат и Кнезу и Совјету, јер сада Русија на једанпут извуче Обреновиће на среду.

Када је Цар Никола оборио и Обреновића III са престола, и протерао целу прву династију из Србије, онда је Кнез Милош отишао у Петербург и, када је изашао пред Цара, пруђио се колики је дуг потрбушке пред тако свемогућним Царем. Николај I молио је Његову Светлост да устане, али Кнез неће него вели: „Ти си ме оборио, ти једини можеш и да ме дигнеш“. И Његово Императорско Величанство морало је сопственоручно да дигне Кнеза Милоша, за сада само са паркета, а већ доцније видеће, може ли се још што за њега учинити, ако изборни Кнез Српски не послуша сваку заповест из Петербурга... И не лези враже, Кнез Александар ето почиње себи да допушта луксуз патриотизма. То ваља казнити „ма на који начин“, што рекао Кнез Менчиков. И бист чудо велије, и сви прави Обреновићевци у Србији групираше се око оног истог човека, који је највише помогао Русији, да протера Обреновиће из земље, око *Вучића*, јер тако је сад гласила заповест из Петербурга... И Кнез Михаило прекида своје једанаестогодишње ћутање у прогонству, и упућује Српскоме Совјету једну посланицу, у којој му каже: да

би он само на жељу српскога народа и у вршењу своје патриотске дужности пристао да поново узме на себе бреме Кнеза Српског, али да он то никада неће учинити преко лешева своје браће, јер он неће да се због његовог повратка у Србију ниједан Србин заплаче, него да га сви Срби са радошћу дочекају. За оно што је било, неће се он никоме светити. Велики и мали чиновници не треба да се боје за своје службе, он би их све потврдио и он би чак чувао садашњи Устав...

Ово писмо Кнеза Михаила умирило је чак и све противнике династије Обреновића.

Фонтон, саветник руског посланства у Бечу, послат је, у споразуму с аустријском владом, у нарочитој мисији у Београд, и предао је Кнезу Александру једно писмо руског Државног Канцелара ове садржине: Русија неће никад од Србије тражити никаквих жртава, али Русија не може трпети да Србија, под штитом своје грађанске независности, постане легло револуције, које може узнемиравати сигурност *суседних* држава.

Шта каже, *суседних* држава? Ах да, сад се Русија бринула за сигурност Аустрије. Коалиција западних европских сила противу Русије беше већ ту. У очи Кримскога Рата требаше Русији неутралност Аустрије, и за ту неутралност Русија пристајаше *да Аустрија окупира Србију*. Ово потврђује сам барон Жомини у својој дипломатској студији о Кримскоме Рату.

Фонтон је препоручио Српској Влади највећу предусретљивост према Аустрији, *јер се Русија потпуно споразумела с Аустријом*. У рату који предстоји, Србија треба да остане на миру. Овако је Фонтон говорио *службено*, а *испод руке* казао је тој истој Српској Влади: да се што скорије наоружа и спреми...

Цар Никола предложио је Цару Францу Јозефу, преко свог амбасадора у Бечу, барона Мајендорфа, овакав заједнички план акције: Руска војска да поседне Влашку и Молдавску а *војска аустријска да поседне Србију Босну и Херцеговину*... У исти мах казао је гроф *Орлов* српском агенту у Бечу Алекси Јанковићу, да Србија мора остати неутрална и да она треба да о томе увери Аустрију, те да тако сачува за себе пријатељство Аустрије.

Кад је оглашен рат између Турске и Русије, и услед

тога сва права Србије, која су потекла из руско-турских уговора, могоше доћи у питање, поручила је Порта западним силама, да је она вољна из сопствене иницијативе најсвечаније потврдити сва права Србије и дунавских кнежевина. Руски консул у Београду *Мухин* трудио се одмах да докаже Српској Влади, да она не треба да прими такав ферман Султанов, јер ако би га примила, она би тиме за навек раскинула своје везе с Русијом, а цео српски народ огорчио би се против своје Владе, јер српски народ неће никаква турска обећања без руске гарантије. У исти мах барон Мајендорф и Фонтон поручују преко Алексе Јанковића српској влади: да може примити Султанов ферман, али да треба у свом одговору Србија да изјави, како она и на даље сматра *раније фермане* Султанове као основу својих права. Ако Србија тако уради, Русија ће јој после помоћи да се изврши и она одредба Хатишерифа, која је по пресуди Цара Николе дотле остала неизвршена, т. ј. да се Турци ерлије најзад иселе из Србије.

15 Јануара 1854 донео је Етем-паша у Београд Султанов ферман, којим се потврђују сва државна права Србије. У своме одговору од 26. јануара Кнез благодари Султану, *помиње* фермане од 1829. 1830. 1833. и 1838., али не удара довољно гласом на резерву, која му је саветована од барона Мајендорфа. Русија је и то забележила на своме рабошу кнеза Александра.

У фебруару 1854 посла Русија Фонтона у Србију, а пуковника Ковалевског у Црну Гору, да ове две српске земље крену у рат противу Турске. Фонтон јо дошао до Земуна, али није могао прећи у Београд, јер му то није допустио командант аустријског опсервационог корпуса, који већ беше концентрисан на граници Србије. Фонтон поручи српској Влади да му пошље једног свог повереника у Крајову, јер има да му саопшти важне поруке. Влада посла Атанасија Николића у Крајову. Ево како је он записао свој разговор са Фонтоном:

Фонтон: Руска војска скоро ће умаширати у Бугарску. Време је да и Србија учествује у ослобођењу *Хришћана* од Турске. За ово учешће, Русија ће осигурати нарочитим уговором особите користи своме савезнику.

Николић: Аустрија се сасвим отворено спрема да са

својом војском поседне Србију. Према томе, кад би Србија пристала на ову поруку Русије, она би запала између две ватре.

Фонтон: Нема те опасности. Не сме се Аустрија усудити да уђе с војском у Србију.

Николић: Кад она не би смела, не би она већ концентрисала своју војску и не би већ довукла своје понтонске тренове за прелаз преко Саве и Дунава.

Фонтон: А ја вам кажем, да Аустрија не сме прећи.

Николић: Добро, али ми немамо новаца за ратовање. Можете ли нам дати новаца?

Фонтон: За сада нисмо у стању.

Николић: Можете ли нам барем дати муниције, пушака и топова?

Фонтон: Не можемо,

Николић. Е онда Србија не може ни мићи.

И добро је што је Србија остала на миру, јер на њеној граници стајаше Коронини са 50.000 аустријске војске, и кад га је Кнез Александар упитао, зашто се концентрише та војска, одговорио је да умашира у Србију, чим би то учиниле руске трупе.

Неутрално држање Србије за време Кримскога Рата награђено је на Париском Конгресу тиме, што је Србија стављена под заштиту *свију* Великих Сила, и што је у чл. 29. Париског Уговора унесена оваква одредба:

„Без пристанка *свију Сила* уговорница не може бити никакве оружане интервенције у Србији.“

Из узаног круга Портиног и руског покровитељства ступила је сада Србија на широко поље међународнога права, и могла се даље развијати под гарантијом целе Европе.

Овај напредак Србије сматрала је Русија као своје понижење и за то је кнез Александар доведен дотле, да побегне Турцима у град, а Народна Скупштина 1858. врати на упражњени престо Династију Обреновића.

Ово је *пети* ресултат руске хипнозе над Србима.

Тадашњи руски конзул у Београду, Милошевић демонстративно је показивао руску радост. Али та радост није дуго трајала, јер Кнез Милош, чим је сео наново на Престо, који је он створио, послао је нарочиту депутацију у Цариград, да му се поново потврди наследство престола у ДинастијиОбреновића и да

се Србији врати право да независно уређује своју унутрашњу управу, које јој је право одузето Уставом г. Бутењева.

Кнез Горчаков сматрао је ову српску депутацију у Цариграду као „сметњу“ за даље руске планове и зато је казао Прајском посланику у Петрбургу, да он ту српску депутацију сматра као врло „inopportune“. Из тога је лако разумети за што ни ова депутација Кнеза Милоша није могла наћи потпоре код руске амбасаде у Цариграду, где се сада радило на томе, да се Србији октроира нов Устав.

14. Септембра 1860 умро је Кнез Милош, а Кнез Михаило издаде прокламацију да ступа на престо на основу Султанског Хатишерифа (којим је признато наследство кнежевског достојанства) и на основу српских закона о наследству престола.

Не обзирући се ни на коју страну, Кнез Михаило је одмах приступио послу и специјалним законима, које је доносила Народна Скупштина, учинио је као да нема више руског Устава од 1838, а осем тога створивши народну војску, осигурао је будућност Србије. Порта ја на то одговорила насељавањем свију оних Черкеза, који су бегали из Русије, дуж српске границе, грађењем једне живе ограде против Србије. Француски Министри сматраху Кнеза Михаила за „правог Руса“, али његов агенат у Цариграду, Ристић није могао у Руском Посланству да добије *ни најмању* помоћ противу опасности, која је претила Србији од руских Черкеза.

Кад је Ашир-паша године 1862 бомбардовао српску престоницу, и кад је Кнез Михаило, спремајући се, на очиглед целоме свету, да ратује с Турском, ако му се не уступе градови у Србији, који састављају вечиту опасност за Србију — предузео своје прве кораке у томе правцу, он је наишао на симпатије целе Европе, само не на руске. Гроф Игњатијев у Цариграду казао је Ристићу, да су ти кораци „inopportuns“; Бајст у име Аустрије саветује Порти да уступи Србији њене градове; Француски Посланик у Петрограду Тајеран предлаже Кнезу Горчакову да се Крит присаједини Грчкој, а Србија да се ослободи турских гарнизона у градовима. Горчаков саопштава тај предлог грофу Игњатијеву, а овај му саветује да се тај предлог не прими, јер у њему нема никакве концесије (за Русију), пошто ће се питање о српским градовима решити „само собом“. Ах да, решило би

се само собом, али на куково лето, да није Амбасадор Енглески у Цариграду, 8 Јануара 1867, у име Велике Британије захтевао од Порте, да она сама повери команду над градовима у Србији Кнезу Српском под једним условом: да се над тим градовима поред српске, вије и турска застава. Порта, знајући да је Србија већ спремна за рат, да би у том рату симпатије скоро целе Европе биле на српској страни, послушала је савет Велике Британије, Француске и Аустрије, и предала је српске градове Кнезу Михаилу, и 1867 године одоше из Србије не само сви Турци ерлије, који по пресуди Цара Руског беху остали у Србији пуних 37 година дуже, него што је било решено Хатишерифом и народним правима — него одоше из Србије и сви турски гарнизони, и српска војска заузе српске градове *без једне капи крви.* То је у очима тадашње опозиције Кнеза Михаила био самртни грех, у толико више, што је тај огромни успех Србија постигла ако не против руских жеља, а оно насигурно без помоћи Руске Владе него помоћу „трулог Запада". Па како тада у тој опозицији Кнезу Михаилу беху људи, који су највише патили од руске хипнозе, они у својим органима у Новом Саду и у женевској „Слободи" прогласише Кнеза Михаила *за турског пандура.* Број незадовољника против Кнеза Михаила беше се умножио свима оним политичарима, који су највише радили за ресторацију Обреновића 1858, јер су они очекивали, да ће у награду за то добити прва места у држави. Обреновићи учинили су судбоносну погрешку за своју династију, што су мислили да ће ти људи, који су се заложили да их врате на престо Србије, њима остати верни, баш ако и не добију прва места у државној служби, и бирали су за ова најспособније људе, без обзира на партију, којој је ко припадао. Тако је Кнез Михаило имао највише вере у државничку способност Илије Гарашанина, и за то је овај за време друге владе Кнеза Михаила био најдуже време његов први Министар, и управљао је земљом тако одлично, да се Кнез једном нашалио рећи: како би он са таквим Министрима, као што су Илија Гарашанин и Никола Христић, могао владати Србијом чак из Америке... То је све старе српске либерале отерало у противнике Кнеза Михаила, и они су сада отворено радили против њега из Карловаца, Новог Сада, Беча и Женеве, и зато су сада њихови листови највећег српског родољуба звали *турским пандуром*

Али то није сметало Кнезу да иде право својој мети, и да бира себи Министре по способности, а не по партијама. И када је радећи да добије Србији градове видео, да је Илија Гарашанин од старости попустио у својим способностима, и да му је у томе великом народном послу био „десна рука" не Гарашанин него Јован Ристић, Кнез се решио, и 2-ог Новембра 1867 захвалио Гарашанину на његовој дотадашњој одличној служби отаџбини, рекавши му да је намеран позвати млађе снаге на Управу земље. И сада је настало нешто невероватно. Због пада Илије Гарашанина, оног истог, кога је Русија збацила као свог *непријатеља* под Кнезом Александром, сада је Русија напала Кнеза Михаила.

Руски дипломатски агенат у Београду Шишкин, дошао је на Бадњи дан 1867 у Двор српскога владаоца и направио му сцену, која подсећа на најгоре доба Рикмана, Долгоруког и Вашченка. *Руска влада* ни више ни мање него подиже формални *протест, што је Кнез Михаило отпустио Гарашанина, а њу* (руску владу) *није био ни известио о тој намери*; што је отпустио човека, који је за земљу заслужан и чији ће одлазак са владе Србију у неспокојство, а околне народе у Турској у страх и у очајање бацити.

По Богу, да ли је то онај исти „ђак Кошутов и Мацинијев", кога је Кнез Менчиков отерао са владе у Србији?

То је тај исти, само што је Гарашанин, када се уверио да Русија по својој вољи може да намешта и отпушта чак и поједине чиновнике у Србији, био толико мудар, да се 1861 толико приближи Русији, да му шеф азијатическог департамента у руској влади Стремоуков поклони своје безгранично поверење. Дакле и најспособнији и најсамосталнији српски државници морали су да сагну врат пред свемогућном руском хипнозом у Србији.

Да видите, како је Кнез Михаило сопственоручно записао сцену, коју му је Шишкин направио 24 децембра 1867.

„Пошто уђе г. Шишкин у собу, ја му приђох да се као обично с њим рукујем, но то не могох учинити, јер г. Шишкин у место руке пружи ми гореречена акта и са дрктућим гласом рече ми: „Ја сам до сада обично долазио са пријатним стварима В. Светлости, а овај пут то није случај. Молим Вас да писма прочитате после чега ћу имати Вашој Светлости дати и још нека даља објашњења". Док сам ја читао, г. Шишкин

зелен, блед бијаше тако узбуђен, да му дисање наличаше на дисање у грозници налазећег се човека. Прочитавши писма, а на питање г. Шишкина: желим ли какво усмено објашњење од њега, рекнем му ја „колико из писма графа Штакелберга видим, негодовање Његовог Величанства Цара према мени проистиче поглавито променом г. Гарашанина". На ово г. Шишкин срдитим гласом рече „*Јесте* и то, али и осим тога још нешто друго". На моју примедбу, да је то друго по свој прилици, налажење у Петрбургу да наше војне спреме нису онакве какве би требале да буду, продужи г. Шишкин дрк-ћућим и јетким гласом: „Јест, спремања се ваша чине само по памети г. полковника Блазнавца, а Ви сте захтевали лично од Њ. В. Цара више официре, да ваше војно устројство провиде, и своје вам мисли о томе поднесу, што су они и учинили, но на што ви не само нисте никакве пажње обратили, него сте се са њима и са оним, који их је послао, *спрдали*". Ово ја нађох већ толико крупно да сам се видео принуђен г. Шишкину с озбиљношћу рећи „Допустите, господине, да вас прекинем, јер у томе тону не можемо наш разговор даље продужити. У моме карактеру не лежи да се ма и с ким нибуд спрдам, а најмање са Царем Руским, од кога смо до сада Србија и ја толика благовољења уживали". На ово г. Шишкин примети да ја лично то не чиним, али да остављам да се у Србији тако ради, que finalement on se moque des Russes. За тим уђе г. Шишкин у иронију говорити ми подсмејателним гласом: како ће г. полковник Блазнавац, који у великим војскама и великим државама служивши, знати боље него ико други нашу војску организирати и спремити. На послетку понуди ме да саслушам писмо, које је он добио од Стремоукова и инструкције за Снесерова, које обадвоје ми он прочита, па ме онда запита, у који дан треба да дође за одговор? Оставите ми, рекох му, који дан за одговор, а ја ћу вам га дати, замоливши га у исто време, да ми пошље копију прочитаног ми писма, што он уставши са столице обећа учинити, не хтеде се са мном руковати но, пред носом ми за собом врата затворивши, оде".

Овакво понашање *дипломатског* агента Русије према Кнезу Михаилу, окуражило је његове противнике да приступе *завери против живота Кнежева*, јер им беше јасно, да после успеха његових у Србији, никакав нови Вучић и никакви руски

власници не би били у стању да га још један пут протерају из Србије.

Најугледнији руски лист онога доба „Голос" донео је у своме броју од 22 Маја 1868 ове врсте:

„Династија Обреновића неспособна је да изврши план словенске будућности на Балканском Полуострву. Један једини кандидат има, који је достојан да ступи на Престо Србије, а то је Петар Карађорђевић, син Александра Карађорђевића. Само њега треба подићи на престо Србије за срећу Срба и несрећних Бошњака, Херцеговаца и *Црногораца*".

Ово обухватање слободне и независне Црне Горе у земље, које је, по мишљењу рускога „Голоса", имао Петар Карађорђевић да усрећи, беше одговор Русије на савез, који Кнез Никола беше закључио са Кнезом Михаилом.

Седам дана после ове кандидатуре у „Голосу" за један Престо, који још не беше упражњен, погинуо је Кнез Михаило у Топчидеру од најмљених убица, погинуо је као и први Кнез Црне Горе и Брда Данило I.

Трећи дан по убиству Кнеза Михаила отишао је Царски-Руски Амбасадор у Цариграду на Високу Порту и упитао је Великог Везира, да ли би Турска имала што против тога или би пристала, да се Петар Карађорђевић избере за Кнеза Српског? Велики Везир одговорио је од речи до речи овако: „Висока Порта не жели ништа друго него срећу својих драгих српских поданика. Ако Срби нађу да им за њихову срећу треба Петар Карађорђевић, Порта ће га потврдити за Кнеза Српског".

Овај разговор грофа Игњатијева с Али-Пашом записан је у трећој књизи Ристићевих мемоара на стр. 5 у толико различно, што Ристић тврди, да је ђенерал Игњатијев сондирао Порту, да ли би признала Кнеза Црногорског Николу за Кнеза Србије, ако би *избор* народни на њега пао.

Али било да је гроф Игњатијев сондирао за Петра, било за Николу, ово двоје је изван сваке сумње: 1. Да је Русија и сада и вечно желела, да се владалац Србије бира. 2. Да је Русија мислила да је насилним убиством Кнеза Михаила за навек свршено са Династијом Обреновића и њеним правом наследства, које је Русији тако мрско било.

Појамно је, да је тако исто мислило и привремено Намесништво после Топчидерске Катастрофе, које је у својој прокла-

мацији Народу сазвало велику Народну Скупштину „*која има бирати Кнеза*“ (зборник XXI, стр. 27 и 28).

Али су се преварили и Русија и њени приврженици у Србији, јер је ова прогласила *на основу закона о наследству престола* Милана М. Обреновића за Кнеза Српског.

Што су се привремени намесници преварили, то није чудо; они су знали, колико Русија жуди за тим да сваки српски владалац по избору долази на престо — али је чудо да се Русија није могла сетити, да има на свету још један Обреновић, кад је Кнез Михаило у Паризу 1867 представио младога Милана Обреновића Великом Кнезу Константину, брату Цара Руског, као свог престолонаследника, казавши му уједно и програм васпитања његова, и молећи га да све то саопшти Цару. Велики Кнез Константин саопштио је све то Цару, и за то се јако зачудио, када је из прокламације привременог Намеништва видео, да се макар и за тренутак у Србији помишљало на избор Кнеза. Све је то сам Велики Кнез Константин лично причао Милосаву Протићу 1871, а овај је о томе поднео службени рапорт Српској Влади,

Угарска Влада беше ставила пред своје судове оне Србе заверенике, који су учествовали у убиству Кнеза Михаила, а који се налажаху у Мађарској. Ово беше за Србију врло добро, да вечити бунтовници у Србији један пут виде, да не могу учинити ма какву несрећу Србији, па после само пребећи преко Саве и Дунава, да остану некажњени. Али све што је било добро за Србију, није било добро за азијатски департамент у Петербургу. Стремоуков који је беснео, што је Порта у свом берату Кнезу Милану Обреновићу понова потврдила наследство српског престола у породици Обреновића, Стремоуков који је пуцао од једа што је њему омрзнути Блазнавац постао први Намесник Кнежевског достојанства у Србији, када је сазнао, да од сада његове послушне машице у Србији неће више бити сигурне ни у Аустрији, доказивао је, да је Србија закључила савез са крвним непријатељима Русије од Вилагоша, и као најбољи доказ за то издајство Србије према Русији, указивао је на факт, да Аустрија пропушта кроз своју државу оружје за Србију у истом тренутку, када забрањује провоз оружја за Румунију. Стремоуков је, вели Јован Ристић, отворено тврдио, да између Србије и Угарске постоји *тајна конвенција*. Намеништво се обрати нарочитим актом кнезу

Горчакову, да све то побије и да му каже праве своје односшаје с Угарском, али у томе не само није успело, него је из одговора кнеза Горчакова видело, да се Русија љути и на унутрашњу политику Србије. Због чега? Што Србија одмах после убиства Кнеза Михаила хоће реформе, хоће да сама себи да Устав, који би заменио онај руски Устав од 1838... Кнез Горчаков у свом одговору Намесништву каже о тој намери Србије ово „да се на летећем песку не може ништа стално подићи". Хм. Летећи песак у политици то су партије, а њих су, као што смо напред видели, у Србији руски консули створили. Наша генерација памти, како је Француска Република, кад је њен председник Сади Карно убијен, отворено загазила у реакцију, створивши својим законом о анархистима прави „преки суд". Ми сви знамо, да је Русија, која је онако грмела против преког суда у Србији, заведеног после атентата на Краља Милана — радосно пљескала реакционарном закону Француске Републике противу анархиста. Па зашто се онда кнез Горчаков љутио на наше Намесништво, што је, у пркос варварском убиству Кнеза Михаила, приступило одмах завођењу какве такве уставности у Србији? Нека одговори на то питање сам Јов. Ристић: „за то што се у Русији могао пример Србије сматрати као примамљив за руске слободњаке."

Опозиција Кнеза Горчакова уставности у Србији није могла спречити Србију да на Петровдан 1869. прогласи свој нови Устав, али је успела да осујети многу наду тадашњих слободоумних људи у Србији, као што сведочи признање самога Ристића, да је тај Устав „одговарао саветима наших руских пријатеља".

Кад је букнуо Немачко-Француски Рат ,Намесништво је не само предузело све потребне кораке да се доврши војничка спрема Србије, него је хтело да осигура себи заједницу за одбрану и напад са Црном Гором и Грчком и да обезбеди томе савезу потпору ма које Велике Силе. Кад се обратило Русији да ова потпомогне Србију на Цетињу и у Атинама, кнез Горчаков „јако сажаљева одлуку, која се не може оправдати ни политичким околностима тренутка(!) ни стањем убојне спреме српске, које Кнежевини не може допустити да одмах уђе у борбу". Остављено само себи, Намесништво је покушало да се непосредно споразуме са Црном Гором и Грчком.

Оно се нарочито надало успеху на Цетињу, јер је знало да је Кнез Никола 1866 потписао с Кнезом Михаилом уговор по коме, за случај сједињења српског народа, Кнез Никола обећава, да ће се одрећи владе у корист Кнеза Михаила, а овај је признао владалачком Дому Црногорском политичке и материјалне користи. Србија је овај уговор искрено потписала. Она је одмах послала у Црну Гору батерију изолучених топова, 6000 топовских метака, 5000 нових изолучених пушака, 35.000 ока олова, 5000 ока барута, двадесет и пет хиљада дуката, једног дипломатског чиновника Милана Пироћанца и једног ђенералштабног официра Љубу Ивановића, да одржавају између Србије и Црне Горе јединство у радњи политичкој и војничкој. Али Пироћанац и Љуба нису могли дуго издржати у Црној Гори. „Они су тамо били презирани („пашчад шумадијска") и малтретирани тако, да су се морали у Србију вратити", вели Ристић. Кнез Никола брзо се показао, што је потписао онај уговор са Кнезом Михаилом, и чим је овај погинуо, одјурио је у Петроград, где је врло одлично примљен, где му је новчана помоћ, коју је дотле из Русије примао, знатно повећана и у знак одобрења, *да се од Србије одвоји*, Цар је поклонио Кнезу „сабљу Српскога Краља Уроша", која се дотле налазила у Музеуму Петроградском. „Стремоуков — вели Ристић — није крио, да је Руски Кабинет одлучио оделито потпомагати Црну Гору, *да парализује Србију*, — — — Стремоуков је између осталог казао: Ми знамо колико Кнез Никола лично вреди, ми знамо да он није ништа темељито учио, ми знамо да он нема ни појма о државном уређењу, а нема око себе ни људи, који знају, и који би га упућивали, али ми хоћемо да потпомогнемо самосталност и независност Црне Горе, јер је то у *нашем интересу*".

Ето зашто је Русија не само тада, него и доцније до наших дана, потпомагала сепаратистичне тежње Кнеза Николе.

О томе има драстичних доказа у великој *тајној кореспонденцији*, која је вођена између Кнеза Николе и Намесништва у Србији, која се налази наштампана у III књ. Ристићевог дела „Спољашњи Одношаји Србије", и у разговорима Кнеза Николе са разним изасланицама Србије на Цетињу. Једнога од ових Кнез је уверавао и залагао му „*своју часну владалачку реч*: да ће бити први војник кнеза Обреновића за ослобођење Српства, да ће бити најрадоснији, када буде дошао тај дан, да

заједно са српским Митрополитом метне на главу Кнезу Милану Краљевску Круну, као што је осведочио својим уговором са Кнезом Михаилом" — али кад је Намесништво предложило текст *војне* конвенције, која се имала закључити између Србије и Црне Горе, Кнез је одговарао свагда фразама о љубави и браству, и употребио је ту прилику да и формално откаже уговор, који је био закључио са Кнезом Михаилом. Зашто? За то што је Кнез целу ову преписку с Намесништвом водио кроз — азијатически департамент. Сваки одговор Кнеза Николе, пре него што је послат Намесништву у Београд, ишао је на одобрење у Петрбург. Он их је тако лепо умео написати, да је за сваки добио похвалу овим речима „Весьма здѣлно".

Русија је дакле осујетила војну конвенцију између Србије и Црне Горе, коју је Намесништво предложило 28 Авг. 1870.

У јесен те исте 1870. Аустроугарска Монархија, преко свог дипломатског агента у Београду, Венијамина Калаја нуди Намесништву Кнежевског Достојанства Србије овакав *уговор*:

„1. Ако би се између Србије и Отоманске Порте изродио оружан сукоб, Ц. и Кр. Аустроугарска Влада држаће се начела немешања, и учиниће да то начело и друге Силе поштују.

„Ако би Србија хтела узети иницијативу у овом конфликту, Влада се Српска обвезује да ће известити Ц. Кр. Владу о својим намерама, а ако би иницијатива дошла од стране Портине, или би конфликат изазвале околности независне од једне и друге стране, Србија се обвезује, да ће Ц. Кр. Влади обзнанити почетак своје акције пре него што са својом војском пређе преко границе.

„У свима предвиђеним случајевима Ц. Кр. Влада обавезује се, да ће за време рата опсервирати према Србији благонаклону неутралност."

„2. У случају да се између Аустро-Угарске Монархије и друге које Силе породи рат, Србија се обвезује, да ће према Аустроугарској бити пријатељски неутрална.

„За овакво понашање, *Аустроугарска обвезује се: да ће Србији, после рата, израдити придружење Босне, Херцеговине и Старе Србије* (којој би се границе имале да означе) *тако, да ове области, заједно са Србијом, образују државу*, која би стајала под суверенством Портиним, а под условима у којима се сад Србија налази.

„Ова анексија имаће да се изврши, ако буде потребно и *самим ратом* у року који би се одредио.

„Како Србија придружи себи ове провинције, Аустроугарска заузеће за свој рачун део Босне до Врбаса и Неретве.

„3. Ако би се за време рата, у који би Аустроугарска била уплетена, породили немири у означеним провинцијама, Србија и Аустроугарска споразумеће се, да уђу у оне крајеве, који би, у предвиђеним случајевима, образовали саставне делове њихових држава.

„Ако би у случају ове интервенције Порта напала на српску војску било у Србији, било у својим провинцијама, онда *пада услов Портиног суверенства*, и *Аустроугарска се обвезује да призна Србију као независну државу и да дејствује* у истом смислу и код других сила да то исто учине.“

Овако је од речи до речи записао Јован Ристић, коме је Венијамин Калаји у име грофа Андрашија, поднео ову понуду Аустроугарске Монархије.

Ево шта још пише Јован Ристић:

„Гроф Андраши, пре него што нам је предложио овакав уговор, трудио се да задобије и Цара за ову комбинацију. Бар нам је његов агенат Калаји казао, да му је *Цар наговестио*: да ће добити *налог* да *ради о придружењу Босне Србији*. Државни Канцелар Бајст био је такође пристао на овај пројект и имао је шта више *он* да га *потпише*. И он је, као *надлежни Министар, заповедио Калају да уђе у тај посао*, који му препоручује гроф Андраши. Шта више, угарски Министар Председник учинио је и један корак даље. Он је настојавао код самог турског посланика (у Бечу) да склони Порту на ову комбинацију, но ударио је на отпор, као што се може напред мислити. Овај корак грофа Андрашија (код турског посланика) стоји изван сваке сумње, јер нам је потврђен и са друге доста верне стране. И самоме руском посланику дошло је ово Андрашијево заузимање до знања, што *је кабинет руски неповољно примио*.

„Нема сумње — тврди Јован Ристић — да је гроф Андраши према нама искрено мислио са овим својим предлогом. Он је у опште познат као државник искрен и истинит. Ако у опште има државника, којима се у спољашњим односајима може потпуно на реч веровати, такву веру несумљиво заслужује Андраши.“

Дакле у оном тренутку када Кнез Црногорски Никола, по савету из Петерсбурга, одбија закључење војне конвенције са Србијом, у том тренутку Аустроугарска Велика Сила нуди маленој васалној Србији, по циглу цену њеног пријатељског неутралитета у евентуалном рату Аустрије са другом неком силом, нуди јој Босну, Херцеговину и Стару Србију, а на случај да турска војска нападне на српску, одвезује јој се, ма и по цену свога рата, помоћи да са две трећине српских земаља направи независну српску државу!

Сваки би човек здравог разума очекивао да је Намесништво оберучке прихватило овако сјајну понуду Аустроугарске Монархије. *Интерес Србије* беше у тој понуди тако очигледан, да се рукама могао ухватити. Да је тај уговор потписан, не би било ни Ђуниса, ни Сан-Стефана, ни Сливнице, ни Аустро-Угарске окупације у Босни и Херцеговини, ни абдикације Краља Милана, ни самоубијства Краља Александра, данас би се независна Српска Држава простирала од Тимока до Јадранског Мора, а не би стрепила да не изгуби и оно од Тимока до „Моравата."

Све несреће које су Србију снашле за последњих 35 година биле би *спречене* да је 1870. године Србија пристала на уговор, који јој је нудила Аустријска Монархија.

Али Србија није пристала..

За што, ако ко Бога зна? Зар Блазнавац, Ристић и Гавриловић не беху Срби? Зар у њиховој влади не беше Срба? Зар сви ти људи немађаху очију да виде, нити руку да опипају: шта је био животни интерес целога српског народа у тој понуди? Зар цела Србија не сматра и данас Јована Ристића за једног од својих најспособнијих државника, што их је у опште имала у целом XIX веку? Зар га нисам ја сâм у Саборној Цркви, на опелу његовом, славио као таквог државника?

Јесте, јесте, и у Намесништву и у Српској Влади од 1870. били су добри Срби и одлични државници. али они су ипак одбили понуду да Србија добије Босну, Херцеговину и Стару Србију и да постане Велика независна Србија, једино и само за то, да се тиме не замере великој и светој Православној Русији...

Ово не би нико могао веровати, јер то би било одсуство свакога најобичнијег сељачког здравог разума, да нам то

није Јован Ристић оставио црно на бело, сопственом руком написано.

Чујте га:

„Кад ми је Калаји саопштио главне црте тог уговора, мој друг Блазнавац налазио се у доста тешкој болести (од запаљења црне цигерице), која је неколико недеља трајала, Ја сам имао доста времена да размишљам о предлогу.

„Жртве, које би предлог од нас изискивао незнатне су, јер нас оне обвезују само на пријатељску неутралност према Аустрији за случај, да она с ким зарати, а за то нам обећава своју потпору, која би нас могла пратити и до самог проглашења независности српске. Ну, дубље промотривши ствар намећу се тешка и озбиљна питања: *ја ако би она сила са којом би се Аустрија заратила била* **Русија?** Андраши на њу и смера. Би ли у таквом случају наша неутралност била *могућна?* Не би ли ми, у таквом случају дошли у сукоб са *осећањем Свеколиког Словенства* па и *свога народа?*"

Ето за што Србија није примила најсјајнију понуду, коју јој је икада учинила једна велика сила.

У хипнози и највећи државници изгубе здрав разум.

У хипнози нико не види свој интерес, него само има осећање.

И велики политичар Јован Ристић, кад је у питању Русија, не види *интерес* Србије него *осећање* свога народа и свега Словенства, јер се и он родио и одрастао је у руској хипнози, која га је држала све до Сан-Стефанског уговора.

То је шести, судбоносни успех руске хипнозе над Србима.

Та не у мојим књигама и у овој одбрани пред судом, него да могу, ја бих ватром и то на небу записао грдним словима, да сваки Србин, ма где се десио у свету, може увек прочитати, записао бих ове речи:

„Руска хипноза под Србима упропастила је двестагодишње напоре српскога народа да дође до своје слободе и уједињења".

Овај самоубилачки алтруизам Намесништва, који је одбио понуду Аустроугарске Монархије да му помогне направити Велику Србију, одобровољио је и самог громовника у азијатическом депортаменту и он је поручио Намесницима „да *испросе* у Императора *допуштење* да му представе оно њихово *дериште* (мальчишку)". Ма колико да су се Намесници

обрадовали оваквој поруци преко српских путника, који су десили у Петрограду, они ипак нису смели да верују у толику своју срећу, бојали су се да им том поруком Стремоуков није спремио клопку, да Намесници *просе* па да буду као *просјаци* одбијени... Одкуда им толики страх? Ево шта каже Ристић „Шишкин је уверио Стремоукова, а овај Кнеза Горчакова *да је Гарашанин највећи пријатељ руски у Србији*, и да је он *једини кадар да у Србији руководи послове у духу руске политике*. Походивши 1868 Петроград у специјалној мисији, ја сам Кнезу Михаилу писао о Стремоукову ово: Кад сам га слушао како говори о положају, који треба руски консул да заузме у Србији, чинило ми се као да гледам пред собом Родофиникина који за време Карађорђево тражаше *безусловну послушност*. Стремоуков иде тако далеко да мисли *да консул руски у Београду треба да се сматра као члан српског правительства*. Горчаков ми је казао да је Стремоуков његова десна рука, и ја сам се поуздано уверио: *да судбина Србије, у колико је зависила од Русије, беше у руци Стремоукова.*"

Ето за што сад Намесници нису веровали поруци Стремоукова, јер су знали његову мржњу противу Блазнавца.

Тек када је Игњатијев, вративши се с одсуства у Петрограду, телеграфирао из Цариграда своме пријатељу Ристићу као *своју* мисао, да би Кнеза Милана требало одвести у Ливадију у посету Цару, тек сада је цела Србија „пливала у радости". Митрополит Михаило држао је свечано молебствије за сретан пут Кнежев и у својој беседи „толико се топио у радосним осећањима да своје одушевљење није умео умерити". Скупштинари су бацили капе у вис. „Овом расположењу — прича Ристић — одзивао се народ са свију својих крајева. Јужно уображење већ је сликало Србију умножену Босном, Херцеговином и Старом Србијом, а младога Кнеза представљало већ као *зета* Цара Александра". Кад је Цар у Ливадији примио Кнеза Милана „као своје рођено дете" онда је и Блазнавац добио јужњачку уобразиљу и он „улучи прилику замолити Царицу да му допусти de placer le mariage du jeune Prince sous les auspices de Sa Majesté" на што јер Царица обећала да ће о томе „размислити". Како је и гроф Игњатијев, који је био супарник Стремоукова, употребио ову прилику да покаже Цару да је политика коју Стремоуков и Шишкин воде у Србију учинила да се у тој земљи све више увлачи

туђ утицај у место руског, који је из Србије готово већ са свим истиснут — то је Цар рекао Блазнавцу ове речи: „Моја влада неће се више мешати у ваше унутрашње послове. Ја се чудим како се тако шта и могло догодити".

Сјајна круна Кнежевог пута у Ливадију беше једно писмо које је 5 Априла 1872, бр. 67 Стремоуков писао Шишкину у Београд, и које се Ристићу чинило тако епохално, да га у својим мемоарима цитира у оригиналу на руском језику. Ево како то писмо гласи у српском преводу;

„Милостиви Господине Никола Петровићу,

Императорско Министарство са истински задовољством опажа из последњих Ваших извештаја да су Ваши одношаји према Намесништву добили карактер пријатељског међусобног поверења, који толико одговара давнашњим односима Русије према Србији.

Канцелару је било угодно наредити ми да преко Вашега Превасходства јавим првоме Намеснику да Министарство високо цени искреност са којом он Вас обавештава о свему што се тиче политичког положаја Србије.

Извршујући ову поруку, најпокорније Вас молим да од моје стране изјавите г. Блазнавцу, да ћу увек бити срећан, кад год у кругу мог службеног рада могнем бити користан Србији и њеним *Управницима*, у толико више што ћу тиме потпуно одговорити мојим обвезама верног слуге нашег Премилостивог Господара.

Примите и т. д. *Петар Стремоуков*".

А ?! Шта велите Срби у руској хипнози ? Зар оволико руског благовољења не вреди више од независности Србије увећане Босном, Херцеговином и Старом Србијом ? Вреди те још како; чујте шта вели Ристић:

„Тако је *срећно* изведена ствар *да су Кнезу, кад је на владу ступио, предати одношаји са Русијом у добром стању, много бољем но што их је Намесништво примило 20 Јуна 1868*",

Оно истина грофу Андрашију који је Србији нудио *несравњиво* много више, учинило се после ове визите у Ливадији да је *Србија* постала *руска „предстража"*, предстража оне исте Русије, која је на Вилагошу показала да је крвни непријатељ мађарског народа. Истина услед, или макар само

и после тога, Андраши постаје Канцелар Аустро-угарски, а Лоњаји Министар Председник угарски, и не само да су мађарски судови већ били ослободили оне Србе, који беху оптужени за саучешће у убиству Кнеза Михаила, него се сада Калаји почео да присећа да још постоје оне клете капитулације, на које беше потпуно заборавио, када је Србији нудио оне три турске провинције; истина, кад је општина Београдска у славу ступања на престо Кнеза Милана, позвала у госте представнике из свију земаља у којима Срби живе, Аустроугарска забрањује Србима, својим поданицима да иду у Београд, а оне који су у пркос те забране отишли у Србију на прославу, тако рећи са Кнежевог стола тера у хапс, али шта је све то према сјајном ресултату постигнутом у Ливидији? Цар Аустријски путује по својој земљи и долази у Темишвар. Чак из Стамбола долази сјајно изасланство Султаново да поздрави моћнога ћесара на граници Падишаховог Царства, само из Србије не иде нико да поздрави Цара, који јој је нудио величину и независност... За што? Ристић је наваљивао да се неко пошље у Темишвар, али Блазнавац се није дао ни осолити. Зар је он луд да због једне куртоазије према Цару који има два милиона Срба и Хрвата у својој држави, ризикује оно велико благовољење које је са толиком муком стекао Србији у великој светој и православној Русији? Зар је Ристић заборавио да је Намесништво женидбу Кнежеву ставило под auspises Царице Руске? И тако се најзад и Ристић уверио да не треба никога слати у Темишвар.

И награда Србији за то није изостала. Владалац Србије добио је за жену, ћерку једног бившег руског пуковника. Наталија Кешко постаде Кнегиња Србије. На тој свадби кумовао је Цар православни. Заступао га је руски генерал *Сумараков-Елстон,* који је одмах после свадбе отишао у Беч, са мисијом: да по четврти пут у име Русије понуди Србију — Аустрији...

По четврти пут? Да.

Први пут је та понуда учињена у Тилизиту 1807, у преговорима између Наполеона I и Александра I, други пут је учињена 1848 у Олмицу, трећи пут у очи Кримскога рата, а четврти пут беше то мисија Сумаракова Елстона.

И по четврти пут је Аустрија одбила ову великодушну понуду Русије, али сад Аустроугарска наће: кад Србија неће

Босну и Херцеговину, да би ове земље биле згодан Hinterland за њену дугачку али сувише узану Далмацију...

И пуче Невесињска пушка, и наста херцеговачки и босански устанак, који је довео до српско-турских ратова за ослобођење Српства. Са допуштењем или без допуштења руске владе? Ево како је било. Руски консул *Карцов* казао је српској влади у име свога Цара и Господара Александра II-ог да Србија ни по што *не* улази у рат. Сутра дан *тај исти Карцов* долази Срп. Министру споль. послова, по заповести свог непосредног претпостављеног генерала Игњатијева, и у његово име га пита „докле ће *Србија* одуговлачити да узме у своје руке одбрану Хришћана, који једино на њу гледају, да их сачува од даљег покоља?“

Одговор српске владе на то питање била је војна конвенција између Србије и Црне Горе од 4 Јуна 1876, на коју је Црна Гора пристала, пошто јој је Србија послала 40,000 дуката, а цару Александру II писао је Кнез Милан 18 Јуна 1876 писмо, у коме своју и свога народа судбину препоручује моћној заштити Цара Православног. Кнез би био срећан да је могао до краја остати на путу, који је имао највише одобрење Њ. Ц Величанства, али му је Отоманска Порта одузела ту могућност, створивши несносно стање, из кога нема другог изласка, но да повери своју судбину оружју.

После 2 дана, 20 Јуна 1876 отпочео је први српско-турски рат, који се свршио Ђунисом.

17. октобра 1876. у 3 сахата по подне добио је Кнез Милан од Главнокомандујућег своје војске, ђенерала Черњајева депешу: да је једина нада за спасење у брзом примирју. „Телеграфишите искрено Цару, иштите примирје у 24 сата.“

Кнез је телеграфисао Цару, Александар II изнудио је од Порте примирје за два месеца, али је то своје доброчинство Србији уништио речима, које је одмах после тога пред искупљеном властелом свога Царства у Кремљу изговорио: „Сви су Срби побегли са бојишта, а сви су руски добровољци изгинули“. Ова крвава увреда српскоме народу није ничим била основана. Од 100.000 српске народне милиције пало је на бојишту 25,000 које мртвих које рањених, дакле сваки четврти борац, а од 3000 руских добровољаца погинуло је и рањено врло мало, а све остале вратио је ђенерал Никитин здраве и читаве у Русију.

За време примирја Руска Влада саветује Српској Влади да закључи мир с Портом, а Руски Цар пише Кнезу Српском да „очекује енергичну кооперацију Србије, ако *он* уђе у рат с Турском".

Кад је Порта позвала Србију на преговоре о миру, Кнез Милан се обраћа опет Русији и пита: хоће ли или неће она ратовати с Турском, и у случају рата, хоће ли примити Србију у суделовање? Кнез Горчаков му одговара, да Русија претпоставља мирни исход, и да је корисно да Кнез то зна у својим преговорима за закључење мира.

И мир је између Србије и Турске закључен 16 фебруара 1877 на основи status quo ante bellum.

Кад се Цар Руски решио да објави свој рат Турској, Кнез Милан му пише, да он и Србија моле Бога за успех руског оружја итд. Цар одговара „Тешко вам је да присуствујете као прост гледалац борби, коју сам ја био приморан да предузмем за одбрану најсветијих интереса наших *једноверaца* у Турској, али Ја вам препоручујем мудрост и уздржавање од сукоба, док руска војска не пређе преко Дунава, како би могла помоћи Србији, а ја ћу доцније преко мога брата Главнокомандујућега или непосредно из Петрограда, преко Министарства Иностраних Дела, доставити Вашој Светлости савете, које буду прилике захтевале."

После 7 дана, 26 Априла Кнез Горчаков телеграфише Карцову у Београд:

„Воља је Њ. В. Цара да Србија остане у одбрани, уздржавајући се од сваког изазивачког и нападног корака. Кнезу остаје да промисли о мерама, које би узео у сагласности са *својим средствима* и на *своју* властиту *одговорност*".

Кад је Цар дошао у Плојешће, Кнез Милан отишао је са Ристићем у руски главни стан, где су из уста Царевих чули ово: Цар сажаљева, што је Србија прошле године објавила рат Порти, ну и ако се то догодило, његова се расположења према Србији нису изменила. Он Србију неће заборавити, а кад руска војска пређе Дунав, *Србија јој се може придружити*, ако хоће. Кад је на то Ристић приметио, да Кнез Горчаков саветује апсолутни мир, Цар одговори „Не може вам он друго саветовати него оно, што вам ја саветујем. Ако се после преласка Дунава придружите руској војсци *немате се бојати да ће вас Аустрија напасти.*"

14. октобра 1877 телеграфише српски заступник у Цариграду Ф. Христић, да му је на Порти казано „Јавите г. Ристићу: да ће Србију и Кнеза задесити *велика несрећа*, ако Српска Влада остане у свом непријатељском држању спрећу Порте.“ Какву је то велику несрећу спремала Порта Србији и њеноме Кнезу? 20-ог новембра 1877 телеграфише Коста Цукић, заступник Србије у Бечу: „Порта спрема овде, много трошећи, оружан упад Петра Карађорђевића у Србију. Већ су набављени многи коњи и оружје; набављају се и људи и одело. Овдашња влада све то зна.“

27. новембра на становљанском пољу код Крагујевца, на коме се вршила концентрација крагујевачке бригаде, други батаљон среза лепеничког није хтео да положи заклетву Кнезу, није хтео да иде на границу, и док су остали батаљони отишли на границу, тај батаљон отишао је у Тополу, где је започео буну. Буна је одмах угушена и доцније је због ње ратни суд осудио на смрт и стрељао Јеврема Марковића потпуковника.

21. децембра 1877 телеграфише Цукић: „Порта је преко овдашњег Турског Посланика одредила знатне суме за убицу кнеза Милана. Био је већ погођен један човек за то, па је одустао. Сад се тражи некакав немачки официр, који би се ангажовао у српску војску и дело извршио. Неки Петар Валтев трговац из Смирне доћи ће тамо са пасошом овдашњег турског посланства. Треба га строго пратити“. У даљим депешама Цукићевим има ово: Претендент се састао са Турским Послаником у Бечу, и за даљи саобраћај оставио му је свога повереника Николу Нешића, а сам је отишао у Базјаш. Нешић је за 5—6 дана добио 20 шифрованих депеша из Земуна, Београда, Оршаве, Париза, Ковина, све их је однео Турском Посланству, и отуда на њих одговарао. Отоманска Банка ставља бечкој Англо-Банци потребне суме на расположење, и до сад су велике суме изузете. Последњих дана купио је Никола Нешић у Бечу хиљаду империјала и четири хиљада наполеондора. — 24. децембра 1878 телеграфише ђенерал Ранко Алимпић из Љешнице „Данас су наше страже код Малог Зворника ухватиле једног Турчина, кога је упутио паша са прокламацијом о преврату у Србији да их овамо разда.“

Судбоносни догађаји, који су за Порту наступили, учинише да је она морала напустити овај посао с Претендентом, и за

то, кад је овај доцније (у јулу 1878) прешао у Србију, морао је на врат на нос у да бежи у Свињицу.

Ову српско-турску заверу противу Кнеза Милана и Србије помињем само зато да се разуме, зашто је Србија ушла у други рат противу Турске тек *после* пада Плевне. Ваљало је пре свега осигурати Крагујевац, у коме је била сва наша ратна спрема, од тополских бунтовника. Иначе би Србија угазила у други рат *пре* Плевне, јер сада више Русија није остављала Србији да учествује у рату, *ако хоће* и о *својим* срествима и на своју одговорност, *сада Русија зове Србију у помоћ.* Сада српски повереник у руском главном стану телеграфише Кнезу Милану из Трнова, „Цар ми је казао, да Србија треба да се крене, да машира. Игњатијев ми каже да ти телеграфирам ово: Будућност Србије биће компромитована, ако она остане још дванаест дана непокренута". Сутра дан телеграфише Кнезу из Бијеле: „Цар ми је казао, да је издао наредбу Министру Финансија да пошље Кнезу Милану један милион рубаља сребрних. Цар ми је казао ако се ви кренете напред за дванаест дана, ви ћете учинити њему *значајну услугу,* un service signalé, о којој ће он држати рачун Србији. Велики Кнез Никола и генерал Игњатијев саветују те, и *преклињу те* да извршите Царев захтев до означеног дана".

Ове своје депеше допунио је српски изасланик у руском главном стану, дојуривши у Крагујевац, овако:

„Цар ми је казао од речи до речи ово: Идите одмах Кнезу Српском, захвалите му од моје стране за осећања, која ми је изразио и за дирљиве знаке симпатија, које су јавно манифестоване у Београду. Кажите Његовој Светлости да га ја љубим као свога сина, да он може рачунати на моју протекцију у свакој прилици, и да од садашњег суделовања Србије зависи њена народна будућност. Не заборавите да кажете Кнезу, разумите ме добро, да *ако Србија не пређе границу у року од дванаест дана, она је изгубљена, и њена народна будућност је за свагда компромитована.* Да, ако она и даље остане у нерадњи, ја ћу јој одузети моју протекцију за свагда, и она ће отуђити од себе симпатије целе Русије. Ако се крене, она има право на будућност и ја ћу је подупирати у њеним аспирацијама. Ако ли се уздржи да узме учешћа у борби, ја је остављам. Ви ћете све то казати Кнезу и Његовој Влади. Сада путујте."

Србија беше исцрпена првим ратом, њене касе беху празне, у њеним кошевима не беше хране, развалине Књажевца и толиких села, пропалих у првом рату, још су се пушиле, али Србија је била вољна да пређе границу и да учини Цару Руском услугу, коју је он од ње тражио, само је молила за један милион рубаља на војну спрему и толико новчане помоћи за време рата, колико треба да се војска храни. Руска Влада је послала онај милион за спрему, и од месечне помоћи за време рата послала је по *три гроша на главу*, рачунајући само оне борце, који су прешли границу, а не и оне, који су остали да чувају границу, и ако је тако рећи и њих ваљало од некуд хранити... Па и она три гроша на борца преко границе, плаћена су само за један месец, а рат је трајао преко три месеца. Али међу браћом се не гледа на ситнице. Кнез Милан је послушао Цара Александра II, он је поново огласио рат Турској, и то овога пута за *независност*, и са својом војском јурнуо је онамо, куда је Русија хтела, у правцу ка Софији, *да поткрепи десно крило руске војске;* и тек када је ово ушло у Софију, окренуо је са својом војском на југ, да се бори за Српство, али кад је његова војска допрла до Грачанице на Косову, зауставило је руско-турско примирје.

24. Марта 1878 казао је Цар Александар II ђенералу Лешјанину: „Врло сам задовољан јуначким држањем српске војске у овом рату". 30-ог Марта 1878 казао је Цар Александар II Милосаву Протићу „Молодци Серби! Храбро су се борили. Надамо се да ћемо одржати оно, што је војна задобила, *ну ако би дошло до чега, ја рачунам на Србију*".

Руски ђенерал Бобриков, који је за време овог рата био при нашој врховној команди, у својим мемоарима из рата, каже ово:

„„Врховна команда српске војске тачно је следовала упутима, које је примила од Главно-Командујућега руске војске *и онда, када је са свога специјалног (српског) гледишта, имала што и да им замери.* Битке код Ак-Паланке и Пирота учиниле су неоспорну и врло важну помоћ војсци Генерала Гурка. Српска је војска повукла на себе знатан део Мехмедпашине војске, и сврх тога, идући напред, везала турску софијску резерву, те је тако олакшала Гурковом кору да пређе Балкан. 16. децембра заузели су Срби Пирот, а 17 наша (руска) главна одељења сишла су с Балкана у долину. Правичност захтева

да се Србима призна заслуга, што нису чекали да наша војска пређе преко Балкана, него су сами драговољно ишли напред без задње мисли, трудећи се колико су могли да буду корисни савезници. Кад се узме у обзир њихова слаба војничка организација, мора се признати као крупна заслуга што су смело продирали напред, остављајући себи иза леђа велики град (Ниш). Свакојако, *све што им је као задатак одређено било, они су потпуно и на време извршили.* Пресветли Командант Велики Кнез Никола Николајевић, поздрављајући Кнеза Милана приликом освојења Пирота, изјавио му је захвалност за тачно извршење онога, што је њему поверено било. У исто време Његово Императорско Височанство послао је свог ордонансофицира Хвошчинског Кнезу са 150 крстова Св. Ђорђа да их разда најзаслужнијим војницима и зажелео је да му се пошље списак српских официра који су се одликовали у бојевима".

А ево шта каже један од главних команданата турске војске противу руске. Сулејман паша, кад је стављен пред ратни суд, што је изгубио Шипку, казао је у својој одбрани ово:

„Осман-паша ми је телеграфисао, да се он, после губитка Камарлије, и с погледом што се 70.000 Руса беше упутило с ове стране, а 70,000 Срба с друге стране на десно крило софијско, не може одржати у Софији са мустафизима и са растројеним трупама. Примивши ово саопштење, ја сам се споразумео са централном влашћу, па сам издао наредбу Осман-паши да напусти Софију."

Према овим сведоџбама најнадлежнијих ђенерала руске и турске војске, Србија је учинила Русији и Руском Цару ону велику услугу, коју је Александар II. од ње очекивао, и за коју је онако много Србији обећавао, и стога је српска влада мислила да има права очекивати од Русије, да ће јој при закључењу мира са Турском израдити, да се Србији уступи Видин, Косовски Вилајет и Новопазарски Санџак, и да се Србија призна независном државом. Ову српску наду саопштила је Српска Влада Руској преко руског генералног консула у Београду.

Одговор на ту српску наду беше у писму Руске Главне Команде Бобрикову, у коме му се нуди гувернерство над Нишем и нишким санџаком, који је намењен — *Бугарској!*

Сам Бобриков згрануо се, кад је ову понуду прочитао.

Ево шта он о њој вели у својој књизи „У писму се сматрало *све земљиште, које је освојила српска војска, као* Бугарска област. О томе се говори као о факту, који ни сумње никакве изазвати не може. Међутим Србија се никаквом конвенцијом није обвезала, да своја територијална освајања уступи другоме... Само је *потпуни занос за идеалном Бугарском могао објаснити што је у нову Бугарску државу унесен Ниш*".

Чим је и српски заступник у руском главном стану јавио да Руси хоће Ниш да уступе Бугарској, Кнез Милан је послао тамо Лешјанина с изјавом: да ће српска војска бранити Ниш, ако затреба, и противу *руске* војске!... „Ми знамо да исход тога сукоба неће бити повољан за нас, али ће и свет видети један призор, који није обичан међу *савезницима*".

Услед овог корака Руси одусташе од намере да Бугарима уступе Ниш, али му одредише врло узан рејон: Од Лесковца на Барбеш, Кутину па на Малчу!

19-ог јануара потписани су у Једрену *прелиминари* мира под условом да уговор мира обухвати за Србију: *независност и исправку границе*!!

Кад је Русија са својом војском стајала пред капијама Цариграда, она је 19. фебруара 1898. потписала у Сан Стефану мир по коме се ствара *бугарска држава од Црног до Егејског мора* и до Албанских планина од 163.000 квадратних километара, *са четири милиона становника*; по коме Црна Гора добија четири пута толико простора, колико је дотле имала, *а Србија добија независност* и нову границу *без* срезова Пиротског, Врањског и Трнског. По томе уговору 800.000 Срба уступаше се новој Бугарској...

Какво је то браство, какво је то савезништво? То су се онда питали не само Срби него чак и лондонски „Тајмс", који је нашао овакав одговор на то питање:

„*Срби су жив и политички предузимљив народ* и они су у неколико пали под утицај Аустрије, а по мњењу Словенофила, *Срби су се искварили појмовима и погледима јеретичког запада*. Бугари напротив дају чисто (virgin) земљиште за развијање чисте руско-словенске културе, а њихов географски положај прави их оруђем руске политике односно Црног Мора и мореуза".

То је можда тачно, али шта ћемо с оним великим обећањима Цара Александра II за будућност Србије?

Па Цар и сада каже ђенералу Лешјанину: „Говори се како је Русија више наклоњена Бугарској него Србији. *Немојте у то веровати.* Могућно је да ће Аустрија покушати да Србију задобије за себе каквим обећањима, *али ја се надам да се Србија неће дати завести, већ да ће и у будуће остати уз Русију*".

Да ли је Лешјанин одговорио: „Ама, Ваше Императорско Величество, Русија нам узе крваво стечену Врању, Пирот и Трн, и поклони их Бугарима" не можемо тврдити, али што можемо тврдити то је, да је Гирс, помоћник Горчакова казао Милосаву Протићу у исто време ове речи:

„Најпре иду интереси руски, па онда бугарски, па тек после њих долазе српски, а има прилика, у којима бугарски интереси стоје на равној нози са руским интересима".

Тако је, Ваше Високопревозходитељство. Тако је било и кад је Русија створила и бугарски ексархат да побугари све Србе у Старој Србији и Македонији!

У онај исти мах када је Александар II. изјавио ђенералу Лешјанину да се нада да се Србија неће дати завести од Аустрије, *послат је ђенерал Игњатијев у Беч, да понуди Аустрији окупацију Босне и Херцеговине.* Ову по реду пету понуду Русије да заузме ове две српске земље, Аустрија ни сада није хтела да прими. Ћесар и гроф Андраши захтеваху сада да Босна и Херцеговина постану автономне Кнежевине, којима би владала Аустроугарска. Да се тако исто поступи и с Албанијом и Македонијом. Да са Србијом и Црном Гором може направити трговачке и војничке уговоре. Да са новим Кнежевинама закључи царински савез!

Сваки Србин који прочита у свој опширности ове преговоре, које ја овде само наговешћујем, мора се згрозити од ужаса, који је српскоме народу направила шестстогодишња руска хипноза.

Ова је била тако јака, да је Коста Цукић телеграфисао из Беча: *„Положај је врло критичан за Будућност Србије.* Ако мислите да неће јако алармовати, и *да неће Русији корак немио бити,* требало би за раније овде што учинити од стране Кнеза за боље расположење."

Ја како! Онако мудар државник, као што беше Коста Цукић, види шта би требало радити да се спасе, колико се могне, али и он, чак и после Сан-Стефана, дршће од помисли

да би Русији могло бити криво, ако макнемо руком, да се не удавимо у бугарској поплави Балканског Полуострва!

Срећом за Србе беше Сан-Стефанско чудовиште ујело за срце не само њих, него и целу Европу, и ова натера победоносну Русију, да из Сан - Стефана оде у Берлин и да свој уговор с Турском поднесе на решење Европском Суду.

Тек то је могло да излечи од руске хипнозе али за сада само двојицу од 6 милиона Срба.

Та двојица беху Кнез Милан и Јован Ристић. И Кнез написа грофу Андрашију своје писмо од 22 Маја 1878, и посла га у Беч по Ристићу, кога беше одредио за свог заступника код Берлинског Конгреса.

У томе писму Кнез Србије вели, да многобројни интереси који за Србију потичу из њеног суседства с Аустроугарском Монархијом, чијом спољном политиком г. Гроф управља са толико исто мудрости као и чврстине, стварају за њ дужност да се обрати Његовом Превасходству сасвим искрено. Он је у томе смеру поверио г. Ристићу да буде тумач његових погледа и да са Његовим Превасходством измења мисли према важности садашње ситуације. Кнез Милан се решио на овај корак са толико више поверења, што га је Њ. Ц. и Кр. Величанство увек одликовало особитим благовољењем, којега се он увек сећа као драгоцене успомене. Па и Њ. Превасходство са своје стране, пошто је дало доказа свога заузимања за Србију приликом закључења мира 1877 изјавило је неколико пута у делегацијама, да *независност Србије* не садржи ништа противно интересима Монархије, и да Ц. и Кр. Влада *нема намере* противити се територијалном увећању Србије. Желећи да докаже своју захвалност као и своје старање да избегне све, што би могло бити противно Ц. и Кр. Влади, он се за време последњег рата чувао сваког акта, који би могао изазвати њено неодобравање. Његова војска, у пркос својој сјајној кампањи у Старој Србији, уз пркос изванредним олакшицама, које је имала да уђе у Босну, није прешла ни Лим, ни Дрину. Овакво понашање диктовала му је његова жива жеља, да очува неповређене добре односаје са суседном Монархијом. Ова осећања већ деле с њиме и просвећени људи његове земље, а неће много проћи, па ће се та осећања и генералисати, чим јавно мњење појмивши важност односаја, које нова ситуација Кнежевине ствара за њу и за Аустроугарску, могне боље

оценити заједницу интереса, која потиче из доброг суседства. Држање пуно благовољења, које је Ц. и Кр. Влада заузела према Србији, имаће пресудан утицај на дух српскога народа. Кнез чак признаје Њ. Превасходству да га то држање укрепљује у нади, да ће моћи, приликом дефинитивног регулисања Источног Питања на Конгресу, рачунати на потпору ЊЦКр. Величанства да својој земљи задобије не само независност него и увећање територије, које је безусловно нужно за њено напредовање. Г. Ристић имаће прилике да опширније разложи ово питање и да покаже решења, која би била у стању да угуше сваку клицу будућних немира међу народностима и да им осигурају благодети трајног мира. Како су ове његове жеље само легитимне, како се оне слажу с општим интересима, то Кнез дозвољава себи да рачуна на потпору Г. Министра, који тако исто мора бити уверен да Србија, ма колика била њена територијска увећања, неће због тога престати бити инофансивна за велике државе, и да ће она, што већи буду интереси, које буде имала да брани, то више осећати потребу да одржава интимне одношаје с Аустроугарском Монархијом, како би се могла ослонити на своју моћну и пријатељску сусетку. У тим осећањима Кнез моли г. Грофа да прими уверења његовог високог поштовања и т.д.

Прочитавши ово писмо Кнеза Милана, гроф Андраши је одмах изјавио, да ће потпомагати Србију на Берлинском Конгресу да добије не само независност него и проширење територијално под условом, да у то повећање српске територије не уђе новопазарски санџак, да Србија направи с Аустроугарском трговачки уговор, и да направи своје железнице. Ристић се бојао да у те услове не уђе и царинска унија и војна конвенција, али му Андраши рече: „Уверавам вас да је Русија нудила нама и ту концесију, али ја не мислим да вам намећем zollverein, као што не намеравам предлагати вам ни војну конвенцију, јер *наметнути* уговори свете се временом.“

Рачунајући да се Русија *не може* за Србију мање интересовати од Аустроугарске, Ристић је похитао у Берлин, одакле телеграфише Кнезу Милану 7-ог јуна: „И Ш*увалов* ми саветује да се споразумемо с Аустроугарском на *сваки начин.*“

8. јуна: „Француски посланик живо ми је препоручио да се споразумемо с Аустријом додавши: да Србија само

толико може успети, *колико се погоди с Аустријом.* — Шувалов ми је изреком саветовао не само да се старам доћи до споразума с Аустроугарском но и *да никакав корак не учиним код Конгреса, који би ударио на осуде грофа Андрашија.* Енглеска за нас не мари, али нас трпи, остављајући нас судбини, која нам дође од Аустријске „сфере“.“ —

Ристић још није могао да верује, да је Русија баш тако бацила Србију на милост и немилост Аустрији, као што ју је у својим ранијим прпама препоручивала милосрђу — Блистателне Порте, и зато је стао да говори грофу Шувалову, барону Жоминију и ђенералу Бобрикову врло озбиљно и јасно:

— Кад нас Аустријанци гоне из Новог Пазара, ви нисте у стању да нас одбраните, а кад нам они остављају неку накнаду, ви јој се противите. Накнада пак, специјално ова: Трн и Пирот, нас толико интересује, да је *по сваку цену* морамо имати, и што је год скупље добијемо, то ће бити *вашим* узроком, јер Аустроугарска, видећи да због вашег отпора држи кључ наше југоисточне границе у својој руци, не попушта од својих услова. *Призор је жалостан за нас да видимо Русију у борби с Аустријом* **противу** нас. Доста је било погрешака. Сан-Стефански Мир дао је био целу Стару Србију Бугарима. Прилика је сада да се та погрешка поправи, а не да се оставља *квасац за раздор* између два сродна народа с једне стране, а с друге да се остављају успомене, *које ће отуђивати српски народ од Русије.*—

Али чак ни овакви разлози не могоше уверити Русе да је Пирот српски. Тада им Ристић понуди suffrage universel у оном крају, па нека народ сам пред једном међународном комисијом гласа, је ли Србин или Бугарин. Ни на то нису Руси пристали, они осташе при томе да Пирот треба да припадне Бугарској. Тада је Ристић казао Шувалову:

„У осталом, г. графе, молим вас да не заборавите да ћете ви Руси имати и крупнијих рачуна да пречишћавате с Аустријом, а када дође тај тренутак, верујте да ће се показати да Србија више вреди но Бугарска.“

Ни то није помогло, и, ако је Србија на Берлинском Конгресу при одређивању њених нових граница добила не само Врању и Пирот него и 50 квадратних миља земље више него што јој је Сан-Стефанским Уговором уделено било, то

је *Аустрија отела од Русије за Србију*. А што су на Берлинском Конгресу две српске земље, Босна и Херцеговина предате Аустроугарској, тиме је испуњена једна седамдесетогодишња жеља Русије, која је те земље од 1807 до 1878 пет пута нудила Аустрији, док их ова најзад није примила.

14 Јула 1878 прокламовао је Кнез Милан Обреновић IV независност Србије. Из те прокламације само неколико речи:

„Срби!

„Ја сам вас 1. децембра прошле године по други пут позвао на оружје, овога пута у име независности наше драге Отаџбине Србије.

„Борећи се против непријатеља оружјем, свагда а бројем често надмоћнијег, ви освајасте јаке градове и јако поседнуте непроходне кланце, корачасте од једне победе другој и за шест недеља продресте на Косово. Више хиљада непријатељских војника са њиховим заставама, три стотине њихових топова, хиљадама пушака и неизмерне количине муниције падоше у ваше руке. Још један корак требаше па да се победоносне српске заставе пободу у Приштини, Призрену и Скопљу, старим престоницама Немањића. Заустави вас примирје (које је руска војска закључила) 19 Јануара.

„Срби! Ваше победе на Св. Николи, Белој Паланци, Пироту, Нишу, Грделици и Врањи показале су свету, шта може да изврши „један мали народ одушевљен патриотством, а вођен идејом слободе.

„Хвала вам пред Богом и пред људима, моји дивни јунаци!

„Блага која сам срећан да могу данас обзнанити своме Драгом Народу ово су: Мир, Независност Србије и Ослобођење једног знатног дела наше патничке браће.“

„Обезбеђени благодетима мира, примљени у ред независних држава, поткрепљени заједницом наших нових сугрђана, заклоњени новим *јаким* границама — ми смо добили нову чврсту основу за повољан развитак.“

Ах, кнеже Милане Обреновићу, једно си заборавио: да ти те успехе, које си ти са твојим Србима постигао, неће никад опростити онај, који није хтео да их ви постигнете, бар не у толикој мери, и не против његових жеља.

Ти си мислио, Кнеже, да ниједан паметан човек ни у твојој држави ни у свету, неће, после искуства које је Србија

имала у Сан-Стефану и у Берлину, моћи Србији да замери, ако она буде од сада гледала само своје српске интересе; преварио си се, драги покојниче! Заборавио си, да је цео твој народ и после 1813, 1839, 1842, 1858, 1868 и у пркос *крвавој неправди Сан-Стефанској*, остао и даље *у дубокој руској хипнози*. Зар то ниси видео, кад је чак и Кнез Михаилова и твоја десна рука одмах после Берлинског Конгреса на коме је онако вешто и храбро бранила и одбранила Србију од бугарашких Руса, онако брзо клонула понова у руској хипнози?

Да је Милан Обреновић IV онда могао да загледа у душу целе српске интелигенције, он би у њој нашао овакво тумачење и правдање свију несрећа, што их је Руска Влада направила новој Србији од 1804 до Сан-Стефана: Русија искрено воли Србију и Српски Народ и она би много више за њих учинила, да сви владаоци српски из дома Обреновића нису увек били непослушни према Руској Влади, да нису, помоћу *туђинских* несловенских влада отимали оно, што им Русија није хтела дати, као што беше са наследством престола, државним грбом, народном заставом, Уставом од 1835, Народном Скупштином, као што беше са градовима и ерлијама са независношћу и увећањем Србије на рачун њених послушних Бугара.

Ја сам. као лекар и лични пријатељ Кнеза Милана, усудио се онда да му обратим пажњу на ово опште мишљење тадашње српске интелигенције. Ево шта ми је Кнез Милан одговорио:

„Баш и да претпоставимо, да смо ми сви Обреновићи били непослушни према сваком захтеву и савету Русије, што није истина, опет би то мишљење било скроз погрешно. Зар није Кнез Александар Карађорђевић трпео да му Русија збацује и поставља чак и поједине чиновнике? Али хајде, и он се један пут побунио противу те руске тираније, и зато су га протерали. Међутим, ако на свету има роба руског незаробљеног, то је Кнез Црногорски, па шта је он добио, шта је Црна Гора добила, не велим у Берлину, него у Сан-Стефану? Победоносна руска војска стоји под зидинама Цариграда, Русија је тако силна да једним потезом пера може да створи бугарску државу од четири милиона становника. Зашто се у том тренутку не сети оних потока црногорске

српске крви, која је проливана две стотине година за „свјатују Рус“ зашто поред велике Бугарске не створише и *велику Црну Гору*? Кад је дуготрпељива хартија у Сан-Стефану трпела, да се на њој нашара Бугарска од Црног до Егејског мора, она би отрпела да се нацрта и Црна Гора од Дрине до Јадранског Мора. Ту им не би сметала непослушност црногорске династије према Русији, јер су се Петровић-Његоши увек задовољавали улогом руских губернатора. Да је Русија икада имала искрене љубави према *српскоме народу*, гроф Игњатијев би у Сан-Стефану морао дати Црној Гори не половину Херцеговине, него целу Босну и Херцеговину, и да су то само покушали Руси, и да су у томе успели, ја бих био први, који бих урадио све што могу, да велика Црна Гора, као велика српска држава, обухвати и целу Србију. Не, не, докторе, Русија не воли Србе у опште, они су јој сувише западњачке бунџије, она је увек употребљавала српски народ као згодан ситан новац за поткусуривање својих великих рачуна с Аустријом, и зато ја нећу више да робујем Руској Влади, него ћу да чувам само интересе независне Србије“.

Ето зашто је Кнез Милан ускоро за тим прогласио Србију Краљевином. Тиме је бугарашке Словенофиле у Русији довео до беснила, а то беше за њега и за Србију врло опасно, јер сада после трагичне смрти Цара Александра II, беху „Словенофили“ толико свемогућни у Русији, да кад је нови Кнез Бугарски Александар Батемберг стао да се жали Цару Александру III противу руских ђенерала, који му беху одређени за бугарске министре, и кад је почео да моли да му се даду други руски официри за Министре, Цар му је одговорио да се за те ствари обрати — новинару Каткову, шефу словенофилском...

Одговор Словенофила на држање Милана Обреновића беше: да је на крунисању Цара Александра III у Москви био Кнез Црногорски Никола и — претенденат на Српски Престо, Петар Карађорђевић... Владалац Србије беше послао само једну депутацију у Москву.

Краљ Србије Милан I ишао је и даље право својим путем. Кад је Митрополит Србије Михаило усудио се одрећи послушност једном српском закону, који је Народна Скупштина решила а Краљ потписао, он је збачен, и ако је Краљ Милан знао, да је Митрополит Михаило зеница очију словенофилских.

Одмах за тим, 11. октобра 1882. год., пуцала је Илка Марковићка из револвера на Краља Милана у Саборној Цркви Београдској, али га је промашила. О томе атентату штампао је под својим пуним потписом доглавник Каткова, *А. Мајков*, дејствителни тајни саветник и камерхер Цара Руског, коме је сваки дан у Гачину долазио, овакав чланак: „Илка Марковићка може да се упореди са патриоткињама: Јудитом из Старог Завета и са Шарлотом Кордеј из Француске Револуције, која је, убивши Марата, спасла своју отаџбину од крвожедних насиља терориста. Илка је хтела да убије Краља Милана, јер је као образована жена умела да себи створи самостално мишљење о политичком и економном положају Србије, па се уверила да Краљ Милан упропашћује Србију." Онда г. Мајков преписује из тадашње „Самоуправе" и „Борбе" сва гравамина тадашње опозиције противу Краља Милана. Те крив је, што је са страним државама склопио уговоре, и ако је њима са Србије скинуо капитулације. Те крив је, што је завео монопол соли, и ако је за то купио 100.000 Кокињача; те крив је, што је својим виноградом у Смедереву увео филоксеру у Србију, и ако и то не беше истина; те крив је, што београдским великошколцима даје просјачке награде а за пострадале при пожару бечког Рингтеатра даје хиљадама форината (и ако Краљ Милан беше дотле издао преко 100.000 динара из свога џепа Краљевим питомцима Србима на разним универзитетима); те крив је, што његова влада пуних 24 сахата није одговорила на интерпелацију о паду Бонтуовом, итд. „Све ово, вели г. А. Мајков, морало је нежну и осетљиву Илку раздражити, јер је она била у стању да суди о важности јавних послова своје отаџбине. А ови послови беху у жалосном стању. Цела унутрашња политика Краља Милана била је управо низ политичких убистава, јер је тај је систем наследство Кнеза Милоша..." Као доказе Мајков наводи смрт Грковића, једне политичке нуле, која никаквој влади ни политици није сметала, смрт Светозара Марковића, и ако је цео свет знао да је умро најприроднијом смрћу од туберколозе, коју је донео оданде, одакле је и своја политичка начела понео. Њ. Превасходство г. Мајков зна чак, да је Краљ Милан наредио да се убије и Мита Ценић, и ако је овај у то време сасвим сербез проповедао социјализам у Оружници. Тополску „аферу" правда г. Мајков тиме, да је известан део војске на-

родне морао да остане у земљи да брани народ од полиције Краља Милана, да се бије против унутрашњег непријатеља, а већ потпуковника Јеврема Марковића просто су либерали премлатили и убили, и ако није био ништа крив. И ово не беше доста г. Мајкову да казни Ристића, што је потписао трговачки уговор са Аустријом, него додаје: да су либерали отели и цело имање Јеврема Марковића, те је тако његова удовица са троје деце морала да пере туђе да децу исхрани... и ако ми сви знамо, да је све то лаж, да Илка никад није имала деце, да никада није морала ништа да ради да се хлебом храни. Али та је лаж требала г. Мајкову да протумачи, како је и лично очајање просвећене родољупке допринело да од Илке направи српску Шарлоту Кордеј. Ни тај списак Миланових политичких убистава не беше бугарашким Словенофилима доста. Њима је требало да докажу, да је све у Србији, што се мало-мало подигло изнад масе народне „скроз покварено" и да би то доказали, причају страшни криминални роман: како је ђенерал Блазнавац хтео да отрује Кнеза Милана, и како му је био спремио једну отровану кафу, али је жена ђенералова, као рођака Кнежева, овоме издала ту намеру свога мужа, па је Милан с гардистима натерао Блазнавца да сâм попије отровану кафу — и ако је цео свет знао из протокола секције, да је Блазнавац умро најприроднијом смрћу од Anginae Ludewighii. Ево како камерхер Руског Цара завршује свој чланак:

„Све је у Србији готово за велики политички преврат, за који већ *Аустрија* држи у приправности Кнеза Петра Карађорђевића. Међутим, била би политички велика погрешка, ако бисмо (ми у Русији)веровали, да је Кнез Петар искрено одан Аустрији. Напротив, врло је вероватно да би се он услед горког искуства држао по средини (између Русије и Аустрије). За време Босанског Устанка Кнез је Петар жртвовао цело своје огромно имање на народну ствар, он је Кнезу Милану нудио да се помире и обећавао му је, да ће му се у свему подчинити, само да ослободе Босну и да је присаједине Србији. Кнез Милан није чак ни одговорио на ово писмо Кнеза Петра. Не знамо, шта је Кнез Петар хтео, кад је последњи пут прешао у Србију и упутио се Крагујевцу, где је Народна Скупштина била на окупу, али на сваки начин можемо рећи да би било боље, да му је тада испало за руком извршити пре

врат у Србији, него ако се то сада учешћем Аустрије постигне. То је Аустрија врло добро разумела, за то је она Кнеза Петра интернирала, и он сиромах мора сада да се својим ручним радом издржава. Ако Аустрија, после извршеног преврата у Србији, потпомогне кандидатуру Кнеза Петра, он ће јој то морати скупо платити политичком и економном независношћу Србије. Неће њега Аустрија забадава пустити из својих шака, јер она данас њиме држи у шкрипцу и Краља Милана и све Обреновићевце. Ми можемо само жалити, што ранија руска дипломатија, која је морала знати све што се тиче Карађорђевића, није довољно пажње поклањала Кнезу Петру. Ако су Нестори руске дипломатије мислили да Русији треба, противно целој досадашњој руској политици, да раскине све моралне везе за Србијом и да ову, без икакве своје помоћи, преда у сферу аустријских интереса — цела Русија није тога мишљења, и њена новија дипломатија неће водити и даље политику својих Нестора. Ако Русија благовремено привуче на своју страну породицу Карађорђевића, или барем Кнеза Петра, она ће Аустрији тиме отети из руку једно од најјачих срестава, којима *дави Србију*, а овој ће омогућити да слободније дише, мисли и ради."

Тако написао и потписао А. Мајков у руском часопису „Русская мысль" св. XII, стр. 94—109 — и већ 30-ог Јула 1883 венчава на Цетињу Цар Руски Александар III преко свог ађутанта грофа Орлова-Денисова Кнеза Петра Карађорђевића са Кнегињицом Зорком, кумчетом Кнеза Михаила Обреновића III.

Да се онда нашао какав луд Обреновићевац да упита Цара Руског, како може да кумује једном човеку, кога су судови његове отаџбине осудили на смрт — Његово Императорско Величанство сигурно би му одговорило као и Кнезу Батембергу: „Отидите до новинара Каткова, он ће вам све боље објаснити".

Не прође ни година дана од ове цетињске свадбе, а у Србији букну буна, и то не сиграчка, као што беше Милетина Буна противу Кнеза Милоша, која се свршила грљењем и љубљењем у цркви и заклетвама на јеванђељу да је измирење искрено, него букну радикалска Зајечарска Буна, која је кренула десет хиљада народне органиизиране војске противу првога Краља Србије... Садашњи српски уставобрани-

тељи нису зазирали ни од грађанског рата, и овај букну и потече српска крв, да тече у Црну Реку... Што су инспиратори овога покрета загазили у братску крв, то је појамно; они су од Каткова и Мајкова знали, да се за то мало крви може Србија ослободити од српског Марата, кога је српска Шарлота Кордеј промашила, али како преварише десет хиљада Срба да дигну своје пушке на онога, који им је колико јуче извојевао независност и увећање Србије, који им је после толико векова васкрсао Српску Краљевину? Врло просто! Уз трговачки уговор закључена је с Аустријом и таква ветеринарска конвенција, коју би данашњи радикали 1906 сматрали за свој највећи успех, кад би је само могли добити, а коју су онда проглашавали за издајство отаџбине. По тој конвенцији имала је српска стока да се жигоше, те да се познаје, која је српска стока, те да се само она слободно пропушта у Аустроугарску, те да се не може и туђа стока подметнути кроз Србију, као српска. Ту спасоносну меру за српску извозну трговину протумачили су нови уставобранитељи народу као спрему, да се на свако говече удари нова пореза. У земљи, у којој је за један грош повишице у порези могао Вучић да дигне буну, која је протерала Кнеза — беше лако дићи 10.000 на оружје.

Али се преварише у рачуну и бугарашки Словенофили и њихове послушне машиће у Србији, јер је Краљ Милан за неколико дана угушио ту буну. Само је и он пао у исту погрешку, коју је и Кнез Милош учинио после Милетине буне. И он је опростио својим крвним непријатељима, и он је за ту погрешку платио својом абдикацијом, само што је то мало дуже трајало него код Кнеза Милоша.

Овај неуспех радикалске буне није нимало декуражирао бугарашке Словенофиле у Русији. Они се користише партизанским хаосом у Србији, да наново покушају остварити велику Сан-Стефанску Бугарску, која им је у Берлину раздробљена, и они, противно изречним заповестима Руске Владе и Рускога Цара, Пловдивским Устанком прогласише уједињење Источне Румелије са Кнежевином Бугарском, и створише бугарску државу, ако не са Игњатијевљевим границама, барем са три милиона становника.

Видећи, да је цела Европа пред овим fait accompli скрстила руке, да чак ни Турска не мисли бранити једну своју про-

винцију, Краљ Милан је сместа загазио у рат „за равнотежу на Балканском Полуострву", јер је знао, да, ако и Србија остави ово цепање Берлинског Уговора без протеста, онда оде Бугарска до Егејског Мора, као што је Русија и хтела у Сан Стефану, и онда је не само за навек Србија изгубила наду да икада задобије Стару Србију и излаз на море, него неће моћи одржати ни оно, што је стекла са своја два крвава рата.

Али су бугарашки Словенофили знали, да Краљ Милан, полазећи у тај рат, а гледајући како српски емигранти у Бугарској спремају чете, да упадну у Србију и да иза леђа српске војске подигну нову буну — неће смети кренути целу српску војску противу Бугарске, и нису се преварили у рачуну. Краљ Милан је противу 120.000 бугарско-румелијске војске пошао са циглих 35.000, па и ту малу војску раширише његови стратези као какву лепезу од Видина до Власине, па и тај *танки кордон за напад* ослабише својим непознавањем терена у најближем суседству и учинише да се првог дана Сливничке Битке борило само 7.000 дунавске дивизије, другог дана само 7000 шумадијске, а трећег само 7000 моравске дивизије. Појамно је, да је сједињена бугарско-румелијска војска, тукући се у утврђеном положају свакога дана само са по једном српском дивизијом, успела не само да их одбије него и да их одгура до Пирота. Другог дана Пиротске Битке потрошише српске трупе и последње фишеке за своју нову пушку, и ко зна, шта би даље било, да Краљ Милан није за времена закључио војну конвенцију, на основу које је штићеницима Словенофила довикнуто „Ни корака даље!" Та конвенција спасла је онда Србију да је не прегази јучерашња Бугарска. После овог несрећног рата Србија је закључила мир у Букурешту, али не са Бугарима него са њиховим Господарем, са Турском, у једном јединoм параграфу: „Повраћа се стање, које је било пре рата".

Ниједан Србин није до сада у јавности толико себи дао труда да осуди вођење српске војске у овоме рату, као што сам ја то учинио у моме спису „Сливница" и то за живота свију оних, који су криви за ту нашу срамоту, али баш за то ја имам права данас да кажем, да је чак и Сливница једна велика, можда највећа заслуга Краља Милана за Српство: ми смо и као побеђени на Сливници спречили још преко двадесет година остварење Сан-Стефанске велике Бугарске.

Ако се они, који су после Краља Милана управљали судбином Србије, нису умели користити овом великом заслугом Краља Милана, ако међу њима има Бугараша, који су мислили, па можда и данас мисле, да би боље било, да Велика Бугарска прогута не само Стару Србију и Македонију него и Краљевину Србију, па да онда Цар Бугарски отме и све српске земље до Јадранског Мора — то је једна велика политичка замисао, само није *српска*, и за њу не може нико кривити Краља Милана.

И тако велики и силни непријатељи Краља Милана добише у српском поразу на Сливници ново отровано оружје противу њега, и отроваше цело јавно мњење српскога народа, и направише га у њему издајником Српства, кукавицом, проданом душом, аустријским слугом и т.д. и т.д. И отуђиваше симпатије већине народа према Владаоцу, који је од васалне Србијице направио слободну и културну државу српску.

Ти велики и силни непријатељи Династије Обреновића знали су врло добро, какву су кобну улогу играле *жене* у тој династији, и нису пропустили да у своје рачуне увуку и жену четвртог Обреновића. Краљица Наталија била је идеално поштена жена, али је имала две крупне махне, којима су се сви непријатељи Обреновића врло вешто користили. Те две махне беху: велика лепота и велика амбициозност. Толико су из психологије знали, да се врло лепа жена заљуби у своју сопствену лепоту, и онда не може никога другог волети, а без љубави нема среће у браку. Пошто је за велике политичке рачуне њихове требало безусловно, да се уништи срећа у браку Милановом, то су словенофилске бабе у Београду имале мисију, да Краљици Наталији напуне уши уверавањима, да ће она само под једним условом моћи остати тако лепа као што је: ако више не рађа. И успеше проклете бабе, и Краљица Наталија стаде свако вече закључавати своју ложницу. Ја лично доказивао сам јој, и као дворски лекар и као пријатељ њенога дома, да је то судбоносна погрешка остављати будућност и Србије и њене династије на два ока јединца сина, доказивао сам јој, да је њена *дужност* да рађа, али ми је Краљица Наталија одговорила од речи до речи: „Je ne dis pas non — mais après dix ans. Jusque là je veux m'amuser“. И она се краљевски забављала, али је свога мужа натерала да се такође забавља, само на други начин. По-

следица је била разорена срећа домаћа, и то је довело до развода Краљевог брака.

Али непријатељи Обреновића нису стали на по пута. Они су се користили и политичком амбицијом Краљице Наталије. Овој није било доста, што је као ћерка једног бившег руског пуковника постала најпре Кнегиња па онда и Краљица Србије. Она је имала амбицију да постане у Србији оно, што је у руској историји била Катарина II. Колико беше Краљица Наталија хипнотизирана Русијом, то сам ја из њених уста чуо. Кад сам јој једанпут изнео све ужасне штете и несреће, које је руска хипноза нанела Србији и Династији Обреновића, Краљица Наталија је мени казала: „Све је то истина. Али ја сам ипак за Русију". — „Зар и онда, упитах, ако бисте се уверили, да Русија ради противу Вашега мужа и противу Вашега сина?" — „*И онда*" рекла је Краљица Наталија, али није могла одржати реч, јер је под старост изгустирала не само Русију него чак због ње и православну веру, и прешла је у католичанство.

Ето свију елемената, који су довели првог Краља Србије после Косова — до абдикације...

Да ли је бар она ублажила гнев силних власника руских? Та Обреновић V беше тако млад, да се и за њега морало одредити намесништво, тај идеал руски за владе у балканским државицама. Он није могао још ниједну живу душу увредити, а камо ли ма коме какву неправду учинити. Он је, и кад је као Александар I. ступио на Престо, био прави радикалски, то ће рећи словенофилски Краљ, јер му је први посао био да положи венац на Карађорђев гроб у Тополи. Ништа то не мари, ништа то не исправља његов положај пред власницима руским, јер и Александар I. дошао је на престо Србије по праву наследства у породици Обреновића, а тај „револуционарни" принцип мрзе у Русији подједнаком силом још од 1830-те године. И зато је ваљало поткопавати и Обреновића V, и зато ваља спречити пошто пото његову женидбу са ма каквом принцезом, ако неће да узме црногорску, и за то треба царати непрекидно партизански пожар у Србији час Милановим а час Наталијиним повратком у земљу и њиховим протеривањем из Србије, не би ли се дошло до тога, да Србија задовољи 60 годишњу живу жељу Русије, да се српски владалац *бира*...

Кад је овај партизански хаос дотерао Србију до на ивицу пропасти, кад је због њега пропала и јединствена прилика грчко-турског рата, да се за Србију и за Српство стече једна велика народна тековина, када је споразум Русије с Аустроугарском 1897 односно Балканског Полуострва укочио све балканске државе — онда је се Краљ Александар пробудио из руске хипнозе, решио се, да угуши сумануту партизанску борбу у Србији, да концентрише сву снагу своје државе на финансијско, привредно и војничко јачање Србије, да свој народ путем продуктивног рада поведе благостању, па тек онда грађанским слободама, које се никаквом народу никаквим Уставима не могу поклонити, него их ваља *радом зарадити*, па да не остану мртво слово на хартији. Тако је постала у Србији влада са девизом „Србија преча од свега", и зато је команда активне војске предата у руке ђенералу Милану. Када су непријатељи Обреновића видели, да за две године моје владе цела Србија одиста напусти партизанску борбу и поче озбиљно да ради, и то да ради *само себи*; кад нестаде седамнаестогодишњег дефицита у државном буџету, који је под партизанским владама износио преко 6 милиона годишње и ради кога за 17 година Србија беше натоварила себи 200 милиона новог државног и то непродуктивног дуга, само за покривање дефицита; кад народна привреда поче да се снажи, кад се поче живље развијати и рударство и индустрија, када са државни приходи повећаше за десет милиона годишње, када се стална српска војска увећа за једну трећину и попе на висину како у погледу материјалне спреме тако и у погледу своје моралне вредности, на каквој дотле никада није била — тада непријатељи Обреновића приредише атентат на Краља Милана. У пркос великих погрешака, које је моја влада у свом великом Обреновићизму починила после атентата, напредак, који је земља у свима правцима постигла до атентата, беше Србију тако задовољио, да се и та криза сретно пребродила, и Краљ Александар био је у почетку 1900 године на врхунцу своје популарности.

Сада се непријатељи Обреновића латише опет свога старог рецепта, потражише опет једну жену... И нађоше Драгу Машин, и преко ње постигоше *самоубиство Династије Обреновића*. Нема ваљда ниједног живог Србина, који би *смео* тврдити да би *икада* Драга Машин *могла* постати *Кра-*

љица Србије, да Цар Руски није пристао да је он венча са Краљем Александром.

Само руска хипноза, која 600 година влада српским народом, могла је постићи и такво немогућно чудо. То је *седми* њен ужасан успех у Србији.

Седамдесетогодишњи циљ руске политике у Србији беше најзад постигнут.

Србија је морала да *бира* себи владаоца.

Са смрћу последњег Обреновића, која је за мене наступала онога тренутка, када је он Драгу Машин направио Краљицом Србије, свршила се и моја политичка каријера; јер ја сам целога живота, служећи отаџбини, био веран слуга онима, који су са народом створили нову Србију. Моју верност и оданост Обреновићима није могла уздрмати ни срџба и немилост Краља Милана, која ме је први пут довела на оптуженичку клупу, ни она трулеж мртве династије на Престолу, која се зове Драгијада, која ме је отерала у новинарске надничаре у туђини, да том надницом себе и своје храним. И ако је Драгијада бљувала своју моралну трулеж на мене и све моје хиљадама плаката и стотинама куповних новина, и ако је сам Краљ Александар, само зато, што нисам хтео да му помогнем да изврши самоубиство Династије, заборавио, да сам ја све неправде његове узео на свој врат, само да одржим Династију Обреновића на Престолу, па је пред свима народним депутацијама и кроз службене новине викао, да сам ја велеиздајник и простачки лопов, ја сам трпео и ћутао, јер нисам хтео јавно да утерујем у лаж онога, кога сам до јуче верно служио, нисам хтео да изнесем ружну слику онога, кога сам био направио најпопуларнијим Владаоцем моје Отаџбине. Океан лажи и клевета противу мене беше поплавио све органе српског јавног мњења. Није било у Србији човека, који је писао у новине, а да се није тада бацио блатом на „Владановштину“. Годинама вуцарана је моја част по смрдљивим олуцима Драгијаде, и ја сам годинама гледао у сузним очима свију мојих очајно немо питање: „Што се не браниш, ако Бога знаш?“ Па ипак сам ћутао, јер нисам хтео да мојом одбраном покажем, какав је у души својој био онај човек, од кога сам ја хтео да направим великог Курфирста у српскоме Бранденбургу. Ћутао сам и трпео сам, да ми сва чељад у кући падне у тешку моралну болест. Само један пут, када

је шеф веселог бабичког Кабинета Драгијаде, службено усред Народне Скупштине процедио кроз зубе: да „на жалост изгледа, као да је било неправилности у руковању са новцима диспозиционога фонда“ хтео сам да проговорим, али сам хтео да говорим само пред Судом, који је прописан законом о министарској одговорности. Зато сам сместа упутио Народној Скупштини акт, у коме сам је молио, да ме стави под суд. Како свадбени кабинет Драгијаде беше пропустио законом прописани рок за оптужбу једног Министра, ја сам се у том акту драговољно одрекао те застарелости, а у једном писму, које је штампано у органу Бабичког Министарства, јавно сам заложио своју реч, да се нећу бранити ни писменим наредбама Краљевим, ни законодавним решењима Скупштине.

У пркос овим знатним олакшицама, које сам учинио мојим политичким противницима само да ме ставе под суд, они нису имали политичког рачуна, да се на суду докаже, како су ме годинама клеветали, па чак нису имали ни толико грађанске куражи да мој акт прочитају пред Народном Скупштином, него су одредили скупштинску комисију да прегледа оне рачуне, које по закону нема права да прегледа ни Државна Контрола. Пошто је та незаконита комисија осам месеци прегледала те рачуне, поднела је Скупштини извештај са предлогом — да пређе на дневни ред, и тако је и урађено „са гаушањем“.

Па и после ове нове очигледне неправде и незаконитости, која ми је учињена, ја сам, потуцајући се у туђини од немила до недрага, ипак *спречио* једну заверу противу Краља Александра. Та је завера била већ поручила бомбе, којима је хтела да убије Краља и његову Драгу, када је к мени у Беч послала свог најактивнијег члана да ме задобије за своју намеру, рачунајући да сам ја довољно крваво увређен од Краља да уз њих пристанем. Ја сам изасланика те прве завере преклињао, да одустану од те намере, јер ако ова успе, они ће тиме Александра и Драгу направити оним, што не заслужују да буду, направиће их *мученицима*, којима ће се окренути симпатије не само српскога народа, него и целе Европе, због њихове трагичне смрти. Када сам се уверио, да завереницима не вреди давати никакве разлоге, ја сам нашао начина да осујетим ту заверу, и доказао сам и том приликом, да сам остао веран Обреновићима. Име онога изасланика бомбашке завере нећу овде да износим само зато: што је он

својом јуначком смрћу у Старој Србији доказао, да је бар он у тој завери био руковођен једино патриотизмом.

Друга завера морала је знати, да сам ја осујетио прву, или се бар уверила, да један бивши Министар Председник не постаје завереник ни онда, када га живог распињу на крст. Зато ме нису посветили у своју намеру, и зато је други крвави 29. Мај Србије запрепастио и мене чак у Гисхиблу, као што је запрепастио цео свет. Са свију страна, из Аустрије, из Немачке нагрнуше новинари к мени у Гисхибл, да ме интервјувишу, а који нису могли доћи, молили су ме писмима и телеграмима, да им кажем, шта мислим о Александру и Драги? Свима сам одговорио, једнима усмено а другима депешама и писмима једно исто:

„De mortuis nihil nisi bene".

Ја нисам хтео да се светим онима, који су ми разорили огњиште, који су ми убили срећу деце моје, који су ме својим неправдама дотерали да проклињем час, када сам се родио, и да проклињем хришћански морал, због кога сам после 40 година верне службе отаџбини морао да аргатујем за парче хлеба.

Ја сам и даље ћутао.

Тек када је не само цела европска штампа, хиљадом својих грла, гракнула против моје *отаџбине,* када је стала доказивати, да је мој народ последњи народ на свету, тек када се брзим и на свако зло готовим новинарским језицима придружише изјаве руског Државног Вјестника, тек када је Цар Аустријски у својој депеши новоме Краљу Србије изјавио наду, да ће он подићи Србију из њенога пада — тек онда сам имао дужност патриотску да говорим, и штампао сам у Берлину моју расправу „Der letzte Obrenovitch". Могу изнети око педесет европских новина, које су говорећи о тој мојој расправи признале, да сада тек разумедоше, шта се у Београду догодило и потврдише стару француску изреку: „Tout comprendre, c'est tout pardonner". Шта више један одличан официр оне војске, која је по свима својим особинама узор за све добре војске у свету, један виши официр немачке војске, пуковник Gödtke доказивао је јавно, да има тренутака у животу народа, када и војничка заклетва Отаџбини, мора да постане и за војника важнија од заклетве Владаоцу.

За ово доказивање пуковник Гетке изгубио је службу и непрекидно до пре неколико дана узаман захтеваше и мољаше да га ставе пред војни суд — а ја сам за одбрану отаџбине пред Европом у поменутој расправи изгрђен у српској штампи на пасја уста и — опет сам заћутао.

Ћутао сам, и ако је сада онај исти Претенденат, противу кога сам се ја, као веран Обреновићевац, борио целога живота, постао вољом мога народа Краљ Србије. Ја сам се, као и сваки добар Србин, покорио вољи отаџбине, и дао сам доказа, да ћу новоме Краљу Србије бити веран поданик, као што сам био веран свакоме законитом Владаоцу моје отаџбине.

Ћутао сам, и ако је револуционарна Влада за изборновога Владаоца позвала ону Народну Скупштину, која беше већ распуштена, а не ону, која међутим беше изабрана, и ако би и ова позитивно гласала онако, како је гласала сазвана Скупштина,

Ћутао сам, јер сам разумевао, да је што пре, што брже требало спречити грађански рат у Србији, који би неминовно довео страну окупацију. И кад је онако брзо изабран нови Краљ, ја сам дахнуо душом, при свем том што сам ја тога Краља док је био бунтовник, у легитимној борби, морао увредити, дахнуо сам душом зато, што је варадински гарнизон добио — conrteordre...

Ћутао сам и онда, када је фузионашка Скупштина покварила Устав Краља Милана, када је круг Краљевске власти сузила до испод круга власти једног председника републике, и ако сам знао, да Србији још за дуго треба јак и моћан владалац. Беше ми криво, што се новим одредбама у том Уставу мањина народа оставља без икаквих права на милост и немилост извештаченој већини оних, који у даноме тренутку имају државну власт у рукама; љутио сам се, што се 15 динара посланичке дијурне уноси чак у основни закон земље, те се тиме част бити народни посланик, претвара у врло лукративни geschäft за сваког сељачког политичара, што ће учинити да изборна борба постане врло ружна. Беше ми све то криво, али сам ћутао, јер се надах да ће се све те партизанске смицалице доцније избацити легалним путем из Устава.

Гнушао сам се, када тек изабраноме Краљу Србије метнуше пиштољ на прси: или да потпише овакав Устав, или да остане још 45 година у прогонству и под пресудом смеде-

ревског окружног суда... Знао сам из сопственог искуства, како је горак хлеб у емиграцији, знао сам да ће нови Краљ потписати све што му затраже, само да себи и својој деци врати Отаџбину, али ми због те бездушне уцене беше жао и Краља и Отаџбине, јер нема тога Устава на свету, који се може одржати, ако није искрена погодба између Краља и Народа, а Србија је за сто година свога новог живота и сувише много за свој правилни развитак морала да мења своје Уставе.

На све то сам ћутао, јер сам се надао, да ће велика, света и православна Русија сада, пошто се испунише две њене жеље и она седамдесетогодишња, да се Српски Владалац бира, и она 35 годишња, да се Карађорђевићи врате на престо Србије — да ће велим она сада потпомагати и Србију и њену другу народну Династију свом својом огромном снагом, а за мене и сада, под Карађорђевићима остаје Србија преча од свега.

И ја сам се вратио у отаџбину са тврдом одлуком да ово неколико година, колико ми у најбољем случају остаје још да живим, посветим искључиво срећивању мојих 45 годишњих књижевних радова, а политику Србије нека воде млађе и способније снаге.

Али кад сам се уверио, да је Русија још незадовољна Србијом, јер руске власти вратише са руске границе српске официре, које Краљ беше послао да му доведу синове из Русије, јер руска дворска госпођа, која је имала да допрати Краљеву кћер, ову остави у Бечу, па се врати; кад сам видео да политички партизани, који имају сву државну власт у рукама, одузеше од Краља Србије чак и могућност да по својој вољи бира своје дворске чиновнике; када видех да они захватају чак и у она права Краљева, која су му по своме Уставу били оставили као н. пр. у право помиловања; када видех да су уставност, парламентарност и демократију претворили у неограничену скупштинарократију, клубократију и охлократију; кад сам видео, како под овом стоји са личном и имовном сигурношћу српских грађана; када сам видео ужасну криминалну статистику Србије последњих година; кад сам видео како они, што су 25 година обећавали народу смањити државне терете, ударају по 40 на сто нових терета, како лакомислено хоће да натоваре зај-

мове од 100 милиона; када сам видео, како разорише дичну војску Краља Милана, како отроваше њен одлични официрски кор политиком, како сведоше бројно стање наших пукова, испод бројног стања мирнодопских батаљона, и ако је војни буџет под њима већи но што је био под мојом владом; кад видех да обезоружаше Србију у тренутку, кад јој може затребати велика и јака војска; када видех да понизише првог Крунисаног Краља нове Србије и одведоше га ноге муширу и јавер-екрему Султановом; када видех да Кнез Фердинанд враћа ту посету узгред, путујући у Европу, и заустављајући се 2—3 сахата у Нишу; када видех да Краљ Србије излази на београдску железничку станицу да дочека једног васала Султановог, кад год он благоволи проћи поред Српске Престонице; када видех да Краљ Србије пешачи по читав километар само да поздрави у тим пролазима поред Београда Фердинанд-пашу, кад овај не благоволева доћи до станице — онда ми беше јасно, *да је руско-бугарашка хипноза Србије постала тако силна, да је постала опасна за независност Србије.* Сада ми беше јасна и дужност да, прегорев и последње године живота, барем *покушам* отворити очи Српскоме Народу, барем *покушам* пробудити га из те страшне хипнозе, те да не срља у своју пропаст.

Ето зашто сам се решио да штампам за живота барем две трећине мога списа: „Крај једне Династије“ те да њиме покажем како је постала та хипноза, како се развијала док је постала тако силна да упропасти Династију Обреновића, и да Србију баци понова за четрдесет година у назад.

Пре него сам наштампао прву свеску српског издања, ја сам неколицини српских државника показао шта намеравам штампати и упитао сам их за мишљење: да ли би се одиста штампањем овог дела учинила услуга Србији? Одговор је гласио: да ћу ја, штампајући ово дело сада, и спаљујући њиме све мостове за собом, учинити *себи* и својима врло *велику штету*, али да ћу њиме *учинити Србији тако велику услугу, да за њу вреди лично страдати.*

Како се ја, док сам био на влади, нисам бојао ни судбине оног секретара Владике Петра, јаднога Сладића, који је умро за одбрану автокефалности Црногорске Цркве, ни грозне судбине, коју је доживео Стеван Стамбулов зато, што се као и ја борио за независност своје отаџбине — то се сада, при

крају живота још мање бојим личног страдања, када ваља још једном доказати, да ми је Србија преча од свега.

И — српско издање моје књиге почело је излазити.

Да се ја и моји пријатељи нисмо преварили у очекивању ефекта који ће та књига учинити, најбољи је доказ ово моје стављање под суд.

Данашњи власници српски, који су огрезли у руско-бугарашкој хипнози, дали су најбољег доказа да њима није стало до издавања *српских* „државних тајана“ него до тога, што сам открио *најтајније руске интриге у Србији.* Да је њима на срцу одиста интерес Србије, они би сачекали да изађе цело моје дело, па да потраже десет пута више „инкриминисаних места“. Ах, не, чим су изашле оне свеске, у којима су предати јавности рапорти г. Жадовског Царском Руском Министру Иностраних Дела, *то* је њима било главно, то им је било доста, да једног бившег Министра Председника Србије доведу на оптуженичку клупу.

Али суд је морао да из оптужбе избаци баш *то* што је мојим тужиоцима *главно*, и да се ухвати за оне *ситнице*, којима су маскирали моји тужиоци *оно*, што је њима било главно, — само да ме може ставити под суд и тиме задовољити партизанску дисциплину.

После свега тога ја сам врло радознао да видим, хоћу ли бити одиста осуђен од свију судова моје отаџбине за страшну кривицу, што сам издао тајну да Краљица Викторија није хтела да прими визиту Краља Александра, или зато што сам издао ону још већу „нашу“ тајну да је Бугарска хтела да нас нападне, или зато што сам открио страшну тајну, да су сами Руси казали за г. Жадовског да је дуракъ и балванъ — када се дао ухватити.

*

Кад је Галилео Галилеји издао једну велику не само државну, него светску, него васиону тајну тј. да ова наша *земљица*, по којој ми гамижемо, *није* центар васионе, него једна релативно ситна стварчица, која се непрестано *окреће око сунца*, онда су тадашњи судови осудили га на најстрашнију казну за једнога научника, да јавно пореče ту велику *истину*. Али је Галилео Галилеји усред извршења те варварске пресуде шкрипнуо зубима и рекао: „E pur si muove!“ Па ипак се окреће.“

Ако судови моје отаџбине мене осуде зато, што сам у мојим књигама казао једну страшну историјску истину, ја ћу у тој пресуди добити један нов доказ за ту истину, јер онда ће бити за свакога човека очигледно, да партизанско слепило у служби словенофилско-бугарашке хипнозе над Србима, уби у нашој отаџбини и оно што држи земљу и градове, да је убило чак и правду у Србији.

И то убиство правде много је страшније и од самих убистава појединих Владалаца и за то ћу ја онда и у затвору и после затвора, до моје природне или насилне смрти, писати и говорити моме народу:

Чујте ме Срби од мора до мора! Ако вам је мило српско име, ако вам је мио српски језик и српска књига, ако вам је света српска слава, ако вам је мила отаџбина, тргните се из те ваше страховите хипнозе која вас 600 година код очију гради слепцима, отварајте очи, браните се, јер ако то не учините, бугарски потоп на Балканском полуострву прогутаће:

„И овај камен земље Србије", за који је Ђуро Јакшић још на првој страни моје „Отаџбине" певао да:

„Претећ сунцу дере кроз облак". Браните Срби крваво стечену независност, браните је и од рођенога брата, нека и он чује „у борбе страшној ломљави: Отаџбина је ово Србина!"

Завршна реч Марка Стојановића

Господин председник, јутрос, пре започетка рада, учинио је неколике примедбе. Чини ми се три.

Једна је примедба учињена Д-ру Владану, да му се не може допустити, да он, како је јуче чинио, меша у своју одбрану и ствари које немају никакве везе са одбраном, и још и друге да врђа.

Друга је примедба учињене штампи. Да ли штампи у опште, или само новинама које се зову „Штампа", то ми није било јасно. Примедбом је казано, да је у штампи донесен „лажан извештај". Ја сам данас по подне, пре него што ћу поћи суду на претрес, прочитао сву нашу јучерашњу штампу. Тражио сам шта то у њој може бити, што се зове лажним извештајем. Треба да је нешто што жуљи суд. Нисам могао наћи да ће то бити што друго, до оно што је донесено у „Штампи", да је г. председник покушавао да не пушта публику на претрес.

Трећа примедба упућена је мени. Примедба ова носила је три замерке. Прву замерку што сам од суда начинио антикварницу, раздајући неки памфлет публици која је била на претресу. Другу замерку — што тај памфлет, за који рече г. председник да је по свему јасно да је мој, није достојан четрдесетогодишњег рада једног адвоката. И трећу замерку — што ја нисам имао грађанске куражи да тај памфлет потпишем.

* * *

Што се прве примедбе тиче, као што што се видело и чуло, ја сам Д-ру Владану одмах, како је та примедба пала, саветовао, да даље ништа и не чита, кад му се на тај начин

закраћује одбрана онака какву он налази да ваља да дâ. Д-р Владан рекао је у томе суду, да свака његова написана реч стоји у вези са његовом одбраном. И као што смо затим сви видели Д-р Владан продужио је своје читање и свршио га сасвим онако, како је написао и јуче читати започео. Од примедбе дакле г. председникове остало је само питање: Зашто је она чињена? Зашто се око тога губило време?

*

Што се тиче друге примедбе, овако стоји ствар на коју се она односи. И за ову ствар има сведока, у свима нама овде у колико се она овде догодила а ван овога места, има опет сведока у људима, који су тамо били.

Кад сам јуче око 8 сати дошао суду на претрес, отишао сам у кривични одељак, јер ми рекоше да је тамо Д-р Владан. Тамо сам, осим осталих, застао и г. Бабића, нашег вештака комичара. Г. Бабић молио је једног судију који се такође тамо затекао, да му да улазницу за претрес. Судија му је одговорио, да то није његов посао, него председников. Г. Бабић је настављао, да он до председника не може да дође, јер га не пуштају млађи, који стоје пред вратима. Кад сам видео у чему је ствар, и ја сам одмах узео да се чине публици сметње да буде на претресу. Право да кажем, то ме је наљутило. Рекао сам г. Бабићу, да и он пође са мном у салу на претрес, па ако му ко смета, ја ћу се старати да сметње не буде. И заиста је он са мном у салу ушао, без ичије сметње.

Кад сам у салу ушао, видео сам да је у њој, на клупама, од публике било свега десет до петнаест лица, од којих се не сећам да сам и једно познавао. Видео сам после, да је један судски послужитељ стајао наслоњен на врата одовуд из сале. Чуо сам час по час окретање кваке у тим вратима. Нисам баш много ни тумачио шта то значи. У један мах приђе и седе до мене г. Коста Јездић. И кад седе, рече ми: „Ја једва уђох!“ — Како то? запитах га. — „Стоје послужитељи пред вратима и никога не пуштају. Неки људи ено стоје пред вратима, а неки су се вратили и враћају се.“ — Ама је ли то истина? — „Па истина!“

Као што се могу лако сетити сви, који су овде били, ја

сам у један мах устао, пришао к вратима, отворио их и гледао из сале у ходник.

Видевши заиста то, што ми је г. Јездић казао, ја сам се вратио и протестовао што се то чини. Г. председник се изговорио да се он не може кувати. Ја сам опет казао да смо од кувања далеко, и ако се публика не пусти, да ћемо ми ићи кући, па нек суд ради шта хоће. Да не рођам све што је о томе било, доста је да је то било, и да је тек после тога пуштена публика, као и да даље, мислим, није ником улазак спречаван. Остали смо ипак сви некувани.

Према овоме јасно је, да није била лаж оно што је о овој ствари изашло у „Штампи".

*

Сад што се тиче примедбе треће, која је упућена мени. У овој примедби, мени упућеној, као што сам напред рекао, имају мени три замерке.

Што се тиче прве замерке, у извесној мери има се за њу право. Само оно што је у овој сали било са мојим штампаним белешкама са овог претреса, није било „растурање", и свакојако, и оно што је било, није било по мојој намери и вољи.

По мојој поруци, мени је било донесено у суд, у два завијутка, 200 примерака ових бележака. Ове белешке ја сам одмах склонио у сто за којим сам седео. Намера је моја била, да ове белешке раздам публици после, у предсобљу, кад се с претреса пође кући. Али се десило, да ми је пре пришао прво г. Бојовић, који је ваљада као новинар и штампар за ове белешке већ био сазнао, па ми искао један примерак. Шта је било приличније у тој прилици, него да му по тражењу један примерак дам, а да се с њим не разговарам и не објашњавам? Г. Бојовић се вратио на своје место, и тако су те белешке код њега виђене. Пришао ми је и други неко ради тога, па сам са истог разлога и том другом пружио једну књигу. Пришао ми је један господин, и тражио седам примерака за новинаре. И њему сам дао. И било је тако још прилазака. Ако се то г. председнику није допадало, он је требао казати публици да му се то шеткање једног по једног до мене не допада. Најпосле то шеткање за време претреса однело је тек неколико књига. А право разношење њихово било је тек по закљученом претресу, кад сам због њих и сам

био од публике опкољен, и кад сам, метнувши их на сто, дигао од њих руке и журио кући.

*

Што се тиче друге замерке мени, да су моје штампане белешке памфлет, и да нису достојне четрдесетогодишњег рада једнога адвоката — ту замерку одбијам на г. председниково разумевање овог посла. И ништа више о томе.

*

Што се најпосле тиче и треће замерке мени, како ја нисам имао грађанске куражи да своје белешке потпишем, о томе ћу рећи коју реч више. И ова реч о томе обухватиће управо и све што на овом претресу имам и о главној ствари да кажем, осим онога што сам казао у својој жалби на решење о стављању Д-ра Владана под суд.

На првом месту, моје белешке, непотписане, толико су и сто колико и потписане. И сам је г. председник у својој замерци рекао, да се по свему види да су оне моје. Наравно да се то дало видети већ и по ономе, што су од мене примане. Даље знам, да ми је толико њих, приликом читања бележака, говорило како су одмах познали да је то дело моје и ако оно још није било дошло до потписа или и без потписа остало. Очевидно, дакле, потпис мој није ту изостао што сам се ја хтео од кога и због чега крити, него је изостао зато да не изгледа коме да се њиме хоћу да размећем.

Свакојако, пак, кад је г. председник ударио у то питање *о грађанској куражи*, ја ћу изнети некоје прилике, које ће казати, ко је управо овде с мање грађанске куражи, ја или г. председник и његове судије, с којима је ово радио што је урађено.

Овога Д-ра Владана данас је мода нападати. И онда већ и у томе стоји да неће бити никаква грађанска кураж: данас Д-ра Владана нападати, него ће пре бити грађанска кураж: данас Д-ра Владана бранити.

А зар Д-ра Владана и г. председник и господа судије нападају?

Одмах ћемо видети, како с тим стоји.

У својим белешкама са овог претреса ја сам судије назвао *младим*. Ја истина мислим, да није довољно само свршити обичну правну школу, па одмах постати судија и пред-

седник. Мислим да за судију и председника треба још доста школовања, и у самом судском послу и даље у књизи.

Али и ако тако у опште мислим, далеко сам ја, и по спреми ове господе председника и судија, и по простоти правнога посла који се овде имао решити — далеко сам ја ипак од помисли, да ова господа нису умели решити ни овако просто правно законско питање. Чак мислим да у суду неће бити ни осредњег писара судског који ово не би умео решити.

О једноме, барем, члан 39 закона о штампи и сувише је јасан. То једно, то је: да оно што се тужи као *штампана објављена службена поверљива преписка*, мора бити *једнако* са оригиналном службеном преписком. Хоће се веран препис акта, а не само његово казивање по белешкама и сећању, или још казивање и представљање у сасвим другој форми него што се зна да се акта пишу, на пр. у диалогу, у песми ит.д.

Кад није случај да је та преписка украдена, уништена ит.д (с ком би се случају опет морали имати засебни докази) онда очевидно не може бити тужбе због овог штампања, ако се с њом не поднесе и оригинална преписка, и ако се тако не докаже да је оно што је штампано, *заиста једнако са оригиналом.*

Без поднесеног оригинала не може се онај, који је што штампао и који је за то тужен, *ни на испит позивати*, а камо ли и под суд стављати.

У правној и законитој земљи, у ствари, не иде то друкчије ни кад се тужба тиче и каквих 10 гроша. Не може се дужнику казати: Ево преписа твоје обавезе — плати! Дужник има право да му се покаже оригинал, и да да реч и о томе да ли су једно исто онај препис и показани оригинал.

Ничијим писамцетом не може се заменити оригинална преписка. Писамцетом се не може утврдити ова кривица, као што не може и никоја друга, на прилику да је неко учинио крађу или утају. И управо човек се мора чудити, како се могло икако и доћи на ту мисао, да се место доказа, који је ту био на реду по самој природи ствари, пишу као доказ некака писамцета! То је најпростија комендија.

Да су, дакле, господа председник и судије имали и грађанске куражи онолико, колико им се не може одрећи да имају спреме и знања, онда не би било њихова решења којим

се Д-р Владан гони, којим се ставља под суд само зато што је то тако тужба хтела, и што је тужба пала с високог места.

Господин председник каже ми сад, да се тиме нисмо ни бранили! Молим вас лепо, ја понављам, да се без оригинала и без поређења да је штампано оригиналу верно, Д-р Владан *није могао позвати ни на испит и одбрану.* А за тим, молим вас, и да искрено говоримо. Свак има свој начин и своју тактику у својим пословима.

Д-р Владан је на испиту само питан: признаје ли он, да је његова она књига, из које су у тужбу пренесена извесна места? Он је одговорио да признаје.

Д-р Владан није питан и о томе: признаје ли он да су она места *и верна каким оригиналима?* И Др. Владан није зато одговорио ни то, да признаје, што одговорити и није могао, ни друго штогод што би на тако питање одговорити могао.

Може бити, да ја грешим, али тек ја тако мислим, да Д-ра Владана не би мимоишло решење којим се ставља под суд, ма шта он био у својој одбрани одговорио. Само да је Др. Владан и без питања, одговорио све што би се по тој ствари одговорити могло, не би онда можда било и таког решења, које је јуче избегавао суд пред светом да чита, да га је после морао у својој речи читати сам Др, Владан!

БЕЛЕШКЕ СА ПРЕТРЕСА
Д-ра ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА

I, Зашто је тужен Д-р Владан?

Д-р Владан тужен је, да је, у делу „Крај једне династије“, штампао извесну службену *поверљиву преписку*. У тужби се вели: да је то Д-р Владан учинио „на штету интереса државне службе, на вред интереса државних, и без овлашћења“. А кад се оно, што је у делу и што се у тужби зове поверљивом преписком, како ваља погледа и подели по својој садржини, онда излази да је Д-р Владан тужен за *три ствари*, или за издајство *три државне тајне* (!). И ево које су то ствари и тајне:

Прва ствар и државна тајна. Издајство прве државне тајне стоји у казивању: како се, још у години 1898-ој, радило на томе, **да покојног Краља Александра прими Енглеска Краљица**, покојна стара Викторија, и како се показало, да то онда није могло бити **са слабости Краљичине.**

(То је оно, што је у реченом делу штампано само на *једном месту*, у свесци IV, на страни 335—338. — То је, као што се у самом делу може да чита, један *диалог* између нашег Мијатовића и покојног Солсберија; диалог, који и полуобразованом и полуписменом човеку сам собом казује, да је то *једна представа самог писца*, а да то очевидно не може бити *никаква преписка*, ни поверљива ни неповерљива).

Друга ствар и државна тајна. Издајство друге државне тајне стоји у казивању: како су се, опет **још у години 1898-ој**, имали **некакви гласови**, нагађања и извештаји, **да ће Бугарска заратити онда на Србију!**

(То је оно, што је у реченом делу штампано на *девет места*: у свесци VI, на страни 472, опет 472, 475, 476, 478, 503; у свесци VII, на страни 547, опет 547; и у свесци VIII, на страни 604. — Кажу да има случајева, да по који човек проведе у спавању читаве године. Могли смо заиста читати, а да ли ће то тако и бити, Бог ће га знати, како је по неко спавао и по двадесет и по тридесет година. Ако би се дакле који такав човек био затекао у таком спавању и у години 1898-ој, и ако би био спавао све до сад и сад се тек код ове тужбе пробудио, онда би још такав човек могао да не зна, те и да не памти, шта је тада и од тада било између нас и Бугара; могао би да мисли да је тада одиста имало бити рата; и могао би још да пита, каком се то срећом, или несрећом, рат отклонио?! Не знамо, да ли би и тај човек мислио, да се рат отклонио зато, што га је Д-р Владан после 7 година као тајну издао! Али за људе, који се нису налазили у таком спавању и сну, биће јасно — као што им је јасно да је и напред наведена прва ствар само *представа пишчева* — да је и ова друга ствар само *плод разних интрига и да је ово само уображење рата*, а не и рат. А и да не бележимо: да и код правог и намишљеног рата, и у времену док се на томе ради, и док се паметно може говорити о каквој тајни код тог посла, — да и онда не може бити речи о издавању какве тајне од стране грађанина оне земље *против које ће се ратовати*, него би и онда још свега могло бити речи о издавању какве тајне од стране грађанина оне земље *која ће ратовати*).

Трећа ствар и државна тајна. Издајство треће државне тајне стоји у казивању: колике је **многоструке интриге**, на штету Србије, развијао некада у Србији извесни **Жадовски**, у улози руског посланика код Српског Краља, и какве су мере тада због тога против њега код његове власти предузимане.

(То је оно, што је у реченом делу штампано на *осамнаест места*: у свесци VI, на страни 451, 457, опет 457, 458, 460, 469; у свесци VII, на страни 553, 554, 556, 557, 558, 564, 565; у свесци VIII, на страни 619, 620, 654, 655, 656. — И с мало пажње у читању, може се опазити, како у тим интригама оче-

видно *има свог извора* и напред наведени уображени рат Бугарске на Србију! — Даље, за *диалоге* између нашег Грујића и покојног Муравјова (VI, 351 и 469) очевидно да вреди оно исто што је напред речено и за диалог између нашег Мијатовића и Солсберија — нису ни ови диалози никаква преписка већ *иредстава самог писца.* — Врло дакле поучна тужба, која и за ову државну тајну тужи! Нек странци чине од нас шта хоће; нек нас странци пљују од главе до пете, како нас је заиста тај Жадовски онда испљувао; нека то иде и дотле, да већ странца за то и његов старији осуди, како је Муравјов осудио онда овога свога честитог чиновника и човека Жадовског — нека је све то тако и горе него и тако, ипак све то ваља да је државна тајна!... Види се, на првом месту, да се код нас не зна шта је то: срамота).

II, Зашто је стављен под суд Др. Владан*)

Д-ра Владана ставио је суд под суд, за те предње три државне тајне (!), просто по тужби — на основу голог захтева тужбе, на основу њених *голих навода*, и на основу њених још *голијих разлога.*

Што је суд за наведену трећу државну тајну, која се може звати „пљувањем Жадовског на Србију“, од наведених 18 места неколико места одвадио, што је Д-ра Владана *за некоје иубликације од суда ослободио*, то ствар не мења, нити се тиме могло доказати оно што се очевидно хтело тиме да докаже, а то је како се божем суд није држао тужбе, него како је као самостални суд баш самостално и радио!

И овде: ако коза лаже, рог не лаже.

Као што је и правничкој деци познато, у кривичним делима тражи се *материјална истина.*

Према томе, кад се против једнога човека подноси тужба да је учинио кривично дело по чл. 39 закона о штампи тиме што је штампао *иоверљиву иреписку* — очевидно да се онда на првом месту мора с таком тужбом поднети *у оригиналу* и та преписка, те да се тако докаже да ли је у ономе, што је штампано, *штампана за-*

---

*) Одељак овај биће јаснији, ако се прво прочита судско решење, које је сасвим на крају ових бележака.

иста та преписка. Ако је случај да је та преписка уништена, украдена итд., морају се онда и о томе имати поуздани докази.

По одредбама кривичнога права, тај доказ не може се заменити ни голим наводом у самој тужби, ни голим наводом у каком писамцету, које би се к тужби приложило и које би тужилачка страна сама написала — како се то код ове тужбе мајсторисало! — па ни самим голим признањем туженога.

Може човек сести па наизмишљати и наштампати колико хоће нота, које је Србија слала разним државама и разне државе Србији. И може то, према приликама, бити и како кривично дело. Али код паметног света, то ће се одбити једном званичном исправком, а неће се то никад правити кривичним делом по чл. 39 зак. о штампи, кад се оригиналном преписком не доказује да је то заиста оригинална преписка.

Колико се суд само тужбе држао, и колико ни о чем другом није ни мислио, доказује се то са више околности. Доказује се и околношћу сад наведеном што се тиче оригинала, што никака оригинална преписка није поднесена; доказује се још и другим околностима; али се то особито доказује околношћу овом што ће се сад истаћи.

Тужба је кривицу Д-ра Владана основала нарочито на томе, што је на голо навела, да је штампањем онога што је она назвала *поверљивом преписком*, учињена *штета* државним интересима, и што је то штампано *без одобрења власти.*

Суд је из тужбе докопао ту „*штету*“ и то „*без одобрења власти*“, па је на тим стубовима и основима назидао своје решење, којим Д-ра Владана ставља под суд!

То решење верно ће се изложити овде, на крају ових бележака.

И ко то решење разуме и научи га на памет, добиће од писца бележака пристојну награду.

Крупне су ствари, које служе за стубове и основе разлозима којима се штета доказује.

То су: поколебан међународни кредит; стално неповерење; дискредитован углед (на место угледа кредито-

ванор!); стално трпљење; неизбежна последица; јављање... Само је још остало недоказано, да ли се и на Косову није пропало са овог несретног Д-ра Владана!

Али то још није ништа. Некоме је гурабија и нешто што другоме није.

Тек оно друго, оно „без одобрења власти“ — оно је тек прави сведок, колико се суд држао само тужбе, и колико ни о чем другом није мислио.

У тужби заиста стоји: да је ово Д-ра Владана штампање кривица, кад је учињено *без одобрења власти.*

Што се тај разлог и у судском решењу појавио, не може се то ничим другим објаснити, до тим да је он просто, без размишљања, узет у решење из тужбе.

Да судије, које ово решење изрекоше, нису овако *младе;* да су, на прилику, у место њих младих, ово решење изрекле каке судије, које су судиле пре године 1884-те; да је ово решење изрекао, на прилику, отац нашега Бране, поштовани г. Ђока Цветковић, који је сад судија у пензији, са још којим од својих другова из времена кад је он судио — онда би се и на тој страни за овај разлог могло наћи објашњења. Стари људи, па научили па оно што је било, и не могу да се науче на оно што ваља да буде!

Јер заиста, у закону од године 1884-те стоји и то: да је штампање службене преписке кривица, ако за њ нема „одобрења дотичне власти“.

Само, за несрећу ових младих судија, тај је закон *одавно укинут!*

Данас тога посла „дотичне власти“ тешко да би погрешио да се прими и какав трезвен кмет какве сеоске општине, који није права учио. Данас те цензуре нема. Нити је ко дужан од које власти тражити одобрење, нити је која власт овлашћена давати то одобрење. Него што данас има, то је да се види, како код нас има људи, који умеју да изговарају: и Устав, и слобода, и слободна штампа, и укидање Устава, и преки суд, и свашто тако, а да у ствари и не знају шта је све то. Као да је друго нешто укидање Устава, него што је угушивање упражњавања права по Уставу. Или као да је, на прилику,

преки суд — преки суд само онда кад се нарочитим указом постави и тако назове.

Тако је овом решењу ових младих судија највећа мана у томе, што оно није старије за читаву двадесет и једну годину. Онда би било баш како треба.

Из тога се најпосле изврзла и још једна *забавна ствар.*

То „без одобрења власти“ првостепени суд не само да је из тужбе просто пренео у своје решење, него је још, у ватри у којој је то чинио, у свом решењу изрекао и: да тај недостатак одобрења власти управо и **„саставља суштину овога дела“** (!).

Ево сад у чему је забава.

То „без одобрења власти“ Касациони је суд у решењу првостепеног суда *збрисао.* И ако се и Касациони Суд очевидно поводио по осећајима, по каквима и суд првостепени, опет, пред таком грубом погрешком, није имао куд него је то морао *збрисати.*

Али ни Касационом ни првостепеном суду не дадоше њихови осећаји да виде сад нешто друго ново.

И стављање Д-ра Владана под суд за једне публикације, и ослобођење Д-ра Владана од суда за друге публикације — обоје то учинио је првостепени суд на основу реченог разлога, да недостатак одобрења власти *саставља суштину овог дела.*

Очевидно, онда, чим је тај разлог збрисан, одмах је дошло на ред да буде једно од овог двога:

или да се Д-р Владан стави под суд и за публикације, за које је по збрисаном разлогу био од суда ослобођен;

или да се Д-р Владан од суда ослободи и за публикације, за које по збрисаном разлогу био под суд стављен.

Ово је захтев логике. А ако наша слобода не трпи ни тиранију закона ни тиранију логике, то је башка.

* * *

Не треба оставити незабележену и неодгонетнуту и једну малу загонетчицу.

По закону, све штампарске кривице раде се код суда као *хитне ствари.*

По тужби, која је овде против Д-ра Владана поднесена, узет је Д-р Владан на испит *24-ог новембра 1905-те* године.

Решење, којим је Д-р Владан стављен под суд, саопштено је Д-р Владану *таман последњег дана године 1905-те, 31-ог декембра.*

Ваља додати, да Д-р Владан није ту ништа протезао, него, позван за 24-ти, отишао је суду 24-ог, позван за 31-ви, отишао је суду 31-ог.

Ко пропађе и докаже, да је још коме, који је за штампарску кривицу тужен и на испит узет, *прошло толико времена од дана испита до дана саопштења решења* којим се под суд ставља, такође ће добити од писца бележака пристојну награду.

Зашто ми ти, дакле, зашто? Зашто се с тим чекао последњи дан године 1905-те?

Ево зашто ће то бити.

Овај исти првостепени суд био је добро расположен да у прошлој години 1905-ој, осим овога стављања под суд, стави Д-ра Владана под суд и по другој једној тужби за штампарску кривицу.

Решење по овој другој тужби поништило му је одељење Касационог Суда које ради кривичне ствари, те је он морао натезати с противразлозима па општу седницу.

Очевидно, дакле, да је овај првостепени суд био изгубио веру у одељење Касационог Суда од године 1905-те, и да је хтео поверити свој рад новом одељењу Касационог Суда од године 1906-те, надајући се да ће оно бити боље.

И у надању се није преварио! Ово одељење године 1905-те чиниле судије: г. г. Вучко Ђорђевић, Радован Филиповић, Спаса Радојичић, Марко Ђуричић, Ђорђе Симић. А ове 1906-те: г. г. Вучко Ђорђевић, Драг. Петровић, *Рака Филиповић, Коста Борисављевић, Ђорђе Несторовић. . . .*

* * *

Писац ових бележака заклиње се, а ко па заклетву не верује, ено му решења у суду па нек види, да решење о стављању Д-ра Владана под суд гласи овако: